

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

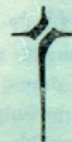

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԵՐԿԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1992

Հրատարակության պատրաստեցին՝
Հակոբ ԳԵՏՐԱՅՑՅԱՆ, Արշակ ՄԱԴՈՑՅԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՀԱԿԻՐԸ

Գայ Մասեաց սարէն, նա ձախն ու աքջ
Մովսէսի քընարն՝ Ղևոնդի խաչք,
Աստղի մի նայուածք, քընարի մը ձայն,
Աղեաց խորերէն կը սիրէ նա Հայն,
Ռեո չը ճանչցա՞ք զայն, ճակատք վշտակոծ,
Հրեշտակն է Հայոց:

Գ. ԴՈՒՐՅԱՆ

Խրիմյան Հայրիկ

Երկեր, — Եր.: Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1992, — 448 էջ

Գիրքը մեզանում առաջին փորձն է զանգվածային ընթերցողին ներկայացնելու հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր, հասարակական-քաղաքական ու կրոնական խոշորագույն գործիչ, ներհուն մտավորական ու բնաշխարհիկ գրող, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի երկերը, որոնք արտացոլում են անցյալ դարի երկրորդ կեսին հայությանը հուզող կենսական խնդիրները և համահունչ են մեր օրերի հոգևոր պահանջմունքներին:

4808080101
Խ 48—92
704(02)—92

ISBN 5-8084-0155-0

ԵՊՀ Գրադարան

SU0213833

ХРИМЯН АЙРՈՒՄ

СОЧИНЕНИЯ

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета

Ереван — 1992

Մկրտիչ Խրիմյանը պատմական այն դեմքերից է, որ իրենց ժամանակակիցների աչքում արդեն առանձնանում են հասարակ մահկանացուներից, դառնում խորհրդանիշ, օրինակ, ուղեցույց: Եվ հենց ժամանակակիցները նրան մեծարել են Հայոց Հայրիկ պատվանունով, արվեստագետները գծել են նրա դիմանկարը, բանաստեղծները փառաբանել են նրան որպես ճշմարտության անդուլ որոնողի, «գաղափարի և ազատության ջահակրի» (Սիւսանյան):

1820 թ. ապրիլի 4 (16)-ին, վանում է ծնվել Մ. Խրիմյանը: Նախնական կրթություն է ստացել ծննդավայրում, կիմ և Կտուց անապատներում գրաբար և հայագիտություն է ուսանել: Ուշիմ ու հարցասեր պատանին ծրագրում է հիմնավորապես ուսումնասիրել հայրենի երկիրը, նրա պատմությունը, ներկան, պատրաստվում է կովիլու խավարի ու հետամնացության դեմ, անձնուրացաբար աշխատելու «գլուղաբնակ եղբարց» լուսավորության համար, նրանց պաշտպանելու ընկերային շարիքներից, վերջապես, պայքարելու անմարդկային անարդարությունների դեմ՝ հանուն «խաչեալ ճշմարտության»: Այս ժողովրդանվեր ծրագիրն իրագործելու երեք ճանապարհ էր նա ճանաչում՝ գրիչ, տպագրություն և կենդանի խոսք: Շատ վաղ հմտացավ Խրիմյանը խոսքարվեստի մեջ: Մասնավորապես կենդանի խոսքի անզուգական վարպետ էր. արտաքուստ պարզ ու անզարդ՝ նրա

քարոզն ու ճառը ունակ էին ոչ միայն մտքեր արթնացնելու, այլև հուզելու, այնպիսով սրտեր... Եվ խոսքն ազդեցիկ էր ոչ թե մոգիչ գեղեցկությամբ, այլ հենց նրանով, որ արտահայտում էր կյանքի ճշմարտությունը, սրտաբուխ էր, անկեղծ ու անպաճույճ:

Մ. Խրիմյանի կյանքը անմնացորդ նվիրումն եղավ հայրենիքին, նրա մշտական հոգսն ու մտասեեռումը՝ հարազատ ժողովրդի բարօրությունը: Այնինչ հայր իր հայրենիքում զուրկ էր մարդկային-ժողովրդային տարրական իրավունքներից: Դա իրավազրկության ծայրահեղ աստիճանն էր. «Մեր աշխարհին մեջ լացն ևս ազատություն չունի»: Եվ կարծես նրա մտորումներին արձագանքելով է, որ մերօրյա մեծ բանաստեղծը գրել է.

... Եվ այս ամենից, այսքանից հետո՝
Իրավունք չկար միջև իսկ... լալու:

Կլինի՞ մի օր, մտորում էր Հայրիկը, «եթե մեր գյուղացին հանգիստ վայելի» իր «հայրենյաց ազարակին արդյունքը», մեր «երկրում տիրե արդարություն և խաղաղություն», իսկ մեր ձորերում, ուր լուռությունն սպանում է ավազակների հրագները, շոգեքարշի սուլոց լսվի, «ունենանք հեռագիր, դպրոցներ, համալսարան»:

1849-ին «Բազմավեպ» հանդեսը տպագրեց Մ. Խրիմյանի գրական երախայրիքը՝ գրված Վիրգիլիոսի «Մշակականքի» հայերեն թարգմանության առթիվ: Դիմելով մեծահամբավ բանաստեղծ-թարգմանչին՝ Արսեն Բագրատունուն, և լիովին գիտակցելով նրա սխրանքի մնայուն արժեքը, երիտասարդ գրագետն այնուամենայնիվ շեշտում էր գործնականորեն հայրենանպաստ ջանքերի առաջնայնությունը գրական-մշակութային, ընդհանրապես որևէ կարգի գործունեության ասպարեզում:

Հայր, առաւել արժան էր քեզ ոչ զօտարին քնար
հարկանել...

Եւ դու ի վԱրարատ առ դրախտին երանի թէ
Նստէիր, նուազէիր զարարատեան գեղեցկութիւն:

Սա էր, թերևս, Խրիմյանի առաջին քերթվածքի հանկերգու նույն ոգով նա գրեց «Հրաւիրակ Արարատեան»ը (1850): Այդ չափածո երկում Խրիմյանը աշխարհի շորս կողմերում ցրված հայ ընթերցողին տանում է Հայաստանի նվիրական վայրերը,

ցույց տալիս երկրի ներկա վիճակը՝ նրա մեջ հայրենաբաղձության հուրը արծարծելու ակնկալությամբ:

1855 թ. Կ. Պոլսում Խրիմյանն սկսեց հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» հանդեսը, որ երեք տարի անց փոխադրեց Վարագ: Դա եղավ առաջին պարբերական հրատարակությունը հայրենի երկրում: Հանդեսին աշխատակցում էին գլխավորապես նրա հիմնած ժառանգավորաց դպրոցի սաները՝ Գարեգին Սըրվանձտյանցը, Արսեն Թոխմախյանը և ուրիշներ: 1860-ին այցելելով Կովկաս՝ Խրիմյանը հանգանակություն կազմակերպեց, որի միջոցները տրամադրվեցին դպրոցի և հանդեսի բարգավաճմանը: Երկու տարի անց նա Տարոնի առաջնորդն էր, սուրբ Կարապետի վանահայրը:

1869 թ. Հայրիկն ընտրվում է Կ. Պոլսի պատրիարք, մնալով միշտ անհաշտ պայքարող՝ հարստահարության, անարդարությունների, խավարի դեմ: Հինգ տարի մնաց Պոլսում, հրաժարվեց պատրիարքությունից: «Պիտի դառնամ հայրենիքս,— մի նամակում գրել է նա,— լռեմ, բերանս հողին տամ, թուղթ ու գրիչ սիրեմ. վասն զի փորձառությամբ հասկցա, որ այս աշխարհին մեջ մարդ մեծ պաշտոնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպես մեծագործել, ինչպես յուր և ազգին փափագն է»:

Ծավալելով լուսավորական լայն գործունեություն՝ Խրիմյանն իր դեմ լարեց խավարամիտ հոգևորականներին, որոնք զանազան զրպարտություններ էին տարածում նրա հասցեին: Այսպիսի դժվարություններ հաղթահարելու համար գործչին անհրաժեշտ էր անկոտրում կամք, կորով ու հոգեկան վիթխարի լարում, սեփական գործի արդարացիության հստակ գիտակցություն: Իսկ Խրիմյանը լի էր ավյունով, ուներ իրատես ու խորաթափանց հայացք, խորապես հավատում էր մարդկային բանականության, արդարության հաղթանակին, զերծ էր հոռետեսությունից: ԺԹ դարի հայ իրականության մի ուրիշ մեծ դեմք՝ Բաֆֆին Խրիմյանին նվիրված բանաստեղծության մեջ դիպուկ բնութագրել է այս ամենը.

Եվ նրա ազնիվ ճգանց փոխարեն
Տգետը փշա պսակ է հյուսում.
Իսկ նա լի հուսով յուր սերմն է ցանում
Եվ ապագայում հունձքի սպասում:

1876-ին Վանի հրդեհի ու կողոպուտի կապակցութեամբ Հայրիկը հեղինակեց «Վանգոյժը», որ քնարերգութիւնն է ամբողջովին՝ արյունով ու արցունքով գրված: Պատկերելով աղետը, նա գիտակցում էր, որ բավական չէ «լալ միայն» հայրենի կորուստները, նահանջը, դժբախտութիւնները, որ անհրաժեշտ է գործնական միջոցների դիմել: Գրքի հասույթը տրամագրվեց Վանի չքավոր մանուկներին: Բայց այդ գիրքը նաև ոգեղեն արդյունք ունեցավ. նրա կորովի հեղինակը, ողբալով կորուստները, ջերմ ու մտերմիկ խոսքով մխիթարում, հուսադրում էր հայրենակիցներին. «Սակայն դուք մի՛ վհատիք, Ավետարանի հարվածյալ որդիքներ, հույս առ ու քաջալերվե՛ք, ժողովուրդ Հայոց, երկհազար ամ է, որ միշտ ջախջախվիս ու շես մեռնիր—Պարսիկ, Հույն, Արաբացին և Կովկասեան բարբարոս ազգերը միշտ արշավեցին ու քանդեցին քո հայրենիք, բայց դու անվկանդ՝ անհուսահատ տոկացող ոգի մի ունիս, որով կապրիս ու կը մնաս մինչև ցայսօր»: Իսկ նրա խոսքը հավատ ներշնչում էր:

Աղետն ավելի մեծացավ ու ծավալվեց, երբ ծագեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Խրիմյանը գրեց «Հայգոյժը», ողբաց «վայրագ խուժերուն ձեռքն Հայոց անտեր ժողովուրդի» կրած տառապանքները: «Մարախի ու թրթուռի նման թափեցան, հայոց գյուղեր ծածկեցին, մի խուն ժամանակի մեջ ամեն կանանչութիւն կերան ու շորցուցին»: Այս երկուսը բավական եղան հեղինակին «Ժժ՝ դարի Խորենացի» հռչակելու համար: Հայրիկը հրատարակեց նաև «Դրախտի ընտանիքը», «Պապիկ և Թոռնիկը» և այլն: Թևավոր խոսքերով ու իմաստուն խորհուրդներով հարուստ նրա գրքերը մեծ մասամբ ծրագրային նշանակութիւն ունեին և խոշոր ազդեցութիւն են թողել ժամանակի հասարակական մտքի վրա:

«Ողբով ու կոծով մեր կորսված դրախտը միթե կարո՞ղ եմք գտնել. թող մեր աչքը լա, մեր սիրտն զգա, բայց աշխատինք մտքով, աշխատինք ձեռքով. մեր կյանքն ու վիճակը գտնել և դորա միջոցն է միմիայն՝ ընտանիքը վերանորոգել»,— գրում էր նա «Դրախտի ընտանիքում»: Սա էլ գրքի նպատակն էր, որ հետո է «սուրբ ընտանիք» վերացական ըմբռնումից: Մ. Խրիմյանի այս ծրագիրը ավելի հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք նրա համոզմունքը, թե «ներքին զեղծումներն զհայրենիք ավելի կը դավաճանեն, քան թե օտար թշնամիք»:

Խոսելով մարդկային անհավասար կյանքի, աղաղակող ընկերային անարդարութիւնների մասին՝ Հայրիկը գրել է. «Երբ ժողովուրդն ընդհանուր մեր ընկերական կյանքին մեջ այաշափ մեծամեծ պարտիքներ կը կատարե, զօր հանապազ շարաշար կը տքնի և քիրտն կը թափե մարդկային հառաջդիմութեան համար. ո՛հ, քանի՞ դառն ու դժվար է որ յուր հառաջ բերած անբավ արդյունքն խիստ նվազ ու հոռի մասն կը վայելի»: Նա դիտում էր, որ մարդկային հասարակութիւնը ոչ բանական կառուցվածք ունի, որ «մարդիկ հավասար կը ծնին, անհավասար կապրին և հավասար կը մեռնին»: Ընկերային կյանքին վերաբերող նրա բազմաթիվ հետաքրքիր դիտողութիւններից հիշենք ևս մեկը, որով մերժում է սպասողական, համբերող, հայեցողական դիրքորոշումը. «Մեծապես և առավել կը սխալին ժողովուրդներ ունայնամիտ հույսերով, երբ իրենց բաժնին և ուժին շահով հառաջդիմութեան ճանապարհ չեն բանար, այլ հեղզամիտ լինելով ամհիշայն ինչ կառավարութենեն կը սպասին»— գրում է նա և հորդորում ժողովուրդին՝ «գիտցիր այսուհետև թե՛ դու ին՞դ ես միայն քեզ օգնական» (ընդգծումը մերն է):

Առհասարակ Խրիմյան Հայրիկի համոզմամբ միամտութիւնն է ուրիշների հետ հույսեր կապելը: Դա հավասար է ինքնասպանութեան: «Այն ազգ և աշխարհ, որ Հայ չէ, մեզ հետ չի լար, այլ մեզ չէ պետք օտարին լաց,— ասում էր նա մի այլ առիթով,— բավական է, որ թե՛ տարաշխարհիկ գաղթական հայեր, և թե՛ Բյուզանդիոնի պանդուխտ հայեր հիշեն մեր հայրենյաց շարշարյալ որդիքներ և լան: Ես գիտեմ, և դու գիտես, թե սոսկ լալով ու ողբով եթե շաղախենք մեր հայրենյաց հող՝ հայրենիք շինվիր»: Նա անհրաժեշտ է համարում ժողովրդի մեջ վառ պահել հավատը, հորդորում է չճուսահատվել, սպասելով, որ «օր մի ևս Երկինք այդ կենդանարար ցող Հայոց դաշտերուն վերա կը ցողե, դու կտեսնես թե ինչպես Հայոց աշխարհն ևս կը վերածնի հրաշյուր: Միայն թե մենք աննկուն արիութեամբ գործենք, և Աստված մեր օգնականն է»:

1878-ին Հայրիկը Բեռլինի վեհաժողովին հայոց կամքը ներկայացնելու մեկնած պատվիրակութեան ղեկավարն էր: Ականատես լինելով մեծ տերութիւնների դիվանագիտական աճապարարութեանը՝ նա վերջնականորեն համոզվեց, որ «արևմտյան քաղաքակիրթ աշխարհին մեջ արդարութիւն հանգուցյալ է տիրա-

պես»: Թևաժոր խոսք էր դարձել նրա «թղթե շերեփի» փոխաբերությունը. վերադառնալով վեհաժողովից, համընդհանուր հիասթափության մթնոլորտում, նա դառնացած արձանագրեց, որ անտեղի, իզուր էին հայ ժողովրդի հույսն ու հավատը՝ թե եվրոպական քաղաքակիրթ տերությունները թույլ չեն տա հերթական անգամ ոտնահարելու արդարությունը, որ քաղաքակրթությունն ու մարդասիրությունը ավելի շարժ, դիմակ են՝ քողարկելու համար դիվանագետների հոգեկան ամլությունը: Ուրիշ ժողովուրդներ, նկատեց նա դառնացած, «այնտեղ ապուրը» երկաթե շերեփով էին ճաշակում, այնինչ մեր շերեփը թղթից էր: Դժբախտաբար համաշխարհային հանրության աչքին հայ ժողովրդի պայքարի իրավացիությունը արժեք չունեի, և վիթխարի իրական կորուստների դիմաց նրա հաղթանակները լոկ բարոյական են եղել մեծ մասամբ, ինչպես որ հակառակն էր թշնամիներինը: Անտեղի չի լինի, թերևս, հիշեցնել պանթուրթիզմի հայրերից մեկի՝ Զիյա Կեոքլափի խոստովանությունը.

«Մենք հաջողեցանք գրավել բազմաթիվ հողեր, Բայց հոգեպես մենք պարտվեցանք ամենուր»:
(«Ցառաք» շաբաթաթերթ, 1967, 28 մայիս, № 88)

Անցյալի անդուցարձին ծանոթանալիս հեշտությամբ համոզվում ես, որ աշխարհի քաղաքական բեմահարթակի վրա քիչ, շատ քիչ բան է փոխվել հոգուտ մարդկայնության: Եվ եթե այսօրվա դիրքերից շատ բան հասկանալի է դառնում անցյալի մեջ, ապա առավել արդյունավետ են պատմության դասերը:

«Երկաթե շերեփի» փոխաբերությունը դարասկզբի ազատագրական պայքարի գործիչները մեկնաբանում էին միանշանակ. «Պետք է կռվել — ահա այդ խոսքերի իմաստը», — պնդում էր, օրինակ, Ք. Միքայելյանը (տե՛ս Քրիստափոր Միքայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, Երևան, 1990, էջ 66): Բայց ժամանակակից քաղաքական պայքարը ցույց է տալիս, որ երկաթե շերեփը ևս ամենազորեղ, ամենաազդու կամ մանավանդ միակ միջոցը չէ: Պարզվում է՝ ոչ պակաս նվաճումների կարելի է հասնել, եթե շերեփը աղնիվ մետաղից է:

Երբ հռչակվեց օսմանյան սահմանադրությունը (1876), հայ մտավորականության մեջ ինչ-որ հույսեր արթնացան: Իր մտորումներն ու նկատառումները արտահայտեց նաև Խրիմյան Հայ-

րիկը («Ժամանակ և խորհուրդ յուր»): Այստեղ նա ևս խանդավառված՝ ասում էր. «Հասավ, հասավ այն ժամանակ ազատաբեր... քեզ ավետիս կու տամ, ժողովուրդ. լուսժ լեզուդ և փակված բերանդ բաց այսուհետև, խոսիր և գրե»: Բայց այս խանդավառությունն ավելի շատ առատորեն տրվող խոստումներին հավատալու ցանկություն էր, որովհետև գրքի առաջաբանում իսկ Հայրիկը չէր թաքցնում իր վարմանքը, որ ավելի հիմնավոր էր ու իրատեսական. «Մարդ չէր հավատար, որ հինգ հարյուր տարեկան Թուրքիո պառավցած և ամուլ մայրը երկնելով հին աշխարհին համար նոր Մանուկ սահմանադրություն մը ծներ»:

1879 թ. Հայրիկը օգնություն կազմակերպեց Վանի սովյալներին, հիմնեց գյուղատնտեսական գիշերօթիկ դպրոց: Բնաշխարհում նրա ծավալած հայրենանվեր գործունեությունը կառավարությանը դուր չէր գալիս, և 1885-ին Խրիմյանին կանչում են Կ. Պոլիս, այնուհետև, մի քանի տարի անց, «երկարատև ուխտագնացության» ուղարկում Երուսաղեմ, որ ըստ էության արտաքսում էր:

Իսկ ժողովրդի աչքին զնալով աճում էր Հայրիկի հեղինակությունը: 1890-ին, երբ հայությունը լայնորեն նշում էր նրա ծննդյան 70-ամյակը, «Մուրճ» հանդեսը գրեց. «Նա այսօր, որպես և անցյալում, ամենահեղինակավոր, ամենապատկառելի, ամենավստահելի ներկայացուցիչն է այն գաղափարի, որը մի պատրիարքի դարձնում է ներսես, մի վիպասանի՝ Բաֆֆի, անհայտին՝ Գոլոշյան»: Ուստի և բնական էր, որ 1892 թ. Հայրիկը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

Շատ ուշագրավ է մի մանրավեպ, որ վերաբերում է Հայրիկի կաթողիկոսության շրջանին և ժամանակին պատմել է մեծն Կոմիտասը: Գերմանացի մի հնախույզ հետաքրքրվում է հնագիտական արժեք ունեցող իրերով: Երբ էջմիածնում նրան ներկայացնում են Խրիմյանին, վերջինս դիմում է թարգմանչին:

— Ըսեք, որ ես թանկագին հնություն մը ունիմ. քանի՞ տարվան կենթադրե:

- Հինգերորդ դարի, — փորձում է գուշակել հնագետը:
- Անկեց ալ հին, — հուշում է կաթողիկոսը:
- Քրիստոսի ժամանակվա:
- Անկեց ալ հին:
- Հնախույզի աչքերը վառվում են հետաքրքրությունից, որ

աստիճանաբար փոխվում է ոգևորության.

— Տեսնեմ, Վեհափառ, ինչ է այդ թանկագին հնությունը:

— Իմ ազգս է,— կշտամբող շեշտով պատասխանում է Խրիմյան Հայրիկը,— Քրիստոսեն ալ հին, Մովսեսեն ալ. իմ թշվառ ազգը: Անտեսած այս թւնկագին հնությունը՝ հին քար մը կամ առարկա մը փնտրելու կելլեք:

Դիպուկ է Խրիմյանի նկատողությունը. գեղարվեստական և պատմական արժեքներն այդչափ բարձր գնահատող մարդկությունը անտարբեր է դրանք ստեղծող ժողովրդի նկատմամբ: Հայրիկին վրդովում էր այն գիտակցությունը, որ ոչ միայն ըստ արժանվույն չի գնահատվում հայոց մշակութային ծառայությունը մարդկային քաղաքակրթությանը, այլև ամեն քայլափոխի անտեսվում են նրա իրավունքները՝ ըմբռնելով հանդերձ, որ նրա հակառակորդը քաղաքակրթությանը լուկ վնաս պատճառած, մարդկության առաջընթացը կաշկանդող բարբարոս է:

Եթե Խրիմյանի գործունեության առաջին շրջանը կապված էր գլխավորապես Թուրքիայի ավազակապետության հետ, ապա նրա կյանքի վերջին տարիները խոռովեցին ցարական կառավարության հակամարդկային գործողությունները: Ինչպես բազմիցս նկատել են քաղաքագետներն ու պատմաբանները, «Ռուսաստանը մրցում է Տաճկաստանի հետ պետական կյանքի բոլոր ասպարեզներում... Եվ վատաբախտ հային վիճակված է ապրել, որ-արև տեսնելու իրավունք հայցել» այդ երկու մահաբեր բռնապետությունների սահմաններում՝ «սատանային ու խոր ծովին միջև» (այս վերջին արտահայտության փոխարեն հաճախ ասում են նաև՝ մուրճի ու զնդանի կամ սկիլայի ու խարիբդայի միջև): Անդրկովկասում փակվեցին ազգային բոլոր դպրոցները. 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքով, որը Հայրիկը կինչին հասցեագրած նամակում որակեց իբրև «տարօրինակ օրենսդրություն», — բռնագրավվում էր եկեղեցու գույքը: Եվ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հերոսական, աննահանջ պայքար ծավալեց այդ որոշման դեմ: Նա հատուկ կոնդակով հոգևորականությանը հորդորեց շենթարկվել հրամանին: Նիկոլայ Երկրորդին հղած նամակում Հայրիկը բողոքում էր, որ հայ եկեղեցու համար կենսական նըշանակություն ունեցող այդ օրենքն ընդունվել է առանց իր գիտություն: Նույն նամակում անդրադառնալով Հայաստանում ծայր առած ժողովրդական բողոքի արտահայտություններին՝ ասում

էր, որ այդ «հուլումները միայն ցույց են տալիս, թե որքան անսպասելի էր նոր հրովարտակը, որ ծանր պատժի հանգամանք ունի, թե ինչպե՞ս դա հակասում է եկեղեցու օրենքներին և ժողովրդի մեջ դարերով մշակված պատկերացումներին»:

Անհավասար պայքարում հայ ժողովուրդը հաղթեց իսկապես, և 1905-ի օգոստոսի 1-ին հրապարակվեց ցարի հրամանագիրը՝ հայ եկեղեցու գույքը վերադարձնելու և ազգային դըպրոցները վերստին բանալու վերաբերյալ: Վճռական դերը այս հարցում, անշուշտ, Խրիմյանինն էր: Պատահական չէ, որ Ռուսաստանի Պետական դումայի հետադեմ երեսփոխանները կըշտամբելով իշխանություններին, որ տեղի են տվել հայոց շարժման առաջ, կատաղի զայրույթով էին խոսում հենց Խրիմյանի մասին: Դրանցից մեկը տարիներ անց, 1908 թ., դեկտեմբերի 10-ին շմարող շարությունից հիշեցնում էր. «Այն դեպքում, երբ կովկասում բոլոր մյուս ժողովուրդները երգման արարողությունը կատարում էին ոուսերեն, հայերը անհասկանալի ավանդույթի ուժով պահպանեցին այդ բանը հայերեն անելու իրավունքը: Ստոլիպինը պահանջեց, որ դադարեցվի դա: Չնայած այդ պահանջը առաջադրվեց միանգամայն կտրուկ ձևով, այն շրջաբերականով հանգուցյալ Մկրտիչի իշխանությանը շեղյալ համարվեց: Ահա փաստեր, որ արտացոլում են, թե հայոց եկեղեցական ստացվածքը վերադարձնելու պահից ի վեր հայոց վերաբերմունքը ռուսական իշխանության նկատմամբ չի փոխվել» («Кавказский Запрос в Государственной думе. Тифлис, 1909, էջ 27. տե՛ս նաև 63, 256 էջերը):

Հայոց Հայրիկի նվիրական իղձն էր տեսնել հարազատ ժողովրդին միասնական ու միակամ, հավաքված հայրենի ակութի շուրջը: Ազգի ուժերի համախմբման հայրենաշեն գործը նա կատարում էր նաև կաթողիկոսական պաշտոնագրերով: 1905 թ. մարտի 10-ի կոնդակով ազգահավաքման, հայրենադարձության կոչ էր անում եվրոպաբնակ հայերին. «Արի՞ք, պանդուխտ և տարագիր հայք, ելեք և փութացարուք հայրենի աշխարհ՝ ձեր... արիք և շինեցեք զավերական և բնակեցեք ի նոսա, աճեցեք և բազմացարուք և լցեք զերկիրն, երկիրն զոր ետ Տեր հարց ձերաց»:

Հայ մշակույթի ուսումնասիրության, Եվրոպայում հայագիտության զարգացման գործում Հայրիկը շատ բարձր էր գնա-

հատում «Մխիթարյան գրավաստակ հայրերի» ծառայությունները: Նա առանձնակի սիրով էր կապված իր «ծննդակից և սննդակից» Ղևոնդ Ալիշանի հետ, որի հիշատակին նվիրեց վերջին հոգևածներից մեկը: Մխիթարյանների նման նախանձախնդիր հայ կյանքի, մշակույթի առաջընթացին՝ հրիմյան Հայրիկը բուլտրանվեր այրումով ծառայեց հայ դպրությանը, երիտասարդ սերնդի կրթությանն ու դաստիարակությանը, և իրավացի էր Ֆակետտին, երբ հաստատում էր՝ «կրթության և զարգացման եռանդը, որ արդ կերևա Հայաստանի մեջ, հայք կը պարտին մեծ մասամբ եռանդուն առաքյալ, հայրենասեր և քաջ գրող Մ. հրիմյանի»:

1907-ին վախճանվեց առաքյալը, և ժողովուրդն իրեն որբ զգաց:

հրիմյան Հայրիկը իր ազգանպաստ գործունեության ձիգ ու քարքարոտ ճանապարհին առաջնորդվել է մի սևեռուն գաղափարով. ազատագրել Հայաստանը բռնատիրության ճիրաններից, աշխարհով մեկ սփռված հայերին հավաքել հայրենիքում, հոգեվոր ու նյութական բոլոր ուժերը կենտրոնացնել երկրում և ըստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ այլևս հայը չհեռանա իր դրախտանման ոստանից. նրան տանջում էր այն պարադոքս, որ գեղջուկը հարկադրված թողնում էր իր սրբազան հողը ու դնում բախտ որոնելու օտար երկինքների տակ: Գաղթավայրը, որքան էլ բարգավաճ ու խոստումնալից, պանդուխտ հայի համար դրախտավայր չէր կարող լինել:

Ահա ինչու Հայրիկը ձիգ ու ջանք չէր խնայում բուն երկրում գործադրելու Հայոց սահմանադրության ընձեռած թեկուզ նվազագույն բարենորոգումները՝ հասկանալով հանդերձ, որ Թուրքիայի ողորմածության մեջ ընդունված սահմանադրական կանոնները հային լիարժեք ազատություն չեն ապահովում. գործնական քայլերի էր դիմում՝ Արևմտյան Հայաստանում դպրոցներ, մամուլ հիմնելու, իսկ պատրիարքության տարիներին՝ լծվելու բնաշխարհի բազում խնդիրների լուծմանն ու գավառահայության հոգսերի դարմանմանը: Ելակետը բուն հայրենիքն էր, երկիրը: Գաղթավայրերի խնդիրը ածանցյալ էր: Եվ պատահական չէր, որ Պոլսո (արևմտահայության) պատրիարքության գահին նա ընդամենը չորս տարի մնաց, որովհետև ի զորու չեղավ Պոլսում ծվարած ազգային-սահմանադրական իշխանությունների ուշա-

դրությունը հեռավոր ու տառապող հայկական գավառների վրա կենտրոնացնել, գործնական հողի վրա դնել նրանց ազգային մտահոգությունները, ուղղել դեպի երկիր. մյուս կողմից՝ այդ իշխանությունները, երեսփոխանական սին շահագրգռությունների ու առօրյա բանավեճերի հոսքից քշված, սահմանադրության տառին կպած՝ չկարողացան հասկանալ Հայրիկի մեծ հոգին, որ տրոփում էր երկրի ու ազգի ցավերով: Նրանք գոհ չէին հրիմյանից, որովհետև, Հակոբ Պարոնյանի դիպուկ բնութագրությամբ (որ ճիշտ էր հասկացել հրիմյանին), Հայրիկը չօգտագործեց Սահմանադրության կետերը, ստորակետերը և բուժերը:

Հայրենախոս հրիմյանի այս գործելակերպը և գաղափարական նկրտումները, սկսած դեռ Վարազա վանքի ժառանգավորաց վարժարանի ու «Արծուի Վասպուրական» հանդեսի հիմնադրումից, հող նախապատրաստեցին հասարակական-գրական այն շարժման համար, որ 90-ական թվականներին հայտնի դարձավ «գավառական գրականություն» հորջորջումով և փոքր-ինչ ավելի ուշ ձևավորվեց իբրև գրական հոսանք: Ծարժումն հաստատում էր այն ճշմարտությունը, որ ազգային մշակույթի ու գրականության կենսատու և հուսալի հենարանը մայր երկիրն է, ուր վաղնջական ժամանակներից ապրել է ժողովուրդը՝ իր կենցաղով, ընկերային-տնտեսական հարաբերություններով, ըստեղծել իր նյութական ու հոգևոր արժեքները, ուր ձևավորվել է սոցիալային ոգին ու բնավորությունը: Ի հակակշիռ գաղթավայրում բարգավաճող գրականության, այն պետք է արտացոլի բուն երկրի կյանքը, ժողովրդի հոգսերը, կենցաղը, երազանքները, հայրենի բնությունը՝ հարազատ գույներով: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին սրանք հրատապ խնդիրներ էին և ունեին քաղաքական բովանդակություն: Ահա ինչ է գրում Հ. Օշականը հրիմյանի մասին. «Թե իր աշակերտ Սրվանձտյանցով, իրեն գործակից, իր իտեալին հավատարիմ արվեստագետներու որոշ խումբի մը կողմն հրապարակ նետված գավառակա՞ն գրականություն վարդապետության իբր թելադրիչ, այս մարդը ծառայում է հայոց գրականության՝ դարձյալ դուրս է տարակույսե» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության», 1956, էջ 309):

Բացի վերը հիշատակվածներից՝ հրիմյանը գրել է կրոնա-խմաստաբանական երկեր («Վերջին շաբաթ և հաշի ճառ», «Մարգարիտ Արքայութեան երկնից»), հրապարակախոսական-պատ-

մական հողավածներ («Ժամանակ և խորհուրդ յուր», «Փառաւորաց ժողով», «Մրագիր բարենորոգմանց» և այլն), բանաստեղծություններ, որ ամփոփված են «Վերջալուսի ձայներ» ժողովածուի մեջ, «Ողբացող խորենացին» քերթվածը ևն, սակայն նրա մուտքը գրական ասպարեզ նշանավորվեց առավելապես «Պապիկ և Թոռնիկ» երկով (1894), որը պարունակում է կենդանի ու վառ պատկերներ Վասպուրականի գյուղական իրականությունից. կենցաղի ու ավանդույթների նկարագրություններ, բնության տեսարաններ, ժողովրդական խոսք ու գրույցներ, փիլիսոփայական իմաստություններ ժամանակի, կյանքի ու աշխարհի մասին: Չնայած արտացոլում էր 60—70-ականների իրականությունը և բովանդակում այդ ժամանակաշրջանի միտումները, «Պապիկ և Թոռնիկը», սակայն, արձագանքում է նաև դարավերջի հրատապ խնդիրներին: Ավելին. իբրև գրական երևույթ, նրա երևան գալը համընկնում էր «գավառական գրականության» զարգացման նոր փուլին, որ նշանավորում էր անցումը դեպի գեղարվեստական գրականություն:

Հեղինակի հավաստմամբ «Պապիկ և Թոռնիկի» նյութը քաղել է «Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներն»: Նախամուտքը հիշեցնում է Խ. Աբովյանի «Վերքի» առաջաբանը: Հայրիկը դժգոհում է քաղաքի «իմաստասեր մատենագիրներից», որոնք գրքեր շեն գրում գեղջուկների կյանքից, նրանց համար: «Պապիկի միակ նպատակն ի՞նչ էր, որ այս փոքրիկ գիրքը շարադրեց քեզ համար, որպեսզի դու կարդաս իմանաս ու ճանչնաս քո նշանակություն, ճանչնաս ու զգաս միանգամայն քո խեղճ կյանք ու վիճակ»: Նա ցավով է նշում, որ նույնիսկ գյուղական երիտասարդությունը կրթություն ստանալով՝ շատ դեպքերում կիսատ-պոստ, մոռանում է իր ծննդավայրը, շինականի հոգսերը և ապաստանում քաղաքներում: Գրքողը հորդորում է շինական ժողովուրդին, որ նա սիրի հայրենատուր հողն ու դաշտը և երբեք չբաժանվի նրանից: Եվ Պապիկը Թոռանը պսակում է «հողին ու մաճին, գութանին և հողագործության հետ». նա պետք է ուխտե անքակտելի պահելու այդ պսակը. «Ահա կը դնեմ քո գլուխ ցորենաբույսի ցողուններին հյուսված այս գեղեցիկ պսակ, թող վկա լինին մեր մշակներ, հոտաղներ և մեր լժկան գումշուկներ և եղներ»: Ամեն ինչ կա-

րելի է ձեռք բերել, բայց «եթե զրկվիս քո ժառանգած հողեն», Պապիկի տուն և ակութ կը քանդվեն:

«Պապիկ և Թոռնիկը» իրիմյանի պատգամն է հայ ժողովրդին՝ անթառամ պահելու սերը հայրենի հողի նկատմամբ, չլքելու այն: Մեծ խորհուրդ են պարունակում հայրենախոսիկ Պապիկի նաև հետևյալ տողերը. «Թե մեռնիմ երթամ գերեզման և այլևս չկարիմ խոսիլ ձեզ հետ կենդանի բարբառով ու գրով. ահա կը թողում ձեզ գիրս իբրև մշտախոս կտակ և հիշատակ. որո միակ նպատակն է, որ հայն յուր հայրենատուր հողեն շքածնվի, զի յուր սեփական ժառանգություն է դրախտի երկիր» ու պետք է «գործել գերկիր և պահել»:

Որքան էլ անիրականալի էին ռազմամուլ ու հետամնաց Թուրքիայի և ճորտական մուսաւստանի պայմաններում հայրենի երկրքի վերաշինության խրիմյանական ծրագրերը, այնուամենայնիվ մեզ համար այսօր թանկ են ու պատմության մեջ մնալուն նրա անշահախնդիր նվիրումն ու գործնական ջանքերը՝ խավարից դուրս կորզելու հայաշխարհը, քաղաքակրթության ուղի մղելու և հասնելու ազգային անկախության:

Մկրտիչ իրիմյանի ամբողջ կյանքը որոնումը եղավ ճշմարտության և արդարության: Նա դառնություն բարձանագրեց, որ քաղաքակրթությունը «դեռ մահ կը բերե, դեռ մարդոց համար սպանության գործիքներ կը հնարե: Քուն և հանգիստ շունին աշխարհիս տիրապետներ և դիվանագետներ, վիշապի նման տուտի վերա կեցած կը ֆշան, կը սպառնան, և ի՞նչ կը խնդրեն՝ պատերազմ»: Ո՞րն է «դարմանը այս մեր հիվանդ և թշվառ աշխարհին», — հարցնում էր մեծ մարդասերը և պատասխանում. «Ընկերասիրությունն ու միաբան գորությունն»: Պայծառատես գրողը հավատում էր, որ շուտով պիտի «մեռնին երթան աշխարհիս երեսն խռովարար և անարդար տիրապետող ոգիներ», և արդարություն ու խաղաղություն պիտի հաստատվի, և ազատ ու երջանիկ մարդկության բնտանիքի լիիրավ անդամը պիտի լինի իր ժողովուրդը: Այդ նպատակին է ծառայեցրել նա իր գրիչը: Բացի արդարության և ազատության իդեալները հաստատելուց, հայրենիքի ու ազգի բարօրությունից, իրիմյանը կարևոր էր համարում նաև ժողովրդի պատմական ավանդությունները գրի առնելն ու մամուլին ի պահ հանձնելը: Բնորոշ մի հանգամանք ևս. վառ հայրենասիրական կրթով շնչող նրա

երկերը գրված են հայ ժողովրդի երկու հատվածին հավասարապես հասկանալի ու մոտ լեզվով:

1907 թ. նոյեմբերի 15-ին «Մերքյուր դը Ֆրանսի» մեջ տպագրված մահախոսականում Արշակ Զուպանյանը գրում էր. «Խրիմյանի կյանքն ու տիպարը ստվար հատորի մը նյութ կըրնան կազմել, և այդ հատորը օր մը պիտի գրվի անշուշտ և պիտի ամփոփե ամենայն մանրամասնություններ՝ այդ եզակի դեմքին բոլոր գծերը, — և թերություններն ալ: Այս հողվածով մենք նպատակ ունեինք հարգանքի և երախտագիտության պարտք մը կատարել այդ մեծ Հայուն հանդեպ»:

Ընթերցողն սպասում է այդ մենագրությանը, ինչպես և Խրիմյան Հայրիկի երկերի գիտական հրատարակությանը: Ներկա հատորը երկարամյա լուծությունից հետո առաջին փորձն է հայրենի ընթերցողին ներկայացնելու մեծ նվիրյալի գրական ժառանգությունը:

Հատորում զետեղված երկերը քաղել ենք «Հայ կրթական հիմնարկություն» հրատարակչության՝ 1929 թ. նյու Յորքում լույս ընծայած «Ամբողջական երկեր Խրիմեան Հայրիկի» մի-հատորյակից: Կատարված են որոշ սրբագրական ուղղումներ ու ճշգրտումներ: Խուսափել ենք նման կարգի արմատական շրտկումներից:

Արշակ Մադոյան
Հակոբ Պետրոսյան

ՊԸՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ

ԳՐԵՑ՝ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

— 0 —

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ

Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Հ Ա Մ Ա Ր

— 0 —

ԵՒ Ի ԼՈՅՍ ՀԱՆՆ ՅՕԺԱՐԱԿԱՄ

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԵՂՐԱՐԲ

ԿԻՒՂՊԷՆԿԵԱՆ

— 0 —

Տ Պ Ա Գ Ր Ե Ա Լ

Ի ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

ՍՐՐԱՑ ԷԶՄԻԱՏՆԻ

1894 — ՌՅԽԳ

ՅԻՇԱՏԱԿ
ԱՌ ԳԵՐԱԶՆԻԻ Պ. ՊԱՏՐԻԿ
ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Արդեօք ի՞նձ՝ եւ միայն Հայրիկի՛ն վիճակում է, որ Կիլպէնկեան տան յիշատակաց դպիր լինիմ, ո՛չ թէ կենդանեաց համար, այլ յաւետ մեռելոց, որք թողին զաշխարհ ի Տէր Անշնեցիս. նոցա առաքինի յիշատակ գրոշմել ի ճակատ մի երկասիրութեան, թողոյ Ձեր մեծանուն Ազգատոհմին իբրեւ անմոռանալի մի յիշատակ:

Առաւօտ արեւածագին էր, ո՛հ չը գիտէի թէ Ձեր հարազատին եւ իմ սիրելոյն արեւն ի մայր մտած է: Եւ ես աւա՛ղ այն պահուն, երբ գոծ առի թէ մեռա՛ւ յառաջադէմն Յովհաննէս: Ասի առե՛ք, ահա պատրաստ է Հայրիկին պսակ, «Պապիկ եւ Թոռնիկ», տարէք դրէք նորա գերեզմանին վրայ:

Անագորոյն մահուան սուր տապար դեռ չէ ելեր դուրս Կիլպէնկեան գերդաստանէն, մի փոքր ժամանակի մէջ զարկաւ տապալեց իրարու ետեւէն երեք հասարթուն նոճիկներ, շասաց թէ քաւ է այսչափ, թող փոխանակ հարց եղիցին որդիք:

Կարծեցիկք թէ գնաց հեռացաւ մահուան դժնդակ ոստիկան, բայց անդրէն շուտ դարձաւ, զարկաւ կտրեց այն աննման շառափողն, որ նոր պատուաստուած ամուսնական ճղիկով եւ ճղիկէն ծլած էր մի նորաբոյս մանկիկ. աւա՛ղ, անգոթ մահու ոստիկան չը խղճաց երբէք, սիրաւուն ծնողական զրկերէ՛մ մանկիկն ի բաց գլորեց. մի հարուածով կտրեց երկու զուգակցեալ նորատունկ սօսիկներն, Յովհաննէսն էր եւ Արաքս: Միթէ ուխտե՛ր էին նոքա եւ ի մահուն անբաժան մնալ:

Թէպէտ Յովհաննէս փութաց առաջ գնաց, թողոց իր կեանքն անբողոք Արաքս: Ո՛հ այլ ես ի՞նձ համար չէն պիտոյ, ո՛չ աշխարհ եւ ո՛չ կեանք, ասաց Արաքս վազեց ետեւն գնաց, չը գիտեմ թէ ի մի քնարա՛ն Անշնեցիս սուրբ Փրկչին հանգստարանը, երկու սիրակապ ամուսինք, բայց գիտեմ թէ հոգիներ երկնից մէջ միացան:

Դառնամ այժմ դէպի քեզ, հոգւոյդ հետ խօսիմ, անձկալիդ իմ Յովհաննէս, դու անձուրէր էիր ազգին եւ Հայրիկին ամէն առիթներու մէջ: Վերջին անգամ վիճակ ելաւ քեզ, որ իբրեւ պատգամաւոր Հայոց Մայր Մորբ Էջմիածին գնաս եւ Հայրապետական ընտրութեան տաս քո ազատ քօլէն: Ի՞նձ այժմ պատմում եմ, որ դու քո այս պարտոց մէջ ամենայն ազնուութեամբ վարուելով՝ թողեր էք աստ ձեր բարի համբաւ եւ յիշատակ:

Զգիտե՛մ դու ի՛նչ մտածեցիր արդեօք որ քո անբաժան աճուրթն Արաքսն

էլ քեզ հետ առեր էիր, որպէս զի տեսնա՛ր նա Հայոց աշխարհ, Հայոց Մայր Աթոռ, մեր Լուսաւորիչ Հօր հոգեւոր ծննդարանն, որ ծնաւ զազգ մի ողջոյն, տեսնար նաեւ Արաքս դրախտի գետ, ոյր անունով նա կնքուած էր: Այդ մի բաղդ էր թէ քեզ եւ թէ նորա համար, զէթ միանգամ խմել Ծրասխին անմահական ջուր եւ պահել ու յիշել միշտ մեր Հայրենեաց այդ յաւերժական յիշատակ:

Կիլպէնկեան տուն ողբաց քեզ, ողբացին սիրելիք եւ բարեկամք. Հայրիկն էլ քո բարեկամն էր, որ քան զամէն անելի ողբաց. ի մանկութենէ կը ճանաչէի զքեզ եւ ոգւոյդ գեղեցիկ յատկանիշներ: Միշտ պայծառ եւ զուարթագին էր քո դէմքը, իբրեւ մի բացուած գիրք, եւ կը կարդայի սրբտիդ եւ ոգւոյդ նշանագիր, որ դպրոցի կրթութեան օրէն մի բառ միայն խորագծուած էր՝ յառաջդիմութի՛ն: Եթէ սոսկ աշխարհիս գիտութեանց յառաջդիմութիւն լինէր այն՝ ես այնչափ մեծ չէի համարէր, եթէ Կիլպէնկեան տան Աստուածպաշտութեան հաւատք համընթաց չը լինէին յառաջդիմութեանդ հետ:

Ձեր հին հայրենատուր վաճառականութեան ասպարիզին մէջը անվախ եւ խիզախ յառաջ կ'երթայիր եւ ի՛նչ էր քո միտք եւ նպատակը, հարստանալ, մեծանալ եւ սոսկ աշխարհի պերճութեամբ վարիլ եւ վայելե՛լ կեանքը, ո՛չ, հարստանալ միայն բարեարեւելու համար. ազգին, եկեղեցւոյն եւ Հայոց լուսաւորութեան համար եւ միշտ առատաձեռնել:

Այլ աւա՛ղ, դու տարածամ մեռար, ապագայ յոյսերդ անպուակ մնացին: Եւ ո՛վ աշխարհիս մէջ լի պսակեալ յուսով ի գերեզման գնաց: Ո՛հ, ողբացեալ փոքրիկ Յուսիկ ժառանգ մի թողիր Կիլպէնկեան տան եւ գնացիր, ո՛վ գիտէ, խնամակալ երկնից Հայր պահպանելով զայն, մի օր մեծուհայ, զարգանայ, յառաջդիմէ, յիշէ իր հօր յիշատակ եւ պսակէ քո յոյս եւ քո ազնի նպատակը:

Իսկ Հայրիկ Արարատայ աշխարհէն, ծեր Արագածայ հովտէն, Մասիսի Նոյայ դարաստանէն եւ Վասպուրականի Վարագաց սարէն «ՊԱՊԻԿ եւ ԹՈՒՆԻԿ» իբրեւ ծաղկեփունջ մի կապելով կը պսակէ քո անուն եւ յիշատակ միշտ կենդանի եւ անմահ պիտի մնայ:

Իսկ դու բարեգորով երիցագոյն ժառանգ Կիլպէնկեան գերդաստանին, սիրեցեալդ իմ Պատրիկ, ա՛ն իմ այս ծաղկեփունջ պսակ, տար դիր հարազատիդ գերեզմանին վերայ. այդ պսակն անթառամ է, դու դարձիր ի տուն, գրկէ եւ համբուրէ ողբացեալ մանկիկն, ասա՛, ես եմ այսուհետեւ քո հայր եւ խնամակալ եւ քաւ է:

Ա Ռ

ՇԻՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՍ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՒՆԻԿ քեզ համար գրեցի եւ քո անուան նուիրում եմ, իմ սիրելի դաշտաբնակ մշակ ժողովուրդ, Հայոց Հայրիկ, որ այժմ ծերացած մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց եւ փոքրութիւն չհամարեց, որ ինքն պահ մի իբրեւ մի շինական պապիկ ձեւանայ, որպէս թէ Վասպուրականի Առճակ գիւղի մէջ ծնած է, Վարազապ վանքում մանկապ էղած է, շատ անգամ ի Չօլիս գնացել եկեր է եւ առանց դպրոցի նա միայն մտիկ անելով եւ գրքեր կարդալով քիչ մի բան սովորած է եւ իր սովորած կ'աւանդէ իր սիրական թոռնիկին:

Պապիկի միակ նպատակն ի՛նչ է որ այս փոքրիկ գիրքը շարադրեց քեզ համար, որպէս զի դու կարդաս իմանաս ու ճանչնաս քո նշանակութիւն, ճանչնաս ու զգաս միանգամայն քո խեղճ կեանք ու փճակ:

Երջանիկ ես եւ թշուառ կ'ապրիս, բազմահարուստ գանձի տէր ես եւ գրպանդ մի փող չկայ, երկրիս մեծ կալուածատէրն ես, բայց միշտ հացի կարոտ ու պարտապան՝ երկրի ընդհանուր քաղաքացի ժողովուրդին ամէն կենսական բարիքներ դու կը մատակարարես, թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին քաղաքացւոց սեղանին հաց կուտաս, իւր կուտաս, միս կուտաս, բթան կուտաս, շերամ կուտաս եւ այլ շատ բաներ, զորոնք ես այստեղ չեմ ուզեր թուել: Բայց ի՛նչ է պատճառ, գիտե՛ս արդեօք, որ դու քո թուած այնչափ բարիքներէն միշտ զրկուած կը մնաս, դու կարդա՛ «ՊԱՊԻԿ ԹՈՒՆԻԿ», քաջ կ'իմանաս թէ դորա միակ պատճառ տգիտութիւնն է, գռեհկութիւն, կարողալ, գրել, հաշուել, տնտեսել չգիտնալն է: Իսկ քո տգիտութեան եւ այդ փճակի մէջ այդպէս մնալուն պատճառն ի՛նչ է, այն էլ խօսիմ ու բացատրեմ քեզ, դու մտիկ արա, որ գիտեճաւ եւ խելամուտ լինիս:

Իճն այնպէս կը թուի թէ դու եղեր ես մի մտապէտ կերկիր, ինչպէս ասում է Սաղմոս. դու լայնածաւալ դաշտերու եւ լեռներու վրայ բնակում ես, ի՛նչ զարմանալի բան է, որ քաղցրիք զձեզ չեն տեսնար, քո դիրք շատ խոնարհած գետնահաւասար եղեր է, անխոնջ մրջինի նման կ'աշխատիս: Քաղցրիք բարձրալիզ է, չի տեսներ զքեզ եւ շատ անգամ, ո՛հ, կոխկոտելով կ'անցնի քո վրայէն եւ դու կը ճնիս նորա ոտքի տակ:

Քաղաքացիք իմաստասէր մատենագիր դարձան, բայց չեն զիջանիր քեզ համար գրքեր գրել, թէ եւ խմբագիրք եւ գիւղատնտեսներ քեզ համար շատ յօրածներ նուիրում են, դու մի գանգատիր, նոյն իսկ գիւղականի մի զաւակ, որ մի բարերարի շնորհիւ կերթայ Եւրոպայ, կ'աւարտէ իր ուսումն եւ համալսարանէն կը վերադառնայ, ասացէ՛ք դուք շիտակ ղեպ ուր կ'երթայ, ղեպ ի քաղա՛ք առանց իր հայրենի շինական տան ու ծնողաց առաջին ողջոյն եւ այցելութիւն տալու. եթէ ասես, պարոն ինչու մոռանում ես քո գեղ, որ քո ծննդավայր եւ խանձարուրն է:

Տե՛ս դու, ի՛նչ կը պատասխանէ. ես քաղաքակիրթ աշխարհակիրթ աշխարհէն կուգամ, կեանքս եւ ճաշակս բոլորովին փոխուած է. ես լոյս եւ գիտութիւն ունիմ, միթէ կարելի՞ է որ գիւղական խաւար եւ անկիրթ ժողովուրդին մէջ ապրիմ, որ երբէք չգիտեն գնահատել իմ արժէք, ո՛հ, ես յիշում եմ մեր տուն ու խրճիթ եւ այն չարանճի անզգամ լուեր, որ զիս կը խաշէին եւ կը տանջէին: Ուրեմն մեր պ. համապարանական պիտի բնակի քաղաքում եւ պիտի սպասէ այնչափ, մինչեւ իր գեղը քաղաքակրթուի, խաւար գիւղացիք լուսաւորուին, իր խրճիթներ ապարանք դառնան, եւ ապա մեր պարոնը վերադառնայ իր գիւղը: Եւ թէ ասես, մի սպասիր այդ անյայտ երկա՛ր ժամանակին, դու այժմէն գնա կրթէ, լուսաւորէ գիւղացի մանուկներ եւ այդ բախտաւոր ժամանակ դու բեր քո անբաղդ գիւղին համար, միթէ դու ինքնին պարտականութիւն չունի՛ս, յիշէ այն օրը, երբ պառտում էիր քո բարերարին թէ զիս Եւրոպա դրկէ, կ'ուխտես եւ կը խոստանամ, թէ ողջ վերադառնամ, ամենայն անճնուիրութեամբ հայրենեացս ծառայեմ. բայց պարոնին հայրենիք միայն քաղաքն է եւ ոչ թէ գիւղ:

Թողունք Եւրոպիոյ համալսարանի պարոնը, որ գուցէ իր առարկութիւն երբեմն իրաւացի լինին. հապա ի՛նչ ասեմք այն պարոններուն, որ առանց Եւրոպիոյ աշխարհ տեսնելու, նոյն իսկ մեր աշխարհին մէջ, կիսակրթութեան փոքր ինչ զարգացումն ստանալէն յետոյ՝ իրենց միտք եւ իրենց արտի բազուն տեղանք ղեպի քաղաքն է, որոց մեծ մասն դարձեալ գիւղացի զաւակներն են, կրթութեան եղանակի՛ն է յանցանք, չը գիտես, դաստիարակ ուսուցիչներուն է յանցանք, չգիտես, ժամանակի եւ կեանքի պահանջան է յանցանք, դարձեալ չը գիտես: Միմիայն այս գիտես եւ, որ դպրոցի կրթութեան կապանքէն արձակուելէն յետոյ, ղեպ ի քաղաք կը վազեն:

Ես լսեցի գիւղացի հայրերու ոմանց տրտունքն ու զանգաս, Հայրիկ, ես զաւակս մեծ փափագով կրթութեան տուի, որ ծերութեան ցուպ լինէր, նա գնաց այլ եւս չի դարձաւ, մոռացաւ իր որդիական պարտիք եւ աւելի ճիշտ է, որ ասեմ ուրացաւ իր ծնողք եւ այլն:

Կրթութեան այս մեծ խճիր, ունի շատ իր դժպատեն հետեւանքներ, եթէ չը մտածենք ղեղն ու դարման եւ թողունք որ այսպէս շարունակուի այս կրթական հիւանդութիւնն քիչ ժամանակէն պիտի տեսնամք, որ մեր գիւղացի պատանհներ դպրոցէն ղեպի քաղաք մի գաղթականութեան ճապարհ պիտի բանան, եւ ի՛նչ կը լինի յայժման, երբ հայ ժողովուրդի անկեանքն մասի կեանք հողն ու երկիրն է:

Ահա քեզ համար հոգացի եւ պատրաստեցի «ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՒՆԻԿ», իմ սիրելի գիւղացի ժողովուրդ, որ դու քո հայրենատուր հողն ու դաշտ սիրես եւ երբէք չի բաժանուիս, գիտնալով թէ քո կեանք հողն է եւ հողագործութեան արդար ու հալալ վաստակ: Ուշադրութեամբ կարդա՛ այն խորհրդաւոր գլուխն՝ «ՊԱՊԻԿ ԴՍԱԿՆ Ի ԴԱՇՏ», թէ ինչպէս Պապիկ իր Թոռնիկ խաչով, Աւետարանով պսակելէն յետոյ, կը տանձ գինքն ի դաշտ եւ կ'ատէ՛ գիւղացի փեսայի համար բաւական չէ, ես այժմ կրկին պիտի պսակեմ զքեզ հողին ու մահին, գութանին եւ հողագործութեան հետ. Կէտք է ուխտես երկնից եւ երկրի առաջ, որ այս պսակն անքակտելի պա-

հետ, ահա կը դնեմ քո գլուխ ցորենաբոյսի ցողուններէն հիստուած այս գեղեցիկ պսակ, թող վկայ լինին մեր մշակներ, հօտաղներ եւ մեր լծկան գոմշուկներ եւ եզներ:

Գիտե՛ս, Թոռնիկ, Աստուած մի արասցէ, եթէ քո ամուսին Ծուռան մեռնի, մի ուրիշ Ծուռան կարող ես առնել, բայց երբ հող քեզ համար մեռնի, այսինքն կամ ծախես, կամ ձեռքէդ հանես եւ գրկուիս քո ժառանգած հողէն, էն ժամանակ դու էլ կը մեռնիս, Ծուռանն էլ հետ քեզ կը մեռնի եւ Պապիկի տունն եւ օճախ կը քանդուի:

Այսպէս Պապիկ իւր Թոռնիկին վրայ կրկնապսակ մի կատարեց, Հայրիկն էլ համայն գիւղական ժողովուրդին գլուխ կը դնէ իւր պսակն՝ Պապիկ Թոռնիկով եւ կ'աղօթէ որ դու այս պսակ՝ անթառամելի պահես, սիրես քո հող եւ հողագործութեան աշխատութիւն, սիրես ուսումն եւ կրթութիւն, որ քո մշակութեան քրտնաթոր վաստակ արդիւնաբեր լինի, որով միայն քո կեանք կը բարւոյթի եւ դու տառապանաց կապանքէն կ'ազատուիս, որ սօցիալութեան արգասիքն է:

Վերջին բան առ ձեզ ուղղելով, ո՛վ Վասպուրական երկիր, իմ անձկակալի Հայրենիք. ՊԱՊԻԿ եւ ԹՈՐՆԻԿ յատկապէս Ձեզ համար գրեցի, Երուսաղէմի Սիօնի լեռան վրայ, խաչի հովանեաց տակ, դու կարողա՞յ՞ կը տեսնաս, որ Պապիկ Թոռնիկի միտքեր՝ Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներէն քաղած են, զոր փնջիկ կապելով եւ ահա ձերն՝ ձեզ կը նուիրեն:

Հոտոտելով այս փունջը, անշուշտ կ'զգաս եւ վա՛շ կ'ասէք, Առճկեցի Պապիկ մեր ծաղիկն է, Աշըղ Մուշօն մեր ծաղիկն է, մեռելոց դաշտի մէջնցած այն մեծ մեծ տանուտէրերուն խաչքարերու յիշատակներ մեր պարծանքն է:

Կը թուիմ թէ շատ մօտ են ձեզ, միայն հինգօրեայ ճանապարհ մի անջրպետ կայ: Վարագայ խաչի սար ծածկուած է աչքէս. Վասպուրական Երծիմն էի երբեմն, բայց այժմ թեւաթափ ծերացած եմ, եւ ո՛ր տայր ինձ որ նորափետուր արծուի լինէի, թռչէի վերանայի գէթ վերջի անգամ տեսնայի բարձր քարին վերայ դրուած իմ աւերակ բունիկս:

Այլ ես ի գուր է այս ցանկութիւն, կը մնայ ինձ հոգով մօտ լինել ձեզ եւ հոգով աղօթել վասն ձեր:

Իսկ ձեզ կը մնայ կարդալ Պապիկ Թոռնիկ եւ յիշել գՀԱՅՐԻԿ:

Թէ մեռնիմ երբեմն գերեզման եւ այլ ես չկարեմ խօսիլ ձեզ հետ կենդանի բարբառով ու գրով. ահա կը թողում ձեզ գիրս իրրեւ մշտախօս կտակ եւ յիշատակ. որոյ միակ նպատակն է, որ հայն իւր հայրենատուր հողէն չը բաժանուի, զի իւր սեփական ժառանգութիւն է դրախտի երկիր, զոր Տէր Աստուած մեր Աղամ՝ պատուս եւ ժառանգորդներուն տուաւ եւ ասաց գործել գերկիր ու պահել:

ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՐՆԻԿ

Սիրելի Թոռնի՛կ, կը տեսնաս ահա. Պապիկդ ծերացել է, Եօթանասուն տարին անցուցի, դու միակ ժառանգ մնացիր ես մեր հայրենի տան: Ես միայն մի անդրանիկ զաւակ ունեցայ, Թորոս անուն, որ շատ անման, կտրիճ, աշխատասէր մի զաւակ էր: Մեր տան գործեր բոլոր նա կը դարձունէր: Ժամանակին ամուսնացուցի գինքն, աւա՛ղ, երկու տարի միայն մնաց իւր սիրական նորահարսին մօտ. Թողուց գնաց Հստանպօլ, նորա գնալէն յետոյ դու ծնար. ես թուղթ գրեցի հօրդ թէ քեզ մի որդի ծնաւ, մկրտեցին, անունն Ռուբէն դրի. Թորոս, քո հայր շտեսաւ քո ծնունդ, քո խանձարուր եւ չը համբուրեց քո մանկութեան երեսներ: Երբ երկու երեք տարեկան եղար լեզուդ բացուեցաւ. միայն մայրիկդ եւ պապիկ կը կանչէիր. հայրիկդ չը կար որ տեսնայիր ու ճանչնայիր. որչափ դառն բան է ա՛յս, երբ մայրեր աստ կը ծնեն, հայրեր Հստամպօլէն կ'իմանան:

Երբեմն կան այնպիսի հայրեր, որ կամ ձախորդութեան պատճառաւ եւ կամ անխղճմտանք լինելով, տասն եւ մինչեւ քսան տարով օտարութեան մէջ մնալով՝ իրենց զաւակաց երես տեսած չեն: Եւ երբեմն Հայրերն ի Պօլիս օգնութեան կը կանչեն իրենց զաւակներն, երբ պանդխտութեան խոր տղմին մէջ խորուած կարող չեն խլրտել՝ դուրս ելնել: Շատ անգամ կը պատահի, որ անտէրունջ դժբախտ կին՝ ճար հատած իւր հասուցած միակ զաւակ՝ աչքին լոյս ի Պօլիս կը դրկէ, կասէ՛ գնա տես ի՞նչ եղաւ քո հայր, քանի տարիներ եղաւ ո՛չ թուղթ կղրկե, ո՛չ դրամ:

Բայց քո Հայր Թորոս այնպէս չէր, նա միշտ ժամանակին թուղթ եւ դրամ կղրկէր, նա շատ կը պատուէր պապիկդ եւ շատ գորովական սիրտ ունէր դէպի իւր ամուսին: Հապա զքեզ որչա՛փ կը սիրէր առանց գգուանքի եւ տեսութեան, սիրուն ու գեղեցիկ լաթեր կղրկէր քեզ: Մայրիկդ կը հագցունէր եւ կասէր

թէ՛ Հայրիկդ դրկած է. դու էլ կը հարցնէիր, Մայրի՛կ, հայրիկս ե՞րբ պիտի գայ Պօլսէն, դու խեղճ միամիտ մանկիկ էիր, չգիտէիր թէ Թորոս Պօլսէն չպիտի գայ: Մի ժամանակէն յետոյ Թորոսէն թուղթ եկաւ, որ կը գրէր թէ, «հիւանդացայ. գեղացիներս զիս տարին դրին հիւանդանոց»: Գու շե՛ս յիշեր, թոռնիկ, երբ Պապիկ Մայրիկիդ հետ կուլար ու կողբար Թորոսին մահ. դու կը հարցնէիր, թէ ինչո՞ւ կուլար Պապիկ եւ Մայրիկ. մեք շուգեցինք ասել քեզ թէ Թորոս հայրիկիդ համար կուլանք, որ մեռած է ի Պօլիս:

Գու կը կարծես Թոռնիկ թէ՛ միայն այն օ՞ր լացի, ո՛չ. ես երբեմն առանձնացած կը շարունակեմ նոյն ողբն ու լաց, երբ կը յիշեմ Թորոսին մահն ու յիշատակն, դու չգիտես թէ այդ քաղցր անուն ի՞նչ անցեալ բաներ կը բերէ մտքիս մէջ. իմ մեծ պապս կը պատմէր թէ ուրիշ Թորոսներ ծնած են մեր անէն, ամէնքն եւս ժուռ ու մուռ մեռած են եւ մէկն էլ Պարսից արշաւանքն մեր գիւղի վերայ գալով գերի վարած է:

Խոստովանիմ քեզ, Թոռնի՛կ, այդ պանդխտութեան ճամբան, նախ ես բացի մեր խեղճ Թորոսին առաջ. նա կը տեսնար թէ ինչպէս քանիցս անգամ Պօլիս երթալով դալով, Աստուած յաջողութիւն կուտար բաւական գումարներ վաստակելով կը դառնայի: Բայց դու գիտե՛ս, թէ ի՞նչ մեծ նեղութեամբ դառն քրտինք թափելով մեր պանդուխտ եղբայրներ դրամ կը վաւտիկեն: Մի օր շեմ մոռնար, երբ ութ հոգի կտրիճ բեռնակիրներս մի ահագին պալեա ձողիներու զարկած կը տանէինք, Պօլսոյ նոր խանի դարու վեր, քրտինք ծնծնալով մեր ճակատէն ձողճող կը վազէր, մեր երեսէն կիջնար ու կը թրջէր մեր բացուած կուրծք տեսանք որ Հայրիկ մեր դիմաց կուգայ, պալեան վար գրինք կեցանք: Հայրիկ ողջօջն տուաւ մեզ, հարցուց մեր որպիսութիւն. մէջերնին ես համարձակ էի, ասի. Հայրի՛կ, ահա մեր որպիսութիւն, բեռներու տակ ընկճուած կը հեծեմք եւ կը թափեմք մեր դառն քրտինք այս քարայտակներուն վերայ: Ես նայեցայ որ Հայրիկին աչքեր լեցուեցան, ասի մտքիս մէջ, թէ մեր վիճակին ու մեր ճակատին քրտանց դէմն՝ Հայրիկն իր աչքի արտասունքով կը պատասխանէ: Այո՛, Հայրիկ մի կարճ պատասխան տուաւ, խեղճ զաւակներս, ասաց, այդ բեռն պիտի կրէք մինչեւ կարգալ գրել սորվէք, մինչեւ ճանչնաք ձեր գեղին ու հողին արժէքը, ուր եթէ թափէիք ձեր այդ շափ աշխատութեան

քրտինք, երբէք պանդխտութեան երես չէիք տեսնար: Այսչափ խօսեց Հայրիկ, աչքեր սրբեց ու անցաւ: Ես որովհետեւ փոքր ի շատէ կարգալ գիտէի, իրիկուն իմ ընկերներուս լաւ կերպով հասկցուցի Հայրիկին խօսած բանին միտք:

Ճշմարիտ է, Թոռնիկ, ես փորձով հասկցայ, եթէ մեք ամենայն հոգով ու սրտով աշխատենք մշակել մեր հողերն՝ կապրենք եւ երբէք չենք տեսնար պանդխտութեան երես: Ինչպէս վեր փօսեցայ, քանիցս անգամ Պօլիս գնացի դարձայ. առատ առատ ստակ բերի, բայց գիտես թէ՛ այդ Ստամպուլէն շահած դրամին մէջ խէր պէրէքէթ չը կար, կը տեսնայի որ մէկ երկու տարուան մէջ կըսպառէր, աշնան աղբիւրներու պէս շուտով կը ցամքէր: Ափս՛ս, երիտասարդ ծաղիկ կեանքս պանդխտութեան խորշակով թոռմեցաւ, անագան խելքս գլուխս եկաւ: Վերջին անգամ երբ դարձայ Պօլսէն. արդէն միտքս դրած էի, որ առաջին անգամ Արճակու վանից Ս. Աստուածածնայ տաճարին ուխտ երթամ, մոմ, խունկ, կանթեղին ձէթ պատրաստեցի ու գնացի, մտայ հաճար, գլուխս բացի, սեղանին առաջ ծունկի վերայ եկայ, աղօթք արի, սիրտս փլաւ ու շատ լացի. կանչեցի Տիրամայր Աստուածածին, գործիս յաջողութիւն խնդրեցի, Քրիստոսի խաչի սեղանին առաջ ուխտեցի, որ այլ եւս չը հեռանամ գեղէն, շթողում տուն ու տեղս, արտերս ու դաշտերս:

Ուրախ սրտով ելայ տաճարէն, մի քաջալերութիւն եկաւ վրաս. ես այն վայրկենէն հաւատացի որ Տիրամայր իմ մուրատ պիտի տայ, եւ Քրիստոս իմ բան պիտի յաջողէ: Իսկոյն Պօլսէն բերածս դրամով երկու գոմէշ եւ վեց հատ եզ գնեցի, գութան ամբողջ գործիքներով սարքեցի, հանի շուխայ լաթեր, հագայ շալէ շալվար, վերցուցի գլխէս մեծ պոլխով ալ ֆէս, դրի շինականի թախտ քօլօզ, հանի ոտքիս ճրովոուն կօնդօտան, հագայ շարուխ եւ կքեցի թելեր՝ մատանի մի եւս ունէի, էն էլ հանի մատնէս, լաթերուն հետ դրի սնդուկն. ասի պահեմ Թոռնիկիս փեսայութեանն: Այս ամէն անելէն յետոյ երկու երեք մը շալ եւս վարձեցի, առի խարազան, ձգեցի Եւրոպական պաստօն, գնացի դաշտ սկսեցի գութան եւ վարուցան, էն օրէն մինչեւ էսօր էլ ես պանդխտութեան երես չը տեսայ:

Այսպէս, Թոռնիկ հոգով մարմնով հողագործութեան տուի զիս, վարեցի՛ ցանեցի, եւ Աստուած շատ հաց տուաւ, երբէք հացի կարօտ չի մնացի: Մեր տուն մի հին նահապետական տուն է.

դուռն միշտ հիւրերն անպակաս եւ ես այժմ մեր տան ծերունի նահապետն եմ, թէ մեռնիմ դու պիտի յաջորդես իմ տեղս:

Այժմ դու, սիրելի Թոռնիկ, միակ ժառանգն ես մեր տան եւ օճախին, դեռ չի մեռած, քեզ շատ բարի եւ օգտակար դասեր եւ խրատներ պիտի տամ: Գիտե՞ս ես բաւական կարգալ գրեւ սորված եմ, հասակաւոր ժամանակս՝ ի Վարազայ վանքն, ուր երկար ժամանակ մաճկալութիւն արած եմ: Վերջի ժամանակ երբ այն տեղ երկրագործութեան դասեր կը խօսուէր, ես շատ ուշադրութեամբ մտիկ կ'անէի, ձմերան պարապ ժամանակ ես միշտ սորվելու կաշխատէի:

Իսկ ամբան բանի ժամանակ աւելի կը սորվէի գործնական փորձառութեան մէջ. վասն զի Հայրիկ ոչ միայն վանահայր էր Վարազայ վանքին, եւ առանձին դպրոցի պարտէզ կը մշակէր. այլ աւելի դաշտի մշակ էր, զի գիտէր վանական բազմաթիւ ընտանիք եւ դպրոցի աշակերտներ հա՛ց կուզեն հա՛ց: Սորա համար ինքն շատ կը սիրէր հողագործական աշխատութիւն, միշտ մտածմունքն այն էր, որ հին մշակութեան տաժանելի աշխատութիւններ դիրացնէ, թէ մարդոց հանգիստ լինի թէ խեղճ անասնոց, եւ թէ հողն աւելի խնամքով մշակելով արդիւնաբեր լինի: Ուստի մտածելով երբեմն հնարամիտ կերպեր եւ միջոցներ ի գործ կը դնէր. իւր միակ նպատակն էր երկրագործութեան արուեստն զոնէ փոքր ի շատէ յառաջ տանել ու բարտքել, որպէս զի հողագործութեան շահաբերութեամբ կառավարուի վանքըն ու վարժարան: Վասն զի Վարազայ վանքն բաց իւր հողային կալուածներէն ուրիշ մշտական վարձք բերող կալուածներ չունի:

Այստեղ պէտք է խոստովանիմ, Թոռնիկ, որ ես Վարազայ վանուց մշակութեան մաճկալ լինելով, Հայրիկի փորձառական կերպերէն շատ բան սորվեցայ, եւ այժմ այդ սորված բաներս իբրեւ վարժապետ պէտք է զլուխ զլուխ դաս տալով աւանդեմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա դասերս, վասն զի մեզ համար շատ կարեւոր է. որովհետեւ մեք գիւղացի եմք, մեր ապրուստ եւ կեանք միայն հողագործութեան վաստակն է: Եւ ի՞նչ աւելի արդար, ազատ եւ անխարդախ վաստակ կայ աշխարհիս վերայ քան հողագործութիւն:

Խելացի եւ ուշիմ Թոռնիկ, այժմ պիտի սկսէ Պապիկ իւր դասերն. ոչ վարժատուն պէտք է, ոչ գրասեղան, ոչ թուղթ, ոչ

գրիչ, ոչ մեկան, դու տես թէ ո՛ւր պիտի խօսեմ դասերս: Տան մէջ, ախոռին մէջ, դաշտին մէջ, լեռներու վերայ, աղբիւրներու գլուխ, գութանին ժամանակ թէ մաճ կը բռնեմ թէ դասերս կը խօսիմ, դու լծան վրայէն ականջ անելով դասերուս լսէ, եւ ձէնովդ լծկաններ խրախուսէ: Բացուած ակօսներուն պէս, ես էլ քո միտք պիտի հերկեմ ու բանամ: Սերմանացանի ժամանակ վա՛ր. ի՞նչ սիրուն է. մի կողմէն ցորենի հատկիներ եւ միւս կողմէն դասերս մտքիդ մէջ պիտի ցանեմ: Հունձքի ժամանակ երբ սարակներ դէպի հովի տակ նստած մանգաղներ կը սրեն, ես էլ կը նստեմ քո դաս կը խօսեմ եւ կը սրեմ քո գուլ միտք: Կ: լստեղն էլ ի՞նչ յարմար դասարան է. երբ դու կամնասայլին վերայ կը կենաս, ես քառէշտ ձեռքս կը շրջեմ կալին բոլոր, մի կողմէն օրան կը դարձնեմ եւ օրանիս հետ դասերս կը խառնեմ եւ կասելով ցորեն յարդէն կը շոկեմ, դու լից ու պահէ զայն մտքիդ շտեմարանին մէջ:

Ես այժմ պիտի սկսեմ հողագործութեան բնական եւ դիրին դասերը տալ քեզ, որչափ լսած եմ եւ որչափ փորձառութեամբ սորված եմ: Խելացի Թոռնիկ, բոլոր ուշքդ ինձի դարձուր. լաւ ըմբռնէ դասերս եւ ամփոփէ մտքիդ մէջ: Ժամանակ հասած է, եթէ Պապիկդ մեռնի, գոնէ իմ դասերս եւ խրատներս քեզ ժառանգութիւն կը մնան. եւ գիտե՞ս դու թէ ամէն բանէն աւելի՞ թանկագին է այս ժառանգութիւն: Ո՛վ գիտէ դու եւս օր մի ծերանաս, ինձի նման Պապիկ դառնաս ինչ որ այսօր ինձմէ կ'ուսանիս, զայն քո Թոռնիկին կաւանդես: Բայց նայէ որ Պապիկ սակաւամասն այս դասերը բաւական չը համարես, այլ պէտք է ճարտար եւ հնարամիտ լինիս, ինքնաշխատութեամբ նորանոր բաներ սորվես, ժամանակ միշտ յառաջ կը վարէ գմարդիկ, դու էլ պէտք է յառաջ երթաս, պէտք է գիտնաս որ ետ մնացող, հացի կարօտ կը լինի: Երկիրն է որ մեզ հաց եւ ուրիշ բարիքներ կուտայ, ո՛վ որ գործէ զերկիրն այսինքն վարուցան անելով աշխատի, իւր տուն հացով ու բարութեամբ կը լեցուի, իսկ այն որ գութանի մաճն ձեռքէն կը թողու, ծուլութեան ու դատարկութեան մէջ կը շրջի, նորա տուն շքաւորութեամբ կը դատարկանայ, տաշտէն հաց կը պակսի եւ ամանէն իւղ, աղքատութիւն արագոտն սուրհանդակի պէս իւր վերայ կը հասնի, ինչպէս կը խօսի առական: Եւ այս ամէն ընդարձակ կերպով պիտի խօսիմ քեզ: Լո՛ւր ուրեմն, Թոռնիկ, Պապիկ դասերուն եւ բարի խրատ-

ներուն, որ պիտի սորվիս թէ ի՞նչ է երկիր եւ իւր բնակիչներ, քաղաքացին ու գիւղացին. քաղաքացին իւր արուեստն ունի, գիւղացին իւր հողագործութիւն: Թէ ի՞նչպէս այս երկու դաս ժողովուրդն իրենց աշխատութեան արդիւնքն իրարու հետ կը փոխանակեն: Ի՞նչ է մեր արդի հողագործութեան վիճակ, որ դեռ հնութեան մէջ մնացած է: Ի՞նչպէս կարելի է հետզհետէ հնութեան կերպեր փոխել եւ նորագոյն կերպերով մշակել երկիր, որով մեր աշխատութիւն կը դիւրանայ, երկիր աւելի կ'արդիւնաւորէ՝ մեր շահն ու վաստակ կրկնապատիկ կը լինի: Երկրին արդիւնաբերութեան շահ ո՛չ միայն մեզ օգուտ է, այլ եւ տէրութեան եւ բոլոր ժողովուրդին. վասն զի աշխարհիս վերայ հացի խնդիր մեծ է, զի մարդիկ հացով կապրին:

Ա.

Ե Ր Կ Ի Ր

Սիրելի Թոռնիկ, պէտք է Ադամայ մեր պապէն սկսիմ, Տէր Աստուած երբ մեր յանցաւոր Նախահայր Ադամը դրախտէն դուրս հանեց, մի պատուէր տուաւ անոր, որ երկիր գործէ եւ պահէ, եւ թէ իւր երեսի քրտինքով իւր հաց ճարէ եւ ապրի:

Լաւ ի միտ առ, Թոռնիկ, որ այս մեր բնակած երկիրը կամ հողագունդը Տէր Աստուած մարդուն ժառանգութիւն եւ կամ իբրեւ դրամագլուխ տուած է. եւ գիտե՞ս թէ որչափ ընդարձակ, որչափ անսպառ եւ անհատնում է այս ամենառատ, ամենաճոխ երկրի բնական հարստութիւն: Մտիկ արա, որ թուեմ քեզ. անծայր, անսահման ծովեր, անչափ լայնատարած ցամաք երկիրներ, որոց վերայ կը բնակին միլիոնաւոր մարդիկ եւ զանազան ազգեր, դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր, աղբիւրներ, գետեր, բիրազգի բոյսեր, ծառեր եւ ծաղիկներ, ծովու ձկներ, ցամաքի վայրի եւ ընտանի անասուններ, եւ թռչնոց երամներ եւ այլ շատ բաներ Տէր Աստուած մարդոյն համար ստեղծեր է. եւ մարդոց տուած է, որ մարդիկ ապրին երկրի վերայ, մարդիկ վայելեն այդ բարիքներ եւ օրհնեն ստեղծողին եւ տուողին անունը: Ուստի մարդիկ պէտք է գործեն զերկիր, զի երկիրն է իրենց կեանք պահող:

Բայց դու կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մարդիկ ի՞նչպէս կաշխատեն երկրի վերայ, գիւղացին իւր հողագործութեան մէջ վարած արտին ափօսներ իւր քրտինքով կը թրջէ, քաղաքացին իւր արհեստով դարձեալ նոյն քրտինքը կը թափէ: Դու տեսե՞ր ես դարբնին թափած քրտինքը, որ բոբբոբուած հնոցին դիմաց կեցած կիսամերկ, ահագին եռանդով երկաթ կը ծեծէ, եւ մեր գութանին համար խոփ կը պատրաստէ: Վաճառական՝ ծովու եւ ցամաքի վերայ ճամբորդելով, աշխարհէ աշխարհ կերթայ, կը տառապի եւ նոյն քրտինք կը թափէ: Նոյն իսկ աշխարհիս վարիչներ քրտինք թափելով կը վարեն գաշխարհ. Թագաւորէն սկըսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեայն նոյն քրտինքն ունին, զի վարիչ եւ կառավարող միտքն եւս իւր քրտինքն ունի, ամենայն հոգեմաշութեամբ նորա քունը վրդոված է, մինչ հնձող մշակը

ցորենի խուրձ գլխուն դրած անուշ կը քնանայ բացօթեայ դաշտին մէջ եւ իւր անկողինը իւր մշակած կակուղ հողն է: Թէպէտ քրտանց եւ աշխատութեանց մէջ մեծ զանազանութիւններ կան. հողագործ մշակ արեւուն տակ դաշտին վերայ իւր քրտինք կը թափէ, ո՞վ քանի՞ դառն, քանի՞ դժուարին աշխատութիւն է այն գործաւորաց համար, որ հինգ հարիւր կանգուն հրկրի խորութեան մէջ, անլոյս անարեւ տաժանելի աշխատութեամբ քարածուխ կը հանեն, որպէս զի շոգենաւեր, շոգեկառքեր եւ բովանդակ մեքենական գործարանները բանին անդադար:

Մեր դաշտերու ազատ մշակներ հազար անգամ երջանիկ են անոնցմէն, որ մարգերու վերայ կը շրջին, հովտաց ծաղիկներու վերայ կը ճեմեն, եւ պաղ աղբիւրի գլուխ նստած՝ իւրեանց հաց կուտեն. փառք տուր Աստուծոյ Թոռնիկ, որ նոյն բախտն ունես եւ քո աշխատութիւն շատ քաղցր եւ անուշ է:

Այսպէս, աշխարհիս վերայ ամէն կարգի եւ աստիճանի մարդիկ թէ առաւել թէ նուազ քրտինք թափելու դատապարտուած են, որով Աստուածային սահմանած վճիռը անվրէպ կը տարածուի բոլոր մարդկութեան վերայ, այն է «քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո»: Այսպէս մարդիկ արեւուն տակ, երկրի խորութեան տակ, ցամաքի վերայ, ծովերուն վերայ տաժանելի աշխատութեամբ իւրաքանչիւր մարդ թէ՛ իւր եւ թէ՛ իւր ընտանեաց օրապահիկ հաց պիտի հայթայթէ: Սորա համար կը խօսի իմաստուն Սօղոմոն «Ամենայն ջանք մարդոյ ի բերան»: Արդար է այն մարդ, որ միայն իւր քրտանց հացով կապրի. անիրաւ է այն մարդ, որ առանց աշխատութեան ուրիշի քրտանց հաց կուտէ լի զրկանքներով, եւ ո՞վ կարող է չափել այն բազմադիմի զրկանքներ, որ կը լինին արեւուն տակ աշխարհիս վերայ եւ զրկեալներուն դասը ամենամեծ մասն կը կազմէ:

Եւ գիտես դու Թոռնիկ, այն որ գիր շգիտէ, կարդալ չը գիտէ, ուսումն չունի, անկիրթ է, ոամիկ է. մէկ խօսքով տգէտ է. նորա կեանք միշտ թշուառ է աշխարհիս վերայ եւ տգէտ մարդոյն ճակատագիրն է միշտ զրկանք կրել, եւ նոյն իսկ տգիտութիւն ամենամեծ զրկանք է տգէտ մարդոյն համար: Թէպէտ երբեմն եւս ուսեալ եւ կրթեալ մարդ, հարուստ եւ զօրաւոր տրգէտին ձեռքէն զրկանքներ կը կրէ: Եւ դու մի զարմանար, զի մարդոյն ընկերական կեանքին մէջ շատ հակառակ եւ հակասական բաներ կան, զոր տեսնելով կը տարակուսիմք եւ մերթ եւ

նախախնամութեան դէմ տրտունջ կը բառնամք, թէ ինչո՞ւ բարիները կը հալածուին, շարեր կը յաջողին:

Դաւիթն եւս կը տեսնար այս բան եւ Աստուծոյ առաջ կը հանէր: «Ահա մեղաւորք են եւ յաջողեալ է նոցա, կան ունին զմեծութիւն աշխարհի»: Թողունք Թոռնիկ այս խնդիրը, բանի կարգէն դուրս ենք, սկսենք մեր կարեւոր դասերը:

Բ.

ԵՐԿՐԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ

ԳԻՒՂ ԵՒ ՔԱՂԱՔ

Բովանդակ աշխարհիս բնակիչներ երկու դասի կը բաժանուին, քաղաքացի եւ գիւղացի: Քաղաքացիք մեծամեծ քաղաքներ շինելով յարմարագոյն տեղեր՝ անոր մէջ կը բնակին: Իսկ գիւղացիք դաշտավայրեր ընտրած են եւ իրարմէ բացագոյն փոքրիկ փոքրիկ գիւղեր շինելով միայն երկրագործութեամբ կը պարապին: Քաղաքացւոց պարապումն արհեստ եւ վաճառակաւութիւնն է, եւ փոքր մասն եւս երկրի վարչական կառավարութեան զանազան պաշտօններ կը վարեն: Հարցուր Թոռնիկ, թէ ի՞նչ զանազանութիւն կայ քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց մէջ կամ նոցա վարած կեանքի առաւելութիւն կամ նուազութիւն, բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ի՞նչ են:

Քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց կեանքի նկարագիր շատ ընդարձակ է, եւ միայն պիտի պատմեմ քեզ գլխավոր զանազանութիւններ, որ կերելին մեզ իրենց արտաքին երեւոյթով, մնացեալ մասեր կը թողում քեզ որ դու ինքնին խելամուտ լինիս: Սիրելի Թոռնիկ, դու գիւղին մէջ փակուած չես, շարունակ կերթաս քաղաք կուգաս, ամէն բան աչքովդ կարող ես նկատել, որովհետեւ փոքր ի շատէ ուսում ունիս, մտացի եւ չափահաս ես, կարող ես ինքնին դատել եւ կշռել թէ՛ մեր եւ թէ՛ քաղաքացւոց կեանքը. որ իւրաքանչիւր իր քաղցրութիւն եւ դառնութիւն ունի,

բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ունի, առաքինութիւն եւ մոլութիւն ունի. շատ եւ բազմակերպ բարի եւ շար կողմեր ունին, վասն զի մեր կեանքը՝ մի խառնուրդ է, շար ու բարին ի միասին կապրին, ինչպէս ցորեն եւ որոմն ի միասին կը բուսնին եւ կաճին:

Մեզ այնպէս կերելի, որ քաղաքացիք շատ երջանիկ եւ բարեկեցիկ կեանք ունին. զորօրինակ կը տեսնամք Վան քաղաք, որ մեզ շատ մօտ է. վայելուչ բարձրաշէն տուները, լայնածիր փողոցներ, ուռի ծառեր տնկուած շարան շարան ջուրերուն եզերքը, որք կարկաշելով կը վազեն շատ փողոցներէն, կը մտնանք տուներու մէջ՝ կը տեսնամք գեղեցիկ նախշուն նախշուն օդաններ, վայելուչ կահ կարասիքներով զարդարուած: Քաղաքացւոց սեղան շատ ճոխ է՝ անոշը եւ համադամ կերակուրներով, զոր կը պատրաստեն նահապետական ընտանիք:

Հապա թոռնիկ, որչա՞փ մեր աչքին սիրուն եւ նազելի կերեւան պէս պէս վայելչաճեւ հագուստներ, որ շատ թանկագին են՝ թէ արանց եւ թէ կանանց, չը մոռնանք այն շար ի շար ոսկի մանեակներ, զորս կիներ եւ աղջիկներ կը կախեն իրենց պարանոցէն: Թողով այս մարմնական վայելք եւ հաճոյք, քաղաքացիք ունին նաեւ հոգեւորական եւ բարոյական վայելքներ. նոցա եկեղեցիք եւ եկեղեցւոյ հանդերձանքներ շատ շքեղ եւ փառաւոր են, տօնական հանդէսներ, քաղցրաձայն դպիրներ, հանդիսաւոր թափորներ եւ պատարագներ եւ քան զամէն առաւել՝ բարեկարգ քարոզիչ վարդապետք, որք եկեղեցւոյ փառք են եւ ժողովրդին մխիթարութիւն:

Քաղաքացիք կրօնական եւ հոգեւոր մխիթարութենէն ի զատ, ունին նաեւ մեծ մխիթարութիւն մի՛ այն է դպրոց եւ կրթարան. ուր կարդալ գրել կը սորվին իրենց մանուկներ եւ աղջիկներ, սորա համար քաղաքացիք շատ մեծ առաւելութիւն ունեն մեզմէ, վասն զի կրթութեամբ միայն մարդը՝ մարդ կը լինի. թող կուտայ ռամկութիւն եւ բրտութիւն, պիտանի անդամ կը կազմէ մարդկային ընկերութեան, տէրութեան, երկրին, իւր ժողովրդին եւ ընտանեաց: Իսկ ընդհակառակն՝ տգէտ եւ անկիրթ մարդ՝ անպիտան եւ վնասակար է իւր տէրութեան, ժողովրդին եւ ընտանեաց:

Ափսո՛ս, ազնիւ թոռնիկ, որ պապիկդ կարող չէ երկար ճանորով նկարագրել քեզ եւ ցոյց տալ թէ՛ ի՞նչ է գիտութիւն եւ

ի՞նչ է տգիտութիւն: Միթէ չը գիտե՞ս դու, վարժապետ քեզ չըսորվեցո՞ւց թէ՛ գիտութիւն լոյս է, իսկ տգիտութիւն խաւար. դու չը կարդացի՞ր մեր սուրբ Եղիշէի խօսքը թէ՛ կոյր մարդ կը գրկուի արեւու ճառագայթներէն այսպէս նաեւ տղէտ մարդ կը դրկուի կատարեալ կեանքէն: Ինչպէս մեք գիւղացիքս գրկուած ենք կատարեալ կեանքէն թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս: Բայց պէտք է լաւ նկատես թոռնիկ, եւ այնպէս չի կարծես, որ քաղաքացւոց վիճակը հաւասարապէս բարեկեցիկ է, ո՛չ, էդպէս մի՛ դատեր: Քաղաքացւոց մեծ մասն շատ թշուառ եւ շարաշար կեանք ունին. մեծ աշխատութեամբ իրենց օրական պարէն կը ճարեն, խիստ սակաւապետութեամբ կապրին. կարօտ են մի աման թանապուրի, մեծ բախտ է եթէ մի կով կամ մի այծ ունենան: Կը տեսնաս իրենց տները որ մեր խրճիթներէն շատ տարբերութիւն չունին, կը տեսնաս իրենց հագուստներ մաշուած ու պատռտած եւ իրենց դէմք՝ չունի զուարթութիւն եւ կայտառութիւն. զօրհանապազ ընտանեկան հոգածութենէ յոգնած, կը շրջին դատարկ եւ անգործ, որոնք մեծաւ մասամբ իրենց ծուլութենէն այդ վիճակին հասած են:

Կան նաեւ քաղաքացւոց դասէն այնպիսի մարդիկ, որ արտաքին ցուցամոլութեամբ իրենց ներքին յոռութիւն եւ թշուառութիւն ծածկելով՝ վարկ վաստկել կուզեն. նորանոր հագուստներ կը փոխեն, մեծ մեծ բաներ կը խօսեն, այնպէս որ կը կարծես դրամատէր վաստակաւոր եւ տուն շէն պահող մի մարդ է. բայց եթէ մտնես նորա տունը՝ կը տեսնաս դատարկ նոյն իսկ կարեւոր եւ կենսական բարիքներէ. ոչ տաշտին մէջ հաց կայ եւ ոչ ամանին մէջ մի դրգալ իւղ, հապա ի՞նչպէս կապրին, է՛ թոռնիկ, այդ մի հարցներ, միայն երեք բառով հասկցնեմ քեզ «խաբէութեամբ եւ մասամբ նորին»: Քաղաքացիք թէեւ փոքր ի շատէ կրթուած են, ընկերական կեանքի մէջ քաղաքավարութեան շնորհ ունեն քիչ շատ, բայց օրըստօրէ անբարոյական կեանքի զեղծումներ կաւելնան իրենց մէջ: Միբիլի թոռնիկ, ես կը յիշեմ, աստի յիսուն տարի առաջ քաղաքացի ընտանիք մէկ մէկ նահապետական տուներ էին, երկիւղած եւ Աստուածավախ, ժամասէր եւ աղօթասէր. հաւախօսին ժամհար ելած ժամանակ, տան միջի բոլոր ընտանիք կը զարթնէին, այր մարդիկ մանուկների հետ եկեղեցի կերթային. եւ այսպէս էն ժամանակի բարեպաշտ հայրերը իրենց զաւակներ տղայութեան հասակէն բա-

րեպաշտութեան մէջ կը կրթէին՝ իրենց բարի օրինակներով: Իսկ ծնողաց կրթութիւն ուրիշ բան չէր, խրատէն եւ խօսքէն աւելի, բարի օրինակն էր. եւ գիտե՞ս Թոռնիկ, մի բարի օրինակ կարժէ հազար խրատ: Անցաւ գնաց էն բարի ժամանակ, իւր հետ տարաւ այն առաքինի նահապետական մարդիկ: Արդի ժամանակ նոր նոր մարդիկներ բերով աշխարհը. վասն զի ամէն ժամանակ իւր մարդիկներ ունի, այժմ աշխարհ փոխուած է. մարդիկներ յառաջդիմութիւն կը սիրեն, միայն թէ ճշմարիտ յառաջդիմութեան պայման, միջոց եւ նպատակ ի՞նչ է, զայն դեռ չգիտեն: Մեր քաղաքացիք միայն յառաջդիմութեան մի մասն ըմբռնած են, այսինքն դրամ շահել եւ հարստանալ, ի՛նչ միջոցով կը լինի թող լինի: Ազահութեան եւ շահամոլութեան ոգին այնչափ սաստկացած է, որ շահավաճառութեան մէջ իւրաքանչիւր մարդ միայն իւր շահ կը փնտռէ. նա հաշիւ չընեն եւ չգիտէ թէ ընկերին եւ իւր շահ համերաշխութիւն ունեն եւ մարդիկ միշտ շահակից են իրարու հետ: Բայց շահամոլութեան անյագ, անխիղճ ոգին, գիտես թէ միայն կապրի աշխարհիս վերայ՝ եւ կասէ, ես շահեմ, ես հարստանամ, ես մեծանամ եւ վայելեմ աշխարհիս ամէն վայելք, ինձ՝ ի՞նչ փոյթ թէ ընկեր կը կործանի կամ աղքատ Ղազարոսի նման ինկած իմ դրան առաջ, սեղանի փշրանաց կարօտ կը քաշէ:

Բայց, Թոռնիկ, թողնենք շահամոլ քաղաքացւոց նկարագիրը՝ դառնանք մեր գիւղ. վասն զի իմ նպատակս է միայն գիւղական կեանքի եւ աշխատութեան վերայ խօսել եւ ցոյց տալ քեզ, թէ ո՞րչափ քաղցր է գիւղական ժողովուրդի կեանք. և որչափ մեծ է հողագործութեան արդիւնք, վասնզի աշխարհիս բոլոր արուեստներուն մայր երկրագործութիւն է. և իրմով միայն աշխարհս կապրի, զի մարդոյն սնունդ եւ կեանք հացն է, թողում այն բազմապատիկ այլ եւ այլ բուսական արդիւնքներ, զորս մարդ իւր ճարտարութեամբ կը պատրաստէ մեր կենաց պէտքերուն համար, եւ այնչափ որ թիւ եւ սահման չունին, որոյ վերայ առ հասարակ յետագայ դասերուն մէջ համառօտ կերպով պիտի աւանդեմ քեզ:

9.

ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՒՐ ԱՐԴԻՒՆՔ

Լաւ ուշադիր եղիր, Թոռնիկ, որ լաւ հասկնաս, թէ աշխարհիս բովանդակ մարդոց սնունդ եւ կեանք հողագործութեան արդիւնքէն է: Մեր բնակած լայնածաւալ երկիր իբրեւ մայր կթ սնուցանէ զմեզ իւր բազմատեսակ բուսական բերքերով: Թէպէտ երկիր ինքնին պտուղ կը բերէ, ինչպէս ասաց Յիսուս, բայց մարդ պէտք է աշխատակից լինի երկրին: Տէր Աստուած ամէն տեսակ սերմեր իւր բարերար արարչագործութեամբ նախապատրաստեր է, բայց մարդն եւս իւր աշխատութեան մեծ բաժին ունի. պէտք է վարէ, ցանէ, ջրէ եւ պէտք եղած դարմաններ հոգայ. որպէս զի կարենայ հնձել՝ կասել ու ժողովել ի շտեմարան. եւ այնուհետեւ վայելել իւր աշխատութեան արդիւնքը: Այսպէս Թոռնիկ, Մայր երկրին ինքնաբեր արդիւնաւորութեան հետ, անհրաժեշտ է որ մարդոյն աշխատութիւն եւս միանայ: Իայլ պէտք է գիտնաս նաեւ որ երկրին ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն դարձեալ ոչինչ կարող են արդիւնաւորել, եթէ երկնից Հօր բարերար կամքը չծագէ արեւ աշխարհիս վերայ իւր համատարած լուսով, եւ հրաման չը տայ ամպերուն որ անձրեւ տեղան լեռներուն, դաշտերուն ու մեր ցանած արտերուն վերայ: Դու կը տեսնաս երբեմն, երբ մեք որ սովոր ենք աւելի մեր նեղութեան մէջ յիշել զԱստուած, ժողովուրդ ջերմեռանդ սրտաբեկութեամբ աղաղակ կը բառնայ դէպ երկինք. Աստուած, անձրեւ տուր, անձրեւ: Բարեգութ Աստուած լսելով ժողովրդի ձայնին կը թափէ երկնից ամպերէն իւր բարի կամաց անձրեւ:

Կը խելլամտի՞ս, Թոռնիկ, երկնից արեւ եւ անձրեւ, երկրի ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն միանալով, բովանդակ աշխարհի մարդկանց կեանքի սնունդ կը պատրաստուի. մարդիկ կը վայելեն եւ կը լիանան թէ առաւել եւ թէ նուազ: Մեր մշակած ցորենէն հաց, մեր սնուցած անասնոց միսը, կարագ, իւղ եւ պանիր. մեր դարմանած բանջարեղէնք, մեր փեթակներու մեղր, մեր տնկած այգիներուն խաղողն ու գինին, մեր ձեռատունկներէն հասուցած պատուական միրգեր, կերթան կելլեն մինչեւ թագաւորին սեղան եւ զայն կը զարդարեն թագաւորավայել ճոխութեամբ. աշխարհիս պետական վարիչներ, եւ հա-

մայն քաղաքարնակ ժողովուրդներ կը վայելեն իրենց աստի-
ճանին եւ կարողութեան շափով. անշուշտ մենք էլ մեր շափով
կը վայելեմք մեր քրտանց աշխատութեան արդիւնքը:

Թողունք հաց եւ այլ ամէն բան, զորս գիւղական ժողովուրդ
կը պատրաստէ մարդոց կեանքին եւ սնունդին համար, այդ չէ
միայն. եւ տես դու, որ նոյն մշակ ժողովուրդ կը պատրաստէ
մարդոց մերկութեան ծածկոյթ, զոր Տէր Աստուած միայն միան-
գամ թղթնուց տերեւով ծածկեց: Այժմ թուիմ քեզ, Թոռնիկ, այն
ամէն սկզբնական նիւթերը, զոր մշակելով յառաջ կը բերէ երկ-
րագործ եւ կը յանձնէ արուեստաւորին: Մեք կը մշակեմք բամ-
բակ՝ կուտամք կտաւագործին, նա ժողովուրդին համար շապիկ
կը պատրաստէ, եւ արուեստաւոր տարագագործ քանի՞ բազմա-
զան ծաղկէնկար շիթեր կը հնարէ, որով լեցուած է աշխարհի
վաճառականաց տուններ եւ շուկաներու խանութներ:

Մեք կը տնկենք թթենին եւ կը հանենք շերամի այն զար-
մանալի խոզակ. որ վաճառականաց ձեռքով կը հասնի մետաք-
սագործ արուեստաւորին ձեռք եւ նա հիանալի կերպասներ կը
պատրաստէ, որով կը պճնին սիրամարգի նման աշխարհիս թա-
գուհիներ եւ պալատականներ: Հին ժամանակ այդ պերճանոց
հանդերձներ միայն թագաւորական տանց եւ իշխանուհեաց հա-
մար առանձնաշնորհեալ պատիւ էր. բայց արդ՝ հասարակ ժո-
ղովրդի բնտանիքներն եւս նոյն ծիրանափայլ զգեստներով կը
չարդարին:

Թողով շերամի մշակութիւն, հապա ո՞վ կը մշակէ այն
պատուական կտաւատ, որոյ սերմերէն ձէթ հանելով մեր ճրագ-
ներ կը վաճեմք. մերթ եւս ձէթով փիլաւ կը շինեմք, որքան զձի-
թենիի իւր շատ աւելի օգտակար է: Իսկ կտաւատի ցօղունէն ա-
րուեստաւոր ձեռք բնտրելագոյն քթան կտաւներ կը պատրաստէ,
որ քան զձիւն սպիտակ կը լինի եւ մի շապիկցուն մինչեւ մէկ
ոսկիի արժէք ունի: Բայց քթանէն եւ բամպակէն եւ մետաքսէն
զատ կան տակաւին ուրիշ բուսական նիւթեր, որոնցմէ հնարա-
միտ արուեստաւորն ոչ միայն հանդերձի համար, այլ եւ բո-
վանզակ աշխարհի գրողներուն համար. տպագրութեան համար
անհուն քանակութեամբ թուղթ կը պատրաստէ. թող բուսական
խոտ՝ նոյն իսկ փայտի տաշեղներէն անգամ թուղթ կը պատ-
րաստուի, որ մեք զայն անպէտք համարելով կը վաճեմք:

Թողունք, Թոռնիկ, ուտեստի եւ հագուստի վերաբերեալ բա-
ններ, որ գիւղական ժողովրդի աշխատութեան շնորհիւ կը պատ-
րաստուին. հապա ո՞վ կը տնկէ անտառի ծառերը, եւ կը պատ-
րաստէ աշխարհիս մարդոց բնակութեան անթիւ, անհամար շի-
նութեան փայտեր, թող ցամաք երկրին, ծովու վերայ գնացող
նաւերուն փայտերը: Թէպէտ ի սկզբան Տէր Աստուած այս մեր
աշխարհի լեռներ, դաշտեր ինքնաբոյս անտառներով զարդարած
էր. բայց երկրի բնակիչ մարդիկ կտրելով սպառած են այժմ
այդ հին դարերու յաւիտենական անտառներ: Այնուհետեւ սկսեց
անտառաբանութեան մշակութիւն, որ երկրագործութեան մի կա-
րեւոր ճիւղն է: Եւ գիտե՞ս դու, թէ այժմ տնկելով, դարմանելով
որչա՞փ նորանոր անտառներ կը հասցունեն: Երանի՜ թէ բախտ
ունենայիր, Թոռնիկ, Եւրոպա երթալ եւ տեսնալ այն պեղեցի՞ն
մայրի ծառերու եւ այլ պէս պէս որոշ որոշ անտառներ թէ հնա-
տունկ թէ նորատունկ, զորս կը խնամէ եւ կը պահպանէ՛ ան-
տառապահ մշակն, գիտէ ժամանակին հինը կտրել կարգով եւ
նոր մատաղ տունկ տնկել, կամ անտառի սերմեր ցաւել. եւ
այնչափ ճարտարութեամբ դարմանել՝ որ մի քանի տարուան
մէջ, այդ փոքրիկ սերմիկներ մեծ մեծ ծառեր կը լինին եւ կը
ծածկեն գետնին երեսը, որոց հովանեաց տակ կը հանգչի աշ-
խատաւոր մշակը. անոյշ անվրդով բուն կը քաշէ եւ անտառէն
քաղցրախօսիկ սոխակներ յոգնած մշակին օրօր կը կարդան:

Այսչափս միայն խօսելով, մտաւարժ Թոռնիկ, կարծեմ լաւ
հասկցար թէ՛ քանի՞ մեծ է եւ պիտանի հողագործութեան ար-
դիւնք, զորս մշակ ժողովուրդ կը մատակարարէ աշխարհիս քա-
ղաքացի ժողովուրդին: Իսկ քաղաքացի ժողովուրդ, ընդունելով
այդ ամեն վայելք, ինքը եւս գիւղացի ժողովրդոց խիստ կարեւոր
պէտքեր կը հոգայ, որով համերաշխ մի փոխանակութիւն կը
լինի երկուստեք, որով բարւոք կը կառավարեն աշխարհիս ի-
րարմէ անջատեալ ժողովուրդներ, գիւղացին ի գիւղ, քաղաքա-
ցին ի քաղաք:

Գ.

ՓՈՒԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԳԻՒՂԱՑԻՈՑ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՑ

Միտելի Թոռնիկ, կը տեսնաս միշտ եւ դիրապէս կարող ես ըմբռնել, թէ ի՞նչ է փոխանակութիւն մեր տուրեւառական կենաց մէջ: Առանձին մարդ, սոսկ իւր ինքնաշխատութեան արդիւնքով չի բաւականանար, զի մարդկային ընկերութիւն համաշխատութեամբ կապրի. այսինքն ինչ որ մեք ունիմք, զայն կուտամք եւ ինչ որ չունիմք, զայն կառնումք: Մեք ունիմք շատ բաներ, զոր քաղաքացին չունի. նմանապէս քաղաքացին ունի շատ բաներ, որ մեք չունիմք:

Զորօրինակ, մեք ցորեան ունիմք եւ ուրիշ շատ հնտեղէն եւ բանջարեղէն բաներ. ոշխար եւ տաւարներ ունիմք, կաթ, պանիր եւ իւղ ունիմք. կան նաեւ շատ երկրագործութեան այլ եւ այլ արդիւնքներ, որոց աւելորդը ծախելով կը գնեմք մեզի պէտք եղած բաները, որ շատ քիչ են. զի գեղացւոց կեանքի պէտքեր աւելի պարզ եւ անպաճոյճ են: Մեր հագուստի համար բաւական են շալեղէն եւ կտակեղէն նիւթեր. ընտանեաց համար Վանայ չիթ, կարմիր կտաւ եւ տեղացի մանիսան բաւական էր երբեմն, իսկ այժմ Եւրոպիոյ փտած պասամաներ եւ շուխաններ բաւական չեն համարեր:

Է՛, Թոռնիկ, ժամանակ փոխուած է, գիւղացի ընտանեաց ճաշակն եւս բացուած է քաղաքացւոց պէս: Քաղաքացի ընտանեաց փայլուն զարդարանք անշուշտ կը հրապուրեն մեր պարզասէր ընտանիք: Բայց պէտք է գիւղացի ժողովուրդ ամենայն կերպով աշխատի իւր պարզութիւն եւ իւր սակաւապէտ կեանքի սովորութիւններ պահել: Վասն զի գիւղացին իւր աստիճանին շահով պէտք է ապրի: Եւ առանձին դասով պիտի խօսիմ քեզ դարձեալ այս նիւթին վերայ:

Հագուստէն ի դատ, գիւղացւոց աշխատութեան ամենապիտանին երկաթէ գործիքներն են, զոր կը պատրաստէ քաղաքացի արհեստաւոր եւ մեք կառնեմք դրամով: Մեր գութանին խոփը, հնձիլու գերանդին ու մանգաղ, եւ այլ կարեւոր երկաթէ բաները, որ մեզ համար անհրաժեշտ է, եւ զորս դարբինը կը պատրաստէ մեզ համար:

Հարցո՛ւր, Թոռնիկ, միթէ կարելի չէ՞, որ գիւղացին իւր ամէն պէտքեր ինքն հոգայ. Ապրի՛ս Թոռնիկ, այդ շատ մի խելացի հարցումն է, կը բաղձաս որ գիւղացին երբէք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացւոյն: Այո՛, այդ շատ դիւրին բան կերելի, միայն թէ գիւղացին եւս գրել, կարդալ սովորի քաղաքացւոց պէս, միտք բացուի, մտածել գիտնայ եւ իւր շահով յառաջդիմէ. էն ժամանակ՝ նա կը մտածէ եւ քանի մի մտացի մանուկներ քաղաքացի դարբնին քով աշկերտ կը դնէ, քիչ ժամանակի մէջ լաւ կը սովորի, կը դառնայ գիւղ, մի դարբնի խանութ կը բանայ. ոչ միայն իւր գիւղին, այլ եւ շրջակայ գիւղերու համար կը շինէ, կը պատրաստէ պէտք եղած գործիքներ: Թող այս, մեք մեր պարզ հագուստներն եւս կրնամք պատրաստել, քանի որ գիւղացին բուրդ եւ բամբակ ունի: Թէպէտ մեր Վանայ երկիր բամբակի մշակութիւն չի յաջողիր, բայց Մուշ, Երզնկայ, Խարբերդ եւ այլ բազում գաւառներ բամբակի մշակութիւն բաւական յաջողած է: Վանայ գիւղացւոց համար էլ բամբակ չի պակասէր, Պարսկաստանի մօտ սահմանէն բազում քանակութեամբ բամբակ կուգայ, Վանեցին կարող է առնել, մանել եւ կտաւ գործել: Բայց աւելի լաւ է, որ գիւղացին իւր ոշխարի բուրդէն շալեղէն բաներ գործելով իւր հագուստներ պատրաստէ: Մանաւանդ ձըմեռ ժամանակ, որ մշակութեան գործերէն կը դադարի, կարող է շալ գործել եւ ուրիշ արհեստներու պարապել, որ գիւղական ժողովուրդին համար կարեւոր եւ պիտանի են:

Շատ կը ցաւիմ Թոռնիկ, որ մեր Վանայ եւ Մշոյ գիւղացիներ շատ ծոյլ եւ անաշխատ կեանք կը վարեն, մանաւանդ քաղաքի շրջապատ գիւղերը, որ խումբ խումբ յաճախելով ի քաղաք, կը դեգերին գինետանց մէջ օրերով՝ արբեցող եւ մոլի կը լինին: Ես չեմ ասեր որ աշխատաւոր գիւղացին զրկուի այդ վայելքէն, այն ինչ քաղաքացին աւելի շահազանց կերպով կը վայելէ: Եւ գիտե՛ս դու բոլոր Վանայ եւ շրջակայ գիւղերու այգիներն գրեթէ երկու հարիւր հազար լիտր գինի կը լինի, եւ այդ ամէն Վանայ զուարճասէր եւ գինեսէր ժողովուրդ խմելով կ'ըստպառէ. եւ ի՞նչ անէ շրջապատէ, վասն զի հետեւեալ տարին քացախ կը դառնայ: Այգեպանք գինեգործութեան արուեստ չեն գիտեր, թէ գիտնային եւս դարձեալ անօգուտ էր. չեն կարող շահագործել, քանի որ փոխադրութեան միջոց չունին, ծովէն շատ հեռու, ճամբաներ դժուարին եւ անհարթացած են: Եւ ամատապք

տէրութեան շնորհիւ, Թուրքիոյ շատ գաւառներում քաղաքէ ի քաղաք ճամբաներ շինուելով հարթուեցան եւ այդ գաւառներուն շահագործութիւն օրըստօրէ յառաջ կերթայ. յոյս ունիմք որ մեր գաւառներն եւս նոյն բախտն ունենան եւ յայնժամ ոչ միայն գինին, այլ եւ մշակութեանց արդիւնք պիտի կրնայ փոխադրուել մինչեւ Տրապիզոնի նաւահանգիստը:

Ահա, սիրելի Թոռնիկ, քո հարցման պատասխանելով, կարգըն այնպէս բերաւ որ ուրիշ բաներ էլ խօսեցայ. բայց պէտք է գտնամ քո հարցման եւ բացատրեմ քեզ աշխարհի տնտեսութեան մի անհրաժեշտ օրէնքը, որ մարդկային ընկերութիւն իրարու հետ կը կապէ շահագործութեան ու առեւտրական միջոցներով. դու կուզես, որ գիւղացին իւր աշխատութեամբ իր ամէն պէտքեր հոգայ, երբէք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացիներէն բան գնել եւ իւր պէտքեր հոգալ:

է՛հ, Թոռնիկ, կը մոլորիս, այդ դատողութիւնը՝ սոսկ մանկական մի բաղձանք է, հակառակ ընդհանուր մարդկային ընկերութեան, բարոյական միութեան եւ համերաշխական շահուն: Եւ դու պէտք է գիտնաս որ՝ մարդկային ընկերութիւն իրարմով կապրի, միոյն կարօտութիւն եւ պակասութիւնը՝ միւսն կը լըրացնէ եւ աշխարհիս ամէն բան փոխարինութեամբ կը կառավարուի: Դու ի՞նչպէս կուզես, ցորեան տանես քաղաք ծախես եւ շուկայէն բան մի շտուկելով՝ ե՞տ դառնաս, այսինքն միայն ծախես եւ երբէք ծախու չառնես. այս կերպ առեւտուր՝ շատ անիրաւ եւ անարդար է, միանգամայն թէ վաճառականաց եւ թէ արհեստաւորաց մեծ զրկանք կը լինի ու կը փակուի նոցա ապրուստին դուրը: Վասնզի դու ինչպէս ցորեան եւ այլ մշակութեան բերքեր ծախելով կապրիս, վաճառականն եւս իւր ապրանք ծախելով կապրի: Մի գաւառի ժողովուրդք ամենամեծ մասըն գիւղացի է. եթէ գիւղացին իւր առեւտուր կտրէ քաղաքէն, միթէ կարելի՞ է քաղաքի ժողովուրդն ապրի. նմանապէս գիւղացի ժողովուրդ կապրի՞, եթէ իւր մշակութեան բերքերը քաղաքացուց չը ծախէ, կամ իւր նեղութեան մէջ չը դիմէ քաղաքացի բարեկամին եւ փոխառութիւն շանէ: Ո՞վ չի գիտեր որ գիւղացուց գանձարան քաղաքն է: Խեղճ գիւղացին իւր մշակութեան բովանդակ բերքերով, կարող չէ տակաւին իւր պէտքեր եւ պարտքեր հոգալ եւ ժամանակին տէրութեան տուրքեր վճարել: Սորա

համար նա միշտ հարկադրեալ է դրամատէր քաղաքացույն դիմել եւ փոխ դրամ խնդրել:

Այս մասին դարձեալ պիտի խօսիմ, Թոռնիկ, եւ դու պէտք է համոզուիս եւ ուսանիս թէ՛ քաղաք գեղով եւ գեղ քաղաքով կապրին. զի աշխարհի տնտեսութեան մի կարգադրեալ օրէնք է, որով կը կառավարուին բովանդակ ազգեր եւ ժողովուրդներ:

Ե.

Վ Ի Ճ Ա Կ

ՄԵՐ ԱՐԳԻ ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ

Տեսնո՞ւմ ես, իմ սրտես Թոռնիկ, որ մեր գիւղական ժողովրդի հողագործութեան վիճակը նոյն հնութեան խանձարուրին մէջն է, դեռ հին հին դարերու մէջ կը թափառեմք. մեր հողագործութեան ամէն աշխատութիւններ դառնաքիրտն տանջանք է, մեր բանեցուցած գործիքներ անտաշ, անարուեստ, եւ կոպիտ շինուածներ են, որ չէ թէ միայն զմեզ կը տանջեն, այլ առաւել մեր խեղճ անխօսուն անասուններ:

Տե՛ս, ահա գիւղացի մշակը ցորենի օրան բարձած սայլին՝ արտէն կուզայ. մի զոյգ ուժեղ գոմէշներ լծած է եւ մի զոյգ եզներ, որ սայլը դժուարաւ քաշելով կէս ժամու ճանապարհը մի ժամէն հազիւ կը բերեն ի կալատեղ: Անխիղճ սայլորդ խարազանով շփրը շփրը կը վարէ խեղճ գոմշուկներ, լեզունին դուրս հանած շնշասպառ փնշփնշալով կը քաշեն. մօտ երթանք տես, Թոռնիկ, այդ կոպիտ սոսկավիթխար սայլը. շափէ սայլի երկայնութիւն եւ լայնութիւն. սայլին սոնակներով ի միասին կը դառնայ, սոնակի վերայ հեծած մառանը իւր ակներով հանդերձ եթէ կշռենք հարիւր լիտրէն աւելի է, վասն զի բոլոր թեղի ամուր փայտէ շինուած է. որ շատ ծանր է փայտերու տեսակին մէջ, ուստի սայլն ինքնին մի ահագին բեռ է եւ այս բեռան վերայ կը բառնան մինչեւ հարիւր յիսուն եւ աւելի ցորենի խուրձեր:

Շատ կը մխիթարուիմ, Թոռնիկ, զի կը տեսնամ այժմ վանայ գիւղական ժողովուրդ սկսած է Կարնոյ թեթեւ սայլեր գործածել, որ մեծ դիւրութիւն կուտայ երկրագործին:

Երթա՛նք, ահա մօտ այն տեղ արտ կը վարեն. ցոյց տամ քեզ Ադամայ գութան. տես մի հաստ կորաքամակ հացի փայտ է, երեք կանգունէն աւելի երկայնութիւն ունի. եւ սորա անուն էշ կասեն Վանայ գիւղացիք, յիրաւի դանդաղ մի էշ է քաշելու համար. այս էշ փայտին յետսակողմ կցուած առատամն եւ անոր գլուխն անցուցած են երկաթէ խոփը: Վանայ գութան մի զոյգ ամուլածիգ գոմէշներով եւ երեք զոյգ եղներով կը հերկեն գետին. որուն բացած ակօսներ հազիւ մի մեծ թզաշափի խորութիւն ունի: Բայց խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, եթէ դու Մշոյ դաշտի, Ալաշկերտի եւ Արարատեան երկրի գութաններ տեսնաս, պիտի սոսկաս, ինն զոյգ կուտան գոմէշներով եւ եղներով հազիւ կը բանեցնեն այդ կոպիտ գութան. եւ իրեն բացած ակօսը շատ մեծ տարբերութիւն չունի մեր գութանի ակօսէն, գիւղի քանի մի տուններ միանալով հազիւ կարող են մի գութան լծել: Մեր Վանայ գիւղերու գութաններ, եթէ դոցա հետ բաղդատներ շատ աւելի կատարելագործուած են. վասն զի մեր գութանի հիւսնի շատ վարպետ են եւ լարաշափով այնպիսի ուղղութիւն կուտան գութանին, որ երբեմն առանց շեղելու գծի վերայ կը քալէ եւ ակօս կը բանայ: Բայց թէ Եւրոպիոյ գութանին հետ բաղդատներ, մեր գութան ետ կը մնայ: Վասն զի մի զոյգ գոմէշ կամ երկու զոյգ եզը, եթէ լծես Եւրոպիոյ գութանին ամենայն դիւրութեամբ գետին կը հերկէ՝ թէ եւ կորդ լինի, այն ինչ մեր գութան պէտք է շորս լծով բանեցնես: Եւ գիտե՛ս, Թոռնիկ, թէ որչա՛փ տնտեսութիւն է երկրագործութեան աշխատութեան համար, երբ շորս լուծի տեղ կարենամք երկու լծով հերկել: Մանաւանդ գիւղացի այն տուներու համար որչա՛փ ձեռնտու եւ շտհաւոր է, որոնք շատ լծկան տաւարներ չունին:

Շատ ուրախ եմ, Թոռնիկ, ես լսեցի եւ գնացի տեսայ Վանայ մէջ մի ճարտար հնարամիտ հիւսն կայ ուսթայ Դուրթ կասեն, որ ամենայն ճշտութեամբ Եւրոպիոյ գութաններուն նման կը շինէ. նմանապէս մի այլ արուեստաւոր դարբին կայ Ալէքսան անուն, նա եւս գութանի երկաթէ մասերը կը շինէ, բաւական է որ կաղապար ցոյց տաս: Այժմ Վանայ շրջակայ գիւղացիք սկսած են այդ գութանը գործածել. գի՛նն շատ աման է. երեք ոսկիով մի գութան կրնայ շինուիլ: Որչա՛փ դիւրութիւն է գիտե՛ս, Թոռնիկ, գիւղացոց համար պատրաստի գութան գրենել: Ես գիտեմ խեղճ գիւղացին, թէ՛ գութանի համար, թէ՛ սայ-

լի համար եւ թէ մշակութեան պէտք եղած այլ եւ այլ փայտեր գնելու համար, թողլով իւր դաշտի աշխատութիւն, օրերով կերթայ կը դեգերի Վանայ ծառաստաններում. որպէս զի յարմար փայտեր գտնայ եւ այն որչա՛փ սուղ կը պարտաւորի գնել:

Երանի՛ թէ՛ Վանայ մէջ մի գործարան բացուէր, ճարտար հիւսններէն եւ երկաթագործներէն. մի շափաւոր ընկերութիւն կազմելով՝ երկրագործութեան պէտք եղած ամէն գործիքներ պատրաստէին այդ գործարանում, ոչ միայն գութան՝ այլ եւ փոքր արօրներ, թեթեւ սայլեր, որոյ սունկներ անիւներու մէջ դառնային. կասեցիւ վերաբերեալ բոլոր գործիքներ կամնասայլ, ջարջառ եւ այլն. մանկեռ, տափան, լծներ, եւ այլն: Էն ժամանակ տեսնաս դու, Թոռնիկ, թէ որչա՛փ դիւրութիւն կը լինի երկրագործ ժողովուրդին համար: Եւ որչափ պիտի շահի այդ փոքրիկ ընկերութիւն, ոչ միայն Վանայ գիւղացոց, այլ եւ՝ դրացի գաւառներուն համար եւս՝ կարենայ պատրաստել. վասն զի Վանայ ժովակ մեծ դիւրութիւն կուտայ, մշակութեան գործիքներու փոխադրութեան համար: Եթէ յաջողի այս ձեռնարկութիւն, հին գործիքներ փոխուին ի նոր. շատ պիտի յառաջանայ երկրին արդիւնաբերութիւն, որ ոչ միայն հպատակ ժողովուրդին, այլ եւ Տէրութեան հասոյթին կրկնապատիկ յաւելումն կը լինի. զի երկրին մշակութեան բարգաւաճանք Տէրութեան գանձարանին հարստութեան աղբիւրն է:

Այսպէս, Թոռնիկ, հին գործիքներ եւ միանգամայն հին ունակացեալ նախապաշարմունք ի բաց թողլով, պէտք է ընդունիմք արուեստին հնարած նորանոր գործիքներ. թէպէտ անգիտակ ժողովուրդին համար բաւական դժուարին է, այլ երբ ժողովուրդ իւր աչքով տեսնայ գործնական օրինակ, աշխատութեան դիւրութիւն եւ միանգամայն շահն ու վաստակ, նա իսկոյն կը քաջալերուի եւ հետամուտ կը լինի փորձել եւ սովորել. միթէ դու այնքան ապուշ եւ տխմա՞ր կը կարծես մեր գիւղացի ժողովուրդ, որ իւր շահը աչքին առաջ տեսնայ եւ շաշխատի ձեռք բերել:

Մտի՛կ արա, Թոռնիկ, քեզ մի փոքրիկ պատմութիւն անեմ, համոզուիս թէ մարդիկ՝ ի՛նչ բան որ շահաբեր է, զայն իրարու ձեռքէն յափշտակել կը ջանան:

Կը պատմեն թէ՛ մի ֆրանսացի բաւական քանակութեամբ փաթաթէս, իբր սերմ Ամերիկայէն փոխադրեր է ի Ֆրանսա եւ

մի արտ փաթաթէս տնկելով՝ յաջողած է մեծ արդիւնք առնել: Եւ որովհետեւ իւր նպատակն այն է եղեր, որ այդ օգտակար տունկին մշակութիւն տարածէ Ֆրանսայի մէջ. ուստի իւր մըշակած փաթաթէս ձրի բաշխել կուզէ ժողովուրդին, ոչինչ կարեւորութիւն չի տար ժողովուրդ գուցէ կը ծաղրեն եւ: Դու տե՛ս ի՞նչ կանէ հնարամիտ ազարակատէր, կառավարութենէն ոստիկաններ կուզէ եւ պահապան կը դնէ փաթաթէսի արտին: Բայց գաղտնի հրահանգ կուտայ ոստիկաններուն եթէ մտնան փաթաթէսի արտ եւ գողութիւն անեն, պահապաններ այնպէս ձեւանան՝ որպէս թէ շեն տեսնար, թոյլտուութիւն անեն: Մարդիկ կը տեսնան որ, պահապաններ կան արտին վերայ, ուրեմն կասեն, արտին մէջ լաւ բաներ կան ուտելու: Կը սկսեն ձարւիկութեամբ գողնալ փաթաթէսներ. առաջ խում խում կուտեն եւ յետոյ կեփեն՝ կը տեսնան, որ, մի պատուական բան է. հակիրթի պէս համ ունի եւ բաւականին սնունդ կուտայ մարդոյն: Ահա այս կերպով ոչ միայն ի հրանսա այլ եւ բոլոր յնրոպայ կը տարածուի փաթաթէսի մշակութիւն, սովու ժամանակ ժողովուրդին համար մի ազատարար սնունդ է:

Տեսա՛ր Թոռնիկ, ի՛նչ վարպետ եղանակ բանեցուց հանձարեղ Ֆրանսացին. իւր գիտք գողերու ձեռքով բոլոր Ֆրանսայի երկիրը տարածեց. թող Ֆրանսա, այսօր համայն նրոպա փաթաթէսի մշակութեամբ կը պարապեն. ցորենէն յետոյ ամենակարեւոր մի պէտք համարուած է սնունդի համար:

Որչա՛փ ցանկալի կը լինիր, եթէ մեր մշակ ժողովուրդն եւս այս օրինակին հետեւելով՝ սովորէր մշակել այդ շահաւէտ բոյսն, որ միոյն տեղ մինչեւ երեսուն քառասուն կը պտղաբերէ. եւ երբ պատահէր որ ցորենի մշակութիւն չի յաջողէր, փաթաթէսի մշակութիւն կը լեցնէր նորա տեղ եւ այլ եւս մարդիկ սովու դառն աղէտէն ազատ կը մնային:

Մշակութեան գործիքներու վերայ խօսելէ յետոյ, գիտե՛ս Թոռնիկ, աւելի կարեւոր կենդանի գործիքներ եւս կան, այն է մեր լծկան աշխատաւոր անասուններ, որ քան զմեզ առաւել կը խոնջին մշակութեան ամենածանր աշխատութեան մէջ: Բայց գիտնալ պէտք է, թէ մշակութեան համար ո՞րն է աւելի յարմարագոյն, ե՞զ, գոմէ՞շ, թէ ձին: Մեք սովորաբար եզ եւ գոմէշ կը գործածենք, փորձառութիւն ցոյց կուտայ մեզ, որ հեզաբա-

րոյ եզն աւելի յարմարագոյն է քան գոմէշ, գործածութեան համար մեծ դիւրութիւն կուտայ:

Վասն զի՛ գոմէշ մեծ զբաղմունք եւ դժուարութիւն կը յաւելու մշակին, մանաւանդ գարնան սկիզբն, երբ ի ձմերան ախոռին մէջ գերացած՝ յօրացած դուրս կը հանուին, քանի մի շաքաթ պէտք է, որ այդ ամեհի եւ կատաղի կենդանիներն ընտելացնես եւ ապա կարենաս նոցա սէզ պարանոցը լուծին տակ դնել: Դու տեսե՛ր ես, թէ մշակներ ի՞նչ միջոց ի գործ կը դնեն այդ կոտան գոմէշներ իրարու հետ հաշտեցնելու համար: Այնպիսի յիմար եւ կոպիտ միջոց մտածեր գտեր են, որ դոցա կըռուոյ տեսարանին առաջ, մարդ չի կարող դիմանալ՝ երբ փափուկ սիրտ ունի: Երկու կոտան գոմէշներ դաշտ հանելով թող կուտան, տես դու յայնժամ, թէ քանի՞ ուժգնութեամբ գլուխ գլխու կը զարնուի ահագին ճայթումով, կոտույ վախճան այն կը լինի երբեմն, որ մին առաջին հարուած կրելով կը տեսնայ իւր տկարութիւն եւ խոյս կուտայ. մերթ եւս հաւասար ուժեր երկուստեք յամառելով շեն բաժնուեր, մինչեւ մէկին կամ միւսին ոտքը կը կտորի կամ կոտոշն արմատէն կը թռչի: Մի զարմանալի օրէնք կայ այս կոտաններու միջում. երբ մին յաղթող հանդիսանայ եւ միւսն կը փախչի, այլ եւս հաշտ են իրարու հետ եւ խոնարհելով կերթան ի միասին լուծին ներքեւ:

Զգարմանանք Թոռնիկ, որ անգէտ գիւղացին գոմէշներու հաշտութեան պայմանը այսպէս կը կնքէ. միթէ աշխարհի հաշտութեան օրէնքն եւս այսպէս չէ՞:

Թող այս, գոմէշին գործածութիւն ուրիշ կերպ աշխատութիւն եւ դժուարութիւն եւս ունի. վասն զի գոմէշներ որչափ որ պինդ եւ հաստակաշի են, բայց շատ փափուկ են եւ մեծ դարման կուզեն. ոչ ցուրտի կը դիմանան եւ ոչ տաքի, յամարան օր քանի մ'անգամ պէտք է լուանաս՝ ի ձմերան եւս գոնէ քանի մ'անգամ պէտք է լուանաս եւ օծես ձէթով: Եւ գիտե՛ս, թէ քանի՞ դժուարին է զսպել այնպիսի գոմէշներ, որ շեն ընտելանար միշտ կոխ կը սիրեն եւ կը վրդովեն միւսներուն խաղաղութիւն: Մի՛ մշակ պէտք է դորա հետ զբաղի առանձին եւ պահպանէ զայն, գիւղացին միայն հնարք մի ունի, այդ անզուսպ կոտանները գործածելու, եւ անմիջապէս կը հնազանդեն: Եւ մերթ եւս գիւղացիք մեծ պարծանք կը համարեն իրենց համար, եթէ կոտան գոմէշներ ունենան. վասն զի շինական ժո-

ղովուրդն եւս իւր շափով փառասիրութիւն ունի: Որչա՛փ կը հպարտանայ մեր Թորոս աղբար, երբ իւր գոմէշն՝ յաղթէ Կիրակոսի գոմէշին. տես դու էն ժամանակ Թորոսին եւ Կիրակոսին կոխն. մանաւանդ երբ յաղթուած գոմէշին վտանգ պատահած է, կամ ոտք կտորեր եւ կամ կոտոր թուր է. եւ սորա հետեանք կը լինի ոխութիւն կամ վրէժխնդրութիւն իրարու դէմ: Ինձ այնպէս կը թուի, Թոռնիկ, մշակութեան ծանր եւ անտանելի գործիքներ պատճառ տուած են գիւղացւոց գոմէշ դործածել: Բայց երբ գործիքներ թեթեւան եւ դիւրանան, այլ եւս հարկ չի մնար գոմէշի գործածութեան: Այո՛, անասնաբուծութեան կարգին գոմէշն եւս իւր պիտանութիւն ունի իւր կաշտոյն եւ մսին համար, հապա կոտորն, յորմէ Եւրոպացին իւր ճարտարութեամբ շատ տեսակ բաներ կը շինէ, դանակի, շախուի՝ կոթեր եւ կոճակներ, իսկ մեր ձէթ ծախսով՝ կոտորով կը շափէ իւր ձէթ եւ միայն այսչափ է պիտանութիւն:

Ուստի լաւագոյն է, Թոռնիկ, որ դիւղացիք համոզուին եւ սովորեն, աւելի եզն գործածել մշակական աշխատութեան մէջ, որոյ դարման թէ ամբարան եւ թէ ձմերան շատ հեշտ է, ոչ լուսնալ կուզէ եւ ոչ օծել. բաւական է միայն քերցսով իւր կանակ քերել եւ մաքուր պահել: Բայց պէտք է եզներուն սերունդ ազնուացնել ինչպէս Ալաշկերտ գաւառի եզներ, որ շատ պատուական եւ հսկայ են. մեր Վանայ գաւառի եզներ շատ դաճաճ եւ անոյժ են, դորա պատճառներ կը բացատրեմ քեզ իւր տեղը:

Բայց թէ խօսիմ՝ Թոռնիկ, թէ քան զգոմէշ եւ եզն շատ մեծ առաւելութիւն ունի ձին, եթէ գիտնայինք եւ կարենայինք գործածել զայն մեր հողագործական աշխատութեան մէջ: Գիւղացին կը խնդայ թերեւս, նա չէ տեսեր եւ չի կրնար հաւատալ, թէ բոլոր Եւրոպիոյ աշխարհ միայն ձի կը գործածէ երկրագործութեան համար, թէպէտ անհուն եզներ կը դարմանէ եւ այդ միայն՝ մսին եւ կաշտոյն համար է: Զիտոյն յատկութիւններ խօսիմ քեզ, նախ որ ձիոյն կուրծքը կրկնապատիկ ոյժ ունի քան եզան վիզը, երկրորդ ձին շատ արագութիւն ունի աշխատութեան մէջ, այնպէս համարենք եթէ եզ եւ գոմէշ լծուած գութեան մի օր յիսուն ակօս կը բանայ, անշուշտ ձիոյ գութեան մինչեւ եօթանասուն եւ աւելի եւս ակօսներ կը բանայ: Մանաւանդ սայլ քաշելու եւ որան կասելու համար, ձիոյն գործածութիւն անհամեմատ է:

Այլ միթէ գիւղացին կը համոզուի՞ իւր հին աւանդական

դրութիւն եւ սովորութիւն թողնել, այո՛, Թոռնիկ. գիւղացին եւս իւր իրաւունքն ունի, քանի որ կրթութիւն եւ ժամանակն ձեռնտու շին իրեն. եւ աւելի քան զամէն իւր խոր արմատացած նախապաշարումն. այդ հնաւանդ գաղափարը իւր մտքէն խլելու համար կրթութիւն եւ հարուստ ժամանակ պէտք է:

Բայց միթէ սպասե՞նք, որ նա կրթուի եւ մտքով հաւանի նոր յառաջդիմութեան. ո՛չ, ինչպէս խօսեցայ յառաջ, պէտք է գործնական օրինակով ցոյց տանք գիւղական ժողովուրդին, թող տեսնայ իւր աչքով. վասն զի նա որ գրել կարդալ չի գիտեր կը դժուարի մտքով ըմբռնել. աչքի տեսութեամբ եւ յայտնի օրինակով շուտով կըմբռնէ. եւ գործին շահաւէտ արդիւնք կը մղէ զինքն հետեւիլ օրինակին: Հին աշխարհի դարերում երբ գիր չը կար, ոչ դպրոց եւ ոչ կրթութիւն. ամէն բան եւ արուեստ աչքի վարժութեամբ կը սորվէին իրարմէ. եւ նոյն իսկ արդի մեր արեւելեան աշխարհ նոյն վարժութեամբ կուսանին պարզ արհեստներ, դորօրինակ, դարբնութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն եւայլն, այն ինչ արեւմտեան յառաջադէմ աշխարհ այդ արհեստներ նախ տեսական կերպով դպրոցի մէջ դաս կ'ուստան եւ երբ դպրոցէն ելլէ աշակերտ, շատ դիւրութեամբ կուսանի գործնական վարժութիւն արհեստանոցին մէջ:

2.

Վ Ա Ր Ո Ւ Ց Ա Ն

ԵՒ ՄՇԱԿԱԿԱՆ ԱՅԼ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Մշակական աշխատութեան գործիքներու վերայ բաւական խօսելէն յետոյ, այժմ պիտի սկսիմ, Թոռնիկ, վարուցանի եւ այլ զանազան աշխատութեանց վերայ խօսել: Մեր Վանայ գիւղական ժողովուրդը երկու կերպով գետին կը վարէ, եթէ գետին կորդ է, գութանով կը վարէ. իսկ եթէ գետին անցեալ տարի վարուած լինելով փխրած է հողը, էն ժամանակ հարսորով կը վարէ մի զոյգ գոմէշ կամ եզն լծելով: Սովորաբար հարօր գար-

նան միջոցներ կը գործածուի գարի կամ այլ հնդեղէն բաներ ցանկելու համար: Երբեմն Ապրիլ ամսոյ վերջեր եւ երբ գարուն շուտ գայ, եւ երբեմն Մայիս ամսուան մէջէն կսկսին գութան, եւ առաջին նուագին կաթնավար կասեն, երբ հողը կակուղ եւ դիրավար է. եւ յետոյ հետզհետէ կը պնդանայ՝ մեծ մեծ կըշկոռներ կը լինին վարած ժամանակ: Սորա համար կաճապարեն մեր գիւղացիք որ գութան շուտ լծեն. որ կաթնավարի ժամանակ շանցնի: Բայց վանայ ծովու եզերք Արձկու եւ Արճիշոյ գաւառները, որոց գետին վարելու եղանակ տարբեր է եւ աւելի արդիւնաւոր. եւ այդ կերպ մշակութեան՝ դիւր կասեն, նոքա երկու անգամ կը հերկեն գետինը, առաջին անգամ սկիզբն գարնան խորունկ կերպով հարօրավար կանեն եւ կը տափեն կը մնայ այնպէս մինչեւ աշնան սկիզբն, եւ ապա կսկսին կրկին վարել դարձեալ մի տեսակ հարօրով, որուն խոփի ետեւ կցուած կան երկու տախտակներ կանգուն ու կէս երկարութեամբ եւ թզաշափ լայնութեամբ, իսկ վարի մասն մի մատի շափ բաց է տախտակներու երկարութեամբ, այնպէս որ սերմնահան այդ հարօրին ետեւէն երթալով սերմը փոքրիկ բուռով կը ձգէ տախտակներու մէջ եւ անտի ալօսին մէջ կիշնան կարգաւ սերմի հատիկներ, ալօսի երկու կողմի հողեր թափելով կը ծածկեն սերմեր: Իւս տեսնաս բուսած ժամանակ որչափ սիրուն ձեւ կունենան ուղիղ գծով ալօսէն կը բարձրանան. եւ յաջող տարին մինչեւ մէկին քսան եւ քսան հինգ կուտան: Այդ կողմի երկրագործներ սերմէն եւս վաստակ ունեն. զի մեր ցանած մի շափի տեղ նոքա կէս շափ կը ցանեն, եւ ցանուած սերմի հատիկներ ամբողջապէս կը բուսնին, այնինչ մեր կերպով ցանուածներ մի երրորդ մասն կը կորսուին, զոր պիտի պատմեմ իւր տեղը: Այս երկու գաւառներու մշակութեան արդիւնքը այնքան բեղմնաւոր կը լինին որ ցորենով կը լնու վասպուրական երկիրը. ինչ տարի որ անյաջող լինին այս գաւառներու հունձքեր, այդ նշան է որ այն տարին հացի թանգութիւն կը սկսի: Արճիշոյ եւ Արձկու գաւառներու մշակութեան մասին միայն այս շափը գրելով կը դառնամ շարունակել, Թոռնիկ, մեր մշակութեան կարգը:

Կաթնավարի հերկագործութիւն շատ չի տեսեր քանի շաբաթէն յետոյ վարելիք արտեր կսկսեն պնդանալ եւ այն ժամանակ տես դու որչափ դժուարութեամբ գութանը կը ճեղքէ ալօսներ, եւ որչափ մեծամեծ կռէթի կոշտերը պալ պալ կը

շարունակեն ալօսներու վերայ: Մեր գիւղացիք տակաւին շնե գիտեր սորա դիրին միջոցը. բայց Խարբերդցին քաջ գիտէ, վասըն զի պնդացած եւ կարծրացած արտերը նախ կը ջրէ եւ ապա կը վարէ, որ բնաւ այլ եւս կոշկոռներ չի լիներ, որովհետեւ գութանի ժամանակ դեռ ջուրեր առատ կը լինին:

Որչափ լաւ կը լինէր, Թոռնիկ, եթէ մեր եւս հետեւելով այս օրինակին կարգ դնելով հետզհետէ ջրէինք պնդացած արտերը եւ այնպէս վարէինք, եւ գիտե՞ս դու երկու կերպով շահաւոր կը լինի այս միջոցը: Ո՛չ միայն արտ դիրին կը վարի եւ կռէթ չի տար, հապա ջուրն եւս զօրութիւն կուտայ հողին եւ կ'աւելցնէ նորա լուսակուն ոլջը: Թող այս՝ արտ ցանուած ժամանակ, երբ հերկ մեծ մեծ կոշկոռներ ունի, ցանուած սերմին մի մասն այդ խոշոր կռէթներուն տակն իյնալով կը կորսուին, մի մասն եւս հերկ ջրուած ատեն ջրատար կը լինին, եթէ հաշուենք Նաեւ թէ ջրկալին ոտք որչափ հատիկներ դէպ ի վար կը տանի, հապա երբ սերման ընտրութիւն չի լիներ, վտիտ եւ անշահ հատիկներ եւս անբոյս կը մնան: Այս հաշուելով մի շափ սերմի ցորենէն՝ հազիւ կէսը կը բուսնին եւ կէսն ՚ի կորուստ կերթայ:

Պէտք է հաշուենք նաեւ ջրկալներուն օրավարձք որ շատ աւելի կը լինի այդպիսի արտերուն համար մանաւանդ երբ ցանուած հերկերը առանց կորի քաշելու կը ջրեն, ինչպէս վանայ շրջապատ քաղաքացւոց եւ ուրիշ գեղերու արտեր: Այս մասին եւս շատ ուրախ եմ Թոռնիկ որ մեր Արճակու գիւղացիք կորի քաշելու շատ վարժ են, եւ մեր արտերն եւս դուրան լինելով շորս ջրկալի տեղ՝ մի ջրկալ բաւական կը լինի, եւ մինչեւ մի ջրաղացի ջուր թող կուտայ մի արտի մէջ եւ կարող կը լինի կառավարել:

Հերկելու կռէթներն մի ուրիշ սոսկալի դժուարութիւն էլ կուտան, երբ ցանուելէն յետոյ կը մանկեռէ մշակը. դու տեսեր ես մանկեռ, որ շորս կանգուն երկայնութեամբ մի հաստ թեղի կարծրը եւ ծանր փայտ է, որոյ վերայ շարուած են տասն կամ աւելի փայտէ մատներ, որոյ վերայ կը կենայ մշակ, շուանի մի ծայր կը բռնէ, որոյ միւս ծայր կապուած է լուծին: Ահա ցանուած արտ մի կը մանկեռեն երթանք աշքովդ տես Թոռնիկ. որ հաւատաս թէ մշակական աշխատութեան մէջ ամենէն սոսկալի դժուարութիւն մանկեռն է, տես ինչպէս մեծ մեծ բալերուն սաստիկ զարեւելով եւ շփուելով մանկեռ մերթ ընդ մերթ կ'ոստ-

նու յառաջ կը նետուի, մերթ եւս հուժկու կռէթներ դիմահարելով մանկեռը կը կեցունեն. բայց անխիղճ մշակին խարազան դարձեալ կը վարէ յառաջ. վերջապէս անխօսուն գոմշուկներ անհնարին շարշարանքով կ'աւարտեն մանկեռի գործողութիւն:

Հարցուր Թոռնիկ, թէ այս անտանիւի աշխատութեան մասն ինչ կերպով կը գիրանայ: Վերը խօսեցայ որ մի միջոցն այն է, որ կաթնավարէն յետոյ մնացած արտերը ջրեն, եւ ապա վարեն. կան տակաւին ուրիշ հնարքներ, զոր ճարտար երոպացիք նախաճ է յատուկ արտերու կողմոններ փշրելու համար, բայց ինչ օգուտ զի մեր գիւղացի ազգաս ժողովուրդ միջոց շունի այդ գործիքներ ձեռք բերելու: Կա է որ մեր բնական խելքով նարներ մտածենք:

Ես կասեմ Թոռնիկ, ինչ հարկ կայ որ մեր գութան երկար ժամանակ տեւէ որով վերջին վարելիք արտեր պնդանան. քանի որ նոր գութանի գործարծութիւն երկու դուր լծով կը լինի. շատ գիրին է ուրեմն երկու գութան կը լծենք եւ քսան աւուր միջոց քառասուն աւուր գործ կը տեսնամք. եւ այսպէս կախնավարի ժամանակ մեր գարնան հերկերու գործը կը լրացնեմք:

Բայց այն հերկեր զոր կը վարեմք այս տարի եթէ թողումք որ ձմեռ անցնի վերայ. դու կը տեսնաս ի գարնան որ ձին եւ սառնամանիք այդ կողմոններ փշրելով ալուր են դարձուցեր, եւ աշնան սկիզբը երբ միանգամ եւս հարօրավար անելով ցանունն շատ աւելի արդիւնաբեր կը լինեն:

Ես լսեր եմ, պատմեմ քեզ Թոռնիկ. կասեն ՎԵՐԳԻԼԻՍՍ իւր մշակական բանաստեղծութեամբ խրատ կուտար Հռովմայեցւոց, որոյ տողեր միտքս պահած եմ:

Այլ ըզկամբս մշակին
Ազահութեան հերկ այն լցցէ,
Որ կրկին համբեր տօթոյ
Եւ կրկնակի սառնամանեաց:

Բացատրեմ քեզ. այն հերկուած արտը մշակի ցանկութիւն կը լեցնէ, որ կրկին ամարան ջերմութեան եւ ձմերան սառնամանեաց դէմ կը կենայ: Վասն զի երկու ամարան ջերմութիւն զհողըն աւելի կեփէ եւ կրկին ձմեռն եւս հողակոշտեր կը լուծէ եւ կը փխրէ:

Չասե՞ս Թոռնիկ, դպրոցէն ես կուգամ, Վերգիլուէն դու կը խօսես: Է՞ Թոռնիկ, մի քանի տարի դպրոց մնալով կը կար-

ծես որ Պապկի շափ բան գիտես, ես յիսուն տարի է որ լսելով տեսնելով եւ փորձառութեամբ կը սորվիմ: Ես քեզ պէս դպրոց չեմ մտեր, բայց աշխարհի բաներ, աշխարհի մարդիկներ ինձ համար դպրոց են եւ ես դեռ կը սորվիմ այս ծերութեան ժամանակ, այն ինչ դու նոր դպրոցէն ելար կը կարծես թէ ամէն բան գիտես. դեռ քեզ շատ հաց պէտք է որ ուտես եւ Պապկի շափ բան գիտես: Պապկիդ բաւական յիշողութիւն ունի, ով գիտէ քանի տարի յառաջ երբ Հայրիկ Վերգիլիոսի այդ տողերը կը բացատրէր աշակերտներուն եւ մտիկ անելով միտքս պահած եմ:

Երանի՛ թէ հին Հռովմայեցւոց պէս կարենայինք մեր արտեր մշակել: Վերգիլիոսի խրատէն այս կուսանիմք, թէ պէտք է հողն աւելի դարձնել, զի որչափ հողը տակն ի վերայ շրջուի. այնչափ աւելի պտղաբեր կը լինի, վասն զի էն ժամանակ հողն հաւասարապէս կեփի արեւուն առաջ, տակի հողեր խում շեն մնար, մանաւանդ ցուրտ կլիմաներու տակ այս դրութիւն շատ կարեւոր է: Վանայ գիւղացիք այս մասին շատ անգէտ են եւ անփորձ, միինչեւ խարբերդու, Կարնոյ եւ Բասենու գիւղական ժողովուրդ աւելի բանգէտ եւ փորձառու է. երբէք աշխատութիւն չի խնայեր իւր միանգամ վարած արտը երկու անգամ երեք անգամ եւ մինչեւ շորս անգամ հարօրավար անելով հողը շուտ տալ: Կարծես թէ ինչպէս կերակուր կրակի վերայ խառնելով հաւասար կեփի, այսպէս խելացի գիւղացին փորձառութեամբ հասկըցած է թէ քանի անգամ որ հողը արեւուն առաջ դառնայ եւ շրջի, այնչափ աւելի բուսական զօրութիւն կառաւելու եւ այդ աճողական զօրութիւն ցանուած սերմին կուտայ. որով կրկնապատիկ եռապատիկ արդիւնաբեր կը լինի արտն:

Բայց դու հարցուր, Թոռնիկ, թէ ինչո՞ւ համար Վանայ գիւղացիք միանգամ միայն կը վարեն արտ եւ շեն հետեւեր միւս գաւառացւոց փորձառու օրինակին: Դորա պատճառներ շատ յայտնի է, Թոռնիկ, եւ ես կուզեմ մանրամասն պատմել քեզ վասրն զի այս դասը՝ իմ դասերուս ամենակարեւոր մասն է:

Կը տեսնաս Թոռնիկ. որ մեր Վասպուրական երկիր յոյժ ընդարձակ է, շատ արօտական դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր եւ մշակելի հողեր ունի. ջուրն էլ նմանապէս շատ առատ է. սորա համար մեր գիւղական ժողովուրդ շատ հարուստ է հողով՝ եւ իւրաքանչիւր տուն մեծ հողաբաժիններ ունի, որ հին գիւղա-

կան օրէնքով եւ արքունի գրոց համեմատութեամբ բաժին եղած է իւրաքանչիւր ընտանեաց վերայ:

Բայց դու՛ եկ տես Թոռնիկ, որ շինական ժողովուրդ այնչափ ազահ է հողի մասին, որ չեմ կրնար պատմել, ինչպէս աշխարհիս հարուստ գանձատէրեր եթէ լեռան շափ ոսկիներ դիզեն՝ դարձեալ բաւ չեն ասեր, այսպէս հողագործ ժողովուրդ որչափ ընդարձակ հողեր ունենայ իւր ձեռք, հերիք չսսեր միշտ անկուշտ է եւ հետամուտ է հող ունենալ: Եթէ մի տուն քսան կամ երեսուն արտ ունենայ՝ դու տես գիւղացւոյն հաշիւը, կասէ ինքնին ամեն տարի տասն արտ կը ցանեմ, մնացնալներ կորդ կը թողում. որ աւելի արդիւնք տան: Ահա քեզ առաջին պատճառ իւր ազահութեան, եւ ցաւալի է, որ մեր գիւղացիք արտ զօրացնելու համար, միայն մի միջոց գիտեն, այն է կորդ թողուլ: Բուժ է միտքը, նա չէ կարող մտածել թէ հող պարարտացնելու համար կան շատ ուրիշ զանազան միջոցներ. թողունք արուեստին սորվեցուցածը, նա իւր դրան առաջ եւ գիւղին մէջ դէզադէզ եղած աղբերուն պիտանութիւն էլ չի գիտեր: Թող այս, մեր մշակ ժողովուրդ հողի ազահութեան հետ ունի նաեւ սաստիկ տենչ, այն է շատ վարեմ շատ ցանեմ եւ շատ արդիւնք ստանամ, խեղճ տընտեսագէտ չէ, թուաբան չէ որ գիտնայ հաշուել, թէ շատ վարուցանի հետեւանքն այն է, որ աշխատութիւն բազմապատկելէն յետոյ՝ բազում ծախքեր եւս կը յաւելու: Թուեմ քեզ, Թոռնիկ, վարելու աշխատութիւն, ցանելու աշխատութիւն, մանկեո՞ր դժնդակ աշխատութիւն, աշնան եւ ամրան ջրելու աշխատութիւն, նձնելու աշխատութիւն, արաւն յի կալաւեղ կրելու աշխատութիւն, բարդէ այս բոլոր աշխատութեանց վերայ մշակներուն օրավարձը: Զարմանալին այն է որ հողագործ տանուտէր իւր տան ընտանեաց եւ զաւակաց աշխատութիւն երբէք հաշուի չի դնել:

Եթէ գիւղացին այսպէս կը մտածէ եւ կը գործէ զարմանք չէ, Թոռնիկ. հապա մեր Հայոց վանքերու վանական եղբայրներ որ գրել կարդալ գիտեն եւ ընդարձակ հողեր ունեն մշակելու, ոչինչ առաւելութիւն ունեն գիւղացի ժողովուրդէն. նոյն խելքով եւ նոյն կերպով է իրենց երկրագործութեան եղանակ: Որոց պարտիքն էր գոնէ փոքր ի շատէ յառաջ տանէին մշակութեան գործեր, որով կարող կը լինէին թեմական գիւղերուն օրինակ տալ: Թէպէտ խոստովանել պէտք է, մինչեւ ցարդ շեղաւ վանօ-

րէից համար մի վանական հաստատուն խորհուրդ որ կարենար կարգ դնել եւ ուղղութիւն տալ:

Թողունք այս բաներ իւր տեղը. լաւ հասկացա՞ր Թոռնիկ, մեր գիւղացւոց սկզբունք. որ միշտ իւր վարուցան տարածել կուզէ, շատ վնասակար է, եւ չգիտէ եւ չուզեր ամփոփել, որ հետեւապէս ձեռնհաս լինի իւր հողերը լաւ մշակելու. փոխանակ տաժանելի աշխատութեամբ տասն արտ մշակելու՝ լաւագոյն եւ օգտակար չէ՞ հինգ արտ միայն մշակել եւ բարուք մշակել, տնայէս որ հինգ արտի արդիւնք հաւասարի տասն արտին, որով թէ աշխատութիւն եւ թէ ծախս մեծապէս կը չափաւորի:

Զասես դու, Թոռնիկ, թէ Պապիկ՝ հակասութիւն կանէ, վասըն զի երբ տասն արտի աշխատութիւն պիտի բարգուժի հինգ արտին վերայ, թէ կրկնավար անելով արտեր, թէ աղբ տալով եւ ուրիշ այլ եւ այլ աշխատութեամբ. ուրեմն նոյն կը լինի աշխատութիւն: Ո՛չ. այդպէս չէ, այլ մեծ զանազանութիւն կայ, մշակութեան տարածման եւ ամփոփման աշխատութեան կերպերուն ժամանակի տեւողութեան մէջ եւ մանաւանդ դիւրութեան եղանակին մէջ, հարկ չէ որ մանրամասն բացատրեմ քեզ, գործնական փորձերու մէջ պիտի տեսնաս ու սորվիս:

Հարցո՞ւր, Թոռնիկ, երբ հինգ արտ միայն բարուք մշակելով բաւական համարինք, մնացեալ հինգ արտն անմշակ եւ ապարդի՞ւն մնայ: Այդ մասին պիտի գրեմ իւր կարգին, այլ այժմ միայն այսչափ յիշեմ, միթէ գիւղացւոյն համար ցանելու բան կը պակսի՞, թող խոտ մշակէ, աւուոյտ ցանէ, կորնկան ցանէ, վարսակ (իւլաֆ) ցանէ, փաթաթէս ցանէ, շողգամ ցանէ, ճակընդեղ ցանէ, բակլայ ցանէ, ոսպ ցանէ, սոխ ցանէ, սեխ, վարունգ, ձմերուկ եւ այլ շատ բաներ որ բուրն եւս մեր կեանքին պիտոյքներ են: Ափսո՛ս, որ վանայ գիւղացիք միայն ցորեն, գարի, տարեկան (կորեկ) սովորած են ցանել, եւ ուրիշ խիստ պիտանի բաներուն կարեւորութիւն չեն տար:

Աւարտելով հերկագործութեան դասը, այժմ պիտի խօսիմ սերմերու ընտրութեան մասին, որ շատ կարեւոր է լաւ երկրագործին համար:

է.

ՍԵՐՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ՍԵՐՄԱՆԱՑԱՆ

Կաւ ուշադրութիւն արա, Թոռնիկ, ես համառօտ կերպով նախ նկարագրեմ քեզ, թէ ի՞նչ են այդ փոքրահասակ սերմեր, որոց մէջ թագուն մեծ զօրութիւններ կը պարունակուին. զոր Տէր Աստուած աշխարհիս ստեղծագործութեան ժամանակ հրաշապէս միանգամ պատրաստեր եւ դրեր է մայր երկրին արգանդին ծոցն, մարդ կը զարմանայ թէ ի՞նչպէս կը յղանան հատիկներ, կը ծլին հողէն դուրս կ'ելեն. կաճին օրրստօրէ եւ կը մեծնան ծառի շափ. ինչպէս Յիսուս իւր առակով կը խօսի մանաւնեիս հատիկի համար որ այնչափ կը մեծնայ, մինչեւ թռչուններ կը հանգչին նորա ոստերուն վերայ:

Կը տեսնա՞ւ մեր բնական բովանդակ երկրագունդ, Աստուծոյ արարչագործ ձեռքով ցանուած սերմերով լի է: Բոլոր անտառներ, բոլոր պտղատու ծառեր, ծաղիկներ խոտ եւ այլ դանազան բանջարեղէն բոյսեր, եւ ամէն բուսական բաներ, սերմի հատիկներէն յառաջացած են: Այս տեղ դու փառք տուր Աստուծոյ, համբուրէ հողով նորա նախախնամ ձեռք. որ այս երկիրն իբրեւ ժառանգութիւն եւ իբրեւ անսպառ դրամագլուխ տալով մարդոյն, ամենացեղ ազգի ազգի սերմերն եւս երկրին հետ պարգեւեց: Եթէ առանց սերմի չոր եւ անբոյս երկիր տար միայն, ի՞նչ կը լինէր մարդոյն վիճակը, նա այլ հոս չէր կարող ապրիլ. վասն զի մեր սնունդ եւ մեր կեանքն երկրի սերմնաբոյսերն են:

Զգիտե՞նք, Թոռնիկ, թէ հանճարեղ մարդ, ո՞ր ժամանակէն սկսեալ իւր սնունդին համար առաւել քան զամէն ցորենի սերմն ընտրեց. զայն ցանեց քաղեց, բայց յետոյ իւր ջուրի մէջ խաշելով իբրեւ հատիկ կերաւ, բայց յետոյ իւր հնարամտութեամբ երկանով աղաց, ալիւր եղաւ, ալիւրէն խմոր շտղեց գնտիկ զընտիկ շինելով կրակին վերայ եփեց, պատուական հաց եղաւ, եւ այսօր բովանդակ աշխարհի մեծ մասն հացով կապրի. եթէ պակասի հաց մարդ սովամահ կը լինի, թէպէտ կան այնպիսի երկիրներ եւ ժողովուրդ, որք հացով չեն ապրիր եւ զարմանալի է, եթէ հաց ուտեն կը վնասին. այլ հացին տեղ բրինձ կուտեն եւ

այլ ուրիշ բաներով կապրին: Կը թուի թէ մարդ իւր սովորած բաներով կրնայ ապրիլ, ինչպէս անտառաբնակ վայրենիներ պրտուղներով եւ որսի միսերով կապրին: Այսչափ միայն ընդհանրապէս խօսելով նախապատրաստեալ սերմերու մասին. բաւ է. եւ դու տեսա՞ր, Թոռնիկ, որ մեր առօրեայ կեանք սերմերէն կախում ունի, մանաւանդ ցորենաբոյս (հացահատիկ) սերմէն: Այժմ պէտք է խօսիմ այդ պատուական սերմի ընտրութեան համար. վասն զի յայտնի է որ ցորենի սերման հետ ուրիշ օտարոտի սերմեր կը խառնուին, որք խորթ եւ ինքնաբոյս զաւակներ են մայր հողին եւ կը բուսնին առանց ցանելու եւ մշակելու. զորօրինակ որոմն, ճլլեկ եւ այլն: Սերմանացան մշակ, ոչ միայն պէտք է. այդ օտար սերմերը ցորենահատէն զատէ, այլ եւ նոյն իսկ վտիտ եւ ցամքած հատիկներ եւս որոշէ կրկին եւ կրկին մաղելով յստակելով այնպէս որ մաքուր հատիկներ մնան, գէր եւ լեցուն:

Ցանելու համար թէպէտ արդի Եւրոպիոյ երկրագործներ այլ եւ այլ արուեստական մեքենաներ հնարած են որ շատ հաւասար կը ցանեն եւ արտին մէջ ինկած հատիկներ հաւասար շափով իրարմէ հեռու կը լինեն, որով հաւասար կերպով կը բուսնին հաւասար շափով մայրենի հողէն իրենց սնունդ կառնուն:

Զե՞ս զարմանար, Թոռնիկ, որ արուեստին փորձը ցոյց տուած է. թէ մի հատիկին աճման համար, որչա՞փ հող պէտք կը լինի, որ սնուցանէ եւ պահէ սերմի հատիկն մինչեւ հնձելու ժամանակ:

Բայց յայտնի է, այն արտեր որ կորդ մնալով ուժովցած են. կամ աղբով պարարտացած են, շատ աւելի սերմ կարող են ընդունել եւ պահպանել, ինչպէս մի հարուստ մարդ կարող է շատ զաւակներ ճոխութեամբ պահել: Ուստի փորձառու երկրագործը քաջ գիտնալով իւր արտին ոյժը եւ տկարութիւն ըստ այնմ կը ցանէ իւր սերմ թանձր կամ նօսր, եւ իրաւունք ունի. միթէ կաթ շունեցող մայր կարո՞ղ է մէկին տեղ երկու զաւակ սնուցանել: Թողունք ցանելու մեքենան, Թոռնիկ, զի մեզ համար զոնէ այժմ շատ դժուարին է զայն գործածել. մեր սերմանահան մշակներու ձեռք բաւական քաջավարժ է, սերմ ցանելու համար ձեռքի բուռը իւր համեմատական շափն է. երբ ուզէ թանձր ցանել բուռը լի կանէ, եւ երբ նօսր՝ բուռը կծկելով կ'ամփոփէ:

է՛, Թոռնիկ, այստեղ միտքս եկաւ յիշեցի եւ պատմեմ քեզ:

էր մի ժամանակ, որ գիւղական ժողովուրդ շատ երկիւղած էր, սերմանացանի ժամանակ, նախ կը տանէր սերմն գիւղի քահանային օրհնել կուտար եւ ապա կսկսէր ցանել: Օրհնեալ լինին մեր նախնի եկեղեցւոյ Հայրեր, շին մոռացած, սերմն օրհնելու համար եւս աղօթք շարադրած են Մաշտոցի կարգին մէջ: Ես էլ շատ անգամ օրհնել տուած եմ մեր քահանային, որ աղօթք կարդալով կասէր. «Օրհնեա՛ Տէր Աստուած զսերմն եւ զսերմանողն. որ առատատուր ես ի պարգեւս եւ դու տաս սերմն սերմանողաց. թէպէտ առանց սերման կարող ես յերկրէ հաց հանել. եւ առանց կերակրոյ զբաղցեալս լցուցանել» եւայլն: Այսպէս մեր նախնիք պարզամիտ էին ու հաւատով, սերմն, արտ, շտեմարան, այգին, հնձան եւ այլ ամէն արմտիք եւ պտղաբերութիւն օրհնել կուտային եւ տասնորդական բաժին կը հանէին քահանային նոյնպէս եւ վանքերուն:

Թող այս սերմի օրհնութիւն. թէ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, պիտի զարմանաս, սերմանացան տանուտիրոջ երկիւղած շերմեռանդութեան վերայ: Այն օրէն երբ ցանք կսկսէր, նա այլ եւս տուն չէր դառնար դաշտէն. այլ բացօթեայ կ'մնար, իւր գիշերահանգիստ արտին ակօսն էր, մինչեւ լրանար սերմնացանի ժամանակ. դու տեսնայիր թէ ինչպէս կսկսէր ցանք. նախ եւ առաջ գօտին պինդ կը կապէր բուռն մի սերմէն առնելով շապկի սրտաբացէն կը ցանէր ծոցին երկու կողմը մինչեւ անթատակեր. յետոյ երես խաշակնքելով կսկսէր ցանել արտը: Քսան եւ երեսուն օր կը տեւէր ցանքին աշխատութիւն մինչեւ կը ծրլէին ցանուորի ծոցի հատիկներ, զի արեւ նորա բաց կուրծքին վերայ զարնելով շերմութիւն կուտար եւ ի ներքուստ մշակին քրտինք իբրեւ ցօղ հատիկներ թրջելով ծիլեր կը հանէր: Եւ այդ բան մի բարեգուշակ նշան կը համարուէր ցանուած արտերուն պտղաբերութեան. գիտե՛ս Թոռնիկ, ինչպէս արտավարութեան ժամանակն լծատար անասունները այսպէս եւս սերմանացան իւր խորհրդաւոր աղօթքի մրմունջներ ունի:

Ես կը ցանեմ, ո՛վ իմ Աստուած
Դու անձրեւ տուր առատ առատ
Զոր հատիկներ ծըլին հողէն
Պէ՛նին արտերս կանաչ կանաչ.
Եւ ուռճանան հասկեր կապեն

Ատոք ցորեն կարմրահատ
Խընդրեմ, ով Տէր. տուր մէկին տեղ
Երսուն վաթսուն եւ հարիւր
Որ տամ նախ ես իմ տէրութեան
Տասանորդի տուրքն արդար
Եւ ապա տամ պարտատիրոջ
Տոկոսիքներ ծանր ու ծանր,
Ապա գիւղի Եկեղեցուն
Աղբատներուն էլ բաժին տանք
Եւ ինչ մընայ այն է միայն
Իմ ընտանեաց հաց եւ ճարակ
Եւ հիւրերուն որ գան ու գնան
Ուտեն տանեն ձրի հաց.
Այս է օրէնք մեր աշխարհին
Մեր նահապետ պապերէն,
Շինականին դուռն է բաց
Հացն ու սեղան միշտ պատրաստ:

Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մեր աշխատութեան արդիւնքէն ո՞րչափ բաժիններ կը լինին. բայց դու երբէք մի վհատիր որքան բաժիններ շատ լինին, այնքան առատ կուտայ Աստուած. զի երկրագործին վաստակ լիութեամբ օրհնուած է, չի սպառեր, միայն թէ երկրագործ ժողովուրդ տէրութեան պաշտպանութիւն եւ խնամք վայելելով՝ կարենայ հանգիստ եւ ապահով կերպով երկիր մշակել եւ արդինաւորել իւր անխոնջ աշխատութեամբ: Եւ քաջ գիտէ Տէրութիւն թէ իւր գանձարանին մեծ աղբիւրը մըշակ ժողովուրդի դաշտէն կը բղխի. որչափ Տէրութեան տարածեալ թելոց տակ, բարուք պաշտպանի այնչափ աւելի եւս կառատանայ գանձարանին աղբիւրը:

Զմոռնամ Թոռնիկ, քիչ մը եւս խօսիմ ցանելու ժամանակին եւ եղանակին վերայ: Յանքեր սովորաբար երկու եղանակին մէջ կը լինի, գարնան եւ աշնան այն է Ապրիլ եւ Սեպտեմբեր ամիսներ: Մեր Վասպուրականի գաւառ, ինչպէս նաեւ Բարձր Հայք, Ալաշկերտ և Մշոյ քանի մը բարձրադիր գաւառներ ընդհանրապէս գարուն անագան կուգայ, եւ երբեմն մինչեւ Մայիս կը ձգի, որով գարնանացան չի յաջողիր վասն զի անձրեւային եղանակներ կանցնին. երկրագործին համար մեծ բախտ է եթէ գարուն

շուտ գայ, եւ ինքն կարենայ Մարտ ամսուն մէջ կամ Ապրիլի սկիզբը գարնանացանի գործը աւարտել, որպէս զի անձրեւնե-րուն կարգ չանցած՝ սերմ հողին մէջ գտնուելով շուտով բուսնի եւ զօրանայ:

Մեր երկրագործներ շատ մեծ յոյս շունին գարնանացանի յաջողութեան մասին, սորա համար սակաւ կը ցանեն, միշտ ցանքին մեծագոյն մասն աշնանացանքն է, որ սովորաբար կըս-կըսի Օգոստոս ամսոյ կիսէն, եւ այս ցանք կը տեւէ մինչեւ Հոկ-տեմբեր եւ մերթ եւս կանցնի: Լաւագոյն է Սեպտեմբերէն սկսե-լով հերկուած արտեր ցանուին, փորձուած է որ առաջին ցան-ուած արտերն աւելի կը յաջողին, վասն զի շուտով կը ծլեն եւ կը բուսնին եւ արմատ ձգելով կը զօրանան, քանի որ արեւուն զօրութիւն եւս նուազած չէ՝ բաւական կը կանաչին մինչեւ աշ-նան վերջ ձիւն կուգայ կը ծածկէ, եւ գարուն գալու պէս կամին կը բարձրանան ցորենի ցօղուններ, հասկեր կը կապեն եւ զրե-թէ երեք ամսէն յետոյ Յուլիսի սկիզբներ մանգաղ ի հունձ կը մտնայ. վասն զի աշնանացան սերմ ամենէն շուտ կը հասնի, եւ գարնանացան ամենէն վերջի հունձքն է:

Գարնանացանէն եւ աշնանացանէն զատ մի ուրիշ ցանք եւս կայ, զոր աշնան վերջեր կը թողուն, էն ժամանակ կը ցա-նեն, որ ձմեռնամուտ կը մօտենայ գետին կը սառի եւ այլ եւս սերմին հատիկներ ոչ կը ծլին եւ ոչ կը բուսնին, այլ այնպէս կը մնան հողին մէջ առանց աճման եւ գարուն գալուն պէս իս-կոյն կը բուսնին գարնանացանէն առաջ, որովհետեւ արդէն ցա-նուած ու պատրաստ են եւ սերմեր կակղացած ու ծլած. մինչ-դեռ գարնանացան անձրեւներու եւ օդերու պատճառաւ ամէն տարի չի յաջողիր, որ շուտ բուսնի:

Կարծեմ բաւական է, այսչափ միայն գրելով սերմի ընտ-րութեան եւ սերմանացանի մասին, այժմ պիտի խօսիմ, ջրոյ եւ արտօրէից ոռոգման վերայ որ արմտեաց առատութեան մի կարեւոր միջոցն է:

Ը.

Զ Ո Ւ Ր

ԵՒ ՈՒՌԳՈՒՄՆ ԱՐՏՕՐԷՒՑ ԵՒ ԴԱՇՏԱՑ

Լաւ խելամուտ եղիր, Թոռնիկ, թէ միայն հողը ոչինչ կարէ բուսցնել կամ աճումն տալ եթէ ջուր եւ անձրեւ չ'ոռոգեն զայն-ինքնին ամուլ եւ անբեր կը լինի հողն եթէ ջրոյ եւ անձրեւի զուարթարար զօրութիւն չը միանայ իւր հետ: Բովանդակ հա-մատարած աշխարհ անձրեւով կ'ոռոգին, բայց կան շատ տեղեր. որ անձրեւով եւ ջրով միանգամայն կ'ոռոգին: Սակայն պէտք է գիտնաս, որ անձրեւ եւ ձիւն շատ առաւելութիւն ունին, նախ որ երկնից ամպերէն իջնալով ամենաբարձր լեռներ, եւ դաշտեր կարող են ի միասին հաւասարապէս ոռոգել, բայց գետնէն բըղ-խած աղբիւրներ վազող վտակներ եւ գետեր՝ միայն հարթ եւ ցած դաշտավայրերը կ'ոռոգեն: Եւ պէտք է գիտնաս Թոռնիկ, որ գետնի երեսը վազած բովանդակ ջրերու ամենամեծ աւա-զանը անձրեւէն եւ ձիւնէն կը գոյանայ. իբրեւ շտեմարան կը ժողովի երկրին ծոցը եւ ապա երկրի ծոցէն դուրս կը բղխին աղբիւրներ, վտակներ եւ մեծ գետեր կը կազմեն: Մերթ եւս առանց երկրին ծոցն իջնալու, գետնի երեսէն սարերէն կը վա-զեն, ահագին ջրհեղեղ կը յարուցանեն տեղատարափ անձրեւ-ներէն յորդելով:

Այսչափ միայն տեղեկութիւն տալով քեզ. մտացի Թոռնիկ, դու ինքնին մտածելով սովորիր, որ այս երկու տարերքն՝ հողն ու ջուր միանալով բովանդակ բուսական բիւր տեսակ աննման զաւակներ կը ծնին ու կը սնուցանեն:

Եթէ համարինք, որ հողն իբրեւ մայրենի արգանդ սերմեր կընդունի, յարմար է եթէ ջուրն եւս համարինք իբրեւ հայր, որ կարբուցանէ եւ կը բեղմնաւորէ հողին արգանդ, որով կը ծնին այնչափ անհուն անհամար բուսականք: Սկսիմ արդ ցանուած ջրարբի արտերուն վերայ խօսել, թէ որչափ խնամով պէտք է պատրաստել արտը, որ դիւրին ջրուի եւ լիապէս ջուր խմէ: Գարնան անձրեւակարգն անցնելէն յետոյ, բնական է կսկսին ջրարբի արտեր ծարաւել եւ սորա նշանն է, երբ մութ կանաչ գոյն կստանան. էն ժամանակ պէտք է գիտնաս որ սաստիկ

ծարաւած են ջուր կուզեն: Եթէ ջուրդ առատ է, պէտք է երկու անելի ջրկալ բռնես եւ ջուրը բաշխես ուրիշ ծարաւած արտե-րուն վերայ, պէտք է լաւ հսկես ջրկալ բանտրներու վերայ, որ խնամով ջրեն արտ, հաւասարապէս ջուրն արտին ամէն մա-սերը պէտք է շօշափէ, չը թողուն որ տեղ մի շոր ու ցամաք մնայ, կամ տեղ մի անելի ժողովելով ջուրը լճանայ, դի այդ եւս վնաս է բոյսերուն: Վնաս է նաեւ որ թողվի ջուրեր արտի վարի կողմերէն ողողելով դուրս վազեն, այնպէս որ արտին երեսի հողերը դուրս քշեն եւ բոյսերու արմատներ բանան, ո՛հ, բոյսերն էն ժամանակ արմատահան լինելով կը խլուին մայ-րենի ծոցէն եւ հետեւապէս կը թօշնին եւ կը շորնան:

Մեր Արճակ գիւղի արտեր բնականապէս պատրաստուած են առանց աշխատութեան, այնչափ հաւասար եւ դուրան են որ մի ջրկալ մի ջաղացի ջուր կապելով արտին վերայ, կարող է կառավարել եւ մի աւուր մէջ մի քիւտ տեղ կը ջրէ, եւ այնչափ դիրութիւն ունի որ գիշերն եւս կարող է աշխատիլ: Միայն արտին հաւասարութիւն բաւական չէ, կարեւոր է նաեւ արտին դիրքին, յարմար կորիներ քաշել ջրադարձի թումբեր կապել, որով ջրկալին աշխատութիւնն՝ առաւել եւս կը դիրանայ:

Զգիտեմ, Թոռնիկ, տեսար եւ դիտեցի՞ր Վարազայ վանից արտեր թէ ջրելու ժամանակ ո՞րչափ դժուարութիւն ունին, եւ որչափ օրավարձք կառնեն ջրկալներ, դորա պատճառ գիտե՞ս, նախ որ մեծ մասամբ արտերը անհաւասար եւ դարուվար են, երկրորդ առանց կորի քաշելու կը ջրեն, երրորդ կասեն հող տրորան է ջուր շի բռնիլ եւայլն: Այս ամէն թէ պատճառանք են եւ թէ նախապաշարմունք, անելի մեծ պատճառը չ՛մտածել եւ աշխատութիւն չը սիրելն է, վասն զի զառիվար եւ ջրատար արտեր, տակաւ տակաւ պարզ աշխատութեամբ կարելի է այն-պէս կարգադրել, որ երբէք այդ դժուարութիւններ չունենայ. որոց վերայ առանձին պիտի խօսիմ:

Երկրագործ երբ անելի առատ ջուր ունի, նա պէտք է ոչ միայն ցանուած արտերուն ջուրը հոգայ, այլ շատ օգտակար է նաեւ եթէ խոտավայրեր եւ խոզան արտերն եւս ջրէ, որ կըրկ-նակի օգուտ ունի. թէ առատ՝ ինքնաբոյս խոտերով անասնոց արօտ կը մատակարարէ, եւ թէ արտին զի իւր խոտաբոյսերով ինքն սնունդ կառնու, թէ խոտի թափուած տերեւներէն որ կը փտտի աղբ կը լինի, եւ թէ նոյն իսկ խոտի արմատներէն ոյժ

կըստանայ, սորա համար է, որ գիւղացիք արտը երկու տարի երեք տարի կորդ կը թողուն որ հողն ուժովնայ, այլ չգիտեն թէ ինչո՞վ է որ կուժովնայ: Այո՛ խոտաբոյսերն են, որ ոյժ կու-տան արտին: Գու շես գարմանար, Թոռնիկ, մեր ցանած հատա-բոյսեր, յայտնի է որ հողին ոյժը կառնուն իսկ հողին ինքնա-բոյսերն փոխանակ առնելու՝ ուժ կուտան:

Այսպէս նաեւ այս ինքնաբոյս խոտերուն հետ՝ ջուրն եւս իւր առանձին յատկութիւններ ունի ոյժ տալու, վասն զի իւր մէջ ով գիտէ ինչ պարարտացուցիչ հիւթեր կը պարունակէ: Գի-տե՛մ Թոռնիկ, դու հետաքրքիր կը լինիս հողին եւ ջրին բնա-կան յատկութիւններ իմանալ, բայց մտածէ որ Պապիկդ շինա-կան է, համալսարանէն շի գար, որ իբրեւ բնագէտ ամէն բան բացատրէ քեզ: Պէտք է, բաւական համարես պարզ դասերս:

Երկրագործութեան համար ջուրին պէտք շատ մեծ է եւ շատ բախտաւոր է այն գիւղ, որ առատաբուղիս աղբիւրներ եւ գետակներ ունի, յայտնի է, որ այն գիւղի արդիւնագործութիւն կրկնապատիկ կը լինի: Բայց այն գիւղեր, որոց բնական աղ-բիւրներ նուազ են, կամ թէ ունեն գետեր եւ գետակներ, որք բարձրէն կուզան դաշտերու մէջէն անցնելով կերթան կը թափին ծովակներու մէջ, եւ կամ մեծ գետերուն կը խառնուին. ոչինչ օգուտ չեն ընծայեր խոտաբոյս դաշտերուն եւ մշակեալ արտե-րուն:

Ահա քեզ օրինակ մի տամ Թոռնիկ, որ աչքիդ առաջն է, մեր Արճակ եւ Խարակոնիս գիւղի միջավայրէն մի գետ կանց-նի, գրեթէ գարնան սկիզբէն մինչեւ երկու ամիսէն անելի այդ գետին ջուր ընդունայն կերթայ, կը թափի մօտ եղած ծովակ, ոչ մեք եւ ոչ յիշեալ գիւղի մարդիկ չենք մտածեր այդ գետի ջրէն օգուտ քաղել, վերի կողմերում արուեստական փոքր փոքր լճակներ կազմել, եւ դորա համար որչա՞փ բնական յարմարա-գոյն տեղեր ունիմք, որոց դիրք փոս եւ ծոցաւոր է, բաւական է որ շրջապատ հողէ թումբեր քաշուին, եւ միայն ջրանցի բե-րան քարուկիրէ մի ակն շինել եւ գարնան միջոցին գետի ջուրը մէջ թող տալով պահել մինչեւ արտօրէից ջրելու ժամանակ: Մեր նախնիք մեզմէ անելի խելացի, աշխատասէր եւ հոգացող միտք ունեցեր են, ժամանակին այդպիսի լճակներ շինած են, որոց անբրակներու տեղեր այժմ կերելին եւ մեք երբէք հոգա-տարութիւն չունիմք, գոնէ նորոգել անբրակ լճակներ: Վանայ:

արեւելեան լեռներու շրջափակին մէջ մի ընդարձակ հովիտ կայ, որոյ շուրջ բիրաւոր աղբիւրներ կան որ կը վազեն հովտին ծոցը եւ կը լճանան: Էն ժամանակ Վանայ կողմեր մի բարի եւ ճարտար Քահանայ կը լինի որ իւր պաշտօնէն դուրս ժողովորդի արտերու ջուրն էլ կը մտածէ. ուստի հովտին վարի նեղ բերան մի քարուկիր թումբ շինելով, այդ լիճ պատրաստած է. սորա համար տեղացիք Քէշիշ Կէօլ կանուանեն: Այս լճին ջուր այնքան առատ է որ Վանայ շրջապատի արտօրայքը կ'ոռոգէ որ շատ ընդարձակ են, նմանապէս նորատունկ այգեստաններ, որոց արդիւնաշատ պտղաբերութիւն կը պարտին այդ քահանայի մեծագործութեան, որ իւր հոգեւորական տնտեսութեան հետ՝ հացի տնտեսութիւն եւս հոգացեր է, իւր անուն մեզ անյայտ է, բայց իւր արդիւնական յիշատակով կ'օրհնուի այսօր ժողովուրդէն: Կան շատ ուրիշ գաւառներ որոց դաշտամէջէն կանցնին մեծ եւ փոքր գետեր առանց ափ մի ջուր տալու ինչպէս Մշոյ դաշտի Ծփրատ եւ Մեղրագետ: Այժմ կը տեսնուի Ծփրատ գետի վերակողմ մի մեծ ջրանցքի հետք, զոր ժամանակաւ բացած է կասեն մի հոգացող տիրապետ, որ Մշոյ դաշտի բաւական մի մեծ մասն ոռոգած է: Ափսոս որ ժողովուրդ շունի հոգածութիւն պեղել ու բանալ այդ մեծ առուն եւ ջրել այնչափ անջրդի մնացեալ արտեր: Դրախտի գետ կանցնի կերթայ միթէ ջուր կը խրնայէ՞ իւր շուրջ բնակած բնիկ ժողովուրդին, ո՛չ, ժողովուրդ ծոլ ու յոլ է. ամէն բան ինքնապատրաստ կուզէ, ինչպէս երկրնքէն անձրեւ կը տեղայ նոյնպէս պէտք է եւս գետերուն ջուր ինքնին վազէ եւ ջրէ իւր արտերը: Հոգացող Աստուած շատ բան նախապատրաստած է մարդոյն համար, բայց փոքրիկ աշխատութեան բաժին մի եւս մեզ համար թողած է, որպէս զի կատարուի իւր տիրական անյեղի վճիռն եւ մարդ իւր ճակատի քրտանց վաստակով իւր հաց ճարէ:

Դու գիտես, Թոռնիկ, ջուր մեծ կարեւորութիւն ունի գիւղական ժողովուրդին համար, եւ կը տեսնաս արտերը ջրելու ժամանակ որքա՞ն կագ եւ կոխ կը հանեն, եւ մինչեւ անգամ արին ջուրին հետ կը խառնուի, սորա համար ես ուզեցի որ ազատ լինիմ այդ սոսկալի կոխներէն, ես առանձին ինքնաշխատ, իմ ձեռքովս երկու փոքրիկ լճեր պատրաստեցի մեր արտերուն համար որ բաւական կը լինի: Այժմէն պատուէր կուտամ քեզ Թոռնիկ, միշտ աշխատես այդ լճակներու թումբեր հաստատ

պահել, եւ ջրատար տեղեր ամէն աշնան վերջերը նորոգել. որով թէ արտերուդ առատ ջուր կուտաս, առատ արդիւնք կը քաղես, եւ թէ գիւղացւոց կոպիտ կոխներէն ազատ կը մնաս, եւ միանգամայն գեղացի դրացիներուն մի օգտակար օրինակ ցոյց կուտաս, որ նոքա եւս հետեւելով ձեր օրինակին իւրաքանչիւր տանուէր իւր արտերու համար աշխատի նոյնպիսի լճակներ պատրաստել, որոյ շահեկան արդիւնք բազմապատիկ է, վասն զի արունստական լճակներ ոչ միայն ջուր կը մատակարարեն արտօրէից, այլ եւ մարգագետին դառնալով լճատեղիները առատ խոտ կը բուսնին, եւ միանգամայն կանաչաբոյս արօտատեղի կը լինին անասնոց: Տակաւին շատ զանազան կերպեր կան ջրամբարներ պատրաստելու համար, այսքանս միայն բաւ է, կ'անցնիմ այժմ արտօրէից բաժանման եւ կարգադրութեան վերայ խօսել, որ խիստ կարեւոր է եւ կապակցութիւն ունի այս դասիս հետը:

Թ.

ԱՐՏՕՐԷՒՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ

ԵՒ ՀԱՒԱՍԱՐ ՏԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ

Լաւ ուշադիր եղիր, Թոռնիկ, զի այս դասը երկրագործին համար շատ կարեւոր մի դաս է, որ նա գիտնայ իւր արտեր բարոք կարգադրել եւ բաժնել: Նախ եւ առաջ պէտք է իւրաքանչիւր արտերու սահմանը իրարմէ որոշել, եւ արտամէջ տեղեր թողնել որ գոնէ երեք կանգունի շափ լայնութիւն ունենայ: Այս արտամէջ տեղեր որ առանց հերկելու միշտ պէտք է կորդ մնան, չէ թէ միայն ճանապարհի համար է որ սայլեր դիւրութեամբ քալեն պինդ գետնի վերայ, այլ առաւել խոտաբոյսերու համար շատ կարեւոր է. եթէ մեզ համար ցորենաբոյս մեծ պիտանութիւն ունի, հապա աշխատող անասնոց համար որչա՞փ պէտք են խոտաբոյսեր, երբ արտերուն եզերք գտնուելով իբրեւ պատրաստի արօտատեղ կը լինին տաւարներուն որ գութանէն

արձակուելով՝ անմիջապէս արածելու տեղ կը գտնեն, հարկ չի մնար հեռաւոր տեղեր տանելու: Հին ժամանակ որ ես տեսած եմ ընդարձակ արտամէջեր կային, զի մեր նախնիք շատ հոգացող եւ խղճմտանքով մարդիկ էին, անասնոց վերայ կարեկցութեամբ, գութ եւ խնամք ունէին: Բայց արդի ժամանակ այդ առաքինութիւն բարձուած է գիւղական ժողովուրդի սրտէն, որ միայն իւր հաց մտածել գիտէ, իսկ խեղճ անասնոց համար ոչինչ փոյթ չունի:

Այժմ կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ ինչպէս արտ արտի կըրցուած եւ ոչ քայլ մի անգամ միջոց մնացած է: Եթէ յաջողի մի արտի տէր իւր դրացիէն յառաջ լծել գութան, նա կը ջանայ արեւուն առաջ յայտնի կերպով քանի մի ակօս գողնալ դրացիի արտէն, եւ խառնել իւր արտին եւ այսպէս առանց խղճի գողնալով ընկերոջ բաժնի հողէն մեծ անիրաւութիւն կը գործէ, որուն հետեւանք կը լինի անվերջանալի կագ ու կոխ երկու գըրացիներու մէջ:

Սորա համար շատ եւ շատ կարելոր է. որ ամէն արտատէր իւր արտին շրջապատ թումբ քաշելով որոշէ ճշտութեամբ իւր արտին սահմանն. որով ոչ միայն իւր սեպհականութիւն կապահովի, այլ աւելի ուրիշ օգուտ եւս ունի արտին շրջափակ թումբ, որ արտը ջրուած ժամանակ ջուրն արտէն դուրս չի վազեր ողողելով եւ հեղեղատներ բանալով յորդ անձրեւներու ժամանակ, մանաւանդ երբ արտը հաւասարութիւն չունի, դար ու փոս է:

Արտերու բարեկարգութեան մասին մի պայման էլ այն է արտին փոս տեղեր հաւասարել, այնպէս որ արտին տարածութեան մակերեսը մէկ ծայրէն միւս ծայր հաւասար եւ շիտակ լինի. եւ այդ շատ դիւրութեամբ կը լինի, ոչ միայն ձեռքի աշխատութեամբ, այլ նա եւ թէ անձրեւ եւ թէ ջուրը բնականապէս դարերուն հողերը ողողելով փոս տեղեր կը լեցնեն եւ ինքնին կը հաւասարին: Միայն թէ բաւական չէ արտին շրջափակ թումբ, պէտք է արտին մեծութեան եւ դիրքին համեմատ թումբեր քաշուին, պարզ օրինակով բացատրեմ քեզ, Թոռնիկ, որ լաւ ըմբռնես:

Եթէ մի արտ ունինք, որ երկու հարիւր կանգուն երկարութիւն ունենայ եւ հարիւր կանգուն լայնութիւն, եւ այդ արտ երկարութեան վերի ծայրէն սկսեալ մինչեւ վարի ծայր աստի-

ճանաբար դարուվար լինի, ինչպէ՞ս պէտք է հաւասարել: Շատ դիւրութեամբ կը հաւասարի եթէ արտին լայնութեան կողմէն մինչեւ միւս լայնութեան եզր թումբեր քաշուին երկու կամ երեք տեղ ի նկատի առնելով առապարիս բարձրութեան եւ ցածութեան դիրք. եթէ խիստ առապար է, պէտք է յիսունական կանգուն շափել եւ թումբ քաշել. իսկ եթէ առապար այնքան զառիվար չէ, բաւական է եօթանասուն եւ հինգ կանգունին մի թումբ քաշել, որով արտը շորս կամ երեք մասի կը բաժնուի: Թումբեր պէտք է քիչ քիչ քաշուին, ամէն տարի գարնան եւ աշնան աշխատելով, պիտի տեսնաս որ երկու եւ երեք տարուան մէջ արտը հաւասարութեան աստիճան գտած է:

է՛ Թոռնիկ, գիտեմ պիտի ասես թէ արտը իւր ամբողջութեան բաւական կը կորսնցնէ այդ թումբերուն համար: Ո՛չ, այդ հաշիւը սխալ է Թոռնիկ, ոչ միայն չի կորսնցնէր այլ մեծապէս կը շահի, վասն զի արտին պտղաբերութիւն կրկնապատիկ էվելնալով՝ կորսնցուցած տեղերուն հաշիւը կը լեցնէ: Եւ միթէ այդ թումբեր իրենց շահն եւ օգուտ չունի՞ն, ցանէ անոնց վերայ աւույտի սերմն, տես ինչպէս պատուական կը լինի, թէ իւր արմատներով թումբ կ'ամրացնէ եւ թէ առատ եւ զօրաւոր խոտ կըստանաս ձմերան համար:

Այժմ խօսիմ, Թոռնիկ, արտերու մաքրութեան մասին, որ երկրագործին աշխատութեան մի գործ պէտք է լինի, միշտ ամենայն խնամով արտերէն դուրս հանել մաքրել, եթէ կան իւր մէջ այնպիսի քարեր, որ հերկագործութեան եւ հնձելու ժամանակ արգելք կը լինին: Թո՛ղ արտին երեսը երեւցած քարեր, կը գտնուին նա եւ հողին տակ խոշոր քարեր, որք հերկուած ժամանակ գութանի խոփին զարնուելով կը կտորեն զայն. գութան կը դադրի մինչեւ խոփը քաղաք տարուելով շինուի, որով բաւական ժամանակ պարապ կանցնի: Ուստի լաւ է, որ այդ պատահած քարերը փորելով գետնի տակէն հանեն եւ արտէն դուրս վարեն: Փորձուած է, գութանի խոփերն ուրիշ պատճառներով էլ կը կտորին. սորա համար կարող երկրագործ նախահոգ լինելով պէտք է ուրիշ պատրաստի խոփ մի եւս ունենայ, որ ի դիպել հարկին գործածէ, եւ շթողու որ աշխատութեան օրը պարապ անցնի:

Քարեր մաքրելէն յետոյ, կարելոր է նա եւ բարձրաբոյս գածան փշեր եւ ուրիշ մոլախոտեր արմատահան անելով մաք-

րել: Դու յիշէ այստեղ Թոռնիկ Աւետարանին առակը, թէ փուշեր կը խեղդեն սերմերը եւ անպտուղ կը լինին: Աւելի հոգ տանելու է որոմնաբոյս խլել արտէն երբ ցորենին հետ կաճի եւ կը բարձրանայ, էն ժամանակ շատ դիւրին է որոմն ցորենաբոյսէն ժողովել: Կը ցաւիմ որ Վանայ երկրագործներ շատ անհոգ են այս մասին, կը թողուն որ որոմն ցորենին հետ հընձուելով խառնուի, եւ ի միասին կասելով կը ժողվեն շտեքարանը. եւ գիտե՞ս որչա՞փ դժուարին է յետոյ ցորեն մաղելով որոմներ ջոկել: Կան շատ գաւառներ որ ցորեան լուանալու մեծ հանդէս կանեն, բոլոր ընտանիք կերթան ջրաղաց, եւ այնտեղ օրերով մնալով մեծ խնամով կը լուանան ցորեն, ոչ միայն որոմն՝ այլ եւ մանր քարեր եւ ուրիշ օտար սերմնահատեր ամբողջովին կը մաքրեն եւ ապա կաղան, որով հացն անխառն եւ շատ մաքուր կը լինի:

Բայց որոմնաբոյսեր ցորենէն զատելու համար աւելի դիւրին միջոց այն է, որ կանխապէս դեռ արտ չը հնձուած արտի մէջէն քաղել, երբ որոմն փունջ փունջ կը բարձրանայ ցորենաբոյսին հաւասար եւ կսկսի հասկ կապել: Ինչպէս տեղեկացած եմ, սորա օրինակ կուտան մեզ Խարբերդու ժրաջան ընտանիք, որ ժամանակին կը թափին արտերու մէջ եւ որոմի փընջեր ամբողջ դուրս կը քաշեն, որով ցորենի աճումն աւելի եւս կը զօրանայ, վասն զի ամէն ինքնաբոյս խոտեր, որչափ շատ բուսնին մի արտի մէջ այնչափ աւելի մեր ցանած սերմի աճումն կը ճնշեն եւ կը ջլատեն: Զարմանալի է, Թոռնիկ, որ այդ ինքնաբոյս անմշակ խոտեր աւելի կը զօրանան, եւ կը յօրանան, առակ է այս, որ կը խօսին իմաստուն մարդիկ թէ ինքնածին բոյսեր իբրեւ հարազատ զաւակ կը համարուին մայր հողին, զորոնք աւելի կը սնուցանէ իւր կաթով եւ հիւթով: Իսկ մեր ցանած սերմն իբրեւ խորթ զաւակներ կը համարուին: Բայց մայր հողին բնական զօրութիւն անխտիր եւ հաւասար է ամէն բոյսերուն համար, նա հնազանդ է Աստուածադիր բնական օրէնքին, աշխարհիս մարդկանց մայրերուն չի նմանիր որ հարազատ զաւակներ միայն կը սիրեն եւ խորդեր ատելով կատեն:

Հետաքրքիր կը լինի՞ս, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ է բնական պատճառ եւ թէ ինչո՞ւ համար կուզեմք օտարաբոյս խոտերը քաղահանք անել մեր մշակած երկրէն:

Նրանի՞ թէ կարենայի գիտնականապէս բացատրել քեզ դո-

րա պատճառ, բայց ժողովուրդ փորձով հասկցած է, որ ինքնաբոյս խոտերը մեր ցանած սերմնաբոյսերուն բռնատր թըշնամի են, վասն զի իրենք աւելի աճելով ու զօրանալով կը նըլաճեն եւ կը խեղդեն մեր բոյսերը. շեն թողուր որ աճեն եւ զօրանան, ուստի քաղահանք անելով արմատով դուրս կուտան, էն ժամանակ կը տեսնաս որ ընտանի բոյսեր շուտով կսկսեն աճել:

Սորվիր, Թոռնիկ, թէ ի՞նչպէս է սորա ներքին եւ բնական պատճառ, ինձ կը թուի որ բոյսեր որչափ ցանցառ լինին, այնչափ աւելի ուժով եւ շուտով կը զօրանան, որովհետեւ աւելի հիւթ եւ սնունդ կընդունեն մայր հողէն, եւ քաղահանք եղած բոյսերուն բաժին հիւթը իրենք կը ծծեն եւ կուռճանան: Ժողովուրդին մի խօսած առածը պարզապէս կը հասկցունէ այս միտքը. թէ «սխիւն նօս գլուխ կը ձգէ»: Միթէ շունի՞մք աւելի բնական օրինակ, մեր մայր երբ երկուորեակ ծնի, նորա ստինքներու կաթը բաժին կը լինի երկու զաւակաց, այլ երբ մի հատիկ զաւակ ծնի, երկու ստեանց կաթը միանգամայն բաժին կը մնայ նորածին մանկան, որով կաթնկեր մանուկն աւելի առատ ծծելով աւելի կը զօրանայ: Այս շափս հերիք է արտերու մաքրութեան մասին, կարգն է այժմ, որ խօսիմ հողին պարարտութեան վերայ. որ կառաւելու երկրագործին շահն ու վաստակ, եթէ գիտնայ ի դործ դնել ամէն այն միջոցներ որ հողին ուժ եւ պարարտութիւն կուտան:

— 0 —

ժ.

ՄԱՅՐ ՀՈՂԻՆ

ՏԿԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Փորձ ինքնին իբրեւ վարժապետ կուսուցանէ մեզ, Թոռնիկ, երբ յաճախ առանց հանգիստ տալու մի արտ կը վարեմք եւ կը ցանեմք, կը տեսնամք որ առաջի տարին մեծ արդիւնք կուտայ, հետեւեալ տարին կսկսի նուազիլ երրորդ տարին բոլորո-

վին տկարանալով ապարդիւն կը լինի: Գիւղական ժողովուրդ ի վաղուց անտի փորձելով գիտէ այս բան. ուստի երկու կերպ միջոցներ ի գործ կը դնէ, վերստին տկարացած հողին ուժ տալ, կամ թող կուտայ, մի քանի տարի որ արտը ինքնին հանգչի եւ ուժ ստանալով պարարտանայ. կամ աղբ տալով արտին պակասած ուժին տեղ լեցնելով կը մշակէ, եւ այսպէս արտը պարապ չի թողուր, ամէն տարի կը վարէ կը ցանէ եւ արդիւնք կ'ստանայ, միայն թէ գիտենայ սերմն փոխել, այսինքն եթէ առաջի տարին ցորեն ցանած է, յաջորդ տարին պէտք է խոտ ցանէ եւ կամ արտն աղբելով բանջարեղէն մշակէ, եւ աշնան վերջ բանջարեղէնք կը վերնան կարող է արտը վարել եւ ցորեն ցանել, որով կրկնապատիկ արդիւնք կստանայ հետեւեալ տարին: Վանայ քաղաքացի երկրագործներ շատ լաւ գիտեն մշակութեան այս կերպ: Իսկ մեր գիւղական ժողովուրդ իւր արտերուն ուժ տալու համար մեծ միջոցներ ունի իւր ձեռք, շեմ ասեր որ այնչափ տգէտ է, որ չգիտէ, զի քաղաքացի երկրագործաց օրինակ իւր աչքին առաջն է. այլ անելի պէտք է ասել թէ ծոյլ է, եւ անելի աշխատութիւն չի սիրեր, եւ ինչպէս նախորդ դասերու մէջ խօսեցայ, մի մեծ պատճառն եւս այն է, որ չափէն անելի հողեր ունի իւր ձեռք կը թողու անվար, որ միայն կորդ մնալով ուժովնան:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, ահա մեր գիւղը աչքիդ առաջն է, որչա՞փ մոխրակոյտեր կան, որ ամէն մի տան առաջ մեծ մեծ բլուրներ կաղմեր. թող մոխրակոյտեր շատ անելորդ կոյտեր կան աստ անդ փողոցներու մէջ, ոտքի տակ հող կը դառնան, մեր ապուշ երկրագործներ չգիտեն գործածել այդ պիտանի եւ պարարտացուցիչ աղբերու կոյտեր: Միթէ դժուարի՞ն է ի գառնան եւ աշնան փոքրիկ սայլակներով աղբակոյտ փոխադրել արտերը, որով հողին սպառած ուժը վերստին իրեն տալով՝ հողն անդրէն կը նորոգի եւ կսկսի նոյն առաջին արդիւնք տալ: Գիտե՞ս, Թոռնիկ, այս մի բնական օրէնք է. հողն եւս մարդոյն պէս իւր կեանքն ունի, եթէ զայն շարունակ գործածելով վարես, ցանես, առանց երբէք ուժ տալու, գիտես թէ՞ կը ծերանայ ամուլ կը դառնայ, եւ կը դադրի իւր պտղաբերութենէն: Կասեն թէ, Եւրոպիոյ աշխարհին հողերը, վերջին աստիճան ծերացած են: Բայց ի՞նչ կանէ այդ ժրագործ արուեստագէտ ժողովուրդը. այնչափ միջոցներ գտեր է հողին ուժ տալու, որով այդ ծերացած

հողը երիտասարդ կը դառնայ եւ բազմածին պտուղներ յառաջ կը բերէ: Մարդ կը զարմանայ, երբ կը լսեմք թէ Ամերիկայի հեռուոր աշխարհէն նաւերով աղբ կը փոխադրուի յԵւրոպայ: Կը տեսնա՞ս դու, այդ մեր աչքին անարգեալ աղբն եւս վաճառականութեան կարգն անցած է, զի երկրագործին համար շատ պիտանի եւ թանկագին է աղբ, քան թէ ադամանդ, որ թէպէտ այդ պատուական քարն ազնուականաց համար մեծ վայելչութիւն է, սակայն երբ սովալլուկ լինի մարդ ադամանդ կը ծախէ եւ հաց կը ճարէ:

Աւա՞ղ կարդամ մեր ծուլութեան, եւ առանել մեր ապշութեան, Թոռնի՛կ, մեր աղբ Ամերիկայէն չի գար, այլ մեր տան դռներու առաջ դիզուած է լեռնաշափ, եւ մեք անձմեռ լինելով կը դժուարիմք մինչեւ արտ փոխադրել: Ոչ միայն պէտք էր մտածէինք մեր արտերու պտղաբերութեան համար, այլ եւ պէտք է խորհէինք գիւղի հրապարակին եւ փողոցներու մաքրութեան համար:

է՛, Թոռնիկ, կարծեմ քիչ մի անելի խօսեցայ եւ դատեցի, միթէ շինական ժողովուրդ առանց կրթութեան կարո՞ղ է մաքրութեան գաղափար եւ ճաշակ ունենալ: Արդարութիւն չէ առանց կրթութեան մեղադրել գիւղական ժողովուրդ, որ թող տգիտութիւն, կեանքի բազմադիմի ցաւերով պաշարուած է, մի կողմէն եւս խոր նախապաշարմունք կաշկանդեր կապեր է նորա բնական միտք: Եթէ ասես, աղբէր Կիրակոս, ձեր դրան առաջ այնչափ աղբեր դիզուած են, ինչո՞ւ չես կրեր թափեր արտերուդ մէջ: Է՛, կը պատասխանէ, էդ մի անելի աշխատութիւն է, ինձ համար տարին քանի մի արտ պէտք է, կը վարեմ, կը ցանեմ մնացեալները կը թողում կորդ թող երթան ինքնին ուժովնան, մեր նախնիք առանց աղբի կը մշակէին, միթէ հաց չէի՞ն վաստըկեր, վկայ կը բերեմ բանիս բոլոր յաւիտենական մոխրակոյտեր, որ ի նախնեաց անտի դիզուած են, հօ մենք չը դիզեցինք: Ահա քեզ շինականի փաստաբանութիւն, այնպէս մտածելով ու խօսելով՝ նա կ'մնայ անշարժ իւր մտաց պաշարման մէջ, եւ մոխրակոյտն եւս իւր տեղ կը մնայ: Դեռ սպասել պէտք է ուրեմն ժամանակին եւ կրթութեան որ գան եւ շարժեն շինական ժողովուրդին միտքը դէպ յառաջդիմութիւն, նա յայնժամ ինքնին կը ճանչնայ աղբին պիտանութիւն, եւ այժմեան գիւղի աղբակոյտերը՝ բոլոր պիտի կրեն տանին թափեն իրենց արտե-

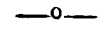
րու մէջ, կոտուելով եւ յափշտակելով իրարու ձեռքէն: Բաւ է, որ նորա արգիւնաբերութիւն միանգամ փորձով տեսնան, եւ համոզուին թէ որչափ շահեկան է աղբն արտին համար: Այժմ պէտք է խօսիմ աղբին պատրաստութեան մասին, թէ ինչպէս պէտք է ժողովել եւ պատրաստել զայն, որ առաւել օգտակար լինի:

Եթէ գիւղին մէջ իւրաքանչիւր տնէն գոյացած աղբեր հասած տեղ թափուելով մնան այնպէս, ինչպէս այժմ եւ լինին մէկ մէկ հողաբլուր, ոչինչ օգուտ չունին. նախ՝ որ արեւուն ջերմութիւն աղբերուն հիւթական գորութիւն կը քաշէ, երկրորդ, տեղատարափ անձրեւներ գալով կ'ողողէ աղբանոցը եւ անոնց մէջ եղած հիւթն եւ գորութիւն կ'առնու կը տանէ, այլ եւս աղբակոյտն ցամքելով իւր հիւթական գորութենէն, անպիտան եւ անշահեկան կը դառնայ: Ուստի գիւղացւոց իւրաքանչիւր տներ, պէտք է առանձին առանձին իրենց համար յատուկ աղբանոցներ պատրաստեն ուր որ յարմար, նախապէս գիտնալով թէ որչափ աղբ կը գոյանայ տարուան մէջ, նոյն քանակութեան համեմատ երկար քառակուսի փոսեր պէտք է բանան, զոնէ երկու երկու կանգուն խորութեամբ, այնպէս որ եթէ անձրեւի, եւ թէ հալած ձիւներուն ջրերը երբէք աղբանոցի փոսերէն դուրս չը վազեն: Կարեւոր է գիտնալ նաեւ թէ աղբանոցի մէջ թափուելիք նիւթեր ի՛նչ են, եւ ո՛րչափ զանազան բաներէ կը բաղկանայ աղբ: Թոնրի մոխիր, կոյանոցներու աւելորդը, փոտած յարդեր եւ խոտեր, տան աւելցուքներ, կալատեղէն վերցած խոշոր խզուզի յարդեր, որ անասուն շուտեր, մսուրներու մէջի կրճոն աւելցուք եւ այլն: Ահա այս ամէն բաներ աղբանոցին համար նիւթ կը լինին, մոռցայ յիշելու արուած պուտկի ծածիկներ, եւ նման բաներ, որք առհասարակ աղբանոցին նիւթ կը կազմեն, որք մէկ տեղ խառնուելով կը փտտին, կը խմորին եւ կը թթուին, մի գորւաւոր նիւթ կը դառնան երկրին պարարտութեան համար:

Խօսիմ արդ, թէ ինչ ժամանակ յարմար է արտերն աղբել: Թէ սկիզբն գարնան եւ թէ աշնան վերջ ճիշդ ժամանակն է. բանջարեղինաց պարտէզներ սովորաբար գարնան ցանելու ժամանակ կաղբեն, նմանապէս գարնանացան սերմերու արտեր թէ ցորեն լինի, թէ գարի եւ կամ ուրիշ հնդեղէն բաներ: Բայց աւելի լաւագոյն եւ օգտակար է աշնան ժամանակ աղբել այն արտերը, որոնք աշնան հերկուած են, եւ գարնան դարձեալ հարօրավար պիտի լինին ցանելու համար. գիտե՞ս, Թոռնիկ, եւ ես

փորձած եմ որչափ շահեկան եւ արգիւնաւոր կը լինի, եթէ աշնան աղբուին եւ հաւասար տարածուին արտին երեսը: Նախ անձրեւ եւ ապա ձիւնը գալով աղբին զօրութիւն ամբողջապէս կը թափանցի հողին, եւ մինչեւ ի գարնան հողն աղբին ուժով կը պարարտանայ, մինչդեռ գարնան աղբ նոյն ազդեցութիւն չունի հողի վերայ, վասնզի եթէ անձրեւ պակաս լինի, արեւու ջերմութիւն աղբին կազային զօրութիւն կը քաշէ ի վեր, որով այնչափ արգիւնաբեր չի լինիր աղբուած արտը: Թո՛ղ այս, երկրագործը աշնան աւելի ժամանակ կունենայ աղբ կրել արտը, քան թէ գարնան որ ցանքի եւ այլ աշխատութեան օրեր են: Նոյն իսկ ձմեռան օրերը երբ տակաւին այնչափ ձիւն եւ ցուրտ արգելք չի տար, ժրագօտի երկրագործ կարող է աղբեր կրել արտը եւ անմիջապէս ցրուել:

Աղբին պիտանութեան վրայ, այսչափս միայն խօսելով, քեզ կը թողում, Թոռնիկ, որ գործնական փորձով դու ինքնին իմանաս նորա արգիւնաբեր շահեկանութիւն եւ շթողուս որ ամէն մի աղբանիւթ բաներ՝ ընդունայն տեղ վատնուին:

ԺԱ.

ՀՈՒՆՁՔ

Երկրագործին համար որչափ ուրախութիւն է այն օրը, երբ նա կերթայ տեսնել իւր արտորայք թէ հասած են, եւ երբ կը տեսնայ որ հասկաւորեալ ցորենաբոյսեր շիկակարմիր գոյներով կը ծածանին մեղմաշունչ հովերէն, վա՛շ, կասէ, հնձելու ժամանակ հասած է. լի ցնծութեամբ ի տուն կը դառնայ աւետիս կուտայ բոլոր ընտանեաց. իսկոյն կը պատրաստուին, տան աշխատաւոր կտրիճ երիտասարդներ, եւ թէ բաւական չը լինին կրբեմն օրավարձով մշակներ եւս կը բռնեն, եւ այսպէս արտերուն հունձք կսկսի:

Մի բարի սովորութիւն կար ի նախնեաց անտի գիւղական ժողովուրդին, որու արտ որ շուտ հասնէր, դրացիք եւ բարեկամք կերթային յօգն, նախ նրա արտ կը քաղէին եւ ապա փո-

խաղարձաբար ինքն եւս կերթար անոնց արտը կը քաղէր, եւ այսպէս իրարու օգնելով համաշխատ կերպով, բովանդակ գիւղացւոց արտերը ամբողջապէս կը քաղուէին, թէպէտ այս գեղեցիկ սովորութիւն այժմ շատ նուազած է, աստի յայտնի է, որ ընկերական ոգւոյ եռանդն եւս պակասած է:

Աշխատիր, Թոռնիկ, որ դու քո արտ քո ձեռքով քաղես, ուրիշի օգնութեան չը կարօտիս: Սորա համար ես քեզ մի առակ խօսիմ, որ շատ տեղ գրուած է: Արտուտիկ թռչուն մի կայ որ բնականէն խելացի եւ տնտես է, իւր բոյն արտերուն մէջ կը դնէ, ուր որ կուտ ու հատիկներ պակաս չեն: Սա իւր ձագերուն ապագայ վտանգ գիտնալով առաջուց խրատ կուտայ, որ մտիկ անեն ձագեր եւ պատմեն իրեն, երբ արտին տէր հնձելու ժամանակ մօտենալով կուգայ տեսնել թէ արտ հասած է: Առաջին անգամ գալով կասէ, տղաս, արտ հասնելու մօտ է, գնա խօսիր մեր բարեկամաց թող մեզի յօգն գան արտը քաղենք: Մտադիր ձագեր այս բան կը պատմեն իրենց մօր. մայր կասէ, անհոգ եղիք ձագեր, քանի որ տանուտէր բարեկամաց պիտի սպասէ, արտ չի քաղուիր: Միւս անգամ կուգայ հնձոց տէր կ'տեսնայ որ արտ հասեր է բոլորովին, կասէ, տղաս բարեկամներ չեկան գոնէ մեր դրացիներուն լուր տուր թող գան օգնեն մեզ փոխաղարձաբար, ի՞նչ կը լինի, մեք էլ կերթանք անոնց կօգնենք, ուշիմ ձագերն այս խօսքեր կը պատմեն իրենց մօրը: Մայր դարձեալ նոյն բան կասէ, ապահով եղիք ձագերս արտ չի քաղուեր քանի որ բարեկամներու օգնութեան մնացեր է բանը: Ծրրորդ անգամ կուգայ տանուտէր կը տեսնայ որ հնձելու ժամանակ անցե՛ր եւ ցորենաբոյսեր շորցեր ու կծղեր են՝ ո՛հ, կասէ տղաս, խաբուեցանք, այլ եւս ոչ բարեկամներէն յոյս կայ եւ ոչ դրացիներէն, գնա շուտով առ բեր մանգաղներ մեք մեր արտ քաղենք: Այժմ կը հաւատամ ձագերս, որ արտ պիտի քաղուի, ելէք զձեզ փոխադրեմ ուրիշ տեղ:

Այս առակ թող քեզ խրատ լինի, Թոռնիկ, երբէք մտքէդ չը հանես եւ յուսախաբ չը լինես. ժիր երկրագործ իւր վարած ցանած արտը պէտք է իւր ձեռքով քաղէ, վասն զի գուցէ օգնող դրացւոյն արտը քո արտին հետ հասնի ի հունձ, միթէ կարելի՞ է, որ նա թողու իւր հունձքը եւ դայ քո արտը հնձէ: Աշխատիր որ հնձոց ժամանակ շանցնի, որով թէ դժուարաւ կը քաղուին եւ թէ հասկեր թափուելով մեծ վնաս կը լինի:

Եւ երբ հնձոց ժամանակ օրավարձ սարակներ կը բռնես, լաւ խնամ տար նոցա, թէ հացով թէ կերակուրով. կան ոմանք որ շարաշար կը վարին աշխատող մշակներուն հետ, որք ուժէ լքուած վաստակաբեկ կը լինին: Երբ կէսաւուր հաց կուտեն հընձող մշակներ, որչա՛փ բարեսիրտ կը լինիս, Թոռնիկ, եթէ թողուս այն կէսաւուր շոգին, խոնջած աշխատաւորներ դէզերուն հովանեաց տակ ցորենի խուրձեր բարձ անելով գոնէ մի ժամու շափ անուշ քուն քաշեն, յետոյ ելնեն մանգաղներ սրեն եւ սկըսեն քաղ: Շատ ուրիշ գաւառներ այս սովորութիւն ունին, միայն Վանայ գաւառն է, որ անխիղճ կը վարուի մշակներու հետ:

Եւ գիտե՛ս դու Թոռնիկ, որ մեր հնձողներ շատ ախորժակով կուշտ հաց կուտեն. որչա՛փ վնասակար է մարդոյ առողջութեան, երբ այնպէս առանց միջոց տալու ելնեն եւ լիք փորով ծոին եւ մանգաղ քաշեն, թող այս տնտեսապէս էլ վնաս է տանուտիրոջ, վասն զի հնձող մշակն արդէն խոնջած է, եւ հաց ուտելով աւելի եւս կը ծանրանայ: Բնական է որ նա անմիջապէս գործի սկսելով, նա շի կարող ջանքով աշխատել: Բայց երբ նա փոքր ինչ քնով կաղդուրուելով կուժաւորի, ստամոքսի ծանրութիւն կը թեթեւնայ, տես դու այն ժամանակ որչա՛փ աշխուժով մանգաղ կը շարժէ, այնպէս որ նա մի ժամուայ քնոյ տեղ կրկնակի աշխատութեամբ կը լեցնէ:

Նախորդ դասերուս մէջ կը յիշե՛ս, Թոռնիկ, հարեւանցի կերպով խօսեցայ, որ գերանդին՝ շատ մեծ առաւելութիւն ունի մանգաղէն, միայն թէ կանխես եւ ցորենի եղած ժամանակ հընձես, որ այլ եւս հատիկներ չեն թափիր, եւ աւելի այն արտերը գերանդիով հնձելու է, որ խիտաբոյս, խոտախառն եւ բարձրահասակ են ցօղուններ: Իսկ այն արտերն, որոց բոյս ցանցառ է եւ կարճ, պէտք է մանգաղով քաղել: Երանի՛ թէ, Թոռնիկ, երթայիր տեսնայիր Մշոյ, մանաւանդ Հացեաց գաւառի քաջաբազուկ մշակներուն հնձելու հանդէս, նոքա չգիտեն մանգաղ, ամենայն ինչ գետնի երեսէն բուսածները գերանգիով կը սրբեն, ոչինչ փոյթ չունին թէ հատիկներ գետին կը թափին. վասն զի այնպիսի շնաշխարհիկ հողեր ունի, որ ինկած հատիկներ մէջ թաղուելով, եւ աշնան անձրեւ վրան գալով կը տեսնաս որ հընձուած արտը նորէն կանաչեր է, որով առանց աշխատութեան կրկնակի արդիւնաբեր լինելով հետեւեալ տարին նորէն կը քաղուին: Հնձելու, եւ մեծ մեծ խուրձեր կապելու վարժութեան մէջ

արգարեւ Մշեցի երկրագործ գերազանց է, թէև հողագործութեան ուրիշ մասերում շատ յաջողակ չէ:

Համառօտ կերպով աւարտելով արտօրէից հնձելու դասը, միտքս եկաւ այն բանը, զոր Տէր Աստուած Մովսէսին պատուիրած է, ճոթաղ շառնել թէ այգին եւ թէ արտը, զի փոքր ճիւղեր եւ թափուած հասկեր՝ որբերուն եւ աղքատներու բաժինն են: Աստուծոյ այս գթութեան պատուէր ծերունի Պապիկ, Թոռնիկիդ կաւանդէ որ բարեսիրտ եւ գթասէր լինիս: Մեր այգի շունի՛մք, բայց արտեր ունի՛մք, հնձոց ժամանակ պէտք է թողումք որ գիւղի աղքատներ, այրիներ, որբեր գան ժողովն թափուած հասկեր ու հայթայթեն իրենց կեանքի պարէն: Նոքա մեր գիւղի չքաւոր մասն են, վարուցան շունին, հապա ինչո՞վ պէտք է ապրին՝ պէտք է աշխատութեան բաժին տալ այնպիսիներուն, որ կարող են աշխատել եւ օրավարձք ստանալ. իսկ կան այնպիսիներ, որ ծեր ու պառաւ են կամ փոքրիկ տղէքներ են, ոչինչ աշխատութիւն չենք կարող պահանջել իրենցմէ իբրեւ փոխարինութիւն: Քրիստոս յատկապէս այսպիսեաց համար խօսած է. «Տուք փոխ այնմ, ուստի ոչ ակն ունիցիք առնել»:

ԺԲ.

Կ Ա Լ

ԵՒ ԿԱԼԱՏԵՂ

Արտորայք հնձելու ժամանակ, երկրագործ մեծ փութաջանութիւն պէտք է ունենայ, մի կողմէն քաղուած ցորենի դէզերը սայլերով կրել ի կալատեղ: Այս աշխատութիւն շատ կը դիւրանայ, եթէ կանխապէս սայլի ճամբաներ հարթուած ու պատրաստուած լինին. յայտնի է ամէն գարնան ժամանակ յորդ անձրեաներէն եւ ջրավազ տեղերէն, ճամբաներու վերայ հեղեղատներ կը բացուին եւ մեծ արգելք կը լինին սայլերու ընթացքին: Նկատէ ու տես Թոռնիկ, թէ ո՞րչափ անհող է գիւղական ժողովուրդը, զի երբ այդ բնական ճամբաներ կը խանգարուին, նա կը մտածէ

յայնժամ ուրիշ նոր ճամբու գիծ մի բանալ, որով հին բնական ճանապարհ կամայանայ: Իսկ նոր ճամբան թէ երկար լինի եւ պտոյտներ ունենայ, ոչինչ փոյթ է իրեն համար, զի գիւղացին չգիտէ հաշուել ժամանակի կորուստ թող դժուարութիւններ: Ուստի, երկրագործին աշխատութեան մեծ դժուարութիւն կը լինի, եթէ տարուէ տարի նորոգուին գոնէ խանգարուած գլխաւոր ճամբաներ: Դեռ հունձքեր ի կալատեղ չը բերուած շատ կարեւոր է կալատեղի պատրաստութիւն, եւ կասելու համար պէտք եղած գործիքներ, կամնասայլ, ջարջառ եւ այլն: Վանայ արեւելեան եւ հիւսիսակողմն եղած գաւառներ շատ գիւղեր կան, որ երբէք կալատեղի պատրաստութեան պէտք չունին, վասն զի գիւղերուն մօտ խիտ եւ մանրաբոյս մարգեր կան, որ գետնին երես ծածկած են իբր մի կանաչազարդ փոոց, ինչպէս մեր Արձակ գիւղին կալատեղեր, որք բնական են եւ պէտք չունին պատրաստութեան: Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, օրանն կասուելէն յետոյ մեր ցորենաշեղջեր որչա՞փ մաքուր եւ անխառն են, ոչ հող եւ ոչ քար ունին իրենց մէջ, իսկ այն կալատեղեր, որ անբոյս լերկ հող են, երկրագործ կը պարտաւորի ամէն տարի կալի ժամանակ շինել ու պատրաստել: Կալի տեղ երեսէն փորելով ջուր կը թողու վերայ, եւ անհարթ տեղեր բահով հարթելով կուղղէ գետնին մակերեւոյթ, ջուրը ցամքելէն յետոյ յարդ կը ցանեն վերայ, եւ կսկսին բահի քամակով ծեծել եւ հարթել: Այս կերպ շինուած կալատեղեր դարձեալ խորդ ու բորդ կը լինին, եւ ազատ չի մնար ցորեանն աւազախառն հոգերէ: Լաւագոյն կալատեղ այն է որ միանգամ սալայատակ լինի, եւ իւր շրջապատը գոնէ կէս կանգուն բարձրութեամբ թումբ ունենայ՝ որպէս զի օրան կրող սայլ նորա եզերք կենայ եւ չը մտնայ կալատեղ, զի սայլին անիւներն, կալատեղին յատակ կը խանգարեն:

Մեր վանայ գիւղերուն օրան կասելու կերպ, եւ գործիքներ բաւական յաջող են, թէ կամնասայլ եւ թէ ջարջառ ի միասին բանեցնելով մեծ գործ կը տեսնան, աւելի կասող եւ մանրող է ջարջառ գործիք, որ փայտէ մի գլանակ է երկու կանգուն երկար, որոյ վերայ շարուած են ոլոր ձեւով եռկաթէ ւուր ուրազներ, որ անուաձեւ դառնալով կը կոտորէ յոր օրանն: Մանուաւնգ, երբ ձիեր լծուած լինին ջարջառ արագ արեւոյն օտոնալու կամնասայլէն շատ աւելի արագ կը տես սէ:

Հարցու. Թոռնիկ, թէ աւազառ սիւրա՞նք ինչպէ՞ս կալ կա-

նեն, երբ այդ գործիքներ շունին: Է՛, Թոռնիկ, աւելորդ է այդ հարցումն, քանի որ աղքատն արդէն հողատէր չէ, միթէ կարող է վարուցան անել: Ահա տես մեր գիւղի աղքատ Ղազարի կալ, որ ժամանակաւ գեղին առաջին հարուստ համբան էր, այժմ հազիւ մի քանի սալլ ցորեն ունի կասելու: Մի եզ եւ մի կով ունի, լծած է մի մաշած անատամ կամնասայլի, իւր փոքրիկ կալիկ անով կը կասէ: Ծն վաղուց կը ճանչնամ աղքատ Ղազար, որ երբեմն տանուտէր էր, դուռը բաց, եւ այժմ այդ վիճակին հասաւ, թէ արտեր, թէ իւր ծառաստաններ պարտատէր գրաւեց, թէ իրաւ, թէ անիրաւ, այդ չը գիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ պարտատէր թէ աշխարհին օրինաց առաջ, թէ իւր խղճին առաջ ինքն չը՛մեղս եղաւ եւ կարգաց բանաստեղծին այս տողերը.

«Հետեւելով միշտ օրինաց աշխարհի.

Ծն կեանքումս մարդոց վնաս չի արի»:

Միշանկեալ բան պատմեցի քեզ, Թոռնիկ, որ պարտք անելէ զգուշանաս, ապա թէ ոչ դու եւս աղքատ Ղազար կը դառնաս:

Դու չես տեսեր, Թոռնիկ, բայց ես տեսած եմ ի Պօլիս, պատմեմ քեզ: Եւրոպիոյ արուեստագէտ մարդիկ այժմ կալ կասելու համար մի մեքենայ հնարած են, որ ահագին բան է. մեծ սալլի պէս շորս անիւներու վերայ հաստատուած, որու մէջ զանազան մանր ու խոշոր երկաթաթել մաղեր, եւ այլ կասող եւ մանրող սուրեր զետեղուած են, որ մեզ պէս շինականի խելք չի հասներ: Այս մեքենայն կրակով կը դառնայ, երկու մարդ մեքենային տանիս կեցած շարունակ խուրճեր քակելով կը ձգեն ընդունարանի ծակէն ներս, որոնք փշրուելով, մեքենայի երկու ծակերէն դուրս կը վանուին թէ ցորեան եւ թէ յարդ: Այս մեքենայն միշտ ղէզերուն քով կը հաստատուի, որովհետեւ դիրութիւն ունի սալլի պէս վարել տանել ուր որ լինի:

Կր տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ դիրութիւն որչափ դիրացուցիւ է մարդոց աշխատութիւն, այն ինչ մեք ամիսներով կալ կանենք, եւ շատ անգամ ձիւներու տակ կը մնան, նաեւ կ'սպասենք մեղմաշունչ հովերուն, որպէս զի էրան անելով ցորեն յարդէն հանենք: Երկու անգամ մաղերէ անցունեմք եւ այլն: Առանց այս բոլոր աշխատութեան մեր մի ամսուան գործը, մեքենայն մի քանի արուր մէջ կը լրացնէ: Եւ այնչափ մաքուր կը զտէ ցորեան, որու վերայ մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս իսպառ ի մի կողմ անշատուած են քարեր, հողեր, եւ օտար հատիկներ.

որով այլ եւս հարկ չի մնար ցորեան կրկին մաղելով մաքրել, եւ ապա տանել ջրաղաց աղալ:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, թէ աշնան կալերու ժամանակ որչա՞փ կաճապարեն գիւղացիք, որ անձրեակարգ չսկսած կալեր ժողվեն, զի երկրագործը կալի ժամանակ անձրեւ չուզեր, այլ միայն արեւ եւ յաջող քամի: Բայց այս մեքենային մեծ օգտակարութիւն այն է որ ամէն ժամանակ կարող է բանել:

Սորա համար Եւրոպիոյ մեծ ազարակատէրեր, ցորեանն առանց կասելու շատ ժամանակ ղէզերով կը պահեն եւ երբ պէտք լինի, մեքենայն ղէզի առաջ տանելով, կը կասեն: Վասն զի փորձուած է, թէ ցորեն աւելի լաւ կը պահուի երկար ժամանակ ղէզերուն մէջ իրենց հասկերով ու պատեաններով, քան թէ շտեմարանին մէջ որ շատ անգամ կը տաքնայ, կ'ոչլտտի եթէ երբեմն խառնելով չի դարձնես: Մեր աղքատ կալեր մեքենայի պէտք չունին, մեր մեքենան ժրագործ աշխատութեան բազուկներ են: Միթէ կարո՞ղ եմք այդ թանկագին մեքենայն բերել մեր աշխարհ, որ մի հատ հազար լիրայի արժէք ունի, ինչպէս շատ անգամ կրկնած եմ. Եւրոպիոյ երկրագործական աշխատութիւն գիւղական ժողովուրդին շատ դիրացուցած են, նա պէտք չունի մեքենայ ստանալ, վասն զի կան այնպիսի ընկերութիւններ որ յատկապէս այդպիսի մեքենաներ կը գործածեն, գիւղացին վարձք տալով միայն իրենց ամբողջ ունեցած ցորենաղէզեր կասել տալ: Եւ գիտե՞ս, որչափ դիրութեամբ այդ դժուարաշարժ մեքենան գիւղէ ի գիւղ կը տարուի, միայն երկու ձի լծելով, հարթուած պատրաստուած ճամբաներուն շնորհիւ: Ով գիտէ, անշուշտ կուգայ ժամանակ եւ մի օր, որ այդ մեքենայն քալելով կուգայ մեր աշխարհ, ես կը մեռնիմ, եւ դու կը տեսնաս ու կը յիշես Պապկէզ գուշակութիւն:

Կալի եւ կալատեղի դասն աւարտելով, այժմ պէտք է խօսիմ շտեմարանի պատրաստութեան վերայ որ կարեւոր է երկրագործին համար:

ԺԳ.

ՇՏԵՄԱՐԱՆ

Յանկարծ միտքս եկաւ թոռնիկ, ինչ զուգադէպ մի օր է այսօր, վաղը մեր Վարագայ խաչի տօնն է: Ի նախնեաց անտի սովորութիւն եղած է, բոլոր Վասպուրական աշխարհ վաղը հարիսայ կը դնէ, գիւղական ժողովուրդին համար աւելի ցնծութեան օր է, մեք այս աւուր կալի կորկոտ կասենք, վասն զի կալեր կը վերջանան. կալի երախայրիքէն գիւղական տանտիկիները յատկապէս ճերմկահատ ցորեններէն կորկոտ կը պատրաստեն հարիսայի համար, բոլոր գիւղի տները ամէն մէկ իրենց շափով հարիսայ կը դնեն: Էր մի ժամանակ որ գեղի մեծ մեծ համբաներ մէկ մէկ եզ կը մորթէին հարիսայի համար, իրենց մեռելները յիշելով հոգւոյ հաց կը պատրաստէին, բոլոր գեղի ժողովուրդ, աղքատներ կուտէին կուշտ կուշտ եւ կօրհնէին տանուտէր: Գնա՛ց, թոռնիկ, այն առատութեան ժամանակ, թող եզն, բաւ է թէ կարենան ու մի մորթել: Ի հնուց հարիսայի համար շատ երգեր կան բայց ես նորէն մի երգ խօսիմ քեզ:

Էս օր, գիտէ՞ք թէ ի՞նչ օր է
 Մեր Վարագայ խաչի տօնն է,
 Եւ մենք կասենք կալի կորկոտ,
 Հարիսայի մեծ տօնն է:
 Բոլոր աշխարհ Վասպուրական
 Հերիսայի տօն կատարէ,
 Է՛, տան տիկին, Թոնիր վառէ
 Դիր մեծ պղինձ եւ պտուկներ,
 Մեք մորթեցինք մեր պարարտ եզն,
 Միսն ու կորկոտ պատրաստ է, տե՛ս:
 Բոլորեցէք շուրջ պըղընձին
 Բոլոր գեղի կըտրիճ լաճեր,
 Հարէք ըզ սա ուժգին հարէք,
 Կասէ մեր Հայր Լուսաւորիչն:
 Էնպէս հարէք մինչեւ հալին
 Ոսկորն ու միսն ի միասին,
 Հալին խառնին հետ կորկոտին

Այն է նշան լաւ հարիսին:
 Չոքէք, մանկտիք, թախսին վերայ
 Սըփոոց շուգեր, շինական եմք,
 Լից տան տիկին ըզ հարիսան
 Լիճ լիճ արա եղն ի վերայ:
 Տան հարսներ եւ աղջիկներ
 Շուտ շուտ բերէք ըզ թափթափան
 Թոնրէն ելած տաք տաք հացեր,
 Ի՞նչ անուշ է հարիսի հետ:
 Առէք այն կոպիտ անտաշ
 Խոշոր խոշոր մեծ դըզալներ,
 Կերէք կերէք անուշ էլնի
 Վաստակաւոր մշակներ:
 Օրհնեալ լինի մեր տանտիկին
 Լաւ է եփեր ըզ հարիսան,
 Օրհնեալ լինի Լուսաւորի՛չն
 Որ տուաւ մեզ լոյս հաւատ,
 Հետ հաւատին մեզ աւանդեց
 Հարիսային այս յիշատակ:
 Թրհնեալ լինի իւր յիշատակ
 Պահենք պահենք այս յիշատակ,
 Միշտ յիշենք ու շը մոռնանք
 Մեր փրկութեան մեծ օրն էր այն:

Պատմեմ քեզ, թոռնիկ, հարիսային աւանդութիւն եւ յիշատակ, որ մեր Լուսավորչի օրէն եկեր է մեզ հասեր է:
 Ես էլ իմ Պապկէս լսած եմ որ այսպէս կը պատմէր, թէ երբ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ խոր վիրապէն ելաւ եկաւ Վաղարշապատ, վաթսուն օրը ամբողջ քարոզ խօսեց հեթանոս Հայ ժողովուրդին. բիրաւոր մարդիկ մտիկ կանէին: Անշուշտ անոնց մէջ շատ աղքատներ կային, Լուսաւորիչն ուղեց աղքատներուն համար մի ճաշ պատրաստէ. բայց այս ճաշը Յիսուսի պէս հրքաշքով չը պատրաստեց, հրաման արաց հազարաւոր գեղացիներուն որ շատ եզ ու ոչխար բերին, զանոնք մորթել տուաւ, մեծ մեծ կաթսաներ կրակի վերայ դրին. միսեր մէջ լեցուցին, կտրկոտն եւս վրան. հրաման արաց հաստաքազուկ կտրիճ երիտասարդներուն եւ ասաց հարէ՛ք քաւ, որով այս կերակուրի անուն մնաց հարիսաւ: Այս կերակուր հայկական մի պատուական

կերակուր է, Հայրիկ շատ կը սիրէր հարիսան միշտ եփել կուտար Վարագայ վանքում: Եւ երբ նա իւր պանդխտութեան մէջ կարօտ կը քաշէր հարիսային, միանգամ նամակ գրած էր Վարագայ միաբանութեան էդ նամակին խօսքեր միտքս պահած եմ:

Երջանի՛կ մի օտանութիւն Վարագայ, որ կը բնակիք Աւագ Սուրբ նշանի թեւին տակ, արդեօք կը յիշէ՞ք պանդուխտ Հայրիկ, ա՛խ, ես զձեզ կը յիշեմ. կը յիշեմ Վարագայ նաշին տօն որ մօտ է. կը յիշեմ վանքին այն պատուական հարիսան, եւ դուք առանց Հայրիկին կուտէք հայրենաւանդ կերակուր: Կերէ՞ք թող անուշ լինի, եւ կշտապինդ կերէք եւ խմեցէք Վարագայ սարի ծոցէն բղխած պաղուկ պաղուկ աղբիւրներուն ջուրը: Իսկ Հայրիկ իւր պանդխտութեան մէջ ա՛խ կը քաշէ հարիսային դէմ: Ի՞նչ կը լինի, որ յիշէք Հայրիկը եւ մի ճշօր հարիսայ Ամբակումայ հրեշտակին յանձնէք, որ բերի ի Բաբելօն, ուտեմ եւ օրհնեմ զձեզ: Ողջ եղիք:

է՛, Թոռնիկ, բա՛ւ է, թողունք այս աւանդական հարիսայի բան, դառնունք մեր դասին կարգ:

Գիւղական տնտեսութեան մէջ շտեմարանի պատրաստութիւն շատ պարզ ու նախնական է: Սովորաբար գիւղացիք իրենց ցորեն, գարի եւ այլ հատեղէն բաներ մի մարդաշափէն աւելի հոր փորելով կը հորեն ի գետին, թէեւ հորին կողերը խոտով կամ յարդով կը շրջապատեն, բայց շատ անգամ կը վնասին, խոնաւութիւն առնելով՝ հացը գէջահամ կը լինի: Եւ որովհետեւ այս ցորենի հորեր բացօթեայ տեղեր են, կը պատահի շատ անգամ անձրեւէն եւ ձիւներէն ջուր առնելով կը փտտի ցորեն: Այնպէս կը թուի, Թոռնիկ, որ հին հին ժամանակներ գիւղացիք իրենց ցորեան ապահովութեամբ պահելու համար՝ գետնի տակ կը պահեն ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բաներ: Զարմանք է որ այս ապահով ժամանակի մէջ եւս նոյն սովորութիւն պահած են: Բայց այս բան անհոգութեան եւ ծուլութեան մի արդիւնք է: Երբ գիւղացին իրեն համար տուն կը շինէ, անասնոց համար ախոռ, ոչխարներուն համար գոմ, միթէ դժուարի՞ն է որ իւրաքանչիւր տուն իրենց արմտեաց շափով շտեմարաններ շինեն: Կան ոմանք որ գաղջին հողէ մեծ մեծ փեթակներ կը շինեն, որոց մէջ մեծ քանակութեամբ արմտիք կը պարունակեն, փեթակներ շատ լաւ կը պահպանեն հատեղէն բաներ, միայն թէ փեթակներու տանիք լաւ պատրաստելու է, որ կաթիլներ չիջնան փեթակին մէջ:

Բայց միշտ լաւագոյն պէտք է համարենք շտեմարան, որ օրշափ ուզենք կարող ենք ընդարձակ շինել, որպէս զի ամէն տեսակ հնդեղինաց որոշ որոշ անջրպետներ ունենայ իւր մէջ: Յորեն՝ ժամանակին խառնել դարձնել պէտք է որ օդ առնելով չի տաքնայ եւ ոչլոտի:

Ա՛հ, Թոռնիկ, հոգիս կը հառաչէ, միթէ պարտապան գիւղացի երկրագործին շտեմարան պէ՞տք է: Ահա մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր կալ, կը շափեն, տե՛ս քսան քիլանոց մի ցորենի շեղջ է. վաշխառու քաղքցիք եկեր պատրաստուեր են, շափեցին շեղջը քսան քիլա եղաւ: Նախ Տէրութեան տասանորդին տուրք տրուեցաւ, վաշխառուներ ամէն մէկ իրենց տոկոսներու հաշուով շափեցին առին, ի՞նչ մնաց, միայն կալատակն, նորա վերայ եւս աղքատներ թափեցան կալմասն առին սրբեցին կալատեղ: Դու տես այժմ Կիրակոսին խեղճ վիճակը, նա տխուր երես կախած, առաւ կալին ցախաւել, թիակ, հեծանոց եւ այլն, գնաց տուն, տանտիկին հարցուց, ծօ մա՛րդ, այդ ահագին կալէն մեզ բաժին չը մնա՞ց, ի՞նչ պիտի ուտեն մեր ճժեր ու պժեր: Տանուտէր պատասխանեց, տարեկա՛ն, տարեկա՛ն, (հաճար) գարին արդէն գնացող եկող հիւրերուն հագիւ բաւէ: Տանտիկին ձեռքեր կցեց ու լացաւ, ա՛հ, Ա՛ստուած, դու տեսար, բարկ թոնրին դիմաց տարին բոլոր հաց թխեցի, կերակուր եփեցի, մշակներ հոգացի, ի՞նչ դատաստան է այս Տէ՛ր, ես ու իմ ճժժերս կարօ՞տ պիտի մնամք ցորեն հացին: Է՛, տանտիկին դու չ՛գիտե՞ս, ցորեն քաղքցոց, գէր գէր մսացուներ դարձեալ քաղքըցոց, իսկ գեղացւոյն բաժինն է, տարեկան, կորեկ, եւ թանապուր: Այս եւս բաւական է դու փառք տուր Աստուծոյ, կնիկ, մեզմէ աւելի զրկեալներ կան, զի Մշոյ գիւղացին կլկլով միայն կապրի, որ տարեկանէն եւ կորեկէն շատ շնչին է:

Դու հարցո՛ւր, Թոռնիկ, այս անխիղճ եւ անիրաւ վաշխառուներու ձեռքէն մեր գիւղացի ժողովուրդն ե՞րբ պիտի ազատուի, որ թող կալի ցորեն, մեր արտերն եւս կը գրաւեն, որ մեր կեանքն ու ապաւէն է, եւ մեր Արձակ գիւղի գիւղացւոց սեպհական հողեր գրեթէ բաւական մասն գրաւած են: Այս բան երկրագործ ժողովուրդին մի սպանման խնդիր է: Եւ սորա միակ ճարն ու դարման հոգացող՝ տէրութեան արդար օրէնք, եւ իշխանական ձեռք միայն կարող են կարճել վաշխառուներու

ձեռք, որ ծանրացած է երկրագործ պարտապան ժողովուրդին վերայ:

Արդէն քանի տարիներ յառաջ տէրութեան հոգածութիւն դարձաւ այս բանին վերայ: Ուստի գաւառագլուխ քաղաքներու մէջ փոխատուութեան սնտուկներ հաստատել տուաւ խիստ շահաւոր տոկոսով: Որպէս զի երկրագործ ժողովուրդ թողով վաշխառուներ, փոխատուութեան կեդրոնին դիմէ: Միայն թէ այդ սնտուկներ բաւական պիտի լինի՞ն այն ահագին անհաշիւ բարդուած գումարներուն դէմ, որ այսօր բեռնաւորուած է Տէրութեան երկրին ընդհանուր ժողովուրդին թիկունք վերայ: Կալն ու շտեմարան առիթ տուին ինձ, Թոռնիկ, այսքան միայն հարեւանցի կերպով խօսեցայ եւ բաւ է, թողունք այս խնդիրը մեծ տնտեսագէտներուն, թող մեծ մեծ հատոր գրքեր շարադրեն երկրին տնտեսութեան մասին, որ երկրին բարգաւաճման կեանքն է, զի հացով կապրի Տէրութիւն եւ տէրութեան հպատակ համայն ժողովուրդ:

— 0 —

ԺԴ.

ԶՄԵՌՆ

ԵՒ ԱՆԱՍՆՈՅ ԴԱՐՄԱՆ

Երբ կը վերջանան կարեր, աշուն կերթայ, ձմեռը կուգայ, ձիւներ կը պատեն մեր դաշտեր ու լեռներ. այնուհետեւ կը դադրին մշակութեան դաշտային գործեր, բոլոր անասուններ ախոռներու մէջ կը կապուին մսուրներու առաջ՝ երբեմն երեք ամիս, եւ երբեմն մինչեւ չորս ամիս եւ աւելի եւս այնպէս կապուած կը մնան եւ պէտք է դարմանեմք զիրենք յարողով ու խոտով, որ իրենց աշխատութեան դուզնաքեայ բաժինն է, իսկ պատուական մասն մեզ կը մնայ, ցորեան, կաթ, մածուն, պանիր, իւղ եւ այլն:

Բայց գիտե՞՞ս, Թոռնիկ, ձմեռը նախապէս լեռներուն զըլուիներէն կսկսի, մի առտուն երբ վեր կհլլեմք կը տեսնամք,

որ լեռներու գագաթներ ձիւնով ծածկուած են, եւ այդ մի նշան է, ցոյց կուտայ մեզ թէ ձմեռը մօտ է. լեռնէն պիտի իջնայ դաշտ, պէտք է էն ժամանակ գիւղական ժողովուրդ իւր ձմեռան պատրաստութիւններ տեսնայ:

Դու գիտես, մեր գիւղացոց տներ եւ ախոռներ, խախուս եւ անհաստատ շէնքեր են, ամէն տարի աշնան պէտք է նորոգուին: Կը կարծե՞ս, Թոռնիկ, որ գիւղական ժողովուրդ լաւ հասկացած է աշխարհիս ունայնութեան կեանք, սորա համար երբէք շուգեր հաստատուն բան շինել: Ո՛չ, այդպէս մի դատեր, նախ որ իւր տնկած ու մշակած փայտ շունի. եթէ գոնէ՞ դրամ շունի, եթէ շինէ՞ շինելու կերպ շի գիտեր, եւ այս ամենուն դարձեալ պիտի խօսիմ իւր տեղը:

Մեր բնական երկրի ձմեռան սաստիկ կլիման է, որ պատճառ տուած է անասնոց համար ախոռներ շինել: Այս մասին անաշխատ եւ ազատ են հարաւային ջերմին գաւառներ, ուր ոչ ցուրտ կայ, եւ ոչ ձիւն. երկրագործ ժողովուրդին աշխատութիւն շատ պակաս է, ձմեռան անասնոց դարմանին համար ոչ ինչ հոգ ու մտածութիւն չունին, տարին տասն երկու ամիս անոնց անասուններ կարածեն: Ուստի երբէք պէտք չունին, ոչ ախոռ շինելու եւ ոչ անասնոց համար դարման պատրաստելու, ոչ խոտ եւ ոչ յարդ. ուստի խոտ մշակելու, քաղելու եւ դիզելու երբէք պէտք չունին. ինքնաբոյս խոտ այնչափ առատ կը բուսնի, մանաւանդ Կիլիկիոյ լայնածաւալ խորագաշտ (չուգուր օվայ) որ աշնան ժամանակ կրակ տալով կը վառեն, որով աւելի կուժովնայ հողը, եւ հետեւեալ տարին խոտաբոյսն կրկնապատիկ կը զօրանայ:

Բայց մեր երկրի ձմեռան ցուրտ եղանակն կստիպէ մեզ, անասնոց համար ախոռ եւ դարման պատրաստել: Դու կը տեսնաս, Թոռնիկ, ի՞նչ են մեր ախոռներ եւ ի՞նչ պիտի լինի անոնց պատրաստութիւն, եթէ առիքի մի քանի գերաններ փտած են՝ պիտի փոխուին, եթէ մսուրներ քանդուած են՝ պէտք է շինուին, նոյնպէս եթէ ախոռին յատակներ դարուփոս եղած են, պէտք է սալարսով հարթել եւ այլն:

Շինական երկրագործ միայն այսքան կարող է պատրաստել իւր անասնոց ախոռ, նա որ իւր բնական խրճիթին համար հոգ չունի, միթէ անլիզու խեղճ անասնոց համար պիտի մտա-

ժէ. եւ իրաւունք ունի, զի մարդ իւր կեանքի շահով կը շահէ ամէն բան:

Թողունք ախոռ, Թոռնիկ, խօսենք անասնոց դարմանին վերայ, եւ թէ գիտես, մեր խեղճ անասնոց դարման՝ չոր յարդն է, խոտ միայն ոչխարներուն կը պահեն, թերեւս երբեմն գարնան մօտ գոմէշներուն եւ եզներուն առանձին՝ օրը միանգամ խոտ տան: Իսկ մատակ գոմէշներ, կաթնատու եւ յղի կովեր, հորթեր արժանի շեն խոտ ուտելու, ահա քեզ մի զրկանք. կովերն, որ կաթ եւ իւղ կուտան մարդոց սնունդին համար, հորթեր կուտան, որ եզ կը լինին երկրագործին համար, ոչինչ նըշանակութիւն ունին մեր վանայ գիւղացւոց մօտ. գուցէ ուրիշ գաւառի գիւղացիք այսպէս շեն վարուեր: Դու տեսեր ես, Թոռնիկ, գարնան ժամանակ մեր զրկեալ կովեր այն վիճակին կը հասնին, որ շեն կարող նստած տեղերէն վեր կենալ այլ պոչերէն բռնելով վեր կը հանեն, յղի կովեր շատ անգամ ծնելու ժամանակ դժուարածին կը լինին: Դու տեսնաս այն ժամանակ տանտիկին խղճմտանքի կուգայ եւ մի ամանով լակ պատրաստելով կը բերէ ծննդաբեր կովուն: Ստոյգ է որ կիներ աւելի կուզեն շահել ու դարմանել կովերը. որպէս զի աւելի կաթ առնեն, մածուն շինեն, թանապուր եփեն, որ գիւղական կերակուրն է: Խեղճ կովեր ի՞նչ կուտեն որ կաթ տան. չոր յարդ ուտելով միայն կարող են կաթ տալ: Մի սակառ յարդ մի քաշ կաթի հիւթը հազիւ ունի, եւ այս փորձած են վերլուծելով բնագէտ երկրագործք:

Կարգն եկաւ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, ես լսած եմ որ Եւրոպիոյ երկրագործներ յարդ շեն կերցուներ տաւարներուն, այլ աւելի խոտ եւ ուրիշ բուսական բաներ: Հնարամիտ փորձերով այնպիսի գիւտեր գտած են անասուններ գիրցնելու համար, մարդ երբ լսէ կը զարմանայ եւ շի հաւատար, թէ մի եզ կամ կով մինչեւ եօթանասուն ութսուն լիտր կշռէ, այն ինչ մեր գերցած եզներ եւ կովեր շատ շատ հազիւ քսան կամ քսան հինգ քաշ կախ կուտայ, դու մտածէ, թէ ինչ կուտեն, եւ օրը որչափ քանակութեամբ քան կուտեն, ուրկից քսան քաշ միայն կաթի հիւթ կը գոյանայ: Զարմանալին այն է, որ այդ կովեր թէ ամառ թէ ձմեռ ախոռին մէջ կապուած կը դարմանուին, կը թուի թէ այդ աշխարհ ամբողջ մշակուած երկիր է արօտավայրեր չկան: Է՛, Թոռնիկ, ուրեմն մեր անասուններ գոնէ ամարան շատ եր-

ջանիկ են, որ հովասուն լեռներուն վերայ, ծաղկալից հովիտներու մէջ, կանաչագարդ մարգերուն վերայ ճեմելով կը կայտոնին, հապա այն պաղուկ պաղուկ ջուրեր, որ կը խմեն, իրիկուն կը լինի գեղի նախիր դաշտէն տուն կը դառնայ, կովեր ծիծերնին լցած ծանր ծանր, հպարտ հպարտ շորորալով պալով կը քալեն. ամէն մէկ իրեն տիրոջ տունը կերթայ. տանտիկին հարսներ կթոց կառնեն կը վազեն, կովը հանդարտ կը կենայ, եւ կսկսին կթել, խղճմտանքով տանտիկին գիտէ կթելուն շափը, բաւական բաժին կը թողու հորթկան համար. բայց կան անխղճմտանք կիներ, որ խիստ ճմլելով կը քամեն կովուն պտուկներ այնպէս, որ խեղճ որթկան շատ նւազ բաժին կը թողուն:

Երբեմն, ծուռ կարմիր կովեր կան, որ շատ ուղիղ դատաստան կանեն երբ տանտիկին խստութեամբ կը ճմլէ պտուկներ. կովը կը զայրանայ կը զարնէ կը թափէ կաթն, կթոցն էլ հետ կը կոտրէ, եւ այսպէս կը տեսնայ իւր զրկուած հորթին դատաստան: Երանի՛ թէ մարդիկ օրինակ առնելով ծուռ կովու շափ դատաստան տեսնային: Դու կը տեսնաս եւ գիտես, Թոռնիկ, այնչափ առատ առատ արօտներու մէջ արածելուն, որչափ կաթ կուտան, հազիւ օրական մի քաշ, կամ շատ շատ երկու քաշ: Իսկ ձմեռան երբ սոսկ յարդով կապրին, խիստ կը նուազի իրենց կաթը, ճորով հորթեր կը կշտացունեն:

Անշուշտ, Թոռնիկ, հետաքրքիր կը լինիս իմանալ, թէ երբ մեր կովեր դրախտի երկրին մէջ ամենազան ծաղիկներով եւ խոտերով կը պարարտին, ինչո՞ւ համար Եւրոպայի կովերուն պէս կաթնաբեր շեն, եւ կամ անոնց շափ միս շեն կապեր:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, նախ որ մեր կովեր ազնիւ ցեղերէ շեն, կը տեսնաս դու, փոքրիկ եւ գաճաճ բաներ են, մինչդեռ Եւրոպիոյ անասնապահ ամէն ջանք եւ հնարամիտ փորձեր ի գործ կը դնէ, ոչ միայն կովերուն, այլ եւ ամէն տեսակ անասնոց ցեղերը ազնուացնել. մեք ոչ այդ խելքն ունինք եւ ոչ այնչափ հոգ. մեք այնպէս կը հաւատամք թէ այդ մի բնական բան է որ մեր երկրի կովեր գաճաճ լինին: Երկրորդ՝ արուեստագէտէ լսած եմ թէ արօտական շրջող անասուններ ինչպէս են կաթնըտու կովերը անդադար շրջելով, ծիծերուն աւելորդ կաթը ուրիշ որակութեան կը փոխուի կամ ջուր կը դառնայ: Արդեօք, եթէ սովորութիւն լինէր, ինչպէս ոչխարներ կէս աւուր պէրատեղ կուգան եւ կը կթուին, նոյնպէս կովերն էլ կթուին, գուցէ ծիծե-

րուն մէջ լցուած կաթ պարպելով մինչեւ իրիկուն կրկին անգամ լեցուէր եւ նորէն կթուէր: Սորա փորձ շատ դիւրին է, բայց մեր անդադար աշխատաւոր գիւղական ընտանեաց վերայ. այս նոր աշխատութիւն եւս կրնա՞նք բարդել:

Թողունք այս, եթէ ասենք մեր գիւղացւոց, որ կթան կովերն ախոռին մէջ պահեն, գարնան կանաչ խոտ քաղելով կերցունեն եւ ամառն չոր խոտ: Լուռ կաց, Թոռնիկ, եթէ այսպիսի մի բան խօսենք բոլոր գիւղացիք կը խնդան մեր վրայ, քանի որ այնչափ ընդարձակ խոտաւէտ լեռներ, հովիտներ ունիմք, որ անմըշակ մնալով միայն արօտական տեղեր են. յիմարութիւն չէ՞ այդ պատուական արօտները թողնել, զորս անասուն ինքնին իւր բերնով կարածայ առանց մեր աշխատութեան, ելնել գարնանէ խոտ կերցունել կթան կովերուն, քանզի խոտ միայն ձրմերան պաշար է: Գիւղացւոց այս դատաստան շատ իրաւացի է. եթէ Եւրոպացի անասնապահ իւր կովեր այդ եղանակաւ կը պահէ նա պատճառներ ունի, նախ որ արօտատեղ չունի, երկրորդ՝ կովերու առատ կաթէն մեծ շահավաճառութիւն ունի, ամէն օր հասգին քանակութեամբ կաթ կը վաճառէ, իսկ մեր գիւղացիք եթէ ունենան առատ կաթ ո՞ւմ պիտի վաճառեն, թէ՛ եւ կարող են իւր շինելով քաղաքացւոց վաճառել, բայց այդ իրենց համար մի շնչին շահ է, եւ դու կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, շինականին խելքն ու հաշիւ, այն ինչ պտրտուր եւ փթիր, գեղէն բառնալով կը տանի քաղաք կը ծախէ եւ մեծ շահ կը համարի:

Դառնանք մեր առաջի նիւթին վերայ, Թոռնիկ, կաթնտու կովերու վերայ բաւական շատ խօսեցայ, եւ միտքս այն է որ ցոյց տամ քեզ, թէ մեր գիւղական ժողովուրդ անասնապահութեան մասին շատ ետ մնացած է. նա չի գիտեր, որ անասնաբուծութիւն երկրագործութեան մի կարեւոր ճիւղն է. աւելի շահաւոր եւ արդիւնաւոր, որոց փտելոյն եւ դարմանին համար այնչափ տաժանելի աշխատութիւն պէտք չէ ինչպէս հողագործութեան, իւր շահն եւս թերեւ հողագործութենէն աւելի է: Ահաւասիկ քեզ մի կարճ հաշիւ տամ Թոռնիկ, որ աւելի լաւ համոզուիս:

Եթէ ունենամք հինգ կով, հինգ մատակ գոմէշ, հինգ ձի եւ հինգ էշ մատակ, ամբողջ կը լինին քսան հատ շորս տեսակէն, հաւանական է միշտ որ քսանէն տառն եւ հինգ հատ ծնին, եւ երեք տարիէն յետոյ՝ գործածելու կամ ծախելու վիճակին կը

հասնին, եւ ամէն տարի ետեւէ ետեւ ծնելով որչա՞փ կը բազմանան նոյնչափ շահն եւս կը բազմապատկի: Ստոյգ է որ առջի տարիներ այնչափ մեծ շահ ցոյց չիտար այս փոքր դրամագլուխ, բայց այնպիսի ինքնաճուն դրամագլուխ մի է որ երթալով կաճի, եւ քանի աճի իւր շահ կը բազմապատկէ: Չկայ բնաւ աշխարհիս վերայ ուրիշ կերպ շահավաճառութեան այնպիսի շահ, որ հաւասարի տաւարաբուծութեան շահուն: Օրինակ եւ ապացոյց կուգե՞ս, Թոռնիկ, տես մեր դրացի քիւրդեր, որ քան զմեզ սրամիտ են այսմ մասին, եւ աւելի անասնապահութեան ոյժ կուտան քան սոսկ հողագործութեան, զի փորձով հասկցած են անոր արդիւնք: Տե՛ս հազարներով ոչխար կը պահեն, հարիւրներով սեւատաւար, բազմաթիւ ելխի ըսուած ձիեր եւ այլն: Մեք կը տեսնամք, ոչ կըզգամք եւ ոչ կը հաշուենք թէ կարգ մի ցեղապետ քիւրդերուն հարստութիւն՝ անասնապահութեան երեսէն է: Ասա, Թոռնիկ, նոքա հովասուն ընդարձակ արօտատեղեր ունին, պատեհութիւն ունին եւ ի ստիպել հարկին կարող են պաշտպանել իրենց անասուններ թշնամի հրոսակներէն, այո՛, Թոռնիկ, այդ եւս մի կարեւոր դիտողութիւն է, բայց ես կը խօսիմ սկզբունքի վերայ միայն, թէ անասնոց բուրդ աւելի շահաւոր է: Այդ ձեր ներկայի դիտողութիւն գուցէ այսօր կայ եւ վաղը կը վերջանայ. զի ժամանակ կերթայ եւ ժամանակ կուգայ, եւ կը բերէ իւր հետ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն շնորհիւ մեր աշխարհաշէն տէրութեան:

է՛, Թոռնիկ, այս դասը շատ երկար եղաւ, եւ շատ տեղեր որոշ նիւթեր իրար խառնուեցան, այժմ պիտի խօսիմ քեզ ոչխարի շահաբերութեան եւ դարմանի վերայ:

ԺԵ.

ՈՉԽԱՐ

ԵՒ ԻՒՐ ԱՄԵՆԱՇԱՀ ԱՐԴԻՒՆՔ

Աշխարհի բոլոր ընտանի կենդանեաց տեսակին մէջ, ամենէն շահաւոր կենդանին ոչխարն է, որ մի տարուան շրջանին

մէջ գրեթէ իւր գնոյն հաւասար արդիւնք կուտայ՝ մի մաքին մեր երկրի միջին գնով կարծէ յիսուն դահեկան: Մաքին կուտայ տարին մի գառն, որ կարծէ քսանէն մինչեւ քսան եւ հինգ դահեկան, երկու քաշ պանիր, երկու քաշ իւղ կուտայ, այն եւս կարծէ տասն եւ վեցէն մինչ քսան դահեկան, մի քաշ եւս բուրդ կուտայ, էն էլ հինգ դահեկան հաշուելով ամբողջ ի միասին կը լինի քառսուն եւ մէկ դահեկան, թէ որ ժածիկն էլ հաշուեմ կը հասնի մինչեւ քառասուն հինգ դահեկան:

Ոչխար, շատ օրհնեալ, հեզ, ընդասուն եւ անմեղ կենդանի է. անապատի ճգնաւոր Յովհաննէս Մկրտիչ երբ տեսաւ զՅիսուս Աստուծոյ դառն կոչեց զինքն: Հայր Աբրահամ երբ Իսահակ կապելով դրաւ սեղանին վերայ, որ պիտի մորթէր, հրեշտակ կանչեց զինքն, Աբրահամ դէպ ի վեր նայեցաւ տեսաւ որ պատուական մի խոյ կախուած է Սաբեկայ ծառէն, Աստուած զըրկեր էր այդ խոյ որ Իսահակի փոխան՝ զո՛հ լինի եւ Իսահակն ազատուի:

Ոչխար շատ զարմանալի աճուն կենդանի է, որովհետեւ փոքր եւ հանդարտ բնաւորութիւն ունի. հազարներով կարող եւս պահել մէկ տեղ: Ոչխար թէ փափուկ եւ թէ դիմացկուն մի կենդանի է, ամառն շոգէն շատ կը նեղուի մանաւանդ երբ իւր արօտատեղ դաշտավայր լինի, իսկ հովասուն լեռներ եւ լեռնադաշտեր՝ ոչխարի համար արքայութիւն է: Այն գիւղեր որ դաշտավայրի մէջ շինուած են, եւ ընդարձակ մարգագետին ունին, ինչպէս մեր գիւղ շատ յարմարութիւն շունին ոչխար պահելու համար. մանաւանդ ջրոտ մարգագետիններ մի տեսակ հիւանդութիւն կը պատճառեն արածող ոչխարներուն եւ այս տեսակ հիւանդութեան «Բեափանակ» կասեն, որ կարծեմ քիւրդերէն պէտք է լինի:

Իսկ լեռնային գիւղերն, որ ընդհանրապէս քիւրդերուն բընակավայրն է, ոչխար պահելու շահեկան շատ ընդարձակուած է. վասն զի քիւրդեր այս մասին մեզմէ աւելի խելացի են եւ շահադէտ: Հազարներով ոչխար կը պահեն եւ գիտեն քաշ դարմանել: Նախ որ իրենց արօտավայր տեղեր շատ լայնածաւալ են, խոտաւէտ լեռներ, ծաղկաբոյս հովիտներ, աղբիւրաշատ ձորեր՝ մեծ բաժին եղած է իրենց, ուր ամռան կարածեն ոչխարներ, եւ ձմերան համար, որչափ ուզեն կարող են խոտ քաղել պատրաստել մեծամեծ դէզերով, եւ միայն այն ժամանակ խոտ

կուտան ոչխարին երբ ձիւն սաստիկ կուգայ, եւ կը ծածկէ բոլոր լեռներ եւ արեգդէմ պառեկներ, իսկ երբ ձիւն այնչափ շատ չի լիներ եւ քամին արեգդէմ լեռներու ձիւներ կը տանի, ոչխար կարող է արածել եւ կշտանալ, գիշերն եւս ոչխարներ լեռներուն ծոցաւոր տեղեր կը մնան ուր որ հով չի բաներ եւ արեգդէմ է: Այս բացօթեայ շերմին տեղերուն քիւրդեր հաւշի կասեն: Ժամանակ կը լինի որ ոչխարի հօտեր, մինչեւ երեք օր կարող են անօթի մնալ հաւշիներուն մէջ մինչեւ որ ձիւնաբուք քամին անցնի: Սորա համար ասի քեզ թէ ոչխար ամրան շոգին չի դիմանար, բայց ձմրան ցուրտերուն դէմ կը մրցի: Տէր Աստուած հոգալով՝ այդ խեղճ կենդանին թանձր բուրդով նորա քամակ պատսպարեր է. միթէ այդ օրհնեալ կենդանւոյն բուրդով մեր թիկունք չի՞ տաքնար:

Իսկ մեք գիւղացիքս, որ մէն մի տան սակաւաթիւ ոչխարներ ունիմք, ձմերան գոմի մէջ կը պահեմք, եւ ցորեկներ դուրս հանելով ձեան վրայ խոտ կուտամք եւ նորէն կը գոմենք:

Ոչխարի գոմ իւր քանակութեան շափով պէտք է ընդարձակ լինի, այնպէս որ առանց նեղուելու նստեն, կանգնին. տանիքէն եւ պատերէն պէտք է երդիք ունենայ, վասն զի ոչխարին համար շատ պէտք է մաքուր օդ, նա սովորած է լեռներուն հովասուն օդ ծծել միշտ: Ոչխար մաքրութիւն եւ շրտութիւն կը սիրէ, պէտք է միշտ գոմին յատակ շոր եւ մանր փայլն պարզել, զոր պէտք է ամրան հաւաքել ու պահել: Նմանապէս մեծ հոգատարութիւն պէտք է գոմի տանիքին համար, զի կաթիլք շատ վնասակար են ոչխարին:

Գարնան, Ապրիլ ամսոյ կիսուն կսկսին ոչխարներ հետըզհետէ ծնիլ, երբ դուրս եղած կարածան նորաբուսիկ եւ հին խոտերով: Նոր ծնած գառներ եւ ուլիկներ հովիւ իւր իշուկին բառնալով իրիկուան գիւղ կը բերէ: Մայիս ամսուան մէջ երբ արօտներ կը զօրանան կսկսեն ոչխարներ կթել: Կէսօրին հովիւ ոչխարներ կը բերէ պէրաւեղ, կը տեսնաս որ գիւղի հարսներ եւ աղջիկներ կաթի կժեր եւ կթոցներ առնելով կուգան պէրատեղ, ամէն մէկ իւր ոչխարներ կը կթէ: Էդ երջանիկ կթուորներ գարնան գոյնզգոյն ծաղիկներով կը զարդարեն իրենց գլուխ եւ կաթի կժերուն բերան, կը շալկեն, ուրախ ուրախ երգերով գիւղ կը դառնան: Եւ երբ կիթն կը լմննայ, գառնարածն որ գառնուկներ եւ ուլեր առանձին տեղ պահած է թող կուտայ,

դու տես էն ժամանակ մի գուարձալի տեսարան, ոչխարներ կը բառաչեն, գառներ կը մայնեն, կը թուի թէ մայր ոչխար իւր գառնուկին հետ կը խօսի եւ գառնուկ մօր հետ. հարիւրաւոր ոչխարներ գառներ կը խառնուին իրարու հետ, մինչեւ գտնեն գառներն իրենց բուն մայրեր, բուն մայրը երբէք օտար գառն չի ընդունէր իւր տակը: Այս զարմանալի է հովուին ճարտարութիւն, երբ գառն կը մոլորի չի կրնայ գտնել իւր մայրն, հովուին իսկոյն կը բռնէ գառնուկն եւ կը յանձնէ իւր մօր: Եւ ինչպէս կը ճանչնայ գիտե՞ս, բաւական է որ նա ծնած ժամանակ տեսնայ մի անգամ, գիտես թէ լուսանկարի պէս նորածին գառան եւ մօր պատկեր էնպէս կը տպաւորի նորա անմշակ մտքի մէջ, որ նա կարող կը լինի հարիւրաւոր ոչխարներու գառներն՝ առաջ եւ ետքը ծնած գոյնով իրարու նման սրատես աչքով որոշել իրարմէ: Այսպիսի հովուներ շատ հազուագիւտ են, եւ պսպօր կը կոչուեն, որ սրատես եւ ճարպիկ ասել է:

Չմոռնանք այս տեղ, Թոռնիկ, թէ հովուին համար շատ կարեւոր են գամբու հուժկու գայլախեղդ շներ, շատ ճիշտ է թէ որ ասանք հովուին թիկնապահ եւ յառաջապահ զինուորներ են, որ հօտին առաջ երթալով կը դիտեն շորս կողմն: Եթէ մի գայլ տեսնեն հեռուստ, տես դու ինչպէ՞ս խմբովին կը յարձակին, մինչեւ հալածեն: Կը պատահի երբեմն եթէ հասնեն բռնեն գայլ եւ խեղդեն, այն օր հովուին իւր քաջարի շներուն մեծ ճաշ կուտայ: Որ կը պատրաստուի հացով եւ իւղով, որուն ճմուռ կասեն: Իսկ շներու սովորական կերակուրն է կաթ, որ մի մեծ փայտէ կօտի մէջ կը լեցնէ հովուին ազատօրէն, գարէ հացն էլ մէջ կը բրդէ, էդ քաղաքավար շներ շուրջ կը բոլորին եւ կուտեն առանց կռուի: Միթէ քաղաքի փողոցի անօթի շներն են, որ ոսկորի վերայ կուտեն: Հովուի շներ գիտես թէ մի վեհանձն բնաւորութիւն ունին, ոչինչ տեղ չեն հաշեր, բայց հօտին մօտ անծանօթ մարդ տեսնան իսկոյն կը յարձակին:

Վերջապէս, Թոռնիկ, գամբու շներ շատ պիտանի են ոչխարի հօտին համար, եթէ չը լինին գայլերէն շատ վնաս կը հասնի ոչխարներուն եւ հովու միայն կարող չէ պաշտպանել հօտն: Մանաւանդ մշուշ եղած ժամանակն. չգիտեմ, գրքեր հովուին անուն շատ կուտան. շներն ի՞նչու չեն յիշեր, որ հովուին օգնական զօրավիգն են: Մեր ոչխարի շներուն լաւ նայէ, Թոռնիկ, եթէ տկարանան ուժաթափ լինին այլ եւս կարող չեն գայլեր

հալածել, նմանապէս հովուին եւս լիովին վճարէ եւ աւելի հոգայ ու երբեմն պարգեւներ տուր պսպօր հովուին: Գիտե՞ս դու, ոչխարի հովու ժողովուրդի հովուին չի նմանիր, որ առանց վարձքի ժողովուրդ հովուէ ու համբերէ: Ինչպէս մեր գիւղերու քահանաներ:

Մոռցայ խօսել, Թոռնիկ, թէ ոչխարներուն ժամանակին աղ տալու է, ոչխարներ շափազանց աղ կը սիրեն, եթէ աղ չուտեն իրենց ոչ կաթին եւ ոչ մսին մէջ համ կը լինի: Թէպէտ այն գիւղեր որ վանայ կամ Արճակու ծովուն մօտիկ են՝ աղի տեղ ծովու ջուր կը խմցունեն, որ վնասակար է, վասն զի այդ ծովերուն ջրեր աւելի բորակ ունին իրենց մէջ, եւ ոչ թէ զուտ աղ, թող այս երբեմն եւս շափազանց խմելով կը վնասուին, ուստի աւելի լաւագոյն եւ օգտակար համարուած է աղն:

Հովուական կեանք շատ անմեղ եւ երջանիկ կեանք է, Թոռնիկ, թէ եւ մարդիկ կը կարծեն, թէ հովուներ մի ապերջանիկ մարդեր են, մարդոց ընկերական կեանքէն զրկուած, անբան անասնոց հետ կապրին, միշտ ամայի լեռներուն վերայ կը շրջին, շատ տխմար ու բթամիտ կը լինին:

Այս կարծիք շատ սխալ է, հովուներ իրենց արուեստին հմտութիւն քաջ գիտեն, ոչխարներու ամէն կերպ հիւանդութիւններ կը ճանչնան, գիտեն դեղն ու դարման, լեռներու մէջ դեռ անծանօթ մնացած ամէն ծաղիկներու, բոյսերու արմատներուն զօրութիւն փորձով գիտեն:

Հովուական կեանք հին նահապետաց կեանքի մի պատկերն է, ուր կը տեսնամք ոչ միայն այր մարդ, այլ եւ աղջիկներ ոչխար կարծէին՝ ինչպէս Ռեբեկայ, Ռաբել եւ այլն:

Այդ լեռնասուն հովուներ, այ՞, միշտ երջանիկ են, երբէք հիւանդութիւն չը գիտեն. զի նոքա ամենամաքուր օդ կը ծծեն, եւ ի՞նչ է իրենց բնական ու սովորական կերակուր, գիտե՞ս՝ մաքրիներ կը կթեն. այն փրփրուն անխարդախ կաթին մէջ կը բրդեն հաց, պաղ աղբիւրի մէջ կը դնեն, դրգալով կուտեն. նոքա ուտելու ժամ ու ժամանակ չեն որոշեր. երբեմն գիշերապահուն կաթ կթելով կը դնեն պաղոց մինչեւ առաւօտ, կը նայես որ այդ կաթին երես մի մատ սեր կապած է, էդ էլ հովուին առտուան նախաճաշիկն է: Հովուին խմած ջուրն, այն սառնորակ աղբիւրներու զովալ ջրեռն են. հովուին շունչ ամենազան ծաղիկներու բուրումն է եւ ռնգունք նոցա հօտով կը զմայլի:

Հովուին գիշերուան քուն շատ անդորր եւ անուշ է. նա շունի կակուղ անկողին, նա կը պառկի գետնախշտի, մի քար գլխուն քարձ կը դնէ, եւ իւր թախսէ կափանակ վրան կը քաշէ, նա կը քնանայ եւ շներ պահապան կը լինին հօտին: Հովուին քուն շատ թեթեւ ու կարճ է. նա գրեթէ կիսարթուն կը ննչէ, գի միշտ իւր սրտին մէջ կասկած եւ երկիւղ ունի, թէ գայլեր գիշերուան պահուն հոն յանկարծ կը յարձակին հօտին վերայ: Զարմանալի է երբեմն՝ հովիւ երազի մէջ գայլոց ոհմակներ կը տեսնայ. գիշերուան պահուն յանկարծ կը յարձակին հօտին վերայ: Նա կըսկըսի քունին մէջ ինքնախօս լինել եւ շներ քշքշել եւ մերթ եւս իսկոյն վեր կը ցատկէ շփոթուած:

Հովիւ գեղարուեստի դպրոցէն ելած չէ: Թոռնիկ, բայց ինքն բնական երաժիշտ է. նա իւր հովուական փողն առնելով կը նստի քարձը քարի վերայ՝ կսկսի փչել, եւ գիտե՞ս որչա՞փ քաղցր եւ անուշ է այդ հովուական փող: Մերթ եւս հովին իւր փողով իբրեւ զօրավար մի հրամանատարութիւն կանէ իւր հօտին, ցրուածներ կը ժողվէ եւ իւր մօտ կը կանչէ. մանաւանդ աղ տալու ժամանակ. ի՞նչպէս հօտն միահամուռ կը դիմէ դէպի աղն, որոյ կարօտութեան դէմ հոգի կուտան ոչխարներ:

Ահա հովուին կեանքն ու գործն, շատ համառօտ նկարագրեցի քեզ, Թոռնիկ, բայց խնդիր մի կայ, մեք որ հովուին կեանք երջանիկ կը համարինք, բոլորովին ազատ աշխարհի աղմուկներէն, բայց տեսնանք, թէ հովին էլ ինքզինքը կուսնիկ կը համարի՞ եւ իւր կեանքէն գո՞հ է: Սորա համար խաղացի մարդոց մի առակ միտքս կուգայ, խօսիմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա:

Մի հարուստ հովիւ որ շատ ոչխարներու եւ տաւարներու տէր եղած է, մի օր ծովուն մօտիկ մարգագետնի վերայ, երբ իւր անասուններ կարածայ, աչքն դէպի ծով կը դարձունէ, կը տեսնայ ծով մեղմաշունչ զեփիւռէն ծածանելով կը ծիծաղի, վաճառականաց նաւեր առագաստներ պարզած ու լցուած դէպի նաւահանգիստ կուգան:

Մեր անփորձ հովին հրապուրուելով այս բաղդին տեսարանէն, մի ախ կը քաշէ եւ կսկսի իւր բաղդէն դժգոհիլ. երանի՜ քս էլ մի վաճառական լինէի, ծովով ու ցամաքով աշխարհէ-աշխարհ ճամբորդէի, լսէի, աշխարհի բաներ հասկնայի, պատուաւոր վաճառական լինելով անուն հանէի: Ի՞նչ է այս իմ

կեանք. գիշեր ցորեկ անասնոց հետ կեանք կը վարեմ, աշխարհ բոլոր քաղաքակրթութեան ետեւ կը վազէ. ես դորա համ ու հոտ չգիտեմ, իրաւ է որ տունս ամենայն բարութեամբ լի է, կը վայելեմ Աստուծոյ տուած բարիքներ, ոչինչ կարօտութիւն չունիմ:

Բայց միթէ մարդոյն համար միայն ուտել խմել բաւակա՞ն է— հարուստ եմ՝ այլ ինչ օգուտ, որ անծանօթ մնացեր եմ, իբրեւ մի սոսկական հովիւ, թէ մեռնիմ՝ յիշատակս էլ կը կորընչի. ո՞վ է տեսեր որ հովուի գերեզմանին վերայ կոթող մի կանգնեն. ես կուզեմ որ անունս արձանագրուի աշխարհի մեծամեծ մարդոց հետ, ապագայ սերունդ կարդայ եւ յիշէ զիս:

Այս խաբուսիկ երեւակայութենէն խաբուեցաւ մեր հովիւ. գնաց վաճառեց իւր բոլոր անասուններ, մեծ գումար մի եղաւ. տուաւ գնեց բազում ապրանքներ, տարաւ նա, որ երթայ օտար աշխարհ վաճառէ: Այս մեր անգիր, անհաշիւ հովին ուրախ-զուարթ նստելով նաւուն վերայ՝ ինքնին մտաւորական հաշիւ կանէր, այսպէս առի եւ այսպէս բարձր գնով պիտի ծախեմ, եւ այս առաջի անգամին այսքան պիտի շահիմ:

Մինչդեռ հովին իւր այս հաշուով կը զուարճանայր, ծովն էլ իւր բնութեան հաշին սկսեց. սոսկալի փոթորիկ հանեց, նաւն տարաւ զարկաւ մի ցամաքի ապառաժներուն, խորտակեցաւ նաւ եւ բոլոր ապրանքներ թափեցան ի ծով, խեղճ հովին մի փրկութեան տախտակ գրկելով հազիւ ազատեցաւ, ելաւ ցամաք, եւ յետոյ մի ուրիշ նաւով դարձաւ եկաւ տուն՝ մերկ կողոպուտ: Առաջ տէր էր, յետոյ վարձկան ծառայ դարձաւ, եւ հետզհետէ անասնոց տէր եղաւ, հասաւ իւր առաջի վիճակին: Մի օր գնաց դարձեալ այդ ծովնորի արօտատեղն, տեսաւ որ ծովն առաջուան պէս դարձեալ կը ծիծաղի իւր դէմը եւ նաւեր բարձուած կուգան:

Մեր հովիւ խելաբերելով կասէ, է՛, անիրաւ ծով, այլ եւս քո ծիծաղին չեմ հաւատար, տունս քանդեցիր: Բայց ես էլ բան հասկցայ քո փորձանքէն, թէ հովիւ վաճառական չի կրնայ լինել, եւ պէտք է այսուհետեւ իմ վիճակովս զո՞հ լինիմ եւ փառք տամ Աստուծոյ:

Տեսա՞ր, Թոռնիկ, այս առակ թող քեզ խրատ լինի, չի լինի թէ դու էլ մի օր ունայն երեւակայութենէն խաբուելով ասես. ոչխարներս ծախեմ, գութան տաւարներով ծախեմ, բոլոր ար-

տերս ծախեմ, որ կը լինի մեծ գումար, երթամ ի վան վաճառական լինիմ, թողնեմ գեղացիութիւն, եղնիմ քաղքցի. գեղեցիկ տուներ շինեմ, երբեմն եւս երթամ Ըստանպոլ՝ դամ, մեծ վաճառականի վարկ ու համբաւ ստանամ եւ այլն: Դու չ'գիտես, Թոռնիկ, դեռ անփորձ ես, թէ քաղաքային կեանքի փորձանք ծովու փորձանքէն էլ աւելի կործանիչ է, թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս: Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ քաղաքէն եւ քաղաքացւոց կենցաղավարութենէն: Ապահով կեանք գիւղն է, եւ արդար վաստակ մշակութիւն է, հողագործ՝ վաճառական չի լինիլ, մաճակալն էլ ծովու նաւապետ կամ ղեկավար: Խնամակալ Աստուած ամէն մարդ իւր տեղ դրած է, որ աշխատեն. քաղքցին ի քաղաք, գիւղացին ի գիւղ, նաւապետն ի ծով, մաճակալն ի դաշտ: Մարդիկ երջանիկ կը լինին, եթէ գո՛հ լինին իրենց գտնուած վիճակէն եւ չ'ձգտին այն բանին, որ իրենց ուժէն եւ շափէն վեր է, եւ շեն կրնար հասնել: Այնպէս չի հասկնաս, Թոռնիկ, երբ դու յառաջդիմել կուզես, ես քար կը դնեմ ոտքիդ առաջ, որ անշարժ մնաս ուր որ ես: Ո՛չ, իմ միտքս այն է, որ գիւղական կեանքի մէջ յառաջդիմես, տանուտէր լինիս, ագարակի տէր լինիս, հազար-հազար ոշխարներ ունենաս, բայց չը թողուս գիւղն ու դաշտ եւ միշտ յիշելով մեր առակ՝ ծովեզրին չը մօտենաս:

Աւարտելով այս երկար դաս, զոր խօսեցայ քեզի, ոշխարների խնամոց եւ դարմանի վերայ, այժմ պիտի խօսիմ անասնոց հետ գթութեամբ վարուելու մասին:

ԺԶ.

Գ Թ Ս Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
ԸՆՏԱՆԻ ԱՆԱՍՆՈՅ ՎԵՐԱՅ

Գիտենք, Թոռնիկ, եւ սուրբ Գիրք կը պատմէ մեզ, թէ Տէր Աստուած երբ ստեղծեց բոլոր անասուններ, մի հանդէս կազմեց, բոլոր կենդանիներն բերաւ Ադամ թագաւորին առջեւէն կարգ-կարգ անցուց, ցոյց տալով թէ այս ամէն քո իշխանու-

թեան ոտքի տակ դրած եմ: Ինչպէս Դաւիթն էլ կը խօսի. «Զամենայն ինչ հնազանդ արար ի ներքոյ ոտից նորա զխաչն՝ եւ զարջառ եւ զամենայն ինչ»:

Այս անասնոց մի մասն ընտանեցած են մեզ, եւ մեր բոլոր աշխատութեանց մէջ կը ծառայեն, կը հնազանդին ինչպէս որ ուզենք: Մի մասն էլ կայ, որ ազատ եւ ապստամբ են մարդոյն դէմ. զի մարդէն աւելի հզօր եւ պատառող գազան են, որ հեռաւոր անապատներ եւ աւելի անտառներու մէջ կը բնակին՝ եւ ստեղծող Աստուած չի մոռնար անոնց, կերակուր կուտայ, Առիւծի կորիւններ կը մուշեն, եւ Աստուծմէ իրենց կերակուր կը խնդրեն: Եւ ի՞նչ է իրենց կերակուր. տկար կենդանիները, զորս պէտք է աշխատութեամբ որսան, ուտեն եւ ապրեն: Այս աշխարհի մի բնական օրէնքն է, որ տկարներ ուժովներուն կերակուր լինեն: Թողունք ցամաքի աշխարհ, ծովու աշխարհին մէջն էլ այդ օրէնք կը տիրէ. կը տեսնաս որ փոքրիկ ձկներ, մեծ ձկներուն միշտ կերակուր կը լինին:

Բայց չը կարծես, Թոռնիկ, թէ այդ անընդել եւ անզուսպ գազաններ բոլորովին ազատ են մարդոյն տիրապետութենէն. ո՛չ, մարդ իւր ճարտար հնարամտութեամբ կարող կը լինի որսալ այդ կատաղի գազաններ եւ վանդակներու մէջ փակել, եւ այն աստիճան կրթել զանոնք, որք իբրեւ մանուկ մի կը հնազանդին իրենց կրթող տիրոջ:

Իսկ մեր ընտանի անասուններ այնչափ ընտելացած են մեզ, որ մեզ հետ կապրին, զրեթէ ընտանեկից կը համարուին, եւ մեր բոլոր թէ մշտական աշխատութեան եւ թէ ուրիշ բաներու մէջ աշխատակից են:

Թէպէտ մեք մեր անասնոց տէր եւ իշխան ենք, կը ծեծենք կը շարշարենք եւ անպատիժ կը մնամք, թէեւ երկրին օրէնք անասնոց շարշարելու համար սահմանեալ պատիժ ունի: Թող օրէնք, Եւրոպային մէջ յատկապէս անասնոց պաշտպան ընկերութիւն կայ, որ կարգուած պաշտօնեաներ ունի, ոստիկանաց պէս կը հսկեն, եթէ տեսան մէկն որ անգթութեամբ կը վարուի ո՛ր եւ իցէ անասնոց դէմ՝ իսկոյն կը բռնուի եւ իւր պատիժ կը կրէ: Եթէ տեսնան որ կառավար մի իւր ձիերուն դարման խնայելով վատուծ եւ տկար պահած է, այնպիսին իսկոյն պատիժ կը կրէ եւ կը տուժէ, իսկ այն որ իւր բռնատար ձին այնչափ լաւ դարմանած է, որ ահագին պալեաներ բարձուած մի սայլի՝

միայն կը քաշէ, պաշտպան ընկերութիւն՝ այնպիսի կառապանաց պարզեւ եւ մրցանակ կուտայ:

Մեզ համար այդ բան չկայ՝ ոչ պատիժ եւ ոչ մրցանակ, բայց մեր մրցանակ կամ պարգեւ մեր շահն է, վասն զի մեք մեր աշխատաւոր անասուններ որչափ լաւ դարմանենք, առոյգ եւ ուժեղ պահենք, այնչափ աւելի շահ կը լինի մեզ նոցա կըրկնապատիկ աշխատութենէն: Իսկ երբ մեր անասուններ տկար եւ անուժ լինին, մեր վարուցան եւ ամէն ինչ տկար կը լինի, այդ շատ յայտնի բան է, երբ գործիչներ տկար լինին, գործն էլ հետեւապէս տկար կը լինի: Օրինակ աշքիդ առաջ է, Թոռնիկ. այն գութաններ, որ ուժեղ գոմէշներով ու եզներով լծուած են, որչափ աւելի տեղ կը վարեն, քան այն գութան, որոյ անասուններ նիհար եւ ուժաթափ լինելով, մի օրավար տեղն հազիւ երկու օր կը վարեն:

Եթէ միայն մեր շահ նկատելով դարմանենք անասուններ, այդ մի առաքինութիւն չէ, այլ արդարութիւն կը պահանջէ որ բնականապէս գութ ունենանք անասնոց վերայ, վասն զի անասուններն էլ աշխարհիս վերայ մեզի պէս ցաւակցութիւն ունին, կարօտ են մեր օգնութեան: «Արդարն ողորմի անասնոյ իւրում, աղիք ամբարշտաց անողորմ են», կը խօսի սուրբ Գիրքը: Տէր Աստուած սուրբ անասուններ տուաւ մարդոց, որ մորթեն եփեն ուտեն, բայց օրէնքով կարգիլէ, որ չզենուն զգառն ի կաթն մօր: Երբ նորա մայր իւր նորածին գառնուկին վերայ կը գորովի, որչափ անգթութիւն է կաթնկեր գառնուկին արիւնն կաթին հետ խառնել, որով խեղճ մայր բնական գթով մորմոքելով կը բառաչէ եւ գառնուկ կը կանչէ: Անասնոց բնական գութ ժամանակաւոր է. այնչափ կը տեւէ՝ մինչեւ նորածին գառնուկներ եւ որթիկներ կաթէն կտրուին, իսկ մարդկային ծնողական գութ մինչեւ ի գերեզման կը տեւէ: Եւրոպիոյ քաղաքակիրթ աշխարհ այդ հաշիւ շունի, կաթնկեր գառն էլ, հորթն էլ, ի միասին կուտէ. ոչ Մովսէսին մտիկ կուտայ եւ ոչ բնական գթոյն: Բայց զարմանալի է, երբ օրէնք կը դնէ որսորդներուն համար, որ թռչուններուն ձագ հանած ժամանակ որսորդութիւն չանեն: Այդ ինձի էնպէս կը թուի. այնչափ գթութեան համար չէ, որչափ այն հոգածութեան համար թէ վաղիւն զինչ կերիցուք, մի գուցէ այդ համադամ թռչնոց կերակուր պակսի ազնուականաց սեղանէն:

Գթութիւն այնչափ մեծ առաքինութիւն է, Թոռնիկ, որ ոչ

միայն զգալ կուտայ մեզ խնայել եւ գթալ մեր ընտանի անասնոց վերայ, այլեւ նոյն իսկ պատառող գազանաց վերայ անգամ կը շարժէ մարդոյն սիրտ: Այդ մտքին յարմար մի սիրուն առակ խօսիմ քեզ, որ գթասիրութեան մի ճիշտ օրինակ է:

Մի մատաղ եղնիկ, իւր բնական աչրին մէջ ծնած ժամանակ, չգիտեմ ինչպէս կը լինի՝ իւր ձագեր կը մեռնին, խեղճ եզնիկ կը թողու իւր մեռած ձագերն, կելնէ կը շրջի լեռան անտառին մէջ, մի որջի պատահելով՝ կը տեսնայ որ երկու հատ գայլու նորածին լակոտներ անօթի նուաղած ինկած են: Գուցէ իրենց մայր ոչխար ուտելու երթալով՝ շնորէն խեղդուած էր, լակոտներ անմայր մնացեր էին: Գթասիրտ եղնիկ մայրենի գորովով խղճալով գայլու լակոտներուն վերայ, ի՞նչ կը լինի ասաց, որ ես այս անտէր լակոտներ սնուցանեմ, քանի որ ծծերս կաթով լեցուած են, մինչեւ որ մեծնան:

էդ անտառի մէջ մի դրացի ճգնաւոր կար, գիտես, Թոռնիկ, ճգնաւորներ աշխարհէ հեռացած աղօթասէր մարդիկ են, բայց ծնողական գթոյ քաղցրութեան շատ ճաշակ չունին: Է՞, անխելք եղնիկ, կասէ ճգնաւոր, կը զարմանամ, դու ի՞նչպէս այդ գայլոյ լակոտներ կը սնուցանես, շե՞ս գիտեր, որ դոքա մեծնան գայլ կը լինեն եւ գուցէ առաջին անգամ ձեր արիւն ծծեն: Էդ բան ես չեմ մտածեր, այլ կը մտածեմ միայն բարիք մի անել, կը պատասխանէ բարեսիրտ եղնիկ, ի՞նչ անեմ, ես կաթ ունիմ, ձագ չունիմ, այս խեղճեր մայր չունին կաթի կարօտ են, պէտք է մայր լինիմ, հոգամ զիրենք: Է՞, ճգնաւոր եղբայր, մի՞թէ՞ մարդոյ ծնածներն ամէնք բարի կը լինին, եւ երբ մեծնան գայլէն աւելի շարագոյն շե՞ն: Այս մի առակ է, Թոռնիկ, ուրիշ մի եղած բան պատմեմ քեզ, զոր ես աշքովս տեսայ, եւ դու տես թէ ինչպէս գթասիրութիւն երբեմն զմարդ ծայրայեղութեան կը տանի, գիտենք, թէ մարդ մարդոյ վերայ կամ ընտանի անասնոց վերայ գթալ սովորած է, բայց չենք տեսեր թէ մարդ գայլոյն գթութիւն անէ, որ միշտ ոչխարներ կը գիշատէ:

Հայրիկ, երբ Հովիւ ընտրուեցաւ Մշոյ վիճակին, վարագէն Ս. Կարապետ երթալու ժամանակ, ես էլ հետն էի, գնացինք հասանք Զիարէթ գիւղ, որ քիչ հեռու է Գլակայ վանքէն: Էդ գիւղի մարդիկ շատ պատիւ արին Հայրիկին, մեղրով սեր, մեղրով կարագ, խորոված գառն կերանք ու կերանք, էրնէ՛կ էն աւուր:

Ճաշէն յետոյ տեսանք էդ գիւղի կտրիճ երիտասարդներ մի ողջ գայլ բռնած են, բերնին ու ոտքերուն մէջ փայտ դնելով պիրկ կապած՝ էնպէս բերին ձգեցին Հայրիկին առաջ: Է՛, Հայրիկ, ասին մեր բախշիշ տուր, այս միջոցին էդ խեղճ գայլ աչքեր դարձուց դէպ ի Հայրիկն, էն ժամանակ ես տեսայ որ Հայրիկին շատ դժար եկաւ, եւ շատ զգացունցաւ, հարցուց թէ ո՞ւր տեղ բռնեցիք այս գայլ, ասին թէ գեղին մօտեր. եկեր էր պահուրտեր էր գոմին պատի մի քունջ, որ գիշեր ելնէր ոչխար գողնար ուտէր: Հայրիկն ասաց. միթէ՞ ոչխար ձեզի համար հալալ է, գայլու համար հարա՞մ է. Աստուած գայլն էլ ոչխարին հետ ստեղծեց է եւ իւր զբամաթ տուեր է. դուք ազատ կերպով ոչխարներ կը մորթէք կուտէք, ի՞նչ կը լինի որ այդ խեղճ լեռան աղքատին էլ բաժին տաք, դուք զրպարտութիւն կանէք այս գայլուն վերայ, նա չէր եկեր ոչխար գողնալ, այլ լսեր էր թէ գեղ խաչ օգնեա մատաղ գայ, եկեր էր մատաղ ուտելու. ո՞վ գիտէ քանի՞ օր անօթի մնալով ուժէ ինկած, հազիւ ինքզինք ձգեր է գեղն, դուք վրան հասնելով բռնեք էք, եւ որպէս թէ մեծ քաջութիւն արած էք, բախշիշ կուզէք: Մեծ բախշիշ կուտամ ձեզ, տարէք գեղէն դուրս արձակեցէք խեղճ գայլ, թող երթայ իւր բանին: Այս որ լսեցին գեղացիք, սկսեցին մոմռալ իրարու հետ, ծօ մարդիկ, էդ Հայրիկ հովիւ եկած է մեր երկրին՝ մեր ոչխարներ գայլերո՞ւն պիտի տայ, մեք հազար ճորով գայլ մի բռնեցինք, նա կասէ արձակեցէք: Հայրիկն այս տրտունջն լսելով՝ սկսեց իւր գայլու առակներ: Մտիկ արէք գիւղացիք, ձեզ մի առակ խօսիմ: Մի գայլ եօթն օր եօթ գիշեր սարեր ձորեր շրջելով բան մի չինկաւ ձեռք, տեսաւ որ անօթի պիտի մեռնի, ասաց ուշիկ ուշիկ երթամ մօտի գեղն, գուցէ Աստուած մի զբամաթ տայ ինձ: Խեղճ գայլ խելամաղ իրիկուան մութին կը հասնի մի գիւղ, մի գոմի պատի տակ կը կծկուի: Էդ գոմի պատի ճեղքէն գայլ դէպ ի ներս կը նայի, որ ճրագներ կը վառուին, ոչխարներ կը մորթուին, շներն էլ մի կողմ շնթոկած եւ աչքերնին տնկած իրենց բաժինին կսպասեն:

Այստեղ գայլուն սիրտ դառնացաւ եւ սկսեց ինքնին ասել, է՛, անիրաւներ, այդ բան եթէ գայլն անէր, ի՞նչ վայնասուն կը հանէիք. դուք, հովիւներ շներով բրբրով գայն պիտի հալածէիք, ես արդ զրկուած ու նուաղած աչքով կը դիտեմ ձեր այդ արածներն, գայլու անուն ելած է, ոչխարներ դուք կուտէք, դուք յի-

րաւի կերպարանքով մարդ էք, այլ բարքով մարդագել էք, դուք չէք տեսնար այն մեր դրացի մարդագելեր, որոնք խումբով կը յարձակին եւ ձեր ոչխարի հօտեր պըռ անելով կը տանեն, ձեր եւ ձեր շներու քաջութիւն միայն խեղճ գայլերու վերայ կը փորձէք. որոնք շատ սակաւապէտ եւ ձեզմէ աւելի խղճմտանք ունին:

Գայլու այս դանգատն ու դատաստան շատ իրաւացի է, սիրելի գիւղացիք, գայլերն էլ պիտի ապրեն աշխարհիս վերայ, դուք կուզէք նոցա սերունդ հատցունել, պէտք է գիտնաք որ, գայլեր ձեզ համար շատ օգտակար են, եթէ գայլերուն ա՛հ չը լինի, դուք երբէք ձեր ոչխարներ չէք պաշտպաներ:

Հայրիկին առակ եւ այս խօսքեր բաւական դպաւ գեղացուց սրտին: Երիտասարդներ ասին, Հայրիկ, ինչպէս կերեւայ՝ դուք շատ կը գթաք այս կապուած գայլուն վերայ. մեք քո խաթեր համար կարձակենք ազատ կը թողունք, մեր բախշիշ տուր: Առին: զբախշիշ, խաբեցին զՀայրիկ, խեղճ կապուած գայլն տարին: գեղէն դուրս, շներ թող տուին վերան խեղճեցին, գայլու փոստիկ հանին: Շատ լաւ արին գիւղացիք, Հայրիկ ելեր է ներողութեան ճառ կը կարդայ գեղի ոչխար ուտող գայլուն:

Այս պատմութիւն արի քեզ, Թոռնիկ, բայց դու զգոյշ կաց. ճիշդ խրատ առնելու օրինակ չէ. միայն պատմեցի քեզ, որ լաւ հասկընաս թէ գթասիրութիւն որչա՞փ կը տիրէ մարդոյն սրտին: վերայ, որ պատառող գազան անգամ խնայել կուզէ:

Հապա մեր ընտանի աշխատաւոր անասուններ ո՞րչափ արժանի են մեր գթասիրութեան: Խստասիրտ եւ անողորմ են այն երկրագործներ, որ անասուններ շարշարելով տանջելով հաց կը վաստկին. սորա համար է որ այնպիսիներ կուշտ հաց չեն ուտեր, միթէ՞ անասնոց աղաղակն ու հեծեծանք չի՞ հասներ երկինք, դու մի կարծեր թէ անասուններ իբրեւ ոչինչ եւ չըտտի գումարուած են Աստուծոյ առաջ: Դու չե՞ս կարդացեր Յովնան մարգարէի գիրք. Տէր Աստուած ամբարիշտ Նինուէացուց խնայած ժամանակ անասնոց էլ խնայեց հաւասար այնչափ տղայոց, որ չգիտէին աջն ու ձախն:

Խիստ կը գորովիմ Թոռնիկ, գութս կը շարժի, երբ կը տեսնամ, որ մեր գիւղական մշակ ժողովուրդ շատ անխիղճ եւ անխնայ կը վարուի իւր ընտանի լծկան անասնոց հետ, միշտ խաբազանակոծ կը տանջէ, այնպէս որ անմոռնջ անասնոց քամակներու վերայ հարուածոց գծեր շերտ-շերտ կերեւան: Եթէ

Բաղամու խօսուն իշու պէս Աստուած հրաշքով բանար անասնոց լեզուն, ի՞նչ աղաղակ ու գանգատ պիտի բառնային մարդոց անգթութեան համար: Այլ միթէ նորա անմոռնչ հեծութիւն ու բառաշն մի աղաղակ չէ՞: Հնծող մշակին զրկանաց բողոքն կը հասնի երկինք, մշակին աշխատակից զրկեալ հարուածեալ անասնոց բողոք երկինք չի՞ հասներ:

Երբեմն կը տեսնամ, խեղճ անասուն ուժաթափ լինելով լուծն ի վզին այնպէս ակօսին մէջ կը թաւալի, տես դու էն ժամանակ որչա՞փ խարազան պիտի ուտէ, հարուածին չը տոկալով՝ ճարահատ կը կանգնի, քիչ մի տեղ կերթայ եւ դարձեալ կը թաւալի: Անգութ հերկագործ չի մտածեր՝ պահ մի թողում այդ խեղճ անասուն, թող երթայ արածայ հանգստանայ եւ ապա բերեմ լծեմ: Անգութ մարդիկ էլ կան, որ խարազանի կամ դալար ճիպոտի տեղ, շոր փայտ կը գործածեն. էն ժամանակ ոչ միայն կաշին ու միս, այլ եւ ոսկորներ անգամ կը ջախջախուին անլեզու անասնոց:

Ձիապան կամ իշապան մարդիկ եւս շատ շարաշար կը վարուին այդ բեռնատար անասնոց հետ, երբեմն ծանր բեռներ կը բառնան իրենց ուժէն վեր: Եթէ պատահի որ խեղճ անասուն բեռան տակ ճարահատ լինելով նստի, կամ դիպուածով իյնայ, ի՞նչ կանեն, գիտե՞ս. անգթաբար կը ծեծեն բեռան տակ, որ ծանրութեան տակ ճնշուած անասուն ինքնին կանգնի, այս պատճառաւ թշուառ անասուն կը վտանգուի կամ մէջքէն եւ կամ ստքէն:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ մարդոց անգթութիւն որչա՞փ կը ծանրանայ խեղճ անասնոց վերայ, պաշտպան ու փաստաբան շունի, միայն խիղճ ու գթասիրութիւն է անասնոց պաշտպան, այդ եւս շատ հազուագիւտ է մարդոց սրտին մէջ:

Հայրս կը պատմէր ինձ, Թոռնիկ, թէ ժամանակաւ մի կառավարիչ եղեր է ի Վան. էդ մարդ բնականապէս մեծ գթասիրութիւն ունէր անասնոց վերայ. եթէ տեսնար մի մարդ որ շարաշար կը վարուէր անասնոց հետ՝ իսկոյն կը պատժէր զայն եւ յանցանքին համեմատ զուարճալի պատիժներ կուտար:

Մի օր քաղաքէն ելնելով դէպի Արտամեստու աւան կերթայ, կը տեսնայ որ երկու ձիապաններ մի աղբիւրի գլուխ հանգիստ նստած հաց կուտեն, իրենց ձիեր էնպէս բեռան տակ կեցած են, իսկոյն հրաման կանէ որ ձիերուն բեռներ վար իջեցնեն,

էդ բեռներն էլ գարի են եղեր, ձիերու տոպրակներ բաւականին լեցնելով, կախել կուտայ ձիերու գլխէն, էդ բեռներն էլ մէկ-մէկ թակ մարդոց կոնակ կը դնէ եւ կասէ մինչեւ ձիեր իրենց գարին ուտեն, դուք էլ պէտք է ոտքի վերայ կենաք էդպէս:

Մի օր եւս քաղաքի դռնէն դուրս ելած ժամանակ, կը տեսնայ որ երկու մարդիկ մէկ ձիու վերայ նստած դէպ Այգեստան կերթան, այս բան կառավարչի աչքին շատ արտաոտոց կերեւայ, հրաման կանէ որ երկուքէն մէկն ձիէն վար իջնայ եւ իսկոյն կը դրկէ բանտ. միւսին կասէ դու ծեր ես, քեզ խնայեցի, գնա լուր տուր ընկերիդ համար թէ բանտ տարին եւ տասն օր իւր պատիժ պիտի կրէ:

Մի օր դարձեալ քաղաքէն դուրս շրջած ժամանակ կը տեսնայ մի մարդ մի տոպրակ թելին վերայ ձգած՝ կերթայ, բայց շատ կը զարմանայ, երբ այդ տոպրակէն կատուներու ձայներ կը լսէ, մօտենալով կը հարցնէ ի՞նչ կայ այդ տոպրակին մէջ, մարդն կը շուարի ժխտել, որովհետեւ կատուներու ձայներ կը լսուին. Աղա, կասէ, գող կատուներ են, պիտի տանեմ ձգեմ քաղաք: Ա՛յ անպիտան մարդ, կասէ կառավարիչ, ես գողեր քաղաքէն դուրս կը հալածեմ, դու կատուներ քաղաք կը տանես: Հրաման կանէ խեղճ կատուներ տոպրակէն դուրս կը հանեն եւ այդ տոպրակ անցունել կուտայ մարդուն գլուխ, մի ոստիկան ձեռքէն բռնելով դէպ ի բանտ կառաջնորդէ. էս խայտառակութիւն կը տեսնան անցնող դարձող մարդիկներ. միայն թէ գլխուն տոպրակի շնորհիւ շեն կարող ճանչնալ: Իսկ ազատուած կատուներ ուղղակի դէպ ի տուն կը դառնան, լուր կը տանին տնեցւոց, թէ իրենց տէր բանտ տարին:

Բայց դու հարցո՞ւր, Թոռնիկ, թէ այդ գթասէր մարդ միայն շարաշարուած անասնոց վերայ գութ ունէր եւ այդպէս անաշառ դատաստան կը տեսնար, չէ՞ նոյն գութ եւ անխտիր դատաստան զրկեալ մարդոց համար էլ ի գործ կը դնէր:

Այո՛, Թոռնիկ. երբ մարդ անասնոց վերայ գութ ունենայ, շատ բնական է, որ իւր համացեղ ընկերին վերայ աւելի եւս կզգայ եւ գթասիրութիւն կը շարժի: Այլ ով գիտէ, աշխարհ է, գուցե կան այնպիսի մարդիկ էլ, որ արտաքուստ բարեսիրտ ձեւանալով, կատուի դատաստան կը տեսնան, որպէս զի ցոյց տան թէ արդարասէր են, իսկ բողոքող զրկեալ մարդու դատաստան

տան ի բաց կը թողուն: Ինչպէս Քրիստոսի ժամանակ կեղծաւոր փարիսեցիներ ուղտն կուլ կուտային և մօղուկներ գինու երեսէն կը քամէին. այսինքն Աստուծոյ օրինաց արդարութիւն զանց կանէին եւ փոքրիկ աննշան բաներն արդարութիւն կը համարէին:

Մարդիկ կը կարծեն, Թոռնիկ, որ դատաւոր Աստուած միայն զրկեալ մարդոց համար վրէժխնդիր կը լինի: Ո՛չ. ես լսած եմ. եւ գրքերու մէջ եւս կարդացեր եմ, թէ անխօս անասնոց բողոքն եւս կը հասնի Աստուծոյ առաջ. եւ Աստուած դատաստան տեսնալով վրէժխնդիր կը լինի:

Ասորի սուրբ Եփրեմ հուրին ինքնին կը խոստովանի իւր տղայութեան յանցանք, որ գրուած է իւր վարուց պատմութեան մէջ:

Կասէ թէ ես պատանեկութեանս ժամանակ շատ ստահակ անհանդարտ եւ շարաճճի մի պատանեակ էի, մի օր դաշտի մէջ մի յղի կով տեսայ, որ նստած էր, պիտի ծնէր. ես քարաձգութեամբ հալածեցի խեղճ կով, չը թողի որ նա հանգիստ ծնէր և որ հորթիկ. այնչափ լարեցի ետեւէն, մինչեւ տարի անտառին մէջ: Կովն իւր հորթ նետեց եւ շնչասպառ անկաւ գետին. մնաց այնպէս, գազաններ գիշեր կովն էլ հորթն էլ կերան: Էդ կով մի աղքատի կով էր. բանը ծածուկ չը մնաց, իմացուեցաւ, զիս տարին բանտ դրին. էդ բանտին մէջ ուրիշ յանցաւորներ էլ կային, որ իրենց մեղքեր իրարու կը պատմէին. մէկն կասէր եւս մի անմեղ մարդ սպանեցի. միւսն կասէր եւս մեծ վաճառական մը կողոպտեցի եւ զինքն սպանեցի եւ այլն: Զիս էլ հարցուցին, տղայ, քո մեղքն ի՞նչ է. ես պատմեցի կովու անցքը, օ՛, ասին, էդ էլ մե՞ղք է: Վերջապէս ոճրագործ մարդոց դատաստան տեսնուեցաւ, տարին կախեցին: Իսկ իմ տղայութեանս խնայելով զիս մահապարտ չդատեցին, բայց լաւ մի ծեծելով արձակեցին բանտէն. յիրաւի քանի ամիսներ բանտին մէջ շարունեցայ: Երբէք քուն չունէի. միշտ հալածեալ կովու պատկեր աչքիս առաջ կուգար:

Մտածեցի որ աղքատի կովու համար պէտք է յաւիտեան ապաշխարիմ. ուստի թողի տուն, հայր, մայր եւ ամէն ինչ, ասի երթամ սար ճգնաւոր լինիմ, անգթութեան ու զրկանաց մեղքերս քաւիմ: Եւ ես այս փորձանքով զգաստացայ եւ խելամուռ եղայ Աստուծոյ դատաստանին, որ անասնոց համար էլ վրէժ-

խնդիր կը լինի, երբ մեք անգթութեամբ վարուինք անխօսուն կենդանեաց հետ:

Այս պատմութիւն թող խրատ լինի քեզ, Թոռնիկ, երբէք մտքէդ մի հաներ. եւ միշտ յիշէ Սուրբ Եփրեմի պատմութիւն եւ հալածեալ կովու դատաստան. գիտնալով եւ հաւատալով թէ Արդար Աստուած հաւասարապէս դատաւոր է ինչպէս մարդոյն նոյնպէս եւ զրկեալ անասնոց:

Ժէ.

ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆ ԾԱՌԱՏՆԿՈՑ

Սիրելի Թոռնիկ, եթէ աստի հազար-հազար տարիներ առաջ ծնած լինէինք, պիտի տեսնայինք այս մեր բնակած երկրագունդ բովանդակ անտառներով զարդարուած: Եւ ո՛վ էր տնկեր. Արարիչ Աստուած, որ ասաց եւ եղեւ, ոչ միայն ծառեր, այլ եւ ամենազան բոյսեր ինքնին երկրի ծոցէն վեր բուսան: Տես այն մթնագոյն լեռներ եւ այս ընդարձակ դաշտեր, հովիտներ, ձորեր, գուցէ ժամանակով խիտ անտառներով լցուած էին:

Կը թուի թէ հին նախադարու մարդիկ, որ միայն վայրենի որսորդութեամբ կապրէին, գուցէ մոռցած էին մեր նախահօր մշակութեան արուեստ, որուն ասաց Տէր Աստուած գործել զերկիր ու պահել: Էն ժամանակուան վայրենի մարդիկ որ վաղուան համար հոգալ չգիտէին, սկսեցին անխնայ կերպով շարդել, վառել անտառները: Բայց նախապէս հոգացող Աստուած այս մեր երկրագնդին շատ տեղեր երկրաշարժով վեր ի վարչրջեց, անթիւ անհամար անտառներ գետնի խորութեան տակ, պահեց ինչպէս մի անսպառ գանձ՝ մարդոց ապագայ սերունդին համար: Ներկայ խելացի սերունդ երկրագունդ քրքրելով եւ երկրին խոր ծոցեր բանալով՝ գանձը գտաւ, եւ ի՞նչ է այդ գանձը. գիտե՞ս, Թոռնիկ, ոչ ոսկի է եւ ոչ արծաթ, այլ սեւացեալ քարածուխ, որ ոսկիէն աւելի պատուական եւ շահեկան է: Վասն զի աշխարհիս յառաջդիմութեան մեքենաներ շոգիի զօրութեամբ կը-

գործեն, եւ շոգին ջրէն կը գոյանայ վառուած քար ածուխի բոր-
բորոզ կրակէն:

Այսպէս երբ տեսան մարդիկ, որ Աստուծոյ տնկած հնա-
գարեան անտառներ հետզհետէ կսպառին, այնուհետեւ սկսեցին
ամենայն աշխատութեամբ ձեռատունկ անտառներ հասցունել
եւ այսօր արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհ մշակուած անտառնե-
րով լցուած է, որ լիովին փայտ կը մատակարարէ՝ թէ շինուա-
ծոց համար, թէ այնչափ անհամար փայտաշէն նաւերու համար,
եւ թէ շոգեկառքերու հարթուած ճամբաներու պատրաստութեան
համար:

Իսկ մեր արեւելեան աշխարհ անտառներու հարստութենէն
շատ աղքատ է. եթէ կան այժմ սակաւ ինչ բնական անտառներ,
այն եւս անկանոն եւ անխնայ կտրուելով սպառելու վրայ են:
Ուստի պէտք է աշխատինք մեր հողագործութեան հետ նաեւ ծա-
ռատունկ անտառներ հասցունել: Եւ գիտե՞ս թէ որչա՞փ ընդար-
ձակ սահմաններ ունի գիւղական ժողովուրդ անտառի մշակու-
թեան համար՝ թէ դաշտագետին եւ թէ փխրահող բլուրներ: Երկ-
րագործին համար փայտին պիտանութիւն այնչափ կարեւոր է,
որչափ հաց իւր կեանք պահելու համար: Եթէ անշուք խրճիթ մի
շինէ, որպէս զի իւր ընտանիք ծուարին նորա մէջ՝ փայտ պէտք է.
հապա այն մեծ նահապետական ընտանիք, որոց թիւ կը հասնի
մինչեւ քառասուն եւ յիսուն, որչա՞փ ընդարձակ շէնքերու պէտք
կունենայ: Թողունք մեր տուններու շինութիւն, որոց համար
բարտի, կաղամախի եւ ուրի փայտեր պէտք են: Իսկ մեր մշա-
կական աշխատութեան համար ուրիշ այլ եւ այլ տեսակ ամուր
փայտեր պէտք են: Հացի փայտ պէտք է գութանի կտր էշին եւ
առատամի համար. քեզի փայտ պէտք է սայլերու մածան կազ-
մելու եւ տնակի համար, թողունք այլ եւ այլ փոքր գործիքներ,
որք առհասարակ պինդ փայտերէ կը շինուին: Եւ ինչպէս գրեցի
յառաջ, երկրագործ գիւղացին այս տեսակ փայտեր ձեռք բե-
րելու համար որչա՞փ պարապ ժամանակ կանցունէ, մինչեւ հե-
ռաւոր տեղեր երթալով գտնէ, բերէ, շինէ եւ գործի սկսի:

Թողունք այս ամէն, Թոռնիկ, դու կը տեսնաս թէ ծառա-
տունկ ունեցող գիւղեր որչա՞փ գեղեցիկ եւ զուարճալի են, եւ
միանգամայն գիւղին տեսարանին մեծ շուք կուտան: Դու զնա-
ցեր ե՞ս Արտամետու այն ձոխագոյն ծառաստան եւ մրգաստան,
դու թո՞ղ անտառային անպտուղ ծառեր, որչա՞փ զանազան պլտ-

ղատու մրգաբեր ծառեր կան՝ թէ խնձոր, թէ տանձ եւ թէ այլ
բազմատեսակ անուշահամ պտուղներ, որոց մէջ ամենէն ազ-
նուագոյն կը համարուի համով, հոտով եւ գունով շնաշխարհիկ
կարմիր խնձոր, եւ այնչափ առատ, որ բովանդակ վասպուրա-
կան երկրին բաւական կը լինի:

Գիւղի համար ծառատունկ ուրիշ օգտակարութիւն եւ հա-
ճոյական քաղցրութիւններ ունի: Յամարան արեւու տօթագին
հովանին տարածելով, իսկ ի ձմերան հիւսիսի սաստկաշունչ
քամիէն կը պատսպարէ: Հապա որչա՞փ քաղցր կը լինի վիւ-
ղական ընտանեաց համար, որք պարապոյ ժամեր՝ իրենց ման-
կիկներով ծառերու շուքերուն տակ նստելով՝ ձեռագործներով
աշխատին եւ զբօսնուն: Սոխակն ու սարեակ ծառաստանէն եր-
գեն, մանկիկներ վարէն խաղալով ճիւղան, եւ երբ գառնուկներն
եւս կայտորին ու մային, վա՛շ, քանի՞ անուշակ ձայնակիցներ
ներդաշնակութիւն կը կազմեն գիւղական պարզ կեանքում:

Ծառաստանք ոչ միայն՝ մարդոց համար իբրեւ վայելք եւ
օգուտ են կեանքի պիտոյքներու մասին, այլ եւ շատ կարեւոր
են անասնոց համար, վասն զի ծառերու տակ միշտ թարմ կա-
նաչներ կը բուսնին, ուր միայն պէտք է արածեն, նորածին կո-
վերու հորթեր եւ մատակի ձագեր եւ ամարան տօթածամուն
այդ մատաղածին անասնիկներ հովասուն ծառերուն տակ կը
հանգչին կանաչներու վերայ:

Բայց, Թոռնիկ, բաւական չէ որ ծառաստանք միայն գիւ-
ղի շրջապատներ զարդարեն, երանի՞ թէ մեր դաշտեր անդաս-
տաններն եւս ծառատունկերով զարդարուին, ուր որ ջրի գնացք-
ներ կան եւ աղբիւրներ կը բղխին. օ՛շ, քանի դիւր եւ հանգըս-
տաւէտ կը լինեն թէ աշխատաւոր մշակներուն եւ թէ լծատար
խոնջած անասուններուն, որ այն ինչ կէսաւուր տօթածամուն
լծերէն կը քակուին, իսկոյն այդ հովանուտ ծառերուն տակ
կսկսին արածել եւ յետոյ կը նստին եւ կ'որոճան, իսկ ջրասէր
գոմշուկներ, որ անչափ տաքութեան շեն դիմանար, լծէն ար-
ձակուելուն պէս դէպ ի ջուր կը վազեն, եւ թէ ջուրն առատ է՝
մէջ կը նստին, հօտաղ լաւ մի կը լուանայ եւ ապա կը բերէ
արօտատեղ: Այդ պահուն խոնջած մշակներ կը նստին աղբիւրի
գլուխ ծառի հովի տակ, եւ կսկսին հարցնել իրարու, արդեօք
էս օր տանտիկին ի՞նչ է եփեր մեզ համար. դու գիտես մեր

մշակներ շատ սիրահար են իւղալի ճաշին եւ փիլաւին, եւ տոպրակով քամած մածունին:

Կը տեսնան, որ հացքեր կտրիճ աղջիկ շալկորեր կուզայ շալակ վար կը դնէ, կը բանան կը տեսնան, որ ճիշտ իրենց ուզածին պէս է կերակուրներ: Մշակին սեղան կանաչազարդ գետինն է, ուր կը փռեն մէզաք, կը շարեն վրան թագէ հացեր, կը բանան մածնի տոպրակ, հողէ կամ փայտէ կօտին մէջ կը հարին զմածուն աղբիւրի պաղուկ ջրով, յետոյ կառնեն դգալներ, մի դգալ փիլաւ մի դգալ մածնէ թան. օ՛խ, Թոռնիկ, կերերես, դու գիտես թէ ո՞րչափ ախորժանօք կուտեն այդ անօթի մշակներ, կուտեն եւ կօրհնեն զտանտիկին:

Կէսաւուր ճաշէն յետոյ, գլուխնին կը դնեն հով ծառին տակ, անուշ քուն կը քաշեն, այնպէս որ իշխան իւր ապարանքին մէջ փետրալից անկողնոյ վրայ կարող չէ այն հանգիստ եւ անդորր քուն ունենալ. դորա պատճառներ այժմ չ'գիտես դու, Թոռնիկ, քայց յետոյ կիմանաս, երբ տակաւ զարգանալով աշխարհի բաներուն հետաքրքիր լինիս:

Այսպէս, մտացի Թոռնիկ, լաւ ուշադիր եղար թէ ծառատունկեր որչա՞փ պիտանի եւ շահաբեր են գիւղական ժողովուրդին համար: Ուրեմն աշխատիր որ տարուէ տարի միշտ տնկելով եւ խնամելով՝ մեր տան սեփհական ծառատունկեր շատցունես: Ես արդէն ի վաղուց մի դրան արտ ցանկապատելով գեղեցիկ ծառաստան մի հասուցած եմ, դու պէտք է որ իմ տնկած ծառերով չը պարծենաս, այլ աւելի քաղցր է, որ դու եւս նոր ձեռատունկեր տնկելով՝ մշակելով անով պարծենաս: Գիտե՛ս, ծառատունկն եւս իրենց առանձին-առանձին խնամքներ ունին տնկելու, փշտելու, կտրելու եւ այլն: Ծառեր գարմանելու մասին շատ երկար դասեր պէտք չեն քեզ, դու կը տեսնաս թէ ինչպէս Պապիկդ մի սղոց եւ մի կօռ դանակ առնելով կը մտնայ ծառաստան, միշտ շորցած եւ աւելորդ ճիւղեր կը կտրէ, որպէս զի մնացեալ ճիւղեր աւելի աճեն: Պէտք է մրգաբեր ծառերուն տակն ձրկու կամ երեք տարին անգամ փորուին. այս աշխատութիւն եւս իւր շահն ունի, նախ որ գետինն խրխրուելով ծառերուն արմատներ աւելի կը զօրանան, երկրորդ՝ գարի կամ այլ հնտեղէն քաներ ցանելով՝ ծառէն եւ ծառատակէն միանգամայն արդիւնք կատանաս:

Կի յիշե՛ս, Թոռնիկ, քանի տարիներ առաջ Վանեցիք թթե-

նիի մշակութիւն սկսեցին, սկզբան շատ յաջողութեամբ յառաջ տարին: Այսպէս վերահաս դիպուած մի եղաւ, որ Վանեցիք մի քանի տարի միայն շերամի հունտ ծախելով մեծ շահեր ունեցան, այնչափ բարձրացաւ Վանայ հունտի գին, որ ոսկիին հետ հաւասար կշռելով կառնէին, վասն զի ուրիշ երկիրներու հունտեր բոլոր արուեցան շերամի որդերուն մի կերպ հիւանդութենէն:

Ցաւալի է, եթէ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, թէ ինչպէս Վանեցիք այդ շահաբեր ձեռնարկութիւն բոլորովին ի բաց թողին, քանզի նոքա ի սկզբան այնպէս կարծեցին ու պաշարուեցան, թէ միայն շերամի հունտ ծախելով պիտի շահին, չի կրցան գուշակել թէ այդ մի բաղդի դիպուած էր եւ անցաւ, չի կրցան նաեւ ըմբռնել թէ շերամի մշակութիւն սոսկ սերմի վրայ չէ, այլ առաւել խողակներու վրայ է, վասն զի թթեցի մշակութեան բուն արդիւնք խողակն է, կամ պէտք է ժամանակին խողակ ծախել եւ կամ խողակներէն թել քաշելով ապրշում ծախել: Եւ որովհետեւ ապրշում ինքնին թթեցե բան է, բայց գին ծանր, այս բան շատ ձեռնտու էր Վանեցոց շահավաճառութեան համար, հեռի լինելով ծովեզրեայ նաւահանգիստներէն:

Կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ Վանեցիք բարակ ձանձրալի եւ խնամոտ աշխատութիւններ չեն սիրեր, մի կանգուն խորութեամբ հողը շրջելով թթեցի տնկել, ամէն տարի ծառատունկեր փորել, շերամատուն շինել, որդերուն աշխատութեան պատշաճ սեղաններ պատրաստել, ամեն օր թթեցի տերեւներ բերելով որդեր կերակրել, իբրեւ բժիշկ սուր աչքով որդերուն վիճակ քննելով՝ հիւանդներ առողջներէն զատել, եւ երբ կսկսին որդեր խողաններ հիւսել, դոցա փոքրիկ-փոքրիկ ծառի ճղիկներ պատրաստել եւ այլն եւ այլն. հապա խողակներ կապելէն յետոյ՝ պէտք եղած սերմն առնել, մնացեալ խողակներ կամ այնպէս վաճառականին ծախել եւ կամ թել քաշել եւ կաժկաժ անելով զուտ ապրշում հանել եւ կապել, օ՛խ, ի՞նչ ձանձրալի երկարատեւ աշխատութիւն, տրտնջալ կսկսի ծոյլ, անձմեռ Վանեցին:

Տես, Թոռնիկ, շերամատութիւն ձանձրալի եւ երկար աշխատութիւն կը համարի Վանեցին, որ շատ-շատ երեք ամիս հազիւ տեւէ բոլոր աշխատութիւն եւ արդիւնք կատանայ, այն ինչ այգի տնկելով եօթը տարի ամբողջ կ'սպասէ եւ ապա տրնկած այգույն երախայրիք կընդունի: Բայց միթէ Վանայ սոյն

բազմաշատ ու հնատունկ այգիներ արդի սերո՞ւնդ տնկած է. ո՛չ, նոյն նահապետին հարազատ այգեսէր զաւակներ՝ մեր նախնի Պապիկներ տնկած են եւ մենք այսօր կը վայելեմք, ինչպէս ես մի այգի տնկած եմ, ես մեռնիմ դու պիտի ժառանգես ու վայելես՝ է՛, գուցէ յետոյ պարծենաս ու ասես թէ այս այգին ես տնկեցի:

Այժմէն պատուէր կուտամ քեզ, Թոռնիկ, որ ուրիշ ծառատունկներու մշակութեան հետ շմոռանաս նաեւ թթենիի մշակութիւն, որոյ համար շատ նպաստաւոր են մեր գիւղի շրջապատի հողեր, զի թթենիի տունկ աւազախառն հողի մէջ շատ կը յաջողի: Բայց պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ մեր երկրագործութեան սովորական աշխատութիւն շատ բազմազբազ է: Ուստի դու երբ ծառատնկոց մշակութիւն յառաջ տանիլ կուզես, լաւ է որ բուն հողագործական կամ սերմնացանութեան մշակութիւն, զորօրինակ ցորեն, գարի եւ այլն, շափաւորես, որպէս զի կարենաս ծառատնկոց մշակութիւն աւելի արգիւնատրել:

Բաւական ընդարձակ խօսեցայ, Թոռնիկ, ծառաստանի մըշակութեան մասին, դու գիտես Պապիկդ ծառն ու աղբիւր շատ կը սիրէ: Երբեմն աշխատութենէն յոգնած կերթամ կը նստիմ մի ծառի հովանեաց տակ. կանակս ծառի բնի՛ն կուտամ կը հանգչիմ, ծերացած եմ, Թոռնիկ, այլ ես ինձ համար ծերութեան ցուպ եւ յենարան պէտք է: Յակովք նահապետ իւր մէկ սիրած որդին ցուպ ծերութեան կը կոչէր, ես էլ կասեմ՝ քեզ թէ իմ ծերութեան ցուպն ես, մինչեւ հասնիմ վերջին հանգստարան:

— 0 —

ԺԸ.

Գ Ի Ի Ղ Ա Կ Ա Ն Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի

ՏՈՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔԸ

Սիրելի Թոռնիկ, դու կարդացեր ես Աստուածաշունչ, եւ գիտես որ հին-հին նահապետներ հաստատ տուն եւ բնակարան

շունէին, այլ նոցա տուն շարժական մի վրան էր, այսօր այս-տեղ, վաղն ուրիշ տեղ: Եւ դեռ այսօր Արաբական ցեղեր նոյն կեանքով կապրին: Մեզմէ շատ հեռու չէ, հարաւային կողմն կան շատ վրանաբնակ ցեղեր, որ ազգաւ քիւրդ են եւ կէօշար կրսուին, որոց ձմեռան բնակութեան տեղեր նիւնուէի եւ Բաբելոնի սահմանին ընդարձակ ջերմին դաշտերն են, ուր ոչ այնքան ձիւն կը տեղայ եւ ոչ սաստիկ ձմեռ կը լինի: Իրենք վրանին տակ կը բնակեն եւ իրենց անասուններ միշտ բացօթեայ կարածեն:

Իսկ ամառն երբ ջերմութիւն կը դայրանայ, այդ բոլոր վրանաբնակ ցեղեր, իրենց ոչխարներու բազմաթիւ հօտերով կը շուեն: Ղեւլ ի հիւսիսակողմ կորդուաց եւ Տաւրոսի հովասուն լեռնաշղթաներ, ուր շատ աղբիւրներ եւ անբաւ արօտավայրեր կան: Երեք չորս ամիս այդ լեռնասուն եւ ազատ կեանքը վայելելով, յաշնտն վերջ դարձեալ կը շուեն դէպ հարաւ ջերմագոյն խորագաշտեր: Սորա համար այդ վրանաբնակ աստանդական ցեղերն բազմաթիւ ոչխարաց հօտեր եւ այլ անասնոց ջոլիրներ ունին, որոց համար ոչինչ հոգածութեան պէտք չկայ, ոչ ախոռ, ոչ գոմ, եւ ոչ ձմեռան դարմանի պատրաստութիւն, հետեւելով միայն տաւարաբուծութեան, այս մասին գիւղական ժողովուրդէն աւելի կը հարստանան: Եւ միանգամայն կը վայելեն բնական կեանքի ամենաքաղցր անդորրութիւն:

Հետաքրքիր կը լինի՞ս, Թոռնիկ, թէ նախադարերու մարդիկ տուն բնակարան չինել եւ նորա մէջ բնակել, ձմեռը ցուրտէն եւ ամառ արեւու տաքութենէն պատսպարուել ուստի՞ ուսան կամ օրինակ առին:

Կասեն թէ մարդիկ թռչուններէն եւ անասուններէն սորվեցան տուն շինելու արուեստ եւ ճարտարապետութիւն, տեսան որ թռչուններ ծառերու վրայ բոյն կը դնեն, ծիծառն իւր կաւակերտ բոյն կը շինէ տան հեծանի կողի վերայ, արծիւ որ բարձր սարեր կը սիրէ, իւր որջն ունի. եւ կոյր խլուրդ, որ գետնի տակ իւր բոյն շինելով դուրս տուած հողը բլուրիկ մի կը ձեւացնէ, հասպա մըջիւն, այն նախահող շքոտի կենդանին, որ ոչ միայն տուն, այլեւ համբարանոց կը շինէ իւր բունիկին կից, ուր կը ժողվէ ձմեռան պաշար: Իսկ զարմանազործ մեղուն ինչպէս համաշափ բջիջներ կը տողէ մոմի հիւթով, շգիտենք իւր համար բոյն, թէ մեղրատուն կը շինէ, այնչափ խնամով, առ

որ կը զարմանայ մարդկային իմաստութիւն:

Այո՛, Թոռնիկ, բանաւոր մարդիկ շքոտի անբաններէն կուսանին շատ բան. այդ ի բնութենէ արուեստաւորներ մեզ վարժապետ կը լինին, կը տեսնա՞ս այն շարաճճի սարգ, որ կուտան անելով պատին անկիւն՝ անդադար կը ճգնի, բարակաման թելեր կը հանէ իւր բերնէն եւ ուռկան կը հիւսէ, ճանճեր բռնելու համար, աստի մարդիկ սորվեցան ոստայնանկութեան կամ կըտաւագործութեան արուեստ: Միթէ սոխակի դայլայլիկէն եւ այլ քաղցրախօս թռչուններուն ձայնէն, ծովու մոնշող ալիքներէն, ջրերու հոսանաց ձայնէն, անտառներու համաշունչ սօսափէն, բան մի աստի, բան մի անտի առնելով՝ երգահան մարդիկ չըխմբագրեցի՞ն երաժշտութեան այնչափ հիանալի եղանակներ եւ դասեր:

է՛, Թոռնիկ, դարձեալ մոլորեցաւ Պապիկը, թողով մեր դասին բնական կարգ, քննել կուզէ թէ մարդիկ ուստի՞ սորվեցան տուն շինել, երգել եւ այլն, դառնանք գիւղական տնակներ:

Գիտես, Թոռնիկ, ամէն մի կարգ ժողովուրդ իւր դարգացման համեմատ կապրի աշխարհիս վերայ: Քաղաքացի ժողովուրդ, որ մեղմէ աւելի զարգացած է եւ զարգանալով ճաշակ բացուած է, գիտէ թէ ինչպէս պէտք է բարեկեցիկ կեանք վայելել, ուստի իւր ճաշակին համեմատ շափով կը շինէ:

Իսկ գիւղական ժողովուրդ, որ զարգացումն չունի, ճաշակ փակուած է, նորա համար բաւ եւ շատ են իւր տնակներ: Իայց միթէ այնքան բթացած է շինական ժողովուրդին ճաշակ, որ նա չէ կարող գոնէ մի փոքր ինչ իւր տնակներ կանոնաւորութեամբ շինել, բայց տես դու՛ թէ նա ինձ կը պատասխանէ, այո՛, ես էլ մարդ եմ, փոքր ի շատէ ճաշակ ունիմ, կը տեսնամ քաղաքացւոց գեղեցիկ տներ, հոգիս շուզե՞ր որ ես էլ գեղեցիկ տուն ունենամ. այլ երբ կը մտածեմ թէ աղքատ եմ, պարտապան եւ աղքատին համար խրճիթ շատ է եւ այլն: Իսկ հարուստ տանուտէր խելացի տնտեսութեամբ կը մտածէ, եթէ ընդարձակեմ տունս, հիւրեր կը շատնան, ծախքերս կրկնապատիկ կը լինին եւ այլն: Ծինական տանուտէրոջ այս առարկութիւն իրաւացի է. բայց կայ դարձեալ հիմնական պատճառ, ինչպէս որ վերը բացատրեցի՛, աղքատութեամբ հանդերձ գիւղական ժողովուրդ տգէտ եւ անճշակ է, վասն զի կան այնպիսի թեթեւ կարգադրելի բաներ, որ երբէք ծախս չեն պահանջեր, այլ միայն

փոքր աշխատութիւն: Որպէս զի զգալի եւ շօշափելի կերպով ցոյց տամ քեզ, Թոռնիկ, որ աչքով տեսնաս ու նկատես թէ մեր գիւղական ընտանիք ի՛նչ դառն ու շարաշար դժուարութեամբ կը տառապին առտնին աշխատութեան մէջ՝ մի օրինակ բերեմ: Դուն կը տեսնաս միշտ եւ շես զգար. աչքդ սովորած է. գուցէ կը կարծես, որ գիւղական ընտանեաց վիճակ պէտք է այդպէս լինի կամ նորա ճակատագիրն է այդ:

Ե՛լ ուրեմն, Թոռնիկ, երթանք ի միասին մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր տունը: Ընշտ գեղի թոնիրներու վառուած ժամանակն է, տես ահա թոնրի տուն մխով ծուխով լեցուած է, թոնիր կը վառուի, խաշերկաթին վերայ դրուած են թանապուրի եւ ճաշի պուտուկներ, տան մի կողմ երկու օրօրոց դրուած են, խեղճ երախաներ ծուխէն խեղզուած կուլան, մայրեր կը կարծեն թէ կաթ կուզեն, տան մի անկիւն եւս դող-տաքոցէն բռնուած պառկած է մի պառու կին: Թոնիրն իջաւ, ծուխ քաշուեցաւ, տան տիկին ձգեց դընթեկ, նստաւ թոնրին շուրթ, տան մի հարսն եւս թոնրի սալի վերայ խմորի գնդեր բանալով՝ տան տիկնոջ կուտայ, նա էլ մաջրակայով թոնրին կողը կը փակցունէ: Այս միջոցին տան պահապան դամբո շուն դրան մէջ թաթիկ պարգելով շնթոկեր է, աչքն դէպ ի տան տիկին կըսպասէ, որ թոնրէն ելած կուտն իրեն տայ:

Կէս օր է, կասէ աղջիկ մօր. ժամանակ եկաւ մայրիկ, մըշակներուն հաց պիտի տանեմ, հացն ու կերակուր կը պատրաստուի, ժիր աղջիկ շալակուորած կերթայ դաշտ: Ահա ներս կը մտնայ գեղի գզիր, տանտիկին հիւր եկաւ, նա մի օֆ քաշելով հրաման կանէ հարսին, որ մի քանի հաւկիթ կոտրէ ձուագեղ եփէ հիւրին համար:

Կտեսնաս, Թոռնիկ, գեղացիի տունը նահապետական մի վրան է, դուռը միշտ բաց է. կսկսեն ետեւէ ետեւ գիւղի աղքատներուն շարքը, եկաւ ցուպ ի ձեռին դողդոջուն մի պառու, տանտիկին, հոգւոյդ մեռնիմ, թազա հացի հոտն առի եկայ, որբիկ թոռնիկներս անօթի կուլան, մի հաց, քիչ մի ապուր տուր տանեմ ձժկներուս, պառուսն առաւ ինչ որ ուզեց, օրհնելով գընաց: Եկաւ ուրիշ մի էն էլ առաւ գնաց, այսպէս շատեր էկան առան ու գնացին: Վերջին անգամ էկաւ մի աներես աղքատ որ մի հացով գոհ չէր լինել. բարկացաւ տանտիկին, առաւ թորվան սեւ անքրոց տուաւ ասոր կոնակին, տնէն դուրս հանեց:

Տեսա՞ր, Թոռնիկ, հացարար տանտիկին մինչև հաց լրացուց՝ հացին կէսն գնաց:

Այժմ դառնամ խօսիմ այս թորվան տան վերայ, զոր շատ դիրին է բարեփոխել, կը տեսնա՞ս, թոնիր տան մէջտեղ շինուած է. առիք միայն մէկ երդիք կայ մութն երեսուն համար, թէպէտ տան դուռը բաց լինելով մութն անկից էլ դուրս կելնէ: Եթէ այս թորվան տեղը փոխենք եւ տան յարմար անկիւնի կողմն դնենք, էդ անկիւնի վերայ լայն պուհարիկ մի կապենք, եւ այս պուհարիկ շատ դիրին կը լինի եթէ երկու սիւնեակներ տնկեն. կակուղ ուռենիով հիւսենք եւ միջոցներն յարդակաւով ծեփենք, նմանապէս տանիքի վերայ եւս նոյն ուղղութեամբ պուհարիկ մի շինելով գոնէ կանգուն կէս բարձրութեամբ, ս.ես դու էն ժամանակ մութն ինչպէս վեր կը քաշուի եւ տուն բուրովին ազատ կը մնայ ծուխէն:

է՛, Թոռնիկ, դու ասա դատաստանով խօսիր, այս փոքր բարեփոխութեան համար ի՞նչ դժուարութիւն եւ ծախք կը լինի: Բայց ինչո՞ւ չի մտածեր գիւղացին, չգիտե՞ս միթէ դու դորա պատճառ, ինչպէս շատ անգամ ասած եմ, դարձեալ նոյն կը կրկնեմ, գիր ու կարգալ չգիտնալն է, գիրն ու գիրքն է, որ կը բանայ մարդոյն միտք եւ մտածել կը սորվեցնէ:

Սակայն դու մի զարմանար մի մեղադրեր անգիր գիւղացին, երթանք քաղաք, տես ա՛հա բովանդակ վանեցուց տաւնտունե՛ր, որոց ամէնուն էլ թոնիր տան մէջտեղ շինած են, միայն մի տարբերութիւն կայ, որ քաղաքացուց տանտուններ բաւական բարձր են, ոչ միայն առիքէն, այլեւ պատերէն շատ երդիսներ ունի, տան մութն դիրութեամբ դուրս կը քաշուի: Բայց դարձեալ առիք սեւ ու մրջնտած է. եւ երբ անձրեւէն տան կաթիլ սկսի, կը տեսնաս որ սեւ կաթիլներով տան յատակ եւ փոռածքներ կապականէ: Երբեմն եւս աւելի հին-հին տուններ գարնան միջոցին առանց անձրեւի մունջ կաք կանեն՝ որ աւելի գէշ է, զի գետնի փոսոցներ, թորվան ծածկոց եւ ընտանեաց հագուստներ առ հասարակ կը մրջնտին եւ որչա՞փ դժուարին է այդ մածուցիկ այս մրաներկ լաթի վրայէն հանել ու ջնջել:

Ուրեմն շասես, Թոռնիկ, թէ քաղքցին, որ կարգալ-գրել գիտէ, զարգացած է Պօլսոյ մայրաքաղաք տեսնելով, մաքրութեան օրինակ առած է, ի՞նչպէս դարձեալ չգիտէ բան մի մտածել ու բարեփոխել իւր տունն: Եթէ այսպէս, ինք առաւելութիւն կայ

գրին ու անգրին մէջ. երբ կեանքի ընթացք եւ տնտեսութիւն նոյն կը մնայ: Պատասխանեմ քեզ: Թոռնիկ, նախ պէտք է գիտնաս, որ ամէն գրել-կարգալ գիտցող, տնտեսագէտ չի լինիր, երկրորդ քաղաքացուց նոր սերունդ թէեւ արդի դպրոցներում անկատար ուսումն ընդունած է. այդ երբէք բաւական չէ մեր կեանքի բարուք տնտեսութեան համար, վասն զի այդ կիսակատար հարեւանցի ուսումով մեք կարող չեմք մեր միտքը այնպէս մշակել, որ հին արմատացած նախապաշարումներ ի բաց խլուին: Տակաւին ինչպէս գիւղացին նոյնպէս եւ քաղաքացին պիտի բնակին մրջնտած տուներու մէջ եւ պիտի ասեն մեր հայրեր, մեր պապեր այս տուներու մէջ բնակած են, մեք էլ կը բնակիմք, նոցա համար փոյթ չէ թէ ընտանիք կը տառապին մութին եւ ծուխին մէջ եւ մերթ եւս աչքերնին ավախաւար կը լինի:

Ես երբ կասեմ թէ քաղքցիք զարգացած են, դու այնպէս մի հասկրնար թէ իրօք եւ տիրապէս զարգացած եւ լուսաւորուած են, դոցա մտաւորական լոյս եթէ ամփոփես մի աղօս Շրադի շափ լոյս շունի, միայն թէ գիւղական անգիր ժողովուրդին հետ համեմատելով փոքր ինչ առաւելութիւն ունին:

Թոռնիկ, թէ քաղաքացուց եւ թէ գիւղացուց մտաւորական աչք դեռ բժժուած եւ մթաւով ծածկուած է, մեք աշխարհին բաներ ճիշդ եւ ուղիղ չենք տեսնար, Յիսուսի կուրին պէս մեք էլ շրջող մարդիկ ծառի պէս կը տեսնեմք: Ուստի ծառն ու մարդ որոշելու համար լոյս եւ պայծառ տեսութիւն պէտք է, որ միայն կրթութեամբ կատարուի, եւ քանի որ մեք կրթութեան ու գիտութեան լուսատու շնորհք չունիմք մեր տնտեսական կեանք այսպէս կը մնայ: Գիտութիւն մեզի համար արժան տեսեր է խաւարչտին ու մրջնտած տուններ, մինչև գայ ժամանակ ժողովուրդին մտաւորական աչքը բացուի, լոյս տեսնէ, կարենայ ճանշնալ ու որոշել մարդն ու ծառ: Էն ժամանակ ա՛հա եթէ ողջ մնացինք այս մրջնտած տներէն դուրս կելնեմք դէպ ի լոյս եւ յաւազդիմութիւն, ու կազատուինք տգիտութեան ան խեղդիչ մութն ու ծուխէն:

Այսչափ միայն, Թոռնիկ, գիւղական անշուք շէնքերու վերայ խօսեցայ, բայց շինական ժողովուրդին առտնին կեանք շատ ընդարձակ է եւ ուրիշ բազմազան բաներ ունի: Արդէն Թոռնիկ, դու գիւղական կեանքի մէջ ծնած ես, քեզ կը թողում նորա

կեանքի նկարագիր, դու ինքնին փորձառութեամբ ուսումնասիրես, այժմ պիտի խօսիմ գիւղական եկեղեցւոյ, քահանային եւ ժողովուրդին վերայ, որ քեզ համար մի հոգեւորական դաս է:

— 0 —

ԺԹ.

Գ Ի Ի Ղ Ա Կ Ա Ն

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՔԱՇԱՆԱՅ

Մեր գիւղական անշուք կեանքի համեմատ, մեր եկեղեցի ու տաճարն եւս նոյն անշուք անզարդ ու խրթնացած պատկերն ունի: Եթէ ի հին նախնիքներէն մնացած է մի գեղեցիկ տաճար քարաշէն եւ հաստատուն, այդ մի բաղդ է գիւղացւոց համար: Կան այնպիսի գիւղեր, որոց կից է վանքը, ինչպէս Ռշտունեաց գաւառին մէջ Նարկայ վանք, Թիմարայ գիւղերուն մէջ Աստուածածնայ հոշակաւոր վանք եւ այլ ուրիշ տեղեր: Այսպիսի վանքեր իբրեւ եկեղեցի եւ աղօթատեղի կը համարուին մերձակայ գիւղերուն, որ այդ եւս իրենց համար մեծ մխիթարութիւն է:

Իսկ ընդհանրապէս Վասպուրական երկրի գիւղական եկեղեցիներ հողակերտ ու փայտաշէն են. պատեր խում աղիւսով շինուած, առիք ու տանիք հողով ծածկուած, միայն խորան եւ սեղան մեծ քան է՝ եթէ քար ու կրով շինուած լինի: Դու մի զարմանար, եթէ միայն գիւղացւոց եկեղեցիներ փայտաշէն են, այլ աւելի պէտք է զարմանաս, որ Վանայ նման հոշակ ունեցող մի քաղաքի եկեղեցիներ զրեթէ ամբողջ փայտաշէն են. միայն մի քանի եկեղեցիներ կան՝ որոց տաճարներ բաւական հնաշէն եւ հոյակապ են, ինչպէս քաղաքամիջի Սուրբ Պօղոս եկեղեցին:

Այգեստանեայց մէջ Այր— յարոյց եկեղեցին մի հնաշէն եւ պատուական տաճար ունէր. այդ եկեղեցւոյ փայտաշէն գաւիթ քանի տարի յառաջ նորոգելով, հնաշէն տաճար գաւթին հետ խառնեցին, ուզելով որ իրենց եկեղեցին Պօլսոյ եկեղեցիներու նմանցնեն, կարծելով թէ Պօլսոյ եկեղեցիք բուն հայկական տա-

ճարներուն հնութեան ձեւն ու պատկերն ունին: Ափսո՛ս, հազար ամիսս, որ այդ հնութեան տաճարներուն մնացորդներ հետզհետէ կը քանդուին եւ օտար ձեւերով եկեղեցիներ կը շինուին եւ սեղաններ կը կազմուին անվայելուչ ու անճաշակ խաշկալներով:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դառնամք միայն մեր գիւղի եկեղեցւոյ նկարագիր հանեմք. բաւական է՝ դու այդ նկարագրով իբրեւ մի պատկեր աչքիդ առաջ տեսնաս:

Մեր գիւղի եկեղեցին դարձեալ հողակերտ ու փայտաշէն է, որ մի քանի տարի յառաջ հազիւ հազ նորոգուեցաւ. տե՛ս, սեղան պարզ, անպաճոյճ, փայտակերտ, կոպիտ շինուած մի խաշկալ ունի. վէմ— քար ու մոմակալ աստիճաններ անշուք մրջտած կտաւով ծածկուած են. պատարագի ժամանակ հազիւ թէ երկու մոմ վառուին, ուրիշ ժամանակ բաւական է մի փայտէ եռտանի ճրագակալ եւ վրան հողէ ճրագ բոլորովին ձիթոտած ու մրջտած. սեղանի տէրունական պատկեր տես ի՞նչ անձեւ եւ անարուեստ է: Եկեղեցւոյ յատակ եւ սեղանի վրայ միայն փսիաթներ փռուած են: Գիւղական եկեղեցիներ մեծ մասամբ վերնատուն չունին, այր մարդիկ առաջ կը կանգնին՝ կիներ նսեւի կողմ:

Թողունք այս նիւթական անշքութիւն, որ Աստուծոյ տիեզերական փառաց առաջ նշանակութիւն չունի, որոյ աթոռ երկինք է եւ ոտքին պատուանդան երկիր: Գանք բարոյական մասի նկարագիր հանել: Մի ծերով քահանայ ունիմք ցուպ ի ձեռին ղողոզելով հազիւ եկեղեցի կուգայ, աչքեր Իսահակայ նահապետին պէս վատատես եղած է ի վաղուց. բայց ինքն եկեղեցւոյ ժամերգութեան շատ բաներ բերան եղած է եւ կը կարդայ. ինքն երկիրած, բարի եւ ժողովրդասէր մի քահանայ է: Եի քահանայ էլ ունէինք, բաւական կրթութիւն ունէր. ժիր ու գործունեայ էր, բայց նա հարստացաւ, թողեց գեղ, ու քաղաք գնաց: Կը թուի որ գիւղական երէցներուն հարստանալ շատ լաւ բան չէ. վասն զի հարստութիւն զիրենք դէպ ի դիրակեցութիւն կը մղէ. թէպէտ ուխտագիր է գիւղի եկեղեցւոյն վերայ քահանայ ձեռնադրուելով. բայց կը յաջողին այնպիսիներ իրենց ուխտին դէմ դրժել, ոչինչ եւ անհիմն առիթներ յառաջ բերելով: Այլ ուղիղ խօսելով եւ դատելով՝ շատ անգամ եւս իրաւունք ունին գիւղական քահանաներ. երբ ժողովուրդ կը զլանայ իւր հոգե-

ւոր պաշտօնէին հոգեւոր մատակարարութեանց իրաւունքներ տալով՝ ինչ որ նախնի եկեղեցւոյ սուրբ հայրերէն սահմանուած է:

Սորա ապացոյց ահա մեր ժամանակի մէջ կը տեսնամք, որ ժողովրդին պէս քահանաներն եւս պանդխտութեան կը դիմեն, թողլով գիւղն ու եկեղեցին որք՝ տարիներով կը դեգերին օտարութեան մէջ: Ո՛ր տեսնաս դու, Թոռնիկ, Պօլսոյ գերեզմանոցներու մէջ թափառելով կսպասեն, որ մի մեռելաթաղ լինի, կամ սլանդոստ ժողովուրդէն մէկ գայ, եւ իւր ննջեցեալի գերեզման օրհնել տայ:

Այսպէս, քահանայն կը թողու գիւղի կենդանի ժողովուրդին հովուութիւն, յորոց չկրնալով իւր ապրուստ հայթայթել, կերթայ մեռելոց գերեզմանէն գտնել իւր ընտանեաց հացն ու ճարակ: Օրհնեալ լինին այդ ննջեցելոց չիշատակ, որք իւրեանց գերեզմանէն քահանային հաց կը հոգան: Մեռելոց գերեզմանն եւս իւր պաղաքերութիւն ունի, ուր հաւատով ու Քրիստոսի անունով ննջեր են ի Տէր:

Այնպէս կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ գիւղական ժողովուրդն չժողովուրդ համարուած է ազգի վարիչներու առաջ. նա արժանի չէ, որ բարեզարդ եկեղեցի ունենայ, արժանի չէ, որ ուսեալ բարեզգաց քահանայ լինի իւր հովիւ, նորա համար աւելորդ համարուած են դպրոց, ուսումն եւ կրթութիւն. նա շունի բաղդ, որ տարին գոնէ մի քանի անգամ վարդապետի քարոզ լսէ. գիւղական եկեղեցւոյ շեմ այցելութեան ոտքէն շատ հեռու է. վերջապէս նա ամէն հոգեւոր մխիթարութենէն զրկուած է: Մարդ կարող չէ նորա անգնահատելի վիճակին նկարագիր հանել: Ամէն բան կեդրոնացած է քաղաքներու մէջ, ուր դրուած է աթոռը ընդհանուր վիճակի առաջնորդին: Առաջնորդ քաղաքացւոց համար գիտես թէ մենավաճառ է կամ վարձեալ մի հովիւ, որ միայն քաղաքացւոց կը վերաբերի, միայն քաղաքացի ոչխարներ պէտք է արածայ, դաշտի գիւղական ոչխարներ թող գայլեր տանին: Առաջնորդ էն ժամանակ կը տեսնայ գիւղացւոյն երես, երբ նա մի խնդրոյ համար աղերսաղէմ կը ներկայանայ իրեն: Անձնիւր կեանք եւ փառասիրութիւն մեր հոգեւոր հովիւներու փոյթ ու եռանդ շիջուցեր են, ես կը կարծեմ դորա պատճառ քաղաքացիք են եւ քաղաքային կեանք:

Գիւղական ժողովուրդին մի դուզնաբեայ մխիթարութիւն

մնացած են վանքեր, մանաւանդ վասպուրական գաւառին մէջ. վանական վարդապետներ մերթ ընդ մերթ կայցելեն թեմական գիւղերն, թէեւ վանքին իրաւունք եւ պտղին ժողովելու համար է այդ, բայց կան նորա մէջ այնպիսի ժրագործ վանականներ, որք ոչ միայն իրենց այցելութեան պարտք կատարելով հոգեւորապէս կը մխիթարեն ժողովուրդը, այլ եւ գիւղական շատ այլ եւ այլ պատահական գործեր կը կարգադրեն եւ մերթ եւս կոխներու եւ վէճերու համար հաշտարար դատաւոր կը լինին: Ափսո՛ս, որ այսպիսի պարտաճանաչ վանականներու օրինակ շատ հազուագիւտ է:

Այս դաս շատ ընդարձակ նիւթ կուտար ինձի, բայց Պապիկ մի աշխարհական հողագործ մշակ լինելով՝ համարձակութիւն չունիմ իմ հողագործութեան դասերու շրջանէն դուրս ելնել, պէտք է հոգեւորական բան հոգեւորականին թողուլ, նոքա ժողովուրդի բժշկներն են. միթէ կարող չե՞ն իրենց հիւանդութիւն բժշկել, հոգան, խօսին, գրեն եւ ցոյց տան դեղն ու դարման:

Այժմ կանցնիմ խօսել, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ են այն միջոցներ, որով գիւղական ժողովուրդ գոնէ փոքր ի շատէ կարինայ յառաջդիմել, իւր ներկայ վիճակն բարուողել ժամանակի ընթացքին համեմատ:

Ի.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

ՎԻՃԱԿԻՆ ԲԱՐԻՈՔՈՒՄՆ

Մարդ յուսահատ կը լինի, Թոռնիկ, երբ կը տեսնայ գիւղական ժողովրդի վիճակ, եւ նորա վարած դառնաշխատ կեանք. ինքնին մտածելով կասէ, միթէ կարելի՞ է, որ մեր դաշտաբնակ երկրագործ ժողովուրդին վիճակ փոխուի, կեանքն բարուքի եւ ինքն եւս սկսէ ոտն առ ոտն յառաջդիմել:

Պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ աշխարհիս ազգերու եւ ժո-

դովրդոց վիճակը յանկարծ չի փոխուիր, այլ բնական կարգով ու աստիճանաւ կը լինի: Յառաջդիմութիւն արեւմուտքէն սկսեց, դեռ նոր մտած է արեւելեան դուռը. շատ ժամանակ պէտք է, որ այդ դռնէն ներս մտնելով գայ հասնի մեր աշխարհն: Յառաջդիմութիւն նախ քաղաքներէն կսկսի եւ ապա կը մօտենայ գիւղերուն: Բայց քաղաքներ դեռ նոր սկսած են այք ու բեն. բոլոր նախակրթարաններ բացուած են մատաղ մանուկներու համար, որ դեռ կարդալ-գրել կը սորվին. քիչ մի եւս քրիստոնէական դասեր. քիչ մի հաշուել, եւ քիչ մի եւս աշխարհագրութեան խարթայի վրայ կը նային. մանուկ դեռ իւր շրջապատի տեղեր չը գիտցած, դէ՛, Ամերիկայ եւ ձեռնաստանի մայրաքաղաք կը հասնի:

Վասպուրականի մէջ գտնուած գլխաւոր գեղերու մէջ արդէն ձեռնարկուած է նախակրթարաններ բանալ. փոքր ի շատէ սկսած են գեղացի մանուկներ կարդալ ու գրել սորվել: Գիւղական դպրոցներ միայն ձմեռան կրնան պարապիլ, իսկ ամրան գիւղացիի տաս տարեկան մանուկ իրեն համար շատ պիտանի է. որթիկներ ու գառներ ո՞վ պիտի արածայ, թող այդ՝ փոքրիկ սղերք հօտաղութիւն կանեն, մշակութեան ամէն բաներու մէջ գարունէն մինչեւ աշուն նորա ըրած ծառայութիւն շորս հարկը դահեկանի վարձուց հաւասար է: Մեր աշխարհի մէջ յառաջդիմութիւն, դեռ նոր ծնած մի երեխայ է, տակաւին շատ եւ շատ ժամանակ պէտք է, որ նա դպրոցի լուսաւորութեան աւազանին մէջ մկրտուի, օրըստօրէ զարգանայ եւ մարդ լինի: Զկարծես, Թոռնիկ, որ կրթութեան երեխան այնպէս շուտ կը մեծանայ, ինչպէս մայրերու ծնած զաւակ. բնական ծնունդի զարգացման համար եթէ միայն քսան տարի բաւական է, իսկ յառաջդիմութեան եւ կրթութեան զարգացումն երկար դարերու կը կարօտի: Եւ գիտես դու թէ քանի՞ դարերէ յառաջ Եւրոպան սկսեց եւ այսօր հազիւ հասաւ այս աստիճանին:

Սակայն մեր ժամանակի սերունդին համար մեծ բախտ է. վասն զի Եւրոպան տաժանելի աշխատութեամբ մեծամեծ զոհողութեամբ այդ յառաջդիմութեան ճամբան հարթեց ու բացաւ բովանդակ ուսման եւ գիտութեան տարերք պատրաստեց, ինչպէս սեղան մի դրաւ մեր առաջ: Աւետարանին խօսք շատ յարմար է այս բախտին. «Այլք վաստակեցին եւ դուք ի վաստակս նոցա մտիք»:

Չասե՛ս ուրեմն, Թոռնիկ. այլ եւս ի՞նչ պէտք է մեզ աշխատութիւն, վաստակ, նստինք այդ պատրաստուած սեղանին վերայ եւ ճաշակեմք:

Այդ շատ սխալ դատողութիւն է. դու կարծեցիր որ մեր տանտիկնոջ եփած թանապուր եւ ճա՛շն է այդ սեղան, որ դըրգալն առնելով նստինք ուտենք: Ո՛չ, բազում ջանք, բազում վաստակ, բազում տքնութիւն եւ ճգնութիւն պէտք է, որ մենք կարենամք Եւրոպային պատրաստած սեղանին հացն ուտել. զի այդ հացը՝ դպրոցի անդաստանին մէջ կը մշակուին: Դու ի՞նչ կասես, Թոռնիկ. չվարենք, չցանենք, չդարմանենք, չհնձենք, չկալսենք, ցորեն չաղանք, ալիւր չշաղղենք, թոնիք չվառենք, հաց չթխենք, առանց այսչափ քրտնաթափ աշխատութեան՝ նրստինք այնպէս դիւրութեամբ ու հանգիստ հա՛ց ուտինք: Դու լսեր ես Աւետարանէն, որ ճնճղուկներ առանց վարելոյ, վաստակելոյ կը կերակրուին: Է՛, ապո՛ւշ Թոռնիկ, դու երբէք չե՞ս նկատեր ճնճղկան աշխատութիւն, այդ նկուն թռչնիկ միթէ իւր շափով ճգնութիւն շունի՞. չե՞ս տեսնար, որ նա իւր սերունդ պահպանելու համար հազար անգամ կերթայ կը դառնայ շղիկներ բերելով իւր բոյն կը շինէ, ձու կածէ, ձագեր կը հանէ, անդադար կերթայ կուգայ, փոքրիկ որդեր գտնելով՝ ձագերուն կը բերէ, մինչեւ թեւիկներ բուսնին, դու տես էն ժամանակ թէ որչա՞փ կաշխատի կրթութիւն տալ իւր ձագերուն, որ թռչտիլ սորվին:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, բնութեան մէջ բան մի չիկայ, որ չաշխատիր, թռչուն, անասուն, սողուն, ինչ որ կենդանի եւ շարժուն է, կաշխատի իւր կեանք պահպանել. թող ցամաքային կենդանիներ, ծովու ձկներ եւ բիւր տեսակ լողական կենդանիներ այդ ծովային աշխարհին մէջ կ'աշխատին ու կը տքնին դարձեալ իրենց կեանք պահպանելու:

Տիեզերքի մէջ անխօսուն կենդանիներ ի բնութենէ մի անգամ սորված են, ստեղծող Աստուած իւր արարչագործութեան դպրոցէն այնպէս դուրս հանեց, որ այդ անբան կենդանիներ առանց ուսնելու եւ կրթուելու կարենան իրենց կերակուր ձարել ու ապրել:

Բայց մարդ՝ որ բանաւոր կենդանի ստեղծուած, եւ կիշխէ բոլոր կենդանեաց վերայ, նա առանց դպրոցի, առանց կրթութեան կարող չէ իւր հաց հայթայթել: Թէպէտ մեր աշխարհի

ժողովուրդը, որ ամենամեծ մասով տգէտ եւ անուս է, դառն ու տաժանելի կերպով իւր օրական պարէն կը հայթայթէ, տառապանօք եւ նեղութեամբ կուտէ իւր հաց. բայց երբէք կարելի չէ, որ նա գոնէ փոքր ի շատէ բարեկեցիկ կեանք ունենայ, գիտնայ իւր կեանքի տնտեսութիւն, տուն եւ ընտանիք կարգով կանոնով կառավարել. գիտնալ աշխարհի բաներ, մարդոց կենցաղավարութեան պայմաններ, գիտնալ տիրապէս լան ու վատ. բարին ու շար, առաքինութիւն եւ մոլութիւն: Գիտնալ ստուգապէս, որոշել ճշմարտութիւնն եւ ստութիւն, արդարութիւն եւ անիրաւութիւն, պատիւ եւ անարգանք: Եւ որ մեծն է գիտնալ նա եւ իւր պաշտած քրիստոնէական կրօն, Ս. Գրոց եւ Աւետարանի գերագոյն պատուէրներ, թէ ի՞նչ են քրիստոնէի պարտիքներ թե՛ առ Աստուած, թէ՛ առ ընկերս եւ թէ՛ առ ընտանիս, առ եկեղեցին, առ ազգն, առ տէրութիւն:

Ահա այս ամէն ամենակարեւոր հմտութիւններ դպրոցի կըրթարան կուսուցանէ մեզ: Ուստի գիւղական ժողովուրդի արդի վիճակ փոխելու համար՝ առաջին ու հիմնական պայմանն դըպրոց եւ կրթութիւն է: Ասա դու, Թոռնիկ, կրթարան հաստատելու համար մարդ պէտք է, եւ մարդոյն հետ դրամ. ո՛ւր մարդ, ո՛ւր դրամ եւ ո՛ւր կրթիչ մանկավարժ, եւ կալո՛յց թէ ի հընձանէ: Արդէն գիւղական ժողովրդի վիճակ յայտնի է. նա միտք չունի, որ մտածէ եւ ոչ իսկ կրթութիւն բառ կարող է հասկանալ. եթէ ասես թող քաղաքացին օգնէ, գի գիւղական ժողովրդի շնորհիւ կը լինի իւր ամէն առեւտուր եւ շահ: Այո, քաղաքացին ոչ թէ նիւթապէս կարող չէ ձեռն տալ, օգնել մշակ ժողովրդի կրթութեան, այլ բարոյապէս եւս նորա ոգին ցուրտ եւ անտարբեր է նոյն իսկ իւր զաւակներու կրթութեան համար: Ահա օրինակ մեզ մօտ է անուանի Վան քաղաք, հարցուր թէ Վանեցին տարեկան ո՞րչափ գումար կը ծախսէ իւր դպրոցներու համար, այդ չեմ խօսիր, կը խնայեմ, միայն այսչափ կասեմ, որ Վանեցին մեծ մասամբ իւր մանուկներ եւ աղջիկներ եկեղեցւոյ նուիրուած դուզնաքեայ մոմագնով եւ իւղագնով կը կրթէ. կըրթութեան համար թոշակ տալու սովորած չէ, եւ թէ ուզես՝ կը խոժոռի, եթէ ստիպես՝ տղան դպրոցէն կը հանէ:

Բայց Թոռնիկ, մեզ չէ պիտոյ քաղքոց օգնութիւն, շէն մընայ գիւղական ժողովուրդը, նա տէրութեան պարտքեր կուտայ, այնչափ երթեկող հիւրեր կը հոգայ, միթէ կարող չէ՞ մի պարզ

մանկավարժ պահել, որ շատ քիչ թոշակով կը բաւականանայ:

Մեք հաց ունիմք, իւղ ունիմք, պանիր ունիմք եւ այլ կաթնեղէն բաներ. մեր վարժապետներ շատ սակաւապետ են, ծածկով անգամ գոհ կը լինին: Միայն թէ հոգացող, կարգադրող հեղինակ պէտք է, որ յորդորէ, առաջնորդէ ոամիկ ժողովրդին դէպ ի կրթութեան ճանապարհ: Ո՛ւր է այդ սեպուհ պարտիք, նախ վիճակաւոր Առաջնորդին եւ երկրորդ վանական վարդապետներուն:

Այլ աւա՛ղ, Թոռնիկ, մեր արդի Առաջնորդներ՝ գիտես թէ մի քաղաքական պաշտօնեայ դարձած են. բուն եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւն, դպրոց, կրթութիւն, ուսումն եւ այլ ի բարձի թողի եղած են: Այս բանիս համար, ո՞վ է մեղաւոր, ժողովուրդը թէ Առաջնորդը: Մեք այնպէս կը դատենք, որ Առաջնորդն է մեղաւոր, վասն զի՝ նա մի հովիւ է, Աւետարանի պաշտօնեայ է, եւ սոսկ մի հոգեւորական սպասաւոր է Քրիստոսի եկեղեցւոյն:

Բայց տես դու, ժողովուրդն իւր Առաջնորդին հոգեւորական պաշտօն մարմնացուցած է: Նա չի պահանջեր Առաջնորդէն, որ իւր փակուած աչքեր հրաշքով բանայ եւ տեսնայ, թէ ի՞նչ բաներ կան աշխարհի վերայ, կամ իւր հոգեկան հիւանդութիւններ բժշկէ. այլ մի միայն հրաշք կը խնդրէ, որ Առաջնորդ Յիսուսի պէս՝ հինգ նկանակն օրհնէ եւ հինգ հազար մարդ կերակրէ: Եւ այսպէս, քաղցած ժողովրդի հացի խնդիրն յաղթահարած է Աստուծոյ կենաց բանին, որոյ քարոզիչ մատակարար Առաջնորդն է, որչա՛փ ողբալի է, Թոռնիկ, ժողովրդին անգիտակցութեան վիճակ, որով այնպէս կը թուի, որ ինքն աւելի մեղաւոր է քան Առաջնորդը: Այլ ո՞վ կարող է դատել գինքը, երբ ժողովուրդ իւր կեանքի խնդիրներով խեղդուած եւ անկձուրթեան մէջ պաշարուած, ամէն ճար Առաջնորդէն կը յուսայ: Այո՛, պիտի յուսայ, քանի որ ժողովուրդ տգէտ է. ուսումն չունի, խօսել չ'գիտէ, երկրիս օրէնք չ'գիտէ, անշուշտ նա իւր դատին միջնորդ, փաստաբան՝ Առաջնորդ կը ճանչնայ:

Ուրեմն, Թոռնիկ, բան կը մնայ դարձեալ վանական վարդապետներուն վերայ, որոնք ազատ վիճակ ունին: Մեծ պարտականութիւն ունին նոքա եւ երախտապարտ են գիւղական ժողովրդին համար ամենայն անձնուիրութեամբ աշխատել, այցելել գիւղէ ի գիւղ քարոզել, ուսուցանել, պարզ ու ընտանեկան տճով խօսել այնպէս, որ հասկնայ ժողովուրդ եւ կարենայ ըմ-

բըռնել դպրոցի նշանակութիւն, մանուկներու կրթութիւն:

Այս կերպով այցելու վարդապետ ո՛չ միայն կը յաջողի գիւղական դպրոցներ հաստատել, այլ նա կը յաջողի նաեւ գիւղի երիտասարդներ, այրական հասակով մարդիկներ եւ նոյն իսկ հնացած ծերուկներ կրթել, որոց կրթարան եկեղեցին է: Եթէ վարդապետ յաճախէ իւր այցելութիւն, խօսի, կրկնէ իւր քարոզներ, կարդացած Աւետարանի միտքեր, բացատրէ, ցոյց տայ Աստուծոյ պատուէրներ, կենաց բանին ու հացին սեղան այնպէս պատրաստել ու դնել քաղցած ժողովրդին առաջ, որ նա ուտէ ու լիանայ:

Գիւղական ժողովուրդը թէպէտ քրիստոնէական կեանքի մէջ շատ ծեր է, բայց իւր արդի կեանքը նկատելով, նա մի նորածին կաթնկեր երախայ դարձած է, նորա կեանքի պատկեր տգիտութիւն եւ ուսմկութիւն է: Նորա ատամներ դեռ բուսած չեն եւ պէտք չեն նորա համար հաստատուն կերակուրներ, այսինքն նուրբ դասեր եւ քարոզներ. նորա համար միայն կաթնեղէն սընունդ պէտք է, որ նա կարենայ քաղցրութեամբ ճաշակել ու մարսել: Իրաւ է, որ մանկութեան ուսումն շատ հիմնաւոր եւ հաստատուն է: Երանի՛ թէ ես էլ բախտ ունենայի՝ մանուկ հասակով դպրոց մտնայի ու կանոնաւոր կրթութիւն ստանայի, ինչ որ գիտեմ եւ ինչ որ կը խօսեմ քեզ այս դասերը, շփահաս հասակէս սկսեալ սորված եմ, որ շատ դուզնաքեայ բաներ են, զի միայն լսելով եւ գրքեր կարդալով փոքր ի շատէ հմտացած եմ աշխարհի բաներուն: Գիտե՛ս, Թոռնիկ, ամէն մի գիրք, մի մի վարժապետ են կարդացողի համար. գրողներ մեռեր գնացեր են, գիրն կենդանի մնացեր է, կան այնպիսի գրքեր, որ անմահ են. թէ անցնին հազար-հազար տարիներ՝ դեռ պիտի խօսեն մեզ հետ:

Այս մի քանի տողեր գրելով՝ հասկցունել կուզեմ քեզ, Թոռնիկ, որ հասակ առած մարդիկ կարող են փոքր ի շատէ կարելոր դասեր սորվել ու կրթուել, միայն թէ այդ դասախօս՝ պէտք է լինի մի անձնուէր մարդ, անձանձրոյթ, մշտախօս, անյուսահատ, յարատեւող ու երկայնամիտ: Սորա փորձն ու ապացոյց՝ ես աչքովս տեսայ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ:

Աստի գրեթէ քսան եւ հինգ տարի առաջ, Պօլսոյ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հովանեաց տակ կրթութեան մի նորօրինակ ձեռնարկութիւն եղաւ: Այդ բանին սկզբնաւորող հե-

ղինակ Ղազարոս Քրիստոստուր անուն մի պատուական անխոնջ աշխատասէր մարդ էր, ափսո՛ս. նա մեռաւ երկու տարի առաջ, բայց իւր ձեռնարկութիւն անընդհատ շարունակեց մինչեւ ի գերեզման: Եւ ի՞նչ էր իւր ձեռնարկութիւն.— Կիրակնօրեայ մի լսարան բանալ՝ պանդուխտ բեռնակիրներու կրթութեան համար: Այո՛, բացեց ու յաջողեցաւ, տեսնայիր դու կիրակի եւ տօն օրեր, թողլով սրճարան եւ ուրիշ զուարճութեան տեղերն՝ մեր պանդուխտ եղբայրներ լսարան կը թափէին. պարոն Քրիստոստուր անթոշակ վարժապետ այբէն սկսելով իւր պարզ դասեր կաւանդէր: Նա մանկավարժ չէր, բայց այնպիսի դիւրին ոճով ու եղանակաւ կուսուցանէր դասերը, որ այդ թանձրամիտ կարծուած բեռնակիրներ ամենայն դիւրութեամբ կը մբռնէին նորա ասածներն: Եւ ահա փոքր շրջանում՝ մեր բեռնակիրներ, գեհճիկ շինականներ բանգէտ դարձան: Սորվեցան բաւական հայերէն լեզուն, Քերականութիւն, Սուրբ գրոց պատմութիւն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ Աւետարանի դասեր, Թուաբանութիւն, սոմարական հաշիւներ եւ այլն:

Դու գիտես, Թոռնիկ, ի՞նչ եղաւ այս արդիւնաւոր ձեռնարկութեան վախճանը. երբ բեռնակիր մարդ ուսման ճաշակն առաւ, փոքր ինչ զարգացաւ նորա միտքն, նա զգաց ու ճանչցաւ իւր արժանիք, գիտցաւ թէ մարդն անասուն չէ, որ բեռ կրէ, Աստուած զմարդն իշխան ստեղծեր է, որ անասնոց վարիչ լինի: Ուստի բեռնակիր ձգեց համետ (սէմէք) իւր բրտացած քամակէն, գնաց իւր արժանիքին համեմատ գործերու պարապեց: Այդ բեռնակիրներ մինչեւ անգամ մասնաւոր գրագրութեան պաշտօններ ընդունեցին, ոմանք եւս իրենց հայրենիք դառնալով՝ գիւղական դպրոցներու մէջ մանկավարժ եղան:

Երախտապարտ եմ յիշել ու խոստովանել, որ Պօլիս եղած ժամանակ՝ շարունակ կերթայի այդ անձնուէր մարդոյ մտիկ անելու, մանաւանդ իւր խրատական եւ բարոյական դասեր շատ կրթիչ ու օգտակար էին գաւառացի պանդուխտներուն համար: Հանգուցեալ հոգին մի անվեղար, անգաւազան քարոզիչ վարդապետ էր. նա չգիտէր մեթոտ, կամ ճարտասան լեզու գործածել, կամ համառօտ ու հարեւանցի կերպով ասել, անցնել. այլ այնչափ կը խօսէր, այնչափ կը վարէր բեռնակիր աշակերտներուն կորդացած երկիր, մինչեւ խրխրէր նոցա միտքն, ցանէր ու տեղաւորէր իւր դասերու հատիկներ. իւր յիշատակն օրհ-

նեա՛լ եղիցի, եւ Տէր Աստուած հատուցանէ այդ անխոնջ մշա-
կին վարձք:

Այս ճշմարիտ իրողութիւն իբրեւ պատմեցի քեզ,
Թոռնիկ, որպէս զի դու եւ գիւղական ժողովուրդ համոզուիք թէ՛
չափահաս մարդիկ եւս կարող են կրթուել, կարող են սովորել,
միայն թէ անձնանուէր ուսուցանող լինի, մանաւանդ երբ ուսու-
ցանէ եւ միանգամայն գործէ եւ իւր անձն իբրեւ օրինակ՝ ընծայէ
ժողովրդին:

Եւ ո՞ր են այդ անձեր, եւ որչա՞փ հազուագիւտ են շինա-
կան ժողովրդին համար, եւ ո՞ր տեղէն պիտի լինին դոքա յան-
կարծ, անապատէ՞ն պիտի գան Յովհաննէս Մկրտչի նման, կամ
Տէր Աստուած հոգալով իւր ժողովուրդ՝ հովիւներէն մարգարէ՞
պիտի հանէ իւր շնորհաց դպրոցէն, ինչպէս կը հանէր երբեմն
Իսրայէլի ժողովրդին համար: Քանի որ հաստատեալ բարեկարգ
կրթարաններ չունիմք, որ ուսեալ եւ կրթեալ ժառանգաւորներ
հասնին, այսպէս կը մնայ ժողովրդին վիճակ:

Հունձք բազում եւ մշակք սակաւ, կասէ Յիսուս: Աղաչեցէք
զտէր հնձոց, որ հանցէ մշակ ի հունձս իւր: Մեք ոչ կաղաչեմք
եւ ոչ կը խնդրեմք, ինքնին Տէր Աստուած գթալով մեր խեղ-
ճութեան վերայ, երբեմն փոքրիկ մշակ, այցելու հովիւ կը հանէ
մեր հունձերուն համար, ինչպէս Տէր Դանիէլ վարդապետ միա-
բան վարագայ վանից, որ տասն տարիներէ ի վեր ամենայն
անձնանուիրութեամբ կը հովուէր ոչ միայն մեր Արճակ գիւղն,
այլև բոլոր մօտակայ և հեռաւոր շրջակայ գիւղեր նորա այցե-
լութեան ոտք հանգիստ չէր գիտեր, այլ անդադար կը շրջէր-
այդ անխոնջ մշակ ոչ միայն Աւետարանի սերմեր կը ցանէր,
բարոյական խրատներ կը խօսէր, այլ եւ գիւղական տնտեսու-
թեան դասեր եւս կաւանդէր. այնպէ՛ս պարզ, յստակ, ու հաս-
կանալի ոճով, որ մեք թանձրամիտ շինականներս կարող էինք
ըմբռնել նորա ամբողջ խօսքեր: Նա շինեց ու հաստատեց մեր
Արճակու դպրոց, եւ միանգամայն նորա յարատեւութեան հա-
մար եկամուտներ կարգադրեց, նոյնպէս ուրիշ շատ գեղերու մէջ
եկեղեցիներ շինեց, դպրոցներ հաստատեց: Դանիէլ վարդապե-
տին կեանք բոլորովին պարզ եւ սակաւապետ էր, նա կը կե-
րակրուէր շինականի սեղանէն, որ սովորաբար թանապուր եւ
մածուն էր, անտրտունջ կուտէր եւ կասէր, Կրօնաւորին համար՝
այսչափս բաւական եւ շատ է: Իւր ոգին անընչասէր էր եւ ազատ

ազահութեան ախտէն: Գութ ունէր, կը գորովէր խեղճերուն վե-
րայ. կը սիրէր տալ՝ քան առնուլ. նա ունէր մի հաստատուն
կամք, ինչ որ սկսէր ձեռնարկել՝ անվհատ ոգով կաշխատէր
յառաջ տանել. նախապաշարման կապէ արձակուած էր. նա թէեւ
չունէր այնչափ ուսումն եւ ընդարձակ զարգացած միտք, բայց
շատ ընդունակ էր ժամանակի յառաջդիմութեան: Վերջապէս
Դանիէլ վարդապետ միակ այցելու հովիւ էր գիւղական ժողո-
վրդին համար, սորա համար ժողովուրդը զինքը կը սիրէր եւ
ինքն եւս աւելի կը սիրէր գիւղացի ժողովուրդը:

Երանի՛ թէ շատնային եկեղեցւոյ այսպիսի անձնուէր մը-
շակներ մեր առատ հունձերուն համար. դու տեսնայիր, Թոռ-
նիկ, էն ժամանակ թէ ինչպէս գիւղական ժողովրդին վիճակ կը
փոխուէր ու կը բարւոքէր:

Վերջացնելով այս ընդհանուր դասեր, ժամանակ եկաւ պի-
տի խօսիմ եւ յայտնեմ քեզ ա՛յն բան, որ առանձին քո հա՛ն-
քին եւ մեր գերդաստանին կը վերաբերի:

ԻԱ.

Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Ի Ն

Հ Ա Ր Ս Ն Ի Ք

է՛, Թոռնիկ, ես ծերացայ, մայրիկդ էլ պառաւած է, ո՞վ
պիտի լինի տանուտէր եւ տանտիկին, որ շահէ ու պահէ մեր
տուն: Աւետիս տամ քեզ, քո ամուսնութեան ժամանակ հասած
է. կարծեմ քսան տարին անցուցիր, դու գիտես գիւղացւոց հին
նահապետական սովորութիւն, որ իրենց զաւակներ շուտով կը
կարգեն, որպէս զի տան աշխատաւորներ հասնին:

Դու կը տեսնաս ես եւ դու միայն ենք, մեր հողագործութիւն
բոլոր վարձկան մշակներով կը կառավարենք. լաւագոյն չէ՞, որ
տնէն եւս աշխատաւորներ ունենամք:

Թո՛ղ այս, Թոռնիկ, թէ ես եւ թէ մայրիկդ կը ցանկամք
չմեռած՝ տեսնալ քո թագն ու պսակ: Պապերու, Հայրերու եւ
Մայրերու միակ ցանկութիւնն այս է, որ տեսնան իրենց զա-
ւակներ եւ թոռներ, որոնք Աստուծոյ օրհնութեան պտուղներ են,

զի Աստուած երբ օրհնեց մեր նախածնողներ Ադամ ու Եւայ, ասաց, աճեցէք ու բազմացէք եւ լցէք երկիր: Բայց մեր տուն դատարկ է, Թոռնիկ, երեխայ մի չկայ, որ գգուեմ ու սիրեմ, ընտանեկան ուրախութիւն ու բերկրանք՝ այն սիրուն եւ քնքուշ մատաղ տղայոց վերայ է. տղայք տան բնական երաժշտներ են, կը խաղան, կը ճլվլան, կուլան, կը ծիծաղեն. այդ կենդանի փոքրիկ էակներ, անդադար կը շարժին, հանգիստ չը գիտեն: Որչա՞փ հրճուանք է որդեսէր ծնողաց համար, երբ նոքա սեղանին շուրջ կը բոլորին, ինչպէս կասէ Դաւիթ. «Որդիք քո որպէս նորատունկ ձիթենույ շուրջ զսեղանով քով»:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, ամուսնութիւն Աստուծոյ հաստատած մի օրէնքն է՝ մարդկային սեռ պահելու համար. Պապկի տան անուն եւ մեր ընտանիք կը շնչուի, եթէ դուք շամուսնանաք, եւ պէտք է որ ընդունիք կազմելով մեր ընտանեկան կեանքն ու գերդաստան կենդանի պահէք:

Իրաւ է, որ ամուսնութեան համար քաղաքացին շատ կը մտածէ, բայց շինական ժողովուրդ սովորած չէ մտածել, թէ եւ լինի յետին աղքատ: Մեր մէջ առած մի կայ, կը պատմեն թէ՛ մի աղքատ գիւղացի, որ միայն մի իշուկ ունէր, մի օր իւր կնոջ հետ խորհելով կասէ, կնիկ, կը տեսնաս մեր տղան հասաւ, ի՞նչպէս կարգեմք: Եւ որովհետեւ շատ բնական է, որ մայրեր աւելի հոգացող ու հակամէտ են իրենց զաւակ շուտով կարգելու, պատասխան կուտայ էրկան ու կասէ, էջը ծախենք ու տղան կարգենք: Ա՛հ, ի՞նչ կասես դու, կնիկ, չ՛գիտե՞ս մեր ումուտ-ապաւէն այդ իշուկն է, մեք վար ու ցան շունիմք, պտըտուր ու ցախ բառնալով կը տանեմ քաղաք կը ծախեմ եւ այդ իշով միայն մեր օրական պարէն կը ճարեմք: Ծօ՛, մարդ, դու էլ շատ կը մտածես, Աստուած ողորմած է. տղան կարգենք, նորա հացն Աստուած կուտայ, եւ գուցէ մեր տան բախտ բացուի, իշու տեղ՝ ձիու տէր լինիմք:

Օրհնեա՛լ է Աստուած, Թոռնիկ, մեր տուն բարիքներով լի է, էջ կամ գոմէջ ծախելու պէտք չունիմք, ամէն բան տնէ է. մեր այն մեծ տահ եզը կը մորթեմք, հարիսայ կը դնեմք, թող գեղով ուտեն: Կը յիշե՞ս Թոռնիկ, թէ ո՞ր եզն է. մի օր դու գութան արած ժամանակ ասիր, Պապկի, ահօս ծուռ կերթայ, եւ ես ասի քեզ, գիտեմ, Թոռնիկ, ահօսին ծուռութիւն մեծ եզնէն է. դեռ դու չգիտես աշխարհի բաներ, միայն անբան եզներ չեն, որ ահօս

կը կծոեն, որչա՞փ ահօս ծուռ մարդիկ կան, որոց գործն ու կեանք երբէք ուղղութիւն չունի. այդ ահօս ծուռներուն երեսէն է, որ աշխարհի բան ծուռ կերթայ: Չեմ խօսիր քեզ, միամիտ Թոռնիկ, նոյն իսկ մեր գիւղի մէջ որչա՞փ ահօս ծուռներ կան: Հիմի մեր եզը մորթելով կազատուինք ծուռ ահօսի փորձանքէն, Աստուած աղաչենք, որ ազատէ զմեզ ծուռ մարդոց փորձանքէն:

Գիտեմ, Թոռնիկ, դու այժմ ինքնին կը խօսես մտքիդ մէջ թէ Պապկի նստեր է իմ հարսնիքի ճառ կը խօսի. կասէ՛ թէ հարսանեաց ճաշ պատրաստ է եւ այլն. բայց շատիր լի՛՛ ո՞ւր է իմ հարսանեաց հանդերձ, եւ ո՞վ է Թոռնիկին նշանած աղջիկ:

Ապուշ Թոռնիկ, շե՞ս յիշեր դու առջի գլուխ դասիս մէջ խօսեցայ քեզ թէ Ըստամպուլէն վերադառնալով մի ձեռք պատուական շուխայ լաթ ունէի, մինչեւ ցարդ սնտուկին մէջ պահած եմ, ահա այն պիտի լինի քո փեսայութեան հանդերձ. միայն թէ երբ հարսնիք լրանայ, պէտք է հանես դնես սնտուկ եւ միայն տօնի օրեր հագնիս, դու հողագործ աշխատաւոր ես, շալէ շալվար կը վայելէ քեզ:

Իսկ նշանածիդ համար խօսիմ քեզ, որ սիրտդ հանդարտ լինի. մեր գիւղի տանուտէր Մուրատ համբան կը ճանչնաս, ահա այն պիտի լինի մեզ խնամի, որոյ տուն նահապետական է եւ ամբողջ ընտանիք բարի եւ անվնաս մարդիկ են: Տանուտէր Մուրատին մի աղջիկ կայ շափահաս Շուշան անուն, որ շատ պարկեշտ, տնարար եւ ժրագործ մի աղջիկ է, եւ դու անշուշտ շատ անգամ կը տեսնաս զինքը, մեր գիւղական ընտանիք Ֆրոնանգատանէն առաջ ալաֆրանկայ են, վասն զի գիւղական ժողովուրդի կեանք հին նահապետական կեանքի մնացորդ մի պատկերն է:

Ահա իմացուցի քեզ ամէն բան. գուցէ քո մտքէն չէր անցներ, զի դու պարզամիտ եւ ուղղախոհ մի զաւակ ես. Պապկի սուր աչք քո վրան միշտ կը հսկէր, դու այժմ ժրացիր Թոռնիկ, ինչ որ կասեմ՝ շուտով կատարէ, միայն վեց օր է մնացեր, յառաջիկայ երկուշաբթի առաւօտ մեր գիւղի եկեղեցւոյ մէջ սուրբ սեղանին առաջ պատարագին դիմաց՝ աւետարանով ու խաչով քո պսակի խորհուրդ պիտի կատարուի: Դու այժմէն լուր տուր ճաղարաչի Միսոյին եւ գուռնաճի Մրդոյին. գիտես որ մեր գիւղական հարսնիք առանց այդ բաներուն համ չունի: Առ դու այժմ Թոռնիկ, մեր մեծ էջ եւ երկու տիկ. զնա շուտ Շահպազի գիւղ

մեր ծանօթ բարեկամէն տասներկու լիտր գինի առ եւ բեր, բայց նայէ որ ջուր չը խառնեն գինւոյն հետ. Շահպազեցիք մեզ պէս միամիտ չեն, քաղքցոց մօտ լինելով՝ խարդախել սովորած են. ի՞նչ անեն խեղճեր, երբ քաղքցին տոկոսն աւելի կը բարդէ, էնոնք էլ ջուր կը խառնեն՝ երբ տոկոսին տեղ գինի տան:

Կարգն եկաւ, մի բան պատմեմ քեզ, որ զարմանաս: Ես մի օր աշնան վերջ Վանայ Առաջնորդարան գնացի, տեսայ որ քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց դատաստան կար: Ես էլ նստայ մըտիկ արի. էդ քաղքցին մի պողիկ գինի բերած էր, մի գաւաթ լեցուց տուաւ Առաջնորդին. Հայր սուրբ, ասաց, խմէ՛ տես, այս գինի՞ է թէ ջուր. համտես արաց Առաջնորդ՝ եղբայ՛ր ասաց, կերեւի որ բաւական ջուր խառնուած է, պատմեց վաշխառու քաղքցին թէ ես այս ինչ գիւղացւոյն վերայ այսքան հազար դահեկան դրամ ունիմ, էդ պարտապան գիւղացին տոկոսին տեղ՝ երբեմն ալիւր եւ երբեմն շիրայ կը բերէ եւ ես կընդունեմ ի հաշիւ տոկոսին. այս տարի աշնան յիսուն լիտր շիրայ բերաւ, ես էլ միամտութեամբ լցի կարասներս: Գիտե՛ս, Հայր սուրբ, ես գինի սիրող մի մարդ եմ, անհամբեր կսպասեմ որ շիրան եռից իջնայ՝ նոր գինի խմեմ, յաճախ կերթամ կը նայեմ կարասներուն կը տեսնամ որ չեն եռար. ի՞նչ բան է կասեմ, նոր գինին անպատճառ պէտք է եռայ, յետոյ իմացայ թէ ի՞նչ պարզամիտ եղեր եմ, շինական գիս խաբած է եւ ջուր խառնած է շիրային հետ: Ես գրոց մարդ չեմ. բայց իմացայ որ ջրախառն շիրան չի եռար: Ահա այս է իմ բողոք, կաղաչեմ Հայր Առաջնորդ, իմ դատաստանս ուղիղ տես:

Կանչուեցաւ գիւղացին եւ նա առջի անգամ այսպէս խոստովանեցաւ, թէ ես ջուր չեմ խառնած, կարելի է որ ջուրն ինքնին խառնուած է, որովհետեւ մեր շիրախանայի պատի տակէն ջուր կանցնի էդ առուէն, ջրծակ ունիմք շիրախանէն լուանալու համար, պատահմամբ բացուած է եւ ջուր վազեր է շիրայի գուրին մէջ:— Լաւ կը պատմես տղաս, բայց շիտակ չես խօսիր, ասաց Առաջնորդ. եթէ ջուրը ինքնին վազած է, անպատճառ բոլոր շիրան ջուր կը դառնար, բայց սա գինոյն մէջ ջուրն չափով խառնուած է. թող այս. դու եթէ գիտէիր որ այդպիսի փորձանք եղած է, ինչո՞ւ համար ջրախառն գինի բերիր քո աղային:

Հայր սուրբ, հոգւոյդ մեռնիմ մտիկ արա, որ մեղքս շիտակ

խոստովանիմ եւ կաղաչեմ, որ դու էլ շիտակ դատաստան տեսնաս:

Անցեալ տարի ես յիսուն լիտր ալիւր բերի աղային, ես արդէն ալիւր կշռած էի, գիտէք որ գիւղերու կշիռքի քարեր բաւական ծանր են քաղաքի քարերու վերայ. մեք դիտմամբ այսպէս արած ենք, գիտնալով որ մեր բաներ քաղաք կերթայ՝ միշտ պակաս կը հանեն, ինչպէս մեր աղան, բակի մէջէն մի անորոջ եւ կոշտ քար մի բերաւ դրաւ կշիռքն, ինձ ասաց թէ այս մի լիտր է. դու գիտես պարզամիտ շինականներ քաղքցւոց շուտ կը հաւատան. աղան սկսեց կշռել ալիւր եւ ծանր ծանր կշռեց, եւ տես դու, անիրաւ կշիռք հինգ լիտր պակաս բերաւ. Աստծու սիրուն ասի, աղա, իմ ալիւրս լման յիսուն լիտր է.— ո՛չ, միթէ ես քեզ անիրաւութի՞ւն կանեմ, այսպէս ասաց եւ քառասուն հինգ լիտր հաշուեց: Այս անխիղճ զրկանք ինձի սրտիցաւ եղաւ, չի կրցայ մոռնալ, միտքս դրի որ սորա փոխարէն աղայէն հանեմ, ուստի ջուր խառնեցի շիրային եւ լաւ արի, զի մեր աղան գինին ջրախառն կը խմէ, որ գլուխ չի բռնէ:

Ահա Հայր դատաւոր, մեղքս ուղիղ սրտով խոստովանեցայ, դու էլ ուղիղ մտքով դատաստան արա. ո՛վ է մեղաւոր, ե՞ս թէ աղան. միայն անոր համար մեղաւոր եմ, որ ալիւրի խնդիր Ձեր ատեանը չը բերի, զի փորձով գիտեմ, քաղքցին ու շինական երբ դատաստանի գան, ո՛վ չի գիտեր որ քաղքցին կը շահի դատը, եւ սորա պատճառներ դու լաւ գիտես, Հայր սուրբ, էլ ի՞նչ ասեմ:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, որ գիւղացւոց աչքը սկսած է կամաց կամաց բացուիլ: Բայց ես խրատ կուտամ քեզ, Թոռնիկ, մի՛ գուցէ դու էլ այս պատմութենէն օրինակ առնելով՝ հետեւիս ճարպիկ գիւղացւոյն, խարդախութեան դէմ խարդախութիւն ի գործ դնես, զի այդ շատ հակառակ է Աստուծոյ պատուէրին: Թող այս, եթէ միանգամ խարդախել սովորիս, այլ եւս կը լինի քեզ այն արհեստ եւ ունակութիւն. էն ժամանակ դու ոչ միայն խարդախին դէմ նենգել կը ջանաս, այլ գուցէ նա եւ անխարդախ մարդոյն դէմն եւս այնպէս վարուիս: Շատ է որ դու զրկանք կրես եւ վնասիս, քան թէ զրկես եւ վնաս տաս ուրիշին: Բայց աւելի լաւագոյն է, որ արթուն եւ աշաւուրջ լինիս, ոչ խաբես եւ ոչ խարուիս:

Գիտեմ, Թոռնիկ. ես քեզ խրատ կը խօսիմ, այլ դու մըտ-

քիդ մէջ ինքնախօս կը լինիս, թէ Պապիկ մեր հարսնիքի խնդիր մոռցաւ, գինու խնդիրէն ուրիշ խնդիր հանեց, երկար-երկար ճառ կը խօսի գլխում: Չէ՛, Թոռնիկ, չէ՛, ամուսնացողին շատ խրատ պէտք է, կարծես որ ծեր Պապիկդ ծանծղեր է, գուցէ մոռցաւ հարսնիքի մեծ խնդիր: Ո՛չ, այսօր շաբաթ է, դու էլ գինին բերիր հասուցիր, ուրեմն ամէն ինչ պատրաստ է:

Այս իրիկուն աղպանստում է, գեղի բոլոր նորահաս կըտրիճներ պիտի ժողուին, նոր փեսան իրենց մէջ առնելով՝ պիտի խաղան խնդան, ուրախութիւն անեն մինչեւ լոյս: Առաւօտ կիրակի է, գեղի բոլոր ժողովուրդ մեծն ու փոքր, այր մարդիկ, կիներ, հարսներ, աղջիկներ, պառաններ, իրենց ճեղքով մեր հարսնիքի տուն պիտի լեցուին: Գեղացւոց հարսնիք էսպէս կը լինի, դուռ բաց է, քաղքցւոց հարսնիք չէ որ դուռ փակեն հարսնիք անեն՝ մկներ առիքը չիմանան:

Էսօր իրիկուն մօտ հարսի հետ պիտի երթամք, ես եւ գեղի բոլոր մեծ-մեծ համբաներ: Հարս պիտի բերենք իջուցենք տուն, քօղ գլխուն թախթին վերայ պիտի նստի, հարսնքոյր իր մօտ էնպէս, ինչպէս պահապան հրեշտակ:

Ժամհար կոչնակ զարնելուն պէս լուսամուկին՝ եկեղեցի պիտի գնամք բոլոր հարեւաններով մէկ տեղ, դու այնպէս պէտք է հաւատաս, որ եկեղեցին քեզ համար մի Ադամայ դրախտ է, ուր իջած է Աստուած, ձեր պսակ պիտի դնէ եւ օրհնէ քահանային ձեռքով. դու էնպէս համարի թէ մինչեւ ցարդ կեանքիդ մէջ քնած էիր, յանկարծ կը զարթիս, քնաթաթախ աչքդ կը բանաս, որ մի նոր Եւայ Շուշան ծաղիկ բուսած է կշտիդ, ձեռք ձեռքի կուտայ քահանան ու կասէ. «Առեալ զձեռն Եւայի տուեալ ի յաջն Ադամայ» եւ այլն, դու եւս մտքիդ մէջ խօսիր մեր մեծ Պապկին պէս: «Այս այժմ ոսկր յոսկերաց իմոց եւ մարմին ի մարմնոյ իմոյ» եւ այլն: Կսկսի քահանան ուրիշ խորհրդաւոր աղօթքներ կարդալ ձեր վրայ, ձեր ու հարսի բերնէն խոստումներ կանէ, բոլոր ժողովուրդ վկայ կը լինի. դուք Աստուածադիր օրէնքով էնպէս պինդ կը կապուիք իրարու հետ, որ միայն մահ կը քակէ. աշխարհի ձեռք կարող չէ քակել: Յիսուս իւր Աւետարանով աւելի ամրապնդեց Հօր Աստուծոյ կապն եւ ասաց, թէ «Ջոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՛ մեանեացէ»:

Պսակն աւարտելէն յետոյ՝ կելնենք եկեղեցիէն, էն ժամանակ կարգ կուգայ ուրախութեան, կսկսին զուռնան-նաղարան

մունետիկի պէս ձայն կուտան աշխարհին թէ Թոռնիկ եւ Շուշան ամուսնացան, էս օր նոցա հարսանեաց տօն է, մեր կտրիճ երիտասարդներ կսկսեն շոր փետ խաղ. է՛, Թոռնիկ, հին պողպատէ վահանին տեղն՝ ամէն մէկ իւր ապան կամ կօտիկ կը փաթթէ մի ձեռքին վերայ, երկու-երկու իրարու հետ կը խաղան մինչեւ ի տուն: Դրան առաջ ոչխար կը մորթեն. էտ մի մատաղ է փեսին ու հարսին արեւշատութեան համար:

Միտքս կուգայ այստեղ, Թոռնիկ, պատմեմ քեզ, քառասուն տարիէն յառաջ, երբ Հայրիկ կամուսնանար, ես էլ ինչպէս սովորութիւն է գիւղացւոց՝ իւրով բաղարջ, փոխինդ եւ մի գառնուկ առի գնացի հարսնիք. երբ փեսայ Հայրիկ եկեղեցիէն տուն կը դառնար, իսկոյն մտածեցի գառնուկս մատաղ անեմ իւր առաջ: Գառնուկ գետին դրի որ մորթեմ, Հայրիկ ձիու վրայէն կանչեց, մի՛ մորթէք, մի՛ մորթէք. այն օր Պապիկ խմեր գլուխ դարձեր, ծուռ շինական եղեր էր. քաշեցի դանակ, արիւն ցայտեց, բայց փոշման եղայ, տեսայ որ Հայրիկի աչք լեցուեցաւ, նա սկսեց տղու պէս լալ. ձիէն իջուցին տարին սենեակ, ուր սաստիկ յուզուեցաւ ու լացաւ. հարսնիքի տուն իրեն համար սգոյ տուն դարձաւ. այն օրէն ես հասկցայ թէ Հայրիկ որչա՞փ գուժ ունի անասնոց վերայ, եւ ո՞վ էր լեցուցեր նորա սիրտ այդչափ գորովով. ինքն կը խոստովանի այս բան իւր խաչի ճառի մի ուղերձին մէջ, թէ իւր դաստիարակ հանգուցեալ հօրեղբայր Խըրիմեան խաչիկ աղան է, իսկ նորա սիրտն ո՞վ է լեցուցեր, — Աւետարան զոր միշտ կը կարդար եւ ուրիշ դիրք չ՛գիտեր:

Այժմ ճաշու ժամ է, հարսնիքին հարիսային ժամանակ հասաւ, հարսնետրներ անօթի են, ձգեցէք թաղիսներ՝ թող նըստին. երեսան, մեծ ու պզտիկ, հարուստն ու աղքատ, վերի վարի կարգ չկայ, Պապիկ տունն է այս. մեծ տանտիկին, հրաման արա հարիսան լեցնեն մեծ-մեծ մաթրաթներով, բերէք դրէք սեղան: Իմ սիրելի դրացի բարեկամ գիւղի բոլոր ժողովուրդ, ծեր Պապիկ ձեզ ճառ կը կարդայ, տուէք ինձ մի բաժակ գինի, Պապիկ պարտական է խմել նախ այս բաժակ մեր երկրին տէր թագաւորին կենաց համար, որ հոգայ, կառավարէ ու պահպանէ իւր հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդ: Խմենք ապա մեր Թոռնիկ թագաւորին կենաց, որ այսօր թագաւոր է եղեր եւ վաղը՝ մաճկալ պիտի լինի: Չմոռնանք նաեւ մեր Շուշան

հարսին կեանք, որ այժմ թագուհի է եղեր, վաղ պիտի լինի Պապկի տան տնաշէն եւ ժրագլուխ հարս:

Մնաց ձեր կենաց բաժակ, սիրելի հարսնետր գեղացիներս, շնորհակալ եմ որ պատուեցիք Պապկի տուն ու փառաւորեցիք Թոռնիկիս հարսնիք: Կաղօթեմ որ ազպէն ձեր զաւակներուն ու թոռներուն վերայ լինի:

Այժմ հարիսի ճաշ լըմնցաւ, հարսնիքն էլ կը լըմննայ. ելէք բակ, բռնեցէք ձեր ալաճակէօնաւ. տղաք այդ մեր քարէ մեծ սանդղի գինի լեցուցէք, հողէ մեծ կուտիկ վրան դրէք, թող սանդղին շուրջ բլրորին, պար խաղան, երգեն մեր գեղի կտրիճներ:

Պապի՛կ պապի՛կ, աշքըդ լոյս,

Թոռնիկ թագուր է եղեր.

Մամի՛կ մամի՛կ, աշքըդ լոյս,

Շուշան քեզ հարս է եղեր:

Ապրին Շուշան եւ Թոռնիկ,

Եւ ծերանան ի միասին.

Մըլին ծաղկին ինչպէս շուշան,

Զաւակներով եւ թոռներով:

Պապկի տուն բարգաւաճի,

Թոռնիկ լինի մեծ տանուտէր.

Եւ ումըշատ լինի Պապիկ.

Տեսնայ թոռան իւր ճետեր:

Նահապետաց շափ թող ապրի,

Մաղկին ալիք իւր ձիւնի պէս.

Հասնի մինչեւ խոր ծերութիւն,

Մեռնի երթայ արքայութիւն:

Ուտենք վերջին իւր հոգեճաշն,

Յիշենք, օրհնենք իւր յիշատակ:

Շատ ապրիք եւ դուք՝ իմ գեղացի քաղաքավար աղբարներս. հարսնիքի ճաշ կերաք, ի վերջոյ կուզեք իմ հոգեճաշն է՛լ ուտել: Շատ իրաւունք ունիք. մեր քաղցրի գիտնականներ կը կարծեն որ՝ շինականք իմաստասիրել չըզիտեն, որչա՞փ բնական է ձեր հոգեճաշի տենչանք, վասն զի միշտ բնական հետեւանք է հարսնիքի ճաշին: Հարսնիքի ճաշով մարդիկ կուզան յաշխարհ, հոգեճաշով կերթան: Աստուած թող էնպէս կամենայ, ինչպէս ձեր բարի ցանկութիւնն է:

Բայց Պապիկ ձեզ խրատ կուտայ, բարեկամներ, աշխա-

տեցէք ձեր քրտինքով, որ ամէն օր ձեր ընտանեկան սեղանին վերայ լիապէս ճաշ ուտէք, հարսնիքի ճաշ, մահուան հոգեճաշ՝ փոր շէն կշտացներ: Թողէք հոգեճաշ խեղճ աղքատներուն եւ մանաւանդ քահանաներուն, որոց իրաւունք զլանալով եւ չը տալով՝ միշտ ձեր հոգեճաշին կսպասեն. շիտակ խօսելով՝ մեր քահանայք մեռելներու շնորհիւ աւելի կապրին, քան թէ կենդանեաց:

է՛, սիրելի հարսնետրներս, հարսնիք աւարտեցաւ, ուտելու խմելու բաներն էլ լմնցաւ. դիմու տկեր դատարկուեցան, տանտիկին լուր կուտայ թէ՛ տաշտին մէջ հաց չը մնաց, եւ ամանին մէջ իւղ. միայն հարիսի պղնձի մէջ տակուց մնացեր է, էն էլ աղքատներու բաժին է:

Այժմ ամենայն քաղաքավարութեամբ՝ եկէք ծերունի Պապկի ձեռք համբուրեցէք, Թոռնիկիս ու Շուշանին արեւշատութիւն մաղթեցէք եւ մնաս բարով ասելով՝ դնացէք ձեր տներ: Գիտեմ, անքուն մնացիք եւ շատ էլ խմեցիք, տեսէք ահագին սանդղի գինի պարպեցիք. հարսնիքէն գացող՝ կասեն թէ մահմուտ կը լինի. այս գիշեր հանգիստ քուն եղիք, առաւօտ մութ լուսնալուսն պէ՞ղ դէպ ի դա՛շտ, դէպ ի դա՛շտ:

Մտածեցէք, եթէ շաշխատիք վարուցանով եւ դաշտի արդիւնք չբերէք տուն, ձեր հասած զաւակներ կարող չէք պսակել, միթէ դատարկ տնով հարսնիք կը լինի՞: Կաղօթէ Պապիկ, որ Աստուած ձեր աշխատութիւն արդիւնաւորէ, եւ ձեր տներ բարութեամբ լեցնէ, որ դուք եւս հարսնիքներ անէք եւ ձեր որդիքներու եւ թոռներու թագն ու պսակ տեսնաք եւ մխիթարուիք:

Ահա՛ Թոռնիկ, հարսնետրներ ցրուեցան, մնացինք ես դու, մամիկ, եւ նորեկ հարս Շուշան. մեր փոքրիկ ընտանեկան թրւոյն վերայ մի հատիկ աւելացաւ. Աստուած այդ մի հատիկն իբրեւ մի ցորենահատ ցանեց ձեր ընտանեկան անդաստանին մէջ, դու պիտի տեսնաս, Թոռնիկ, թէ այդ մի հատիկ մայրենի սերմէն որչափ մանկահատիկներ պիտի բուսնին. մի օր կը տեսնաս, որ տունն լցուած է լաճերով, աղջիկներ, որոնք թրուչնոց ձագերուն պէս՝ ճիւճիւ ձայն հանելով, բերան բացած՝ պիտի աղաղակեն, պապօ՛, հա՛ց կուզենք, հա՛ց: Իրաւ է, որ մարդիկ կը հաւատան ու կասեն թէ՛ Արարիչ Տէր իւր ստեղծածին զսմաթ կուտայ: Այո՛, կը հաւատանք այդպէս, բայց Տէր Աստուած զըսմաթ եւ հաց նախապէս պատրաստեց. եւ ապա մար-

դրն ստեղծեց. եւ այդ գրամաթ այս մեր բնական երկիր եւ հողն է, որոց համար ասաց գործել ու պահել: Ուստի առանց գործելու, առանց աշխատութեան, առանց վարուցանի մարդոյն համար ոչ հաց կայ եւ ոչ գրամաթ:

Պատրաստուիր ուրեմն, Թոռնիկ, աշնան գութանի ժամանակ շանցնի, վաղն առաւօտ պիտի երթամք դաշտ սկսենք մեր աշխատութիւն: Այժմ դու հան այդ փեսայութեան շուխայ լաթեր, հագիր մշակութեան շայէ շալվար. Շուշանն էլ թող իւր հարսանեկան զարդեր հանէ, մամկի հրամանով աւել ձեռք առնէ, տունն խորդէ, ալէ, մաքրէ, ամէն բան իւր տեղ դնելով կարգադրէ: Այսպէս, Թոռնիկ ի դաշտ՝ Շուշանն ի տան, եթէ աշխատին՝ Աստուած հաց կուտայ:

ԻՔ.

ՊԱՊԿԷ ՊՍԱԿ

Ի ԴԱՇՏ

Սիրելի՛ Թոռնիկ, ես նորէն եւ կրկին զքեզ պիտի պսակեմ. դու մի՛ կարծեր, որ եկեղեցւոյ կամ քահանայի պսակ քեզ բաւական է: Այո՛, հոգեւորապէս եւ Աստուծոյ օրէնքով բաւական եւ շատ է: Բայց եթէ Պապիկ այդ պսակին վրայ իւր պսակ չդնէ, դու անօթի կը մեռնիս: Ահա աղօթարան բացուեցաւ. հրաման արա մշակներուն, թող գութան սարքեն, տանին գեղի մօտի խօզան աւազարտ. պէտք է այժմէն վարենք, աղբենք այն արտն, եւ գարուն բանջարեղինաց պարտէզ անենք:

Լծեցէ՛ք գութան. դու տես հիմի, Թոռնիկ, թէ ի՛նչպէս պիտի պսակեմ զքեզ: Գնա՛ նախ գոմշուկներուն եւ եզներուն ճակատներ համբուրէ, արի գութանին մաճին քով խոնարհիւր գետին՝ մայրենի հող համբուրէ, ձեռքս մաճին վերայ դրած եմ, համբուրէ Պապիկ ձեռք եւ մաճը. ահա քառասուն տարուան մաճկալ Պապիկ, այսօր քեզ կը յանձնէ մաճկալութեան վսեմագոյն պաշտօն, զոր Տէր Աստուած Աղամայ մեր մեծ Պապիկէն տուաւ, որ գործէ երկիր եւ պահէ:

Յորենաբոյսէ հիւսուած մի սիրուն, գեղեցիկ, բոլորակ պը-

սակ շինեմ իմ ձեռքովս քեզ համար. բեր գլուխդ Թոռնիկ, դնեմ այս իմ պսակ. եւ այս պսակն, Պապիկէդ պսակն եւ յիշատակն է, երբէք չը վերցնես գլխէդ մինչեւ մահուանդ օր: Եւ երբ դու էլ կը ծերանաս Պապիկ պէս, այդ պսակ քո անդրանիկ որդւոյդ գլուխ դիր, եւ այսպէս որդւոց որդի թող շարունակի. այդ պըսակին խորհուրդ բացատրեմ քեզ, որ լաւ ըմբռնես եւ անեղծ պահես այս աւուր յիշատակ քո մտքին մէջ:

Ազնի՛ւ Թոռնիկ, իմ խորհրդաւոր պսակիս նշանակութիւն այս է. քահանան զքեզ կը պսակէ հողին հետ, գութանին հետ, դաշտի մշակութեան հետ. եւ ինչպէս Շուշանին հետ կապեց զքեզ քահանան, եւ դու տէր ես մինչեւ ի մահ, կարող չես զինքն թողուլ, այնպէս եւս Պապիկն զքեզ պսակելով կը կապէ մայրենի երկրին հետ, որ յաւիտեան չը պիտի թողուս՝ որ մեր հայրենի Պապիկեանական սեպհականութիւն է: Աղամն ասաց եւ մարդիկ կասեն, թէ՛ կին մարդոց կեանքն է. միթէ՛ հողն էլ մարդոց կեանք չէ՞, մարդիկ աշխարհիս վերայ հացով կապրին: Շուշան քեզ զաւակներ պիտի բերէ. հողն էլ ձեզ հաց պիտի տայ, դաշտի մէջ արածող կովն ու ուխար՝ ձեզ առատ-առատ կաթ պիտի տան. կաթէն իւղ ու պանիր կը շինէք. այս ամէն կարիքներուն վայելք հողէն չէ՞:

Այժմ, Թոռնիկ, ասա մշակներուն՝ առնեն գութան եւ տաւարներ, դառնանք երթանք ի տուն, մայրիկիդ եւ Շուշանին պէտք է յայտնեմ դաշտի պսակի խորհուրդ:

Մտիկ արէ՛ք որ խօսիմ ձեզ, բարի տանտիկին: Եւ Շուշան: Ես այսօր, նոր փեսայ Թոռնիկ տարի դաշտ. գութան լծել տուի, մաճը Թոռնիկին ձեռք տուի, ձեռքս գլխուն վերայ դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կարդացի, եւ զինքն կրկին անգամ հողազործութեան հետ պսակեցի, հողին եւ գութանին հետ կապեցի, եւ գիտէ՞ք դուք, որ Պապիկ պսակն անբակտելի պէտք է լինի. Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացէք, մի կինն Շուշանն է, որու հետ պսակուեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ. մի կինն էլ հայրենատուր ժառանգութեան հողն է, որու հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ: Շուշանն զաւակներ պիտի բերէ Թոռնիկին համար, հողն էլ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար: Կաղօթեմ, որ Աստուած պահէ Շուշանն եւ շատ պարի, բայց Շուշանն մահկանացու է, թէ մեռնի, Թոռնիկ մի

ուրիշ Շուշան էլ կը գտնէ: Իսկ եթէ հողն մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պապկի տանն ընտանիք ի միասին կը մեռնին: Եւ ի՞նչպէս կը մեռնի հողն, որ Ադամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ: Խօսեմ ձեզ թէ հողն ի՞նչպէս կը մեռնի. այն անբախտ օրն, երբ Թոռնիկ ձեռք մածէն քաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակեր. կամ հարստանալով կը բարձրամտի՝ այլ եւս ամօթ կը համարի գիւղին մէջ, կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրել. կը թողու գիւղն ու հող՝ կերթայ քաղաքացի կը լինի: Եւ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին իւր վերայ, երբ յուսալով թէ շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վերայ կը բարդէ. պարտատէր հողեր կը գրաւէ, ո՛հ, Թոռնիկն անհող կը մնայ:

Ահա այն օր հողն Թոռնիկին համար կը մեռնի, գրաւողին համար կենդանի կը մնայ: Այն օր, այո՛, Պապկի տան ճրագ կը մարի, Թոռնիկ տանուտէր՝ վարձուր մշակ կը լինի: Աւ՛ղ, Պապկի հարս, նազելի Շուշան՝ պիտի երթայ հացթուխ լինի գեղին մէջ, իրիկուան մի քանի հաց գոգնոցին մէջ դնելով՝ բերէ իւր ճօրիկներուն: Թոռնիկին մայր, բարի տանտիկին, դու Պապկի ետեւէն մեռիր, որ չը տեսնաս այն օր:

Չասե՛ս, Թոռնիկ. ա՛հ, Պապկի, ի՞նչ շար գուշակութիւն կանես Թոռնիկիդ վերայ, բերանդ բարի բաց: Ո՛չ, Թոռնիկ, Աստուած չընէ որ գուշակութիւնն ձեր վերայ կատարուի: Ես կազօթեմ որ դուք այն սեւ օր չը տեսնաք. սորա համար այն սեւ ատուր տխուր կեանքի պատկեր նկարեցի ձեր աչքի առաջ: Որպէս զի տեսնաս ու յիշես Պապուդ հեռատես գուշակութիւնն, յամենայն զօրութենէ աշխատես հողն ձեռքէդ չհանել. ոչ միայն հողն քեզ պէտք է, որ հաց կուտայ քեզ, աշխարհիս վերայ կապրիս, այլ եւ նորա համար Աստուած շատ արեւ տայ քեզ. երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար էլ երկու կանգուն հող պէտք է, չգիտե՛ս դու, մարդիկ գերեզմանի հողին վերայ էլ կը կուռին. վա՛յ անոր, որ կը մեռնի եւ թաղուելու տեղ չունի, զի գերեզմանի հողն եւս մարդոյն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կուզեմ, Թոռնիկ, մարդ իւր ծնած օրէն հողով կապրի. և երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է, որ նորա տակ թաղուի:

Այսպէս, Թոռնիկ. հողն պէտք է կենաց եւ մահու օր. սորա համար Պապկին զքեզ հողին հետ կապեց ու պսակեց, որ պինդ գրկես զհողն. չթողու որ ուրիշներ ձեռքէդ յափշտակեն, դու քանհող մնաս, ստրուկ լինիս, երթաս ուրիշ գոնէր վարձկան

մշակ դառնաս, եւ էն ժամանակ ձեր վերայ կատարուի Պապկի կախարդ գուշակութիւն. եւ դու խելաբերելով յիշես, աւա՛ղ, ես տանուտէր էի, նահապետ Պապկէս խրատներուն մտիկ շարի, ոչո՛մ անառակ որդւոյն պէս՝ վարձկան մշակ եղայ, թողլով իմ ոչխարաց հօտ, ուրիշներու նախիր կարածեմ. եւ շաբաթ մի անգամ գոնէ դու շրջելով նախրահաց ժողվեմ:

Այո՛, Թոռնիկ, երբ գեղի տանուտիրոջ բախտին անիւ դառնայ, այնչափ նուաստանայ՝ որ նոյն գեղին նախրորդ լինի, դու մի կարծեր թէ այդ վիճակ կարի դառնագոյն մի վիճակ է. վասն զի գեղի նախրորդ վարձուր մի մշակ է, շալակներով հաց կը տանի իւր տուն. կթան կով ունի, գոնէ մի քանի հատ ոչխար, այժ ունի եւ իւր ընտանիք լիութեամբ կապրին:

Բայց երբ այդ անկեալ տանուտէրին ձեռք նախրորդութիւն չիյնայ, նախնքնին իւր նախկին վիճակ յիշելով ասէ. Ես տանուտեր էի, ի՞նչպէս կարող եմ վարձկան մշակ լինել գիւղին մէջ, լաւ է որ թողում գեղ, երթամ քաղաքներ եւ իբրեւ անծանօթ մի շքաւոր մարդ, խառնուիմ փողոցի աղքատներուն հետ՝ լինիմ մուրացկան: Իսկ եթէ իբրեւ հարստութենէ ինկած «տէօվլէթաէն տիւշկիւն» յաջողիմ վիճակի Առաջնորդէն մի վկայական առնել, այդ ինձ համար մի մեծ բախտ կը լինի. կերթամ աշխարհէ աշխարհ, եկեղեցիներուն, հարուստներուն կը դիմեմ, եւ այսպէս ժողովք անելով՝ դառնամ գամ պարտքս տամ եւ պահեմ իմ ընտանիք:

Ահա, Թոռնիկ, դժնդակ եւ դառնագոյն վիճակն այս է. երբ տանուտէր մուրացկանութեան կը դիմէ, հաւատալով թէ այդ անարգ եւ անպատիւ մուրողութեամբ կարող կը լինի բաւական գումար հայթայթել ու վերստին կանգնել իւր կործանեալ տունն: Դու կը հաւատա՞ս, որ հողագործին կործանեալ տուն մուրացկանութեամբ կանգնի: Բովանդակ ծերութեանս կեանքի մէջ ես այդպիսի բան չը տեսայ: Վասն զի տանուտէր գեղացւոյն տան հաստատուն հիմն հողագործութիւն է. երբ տանուտէրն հողն ու հողին վաստակ թողու, նա արդէն կործանուած է եւ յաւիտեան կանգնել չունի. նա շքաւորութեամբ պիտի ապրի մինչեւ մեռնի:

Է՛, սիրելի՛ Թոռնիկ, բաւական եղաւ, աւարտենք դաշտի պսակ եւ դաշտի դասերս: Ես պէտք է պատմեմ նաեւ գեղի էրէցուն եւ գեղացւոյ, թող աշխարհ իմանայ, թէ Առճակու Պապկի էսպէս մի տարօրինակ բան արած է. իւր Թոռնիկ նոր փեսան

տարեր է դաշտ հողին ու գութանին վերայ պսակեր է. մարդ շի գիտեր ի՞նչ պսակ է այդ, որ առանց քահանայի, առանց խաչի եւ Աւետարանի ու ժողովրդի վկայութեան՝ դաշտի մէջ կատարուեր է:

Թող մեր գիւղացիք այսպէս դատաստան անեն. Թոռնիկ, բաւական է, որ դու լաւ հասկցար այս պսակին խորհուրդն. ես կը մեռնիմ, դու ողջ կը մնաս՝ կը տեսնաս, յետոյ գեղացին էլ կը հասկընայ եւ ողորմիս կուտայ Պապկի հոգւոյն:

— 0 —

ԻԳ.

Մ Ե Ռ Ե Լ Ո Ց Դ Ա Շ Տ

ԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Պահ մի թողունք, Թոռնիկ, մեր կենդանի դաշտ, արի երթանք մեռելոց դաշտին այցելութիւն անենք. գիտե՞ս, մահ տակաւ կը մօտենայ Պապկին, կուզեմ վերջին անգամ քանի կենդանի եմ, ոտքովս երթամ շրջիմ մեռելոց ննջարանն, մինչեւ այն օր, երբ գիս նաչին վերայ դրած ԲԱՆԴ ԱՍՏՈՒԱՄ ասելով կը բերեն կը դնեն գերեզման, ես էլ կը հանգչիմ մեր պապերուն ծոցը:

Գերեզմաններն էլ մեզ համար մի խօսուն դասարան են. խաչաքարեր եւ մեռելոց յիշատակներ դեռ կը խօսին մեզ հետ. տեսնանք թէ հին եւ նոր ժամանակի մէջ ի՞նչ մարդիկ ծներ, եկեր են աշխարհ. ապրեր են, գործեր են, թէ բարի թէ չար, եւ դարձեալ թողեր են այս աշխարհ, արեւն ու կեանք, տուն եւ ընտանիք, մտեր ծածկուեր են մեռելոց այս մութ աշխարհին մէջ: Ամէն քրիստոնէի գերեզմանին վերայ մի-մի խաչաքար տնկուած է. վրան գրած են մեռնողին անունն եւ կեանք, որ տեսնող կարդայ եւ ողորմիս տայ:

Կարդանք ուրեմն, Թոռնիկ, այդ հին ու նոր յիշատակարաններ, տեսնանք թէ ինչ հարուստ տանուտէրեր եւ այլ աշխատաւոր եւ նշանաւոր մարդիկ ելած են գիւղական ժողովրդի

դասէն, որոց անցեալ կեանքն առաքինութեան դասեր են մեզ համար: Գիտե՞ս, կան այնպիսի մեռեալներ, որ մինչեւ ի կատարած աշխարհի կը խօսին մեզ հետ: Գրքերով կը խօսին, անմահ յիշատակներով կը խօսին, գերեզմանի քարերով կը խօսին: Տեսիր, Թոռնիկ, կարդա՛ այս տապանագիրն.

«Այս է տապան Առնակցի տանուտէր Օհանջանին, որ ութսուն տարի ապրեցաւ, ոչ գիւղէն, ոչ տնէն հեռացաւ, երբէք շթողուց ձեռքէն գութանի մանն միեջեւ օրն մահուան: Նա նորոգեց մեր գիւղի փլած եկեղեցին եւ մի արտ յիշատակ տուաւ եկեղեցւոյն»:

«Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն:»

Կարդա սորա կշտի խաչքարն:

«Ես Միրզօյեան Մարխաս, որ առաջ աղատ ու վարձկան մշակ էի, թիզ մի հողի կարօտ, աշխատեցայ եւ Աստուած յաջողեց իմ հալալ վաստակովն բաւական հողեր գնեցի, հարստացայ եւ տանուտէր եղայ, կտակ արի յետնամնաց զաւակներու, որ տարուան հինգ տաղաւարի մեռելոց օրեր մատաղ անելով աղաւազ կերակուր բաշխեն: Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի Մարխասի հոգւոյն:»

Երթանք, Թոռնիկ, այն մեծ խաչքարի գրեր կարդա՛:

«Այս է հանգիստ մեծ տանուտէր Աղամին, որ շատ հողատէր էր, երեք փոխով գութան կը լծէր, քառսուն մշակ ունէր, մեր գիւղի մեծ նահապետական տունն էր, իւր ընտանեաց թիւ մինչեւ եօթանասուն կը հասնէր. երբ հոգեմաշ տար կամ մատաղ անէր, հազար հազար մարդ կը կերակրէր. նա շատ առաքինի մարդ էր, մեռաւ հարիւր տարեկան. բոլոր գիւղացիք լացին նորա մահուան վերայ. նա կտակ թողուց, որ Վարագայ եւ Առնակաւ վանքերուն իւր կալուածներէն շոքս արտ տան եւ իւր ձիթահանէն գիւղի եկեղեցւոյն շարունակ լուսավարութեան ձէք տան: Որ հանդիպիք ասացէ՛ք Աստուած ողորմի մեծ տանուտէր Աղամի հոգւոյն:»

Մի՛ անցնիր, այդ մօտի փոքրիկ խաչքարի գրեր կարդա՛:

«Ես եմ նաղարաչի Մարգօն: Այս խաչաքարի տակ հանգիստ պառկեւ եմ. բոլոր կեանքս ուրախութեամբ անցուցի. ձմեռն հարսանիքներով եւ ամառ պահէզ դնելով: Ամեն գարնան կուգայի Առնակ գիւղ պահէզ կը դնէի, առատ սեխ ու ձրմերուկ կը հանէի, ցորնի, գարույ, եղի, պանրի, ժածկի հետ

կը փոխէի, տունս առատութեամբ կը լեցնէի, աշխատութեամբ շատ երջանիկ ապրեցայ. երբ տեսայ թէ պիտի մեռնիմ, կտակ արի որ զիս քաղաք չի բաղեն, այլ տանին Առնակ գիւղ բաղեն. Աստուած շէն պահի այն գիւղ. որ շէն պահեց իմ տուն: Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի նաղարաչի Մարգոյի հոգւոյն:»

Կարդա, Թոռնիկ, դորա կշտի միւս տապանաքար, որու վրայ մի հաւու պատկեր կը տեսնուի:

«Ես եմ հաւպան Մարկոս, գեղեցի էի, բայց հող չունէի. մտածեցի թէ ի՛նչ անեմ, որ ապրիմ. մի գիշեր երագի մէջ շատ հաւեր ու հաւկիթներ տեսայ, ասի սա իմ բախտն է. առաւօտ ելայ երագիս մեկնութիւն կատարեցի. առաջ մի փոքրիկ հաւնոց շինեցի, տասն հատ հաւ դնելով թուխս դրի, մի քանի տարուան մէջ հաւերուս թիւ հասաւ մինչեւ երեք հարիւրի, միշտ հաւ ու հաւկիթ կը ծախէի գեղի հիւրերուն եւ քաղաքացոց. ես եւ իմ ընտանիքս լաւ ապրեցանք հաւու մտով եւ ձուագեղով: Աղուէսներ եւ կուզեր որ շատ թշնամի են հաւերուն, ես անոնց համար որոգայթ շինեցի, ամէն տարի ձմեռան բաւական աղուէս եւ կուզ բռնելով՝ ևոցա մոտքերէն բաւական շահ կանէի: Հաւաւորեան շնորհիւ որսորդութիւն էլ սորվեցայ. վերջ մեռնելուս ժամանակ կտակ արի գաւակներուս, որ հաւնոց ու հաւեր երբէք ձեռքէն չը թողուն, որ միակ իրենց հացն ու ապրուստն է: Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի հաւպան Մարկոսի հոգւոյն:»

Քիչ մի հետու կերեւի մի գերեզմանաքար, որուն գրեր մամոտած են Թոռնիկ, եւ վրան մեղուի փեթակի նշան կայ. կարդա տեսնանք ով է:

«Ես եմ մեղուապահ մշակ Պետօն, փոքրիկ տնակէս ի գատ ոչինչ բան չունէի. մտածեցի մտածեցի, գնացի պարտի արի, հինգ փեթակ առի, պզտիկ մեղուանոց մի շինելով մէջ դրի. Աստուած յաշողեց, մեղուներս բազմացան մինչեւ հարիւր փեթակ եղաւ, որք շատ առատ մեղր ու մոմ կուտային, թէ քաղաք տանելով դրամով կը վաճառէի, եւ թէ գեղի մէջ հացի ու եղի հետ կը փոխէի. ընտանիքս մեղրով ու կարագով կը պահէի. մեռնելուս օր խրատ տուի անդրանիկ որդոյս, որ չը հեռանայ մեղուանոցի դռնէն եւ մեծ խնամով պահպանէ մեղուներ, որ մեր ժրջան անվարձ մշակներն են. կտակ արի նաեւ որ ամէն կիրակի եւ պատարագի օրեր գեղի եկեղեցոյ սեղանին վերայ մոմ վառեն եւ քահանայն յիշէ զիս իւր աղօթքով:

Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի մեղուապան Պետօյի հոգւոյն:»

Սորա քով մի անտաշ խաչաքար կայ կարդա տեսնանք թէ որո՞ւ գերեզմանն է:

«Ես եմ նախորդ նազար, երեսուն տարի նախորդութիւն արի, շէն մնայ Առնակ գիւղ, երկու հազար տարւ էր իմ նախիւր, ամէն շաբաթագլուխ շալակ շալակ նախահաց կը ժողովէի, տանս մառան հացով կը լեցուէր, մեր տանտիկին խմոր շաղել, հաց եփել շը գիտէր, մեր գիւղացիք կը կարծեն որ նախորդութիւն բան մը չէ. ոչ, նախորդութիւն էլ գիւղական մի աշխատութիւն է. ես երբէք գանգաւ չունիմ, մինչեւ մահուան օր հացի կարօտութիւն չի քաշեցի:

Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի նախորդ նազարի հոգւոյն:»

Թոռնիկ, դու լսեր ես, գեղացիք միշտ գանգաւ կանեն ու կասեն, թէ՛ գեղի գզիրներ շատ անիծած եւ հայհոյիչ մարդիկ կը լինին, բայց ես լսեր եմ, որ ժամանակաւ մեր գիւղն մի բարի գզիր եղած է. շատ բարեսէր ու խոհեմ, երբէք զրկանք չէր աներ, հիւր տալու կարգն ճշտութեամբ կը պահէր, եւ միշտ կը ջանար աղքատներ խնայել, մինչեւ ցայսօր գեղացին այդ բարի գզրի անունն կը յիշէ: Ահաւասիկ նորա գերեզման, գարմանք, Թոռնիկ, Առնակու գզիրն էլ իւր գերեզմանի խաչքարն եւ յիշատակն ունի, կարդա՛:

«Առնակու շէն գեղի գզիր Կազօն եմ ես, օ՛խ, ի՛նչպէս հանգիստ պառկած եմ հողին տակ, ականջներս դնջացեր է գեղացոց հայհոյանքէն, զուր եւ անիրաւ անէծքէն, հապա այն խտաբարոյ անհամբեր պահանջող հիւրերու ձեռքէն ի՛նչ քաշեցի, ձեռք կերայ, շարշարուցայ, զգուցայ բամբակի պէս, սորա համար անունս գզիր դրած են, կարծելով թէ ես ուրիշներ կը զգեմ: Աստուած հոգիս առեց, մնայ ազատուցայ: Աղքատ ապրեցայ, աղքատ մնայ, ոչինչ բան չունիմ կտակելու, միայն խրատ կուտամ ձեզ, գեղացի աղքատներ, գեղի գզիր մի լինիք, գացէ՛ք հողագործութեան մշակ եղէք, հազար անգամ լաւ է հողի մշակ, քան գեղի գզիր, վասն զի, գեղի գզրութիւն շար մշակութիւն է:

Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի գզիր Կազօյի հոգւոյն:»

Թողունք այս փոքրիկ մարդոց փոքրիկ խաչաքարերն, թէ եւ փոքրիկ կարծուածներն էլ իրենց շարիով նշանակութիւն ունին: Շրջենք, Թոռնիկ, գտնենք այն մեծ խաչաքարերն, որոց

տակ կը հանգչին այնպիսի հոգիներն, որք մեր գիւղին փառք եւ պատիւ եղած են. ժողովուրդ չի մոռնար, կը յիշէ նոցա բարերարութիւն եւ յիշատակ:

Գեղէն բաւական հեռու մի բլրակ կերեւի, կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, այդ բլրակին գագաթ մի մեծ խաչաքար կայ. այն տեղն է մեծ-մեծ կտիր ոչխարներու տէր հովիւ Յակոյի գերեզման. այդ բլրակից արդէն մի աղբիւր կը բղխի եւ այդ աղբիւրին Յակոյի աղբիւր կասեն, ուր Յակոյի կթան ոչխարներ կուգային պէր տալու:

Յակո հովիւ, թէպէտ իբրեւ հողագործ տանուտէր չէր մեր գիւղին մէջ, բայց իբրեւ հովիւ խաշնարած մեծ տանուտէր կը համարուէր, վասն զի շորս կտիր ոչխար ունէր, ամէն մի կտիր հազար հատ էր. կասէին քառսուն հոգի վարձկան հովիւ եւ գառնարած ունէր, բոլորն էլ ամուսնացուցեր էր: Աղջիկներու թիւ չեմ գիտեր, իւր տունն թոռներով լցուած էին, ինքն շատ գթասէր, առատաձեռն մարդ էր. իւր օրհնեալ տունն աղքատներուն ապաւէն էր: Ոչխարաց կտուրի ժամանակն՝ բուրդ կը բաշխէր աղքատներուն. Յակո հովիւ Յովբայ պէս կարող էր ասել թէ աղքատներուն մերկացած թիկունք՝ իմ բուրդովս կը ջեռնուէին: Նմանապէս կաթէն՝ կաթ, պանրէն՝ պանիր, իւղէն՝ իւղ բաժին կը հանէր կարօտեալ գեղացի ընտանեաց: Յակո հովիւ անխտրապէս կը մատակարարէր, նա չէր որոշեր իւր շըրջապատ եղած անընտանի օտարացեղ ազգերու կարօտեալներն. ով որ դիմէր, ով որ խնդրէր՝ նա կուտար եւ չէր խտրեր: Սորա համար իր անուն եւ համբաւ շատ մեծ էր նոյն իսկ դրացի պաշազատ քիւրդ ցեղապետներուն առաջ: Մի անգամ Պարսից կողմի թշնամի քիւրդեր զարկին Յակոյի ոչխարներու կէսն տարան. մեր Յակոն Աբրահամ նահապետին պէս՝ առաւ իւր կտրիճ լաճեր եւ գիւղի քաջ տղամարդեր, գնաց կռուեցաւ եւ իւր թալան դարձուց:

Հովուական պարզ կեանք շատ երկար կեանք տուին մեր նահապետ Յակոյին, նա ապրեցաւ մինչեւ հարիւր քսան տարի, իւր բոլոր կեանքի մէջ նա վերջին անգամ հիւանդացաւ, ինքն զգաց եւ իմացաւ թէ պիտի մեռնի, կանչեց ժողովեց իւր մահճին շուրջ, բոլոր զաւակներ, թոռներ եւ տան ընտանիք. նահապետական բերնով օրհնեց զամէնքն, համբուրեց իւր հովուական ցուպն ու փող, զոր դրած էր կշտին, դողաջուն ձեռքով

առաւ ու տուաւ Ապրսամ անդրանիկ որդւոյն: «Քեզ կը յանձնեմ, որդեակ, ասաց, իմ հովուական եւ տանուտէրական իրաւունքս, կառավարէ ինչպէս ես կառավարեցի, պահպանէ մեր տուն եւ ոչխարի հօտեր. մի մոռնար գթութիւն եւ կարեկցութիւն, ոչխարաց արդիւնքէն միշտ բաժին հան գիւղի աղքատ եւ շքատր կարօտեալներուն, իբրեւ անջնջելի կտակ՝ կաւանդեմ քեզ որդեակ, որ տարուան հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օր, քսան ոչխար պէտք է մատաղ անէք, աղքատներուն լիապէս հաց եւ կերակուր տաք, գիւղի քահանայն իւր պատարագին մէջ բոլոր մեռելոց հոգիներուն հետ յիշէ նաեւ հովիւ Յակոյի հոգին: Որդեակ իմ Ապրսամ, օրհնելով կապարեմ քեզ եղբայրներ սիրէ, ընտանիք սիրէ, ոչխարաց հօտեր սիրէ, որ մեր հարստութեան գանձերն են. աշխատիր որ հովուական այդ մեծ նահապետական անուն չվերնայ հովիւ Յակոյի տնէն: «Այլ եւս չկարեմ խօսիլ, հրեշտակն եկաւ, հոգիս պէտք է տամ» ասաց ու աւանդեց հոգին: Բոլոր գեղացիք լացին ու սգացին նորա մահուան վերայ, եւ ինչպէս ինքն կտակած էր՝ հանգուցելոյն մարմին բերին թաղեցին այս բլուրին ծոց:

Կը պատմեն թէ Յակոյի թաղման օրը գեղի բոլոր ժողովուրդ թափեր էր այս բլուրին վերայ. հովիւներն Յակոյի երկու հազար կթան ոչխարներ բերեր էին պէրատեղ: Ապրսամ անդրանիկ որդին հրաման կանէ, որ այն աւուր ոչխարի ամբողջ կաթ ժողովուրդին եւ աղքատներուն տան. վանեցիք գինի կը տանեն եւ գերեզմանին վերայ կը բաշխեն աղքատներուն իսկ Յակոյի գերեզմանի վերայ գինւոյն տեղ կաթն էր. բոլոր ժողովուրդ փայտէ կօտիկով նոր կթուած փրփրուն կաթ խմեցին, աղքատներն էլ իրենց ամաններ լցին եւ ողորմիս տալով՝ օրհնեցին հանգուցելոյն գերեզմանն: Իսկ հովիւներ գիտե՞ս ինչ արին, Թոռնիկ. կը խօսին թէ՛ հովիւներն էլ մէկ-մէկ մեծ ամանով կաթ բերին թափեցին Յակոյի գերեզմանին վերայ: Ի՞նչ քաղցր եւ խորհրդաւոր է այս բան. մեծ տանուտէր Յակո հովիւ, կաթ կերաւ, եւ երբ մեռաւ՝ իւր գերեզմանն էլ կաթ ծծեց:

Ապրսամ որդին՝ մի մեծ խաչքար տնկեց իւր հօր գերեզմանին վերայ, որոյ վերայ գրուած է իւր բարի յիշատակ. կարդա, Թոռնիկ:

«Այս է տապան մեծ տանուտէր հովիւ Յակոյին, որ ինչպէս կտակ արած էր զինք՝ այս բլուրին վերայ թաղեցին, իւր
10—613

յիշատակն օրհնեալ լինի:

Ասացէ՛ք Աստուած ողորմի մեծ տաճուա՛ւր հովիւ Յակօյի հոգւոյն»:

Դառնանք, Թոռնիկ, աստի, երթանք մեր աւերակ Աստուածածնայ վանք, որոյ տաճար միայն ողջ մնացած է. էդ Տաճարի դուրսի պատի տակ, ուր մի աղբիւր կը բղխի Տաճարի հիման տակէն, եւ աղբիւրին մօտ մի հաստաբուն ուռնի ծառ տնկուած է. աւանդաբար կասեն թէ այդ տեղ մի անյիշատակ գերեզման կայ առանց խաչաքարի, եւ այդ գերեզման աշուղ Մուշօյին է: Աշուղներ աշխարհիս վերայ աննշան համարուած աղքատ մարդիկ են, ո՛վ պիտի նոցա հոգին հոգայ, կամ յիշատակն պատուէ, մի խաչաքար տնկէ նոցա գերեզմանի վերայ, բայց երջանիկ է աշուղ Մուշօն, զի իւր գերեզմանաքար Աստուածածնայ փոքրիկ տաճարն է, որոյ հովանեաց տակ կը հանգչի արդար հոգի Մուշօն:

Ինչպէս լսած եմ, մեր գիւղի հին ծերունեաց պատմութենէն, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, Մուշօյի կեանքն ու վախճանն եւ դու լաւ ուշագիր եղիր, տե՛ս որչա՛փ խորհրդաւոր եւ հետաքրքրական է:

Աշուղ Մուշօն բնիկ մեր գիւղի զաւակն է, եւ աշուղ Չիշակին աշկերտ եղեր է, որոյ գերեզման ցոյց կուտան այսօր Խարակոնիս գիւղի սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ դարի վրան:

Գիտե՞ք, Թոռնիկ, աշուղներ ազատ կեանք սիրող մարդիկներ են, տնաշէն չեն. իրաւ է, որ շատ սիրահարական երգեր ունին, բայց իրենք ամուսնանալ շատ չեն սիրեր: Կան աշուղներ ալ, որ աւելի բարոյական խրատներ ունին եւ գեղեցիկ բանաստեղծական գովասանքներ կը շինեն սուրբերուն վրայ: Մեր աշուղ Մուշօն այս կարգէն էր: Յիսուս առաքելոց պատուիրեց որ ցուպ եւ մախաղ շառնեն ի ճանապարհին, աշուղներ ճիշդ կը պահեն այս պատուէրն, անտուն, անընչասէր, թափառաշրջիկ մարդիկ են: Միայն մի սազ ունին, կը ձգեն թեւերնին եւ կը շրջեն գեղէ ի գեղ. ուր հարսնիք, հոգեճաշ լինի, անհրաւէր, ազատ կերպով կերթան. գիտեն պարագային յարմար՝ ուրախական եւ ողբական երգեր ու խաղեր կանչել: Չմեռ ժամանակն իրենց համար շատ նպաստաւոր է. երբ գիւղացիք դաշտային աշխատութենէն կը դադրին, տաք ախոռներ կը քաշուին. մանաւանդ երբ լսեն թէ աշուղ եկեր է գիւղ, ամէն տեղերէ կուգան

կը հաւաքին: Երգահան աշուղ կսկսի իւր խաղն ու հեքիաթն: Տեսնաս դու, Թոռնիկ, որչափ զմայլելով մտիկ կանեն մեր անգիր ու պարզամիտ ժողովուրդ, նոցա համար աշուղ՝ տիրացուէն շատ գերազանց է, վարդապետի քարոզէն աւելի՝ հէքիաթն անուշ է:

Մեր Մուշօյի համար մի գուարճալի բան կը պատմեն: Լըսելով թէ մօտակաջ գիւղ հարսանիք կայ, գիշերանց այնտեղ կերթայ, եղանակ ձեռն է, սաստիկ էլ ձիւն կուգայ, ճանապարհին քանի հատ անօթի գայլեր զինքն կը պաշարեն: Մուշօն ճարպիկ էր, գայլեր խաբելուն կերպ լաւ գիտէր. իսկոյն մէջկապ կը քակէ եւ ծայրը քաշ գետին կը ձգէ. գայլեր կսկսին ծայրին հետ խաղալ, մի կողմէն եւս իւր քէման կը զարնէ: Կը թուի թէ Մուշօն փորձով գիտէր, թէ դազաններն էլ ականջ եւ ճաշակ ունին երաժշտութեան գեղարուեստին: Այսպէս սիրտ դող աշուղ Մուշօն կերթայ կը հասնի մի մեծ ծառի մօտ, որ գեղէն քիչ հեռու էր, իսկոյն արագութեամբ Մուշօն ծառի վրայ կելլէ եւ կը շարունակէ գայլերուն սիրած եղանակը նուագել, ծառին բոլորախօք շարուելով կը նստին՝ մտիկ կընեն: Գիւղի հարսնուորներ քէմանի ձայն առնելով կը հասկնան որ Մուշօն է կուգայ, դուրս կելնեն դիմաւորելու, խեղճ գայլերու քօնսէնն հարամ կը լինի: Մուշօն աղատուելով կը մտնայ հարսնետունն եւ կսկսի նոյն քաղցր եղանակ զարնել: Աշուղ Մուշօն գայլեր ողոթելով կրթեց, որ մարդ չուտեն, իրենց բաժին կերակուր միայն ուշխարն է: Կը թուի ինձ Մուշօյի միտքն այն էր, որ գայլեր կրթելէն յետոյ՝ կուգէր գեղացւոց բրտութիւնն էլ կրթել, որ իրարու միս չուտեն, ոչ թէ անոր համար՝ որ արենակից եղբայր են, այլ առաւել Յիսուսի պատուէրին համար, որ կուսուցանէ թէ դուք ամենեքեան եղբայր էք:

Մուշօն միայն գիւղական ժողովուրդին աշուղն էր. նա չէր սիրեր երբէք քաղաք երթալ, նա կը սիրէր աւելի գիւղեր, դաշտեր, լեռներ, ծաղիկներ, կարկաշահոս աղբիւրների ջուրեր: Վերջապէս նա շատ սիրահար էր Արարշին ձեռքով նկարուած բնութեան պատկերին: Սորա համար նա երբեմն, գիւղէն աներեւոյթ կը լինէր: Իւր սիրական ընկեր սազն էր, կը ձգեր թեւ, կերթար ման կուգար դաշտային ու լեռնային վայրեր, նա ամէն տեղ իւր փոր կշտացնելու համար հաց կը գտնէր:

Մեր գիւղացի աշուղ Մուշօն, շատ մեծ անուն ունէր, իւր

սագին ու քէմանին հետ՝ ձայնն էլ շատ քաղցր եւ ազդեցիկ էր, իւր բնաւորութիւն՝ ուրախ զուարթամիտ մի մարդ էր նա: Թող այս, նա խիստ ջերմեռանդ հաւատք ունէր դէպ ի Սուրբեր, ամեն տարի Մշոյ սուրբ Կարապետ ուխտի կերթար. իւր սազ գերեզմանին վերայ դնելով կաղօթէր. «Ո՛վ մուրատատուր Ս. Կարապետ, որ Քրիստոսին քաւոր եղար, քո ծառայ Մուշոյին երգելու շնորհք տուր»: Աշուղներ էնպէս կը հաւատան, որ այդ անապատին լուկաց ճգնաւորն՝ իրենց փիրն է: Զարմանալի է, որ լարախաղացն էլ նոյն հաւատով իւր ճարպիկ արուեստին համար դարձեալ նոյն շնորհ կը խնդրէ:

Մուշոն Սուրբ Կարապետէն դառնալով՝ սովորութիւն արած էր, կուգար Աշտիշատ՝ կը մտնար Սուրբ Սահակայ մատուռն, զլուս գերեզմանին վերայ դնելով՝ կուշտ կուլար: Զգիւհեմ, էս մարդ ոչ գիր գիտէր, ոչ պատմութիւն, ո՛ր տեղէն սովորած էր Սահակայ Պարթեւի մեծութիւն եւ նշանակութիւն: Կը թուի թէ այդ երգախօս աշուղներ մեր եկեղեցւոյ Շարականաց երգիչներն կը ճանչնան:

Աշտիշատէն կելնէր կերթար Առաքելոց վանք, իւր ուխտ կատարելէն յետոյ՝ կանցնէր տաճարին արեւելեան կողմ, ուր թաղուած են Սուրբ Թարգմանիչներն, կը համբուրէր նոցա գերեզմաններն, եւ վաստակած լինելով՝ պահ մի կը նստէր էն տեղ եւ սազն ձեռք առնելով՝ կը շարունակէր խորնոյ ծերունոյն ողբերն: Ինքն կ'երգէր, ինքն կուլար. իւր ողբոյն արձագանգն միայն իւր զգայուն սիրտն էր:

Մուշոն լացով մխիթարուելէն յետոյ, Մովսասարէն կիջնար, կը հասնէր մի ձորաբերան տեղ, ուր հնուց ի վեր մի ջրաղաց կար շինուած, եւ ջաղացան Մուշոյին ծանօթ բարեկամն էր, վասն զի աշուղներ շատաշրջիկ լինելով՝ ամէն տեղ ծանօթ ունին: Մուշոն բարեւ տալէն յետոյ՝ հարցուց, աղբէր Միսօ, ջաղցի կլօճ ունի՞ս, շատ անօթի եմ: Ո՛ւ, ի՞նչ կը հարցնես, բարեկամ Մուշօ, չե՞ս տեսնար, ջուր էկաւ ջաղաց տարաւ, ալուր, թոնիրն էլ հետ տարաւ. ես ո՛ր տեղէն տամ քեզ ջաղցի կլօճ: Մուշոն տեսաւ, որ ջաղացան ջաղցի աւերակին մէջ բան կը փնտռէ, կը հարցնէ թէ՛ ի՞նչ կը փնտռես այս ջրատար ջաղցին մէջ. ջաղացին ջախջախ կը փնտռեմ, ջախջախ, կը պատասխանէ ջաղացան:

Մուշոն իսկոյն սազն թեւէն վար կառնէ, կը նստի մի աւերակ թումբին վերայ եւ կսկսի իւր ողբածայն երգն.

է՛, ջաղացպա՛ն, ջաղացպա՛ն,
Արի, նստիր, քեզ սազ անեմ.
Մխիթարուիր, ով բարեկամ.
Ջուրն եկեր ջաղաց տարեր,
Դու ելեր ես մուրիկ-մուրի՛կ,
Կը փրնտոես քո ջախջախիկ.
Ի՞նչ տի անես անպէտ ջախջախ,
Երբ ջաղցի ցիցն ու կամրջակ,
Կեցնայ քարեր, գունդն ու փառեր.
Ցորնի ուղոմն եւ այլն ամէն,
Գլորեր տարեր է հեղեղն.
Երբոր գոռան երկնուց երեք
Մրրկալից սեւ սեւ ամպեր,
Եւ երբ բացուին գարնան դռներ,
Շնչէն ջերոտ անուշ հովեր.
Վերէն թափին կուժ-կուժ անձրեւ,
Վարէն հալին ձիւնակոյտեր.
Տես դու էն ժամ մեծ ջրհեղեղ,
Որ գայ Ֆշայ վիշապի պէս.
Ուժգին թափով ինչպէս հիւսի,
Գլորէ բալ-բալ գոմշաքարեր.
Ձինչ կայ առաջ քանդէ գլորէ,
Գեղն ու քաղաք վէրան կանէ.
Ո՛ր կը մնայ քո խեղճ ջաղաց.
Որ դիմանայ հեղեղին դէմ:
Փորձ ու խրատ ա՛ւ, ջաղացպան,
Թող ջաղացի այդ աւերակ.
Այսուհետեւ դու քո ջաղաց՝
էլ մի շինիր ձորի բերան:

Լաւ կ'երգես ու կը խօսիս, Մուշօ բարեկամ. ջաղացպան չես, որ ջաղցի բան գիտնաս: Միթէ կը կարծե՞ս, որ ջաղացպաններ անուս մարդիկ են, գեր ու կարգալ չգիտեն: Ես սուրբ Կարապետի վանքի դպրոց կարդացեր եմ, բայց բախտն զիս ջաղացպան արած է. է՛, ինչ կը լինի, ես տեղ մի կարդացեր եմ, թէ Աթէնքէն դարձող Մովսէս խորենացին՝ վերջ-վերջ ջա-

ղացական եղեր է. երբ նա իւր վաստակած իմաստասիրութիւն մախաղին մէջ դրած՝ իբրեւ անծանօթ կը շոջէր մեր աշխարհին մէջ, ոչ ոք ծախու կաննէր նորա վաճառներ, ո՛վ գիտէ, գուցէ նա այս ջրատար ջաղցի մէջ ջաղացականութիւն արած է:

Հիմի մտիկ արա՛ որ խօսեմ քեզ, Մուշօ, ջախջախի մեծ նշանակութիւն, զոր կը փնտռեմ ես: Օրհնեալ լինի այդ փայտի կտոր ջախջախ, որ զիս ազատեց, ապաթէ ոչ ես էլ ջաղացի հետ ջրատար կը լինէի: Գիտես դու, ջախջախ ջաղցի աքաղաղն է. բայց զարմանալի է մեր աքաղաղ, երբ ձայն հանէ, խօսի, ես անհոգ, անուշ կը քնանամ, իսկ երբ ձայն կտրէ, իսկոյն կը զարթեմ, կը տեսնամ, որ ջաղաց դադրած է: Ո՛հ, այս անգամ հեղեղ զարկաւ, ջաղցի ջրտուն քակեց, ջախջախ ձայն կրտրեց, դուրս ելա՛յ ջաղցէն, Աստուած զիս ազատեց:

էտ քո ջաղցի աքաղաղ ջախջախ՝ իրաւի հրաշալի բան է եղեր, ասաց Մուշօն. աշխարհ ձէն տալէն կը զարթի, իսկ ջաղացականներ միայն երբ ջախջախի ձայն կտրի, էն ժամանակ կը զարթին: Կը խոստովանիմ, որ էդ ջախջախի նշանակութիւն շատ մեծ է, շատ բան կարծէ այդ ջախջախ, փնտռէ որ գտնաս:

Մուշօ՛ սիրելի, Աստուածաշունչ գիրք կարդացե՞ր ես. հին Իսրայէլի ազգին մէջ ձայն տուող ջախջախ մարգարէներ կային, Յակովբայ տան ջաղաց կը բանէր, եւ երբ այդ Աստուածախօս ջախջախներ իրենց ձայն կտրեցին, ջուր տարաւ Յակովբայ տան ջաղաց եւ մինչեւ այսօր էլ դեռ աւերակ մնացեր է: Մեք էլ ունէինք հրեմմն մեր վարդապետ ջախջախներ. երբ լոնց նոցա ձայն, իմացանք թէ ջուրն եկաւ մեր ջաղացն էլ տարաւ: Է՛, Մուշօ բարեկամ, հասկցա՞ր այժմ ջախջախի նշանակութիւն. կաղաչեմ, որ խաղ մի շարագրես այս ջախջախին վերայ, միշտ շոջես ու կանչես այս խաղն, մի՛թէ աշուղի խաղն ու սազ մեր ջախջախներ շե՛ն:

Թողնենք ջախջախ, դու մի ուրիշ խրատ էլ կուտաս ինձ, Մուշօ, որ թողնեմ ձորաբերնի ջաղցի աւերակն եւ ուրիշ տեղ շինեմ իմ ջաղաց, բայց ո՛ւրտեղ շինեմ, Մուշօ բարեկամ, դու շփոթե՛ս, որ ամէն տեղ իւր տէրն ունի. այդ ջաղաց իմ հօրենական ու պապկենական մի ժառանգութիւն մնացել է ինձ. ես չեմ թողուր, որ այդ ջաղաց անշէն աւերակ մնալով՝ կորնչի մեծ պապերուս յիշատակ. պէտք է դարձեալ պարտք անեմ, ճար անեմ, շինեմ իմ ջաղաց, որ միակ իմ ընտանեաց յոյս եւ

ապաւէն է. արտ շունիմ, լծկան շունիմ, միայն ջաղացով կապրիմ:

Ուրեմն, ասաց Մուշօն, երբ Աստուած կը յաջողէ, ջաղացդ կը շինես, այժմէն քեզ խրատ տամ, որ ձորաբերան հեղեղատին կողմն մի հաստ ամուր քարուկիր պատ քաշես, էն ժամանակ քո ջաղաց կապահովի:

Ո՛ւ, բարեկամ Մուշօ, ջաղացականին հալ չը գիտես, մեծ մեծ կը բրդես: Ես այդչափ ծախս ո՛ւր տեղէն ճարեմ, հին պապիկներս այդ բան չը մտածեցին, ե՛ս պիտի մտածեմ, իմ ջաղաց ինչպէս տեսայ, էնպէս պիտի շինեմ. այդ քո ասած բան անօթի, աղքատ մարդու բան չէ: Գիտե՞ս, Մուշօ, էս ջաղաց շորս դիր եղաւ, որ ջրատար կը լինի. ո՛վ գիտէ, գուցէ Աստուած գթութիւն անէ խեղճուկ աղքատիս, հեղեղներու երեսէն պահպանէ այս անգամ իմ ջաղացն:

Այս որ լսեց Մուշօն, լուռ կեցաւ, պահ մի մտածեց եւ յետոյ ասաց. շատ իրաւունք ունիս բարեկամ, էս մեր աշխարհի գործերն պէտք է խոհմութեամբ յառաջ տարուին, լաւ է որ ամէն մարդ իւր շափով գործէ, ջաղացական իւր շափով, Մուշօն էլ իւր սազով:

Է՛, ջաղացական, մնաս բարով, ես կերթամ, դու շինէ քո ջաղաց, ջաղցի ջախջախ մեծ նշանակութիւն ունի. այժմ համկցայ, որ Մուշօն էլ իւր սազով ջաղացի ջախջախ է:

Մուշօն դարձաւ Մուշէն Արճակ գիւղ, շատ մալու էր. օր կիրակի էր, Մուշօն զնաց եկեղեցին, մտաւ Աւանդատուն, կանչեց քահանան, խոստովանեցաւ եւ նոյն օր Ս. հաղորդութիւն առաւ. իրիկուան դիմաց խունկ ու մոմ առեց զնաց Աստուածածնայ վանք, մտաւ Ս. Տաճար, իւր խունկ ծխեց ու մոմ վառեց, շոքեց սեղանին առաջ, մի երկար աղօթք մրմնջաց. ապա համբուրեց խաչն ու Աւետարան: Տաճարէն դուրս ելաւ եկաւ այս ծառին տակ աղբիւրին գլուխ, քիչ մի բաղարջ եւ փոխինդ ունէր հետ. գիտես թէ այդ իւր վերջին ընթրիքն էր, որ շատ ախորժանօք կերաւ, եւ գինւոյն տեղ խմեց պաղ աղբիւրին ջուր, յետոյ սազ ձեռք առաւ սկսեց երգել, իւր այս երգ շատ սրտառուչ ու ողբական էր, ուրիշ ժամանակ Մուշօն ուրախ եւ զուարթ կերգէր, իսկ այս վերջին անգամ՝ գիտես թէ կարապ թռչունի նման իւր մահուան ողբերգութիւն կը դաշնակէր, իւր ամպոտ աչքերէն կաթիլներ կը թափէին. շնկուտի թրթուռն թելերուն վե-

րայ: Ինձ կը թուի թէ Մուշոն խորհնացույ ողբ բերան եղած կերգէր, զի շրատար ջաղացն ու ջախջախ շատ ազդեցին իւր որդւոյն վերայ: Մուշոն իւր մահուան կարգն ու «դատեան» աւարտեց, սազն գլխուն դրաւ, պառկեցաւ հով ծառին տակ, այնպէս անուշ քնացաւ, որ էլ վեր չելաւ: Տրեշտակ կսպասէր, Մուշոն հոգին աւանդեց:

Նոյն իրիկուն պառաւ ջերմեռանդ կին, որ սովորութիւն արած էր՝ ձէթ ու խունկ կը բերէր Աստուածածնայ տաճարին, տեսաւ, տեսաւ որ Մուշոն ծառին տակ պառկած է. ասաց երթամ ձայն տամ, գիշեր չը մնայ այս տեղ. կանչեց, Մուշօ՛, Մուշօ՛. Մուշոն ձայն չը տուաւ, մօտ գնաց ձեռքով էրէրցուց, տեսաւ որ Մուշոն փայտ դարձեր է. վա՛յ, ասաց, Մուշոն մեռեր է: Պառաւ գնաց գիւղ, քահանային իմաց տուաւ. իսկոյն Մուշօյի մահ տարածեցաւ գիւղին մէջ. տէրտէր, ժամկոչ եւ ողջ ժողովուրդ թափեցաւ Աստուածածնայ վանք: Քահանայն ծանուցումն արաց, յայտնեց Մուշօյի կտակն. ասաց թէ՛ լուսահոգի Մուշոն ինքն զգացած էր թէ պիտի մեռնէր, այս առաւօտ եկաւ եկեղեցի, խոստովանեցաւ, Սրբութիւն առեց: Այժմ յայտնեմ ձեզ Մուշօյին կտակ. նա երդումով խնդրեց՝ ասաց «Տէր Հայր, ես անտուն, անբնակ շրջող մի մարդ եմ, կաղաչեմ, ուր որ կը մեռնիմ, այնտեղ թաղէ զիս. չմոռնաս, իմ սիրական սազն էլ հետ ինձ թաղէ»: Ես էնպէս կը յուսամ ու կը հաւատամ, որ երբ դատաստանին օր Գաբրիէլ իւր փող փչէ, Մուշոն իւր սազով պիտի երթայ արքայութիւն եւ հրեշտակներու հետ փառաբանէ զԱստուած: Միթէ այդ ազատ աշխարհին մէջ, ազատ հոգիներու համար, երգիչ աշուղներ պէտք չե՞ն:

Ժողովուրդն լսեց այս ծանուցումն, սիրով ընդունեց Մուշօյի կտակն, իսկոյն Տաճարի պատին տակ փորեցին գերեզման, թաղեցին Մուշոն. ժողովուրդն Աստուած ողորմի ասելով Մուշօյի հոգւոյն՝ դարձան գիւղն:

Այսպէ՛ս մեռաւ, Թոռնիկ, ժողովուրդին սիրական աշուղ Մուշոն: Մեք էլ նոյն ողորմիս տալով դառնամք գիւղի եկեղեցույ Տաճարին մօտ՝ մի ուրիշ գերեզման կայ, ուր հանգչած է գրեթէ երեսուն տարի յառաջ՝ Մահտեսի Ագրիպաս, Հայրիկին մտերիմ եւ անձնուէր բարեկամ:

Տե՛ս, Թոռնիկ, մի անտաշ քար ձգուած է գերեզմանին վերայ, անգիր՝ անյիշատակ: Այժմ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, թէ ո՛վ

էր Տրպազեան Ագրիպաս, բնիկ Վանեցի, ու Հայրիկի տան դրացի:

Այս հանգուցեալ բարի անձն, ես էն ժամանակէն կը ճանչնամ, երբ Հայրիկ առաջին անգամ պանդխտեցաւ ի Պօլիս, որ դեռ վարդապետ չէր, այլ Մկրտիչ Վարժապետ: Իբրեւ հայրենակից եւ մտերիմ բարեկամ, այդ բարեսիրտ եւ զուարթամիտ անձն, միշտ ասպընջական կը լինէր Հայրիկին. նորա ամէն անձկութեան կը հասնէր եւ դիւրութիւն կուտար: Սորա կարգին՝ շեմ մոռնար յիշել Պարոն Գրիգոր Ջրբաշխեան, որ գիրք ու կարգալ սիրող մարդ էր. առանց դպրոցի ու քերականութեան, անսխալ կը հասկնար լեզուն, եւ յաճախ կարդալով՝ վարժուած էր գրոց բառերու ուղղութեան: Երբ առաջին անգամ Հրախրակ Աբարատեան կը տպագրուէր, շատ անգամ սխալ տեղեր Հայրիկին ցոյց կուտար: Դեռ կենդանի է ինքն, եւ այժմ իբրեւ անվեղար վարդապետ կապրի Վարազայ վանուց մէջ, պարապելով նոյն ընթերցասիրութեան: Սա եւս իբրեւ մանկութենէ ծանօթ, մտերիմ բարեկամ էր Հայրիկին, զոր միշտ կընդունէր իւր պանդխտավայր յօթեւանն:

Իսկ երբ Հայրիկ տպարանով վերադարձաւ ի Վան եւ հաստատեցաւ ի Վարազայ վանք եւ սկսեց իւր ձեռնարկութիւններ, յիշեալ Մ. Ագրիպաս՝ անձնուէր հոգով օժանդակ եւ աջակից էր Հայրիկին. նա միայն սոսկ խօսքով քաջալեր չէր կարդար, երբ տեսնար Վարազայ վանուց անձկութիւն, պէտք եղած դրամ փոխ կուտար առանց տոկոսի, եւ մերթ եւս պարտամուրհակներուն ամեն վստահութեամբ կերաշխատէր:

Հանգուցեալ հոգին մեր գիւղին էլ բարերար եղած է, Թոռնիկ, նա թէպէտ արուեստով դապաղ էր, բայց կը սիրէր գիւղական կեանք եւ մշակական աշխատութիւն. սորա համար մեր գիւղացւոց հետ յարաբերութիւն ունէր, եւ միշտ կերթեւեկէր: Առաջին անգամ նա պատճառ եղաւ մեր գիւղի մէջ դպրոցի հաստատութեան: Նա ձեռնարկեց էրմանց գիւղի սահմանին մէջ գտնուած Առճակու լճին քանդուած թումբն վերստին շինել, որոյ առատ ջուր մեր դաշտի արտերուն վերայ գալով, ցանքերու արդիւնաբերութիւն բազմապատիկ կը լինի:

Աստի իբր երեսուն տարի յառաջ, մի օր իրիկուն առջի գիշերապահուն՝ շարաշուք աւազակներ Աղտաղու կամ Արտազու դաշտի մի ձորակի մէջ քաշելով՝ շարաշար հարուածներով

ըսպանեցին այդ անմեղ անձն, Մահտեսի Ագրիպպաս: Էն ժամանակ Հայրիկն Մշոյ Ս. Կարապետի վանքն գնացած էր. Վարագայ դպրոցի ուսուցիչ Մանուէլ վարժապետ մի ողբերգութիւն գրեց այդ անզուգական բարեկամին մահուան վերայ, որ մինչեւ ցայսօր Վանայ երգեցիկ մանուկներ խիստ սրտառուչ եղանակով կերգեն: Հայրիկն էլ մի ողբերգութիւն գրած է վաղուց իւր մտերիմ բարեկամին վերայ, եւ ես բերան արած եմ այդ սրտառուչ ողբերգութիւն, խօսիմ քեզ:

Անցել էր առաւօտ, կէս օր,
Մօտ էր վերջինք իրիկուն.

Ես ի՞նչ գիտէի թէ այն օր
Իմ վերջին օրն էր:

Պառանքներուն կախարդ ագռաւ
Տանիքէն կանչեց կա՛ռ, կա՛ռ,
Հասկցայ ես իւր լեզուն,
Կասէր կա՛ց, կա՛ց, մի՛ գնար:

Ասի ես շեմ հաւատար
Խաբբայ այդ շար գուշակին,
Որ խաբեց մեր նոյ նահապետ,
Գնաց էլ շի դարձաւ ետ:

Տանէն հեծայ ես իմ ձին,
Ձին էնպէ՛ս նայեց ինձ ողորմ,
Ասի քալէ՛, քալէ՛, իմ ճերմակ.
Ճակատագիր է մարդոյն:

Եկայ մտայ ես ի դաշտն Արտագու,
Դաշտէն առի ո՛հ, արեան հոտ.
Ջարզանդ եկաւ վերէս,
Ձիս առեց ա՛հ ու դող:

Մեր արեւ ժողվեց իւր լոյս,
Գնաց մտաւ անուշ քուն.
Սար ու ձոր մթնեց վերէս,
Ձիս պատեց գիշերն աղջամուղջ:

Դեռ նոր նորեր էր լուսնակ,
Կապեր էր ոսկեշար մանէակ.
Եղջերիկներէն կախուած էին
Ցոլ աստղունք հազար-հազար:

Ասի թէ կըճատ լուսնիկով

Ես կերթամ իմ ուղիղ ճանապարհ.
Ո՛հ, այն էլ ծածկեց աչքէս
Վիշապագլուխ մի սեւ ամպ:
Ուրուականք հասին ետեւէս,
Չարաշուք ոսոխ ոգիներ
Ջարկին թիկանց կուտէ ուժգին,
Պայթեցաւ գլուխս եւ ուղեղս:
Տապալեցայ ես ձիէն գետին,
Այնպէս անշշունչ կիսամեռ.
Ոտքէս քաշէ քաշ տարին
Թալեցին մի ձորակի մէջ
Եւ այլ շատ վէրքեր դրին վերէս,
Ձիս արին անշարժ կոճղի պէս.
Ասին թէ՛ մեռա՛ւ, մեռա՛ւ.
Ձիս թողին էնպէս ու գնացին,
Միայն իմ սըրտիս խորին մէջ,
Կը թըրթըփար իմ հոգիս:
Երիքովի ճամբորդն էի ես,
Ինկած աւազակաց ձեռք.
Ո՛հ, չկար ինձ համար մարդասէր,
Այն գթած Սամարացուն պէս:
Անցի՛ր սեւ ամպ, անցի՛ր,
Բաց լուսնակին աչք.
Թող տեսնէ վկայ լինի,
Իմ անպարտ արեանս:
Գիտեմ, ո՛վ լուսնակ,
Երկնակամարէն
Չես ուզեր տեսնալ,
Մարդոց բիրտ եղեռն:
Այո, շես կամիր,
Կապուտ երկնքէն,
Որ գայ սըփոփ լոյսդ,
Սեւ դաշտի վերէն:
Անցիր գնա՛ եւ դու լուսնակ,
Խաւարաւ աչերս
Էլ շեն պիտոյ ինձ ո՛հ,
Ոչ լուսին ոչ արեւ:

Սակաւ մի եւս մեռանիմ ա՛հ,
 Մթնում է իմ կենաց լոյս արեւ.
 Հով, դու որ շնչես
 Վարագայ սարէն,
 Գուժ տար ի Տարօն.
 Լուր բեր ինձ Արծուէն.
 Հասիր սէր իմ Արծուի,
 Դեռ ոգորի հոգիս.
 Տամ քեզ յետին ողջ-մնաս,
 Ապա տամ հոգիս:
 Թուա հոգի Արծույն,
 Իջաւ մահու դաշտ
 Տեսաւ իւր սիրելին,
 Ինկած մեռունակ:
 Թաւալած ի գետին,
 Արեան մէջ լողար.
 Գարուն էր եղանակ,
 Մաղիկներ բացուած:
 Ո՛հ, անմեղ զոհին
 Արինով ներկուած,
 Դեռ տաք էր արին.
 Հողըն ծծէր փրփրէր:
 Արեան պղպջակներ
 Չայն տային Արծուոյն,
 Հոգին հոգւոյն հետ
 Խօսէր անլիզու:
 Եկի՛ր, Հայրիկ, տես
 Մահ քո սիրելւոյն.
 Չեռք անագորոյն,
 Թափեց իմ արին:
 Թափեց իմ արին:
 Բա՛րձ աստի, մի՛ Թողուր,
 Դիակս իմ ապաժոյժ.
 Մի տանիր քաղաք,
 Տար զիս Առճակ գիւղ:
 Փորել տուր գերեզմանս
 Եկեղեցւոյն Ծօտ.

Մի հանէք անձնէս՝
 Իմ արնոտ շապիկս:
 Կարմիր պատանքով
 Թաղէ զիս, Հայրիկ.
 Երբ գայ Տէր դատաւոր,
 Նստի դատաստան,
 Ես բողոք տի հանեմ՝
 Նորա մեծ ատեան.
 Թող վկայ լինի ինձ,
 Իմ արնոտ պատան:
 Մի՛ լուանաք մարմինս,
 Մի՛ սրբէք վէրքերս արինհոս.
 Դրէք զիս էնպէս անլուայ,
 Գերեզմանին փոս:
 Կնքէ Հայրիկ, շիրիմս,
 Քո ձեռաց խաչով.
 Որ անշարժ մնամ ես՝
 Մինչեւ վերջին օր:
 Խաչ մի տնկէ վրաս,
 Գրէ յիշատակս.
 Թէ աստ կայ ի հանգիստ՝
 Ագրիպպաս նահատակ:
 Ողջամբ մընաս, Հայրիկ.
 Թէ երթաս Վարագ,
 Յիշէ զիս, մի՛ մոռնար.
 Յորժամ առնես պատարագ:
 Ասաց թուա հոգին,
 Գնաց առ ԱՍՏՈՒԱՄ:

Մենք էլ յիշենք, Թոռնիկ, լուսահոգի հանգուցեալն, ասենք
 Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն. այլ եւս հերիք է, աւարտենք
 այստեղ գերեզմանի մեռելոց յիշատակներն. այժմէն կըզգամ,
 Թոռնիկ, թէ մահս մօտ է, իմ յիշատակս էլ պիտի խառնուի
 ասոնց հետ:

ԻԳ.

ՊԱՊԿԷ ԿՏԱԿ ԵՒ ՄԱՀ

Միրելի Թոռնիկ, ժամանակս հասած է, անցեր է կեանքիս գուարթ առաւօտ. անցեր է կէսօրն, վերջինք եւ իրիկուն մօտ է. պէտք է քնանամ, հանգչիմ էնպէս, որ էլ վեր չելնեմ: Կը տեսնաս ուժէ ընկած եմ, քայլերս կը դողդողին, ցուպն էլ օգուտ չունի. ձեռներս աշխատութենէ դադրած են. ո՛հ, աչքերս էլ Իսահակ նահապետին պէս վատատես եղած է. բոլոր մարմնովս անպիտանացած եմ, էլ ոչինչ օգուտ չունիմ, ոչ քեզ՝ ոչ աշխարհին: Էն մարդ, որ աշխատութենէն կը դադրի՝ նորա կենդանութիւն շատ աւելորդ է. թէ մեր ընտանիքին եւ թէ գեղացւոց համար ես մի բեռ եմ. ձեռքովս չ'վարած, չի ցանած եւ չի հնձած հաց ուտել, որչա՛փ դառն է, եւ հակառակ Աստուծոյ այն պատուէրին, որ կասէ թէ՛՝ երեսիդ քրտինքով պէտք է ուտես քո հաց: Մարմինս չոր ոսկոր դարձած է. էլ իմ ճակատէս քրտինք չի ծնծնար, վասն զի քրտինքն աշխատութենէն կուգայ:

Թէպէտ դաւակներ ու թոռներ մեծ պարտականութիւն ունին, իրենց ծերացած հայրերն ու պապեր մեծ խնամով անտրտունջ դարմանել ու պահել մինչեւ մահուան օր: Մերոց ներկայութիւնը տան ու ընտանիքին համար մի օրհնութիւն է: Սորա համար կասէ Սուրբ Գիրքը. «Մեր ի տանէ քումմէ մի՛ պակասեցի»:

Բայց ես տեսեր ու լսեր եմ, Թոռնիկ. շատ անգամ ընտանիքներու մէջ, երբ ծերացած հայրեր, պապեր ու պառաններ, երկար ժամանակ կը տառապին մահիճներու մէջ, էն ժամանակ նոյն իրենց սիրելի ընտանիքներն՝ կսկսին տրտունջ բառնալ. օ՛հ, չը մեռաւ որ ազատուէինք, ի՞նչ է այս մեր քաշած: Նոքա կը մոռնան, շնն յիշեր իրենց ծնողաց եւ պապերուն սէրն ու գորովանք, հայրական ու մայրական երախտիք, որոց խնամով իրենք մեծցած, մարդ եղեր են:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դու դեռ չ'գիտես մարդոց ընտանեկան կեանքի մէջ ի՞նչ բաներ կան. երբեմն մի ընտանեաց հայր, որ շատ հարուստ է, եւ իր սնտուկներ լիք են ոսկիներով, քայց երբ ինքն բնաւորութեամբ սաստիկ ազահ եւ կծծի է, ամենախիստ ժլատութեամբ կը տնտեսէ իւր տան ծախքեր, եւ կապրի շքաւոր աղքատի պէս, դու լսեր ես թէ այդ ազահ մար-

դու ընտանիք ինչ կաղօթեն, Աստուած առ սորա հոգին, մենք ազատուինք սորա խստասիրտ տնտեսութենէն:

Երբեմն Աստուած կը լսէ այդպիսի աղօթքն եւ կառնէ ազահ տանտիրոջ հոգին. պահ մի կուլան ընտանիք, մինչեւ կատարուի թաղման մեծ հանդէսը, երբ կը փակեն ազահին մարմին գերեզմանին մէջ, այնուհետեւ կը բանան ոսկելից սընտուկներն, շոպյութիւն, մսխանք, պերճութիւն կուգայ կը տիրէ ազահին տան վերայ, շատ չի տեւեր, շոպյութեան ժամանակ կարճ է, շուտով կը դատարկուին ոսկւոյ սնտուկներն, կերթայ շոպյութիւն՝ կուգայ կը տիրէ մշտնջենաւոր աղքատութիւն:

Ուրախ եմ, Թոռնիկ, դու բարի զաւակ ես. շնոսպասեր Պապկիդ մահուան, Պապկիդ ազահ մարդ չէ. շինական ազահ չի լինիր, քանի որ իր դուռ բաց է. դու որբ մի տղեկ էիր, վարդի պէս պահեցի զքեզ: Ոսկւոյ սնտուկներ չունիմ որ ասես, ի՞նչ լաւ կը լինէր, եթէ մեռնէր Պապկիս, ոսկիներուն տէր լինէի եւ ուզածիս պէս կեանքս վարէի:

Իմ ժառանգութիւնս, որ կը թողում քեզ, ոսկի չէ, այլ ոսկիէն շատ աւելի թանկագին ու շահաբեր է: Ի՞նչ է ոսկին որ տեղ մի չի կենար, այլ ժիւլայի պէս կը ցրուի կերթայ ու կը չքանայ, շատ անգամ էլ ճարպիկ գողեր ական բանալով կը գողանան ազահին դիզած գանձերն:

Ես կը թողում քեզ մեր հայրենի ժառանգութիւն, դաշտերը ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ, հաստատուն է, կը թողում քեզ գութան երկու փոխ տավարներով, կը թողում կրթան կովեր ու հարիւրաւոր ոչխարներ: Էսոնք են ահա պապկէ կարմիր ոսկիներ. միայն թէ աշխատիս հաշիւ պահել ու մշակել, անասուններ դարմանել էնպէս, ինչպէս որ դաս տեցի քեզ, երկար-երկար, պարզ եւ ընտանի կերպով բացատրեցի քեզ հողագործութեան արուեստին համար:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, դարձեալ ես ինքնին կզգամ թէ մահս մօտեցած է, մահու հրեշտակ եկեր է Պապկէ դուռն կը զարնէ. եթէ հազար նիզ ու սողնակ ձգեմ դրան ետեւէն, ոչինչ օգուտ չունի, պատուհանէն կանցնի, զի հրեշտակներ թափանցիկ գօրութիւն ունին, որ պողպատի պէս կարծր մարմիններէն կանցնին. թէ ասես երթամ Ովկիանոս ծովուն խոր անդունդի մէջ պահուիմ, մահու հրեշտակ էն տեղն էլ կը հասնի մարդու ետեւէն:

Վաղ կիրակի է, Թոռնիկ. մտիր թեւս, տար զիս եկեղեցին. ես էլ Մուշոյին պէս պէտք է խօսիմ, խոստովանիմ, աղօթեմ, վերջին պատարագ տեսնամ, սուրբ հաղորդութիւն առնեմ, այն է իմ վերջին թոշակս. կը հաւատամ, որ այդ Քրիստոսի աւանդած Կենաց հացի թոշակով արժանի կը լինիմ սուրբ արքայութեան: Ժամէն դառնալով, Թոռնիկ, թաղսէ մահիճս ձգել տուր, պառկեմ հանգստանամ, գլուխս շատ ծանրացած է, սիրտս սկըսած է բաբախել, ոտներս էլ սառած են. գիտեմ այդ սառն կամաց կամաց դէպի սիրտս պիտի գայ, որ մարմնոյս կեդրոնն է, էն ժամուն բոլոր մարմնովս պիտի սառիմ եւ յանկարծ պիտի տեսնաք, որ Պապիկ մեռա՛ւ եւ իւր կեանքի ճրագ մարեցաւ: Ես կաղաչեմ Աստուծոյ, որ մի քանի օր ինձ կենդանութիւն տայ, մինչեւ կտակս աւարտեմ:

Առաջին ընտանեկան կտակս այս է, Թոռնիկ: Այրի քո ծընող մայրիկիդ, որ այսօր մեր տան տանտիկին ու տնտեսն է, պէտք է ամենայն ակնածութեամբ պատուես իբրեւ ծնող մայր, ինչպէս սուրբ Գիրք կը պատուիրէ. «Պատուեա՛ զճայր քո եւ զմայր, զի բարի լինիցի քեզ». հայրդ մեռած է, միայն մայրիկ մի ունիս՝ որուն դու մէկ հատիկ մխիթարութեան զաւակն ես. կը տեսնաս թէ ինչպէս կը գուրգուրայ ձեր վերայ: Իւր ծերութեան ժամանակ ամէն խնամք պէտք է տանես նորա վերայ, զգուշացիր որ երբէք չը տրտմեցնես զինքն որ եւ իցէ կերպով. այլ աշխատաւոր տանտիկին ու տնտեսն է. մեր տան ներքին բոլոր կառավարութիւն նորա ձեռքն է, նա միայն պիտի հրամայէ:

Իսկ դու Շուշան, հարսնութեանդ մեծ պարտիք հնազանդութիւն է, ամենայն սիրով հլու, հնազանդ, կամակատար հարս պէտք է լինիս սկեսրոջդ առաջ: Նա շատ բարի կին է. իբրեւ մայր մի գորովանօք կը սիրէ զձեզ: Գուցէ լսած էք թէ՛ կան այնպիսի կեսուրներ, որ կանարգեն եւ կը տանջեն իրենց հարսներն, ով գիտէ, թերեւս իւր հարսներն էլ շատ պակասութիւններ ունին: Բայց դու որ քանի տարուան հարս ես, մի օր լսեցիր ու տեսա՞ր, որ կեսուրդ մի դառն խօսք խօսեց, կամ անարգ կերպով վարուեցաւ քո հետ: Յիշէ Շուշան, որ դու էլ մի օր կեսուր կը լինիս, ինչ որ անես, այն կը գտնես. Պապիկ այս խրատներ մի մոռնար:

Կաւանդեմ քեզ, մեր նահապետական տան պատկառանքն

ու պարկեշտութիւն. պէտք է անեղծ պահես այդ տոհմական առաքինութիւն: Կարդա միշտ սուրբ Գրքի մէջ նահապետներու պատմութիւն, ուր նկարագրուած է նոցա կեանքի պատմութիւն եւ անմեղութիւն:

Տէր Աստուած սուրբ պսակով քեզ Շուշան ծաղիկ մի տըլաւ. Շուշանին համար էլ մի Թոռնիկ, չը կայ քեզ համար մի ուրիշ Թոռնիկ մինչեւ օրն մահուան: Կ'օրհնեմ զձեզ, որ շատ ապրիք եւ սիրով ապրիք. ձեր սուրբ ամուսնութեան ծառն միշտ նորանոր զաւակներով պտղաբեր լինի, Յակոբ նահապետի տան պէս բազմանան որդիքներդ:

Բայց գիտցիր Թոռնիկ, որ բազմածին զաւակներն այնչափ պարծանք չեն իրենց ծնողաց, եթէ անկիրթ մնան, անառակ լինին: Գիտե՛ս այդպիսի զաւակներ որչափ նախատիք կը լինին իրենց ծնողաց: Աշխատիր մանուկ հասակի մէջ լաւ կրթութիւն տալ զաւակներուդ, երբ նոքա դեռ դալար ճղիկ են, եւ մոմի պէս կակուղ. եթէ թողուս որ հաստանան ու պնտանան, այլ ես կը դժուարի կրթութիւն. վասն զի ամէն բան իրեն համար ժամանակ ունի. նայէ, որ չը թողուս անցնի ժամանակի պատեհութիւն:

Կեանքդ ու վարքդ ուղիղ պահէ, Թոռնիկ, շիտակ քալէ, որ որդիքներդ էլ քեզ հետեւին. չը լինի որ խեղափառին պէս միակողմանի քալելով, խրատ տաս ձագերուդ թէ՛ ուղիղ քալեցէք: Գիտցիր, որ նոքա պատասխան պիտի տան քեզ. «հայրի՛կ, մեք կը տեսնամք թէ ինչպէս կը քալես»:

Ուխտիւ կը պատուիրեմ քեզ, Թոռնիկ, կեանքիդ բոլոր գործերու մէջ ուղղութիւն պահէ. պէտք է գիտնաս, որ ուղղութիւն կը յաւելու քեզ ժողովուրդին վարկ եւ վստահութիւն, որով բարի համբաւ եւ պատիւ կստանաս ժողովուրդին առաջ:

Ամենամեծ բարոյական հարստութիւն է քեզ համար, Թոռնիկ, եթէ կարենաս ժողովուրդին սէրն ու համակրութիւն գրաւել դէպ ի քեզ. աշխարհի բովանդակ ոսկին՝ դորա հետ չի հաւասարիր: Դու առանձին մի գիւղի մէջ կապրիս, մի՛ ասեր թէ առաքինութեանս շրջանակ շատ նեղ է: Բաւ եւ շատ է քեզ, Թոռնիկ, եթէ նախ մի գիւղի ժողովուրդին սիրելի ու յարգելի լինիս. բարի համբաւ թեւ ունի՝ գիւղէ գիւղ կը թռչի, կը հասնի մինչեւ ի վան եւ կը տարածի բոլոր վասպուրական աշխարհին

մէջ: Յիշէ հովիւ Յակոյին եւ մեր գիւղի մեծ տանուտէրներուն համբաւ, թէ ինչպէս բոլոր գիւղերու մէջ հռչակուած էր:

Հարցո՛ւր այժմ, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ են բարոյական միջոցներ եւ բարի գործեր, որով մարդոյն արժանիք եւ անուն կը բարձրանայ ժողովուրդին առաջ: Այդ միջոցներն են՝ սիրել, բարերարել, գթասիրտ լինել, քաղցեալին ոչ միայն հաց տալ, այլև թանապուրին մէջ ձեռքով հաց բրդել, անկեալ ու դժբախտ ընտանիքներուն ձեռքէն բռնել, զրկեալ անձինքներն պաշտպանել եւ այլն: Աւետարան կարդալով, Թոռնիկ, կը յիշէք, որ Յիսուս դատաստանին օր թողլով բարեգործ մարդոց ուրիշ այլ եւ այլ բազմադիմի առաքինութիւնները, աւելի կը յիշէ ողորմած մարդոց գթասիրութիւն, որ փողոցին մէջ մնացած՝ անտուն, անճարակ օտարներ ժողվեր են, որ աղքատ, անօգնական հիւանդներուն տես գնացեր են, որ բանտարկեալներուն այցելութիւն արած են, որ քաղցեալին հաց, եւ ծարաւին ջուր տուեր են: Ողորմած մարդոց գթասիրութեան այս բարիքներ ո՞վ է ընդուներ ողորմածներէն. յայտնի է թէ ժողովուրդին նեղեալ, շարշարեալ դասն ընդունած է, որ չէ կարող փոխարէն վճարել իւր բարերարներին: Սորա համար աղքատին պարտք Քրիստոս կը վճարէ. եւ ի՞նչ կը վճարե, գիտե՞ս, երկնից արքայութիւն՝ կտոր մի հացի եւ բաժակ մի ջրի տեղ:

Բայց պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ ժողովուրդը ձրի մարդ չի սիրեր, եւ բան չառած՝ շնորհակալութիւն չի տար: Միթէ դրոշման աղքատն առանց հացն առնելու, օրհնութիւն կուտա՞յ, կամ բարերարեալ մի՞ առանց բարիքն ընդունելու, բերան կը բանա՞յ շնորհակալութիւն տալ: Աշխարհիս վերայ ամէն բան փոխարինութիւն է:

Կան, այո՛, բերաններ, որ միշտ անշնորհակալ են, եւ շատ անգամ եւս բարերարութեան դէմ ապերախտ կը գտնուին. թերեւ շար եւ անգամ լինելով՝ շարիք էլ կը փոխարինեն, եւ կը կապեն բարերարին ձեռք, որ ստրջանայ եւ չը բարերարէ:

Սակայն դու այս հաշիւներ թող, Թոռնիկ, Աւետարանին մտիկ արա՛, որ կը պատուիրէ ատելիներուն բարի առնել, որք թէպէտ անարժան լինին, բայց դու շե՛ս տեսեր, որ մեր երկնից Հայր, իւր անձրեւ հաւասար կուտայ մեր դաշտերուն, չի խրտրեր շարն ու բարին, նմանապէս իւր լուսատու արեւ հաւասար կը ծագէ բոլոր աշխարհիս վերայ: Բարերարութեան արդիւնք

եւ ազդեցութիւն շատ զօրաւոր մի դեղ է, շարերու ոգին կամօքէ, եւ սրտի դառնութիւն կը փոխէ, երբ կը տեսնայ, որ իւր շարութեան դէմ բարիք կընդունի, եւ այդ բարիք կրակի պէս կը վառէ նորա ներքին խիղճն: Սորա համար Պօղոս կասէ, թէ «Այս անելով կրակի կայծեր կը թափես նորա գլխուն վերայ»: Լաւագոյն միջոցն է այս, միշտ բարութեամբ շարին յաղթելը. բարութիւն ջուր է, որ կը շիջուցանէ բորբոքուած կրակ:

Բարերարութիւն ընկերասիրութեան եւ քրիստոնէական մարդասիրութեան մի կամաւոր պարտք է, որ մարդ իւր նիւթական կարողութենէն բաժին կը հանէ ժողովուրդի կարօտեալներուն, բայց սա չէ միայն, որով ժողովուրդը զինքն կը սիրէ եւ բարերար կը ճանչնայ, այլ բուն անձնական արժանիք եւ առաքինի կեանքն եւս բարերար մարդոյն փառք կը յաւելուն ժողովուրդին առաջ: Ահաւասիկ, Թոռնիկ, կը դնեմ ձեր առաջ, թէ ի՞նչ են այդ հոգեկան առաքինութիւնք:

Հայրենի եկեղեցւոյ հաւատք, երկիրդած եւ անկեղծ Աստուածապաշտութիւն, հեզ եւ բարեհամբոյր բնաւորութիւն. սէր, որ իւր ընկեր անձին պէս հաւասար կը սիրէ, արդարութիւն, որ իւր եւ ընկերին բաժին հաւասար կը բաշխէ, բարի խղճմըտանք, որ երբէք ընկերին վնաս կամ զրկանք չաներ. աւելի կը սիրէ զրկանք կրել, քան զրկել. ժողովրդասիրութեան ոգին, որ միշտ ժողովրդին բարին ու շահ կը մտածէ, զուարթամիտ առատաձեռնութիւն, որ շատ սիրելի է ժողովուրդին, մեծագործ ձեռնարկութիւնք, որ հասարակաց համար կը լինի, այսինքն եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց, աղքատանոց, որբանոց, զանազան նուիրատուութիւնք, կտակ եւ այլն՝ ինչ որ ժողովուրդի կեանքին եւ յառաջդիմութեան համար պէտք են:

Հապա այն անձնուէր մշակներն, թէ եկեղեցական լինին թէ աշխարհական դասէն, երբ անձնատուր են ժողովուրդին համար, ոչինչ չը խնայել, ամեն բան զոհել եւ նոյն իսկ անձն ի ստիպել հարկին. էն ժամանակ ժողովուրդը չի բաւականանար միայն սիրել, այլ եւ պաշտել կուզէ իւր անձնուէր մշակներն: Եթէ մեռնին եւս, շեն մոռցուիր, ժողովուրդը նոցա անունն տօնելով կը փառաւորէ եւ յիշատակին համար յաւերժական արձան կը կանգնէ:

Ահա Թոռնիկ, այս է ժողովրդասիրութեան արդիւնք. աշխատիր այդ արդիւնք եւ փառք ձեռք բերել, որ մեռնելէն յետոյ

անմահ մնաս, ժողովուրդն զքեզ յիշէ եւ քո յիշատակն օրհնէ:

Սիրելի՛ Թոռնիկ, դեռ քեզ հետ պիտի խօսիմ, բայց կը ցանկամ որ այսօր մեր գիւղի քահանաներ, տանուտէրներ եւ համբաններ կանչես. Պապիկ պարտական է իւր վերջին մնաս բարով տալ գիւղի ժողովուրդին, որոց հետ այսչափ ժամանակ ապրած եմ, եւ վայելած եմ շատ նոցա յարգանքն ու պատիւինչպէս քեզ, գիւղացւոց համար էլ կտակի պատուէրներ ունիմ:

Բարի եկաք, իմ սիրելի եւ աշքի լոյս գիւղացիք, կը տեսնաք Պապիկ պառկեր է, էլ վեր ելնելու յոյս չկայ, զձեզ կանչեցի, որ իմ վերջին ողջմնայք ասեմ ձեզ եւ երթամ իմ ճանապարհ, որ շիտակ դէպ երկինք կը տանի. այնպէս կը հաւատայ Պապիկ ծառայն, որ իւր Տիրոջ տեսոյն արժանի պիտի լինի:

Կը յիշե՞ք Թոռնիկին հարսնիքին օրն, երբ կերաք հարսանեաց ճաշն, խմեցիք Շահպազու գինին, սկսեցիք ուրախական խաղեր կանչելով, թէ կերանք Թոռնիկին ճաշն, բարով ուտենք Պապիկ ճաշն, եկաւ անհա հասաւ այն օրն, որ պիտի ուտէք իմ հոգեճաշն:

Սիրելի՛ գիւղացիք, անուշ ուտէք. բայց պէտք է Պապիկ վերջին խրատներն էլ ճաշի պէս ուտէք: Անշուշտ դուք կիմանայիք, որ քանի տարիներէ ի վեր ես իմ Թոռնիկիս շատ դասեր ու խրատներ տուի, թէ գիւղական երջանիկ կեանքի համար եւ թէ հողին ու հողագործութեան արուեստին յառաջդիմութեան համար. վերջին անգամ Թոռնիկիս իբրեւ կտակ ապսպրեցի, որ ինքն էլ նոյն դասերը ձեր զաւակներուն աւանդէ:

Իսկ այժմ կենդանի բերանով իբրեւ կտակ կը թողում ձեզ, Պապիկ իւր մահուան մահճին մէջ պառկած դեռ խօսել կուզէ ձեզ հետ: Լսեցէք, ինչ որ կը խօսիմ, բարեմիտ գիւղացիք:

Տէր Աստուած աշխարհիս վայելչութեան լաւագոյն մասն գիւղական ժողովուրդին բաժին հաներ է: Կը տեսնա՞ք, ձեզ ատուած է հողագործութեան ընդարձակ դաշտերը, լեռները, հովիտներ, գետեր, աղբիւրներ, Աստուծոյ մշակած բիրազան բոյսերով եւ ծաղիկներով զարդարուած: Դուք ճիշդ բնութեան դրախտի մէջ կը բնակիք եւ կը վայելէք նոյն բնութեան տուած առատ ու անսպառ բարիքներն, այն ինչ քաղաքացիք այս դրախտէն դուրս կապրին. նոցա վայելչութիւն իրենց ձեռագործ մեծամեծ շէնքերն են. նոցա ամէն պերճանքներն, միշտ վաղանցուկ եւ փո-

փոխական են, այսօր կան եւ վաղիւն ոչ. իսկ ձեր պերճանք, զոր նախախնամութիւն վաղուց ի վեր պատրաստած է, կան ու կը մնան, միշտ անփոփոխ դաշտեր, լեռներ, բոյսեր, գետեր, աղբիւրներ, միշտ նոյն կը մնան. միայն թէ բնութեան պատրաստած այդ ճոխագոյն բարիքներն՝ մարդ պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչպէս վայելելու է:

Ինչ որ Տէր Աստուած Ադամայ ասաց, նոյն մինչեւ ցայսօր կը խօսի Ադամայ զաւակներուն, այն է՝ գործել զերկիր եւ պահել: Դուք փորձով գիտէք թէ արտն՝ առանց ցորեն ցանելու, ցորեն չի բուսնիր, առանց տնկելու եւ ջրելու՝ ծառ չի աճեր. առանց հողագործական աշխատութեան՝ ոչ ոք կարող է երկրէն արդիւնք հանել ու ժողովել իւր ամբարն: Հողագործ մարդու կեանք միայն աշխատութեամբ կարգիւնաւորի, հողագործ հողով կապրի եւ երջանիկ կապրի, ինքն ապրելէն յետոյ, քաղաքացի ժողովուրդին էլ հաց կուտայ:

Ուրեմն դուք ձեր հողերով, ձեր դաշտերով, ձեր լեռներով, ձեր կաթնտու կովերով ու ոչխարներով, եւ այլ պիտանի անասուններով՝ շատ ու շատ հարուստ էք քաղաքացիներէն: Իբրեւ գեղացի, փորձառու Պապիկ խրատ կուտամ ձեզ, չը լինի՛, չը լինի՛, որ գեղ թողուք, հող թողուք եւ երթաք քաղաք բնակիք, գիտցէք որ թշուառ կը լինիք. երբ հողն կորսնցնէք, ձեր կեանքն էլ հողին հետ կը կորսուի: Կարօտութիւն եւ թշուառութիւն կը հասնի ձեր վերայ եւ էն ժամանակ դուք յուսահատ վիճակի մէջ կը պաշարուիք, էլ ուրիշ ոչինչ յոյս չի մնար ձեր առաջ, այլ միայն պանդխտութիւն, ձգելով ընտանիք, զաւակներն անտէր, երթալ յօտարութիւն, շարաշար աշխատութեան մէջ տառապիլ, թողով հողագործութեան քաղցր ու ազատ աշխատութիւն, ո՛հ, երթալ բեռնակի՞ր լինել. թողլով գիւղի կանաչ դաշտավայրերն, մահն ու լծկաններն, ծառն ու ծաղիկ, հովասուն լեռներն, անմահական աղբիւրներու ջրերն, քաղցրաշունչ առողջարար օդն, կաթն ու մածոն, սերն ու կարագ եւ այլ շատ բնական ու նահապետական բարի վայելիքներն, զորս մայրենի երկիր կը պարգեւէ իւր զաւակներուն: Պապիկ շատ փորձառու է պանդխտութեան դառն կ'ընքին, ձեզմէ շատերն էլ նոյն փորձն առած են. աշխատեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք, որ այդ օտարութեան կեանքի դառնութիւններ չի ճաշակէք. ես էլ կաղօթեմ ձեզ համար, իմ հայ-

բննակից գիւղացիք, որ պանդխտութեան երես չի տեսնաք, ձեր հացն մայրենի երկրին մէջ գտնէք:

Բայց գիտէ՛ք, բարեպաշտ գեղացիք, թէ մարդիկ միայն հացով չեն ապրիր. կերթաք ժամ, Աւետարանին մտիկ կանէք, յսեցէք ի՞նչ կասէ Յիսուս թէ «մարդ միայն հացով չի ապրիր, այլ եւ Աստուծոյ բանով պէտք է ապրի»: Վասն զի եթէ մեր մարմին հացով կապրի, հոգին էլ պէտք է ապրի, եւ հոգւոյ կեանքն ու հաց Աստուծոյ պատուէրներն են, եւ պատուիրաններու գլուխ սէրն է. ուստի մարդիկ սիրով կապրին եւ իրարմով կապրին:

Ձեզ պարզ օրինակ տամ. մէկ լծով կութան չի լինիր, մէկ մարդով ջաղացի քար, կամ ձիթահանի գերան կարելի չէ տանել իւր տեղն զնել. աշխարհիս ամէն դժուար բաներն մարդիկ սորված են ընկերական միացած ուժով գործել: Դուք փորձով գիտէք, երբ որ մեր գիւղի համար մի ծանր բան լինի, բոլորս կը միանանք եւ այնպէս կը գործենք: Կը յիշէ՞ք քանի տարի յառաջ՝ քիւրդեր մեր գիւղի ոչխար զարկին տարան, էն ժամանակ գիւղի բոլոր կտրիճներ հաւաքուեցան, որն ձիով, որն ոտով, գերանդիներ սուրի տեղ առին՝ գնացին թալան դարձուցին: Հիմի դուք ասէք, մի մարդ գեղի ողջ թալան կարո՞ղ էր դարձունել:

Հասկցաք այժմ, որ մարդիկ իրարու օգնելով կապրին, հարցուցէք, թէ ինչո՞ւ համար իրարմով կապրին: Մտիկ արէք, պարզ կերպով խօսիմ ձեզ: Որովհետեւ աշխարհիս վերայ, ամէն տեղ գեղն ու քաղաք մարդոց կեանք անհաւասար է. որն հարուստ է, որն աղքատ է, որն իշխան է, որն հասարակ ժողովուրդ է, որն տէր է, որն ծառայ է, որն տանուտէր է, եւ որն միակ է: Ահա այս անհաւասարութիւն է, որ մարդիկ իրարու հետ կը կապէ Աւ մի ընկերութիւն կը կազմէ. ժողովուրդ իշխանին հետ կը կապէ, ծառայն տիրոջ հետ, աղքատն հարուստին հետ, ինչպէս մեր գիւղի աղքատ մշակներն՝ հարուստ տանուտէրներուն հետ չապած է:

Ի՞նչ կասէք դուք, եթէ այդ մշակներն աղքատ չը լինէին, քանձն կաննէին՝ մտնել ծառայութեան ծանր լծին տակ: «Աղքատութիւն զայր խոնարհեցուցանէ», կասէ սուրբ Գիրք. ապա թէ ոչ, մարդ եթէ զգայ իւր անձին արժանաւորութիւն, երբէք չի խոնարհիր ծառայութիւն անելու: Բայց միթէ լա՞ւ կը լինի, եթէ ամէն մարդ հաւասարապէս ազատ լինի, հարուստ լինի, աղաքնի: Ո՛չ, էն ժամանակ աշխարհիս կարգ կը խանգարուի. հա-

յոց առած մի կայ՝ կասէ. «Ես աղա, դուն աղա, մեր աղուն ո՞վ կաղայ»: Այո՛, ծառան եւ ջաղացպան պէտք է ալուր պատրաստեն, որպէս զի աղան կարենայ առանց ջաղաց երթալու հաց ուտել:

Աշխարհիս ժողովուրդին ամենամեծ մասն՝ բանուր, գործաւոր, մշակ եւ ծառայ են, որոց թափած քրտինքին արդիւնքն է, որ աշխարհ կը կերակրէ. նախախնամութեան յաւիտենական օրէնք մարդկային ընկերութեան կեանքն այնպէս կարգադրած է, որպէս զի մարդիկ իրարմով ապրին: Դուք կը տեսնաք ձեր աշքով եւ փորձով գիտէք, որ մեր գիւղական կեանքն էլ անհաւասար է. զի մէկ մասն հողատէր ու տանուտէր է, մասն մի եւս վարձկան մշակ է, որ իւր դառն քրտանց աշխատութիւն՝ խիստ սակաւ վարձքի հետ կը փոխարինէ: Չլինի որ ձեր մշակներու վարձ կտրէք, կամ ձգձգէք այսօր չէ վաղն. Տէր Աստուած կը պատուիրէ, որ վարձկան մշակին վարձն մինչեւ իրիկուն չի մընայ, այսինքն, օրն շանցնի վրան, վասն զի հնձող մշակներու բողոքն մինչեւ երկինք հասնելով, Աստուած Ծայրի մարգարէին բերնով կը յանդիմանէր Իսրայէլի հողատէր տանուտէրեր: Զարաշար խստութեամբ մի վարուէք մշակներու հետ: Ես տեսաք որ ոմանք շափէն աւելի կը տանջէին, կը հայհոյէին եւ կը կրփէին զիրենք, զրկանք եւս հասցնելով, գիտէք, թէ մշակներուն տէր դուք չէք, Աստուած է, որ վրէժխնդիր կը լինի եւ զրկեալներուն դատաստան կը տեսնայ: Որչափ քաղցրութեամբ ու արդարութեամբ վարուիք հողագործ մշակներուն հետ, այնչափ լաւ եւ շահաւոր է ձեզ համար. էն ժամանակ նոքա աւելի տիրատէր ու հաւատարիմ կը լինին, եւ սրտի մտօք կաշխատին, որով հողագործութեան արդիւնք՝ շատ շահաբեր կը լինի տիրոջ համար:

Տանուտէր եղբայրներ, չը լինի որ դուք ազատ աշխատուոր մշակներն իբրեւ անարգ ստրուկ համարելով՝ արհամարհ կերպով վարուիք նոցա հետ. դուք եկեղեցի կերթաք, Աւետարանին մտիկ կանէք, միթէ չ՛գիտէ՞ք եւ չէ՞ք հասկցեր, որ Յիսուս իւր բոլոր հաւատացեալներ մեծ ու փոքր, հարուստ ու աղքատ, իշխան եւ ժողովուրդ, տէր եւ ծառայ, ամէնքը հաւասարապէս մի սիրոյ եղբայրութիւն կազմելով, ասաց այս բան. «Դուք ամենքին եղբայր էք»:

Այս խօսքով չէ թէ Յիսուս մարդկային ընկերութեան իրաքանչիւր դասակարգի կամ աստիճանի պատիւն ու յարգանք կեզ-

ծանէ. ո՛չ. Պօղոս Առաքեալ Քրիստոսի այս խօսքն բացատրելով կուտուցանէ մեզ, որ մեք իւրաքանչիւր մարդոց աստիճանին համեմատ՝ տանք մեր պատիւն ու յարգանք եւ բարոյապէս: Աւետարանի սիրոյ պարտք անխտիր է, պէտք է իւրաքանչիւր մարդին ղիրքի եւ աստիճանի մէջ կը լինի՝ թող լինի, պարտաւոր է հատուցանել իւր ընկերին: Բայց արտաքին պարտքերու համար էլ Յիսուս վճուաբար ասաց ու կատարեց, «Տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»:

Կարգն եկաւ, խօսիմ ձեզ, գիւղացի եղբայրներ, պարտաճանաչ եղէք, եւ միշտ հաւատարիմ կացէք ձեր պարտքեր վճարելու, ում որ կը լինի: Սակայն առաջին անհրաժեշտ մեծ եւ ամենակարեւոր պարտք հպատակ ժողովուրդին համար՝ տէրութեան պարտքերն են որուն պարտական է երկրին ժողովուրդը, քաղաքացին եւ գիւղացին վճարել ճշդութեամբ եւ հաւատարիմ երկիրաձուլութեամբ: Յանցաւոր է այն մարդ, ոչ միայն երկրին օրինաց առաջ, այլ նաեւ Աստուծոյ յայտնած պատուէրներուն առաջ, եթէ նենգէ ու խարդախէ այս պարտուց մէջ:

Աշխատեցէք միշտ տէրութեան տրոց պարտքերն ճշդութեամբ վճարել, եւ ժամանակին վճարել. մի թողնէք որ դիզանայ եւ ծանրանայ ձեր վերայ, եւ յետոյ պարտաւորիք ինչ որ ունիք ծախել ու վճարել տուրքն: Եւ ի՞նչ ունիք դուք, հող եւ լծկաններ. եթէ ծախէք՝ ձեր կեանք կը ծախէք, եւ կենդանւոյն կը մեռնիք թշուառութեան մէջ:

Մեր գիւղի աղքատներ ձեզ կը յանձնարարեմ, բարեսիրտ տանուտէրներ, տէրութեան տրոց բաշխումն ուղիղ եւ արդար արէք, թեթեւ դրէք շքաւոր տներուն բեռն, դուք որ կարող էք, ձեր վերայ առէք աղքատներուն բեռն. գիտցէք, ով որ ընկերին բեռն բառնայ, կը կատարէ նա սիրոյ պատուիրանին մեծ օրէնք:

Տէրութեան տրոց պարտքէն յետոյ, գիտեմ, քաղաքացուց լի շատ պարտք ունին մեր գիւղացիք. շատ անբախտ են նոքա, որք հողեր ծախելով իրենց պարտքեր վճարեցին, եւ ոմանք էլ արտեր գրաւ դնելով՝ պարտք պարտքի վերայ կը յաւելուն ծանր-ծանր տոկոսներով, որոց վախճան շատ ձախորդ ու դառն է, զի վերջ-վերջ չը պիտի կարողանան վճարել եւ էն ժամանակ պարտապահանջ իրաւունք պիտի ունենայ գրաւել ձեր արտերն:

Ուստի խրատ կուտայ ձեզ Պապիկ, աշխատեցէք նախ, որ պարտք չանէք. իսկ երբ նեղութիւն եւ անձկութիւն կը տիրէ վե-

րայ, եւ դուք անճարակ կը լինիք եւ պարտք կանէք, աշխատեցէք շուտով վճարել քիչ պարտքն, քանի չէ էվելցեր: Պարտուց գործին մէջ միշտ հաւատարիմ եղէք, թէ առնելու եւ թէ տալու ժամանակ բնաւ նենգութիւն մի գործէք, ուղղութեամբ վարուեցէք եւ ուղիղ արէք ձեր հաշիւներ, գիտցէք որ, գիւղացի ժողովուրդին վարկ ու պատիւ իւր հաւատարմութեան վերայ է. ով որ նենգէ եւ ուրացութիւն անէ, էլ այնուհետեւ նորա վարկն ու պատիւ կը մեռնի քաղաքացուոյն առաջ. ում որ դիմէ եւ աղաչէ՝ կարող չէ փոխառութիւն անել: Ասացէք. Պապիկ, դու չե՞ս ճանաչեր քո գեղացին, որ գիր ու հաշիւ չի գիտեր. ինչպէ՞ս կարելի է իւր հաշիւ գիտնալ ու պահել. նա միայն անգիր, անթուղթ մտահաշիւ ունի. սորա համար շատ անգամ կը մոռնայ եւ ուրացութեան կը դիմէ:

Շատ ըզորդ է այդ բան, կը խոստովանիք դուք ձեր բերնով. ես էլ կը վկայեմ ձեզ հետ, որ գիւղացուց տուն քանդող եւ միակ մեծ պատճառն այն է, որ ինքն գիր ու հաշիւ չը գիտէ: Մեր կեանքի տնտեսութիւն՝ պէտք է գրով ու հաշուով լինի. որովհետեւ մարդոյս միտք մոռացկոտ է, այս աւուր բան վաղը կը մոռնայ. գիրն ու հաշիւ հնարուած է, որ մեր մտքի բան անմոռաց պահէ: Ով որ գիր ու հաշիւ չունի, նորա տնտեսութիւն խանգարուած է, եւ ինքն իւր բոլոր առեւտուրի մէջ միշտ կը վնասի: Շատ անգամ խօսած եմ ձեզ եւ այսօր վերջին անգամ՝ իբրեւ կտակ կաւանդեմ ձեզ իմ խրատներս:

Մեր գիւղի դպրոցին հոգ տարէք, որպէս զի ձեր տղաք կրթութիւն, գիր ու հաշիւ սորվին, դուք արդէն ժամանակն անցուցած էք, անհաշիւ ապրեցաք, անհաշիւ պիտի մեռնիք, զոնէ ձեր տղաքներն կրթուելով՝ բանգէտ լինին, գիտնան իրենց կեանքի տնտեսութեան գործերն: Երբ քաղքցին ամէն բան գրով ու հաշուով կը գործէ, ինչո՞ւ համար գիւղացին էլ քաղքցուն պէս հաշիւ չը գիտնայ: Որչա՞փ ամօթ է գեղացուոյն համար, երբ խաբուի, սկսի տրտնջալ ու ասել թէ՝ քաղքցին զիս խաբեց եւ այլն: Միթէ գիւղացին մարդ չէ՞, բանականութիւն չունի՞: Այո՛, մեք էլ մարդ ենք, այլ մեր բանականութեան աչք՝ տգիտութեամբ փակուած է: Մեք աչք ունիմք եւ իբրեւ կոյր կը շրջիմք աշխարհիս վերայ, սորա համար քաղքցին զմեզ անբան, անխելք կը համարի. ո՛հ, երբեմն աւելի նախատելով՝ յիմար էլ կանուանէ: Այս անտանելի նախատիւնք յաւիտեան չի բարձուիք.

մեր վրայէն, քանի որ մեր կրթութիւն եւ ուսում շունիմք. եւ քանի որ մեր մտաւորական աչք բացուած չէ, մեր մոլորուած պիտի լինիմք աշխարհիս մէջ, եւ գիտէք դուք թէ մոլորուած մարդու կեանքի ճանապարհ թշուառութեան փշերով լի է, եւ վախճան դէպ ի կորուստ կը տանի:

Ուրեմն, սիրելի՛ գիւղացիք, այս կորստեան ճանապարհէն ազատուելու համար, պէտք է մեզ համար անխտոր ուղիղ ճանապարհ, եւ ի՞նչ է որ շիտակ ուղին կը բանայ մեր աչքին առաջ, այդ չէ թէ ցորեկուան արեւն է, գիշերուան լապտերն ու ճրագն է. ոչ, այդ աշխարհի լոյսեր բաւական չեն մեր կեանքին համար, եթէ մեր մտաւորական լոյս շունենամք, որ է ուսումն եւ կրթութիւն, զոր կստանայ մարդ իւր մանկական հասակէն: Ուստի կրթեցէք ձեր մատաղ մանուկներն, որ մեծնան մարդ լինին, թող բացուի նոցա մտքին աչքը՝ իբրեւ կոյր չը շրջին աշխարհիս վերայ. կրթեցէք նաեւ ձեր աղջիկներ, որ խելացի շնտես եւ բարի մայրեր լինին, պէտք է գիտնաք որ տան շինութիւն, կարգաւորեալ տնտեսութիւն միայն կիներուն ձեռքով կը լինի: Միթէ կինէր մարդ չե՞ն, հոգի ու միտք չունի՞ն. Տէր Աստուած կին՝ իբրեւ ամուսին տուաւ այր մարդուն, ոչ թէ միայն դաւակ ծնելու համար, հապա իբրեւ ընկեր եւ օգնական տուաւ, որ աշխատութեան մէջ գործակից լինի. մարդ դաշտին մէջ աշխատի, կինն էլ տան մէջ: Դուք տեսե՞ր էք որ մէկ եզով հարօր բանի, այր եւ կին զոյգ լծակիցներ են. եթէ լաւ նկատենք, աշխատութեան մեծ բաժին կիներուն վերայ ծանրացած է. խեղճ կիներ իրենց ծնած զաւակներ սնուցանելէն յետոյ, որչափ ծանր ու դժուարին է առտնին տնտեսութեան այնչափ բաներ հոգալ. մտիկ արէք, որ մի առ մի շարեմ ձեզ գիւղացի կնիկներուն աշխատութեան գործերն: Ամէն օր խմոր շաղղել, քորկ թոնիրին դիմաց հաց եփել, կերակուր պատրաստել, դաշտի մշակներուն հաց տանել, իրիկուն առաւօտ մատակներ, կովեր կթել, երթալ պէրատեղ ոչխարներ կթել, կաթնարարութեան գործեր տեսնալ, ծծում կամ տիկ զարնել, իւղ եւ պանիր շիճել, հիւրեր հոգալ. շատ անգամ ախոռներ մաքրել, փթիր թխել, ամբոց շինել՝ ձմրան համար վառելիք պատրաստել, բուրդ գրգնել, մանեղ, գուլպա, թաթպան հիւսել եւ ուրիշ շալէ բաներ գործել, լացք, կար ու կարկատ անել, երթալ դաշտեր, լեռներ ներկի ծագիկներ ու արմատներ ժողվել, նախշուն կապերտներ գոր-

ծել. էլ ո՞ր մէկն ասեմ. կան տակաւին ուրիշ շատ գործեր, որ գեղացի կիներուն բաժին ինկած է. խեղճ կիներ անմտունչ հնազանդութեամբ այս ամէն աշխատութիւններն կը տանին: Դուք գիտէք ու կը տեսնաք այս աշխատաւոր կիներէն ոմանք, իրենց խտաբարոյ եւ անխիղճ էրիկներէն շարաշար ծեծ կուտեն եւ հայհոյանքներ կը լսեն:

Դիտեմ, պիտի պատասխան տաք, է՞ Պապիկ, ի՞նչ բաներ կը խօսիք. մեր մեր անզգամ լեզուանի կիներն եթէ չը ծեծենք եւ շփետտենք, կարո՞ղ ենք զսպել. դուք խրատ կուտաք մեզ, որ աղջիկներն էլ մանչերուն պէս կարգաւ սորվին: Դու գիտե՞ս, ի՞նչ կը լինի էն ժամանակ, միտքերնին կը բացուի, լեզուանի եւ անզգամ կը լինին. ամէն բանին համարձակ պատասխան կուտան, իրենց բնական ամօթխածութեան քօղ կը պատռեն, հնազանդութեան լուծն կը կոտրեն. դու տես էն ժամանակ էրիկ կնկան կուի. տան խաղաղութիւն կը վրդովի, մեր հին նահապետական կարգն ու կանոն կը խանգարուի: Մեր մեր պապերէն այնպէս սորված եմք, որ կիներ լուս ու մունջ կենան: Սորա համար մեր հարսներ սորված են եօթն տարի լեզուակապ մնալ տան մէջ, ոչ ոքի հետ չը խօսին, միայն իրենց ամուսիններու հետ խօսին. էն էլ ոչ թէ մարդոց առաջ, այլ առանձին: Երբ մեր աղջիկներ կարգաւ սորվին, յետոյ ամուսնանան հարս լինին, էլ անոնց լեզուն կը բռնուի՞. մանաւանդ թէ բանգէտ լինին, գիրքեր կարդալով աշխարհի բաներ իմանան. թող այս, շինականի աղջիկներ միթէ ժամանակ ունի՞ն, որ դպրոց երթալ կարգաւ-գրել սորվին. մեր տան ու դաշտի գործեր ո՞վ պիտի տեսնայ:

Մեր Պօլիս երթալով գալով տեսեր ենք ու գիտենք, էգ Պօլսոյ կիներ երբ կարգաւ-գրել սորվեցան, ամէնք ճարտար փաստաբան դարձեր են, խեղճ ամուսինների գերի դարձեր են իրենց ձեռք. մինչեւ անգամ կը համարձակին բողոք կուտան Հայոց Պատրիարքարանին եւ էջիկներ դատաստանի կը քաշեն: Մեր այս բաներ տեսնելով, կը վախնամք. լաւ է որ կիներ ազէտ մնան ու հնազանդին մեզ:

Լաւ կը հասկանամ ձեր խօսքեր, սիրելի գիւղացիք, մտիկ արէք, որ պատասխան տամ: Երսուն քառսուն տարի յառաջ՝ ճիշդ խոստովանիմ, որ Պապիկն էլ ձեզ պէս կը մտածէր ու կը խօսէր, բայց երբ որ կարգաւ սորվեցայ, գրքերու համն առի.

պանդխտութեան մէջ շրջելով՝ աշխարհի բաներ, փոփոխութիւններն աշխարհի տեսայ, էլ այնուհետեւ սկսեցի մտածութիւններս փոխել, պէտք է գիտնաք, որ ժամանակ ամէն բան իւր հետ կը փոխէ: Դուք ի՞նչ կը մտածէք, կուզէք որ հնութեան մէջ անփոփոխ մնայք: Դուք եթէ այժմեան ձեր վիճակի մէջ մնաք, էնպէս անշարժ, ինչպէս լճացած ջուր՝ կենդանի գետերու վտակներու պէս յառաջ չերթաք, պիտի ցամքիք ու չորնաք տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ. մարդ պէտք է ժամանակին հետ քալէ, ով որ ետ մնայ, հացի կարօտ կը լինի, պէտք է գիտնաք որ աշխարհիս վրայ աւելի տգէտներն են, որ խեղճ ու թըշուառ կեանք ունին:

Կար ժամանակ, որ քաղաքացին ու գեղացին առ հասարակ տգէտ էին և տգիտութեան մէջ հաւասար կերպով կապրէին: Այժմը քաղաքացին յառաջ կերթայ իւր դպրոցներով, մանչ ու աղջիկ հաւասարապէս կը կրթուին. մեք գիւղացիք, եթէ ոչ քաղաքացուց չափ, գոնէ փոքր ի շատէ ուսմունք սորվելով չը կըրթուինք, էն ժամանակ մեք քաղքցուց յառաջ ստրուկ կը լինինք վասն զի տգիտութիւնն է, որ մարդ ստրուկ, գերի կը դարձնէ. ահա սորա համար է, որ քաղաքացին յառաջ կերթայ, կը հարբստանայ, իսկ գիւղացին ետ կը մնայ ու կը չբաւորի:

Դուք էնպէս կը կարծէք ու կը դատիք, որ երբ աղջիկներ գրել ու կարդալ սորվին, լեզուանի ու անզգամ կը դառնան, եւ այլ եւս իրենց բնական պատկառանք եւ համեստութիւն կը կորսնցնեն: Ձեր այս դատաստանն շատ սխալ է. օրինակ մեր աչքին առաջն է, մեր բնական գիւղ երկու հարիւր տունէն աւելի է. մեր գիւղին կիներն ամէնքն եւս հաւասարապէս տգէտ են, գրել կարդալ չ'գիտեն, դուք ի՞նչ կասէք, այդ ձեր ասած անզգամ եւ լեզուանի կիներ պակաս են միթէ: Դուք չգիտէք զեռ թէ ամէն շարաբարոյութեան աղբիւր տգիտութիւնն է. եւ կիներու տգիտութիւն աւելի վնասակար է մի ընտանեկան գերդաստանին, քան թէ այր մարդոց: Մտիկ արէք թէ ինչ կասէ Սողոմոն իմաստուն. «Իմաստուն կանայք շինեցին գտունս, իսկ անզգամք ձեռք իւրեանց քակեցին»: Դուք էնպէս կը կարծէք, որ տուն շինել, շէնցունել, պահել, միայն այր մարդիկ են, կիներ շինութեան համար ոչինչ նշանակութիւն չունին: Բայց պէտք է գիտնաք, որ տան շինութիւն ու լիութիւն կիներուն ձեռքն է: Դուք դաշտի վաստակներ կը բերէք կը լեցնէք տուն, բայց եթէ

կին տգէտ ու յիմար լինի, չ'գիտնայ տուն կառավարել, չ'գիտնայ թէ ինչպէս պէտք է տան կարիքներն մատակարարել, չ'ափով ու խնայութեամբ տնտեսել. էն ժամանակ կը տեսնաք դուք, որ տարուան պարէն, կէս տարուան մէջ կսպառի, ոչ ամբարին մէջ ալիւր կը մնայ եւ ոչ մատանին մէջ իւղ, պանիր եւ այլ նպարեղէններ. վասն զի տնտեսելու համար խելք, իմաստութիւն պէտք է, եւ երբ տանտիկին անխելք է, տան շինութիւն կսկսի ներքին կողմէն քակուիլ:

Թողունք տան նիւթական շէնք եւ հացի տնտեսութիւն. մի տուն, կամ ընտանեկան գերդաստան շէն ու հաստատ լինելու համար, աւելի եւս բարոյական շէնք պէտք է, եթէ այդ շէնք չի պահպանէ տունն, շուտով կը փլչի նիւթական շէնք: Եւ ի՞նչ է այն, որ տան բարոյական շէնք հիմէն սկսելով կը կառուցանէ, գիտէ՞ք, խօսիմ ձեզ, մայրենի կրթութիւն եւ խնամքն է. եւ ի՞նչպէս կարող է մի մայր կրթել իւր մատաղածին մանուկներն, երբ ինքն անկիրթ եւ տգէտ է: Սորա համար է, որ շարաբարոյ կը լինին մեր մանուկներն. երբ մայրերն անմիտ են, այնչափ որ՝ իրենց ծնած զաւակներն անգամ կարող չեն սնուցանել: Այդ պատճառաւ է որ մեր զաւակներն մատաղ-մատաղ կը մեռնին: Զարմանալի է, շատեր կը կարծեն թէ գիւղական ժողովուրդ աւելի բազմածին է ու կը բազմանայ: Այս կարծիք շատ սխալ է. մեք կը տեսնամք որ ծնածներէն կէսն անգամ չի մնար. խեղճ տղայք իրենց մայրերու անկրթութեան զոհ կերթան: Մեք իրաւունք չունինք մեղադրել այդ մայրերն. դուք կը կարծէք որ տղաքներն ծնել ու պահել դիւրի՞ն բան է. տղաքներ մեր դաշտերու ինքնաբոյս խոտեր չեն, որ ինքնին առանց դարմանի աճեն եւ զօրանան: Մի միայն կրթուած մօր խնամքն է, որ գիտէ լաւ տածել ու սնուցանել իւր զաւակներն:

Մի այնպէս կարծէք եւ ասէ՞ք թէ կաթն ու հաց բաւական են տղայոց սնունդին համար, մեք կը տեսնամք որ թոշունք, անասունք, այսչափ միայն կը հոգան, երբ ձագերուն թեւիկներ բուսնին՝ կը թռչին իրենք զիրենք կը հոգան. նմանապէս որթիկներ, երբ կաթէն կտրուին՝ կսկսին դաշտն երթալ արածալ եւ իրենց ճարակ գտնել:

Է՛ սիրելի գիւղացիք, չ'գիտէք ուրեմն, թէ դուք բանաւոր մարդ էք, ձեր կեանք թոշնոց եւ անասնոց կեանքին հետ նմանութիւն չունի: Տէր Աստուած Ազամայ անէծք տուով ասաց.

քո հաց ճակատիդ քրտինքով ուտես, այսինքն՝ տաժանելի աշխատութեամբ ճարես հացդ, բայց թռչնոց եւ անասնոց համար ոչինչ բան չասաց, վասն զի երկնաւոր հայր կը կերակրէ զանոնք, ինչպէս կը վկայէ Յիսուս: Մեք եթէ միայն հացով ապրինք, էն ժամանակ անասուն կը դառնամք: Սորա համար Յիսուս ասաց. մարդ ոչ միայն հացով կապրի, այլ Աստուծոյ բանի:

Դուք ի՞նչ կասէք, Աստուծոյ բան, երկնից արքայութիւն միայն ա՞յր մարդոց համար է, կիներ մասն չունի՞ն, զրկուա՞ծ են. Աստուածաշունչ գիրք, օրէնք, պատուիրան, Աւետարան, միայն այր մարդոց համար տուաւ Աստուած: Ո՛չ, այդպէս չէ, Տէր Աստուած Ադամայ եւ Եւայի հաւասարապէս տուաւ իւր պատուէր. նոյնպէս նոցա սերունդին հաւասար կերպով աւանդած է իւր Աստուածային պատուէրներն Մովսէսին եւ Յիսուսին ձեռքով:

Ուրեմն կին-արմատն էլ պէտք է գիտնայ ու հասկնայ այդ Աստուածային պատուէրներն, որք բովանդակուած են հին ու նոր կտակարանին մէջ, եւ ի՞նչպէս կարող է կարգալ ու հասկընալ Աստուծոյ բան, եթէ փոքրիկ հասակէն սկսեալ նա չը սորվի դպրոցին մէջ, որ յետոյ մեծնալով նա կրթուած մայր լինի եւ կարող լինի կրթել իւր ծնած մատաղ զաւակներն: Դուք չը գիտէք որ այդ փոքրիկներն միայն իրենց ծնող մօր կրթութեան ու խնամոց յանձնուած են, հայրեր ոչինչ փոյթ չունին, մանաւանդ գիւղացի հայրեր, որ բոլորովին զբաղած կը լինին իրենց մշակական աշխատութեան: Ո՞վ է որ տղուն առաջին անգամ երես խաշակնքել կը սորվեցնէ, քրիստոնեայ մայր. ո՞վ է, որ հետաքրքիր մանկան ամէն մէկ հարցմունքներուն քաղցր ու մայրենի գորովով պատասխան կուտայ անձանձիր, մայր. ո՞վ է որ երբ մանուկ աչերն դէպ երկինք դարձնելով՝ կը տեսնայ կապոյտ երկնքին երես լուսաւոր բաներ, կը հարցնէ թէ ի՞նչ են, մայրն է որ կը պատասխանէ թէ արեւ, լուսին, աստղեր են, Աստուած ստեղծեր է մեզի համար, որ ցորեկ ու գիշեր լոյս տան: Հապա երբ մանուկ իւր շրջապատ մօտ եղած բաներն կը տեսնայ ու կը հարցնէ, այդ ամէն բաներուն պատասխան տուող ո՞վ է, դարձեալ մայրն: Այո՛, մանուկ իւր լեղուն մօրմէն կը սորվի. Աստուած, եւ Աստուծոյ բաներն էլ մօրմէն կը սորվի: Մարդիկ էնպէս կը կարծեն, որ այդ բաներն միայն վարժա-

պէտէն կամ՝ վարդապետէն պէտք է սորվին մանուկներն: Այդպէս չէ, մտիկ արէք բացատրեմ ձեզ: Մեր նորածին երախաներն կը տանեն եկեղեցին, քահանան կը մկրտէ աւազանին մէջ, կնքահայր անլեզու երախայի կողմէն թարգման կը լինի, հաւատք, յոյս, սէր խնդրելով քրիստոնէութեան դաւանութիւն կուտայ. բայց ո՞վ է, որ կը մկրտէ երախան մայրենի տան աւազանին մէջ, այդ մկրտիչ բնական քահանայն նոյն իսկ ծնող մայրն է, որ երբ երախային լեզուն ու միտք կը բացուի, կսկսի սորվեցնել քրիստոնէութեան համառօտ՝ պարզ ու բնական դասերն, նորա մատաղ սրտին մէջ կը ցանէ սուրբ կրօնի սերմիկներն, որք հետզհետէ կը բողբոջին իւր աճման հետ:

Հիմի տեսա՞ք, որ տան ընտանեկան դպրոցին առաջին բնական եւ մեծ ուսուցիչ ու կրթիչ ծնող մայրն է, չենք սխալիր թէ որ ասենք, քրիստոնէական ուսման եւ նախակրթութեան մէջ, առաջին վարժապետ, վարդապետ, աստուածաբան, դաստիարակ մայրն է, եւ մանաւանդ բարեպաշտ մայրն, որ միայն լեզուով չուսուցաներ, այլ եւ իւր մայրենի բարի օրինակով կը կրթէ զաւակներն: Մեր գիւղացի ժամասէր մայրեր, կը տեսնա՞ք, իրենց երախաներ գրկելով կերթան եկեղեցին, Աստուածածնայ եւ խաչի պատկերներուն առաջ մոմ կը վառեն, ծունր կը դնեն, աղօթք կանեն, երախան իւր մօր այս օրինակներն տեսնելով կը տպաւորէ ինչպէս կնիք իւր մանկական մաքուր սրտին վերայ: Իսկ երբ տակաւ-տակաւ զարգանայ, սկսի հարցնել, մայրիկ, ո՞վ է Աստուածածին, ո՞վ է Քրիստոս, ինչո՞ւ համար խաշուած է Քրիստոս, ի՞նչպէս յարութիւն առած է, եւ համբարձեր է երկինք. ո՞հ, այստեղ անուս եւ տգէտ մայր կարող չէ պատմել Քրիստոսի ծնունդ եւ այլ գործքերն:

Հասկցա՞ք այժմ, գիւղացի եղբայրներ, թէ մայրերն են միակ առաջին վարժապետ ու կրթիչ իրենց զաւակներուն: Այս եւս բաւ է, վարդապետի շափ երկար քարոզ ու խրատ խօսեցայ ձեզ. պահեցէք իմ այս վերջին կտակ, հոգ տարէք այսուհետեւ ձեր զաւակներն, մանչն ու աղջիկ հաւասար կերպով կրթել: Ինչպէս խօսած եմ Թոռնիկիս դասերուն մէջ, մեր գիւղական դպրոցներ մեծ-մեծ ծախքեր չունին. եթէ իւրաքանչիւր տուն կալի ժամանակ մէկ-մէկ կօտ ցորեան տան, դպրոցի բոլոր ծախքեր կը հոգացուին: Գիտեմ, դուք շատ ցաւեր ու տուրքեր ունիք հոգալու, բայց դպրոցի համար եղած տուրքն այնպիսի

մի կարեւոր եւ շահաւոր տուրք է, որ ձեր այդ շատ ցաւերուն դարման կը լինի. դուք այս խօսքեր շէք հասկնար, բայց պիտի հասկնաք այն օր, երբ տեսնաք կրթութեան արդիւնքն, պիտի յիշէք զիս եւ ողորմիս տաք Պապկի հոգւոյն:

Միրելի դիւզացիք, կարծեմ այսչափս շատ բաւական եղաւ, իմ խրատ ու կտակ պահեցէք եւ ձեր զաւակաց ժառանգ թողէք. դեռ շատ բան կար ձեզ խօսելու, բայց շունչս սպառեցաւ, էլ շեմ կարող շարունակել: Մնաք բարեաւ խաղաղութեամբ, աղօթեցէք ինձի համար, որ բարի հրեշտակ քաղցրութեամբ առնէ հոգիս. շեմ արժանի երկնից արքայութեան լուսեղէն դարպասին, շատ է ինձ համար, եթէ նորա դրան սպասուոր ու դռնապան լինիմ, դուք երկրէն աղօթեցէք, ես էլ երկնից արքայութեան դրան առաջ ծունկ շոքած հոգով կաղօթեմ, բարերար Աստուած ողորմութիւն անէ բոլոր աշխարհին եւ մեր խեղճ հայ ազգին, ամէն:

է՛, սիրելի Թոռնիկ, ժամանակ հասած է, որ հոգիս աւանդեմ, հրեշտակ կսպասէ, տակաւին մի վերջին կտակ ունիմ ձեզ, զոր պէտք է ամենայն հաւատարմութեամբ եւ ճշդութեամբ կատարէք եւ ժառանգէք Պապկի օրհնութիւն:

Ես կը մեռնիմ Թոռնիկ, զիս տարէք թաղեցէք մեր պատով արտի մէջ, որ գերեզմանոցի մօտ է: Գերեզմանս փորել տուր արտի մի քունջ, ուր բարտի, ուռենի ծառեր կան: Դու գիտես, որ շատ ժամանակ Պապիկ աշխատութեանն յոգնած, կերթար այդ ծառերուն տակ կը նստէր, կը հանգստանար: Երբեմն եւս գլուխ ծառի բունին վերայ դրած՝ անուշ կը քնանար, իսկ այժմ գերեզմանին մէջ պիտի ննջեմ, մինչեւ Դարբիէլ իւր փող հնչէ:

Այդ իմ գերեզմանի արտ երբ կը վարես, ցորեն կը ցանես, պատուէր կուտամ քեզ, որ այդ արտի մաքուր ցորենէն, բաւականի շափ աղաս ալիւր անես, յանձնես գիւղի քահանային, որ նշխար գործէ, Պապկի հոգւոյն համար պատարագ անէ հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օրերն: Նմանապէս մեր այգին երբ կըրթես, լաւ ու հասուն խաղողներ ձեռքովդ զատէ ու քամէ, բոլոր տարուան բաժակցուն պատրաստելով՝ քահանային յանձնէ, թող պահէ եկեղեցւոյն մէջ:

Իմ հոգեճաշն ամենայն առատութեամբ պատրաստէ, ձեր հարսնիքին սեւ ծուռ եզն մորթեցիք, նայէ դարձեալ, մեր գութանի տաւարներէն ծուռ եզներ պակաս շեն լինիր, որ լծընկերին

հետ հաւասար շեն քաշեր եւ միշտ խոփն ալօսէն կը հանեն. եթէ կան մորթէ, Պապկէ հոգւոյն մատաղ արա, բոլոր գիւղի աղքատներ լիութեամբ կերակրէ: Դու այժմ շուտ մարդ դրկէ վարագայ վանք, թող կանչեն Դանիէլ վարդապետ, որ գիւղի յառաջդիմութեան աշխատող բարի մշակն է, թող գայ զիս թաղէ եւ ասէ հոգւոյն: Մի գոմէշի նորահաս ձագ հոգեբաժին տուր վարագայ վանքին, վասն զի այդ վանքի շնորհիւ մեք կարդալ սորված եմք:

Թոռնիկ, գերեզմանիս վերայ մի խաշքար տնկէ, եւ այսպէս գրէ յիշատակս: «Այս է տապան Առջակեցի Պապկէն, որ հող ու ման սիրեց, իւր Թոռնիկին հողագործութեան դասեր խօսեց, իւր կտակն աւանդեց ու մեռաւ: Ուր հանդիպիք, ասացէք Աստուած ողորմի Պապկէ հոգւոյն»:

Հոգեհանութեանս ժամ կը հասնի, Թոռնիկ. կանչէ մայրիկդ, կանչէ Շուշան եւ իւր զաւակներն. եկէք ի միասին Պապկի ձեռք համբուրեցէք, առէք իմ վերջի օրհնութիւն եւ դուրս գնացէք, զիս առանձին թողէք, որ պահիկ մի հանգիստ մնամ աւանդեմ հոգիս:

Իմ պահապան բարի հրեշտակ, ոստիկանի պէս գլխուս վերայ կեցեր ես, կը տեսնա՞ս անձս բոլոր մահուան քրտինքին մէջ կը լողայ. այն քրտինք որ ես կը թափէի դաշտին մէջ, ո՛հ, այս վերջին քրտինքն է, որ մահուան համար կը թափեմ. այլ եւս պէտք չեն ինձ աշխարհիս հաց. միայն թէ երկնից արքայութեան հացին արժանի լինիմ:

Բարի հրեշտակ, շատ շնորհապարտ եմ քեզ, խանձարուրիս ծննդենէն մինչեւ մահուանս վիճակ զիս պահապանեցիր, շատ անգամ զքեզ վշտացուցի, բայց շատ անգամ էլ ուրախացուցի, թէ մեղանչէի, երես դարձուցած կը տրտմէիր, թէ զղջացած ապաշաւէի, կը ցնծայիր, բոլոր կեանքիս շը գիտեմ որչա՞փ լացիր, որչա՞փ խնդացիր. օրհնեալ է Աստուած, այս վերջին հոգեհանութեանս պահուս, խիստ պայծառ կերելիս. ոգիս յուսով կը լեցուի, կը հաւատամ թէ հաւատով պիտի աւանդեմ հոգիս: Միայն կը խնդրեմ որ ասես ինձ, մահու հրեշտակ, հոգիս առնելով ո՞ւր պիտի տանես:

Միթէ չը գիտե՞ս, Պապիկ, դու գրոց աշակերտ ես, թէ հաւատացելոց հոգիներն նախ պէտք է Քրիստոս դատաւորին առաջ ելնեն, միայն քննող դատաւոր կ'որոշէ մարդկանց հոգիներու

համար վիճակ եւ տեղերն. դորա համար մի մտածեիր, Քրիստոսի Հօր տուն շատ ընդարձակ է, եւ բազում որոշեալ օթեւաններ ունի:

Ուրեմն կաղաչեմ, բարի հրեշտակ, ինձ համար բարեխօս եղէք Քրիստոսի առաջ. ես տուն, օթեւան չեմ ուզեր, ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատութեան սորված, երկնից արքայութեան դաշտէն միայն փոքրիկ արտիկ մի կուզեմ, վարուցան անեմ. գիտեմ, արքայութեան արտեր շատ պարարտ ու բեղուն են աշխարհիս արտերէն, որ տատասկ, փուշ եւ որոմն խառն կը բուսցնեն:

Խեղճ Պապիկ, խելքդ հողին ու աշխատութեան ես տուեր, շեւ գիտեր ինչ կը խօսիս. կը թուի ինձ, որ Յիսուսի Աւետարանի խօսքեր մոռցած ես. գուցէ ծերութիւն զառամութիւն բերեր է վրադ. դու չ'գիտե՞ս, որ արքայութեան մէջ ամէն աշխատութիւն դադրած է ազամորդոց համար. օրհնեալ լինի Քրիստոս, որ ձեր Ադամայ պապուն վրայէն վերցուց այն անէծք, թէ քրտամբք երեսաց քո կերիցես սփաց քո: Պէտք է գիտնաս, Պապիկ, որ արքայութեան մէջ աշխատութիւն, քրտինք, ցաւ, տառապանք ոչինչ բան չկայ, արքայութիւն միայն Աստուծոյ փառաց վայելքն է. մարմնեղէն մարդիկ մեզ պէս հրեշտակ կը դառնան, ոչ հաց պէտք է, ոչ ջուր, ոչ հանդերձ, մարդն ու հրեշտակ Աստուծոյ փառքով կը յագնան եւ լուսոյ մէջ կողողին. բայց այս խօսեմ քեզ, Պապիկ, ամէն ծնած մարդ, ինչ որ ցաններ է աշխարհիս վերայ, զայն պիտի հնձէ, այսինքն ինչ որ գործեր է, իւր գործոց շահով պիտի ընդունի. բարի գործոց համար Քրիստոսի արքայութիւն է բաժին, իսկ շարագործաց համար դժոխք:

Այդ գիտեմ, բարի հրեշտակ, եւ դեռ այս անձուկ մահածամ վայրկենիս սորվել կուզեմ քեզմէ, եթէ իւրաքանչիւր մարդ, ինչ որ ցաններ է այս աշխարհիս մէջ՝ զայն պիտի հնձէ անդիի աշխարհ, ուրեմն երկնից արքայութեան մէջ ինձ համար գործ կայ, այստեղ ցանածս այնտեղ բուսած կը լինի եւ հասած է այժմ, իմ գերանդիս հետս առնեմ, որպէս զի ցանածներս քաղեմ:

Դու կասես արքայութեան մէջ ուտել խմել չը կայ, հապա ի՞նչ է այն բարեկից սեզան, զոր կը պատրաստէ Քրիստոս իւր սիրելեաց համար եւ ինքն էլ գօտի ածելով կը ծառայէ սեղա-

նին: Ա՛հ, Պապիկ կը ցանկայ, որ աշխատի այդ երկնային սեղանին հաց պատրաստէ: Միթէ առանց հացի սեղան կը լինի, կամ առանց այգի տնկելու գինի. ես հացի մշակ եմ, Մասիսի Նոյ նահապետն էլ թող այգի տնկէ, գինի պատրաստէ:

Շատ պարզամիտ ես Պապիկ, ի՞նչ բաներ կը խօսես. Յիսուս եկաւ աշխարհ, ամէն բան Աւետարանով ձեզ պատմեց, երբ ձեզ նման մարդ եղաւ, եւ ինքն մարդիկ տեսաւ փորձեց ու վկայեց թէ՛ այս աշխարհիս որդիքներ աւելի իմաստուն են քան լուսոյ որդիքներ: Բայց ես կը զարմանամ ձեր վերայ Պապիկ, երբ դուք մահու հրեշտակին հետ կատակով խօսել կուզէք, դու չգիտե՞ս որ հրեշտակներ կատակ չեն սիրեր: Զաքարիան թերահաւատութեան կատակ մի արաց՝ իսկոյն պատժուցաւ: Կասես թէ գերանդիս հետս առնեմ, կարծելով թէ մեք հրեշտակներս հնձող գերանդի չունիմք. չե՞ս կարդացեր Յայտնութեան գիրք եւ մարգարէից տեսիլքներու մէջ երեւցած գերանդիներ, մեք մէկ գիշերուան մէջ Երուսաղէմ պաշարող Ասենքերիմի զօրքերէն հարիւր ութսուն հազար հոգի հնձեցինք: Աւելի կը զարմանամ այն բանին, որ կը ցանկաս արքայութեան մէջ քեզ մի արտիկ տան եւ դու արքայութեան սեղանին հաց պատրաստես:

Է՛, Պապիկ, դու շեւ կարող ըմբռնել այժմ երկնային խընջոյք, որոյ սեղանն անմահական է, հացն անմահական, գինին անմահական, դու ո՛վ ես, մահկանացու ապիկար մարդ, որ կը մեծամտիս այն սեղանին հաց պատրաստել, զոր միայն Յիսուս իւր Խաչով եւ արիւնով պատրաստեց: Այլ ես բան մի յաւելուր, Պապիկ, տարածամ է, տուր հոգիդ, հաւատայ ու հանգիստ եղիր: Գիտէ Աստուած թէ իւր հաւատարիմ ծառաներ ինչպէս պէտք է վարձատրել: Գիտեմ, Պապիկ, վարձքդ մեծ է երկնից մէջ, երբ ընկերսիրութեան պարտքդ կատարեր ես, ումեք զրկանք չես արեր, ճակատիդ քրտինքով հացդ կերեր ես, մինչեւ ցայսօր եւ այժմ բարի մահով պիտի ննջես:

Պապիկ պինդ բռնէր է իւր հոգին, դեռ խօսել կուզեր, այլ երբ տեսաւ որ հրեշտակ համբերութիւն չունի, ձեռքեր խաչեց սրտին վերայ, փակեց իւր նուղած աչքեր, եւ վերջին բարբառ մրմնջեց: Ասաց, ահա հոգիս առ, բարի հրեշտակ: Այնչափ շուարթ ու դիրութեամբ տուաւ Պապիկ իւր հոգին, ինչպէս խըն-

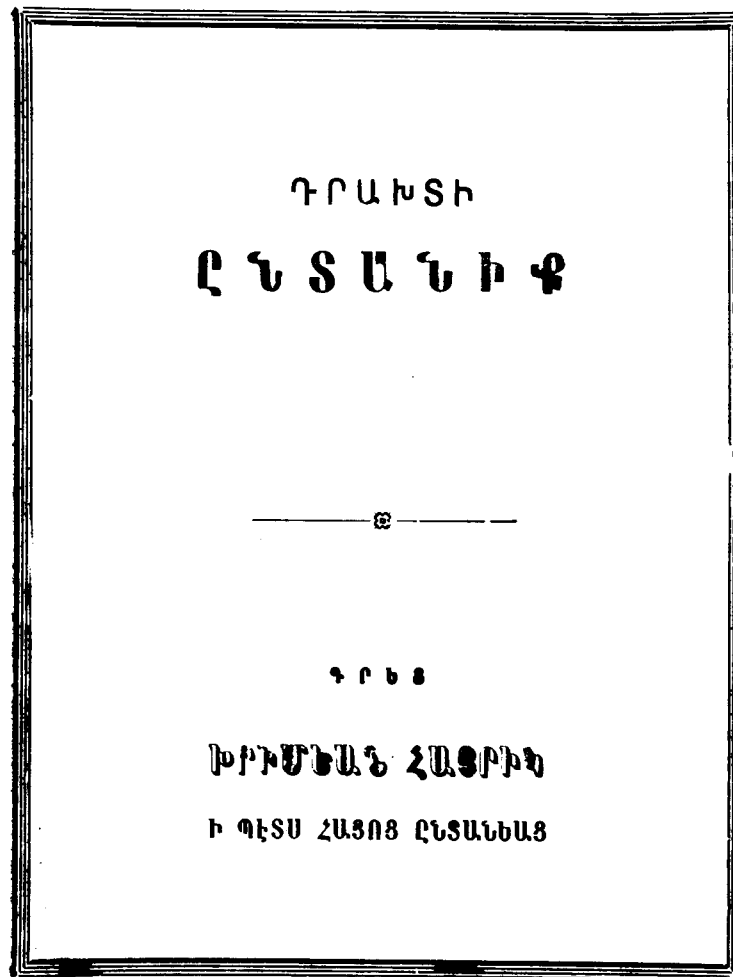
ձոր մի ծոցէն հանելով, ութսուն երկու տարի կեանքի ծառէն
կախուելով՝ բոլորովին կարմրած հասունցած էր:

Խնձոր ծառէն կաթուկ արած՝ հրեշտակ հասաւ վերէն առեց
թռաւ:

Այսպէս մեռաւ Պապիկ, աւանդեց իւր հոգին եւ հոգւոյն
հետ աւարտեց նաեւ իւր ՊԱՊԻԿ ԹՈՒՆԻԿ:

Աստուած ողորմի Պապիկ նահապետի հոգւոյն, ամէն:

ՎԵՐՋ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ա Ռ Ա Ն Թ Ե Ր Ծ Ո Ղ Ս

Բարեկամ ժողովուրդ Հայոց, Ձեզ կը նուիրեն դուզնաքեայ երկասիրութիւնս, որոյ մակագիրն է ԴՐԱՆՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ: Այս անուն քաղցր ու ժողովրդական է. թերեւս զարմանաք եւ մեղադրէք զիս, զի գրքիս առարկաներն առաւել աշխարհիս առարկայից վերայ են քան թէ երկնից արքայութեան: Ձիս պիտի դատէ՞ք արդեօք, երբ Եկեղեցւոյ վարդապետ, Աւետարանի աշակերտ, կենաց Հացին տնտես, թողո՞ւ իր բարձրագոյն պաշտօն, Պօղոսի քարոզած երկնից անճառ դրախտը, եւ երկրի ընտանեկան Դրախտի համար ճառէ:

Մշմարիտ կը լինէր քո այդ դատաստան, եթէ երկնից դրախտ մոռնայի, ու չը կապէի զայն երկրիս դրախտի հետը, որ իսկապէս երկնից դրախտին հիմն է: Ես Եկեղեցւոյ համար կը խօսիմ, որ Քրիստոսի տղնկած դրախտն է, եւ նորա սուրբ ընտանիքն են Նոր Եկեղեցւոյ զաւակները: Ահաւասիկ այդ նոր Դրախտի ընտանեաց համար է դոյզն վաստակս, յոր տքնեցայ, որպէս զի Դրախտի ընտանեաց կեանք բարոյքի:

Գիտնալ ու հաւատալ պէտք է, որ աշխարհիս ընտանեկան դրախտին մեղապարտ եւ անհնազանդ զաւակներն՝ երկնից դրախտը կարող չեն ծառանգել:

Ուստի այս ընտանեկան կեանքի սեղանին վրայ ես միայն սուկ հաց չպատրաստեցի, եւ թէ պատրաստէի եւս՝ Յիսուս հրաման կուտար, ինչպէս տուաւ իր աշակերտաց, երբ անապատի մէջ ժողովուրդ քաղցած հաց կը խնդրէր՝ ասաց Յիսուս «Ի՞նչ տուք դոցա ուտել»: Աստի յայտ է թէ, կենաց բանին հետը մերթ եւս ժողովուրդին հաց մատակարարել. Աւետարանին հակառակ տնտեսութիւն չէ:

Ժողովուրդ Հայոց, քեզ համար նկարեցի Դրախտի ընտանիքը. կ'աղաչեմ, որ իբրեւ հայելի դնես աչքիդ հանդէպ, հայիս ու տեսնաս հիւանդ եւ հիւծեալ կերպարանք: Կարկի բերանս, թէ չարագուշակ լինիմ քեզ համար, մահոյ ինքնին կը կոչես, ու պիտի մեռնիս, եթէ չվաղվազես դարման տանել այդ համաճարակ ու մաշող մահաբեր ախտիդ. որ թէ կանուխ թէ անագան զքեզ դէպի թշուառութեան զերեզման կը տանի:

Կը խոժոռիս թերեւս երբ խիստ կը խօսիմ եւ խստութեամբ կը դատեմ զքեզ, եւ միթէ կը կարծես թէ ես միայն եմ եւ դու ինքնին զքեզ չե՞ս դատեր: Հապա ի՞նչ է այն, որ զօրհանապազ արտունջ կը բառնաս, կ'աղաղակես, թէ ահաւասիկ կը կորնչիմք: Հրեամիտ մի լինիր, զաջ ոք պատճառ մի դներ, ո՛չ ոք զքեզ կը կորուսանէ. կորուստ քո ի քէն է, քո անէն

է, եւ քո ընտանիքէն: Ուրեմն եթէ ստոյգ է եւ կ'զգաս դու թէ կը կարնչիս եւ թէ թշուառութեան օրերը մօտալուտ են, պիտի հասնին քեզ, եւ դու ամեն օր աչքիդ առաջ կը տեսնաս անկեալ ընտանեաց վշտագին տառապանքն: Այո՛, կը տեսնաս եւ տակաւին չես խելաբերիր. թողեր ես զքեզ վարեն ու տանին, եւ ո՛ր, դու գիտե՛ս. ես կանխաւ ասացի քեզ, թէ ուր կը տանին:

Յո՛ւշ, յո՛ւշ, յետս դարձիր. թող տուր, մահ է, մի հպիր, ձեռներդ թօթափէ այդ զեղծմանց փոշիներէն. ընտանեկան սրահիդ սեւոց վրայ այս առած գրէ ԾԱՆԻԲ ԶՔԵԶ: Այդ իմաստուն առածը մի՛ մոռնար, կարդա՛ միշտ, չափ ու սահման դիր տնտեսական կառավարութեանդ, հացդ չափով կեր, ջուրդ չափով խմէ, հանդերձ չափով հագիր. թող Հայոց տիկնայք քառասուն կանգուն հազար թերթիկ շրջագգեսուր տասն կանգունի փոխեն, որ բաւ եւ շատ է այնչափ մարդոյ հասկի վայելչութեան. գոր Յրարիչը չափով ստեղծեր է: Թող այդ մարդիկ իրենց սպրափկ ճեղ ձեւ հանդերձը փոքր ինչ ընդլայնեն, որ անձկութենէն չպատռի: Թող չափ դնեն դարձեալ ընտանեկան այն ամէն պէտքերուն. գիտնալով թէ պէտքերն անսպառ են, գորս օր ըստ օրէ կը հնարէ Եւրոպիոյ ձեռարուեստ հանճարը, եւ մարդոց ցանկութիւն եւ հաճոյքը անհուն անսահման են, եթէ չափ չի դնենք՝ մարդ մի անգէտ մամուլ է, կը վազէ միշտ դէպի սիրուն խաղալիքները:

Ուրեմն պէտք է խոհական ու կատարեալ մարդ լինինք. սաճն դնենք մեր մանկամտութեան. փորձառութեամբ եւ մեծամեծ տուժերով տեսանք եւ կը տեսնանք մեր ընտանեկան բիրատու աղէտները թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս:

Ժամ հասաւ, խոստովանիմ քեզ. ով ազգ Հայոց, չորս տարուան Պատրիարքութեանս շրջանին մէջ, քո ընտանեկան բազմապատիկ աղէտները եւ ինքնին տեսայ. եւ այդ աղէտներուն մէջ՝ առաւել աղէտաւոր էին մտանակաւ խնդիրները. որք թէ ո՛րչափ եւ քանիպատիկ ծանրալուր են. ես կը ծածկեմ այդ թուանշանը եւ խնդրոց պատմութիւնը չեմ յայտներ քեզ: Եթէ կը դժուարիս հաւատալ՝ ինձ վկայ եւ ապացոյց կը կոչեմ աստ Պատրիարքարանի Դատաստանական Խորհրդոց արձանագիրքը: Սակայն մեր ընտանեկան զեղծմունքներու բովանդակ ցանկը պէտք չէ որ միայն այդ արձանագրէն կշռենք, վասնզի մեր այս ատուր իրաքանչիւրին ընտանեկան կեանքը կենդանի արձանագրութիւն է. մարդ որ աչք ունի՝ կարող է զայն կարողաւ առտնին եւ հրապարակաց մէջ. ուր ցուցամով շռայլութիւն կը շրջի ճազելով իբրեւ Անգլիացի լորտ եւ թագունի, կարծելով թէ իր հարստութիւն՝ Անգլիոյ անսպառ ոսկին է:

Ո՛չ, ո՛չ: Այնպէս մի՛ կարծէք, ո՛վ Հայոց ընտանիք, ճանչցէք Ձեր չափն ու վիճակը. դուք շատ աղքատ էք ոսկով ու մտքով. աղքատ էք դաստիարակութեամբ եւ ազատութեամբ. աղքատ էք գործունեայ աշխատասիրութեամբ. աղքատ էք արուեստական հանճարով. աղքատ էք իմաստուն տնտեսագիտութեամբ: Առանց մտաւոր եւ նիւթական հարստութեան՝ դու միթէ արծանի կը համարի՛ս զքեզ նոյն Եւրոպական ժողովրդոց ճախ կեանքը վայելել: Ծանի՛ր, այդ կեանքը, այդ յառաջդիմութիւնը՝ ճակատի

անխոնջ քրտինքով բազմակերպ արեան զոհներով, հարիրատու տարիներու մէջ հագիւ հագ կազմուած է, եւ դու դեռ երէկ սկսեցիր նոր երախայի պէս քերական կարդալ. կը կարծես ու կը հաւատա՛ս թէ ուսեալ եւ քաղաքակիրթ Եւրոպացի դարձար:

Ես կը գովեմ քո եռանդը, որ կը ձգտիս դէպի յառաջդիմութիւն եւ քաղաքակիրթութիւն, միայն թէ սխալ ըմբռնած ես, որպէս թէ զեղխութիւն, զեղծմունք, նորասիրութեան բուռն տենչանքը, ճշմարիտ քաղաքակիրթութեան նմանողութիւն է: Այդ նոյնիսկ քաղաքակիրթ ժողովրդոց մէջ սինչըր մասին կարծիքն է եւ վարք: Դու ազնիւ եղիր ու ազնիւ ժողովրդոց բարի ու պարկէշտ օրինակին հետեւի՛ր. որոց ամենայն ինչ կշռով ու չափով է. որոց ընտանեկան կեանքին լոյս եւ առաջնորդ՝ ուսումն, դաստիարակութիւն եւ տնտեսութիւնն է: Քաղաքակիրթ ժողովուրդ այս երեք բառերով կը վարէ իւր ընտանեկան կեանք, այս երեք բառերն են, որով նոքա բարեբաստիկ եւ երջանիկ կ'ապրին աշխարհիս վրայ, վասն զի ուսման լուսով հաց կը գտնեն, դաստիարակութեամբ հոգին եւ սիրտ կրթելով բարի ընտանիք կը կազմեն, իսկ տնտեսութեամբ հացին սեղան եւ այլ կեանքի պիտոյքները չափով ու կշռով կը մատակարարեն միշտ հոգալով ապագայի անստոյգ օրերն. որ անշուշտ կը պատրաստեն մարդուն համար կամ երջանիկ բախտ կամ թշուառ կեանք: Բայց մարդ իւր ներկային մէջ կամ զգաստութեամբ կամ ապշտութեամբ իւր ապագայ օրերն ինքնին ձեռօք կը պատրաստէ. զի ներկան ապագային հիմն է եւ ապագան ներկային յաջորդութիւն եւ շէնք:

Բովանդակենք մեր յորդորական ճառը, ով դուք ընտանիք Հայոց, ուղղեցէ՛ք ձեր ներկան, որ ապագան ուղիղ լինի. տնտեսեցէ՛ք ձեր ներկան, որ ապագային հացը չպակսի: Մի մոռնաք վերոյիշեալ երեք պայմանները որ մեր թշուառ կեանքը կը բարուքն եւ այս է՝ լուսով հաց գտէք, դաստիարակութեամբ բարի ընտանիք կազմեցէք. իսկ իմաստուն տնտեսութեամբ հոգացէք միանգամայն ձեր ներկան եւ ապագան:

ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

—o—

Ա.

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ պատմութենէն կ'իմանանք թէ՛ Տէր Աստուած տիեզերաց ճարտարապետ երբ մեր բնակած աշխարհին շէնքը ու հրաշալի զարդերը բովանդակեց. նախապէս պատրաստելով զայն իբրև բնակութիւն եւ սահման թագաւորութեան Մարդոյն. Աստուած, որ բանիւ միայն կ'արարչագործէր, Եղեմական դըրախտը իւր ձեռքով տնկեց. եւ իբրև արքայական պալատ զարդարեց զայն ի պատիւ առաջնաստեղծ Մարդոյն, որ իւր տիրական պատկեր կը կրէր. եւ ինչպէս յերկինս իւր պետական աթոռ դրած էր, երկիրն եւս Մարդոյն պարգև տուաւ, եւ դրախտին մէջ հաստատեց Ադամ թագաւորին անմահութեան գահը:

Զգիտեմ, երբ կենդանի շնչով ու բանականութեամբ հոգիացաւ հողն ու կանն, ու յանկարծ աչք բացաւ տեսաւ նախ իւր ստեղծող Արարիչն. երկինք, երկիր, եւ իւր բոլոր շրջապատը՝ զարմանազան արարածները. զգա՞ց արդեօք ու համբուրե՞ց այն մեծագործ ձեռք, որ զինքն յանարգ կաւէն մարդ նկարեց. իմացա՞ւ թէ ինքն երկրի թագաւոր էր եւ պիտի իշխէր ծովուն, ցամաքին ու բոլոր հպատակ արարածոց:

Այո, այս տիրական իշխանութեան բարձրագոյն հրամանն ընդունեց իւր Արարչապետէն. թէ «Աճեցէ՛ք եւ տիրեցէ՛ք երկրին». բայց անզոյգ մարդն ի՞նչով պիտի աճէր ու բարգաւաճէր:

Ադամ թագաւոր էր, այլ թագուհի չկար. ուստի, կ'ըսէ Սուրբ գիրք, թէ Տէր Աստուած համաշխարհական հանդէս կազմեց, բոլոր ազգ թռչնոց ու անասնոց հրաւիրեց դրախտի ծառազարդ սրահը. հրաման տուաւ Ադամայ, որ իւր հպատակ արարածոց վայելուչ անունները ինքը դնէ. յորմէ յայտ է թէ մեր մանուկ նախահայր դրախտի դպրոցի մէջ բնագէտ իմաստուն էր. զի վարժապետն Աստուած էր, որ փշեց նորա երեսը ու ճառագայթեց գիտութեան լուսով: Երբ կը տեսնէր ու կը դիտէր Ադամ

կենդանեաց բոլոր ազգը՝ զոյգ զոյգ իւր առաջ կեցած, կը հնազանդին իրեն համբոյր եւ ընտանի բնաւորութեամբ. թերեւս ինքնին մտախոհ լինելով պահ մը տխրեցաւ իր միայնութեանը վրայ. ու երանի տուաւ անբան կենդանեաց. որ զուգակից ընտանութեամբ քան զինքն երջանիկ էին: Մանաւանդ երբ կը տեսնար որ սոխակ իւր վարդն ունէր, տատրակ իւր ամուսին, արօրիկ իւր սիրանուէր ընկերը. առաւել եւս վարանեցաւ բանաւոր մարդն Ադամ. եւ այն ինչ նորապսակ թագաւորի մը պէս թագ կապած կ'իշխէր. հրամայեց Տէր Աստուած, որ ընդհանուր կենդանեաց ազգէն իւր ազատ ընտրութեամբ հաւանելով իրեն համար կենակից ընկեր՝ հարսն ու թագուհի ընտրէ, զոր եւ կամի:

Քանի՞ ծանր եւ դժուարին էր անզուգական մարդուն համար, որ նա խոնարհէր ու ստրկանար անբանաւոր կենդանեաց սեռէն իրեն ընկեր ընտրէր: Եւ միթէ Տէր Աստուած կը փորձէ՞ր զինքն տեսնել թէ՛ իւր բանաւոր նախապատիւ մարդն, որ տիրական պատկերով կը փայլէր, եւ պատուով ու փառքով բոլոր ձեռակերտաց վրայ իշխան կարգուած էր, կը ճանչնա՞յ իւր ազնուականութեան շնորհ ու մեծութիւն. եւ թէ կը զիջանի՞ հաւասարիլ անասնոց:

Մեծանձն եւ հանճարեղ էր մեր նախահայր. համայն կենդանեաց սեռին մէջ չգտաւ համեմատ ինչ, որ իւր պատուոյն ու ընկերութեան արժանի լինէր: Թող այս, երբ սահմանադիր արարչապետ բոլոր կենդանեաց սեռը զոյգ զոյգ ստեղծեր էր. զրկանք եւ յափշտակութիւն չէ՞ր արդեօք եթէ հաճէր Ադամ մինն առնուլ եւ միւսն թողուլ: Նա կը տեսնար թէ սիրուն երգիչ էր սոխակ, եթէ զայն խլէր վարդի թփէն, անշուշտ վարդն կը թոռմէր ու կը մեռնէր. թէ տատրակն առնուր, նորա ամուսնասէր ընկերն այլեւս ամուսին չընտրելով՝ այնպէս միայնակ զոր հանապազ կը սգար ու կը հառաչէր: Զո՞վ ընտրէր Ադամ. զօրաւոր առի՞ծը, որ կենդանեաց թագաւոր էր եւ անտառ կը սիրէր. զարծի՞ւն, որ բարձրաթոխ լինելով ձեռք չէր հասներ. կապիկն եւս դիմաց կեցած հոպտանքով կը խաղար ու կը շողքօրթէր, իբրև թէ ինքն մերձաւոր ազգակից է Մարդուն, զայդ եւս թողուց Ադամ, որ երթայ վերջի դարուն իւր բնագէտ ու իմաստակ դաւակներուն հետ ամուսնանայ. որք արհամարհելով մարդուն տիրական պատիւը, բանականութեան գերագոյն շնորհն. եւ դի-

մաց հրաշագեղ տիպարը, անմտացան կարծել թէ մարդն կապկի սերունդն է, եւ կապիկն է մարդուն նախահան:

Այսպէս անընկեր մնաց խեղճ Ադամ ու սկսաւ հոգալ ու տխրիլ: Բոլոր Դրախտի գեղազան վայելչութիւնք չկրցին զինքն սփոփել, նա միայնակ էր. ուստի, Տէր Աստուած փութաց նորա տիրութիւն փարատել, թանձր քուն թափեց նորա աչքին վրայ, եւ նորա կողերուն մի ոսկորն առնելով հրաշապէս նորաստեղծեց Եւան կենդանի հողէն նորահրաշ կենդանի մարդ կերտելով: Զարթեալ Ադամ քնաթաթախ աչքով, տեսաւ առընթեր իւր կեցած իւր մահատիպ պատկերը, հիացաւ, հաւանեցաւ, ու խայտալով գոչեց. «Ահա այժմ ոսկր յոսկերաց իմոց, եւ մարմին՝ ի մարմնոյ իմմէ»: Եւ այլն:

Ադամ, որ բոլոր կենդանեաց անունները վայելչապէս յորջորջեց, առանց վարանման գտաւ իւր ընկերին անունը. Աստուած զայն Օգնական կոչեց. իսկ Ադամ Կին. զոր բացատրելով կը մեկնէ իբր իսկական մասն իւր անձէն առնուած. որով մեղմով իմն կ'ազդարարէ իւր արարչին, թէ ինչպէ՞ս հնար էր, որ ինքն օտար մարմին եւ օտար ոսկր իւր համար ընկեր ընդունէր, եւ կցէր պատուաստէր զայն իւր մարմնոյն միութեան հետը, որ անբնական էր:

Այսպէս աւարտեցաւ Դրախտին հարսանիքը. որոյ պսակադիր Քահանայն Աստուած էր, Եկեղեցին Դրախտն էր, Խաչ ու Աւետարան Կենաց ծառն էր. Շարական երգող Տիրացուն Սոխակն էր, վկայող ժողովուրդը բոլոր կենդանեաց սեռն էր. հարսնարանին խնճոյք կազմող մատակարարն ու մատուակ՝ հրեշտակաց դասն էր. անմահ անուշահամ գինին՝ Դրախտի չորս գետերն էին. սուրբ եւ մաքուր առագաստ՝ հովանաւոր ծառաստանն էր:

Ահա այսպէս կազմեց Տէր Աստուած առաջին ընտանիքը. իւր արարչական աչով օրհնեց նորապսակ ամուսինները, եւ սիրոյ անխզելի կապով զիրենք, այնչափ ամուր եւ անբաժանելի, մինչեւ թողուլ հայր ու մայրը եւ ամուսնոյն ետեւէն երթալ. որ կը յայտարարէ դրախտին Քահանայակետն թէ, «Զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՛ մեկնեսցէ». այսինքն թէ պսակին խորհուրդը վեհ է. եւ թէ զայն Արարչին հզօր ձեռք կապեց, թող ստեղծուած մարդը իւր տկար ձեռքով չհափ յանդգնութեամբ քակել զայն:

Բայց աւա՛ղ, դրախտի ընտանեաց մէջ ուրիշ երկպառակիշ մարդ չմտաւ, զի դեռ չկար. միայն խորամանկ օձը կը նախանձէր երկու սիրելեաց երջանկութեան վերայ. ուստի նենգութեամբ խորհեցաւ երկու անփորձ ամուսինները ապերջանիկ վիճակի մէջ դնել. եւ դրախտին մէջ մահ բերելով, անեղծ մարդոյն անմահ կեանքը մեռուցանել: Կեղծաւոր ու ստախօս կենդանին իւր պատերազմի ձեռնարկութեան գաղտնի յատակագիծը պատրաստելով՝ յարձակեցաւ նախ տկար կնոջ վերայ այն պահուն, երբ նա միայնակ էր ու առանց իւր մեծ թիկնապահին կը շրջէր. գիտութեան ծառին տակ իւր դարանը լարեց, կնոջ նորազգաց ցանկութիւնը զրգոնց դէպի գեղեցիկ պտուղը, գեղեցկովը՝ գեղեցիկը որսաց: Նա քաջ մտաբերեց թէ երբ զկին խաբեմ հանեմ դրախտէն, անշուշտ Ադամ անոր ետեւէն կ'երթայ: Արարիչն այնպէտ պատուիրեց. կարելի չէ որ նա բաժնուի իւր կենակցէն. եւ թէ չերթայ եւս, դարձեալ ես կը շահիմ. զի ամուսնութիւն առանց աճման կը մնայ եւ Աստուծոյ օրհնութեան նպատակը ի դերեւ կը հանեմ:

Իժ օձն այսպէս յաղթանակեց. եւ իւր յաղթանակ տեւեց ցվեց հազար տարի. մինչեւ հասաւ Աստուածորդին, Խաչի ոտքի տակ ճմլեց դարանակալ օձը, եւ գոչեց՝ «Ո՛ւր է, մահ, խայթոց քո»:

Անխելամուտ մարդիկը դրախտի ընտանեաց եւ արդի Ադամարդուց վիճակին վրայ կարեկցելով՝ զԱստուած կը դատեն. թէ նա խստութեամբ պատժեց իւր սիրելի ձեռակերտները, մահով եւ արիւնով գրեց նոցա վճռագիրը. փանաքի պտղոյն համար մահ սահմանեց. զոր իբրեւ ծաղր ու կատակ ի դէմս կը բերէր կոյր Յազկերտը՝ Հայոց նախարարաց առաջը:

Ափիբերան պէտք է լռէ աստ մարդոց կեղակարծ դատաստանը. զի անհուն անտակ է Աստուծոյ նախատեսութեան խորը. ո՛վ գիտէ, գերագոյն եւ բարերար դատաւորը՝ դրախտի յանցաւոր ընտանիքը պատժելով առաւել եւս բարերարեց. վասն զի մեր նախածնողը՝ Դիտութեան բարուց եւ շարի պտուղ ճաշակելէն յետոյ եթէ յաջողէին Կենաց ծառէն եւս ճաշակել, աներկբայ էր որ այնուհետեւ մեղաց մէջ անմահ կը մնային. որով իրենք եւ իրենց բոլոր սերունդները անիծեալ եւ տատանեալ կեանք պիտի վարէին աշխարհիս վերայ, եւ մահու ցանկանալով չգտնէին զայն:

Խնամակալն Աստուած մահով հանգոյց հողին մէջ իւր պատ-
ժապարտ ծառաները. մինչեւ իւր միածին որդին եւս ի գերեզ-
ման այցելելու ղրկեց. նա մահով քաւեց իւր նախահօր յան-
ցանքը կրկին անգամ մեղապարտ ծառայն հողէն հանելով գըր-
կեց վերբերեց տարաւ երկնից դրախտը:

Դրախտի տարաբախտ ընտանիքէն պէտք է օրինակ ու խը-
րատ քաղենք նոր դրախտի որդիքներս, զգուշանանք շարանա-
խանձ օձին հրապուրիչ թոյնէն. եթէ նա ջանաց, մահ մտոյց
հին դրախտը ու մեր նախածնողքը մահացոյց, պիտի ջանայ
նաեւ նոր դրախտի մէջ Ադամայ հաւատացեալ որդիքները երկ-
նից դրախտէն հանել: Հոն տեսանք. որ բարեխնամն Աստուած
թէպէտ մեծագորով, այլ արդարութիւնը ի գործ դնելով շինա-
յեց երբեք իւր նոր ձեռատունկներուն, զոր վաղ խամրացոյց
խորամանկ օձին շունչ:

Արժան է խելմատիլ անցելոյն աղէտներով, դիտել ու տես-
նալ նենգաւոր օձին դարանամուտ հետքերը, թէ նա ինչպէս կը
շրջի ու կը սողայ մեր մէջ. նա աշխարհիս շար մշակն է, որոմ-
նացան թշնամին, նա ատելութիւն կը սերմանէ, նա միութիւն
կ'երկպառակէ, ու վեր ի վար կը խռովէ ընտանեկան կեանքը:
Բայց հզօր մանուկն Յիսուս բռնեց եւ կապեց յաւիտենական
շղթայով այդ մահաշունչ վիշապը, եւ խորխոյս կարգաց Եկե-
ղեցոյն ընտանեաց, որ զօրանան, քաջալերուին, կոխեն ու ջախ-
ջախեն նորա գլուխը, որ դրախտի օրէն սկսեալ դարանակալ օձը
թշնամի դարձաւ մարդոյն, ու միշտ կ'սպասէ հարկանել նորա
գարշապարը եւ թունաւորել մարդոյն կեանք:

Բ.

ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

ԱՐՏԱՔՈՅ ԴՐԱԽՏԻՆ

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ կը պատմէ թէ՛ երբ Տէր Աստուած դրախտի
յանցաւոր ընտանիքը զրկելով անմահ եւ ազատ վիճակէն, դուրս
վարեց Եդեմի դռնէն ու դրաւ զիրենք յանդիման դրախտին.

այն ապերջանիկ թշուառութեան մէջ, ո՛վ կարող է նկարագրել
մեր նախածնողաց սուգն, ապաշաւ եւ ցաւագին ողբ, զոր ոմն
հայ երգիչ կը յօրինէ պարզ ու սրտառուչ.

«Ադամ նստէր դուռն Դրախտին,

«Լայր եւ ձայնէր ողորմագին.

«Ծրէկ էի ի մէջ դրախտին,

«Լցեալ լուսով Աստուածային». եւ այլ.:

Այո՛, պէտք էր լային ու անմխիթար ողբային փառաց վա-
յելութենէն տարամերժեալ ընտանիքը, որք միմիայն պահ մի
դրախտի երջանիկ կեանք համբուրելէն յետոյ՝ աշխարհի թշուա-
ռութեան փուշը զրկեցին, եւ այն առաւել եւս կսկիծ էր, որ աշ-
քով մօտ կը տեսնային մի կողմ դրախտ երկնաւէտ, մի կողմ
երկիր անիծեալ. մի կողմ բիւրազան ծաղկունք հոտանոցը, մի
կողմ քստմենլի տատասկ փուշ. մի կողմ ազատութիւն՝ Արար-
չին ազատ գաւազանին տակ, մի կողմ ստրկութիւն՝ Արարչին
ազատ դաւաղանին տակ, մի կողմ ստրկութիւն՝ աշխարհի բռ-
նաւոր ձեռքին տակ. մի կողմ հանգիստ անաշխատ կեանք, մի
կողմ քրտինք երեսաց տաժանելի վաստակ. միով բանիւ, մի
կողմ անմահ կեանք ու յաւերժական փառք, մի կողմ մահ, հող,
գերեզման եւ դժոխք:

Բայց իսպառ անմխիթար շէին տիրոջ ապերջանիկ ծառա-
ները, բաւ է թէ հանդէպ դրախտին կը բնակէին, վասն զի մար-
դոյն խնամատար Արարիչը՝ խորհելով տնօրինեց այս վիճակը,
որպէսզի իւր հէք ծառաները սփոփուին, որ կենաց ծառի ան-
մահութեան ճաշակէն զրկուած էին. գոնէ յուսով մխիթարուին
տեսնալով մօտէն ազատարար կեանքը, որ կենաց ծառի բարձ-
րածայր ճիւղերէն կախուած էր խաշանման, բազուկները տա-
րածուած, յոյս կը ցոլար աչքերէն, կը հայէր առ նախածնողն
Եւայ, եւ այս բան կ'աւետէր նմա. «Ես ձեր հանդերձեալ փրկիչ
եւ բարեկամն եմ, պիտի գամ ու փրկեմ զձեզ. աներկբայ հա-
ւատով սպասեցէք ինձ Երիբովի ճանապարհին վրայ, ես հոն
կը գտնեմ զձեզ: Դուք կը ցանկայիք Աստուած լինել, ես էլ
այժմէն կը ցանկամ մարդ լինել: Դու ինձ համար կոյս մի պի-
տի ծնանիս, Եւայ, եւ ես այն կուտէն պիտի գամ ու ծնանիմ՝
էմմանուէլ Աստուած. քեզ նշան կուտամ, ճանչցիր այն կոյս.

նորա անունը Մարիամ է, եւ նա միայն պիտի լուծէ քո վրէժը քո թշնամի ռիսերիմ օձէն»:

Դրախտի ժառանգորդները թէպէտ զրկուեցան հայրենի անփուշ կեանքէն. բայց իրենց անկապտելի ժառանգութիւնն էր այն օրհնութիւնը, որով Աստուած օրհնեց իրենց ամուսնական պսակը թէ «Աճեցէք... ու լցէք երկիրը»: Ուստի առաջին երկունքն սկսեց նախամօր Եւային, անդրանիկ որդի ծնաւ Կայէնն. եւ հետզհետէ նահապետական առաջին ընտանիքը կազմեց Ադամայ տուն՝ ուրիշ շատ զաւակները ծնելով:

Ադամայ տունէն եւ ընտանիքէն տարածելով բարգաւաճեցան բոլոր աշխարհիս սերունդք, եւ մի ընտանիք՝ բովանդակ երկրագունդը այլ եւ այլ ազգերով լցուց ու զարգարեց:

Չարկամ թշնամին բանսարկու օձը, մարդն ուր երթար՝ նա ետեւէն կը սողար, դրախտէն ելաւ, Ադամայ տունը մտաւ. եւ իւր բնածին շարութեան նպատակն էր խաղաղ ընտանիքը խոռվել, նախանձ եւ ատելութիւն փշել նոցա սիրտը՝ թէ հնար լինէր. նա կը կամէր ամբողջ Ադամայ տուն եւ ընտանիքը կոտոր սպանութեամբ սպառել: Նա թոյն թափեց նախ Կայէնի ռիսակալ սիրտը՝ հարազատը հարազատին դէմը զինեց, նախաձեռն սպաննութեան ոճիրը. առաջին ընտանեկան սուգ, առաջին մահն ու գերեզման, առաջին անգամ մտոյց Ադամայ տունը: Մեր նախածնողը կոծելով լացին, անմեղ Աբելին վերայ, իրենց ձեռքով փորեցին դժոխքին փոսը, ու իրենց աչքով տեսան առաջին նուագ շարաշուք մահուան սել դէմքը եւ գերեզմանին սոսկալի ստուերը:

Լացին միանգամայն Կայէնի ապիրատութեան վերայ մինչեւ Ղամեքայ նետը Աբելի անպարտ մահուան վրէժ լուծեց:

Ադամայ տուն եւ ընտանիքը անմխիթար սրտով ու սգով կ'անցնէին դառնաբեր օրերը, մինչեւ ծնաւ մխիթարութեան որդին Սէթ նահապետը. որ իսկական նախատիպար էր Աստուածորդուն. եւ ինչպէս Սեթայ սերունդը Աստուծոյ որդիք կոչուեցան. Քրիստոս եւս իւր հաւատացեալ որդիքները այդ բարձր անունով կոչեց: Աստանօր նկատել արժան է Կայենի տան ընտանիք եւ Սեթայ տան ընտանիքը: Երկիրլած եւ աստուածապաշտ Սէթը իւր սերնդոց առաքինութեան օրինակ եւ դաստիարակ կը հանդիսանայ. իսկ Կայէն, ագահ ինքնասէր ու վայրագ մշակը՝ շարութիւնը կը սերմանէ ընտանեկան անդաստանին մէջ, մեծամեծ հսկաները կը բուսնին, որք աճելով զօրանալով, հեղ-

ձուցին Սէթ նահապետի բարեբոյս ծաղիկները. եւ նորա ընտանեկան անխառն անդաստանը՝ խառնագնաց անառակութեամբ ապականեցին: Աստուծոյ որդիքները խնամութեան խառնուելով Մարդկան որդոց հետը՝ գայթակղութեան շարութիւնը զբարին յաղթահարեց. որով այս երկու սերնդոց խառնածնունդ զաւակները միահամուռ մոլորեցան Աստուածապաշտ նահապետաց ուղիղ ճանապարհէն:

Սեթայ եւ Կայենի ցեղերուն այս նշանաւոր դէպքը ճշգրիտ ու անվրէպ օրինակ կ'ընծայէ մեզ՝ շարերուն հետը շնտանեանալ, եւ ոչ իսկ խնամութեամբ ազգակցութիւն կապել: Չարերը միշտ մարդկային ընկերութեան գայթակղութիւն են, եւ միշտ կան ու կուզան մեր կենաց ճանապարհին վրայ. յորմէ խուսափիլ անկարելի է. զի ասաց Քրիստոս. «Ոչ է մարթ չգալ գայթակղութեան»: Ուստի ամենայն խնամով զգուշանալ պէտք է, մանաւանդ ընտանեկան կապակցութեան մէջ: Մովսէս Աստուածախօս օրէնքներով պատուէր կուտար Իսրայէլի որդիներուն յխառնակել հեթանոսաց հետը. նոյնպէս եւ Յիսուս իւր Աւետարանով անդադար կը քարոզէ Եկեղեցւոյ որդոց զգուշանալ շարերու գայթակղութենէն:

Աստուած երբեմն շարերու մէջէն եւս բարին կը հրաշագործէ, եւ նա է, որ կը հանէ պատուականն յանարգէն. վասն զի Սեթայ ցեղի մոլորուած զաւակներէն Ծնովս նահապետ իբրեւ բարի շառաւիղ կը հանդիսանայ Սէթ նախահօր Աստուածապաշտութեան արմատին վերայ. եւ մինչդեռ նախադարուն զեղծեալ մարդիկ Աստուծոյ տեսչութենէն յուսահատեալ անտէրունչ եւ առանց օրինաց կը շրջէին՝ օրըստօրէ վատթարանալով ամբարիշտ գործոց մէջ, Ծնովս միայն յուսացաւ կոչել զԱստուած. ինչպէս կը վկայէ Սուրբ գիրք: Մարդիկ իրենց թանձր մոլութեան մէջ մոռցէր էին Աստուծոյ սուրբ անունը եւ նորա արարչական խնամք՝ երբ տակաւին ողջ էին Ադամ, Սէթ եւ Ծնովս նահապետները. որք իբրեւ կենդանի քարոզ եւ օրինակ բաւական չեղան Աստուածապաշտութեան յիշատակը անմոռաց պահել ընտանեկան կեանքին մէջ: Շատ զարմանք է որ Սուրբ գիրքը առանց յիշատակութեան անցած է եւ բնաւ չի յիշեր կնոջ մի անունը, որ երկիրլած բարեպաշտութեամբ հանդիսացած լինէր նա ընտանեկան կեանքին մէջ ինչպէս Աստուածահաճոյ նահապետներ:

Ծնովսէն յետոյ շնաշխարհիկ առաքինութեամբ բարձրացաւ

Յնովք նահապետ. որուն համար Սուրբ Հարց կարծիքն է, թէ նա ժուժկալութեան մէջ գերազանցելով հաճոյացաւ Աստուծոյ եւ իր անժուժկալ նախածնողաց պարտքը վճարեց լիովին: Ուստի վերին նախախնամութիւնը փոխեց զինքն յերկնային Դրախտն. հանելով ամբարշտ մարդոց կարգէն արդարոյն կեանքը. որպէս զի մարդկանց շարութիւնը նորա լուսաւոր վարքը շաղարտէ:

Սուրբ Գիրք՝ առաջին դարուն վերջի նահապետ եւ երկրորդին սկզբնահայր Նոյ վկայութեամբ կը հռչակէ, արդար ու կատարեալ կոչելով զինքն իւր ազգատոհմին մէջ: Նոյին ժամանակը երկիրն ամբողջ ապականուած էր շարութեամբ. այլեւս չկարաց հանդուրժել Տէր Աստուած, ահաւոր աչքով դիտեց երկնքէ՝ երկրի ամբարշտութեան վերայ. մարդոց ապիրատ գործքերը չափելով ասաց թէ «Ժամանակ ամենայն մարդոյ հասեալ է առաջի իմ». որով ցոյց կուտայ թէ առ հասարակ մարդկային ընտանիքը, հաւատք եւ Աստուծոյ ոգին մերժելով շաղախուած էին մարմնապաշտ մոլութեանց մէջ. երկնից արդարութիւնը պատուհասածելով պիտի ջնջէր ու բառնար իրենց կեանքը: Ուստի Նոյ նահապետ եւ իր ընտանիքը միայն որոշելով ապականեալ մարդոց ընտանիքներէն, փակեց զինքն հրաշակերտն տապանին մէջ, ջրահեղձ առնելով կորոյս մարդկութեան սերունդը աշխարհիս երեսէն, միայնակ արդար նահապետին տունը պահելով՝ բաւական համարեց զայն. որ երկրորդ դարուն սկիզբն մարդկային նոր սերնդոց նախահայր անուանուեցաւ:

Նոյայ տապանին նաւապետ Աստուածային տեսչութիւնն էր, որ վարելով զայն առանց ղեկի բերաւ հասոյց Այրարատայ լիբանց վերայ Մասիսին բարձր գլուխ նաւահանգիստ կազմեց: Մովացեալ ջրհեղեղ կը ցամքի երկրիս երեսէն, ջրասոյց կը ջրնջուին նաեւ իսպառ մարդիկ եւ իրենց ամբարշտութեան գործքերը:

Սուրհանդակ Աղանին ձիթենին կտնանչ ճրդիկ մի նշան բերելով կ'աւետէ թէ պատուհասի ձմեռն անցեր է, գարուն եկել է աշխարհ: Նոյ նահապետ իւր ողջ ընտանեօք տապանէն դուրս կ'ելնէ, եւ կ'իջեւանի նախ նոյն Մասիսի կողերուն վերայ. յորում իւր վաղմի ուխտին հաճոյական զոհ մատուցանելով՝ կ'ողոթէ զԱստուած ՚ի հաշտութիւն: Եւ ահա Միրանի գօտին կա-

մար կը կապէ Այրարատեայ աշխարհին վերայ, ձգելով մէկ ծայրն ՚ի Մասիս եւ միւսն յԱրագած:

Աստուած Արդարոյն հետը յաւիտենական ուխտ կը կնքէ այլեւս շապականել երկիրը ջրհեղեղի պատուհասով: Վաստակաւոր նահապետ յիշելով իւր արդար մշակութեան արուեստը, Մասեաց արեգդէմ դարեւանդին վերայ մի այգի կը տնկէ իւր ձեռքով, եւ օր մը կարբենայ գինւով, համեստ ծերունին գլուխ Մասեաց թելին վերայ դնելով կը ննջէ եւ հովը կը հոլանէ նորա հանդերձը: Քամ կրտսեր որդին կը տեսնայ զայն, ծանակելով կը ծիծաղի. Սէմ ու Յաբեթ պատկառանօք կը ծածկեն իրենց հօր առականքը. ծեր նահապետը կը զարթնու եւ կ'զգայ. կ'անիծէ Քանան մանուկը, եւ կ'օրհնէ Սէմ ու Յաբեթ:

Նահապետական ընտանեաց մէջ շատ նշանաւոր էր ծնողաց յարգանք ու որդւոց պատկառանք. երանի՜ թէ այս վսեմ առաքինութեան օրինակը եւ յիշատակը Յաբեթի տան անցեալ եւ ներկայ որդիներ անմոռաց պահէին միշտ ընկերական կեանքին մէջ, զոր շի մոռնար Մովսէս պատմել Սուրբ Գրոց կարգին հետը. ցոյց տալով թէ քանի՜ պատկառանաց ու համեստութեան շնորհ կը փայլէր նահապետաց ընտանեկան կեանքին մէջ:

Գ.

Հ Ա Յ Ո Ց Ն Ա Հ Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Տ ՈՒ Ն

ԵՒ

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

— 0 —

ԴՐԱԽՏԻ նախաստեղծ ընտանիքէն սկսելով միայն մի համառօտ նկարագրով յիշատակեցինք քանի մը Աստուածահաճոյ նահապետաց կեանքն, զոր կը պահանջէր գրոյս նպատակը:

Եւ թէպէտ Նոյէն յետոյ առաւել եւս կը փայլին հաւատացեալ ընտանիքով Աբրահամ Իսահակ եւ Յակոբ նահապետները,

որոց վարք եւ ընտանեկան կեանքը սքանչելի է, եւ մարդ կը հիանայ երբ ուշադիր մտքով կը կարդայ Մենդոց գիրքը:

Բայց շարադրածիս կարգ եւ առարկայն երբ պահանջեն, անշուշտ իբրեւ օրինակ յառաջ պիտի բերեմ, հին աշխարհի առաքինութեան այդ շքնադ տիպարները, որոց ընտանեկան կեանքը զարմանալի է, ուր ոչ գիր, ոչ դպրոց, ոչ ուսումն կար. միայն խիղճ, երկիւղածութիւն եւ Աստուածպաշտութիւն կ'առաջնորդէր եւ կը դաստիարակէր զիրենք. արդի լուսաւոր եւ քաղաքակիրթ աշխարհի որդիքները պէտք է պատկառին նահապետաց պատկառելի շուքէն:

Մեր ազգին եւ Հայոց աշխարհին ընտանեկան կազմութեան առաջին հիմնադիր Նոյ նահապետն է, ինչպէս եւ շրճեղեզէն յետոյ հանուր մարդկութեան նախահաւն է. ուստի մեք Հայկայ անունով՝ Հայ կը կոչուինք, Արամայ անունով Արմէնեան. եւ երբեմն եւս Քորգոմական կամ Ասքանազեան. բայց այս նահապետները բոլորն եւս Նոյի կրտսեր որդի Յաբեթի սկզբնական սերունդէն են, ասոր համար մերթ եւս Յաբեթական ազգ կը կոչուինք:

Ինչպէս որ կը կարծուի, դրախտը Հայաստանի մէջն էր, եւ կեանքն այդ աշխարհէն սկսեց. նախախնամ տեսչութիւն այնպէս կամեցաւ. որ դարձեալ մարդկութեան սերունդին աճումն՝ դրախտի մօտէն սկսի: Ուստի Հայոց Արարատեան աշխարհը մարդկային ազգի նոր խանձարուր եղեւ. Նոյ նահապետ իւր բարեճոխ ընտանիքը Մասիսի հովանեաց եւ թելին տակ հաստատեց, որ այժմ նախիջեւան կ'ըսուի. գրեթէ հինգ հազար տարիէն աւելի է այս աւանդական անունը անկորուստ պահելով մինչեւ ցայսօր նոյն անունով կը կոչուի:

Երբ Նոյի տան ընտանիքը, ինչպէս կը կարծուի շորս հարիւր տարուան միջոցը, այնչափ աճեցաւ ու բազմացաւ մինչեւ Արարատեան լայնատարած աշխարհի այլեւս բնակութեան տեղ չի մնալով, գաղթականութիւն սկսեց սփռել աշխարհիս ամէն կողմը, առաջին ընտանեկան գաղթականութիւնը դէպ 'ի Բաբելոնի Սէնարայ դաշտ շուեց. շք գիտեմ թէ ինչպէս այս գաղթական ընտանիքը վաղ եւ շուտ մոռցան Նոյ նահապետի արդար ծերոյն յիշատակը եւ նորա հաւատք ու Աստուածպաշտութեան երկիւղածութիւնը. եւ սկսան նանրախորհուրդ մտօք երկնից ցասման դէմ մի հզօր ամբարտակ կանգնել. թերեւ յա-

ւանդութենէ յուշի պահելով թէ ինչպէս բարձրագագաթ Մասիս Նոյայ տապանին ասպնջական եղեւ, այդ մեծագործ ամբարտակն եւս կարող է զիրենք ազատել, եթէ կրկին անգամ շրճեղեղ գայ աշխարհ: Իսկ հաւատացեալ Նոյին սիրելի պաշտեցեալ Աստուած՝ որ հաշտութիւն ուխտեր էր, պահ մի ծածկեց իւր հաշտութեան աղեղն, եւ Մասիսի զլխէն իջաւ 'ի Բաբելոն մի շնչով խորտակեց ամբարտակն ու խառնակեց միաբարբառ մարդկանց լեզուները, եւ ցրուեց շարժողով միաբանութիւնը. որպէսզի ճանչնան Բաբելոնի ամբարիշտ ընտանիքը թէ իրենց մեծամիտ խորհուրդ եւ գործն ընդունայն եւ Աստուծոյ ընդդէմ էր. եւ այնուհետեւ այլեւս շժպրհին երկնից Բարձրելոյն դէմ թումբ կանգնել:

Մինչդեռ Բաբելոն կը խառնակէր, Բէլ կը տիրապետէր, Արարատեան աշխարհ խաղաղութիւն էր: Հոն ազատութիւն եւ աստուածպաշտութիւն կը թագաւորէր, իւրաքանչիւր տոհմական նահապետները իրենց ընտանեաց վերայ կ'իշխէին տանուէրական իրաւունքով: Իսկ ա՛րդար Նոյ՝ նահապետաց նահապետն, որ դեռ ողջ էր, Մասիսի մեծաշէն պալատին դուռը իւր աթոռը դրած կը հովուէր Հայոց մտերիմ ժողովուրդը, որ իրենց բնականունը հայրենիքը սիրելով երբէք չբաժնուեցան. որով իրենք անմասն մնացին Բաբելոնի պատուհասէն, անարատ պահելով հայրենի նախնական լեզուն, կրօն եւ երկիւղած Աստուածպաշտութիւնը: Քանզի Նոյ նահապետ, որ պահապան էր աշխարհին, ինքն կենդանի օրինակ եւ քարոզ էր, արդարութեան լոյս կը ծաւալէր բոլոր ժողովուրդի կեանքին եւ ընտանեաց վերայ. որ բաւական կը լինէր մէկ արդար մարդ աշխարհին լոյս տալ, եւ ազգը մոլեկրօն ամբարշտութենէն ազատ պահել: Նոյին արդարութեան լուսով զինուեցաւ մեր Հայկ նահապետ աշխարհակալ Բէլին դէմ, եւ զայն նշկահելով Բաբելոնէն կրկին դարձաւ իւր հայրենիքը. եկաւ համբուրեց հինաւուրց ալեւորեալ ծերոյն տապանաշէն աջը. եւ ես կը հաւատամ թէ նորա զօրավիգ օրհնութեամբ զօրանալով, յաղթանակ տնկեց Հայոց ձորին մէջ եւ կործանեց այն հսկայ որսորդը, որ կը խիզախէր Աստուծոյ առաջ եւ եղջիւր կ'ածէր երկնից դէմը:

Աստի կը սկսի Հայկատուն եւ ընտանիքը, եւ հետզհետէ տանուտէրական իշխանութեամբ կը կառավարի ժողովուրդը:

Հայկայ կեանքէն եւ թուականէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր

գրեթէ շորս հազար այսքան տարի կը հաշուեն. օրհնեալ է նախախնամութեան անունը, որ դեռ Հայոց ազգը եւ իւր յիշատակը կենդանի պահուած է: Այսչափ ժամանակի ընդարձակ միջոցի մէջ. կան ուրիշ ազգերը որ հայրենիքէն զաղթականութեամբ ելած են, կան որ սպառած ու նուազած են, ինչպէս Հայոց դրացի Ասորին: Հայոց ազգը եւ իւր ընտանիքը, որ մեծագոյն մասամբ իւր հին հայրենեաց մէջ, պահպանեց ու կը պահպանէ դեռ իւր նախնեաց հողն ու գերեզմանը: Ամէն վիշտ ու տառապանք կրեց, աշխատեց նոյալ տնէն, Մասիսի սարէն չհեռանալ, ուր Քրիստոս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Կաթողիկէն բարձրացուց:

Զգիտենք, եւ կը տարակուսինք թէ արդեօք Հայոց ազգը իւր նահապետին տուն եւ հայրենիքը շրջապատ նոյն նախնի նահապետաց ընտանեկան կեանքին շնաշխարհիկ առաքինութիւններն ողջ ու անարատ պահեց: Այդ ինքնին յայտնի է. եւ պատմութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ. երբ ազգ մի այլ եւ այլ ազգաց տիրապետութեան տակ կը նուաճի, անշուշտ նա կ'ստիպուի օտարի կեանքին ու սովորութեանց հետեւիլ: Սորա համար Աստուծոյ պատգամախօս Մովսէս օրէնքով կ'արգիլէր Իսրայէլի ժողովուրդին, որ զգուշանան եւ չխառնակին հեթանոսաց հետը, որպէսզի շտորվին նոցա անարժան գործերը: Հայոց ազգը եւ իւր նահապետական ընտանիք այդ խառնակութենէն ազատ շմնացին, ոչ հեթանոսութեան դարուն մէջ եւ ոչ քրիստոնէութեան: Պարթեւական Արշակունիք, Բագրատունիք, Ասորիք, Պարսիք, Մարք, Յոյնք, Թաթարք, եւ այլ փոքր ու մեծ ազգերը, կոխեցին մեր հայրենեաց հողը. մերթ խառնուեցան ու ձուլուեցան, մերթ տիրեցին ու զօրացան, մերթ գերեցին ու կռփեցին. ո՛վ կը տարակուսի թէ այսքան խառնակութեանց մէջ ոեւիցէ ազգ մի կարող չէ իւր հին ընտանեկան կեանքը, ողջ ու անեղծ պահել: Երբ այնչափ յեղափոխութիւնք մեր ազգային կեանքը իւր նախնի պարզութենէն հանելով այլափոխեր են. շատ դժուարին է ստոյգ եւ անխառն նկարագիրը հանել ժողովուրդի կեանքին: Մանաւանդ մեր ազգի հնութեան պատմիչները դուն ուրեք ժողովուրդի կեանքըն ու բարք շօշափելով կ'անցնին, միտ դնելով միայն նկարագրել պատերազմի դաշտ, քաջաց գործը. եւ շատ եւս ողբ եւ կոծ ժողովուրդի աղէտներու համար. ուստի քննասէր ու բանասէր միտքը շատ դժուարութեամբ կարող է իրաց պարագաներէն

գուշակել մեր նախնի ժողովուրդոց բուն նշխարները, դորա հաւատարիմ աւանդապահը մեր հայրենեաց ժողովուրդն է. վասն զի գաղթական հայոց մասն, ուր որ գնաց՝ հոն իւր մեռելոց հետը թաղեց նաեւ իւր հայրենեաց հին ու փառաց հետը՝ մոռցաւ նաեւ էջմիածնի բարձրագոյն Կաթողիկէն:

Իսկ դուք, ո՛վ որդիք Հայոց, որ մեր հին նահապետական տան ժառանգորդ զաւակներն էք. հոն հայրենի տունը կացէք, մի՛ հեռանայք, սիրեցէք Մասիսը, իւր տապան եւ սուրբ Գրիգորի Կաթողիկէն. մշակեցէք նոյալ ձեռատունկ այգին՝ Արարատայ դաշտը, մի՛ թողուք յաւիտեան նահապետական տուն ընտանիքը. դուք Մասիսին հարազատ որդիքներն էք, Մասիսը ձեր հայրենի սեպհական տունն է. թող շէն մնայ ձեր տունը, շէն մնայ նոյալ գերդաստանը, բարգաւաճին օրհնեալ Յարէթը որդիները, արդար նահապետին գերեզմանին աղերս եւ զոհին ծուխ մինչեւ երկինքը ելնէ, երկինք հաշտուի, եօթնագունեան աղեղն կամար կապէ դրախտի աշխարհին վերայ եւ դրախտի բնիկ որդիներ ցնծան թէ Աստուած ընդ մեզ է, իւր հզօր աջով կ'օրհնէ եւ կը պահպանէ նոյալ տուն եւ նորա տարամերժեալ ընտանիք:

Դ.

Մ Ա Ր Դ

Ե Ի

Ա Մ Ո Ի Ս Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

— 0 —

Մարդոյն Արարիչը ամուսնութիւնը միայն մարդոյն համար սահմաններ է. եւ ամուսնութիւն Աստուծոյ խորհրդաւոր, ձեռագործ եւ բնական օրէնք է: Մովսիսին օրէնքները Տէր Աստուած Սինայի սարէն տուաւ, իսկ ամուսնական օրէնքը դրախտէն կը սկսի: Անդրանիկ մարդն Ադամ եւ նորա ամուսին Եւայ երբ արարչութեամբ աշխարհ եկան, այս բնական օրէնքը իրենց գոյութեան հետն էր: Եւ ի՛նչ է այս արարչադիր օրինաց զօրութիւն

եւ նպատակը: Այդ ինքնին յայտնի է, զօրութիւն բնական սէրն է եւ նպատակը մարդկային սեռին բարգաւաճումն ի փառս իւր Արարչին:

Այո՛, ամուսնութեան բուն օրէնքը բնական սէրն է, որ մարդուն բնութենէն անբաժանելի է: Բնական սէրն հաւասար է նաեւ ամէն թռչնոց եւ անասնոց առանց ամուսնական պայմանին՝ որ միմիայն ազատ մարդոյն համար է: Բնական սէրն է միայն բոլոր բնութեանց կենդանատու հոգին եւ զօրութիւն. եթէ չը կենդանացնէ սէրը՝ բնութիւնը կը մեռնի, ոչ մայր կը ծնանի եւ իր զաւկին կաթ կուտայ, ոչ հաւ, ոչ ճնճղուկ ձագեր կը հանեն եւ կուտ տալով կը սնուցանեն:

Ուստի, արժան է, որ ամենայն իրաւամբ ընդունիմք, թէ ամուսնական օրէնքը աշխարհի մարդկութեան հիմն է, բնութեան մէջ խորապէս հաստատեալ. եւ ոչ ձեռք մի կարէ խախտել զայն, եւ եթէ խախտի՝ մարդն իւր կեանքով կը շքանայ, եւ այլեւս չեն պէտք աշխարհ եւ իւր համայն զարդերը, որ տիրական մարդոյն սպաս տանելուն համար պատրաստուած են:

Ամուսնական օրէնքը յետ Աստուծոյ, մեր կեանքը շարունակող ստեղծագործ ձեռքն է, վասն զի արարչական միանգամ եւ եթ երկու նորաստեղծ ամուսիններ ի գոյ ածելով բաւ համարեց. թող տուաւ այնուհետեւ որ ամուսնութիւն արարչագործ է եւ մարդիկ զիրար ստեղծեն:

Այլ թող չի պարծին մարդիկ որ ունին այդ արարչական շնորհը, որ չկարեն մազ մի սպիտակ կամ թուփ փոխել, եւ թող հաւատան թէ մանուկը իւր մօր արգանդին մէջ պահող նախախնամութիւնն է. մանուկ կը ծնանի, կաճի, կը զարգանայ. եւ մենք զարմանալով կը տեսնամք թէ մարդն զմարդն ծնաւ յաշխարհ: Ամենայն պատկառանք խոստովանիլ պէտք է թէ նախախնամող ձեռքն է մարդոյն կենաց բուն սնուցիչ մատակարար, զի «ո՞վ կարէ յաւելուլ ի հասակ իւր կանգուն մի» ասաց Քրիստոս:

Ամուսնական կենաց արգասիքն է մեր բնակած աշխարհի շինութիւն եւ բարգաւաճումն, եթէ այսօր մեր լայնատարած երկրագունդը լի է մարդկային սերնդով, այդ եւս ամուսնական կենաց պտղաբերութեան անսպառելի հրաշքն է. զի դրախտին մէկ ծառը՝ բովանդակ աշխարհը ծառազարդեց: Եթէ մարդոյն նախատես Արարիչն կինը իբրեւ կեանք եւ օգնական շրտար մեր

նախահօրը, թէ որ շօրհնէր ինք բերանով թէ «Աճեցէք ու լցէք երկիրը», եւ այլն, ի՞նչ կը լինէր Ադամ իւր միայնութեան վիճակին մէջ: Նա կը մնար առանց կենակից ամուսնութեան, անծին, անծնունդ եւ անկեանք. զի Ադամայ եւ հանուր մարդկութեան կեանքը կինն էր, որուն համար կ'ասէ սուրբ Գիրք թէ «Նա է մայր ամենայն կենդանեաց». այսինքն մարդկային սեռին:

Հին դրախտին մէջ Եւան որ կեանք էր, մահ ծնաւ, մարդոյն կեանքը մահացոյց. նոր դրախտին եկեղեցւոյ մէջ Սուրբ Կուսին զաւակ Յիսուս՝ հին մահացեալ կեանքը վերանորոգեց. եւ իւր Աւետարանին ազատ ու շնորհական օրինօք սրբազործեց ամուսնական խորհուրդը, եւ վերստին պնդեց նորա կապը, զոր կը խզէր միշտ հրէական խստասրտութիւն:

Սուրբն Պօղոս, որ Քրիստոսի հօգուով կը խօսէր, պատուական կը կոչէ ամուսնութիւն, եւ սուրբ կը համարի նոցա առագաստը: Այնչափ մեծ նշանակութիւն կուտայ, մինչեւ կը համեմատէ զայն եկեղեցւոյ բարձր խորհրդոյն հետը. Յիսուս փեսային եւ իւր հարսին հետը:

Եւ մերթ եւս անձնուրաց Առաքեալը խաչակրութեան ազատ պաշտօնին եւ Աւետարանի քարոզութեան համար կամաւ ներքինի կը լինի, որպէսզի Եկեղեցւոյ հաւատացեալ ընտանեաց համար միայն հոգայ. վասն զի Աւետարան եւ Եկեղեցին խաչաբարձ խմբին առաջ վերագոյն համարուած էր: Նոքա քաջ սորված էին Աւետարանի այս դասը, թէ «Որ ոչ առցէ զխաչ իւր եւ եկեցցէ զկնի իմ, չէ ինձ արժանի»: Յիսուս խաչն ի յուղէպի Գողգոթայ գնաց, զո՛հեց զինքն մարդկային սիրոյն համար. նոյն կը պահանջէր իւր ուխտադիր աշակերտներէն: Յայտ իսկ է թէ սոյն անձնուէր խաչակրաց առաջ որչափ որ կը խոճանրհի ու կը լո՛ւ ամուսնական իրաւունքը, այլ երբէք չի եղծանիր. զի Աստուածային ձեռք եւ դրախտի օրհնութիւնը զայն անեղծ դրոշմեր են: Թող ոչ ոք այնպէս կարծէ թէ ուրեմն Յիսուս եւ Պօղոս ընդդիմախօս են սոյն Աստուածական վճռոյն, մին իւր սիրոյն եւ Աւետարանին համար ընտանիք եւ աշխարհ թողուլ դաս կուտայ. եւ միւսն կը ցանկայ, որ ամէն մարդ իրեն պէս անամուսին կոչա լինի. եւ կամ թէ Կորնթացի հաւատացելոց կարծեաց կը հաւանի Պօղոս, որք կը գրէին թէ «Բարուք է մարդոյ ի կին մարդ չը մերձենալ». յորում այնպէս կը թուի, թէ

սոյն կարծիքը ուղղակի դիմախօսութիւն է դրախտի Աստուածային այն վճռոյն, թէ «Ոչ է բարւոք մարդոյդ միայն լինել»։ Եւ այլն: Պօղոս Ա. Կորնթացւոց եօթներորդ գլուխն ամբողջ ամուսնութեան եւ կուսութեան վիճակի վերայ կը խօսի, եւ խիստ ազատութեամբ կը վարդապետէ, պատասխան տալով Կորնթացի ժողովրդոց գրոյն: Մարդ կարող է ինքնին խորհրդածել, որ դժբախտի վճռոյն եւ Պօղոսի վարդապետութեան մէջ անշուշտ մեծ խորհուրդ եւ նպատակներ կան: Վասն զի մարդոյն Արարչութեան օր՝ Արարչին խորհուրդ եւ նպատակն էր, որ իւր պատրաստած ամայի երկիրը ամուսնական օրհնութեամբ լցնէր, եւ մարդն իւր աճեցեալ սերնդով փառաւորէր զԱստուած: Իսկ Պօղոսին նպատակն էր, որ եկեղեցւոյ որդիները՝ նոքա որ կարող են իրեն պէս առաքիլանալ, թողուն աշխարհ եւ ամէն բան, միայն Աստուած եւ եկեղեցին հոգան, ազատ մնալով ընտանեկան զբաղմունքէն: Պօղոսի վեհ հոգին ըղձակերտ կը լինէր, որ Աւետարանի պաշտօնեայք ազատ զինուորներ լինին սկսեալ Երուսաղէմէն անարգել երթան մինչեւ աշխարհիս ծագը Աւետարան եւ հաւատքը ծաւալեն: Թող այս, Պօղոս երբեմն վերանալով տեսաւ երկնից դրախտն եւ Աստուծոյ սիրելեաց համար պատրաստուած փառքն, ապշեցաւ հիացաւ թէ անճառ է եւ անպատում. ուստի զարմանալով կը պատմէ եւ ի նոյն կը յորդորէ որ վերթելին եկեղեցւոյ զաւակները, ու կը խօսի այսպէս. «Եթէ ժամանակս կարճեալ է այսուհետեւ, զի որ ունեցին կանայս, որպէս թէ շունեցին... եւ որ վարեն զաշխարհս, որպէս թէ շուն վայելիցեն, որ անցեալ է վայելչութիւն աշխարհիս»:

Երանելի Պօղոս, թող իւր տեսած դրախտէն նայի այժմ, թէ աշխարհիս վայելչութիւնը եւ կեանքը ո՞ւր հասած է եւ թէ՛ երկրասէր մարդիկը կը հասկնա՞ն իւր խօսքը, կամ կը հաւատա՞ն թէ իւր տեսած դրախտը Փարիզի դրախտէն գերազանց եւ վայելու է:

Այո՛, Պօղոսին յափշտակեալ միտքը երազ չէ, այլ ճշմարիտ իրողութիւն է՝ միայն ճշմարիտ հաւատացելոց համար. զի երբ երկնից արքայութիւնը յայտնուեցաւ, եւ երբ Յիսուս բարոզեց Աւետարանի որդւոց, թէ՛ «Դուք այս աշխարհէն չէք», այնուհետեւ աշխարհիս դրախտը կը քանդուի եւ երկնից դրախտը կը բացուի մարդոյն առաջը:

Այլ թէ այսպէս եւ թէ այնպէս, ոչ Աստուած, ոչ Յիսուս,

ոչ Պօղոս եւ ոչ եկեղեցին բացարձակ վճիռ կուտան որ մարդիկը անժխտելի օրէնքով պէտք է ամուսնանան առանց երբէք բացատրութեան. եւ կամ կուսական կեանք վարեն առանց երբէք ամուսնութեան: Եթէ այսպէս լինէր, ամէն մարդ Պօղոսին հետեւէր, եկեղեցին ամուլ եւ անծնունդ մնալով՝ վաղ ուրեմն սպառած էին իւր որդիքները. եւ կամ թէ Պօղոսի նման կամաւ ներքինիք եւ Աւետարանին անձնուէր պաշտօնեայք չը լինէին, ո՞վ կ'աւետարանէր անմախազ, անցուպ այն բարբարոս հեթանոսաց մէջ. ո՞վ կը շինէր Քրիստոսի եկեղեցին, եւ ո՞վ կը թափէր արին հաւատոյ վկայութեան համար: Մեք չենք ծխտեր թէ շատ ամուսնաւորք եւս առաքիլացան այդ ասպարէզին մէջ. բայց Աւետարանի խաշակրաց խմբին գերազանցութիւն միշտ անհամեմատ է:

Ուրեմն յայտ է եւ պէտք է խոստովանիմք, որ մարդոյն երկու վիճակի կեանքն եւս իւր ազատ ընտրութեան ու կամաց թողուած է. իւրաքանչիւր մարդ իւր առանձին շնորհն ունի, ոմն այսպէս եւ ոմն այնպէս: Քանզի եկեղեցւոյ դրախտի ծաղիկները մշակող հայրն՝ զանազան տնկեր է, եւ իւրաքանչիւրն՝ իրենց վայելու տեսքն եւ անուշ հոտն ունին: Թէեւ Աւետարանի ազատ մշակները իրաւունք ունենան պարծենալ թէ իրենք առաւել վաստակեցին եւ կը վաստակեն, այլ ոչ երբէք իրաւունք ունին նոքա փարիսեցւոց աչքով նայել ամուսնական կեանքին վերայ, եւ այնպէս դատել որպէս թէ այդ կեանքը մեծ եւ հաճոյական չէ երկնից առաջ: Սուրբ Գիրք եւ եկեղեցւոյ պատմութիւն ամուսնաւոր եւ շամուսնաւոր մարդոց նկարագիրը միանգամայն կը հանէ մեր առաջը. որուն վերայ եթէ մարդ ողջամիտ աչքով նայի, կը տեսնայ որ երկու դասի մէջն եւս առաքիլեաց հանդէպ սքանչելի եւ հաճոյ է երկնից առաջը: Աբրահամ իւր ընտանեկան վրանին տակ, աղօթաւորն Անտոն իւր խցին մէջ: Ծնովք եւ Ծղիաս կենդանւոյն կ'արժանանան երկնից դրախտին, մին ընտանեաց Հայր եւ Նահապետ, եւ միւսն իբրեւ կոյս մարգարէ եւ այլ Աստուծոյ: Մեծ է Յովհաննէս Մկրտիչ կանանցածին ծննդոց մէջ, այլ ո՞վ է երկնից արքայութեան այն փոքրիկ հաւատացեալ արդարն զորս Յիսուս տեսնելով՝ մեծ կը համարի, եւ մեր աչքէն կը վրիպի իբրեւ աննշան եւ փոքրիկ. չգիտենք նա կո՞յր է թէ ամուսնացեալ:

Ուստի կը պարտաւորիմք մեր կեղակարծ դատաստանը ուղ-

ղել, թէ այդ երկու դասն Աստուածահաճոյ առաքինիքը դարձեալ մի եւ նոյն ամուսնական ծառի բարի պտուղներն են, քանի որ աշխարհ կայ՝ միշտ պէտք է կանաչազարդ մնայ այդ ծառը, զի Աստուծոյ օրհնեալ ձեռաց տունկն է. նորա սահմանադիր օրէնք եւ օրհնութիւն կը դարմանեն զայն, շարունակ աճելով իւր ընտանեկան ճիւղերը արձակելով միշտ բազմապատիկ պտղաբերէ թէ աշխարհիս եւ թէ երկնից արքայութեան համար:

Սակայն թէ հեթանոսութեան եւ թէ Քրիստոնէութեան այլ եւ այլ դարերու մէջ այնպիսի շարածնունդ աղանդաւորները եկան աշխարհ, գրեցին ու քարոզեցին. յորոց ոմանք Շնական փիլիսոփայութեամբ ուզեցին հանել մարդոց անձէն ամօթոյ ու պատկառանաց հանդերձը, ու թող տալ, որ նա շամաչէ աշխարհի հրապարակի մէջ, արեւու առաջ անասնոց նման խառնազնաց լինելով, ծաղր ու ծանակ առնելով եւ քամահրելով սուրբ ամուսնութեան եւ մարդուն բանաւորութեան պատիւը:

Ոմանք եւս ծայրայեղ մոլեռանդութեամբ վարդապետեցին թէ նոյն իսկ ամուսնական կեանքը շար անառակութիւն է, եւ լաւ է որ մարդիկ հրաժարին ամուսնութենէն, կիներէն խորշին իբրեւ շար արարածներէ, Դիոգինէսի նման անինչ, անտուն, անընտանի կարասարնակ լինին այր մարդիկ՝ խոտելով միանգամայն մարդկային բանաւոր կեանքն եւ ընկերութիւնը: Այսպիսի անլուր, այլանդակ եւ անօրինակ հայհոյութիւն մտաբերեցին այդ մոլորամիտ մարդիկը, եղծելով նաեւ մարդոյն սիրտն, զգացումն, բնական սէրն եւ բանաւորութեան լոյսն:

Իսկ Քրիստոնէական կրօն եւ եկեղեցին նզովիւք կը հերքէ այդպիսի աղանդաւորաց մոլորութեան հոգին ու վարդապետութիւնը: Եւ Յիսուս երկնից վարդապետը Մովսէսէն առաւել կը նուիրագործէ՝ սուրբ ամուսնութեան անեղծ իրաւունքն. բազմազնութիւն բոլորովին ջնջելով, եկեղեցւոյ նոր դրախտով հին դրախտ կը վերանորոգէ, մի Ադամին համար՝ միայն մի Եւայ բաւ համարելով:

Ուստի իբրեւ եկեղեցւոյ իշխանութեան ճշմարիտ եւ հարազատ հպատակ պարտաւոր են եկեղեցւոյ օրինաց թէ նախանձաւոր հայրերն եւ հովիւները եւ թէ Աստուծոյ տան ընտանեաց ճշմարիտ զաւակները ամենայն պատկառանօք պահել սուրբ ամուսնութեան օրէնք՝ եւ իրաւունքը, արթուն աչքով հսկել այդ

օրինաց ցանկին վերայ, զոր օրինադիր Արարչին ձեռք խնամով հիւսեր է. թող չը ժպրհի հետտող եւ ստահակ մարդը խրամատեւ անցնել Աստուծոյ պարսպած ցանկէն: Եթէ միանգամայն քակուի այդ ցանկը, ընդարձակ ասպարէզ կը բացուի խստապարանոց մարդոց առաջ. այնուհետեւ ոտնակոխ լինելով ամուսնական օրէնքը. կը խախտի ընտանեկան կեանքին այն յաւիտենական ու հաստատուն հիմն, որով եւ վերի վայր կը շրջին մարդկային ընկերութեան ամբողջ շէնքը. մարդիկ անասնակենցաղ լինելով՝ կեանք կը վատթարանայ աշխարհիս վերայ, եւ վատթարանալով կը մեռնի դրախտի եօթը հազար տարուան ընտանիքը իւր ամէն սերնդով:

—o—

Ե.

ՏՈՒՆ

ԵԻ

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

—o—

Ինչպէս որ երկու պսակաւոր լծակիցներէն ամուսնական միութիւն կը կազմուի, այսպէս նաեւ նոյն զուգակից միութենէն կը ծնի եւ կ'աճի ամբողջ ընտանիքը, որոյ նախածնող անդամներն են հայր եւ մայր. իսկ ծնեալ անդամներն են արու եւ էգ զաւակները քոյր, եղբայր. որք երբ ամուսնանան՝ փեսաներով, հարսներով եւ թոռներով կը յաւելուն ընտանեաց թիւը:

Ուստի ընտանեկան կեանքին եւ տան շինութեան հիմնաքարեր կը համարուին հայր եւ մայր: Ո՞րչափ սքանչելի զարմանալի են ամուսնական պարտէզին մէջ այս երկու մանանեխի փոքրիկ հատիկները, որ ըստ Աւետարանի առակին՝ երթալով աճելով մեծ ծառ կը լինին եւ իրենց բազմապատիկ ճիւղերը կը համասփռեն բոլոր աշխարհը: Վասնզի ամուսնական արմատէն ընտանիքը կը հաստատուի, ընտանիքէն ժողովուրդ,

ժողովուրդէն այլ եւ այլ ազգերը, ազգերէն իշխանական պետութիւնները եւ պետութիւններէն ընդհանուր մարդկային համաշխարհական ընկերութիւն: Յորմէ դիւրաւ կ'իմաստասիրեմք թէ մեր ընկերական աշխարհին բովանդակ շէնքը ամուսնական եւ ընտանեկան պատուանդանին վրայ հաստատուած է. ժողովրդոց ոտքը եւ պետութեանց գահերը նորա վրայ դրուած են. եթէ քանդուի այս պատուանդանը՝ ժողովուրդը եւ գահերը ի միասին կը տապալին. այնուհետեւ ոչ եւս կայ, ոչ աշխարհ, ոչ ազամորդի, ոչ կեանք, եւ երկիր կը դառնայ նոյն առաջին վիճակը, «Ծրկիր աներեւոյթ եւ անպատրաստ»:

Ոչ ոք կարէ ժխտել թէ այս այսպէս չէ. աշխարհիս հին ազգաց պատմութիւն, արդի ընկերական վիճակը՝ այս ընդհանուր ազգաց կեանքը ամէն կ'ապացուցանեն թէ ոչ միայն մարդկային աճումն, այլեւ ժողովրդոց, ազգաց, հայրենեաց եւ թագաւորութեանց բախտը ընտանեկան կեանքէն կախումն ունի. թէեւ մեր ընկերական երջանկութեան եւ թշուառութեան մէջ կան արտաքին ուրիշ այլեւայլ պատճառներ, բայց իմաստուն խելամըտութեամբ նկատելով աշխարհիս իրողութեանց սկիզբն, միջոց եւ վախճանը. կը տեսնամք որ աշխարհիս շարեաց ու բարեաց սկզբնածնունդ մայր ընտանիքն է: Հապա ընտանեկան կենաց թէ շարութեան եւ թէ բարութեան պատճառ ո՞վ է. դորա պատճառն եւս շատ մօտ եւ յայտնի է. այսինքն ծնողք՝ հայր ու մայր, որոց հպատակութեան տակ կ'ապրի ամբողջ ընտանեկան գերդաստանը:

Տուն եւ ընտանիք մի փոքրիկ թագաւորութեան երկիր ու սահման է. որոյ նահապետական աթոռին վերայ կը նստին ծնողք. հայր իբրեւ թագաւոր, եւ մայրն իբրեւ թագուհի. եւ կը կառավարեն հպատակ ընտանիքը: Սոյն ընտանեկան պալատին ու թագաւորութեան մէջ, ոչ ոստիկան կայ, ոչ սուր, ոչ բռնութիւն, ոչ գաւազան այլ ամենուն տեղ հայրական սէր եւ մայրական գորովն է. դաստիարակ եւ խրատ՝ ծնողաց կենդանի օրինակն է: Այս օրինակը այնչափ բարի ու տպաւորիչ է, որ գիտես թէ լուսարուեստին պէս թափանցիկ կերպով ծնողաց պատկերը նոյնատիպ կը հանէ իւր գաւակաց վերայ եւ դաւակները այդ սկզբնական տիպարն առնելով կը մտնեն ժողովուրդին եւ ընկերութեան մէջ: Այնուհետեւ տարածել կ'սկսի օրինակէ առ օրինակ, եւ այսպէս ընտանեկան կենաց բարի եւ

շար օրինակներէն, ժողովուրդին կեանքը կը բարուքի կամ կը զեղծանի, կը շինուի կամ գայթակղութեամբ կը փլչի. կենդանի կը մնայ աշխարհիս վերայ կամ կենդանւոյն կը մեռնի, եւ իւր յիշատակ կը բարձուի աշխարհէս:

Ժողովուրդը եւ ազգերը միայն հացով չեն ապրիր. թագաւորութեամբ եւ ազատութեամբ չեն բարձրանար, այլ առաւել բարոյական կեանքով. եւ այդ կենսական կեանք տուողը ընտանիքն է: Ուշադիր եղիր, եւ ես նկարագրեմ քեզ:

Ժողովուրդը եթէ կը յառաջդիմէ՝ իւր առաջին քայլը ընտանեաց սրահէն կ'առնու. եթէ կը լուսաւորի, իւր լոյսը ընտանեկան ճրագէն է. եթէ կը միանայ, իւր ոգին եւ կապն ընտանիքն է. եթէ կը զօրանայ իւր ուժ եւ բազուկն ընտանիքն է. եթէ կը հարստանայ, իւր գանձարան եւ գանձապետն ընտանիքն է. եթէ իւր տուն եւ սեղան բարելից եւ առատ է, արդիւնաբեր անդաստանը ընտանիքն է. եթէ դրախտի գետերը կը վազեն իւր հրապարակը՝ աղբիւրը դրախտի ընտանիքն է. եթէ իւր կարասները լի են գինւով՝ կը խմէ կ'ուրախանայ, խաղողաբեր այգին ընտանիքն է. եթէ բարեծնունդ գաւակներով օր ըստ օրէ բիրապատիկ կ'աճի, իւր նախածնող խնամատար ընտանիքն է, եթէ իւր գաւակները բարեկիրթ քաղաքացի պատրաստել կ'ուզէ, իւր բարեկրթութեան առաջին համալսարան ընտանիքն է. եթէ աշխարհիս վերայ երջանիկ ապրիլ կ'ուզէ, թող հաւատայ, որ երջանկութեան կեանք բղխող աղբիւր ընտանիքն է. եթէ երկրէս յետոյ երկինք եւս ժառանգել կ'ուզէ՝ պահելով իւր հայրենի կրօն, հաւատ եւ եկեղեցին, այո՛ այդ սուրբ աւանդները անեղծ անկորուստ պահելու խորանն ընտանիքն է: Զի այդ գանձը եւ Աւետարանի անգիւտ մարգարիտը աշխարհիս շահավաճառութեան հրապարակին մէջ, կառավարութեանց դահլիճներու մէջ, գիտութեանց ճեմարանաց մէջ անկորուստ չեն պահուիր, այլ միայն դորա հաւատարիմ աւանդապահ ընտանիքն է:

Տեսար, մտադիր ընթերցող, այս նկարագրին մէջ քեզ յանդիման բերի. թէ՛ոեւիցէ ժողովուրդ իւր բարոյական կենաց տիպարը ուղղակի ընտանիքէն կ'առնու, եւ պարծանօք ցոյց կուտայ աշխարհի թէ ինքն բարեկիրթ ընտանեաց գաւակ եւ ժողովուրդ է:

Տեսնանք նաեւ սորա հակադիր պատկերը, եւ աւագ աչքով նկատենք. որ շարաբաստ ապերջանիկ ժողովուրդ իւր կեանքի

զեղծումները դարձեալ նոյն ընտանեկան պատկերէն կ'ընդօրինակէ եւ ի տես կը հանէ աշխարհի հրապարակը. եւ ահաւասիկ ցուցնեմ քեզ:

Ժաղովուրդ եթէ կը զեղծանի՝ ներքին իւր զեղծման սկզբնաւորութիւնը ընտանիքէն է, եթէ բարոյական կենդանի կեանք չունի՝ մեռելութիւն ընտանիքէն է. եթէ դէպի կորուստ կը դիմէ, իր կորստեան ճամբայ բացող ընտանիքն է. եթէ ծունկեր կթոտեն, իւր քայլերը յառաջ չեն երթար, լքումն ու կաղուծիւն ընտանիքէն է, եթէ երկու ձեռքով կը հարստահարուի՝ մէկ ձեռքն ընտանիքէն է. եթէ արտաքին թշնամիներէն պաշարուելով սուղաժ է, իւր ներքին մերձաւոր ու բարեկամ թշնամի իւր տան ընտանիքն է, եթէ աշխարհիս կեանքի ճանապարհին մէջ ուղղութիւն չունի, յոռութիւն ընտանիքէն է. եթէ Եւրոպայի կախարհիչ նորասիրութիւնք զինքը պիտի կողոպտեն անխնայ, թող զգաստ լինի եւ տեսնայ որ մեծ կողոպտիչ ձեռք իր ընտանիքն է. եթէ իր զաւակներ օր ըստ օրէ հացի կարօտ թշուառ կը լինեն, այդ քաջ յայտնի է որ ընտանեկան մշակները սնաշխտահեղձ եւ անհոգացող են, եթէ առանց տնտեսութեան, առանց նախատեսութեան կը վատնէ իւր վաստակ եւ զանձը, ո՞վ չի պիտեր թէ շաշտութեան տնտեսապետն ընտանիքն է. եթէ իւր զաւակները առոյգ ազնուածնունդ չեն, ուրեմն ընտանեկան սերունդն հիւծելով սարկացած է. եթէ իւր օրիորդք եւ երիտասարդք վարակած են մաշողական ախտով, ո՞հ, դոցա մահ եւ գերեզման փորող ընտանիքն է: Ի վերջոյ եթէ ժողովուրդ, կրօն, հաւատ, եկեղեցին կը թողու, Աստուածապաշտութեան պարտիքները սրտէն կը հանէ եւ կը դառնայ դէպի ջրհեղեղին դարը, ամբարիշտ կեանք կը վարէ, գիտցիր այդ ապականութիւնը Կայենի դատերաց հետեւող ընտանիքէն է:

Տակաւին շատ ու բազում է զեղծեալ ժողովուրդի մի նկարագիրը, որ իւր սկզբնատիպ գաղափար իւր բնակած տան ընտանիքէն կ'առնու. մենք միայն այսքան բաւ համարեցինք, թող մնացորդ եւ ժամանակի նոր բերած զեղծմունքները հայրեր ու մայրեր ինքնին իմաստասիրեն, եւ ուշաբերելով ճանչնան թէ առանց բարի ընտանիք կազմելու, առանց հայրական ու մայրական դաստիարակութեան՝ անհնարին է բարեկեցիկ աղդ, ժողովուրդ կազմել: Վասն զի ինչ որ շինենք, ինչ որ կազմենք, պէտք է գիտանք, որ այդ կազմող առաջին տարերք ընտանիքն է:

նիքն է: Իսկ այդ ազնիւ ու պատուական տարերքը ո՞վ կը ստեղծէ, ով կը կազմէ եւ ո՞վ կը պատրաստէ զայն ժողովուրդին եւ ազգին համար. ես խօսիմ քեզ, այդ պատրաստող ձեռք՝ ուսումն եւ դաստիարակութիւնն է, որ պէտք է տարածի նախ այն ամէն յարկերուն տակ, ուր կը բնակի ընտանիքը: Ծշմարիտ է, որ ժողովրդական դպրոցները լոյս եւ գիտութիւն կը սփռեն. սակայն բարի դաստիարակութեան տուրքը՝ միայն ծնողաց սեպհական է. զի առտնին դպրոցին ծայրագոյն եւ բնական վարժապետ նոքա են. ուրիշ ոչ ոք այդ վեհ պաշտօն չունի: Ընտանեկան դաստիարակութեան մասին դարձեալ երկարօրէն պիտի խօսինք իւր տեղը. այժմ սկսինք խորհրդածել ընտանեկան միութեան եւ բաժանման, զարգացման եւ նուազման ներքին եւ արտաքին պատճառներու վերայ:

Ընտանեկան միութիւնը բուն նահապետական կեանքին օրինակն է, որով ընտանեկան ճիւղերը մի արմատէն շառաւիղելով միշտ մի ընտանիք կազմել եւ մի տան յարկի տակ բնակիլ. զոր կը դրուատէ Դաւիթը թէ «Զի՛ բարի կամ զի՛ վայելուչ, զի բնակին եղբարք ի միասին»:

Այս միութեան կեանքը առաւել գիւղացի ժողովրդոց համար փափաքելի եւ օգտակար համարուած է. վասն զի տան մի երկրագործ աշխատաւորները որչափ շատ լինին, այնչափ աւելի կ'ընդարձակեն իրենց վարուցան. եւ արդեանց մեծ շահեկանութիւն կը ստանան:

Շինական ընտանիքը շատ ցաւ կ'զգան, եւ տան աւերումն եւ քանդումն կը գուշակեն եթէ ընտանեաց բաժանումն պատահի. եւ բախտ մեծ կը համարին, յորժամ տան ծերունի նահապետ ողջ է, ու կը կառավարէ որդիքները եւ աթոռները, նմանապէս մայր տանտիկին իւր հարսները եւ աղջիկները. ո՞րչափ փառք եւ պարծանք կը համարին, երբ նորածին մանուկներու օրօրոցներով կը լեցուի եւ կը ցնծայ տունը: Դեռ մանուկ էի, աստի իբր 50 տարի յառաջ կը պատմէր հայրս, որ իւր ուղեւորութեան մէջ Մշոյ Հացեաց գաւառը մի գիւղական մեծ ընտանիքի հիւր եղած է եւ զարմացեր է երբ քսանի շափ նորածին տղոց օրօրոցները համբած է. թերեւս ամբողջ ընտանեաց թիւը Յակոբ նահապետի ընտանիքէն աւելի եղած են:

Սակայն նկատել պէտք է, որ ամէն բաժանում ընտանեկան բարգաւաճման արգելք չէ՛. անշուշտ կարեւոր է, որ ընտանեաց

ճիւղերը բաժանուելով նոր նոր ընտանիքներ կազմեն: Ինչպէս Եւրոպիոյ քաղաքակիրթ աշխարհ աւելի բարուք դատած է. որ շափահաս զաւակները բաժանուելով ուրիշ ընտանիքները կազմեն: Այլ այս դրութիւնը միայն յարմար եւ օգտակար է այն աւագաց ու քաղաքացի ժողովրդոց, ուր դաստիարակութիւնն յառաջ գնացած է. եւ ուր բաժանեալ զաւակները հայրենի տնէն միայն ստացուածոց ժառանգութեան բաժին առնելով՝ դուրս շինելնէր, այլ եւ միանգամայն գիտութիւն, ապրուստ եւ դաստիարակութիւն. որոց ժառանգութիւնը՝ առաւել անկորուստ եւ մեծայարգի է:

Իսկ մեր հայրենի աշխարհին եւ նոյնիսկ զաղթական Հայոց համար ընտանեկան անդէպ բաժանումն միշտ վնասակար է. մանաւանդ երկրագործ ժողովրդոց համար, որոց ուժ՝ արդիւնքը՝ ընտանեկան միութեան ու միաբան աշխատութեան մէջն է, եթէ բաժանուին՝ միացեալ զօրութիւնը կը ջլատի եւ իսպառ ուժաթափ կը լինին: Ընտանեկան նահապետները միութեան հրաշքը՝ նոյայ դարէն ի վեր փորձառութեամբ ճանչցած են: Ուստի այդ առաքինի տան ծերունիք իրենց մահուան օրը վերջին կտակը միշտ այս կ'աւանդեն ողջ ընտանեաց. որ նոքա սիրով ապրին, միաբան կենան, եւ չբաժնուին, շէն տուն շարեն: Թերեւս փորձառութեան հետ Աւետարանէն եւս սորված են այդ միութեան բարձրագոյն դաս, թէ «Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ կործանի, եւ տուն բաժանեալ յանձն աւերի»:

Թողունք արտաքին պատճառները, որ պատահար են, ի՞նչ է արդեօք ներքին պատճառը, որ կը խոռովէ տունը եւ ընտանիքը կը բաժանէ. այդ ինքնին յայտնի է՝ ատելութիւն, նախանձ ու վայելմանց անհաւասարութիւն. խստութիւն, աշուտութիւն, անհաւատարմութիւն, անվստահութիւն. ի վերջոյ մեծերու անխոհեմ ու յոռի ընթացք եւ փոքրերու ստահակութիւն եւ այլն: Այս եւ սոյնպիսի առիթներով կը խոռովի տունը, եւ կը բաժնուին զաւակներ ծնողքէն, եղբայր եղբօրմէն եւ մերթ եւս երկու ամուսինք իրարմէ:

Արդեօք ի՞նչ է հնար եւ դարման, որ ապրին եւ վարին միշտ սիրակապ միութեան եւ խաղաղութեան մէջ: Նոր աշխարհ կ'ուսուցանէ որ դորա միակ դարման է՝ մարդոց կատարեալ կրթութիւն տալ. չէ թէ միակողմանի կրթութիւնը, այսինքն մարդոյն կէսը կրթել, կէս մասին լոյս տալ, եւ նորա միւս կէս

մասն թողուլ կոյր, խեղճ, ստրուկ եւ ապուշ: Իմացնել կ'ուզեմ մարդոց երկու սեռին առանց խտրութեան կրթութիւն տալ իւրաքանչիւրին իւր կոշման պատշաճ. որպէսզի ընտանեաց մէն մի անդամը, իւր իրաւունք, իւր պարտիքը ճանչնայ, իրարու խօսքը հասկնան, միաբան խորհին, միաբան ընթանան առանց կաղալոյ. այր կամ կին, ծնողք կամ զաւակները, հարսն կամ սկեսուրն:

Այսպէս երբ նոր աշխարհի մէջ հաւասար կրթութիւն պէտք է ընտանեկան միութիւնը պահելու համար. մարդ կը զարմանայ թէ, հապա ի՞նչ բան էր եւ ի՞նչ զօրութիւն, որ հին աշխարհի նահապետական կեանքի մէջ անխզելի կը պահէր ընտանեկան միութեան կապը:

Զարմանալ պէտք չէ, այդ միութիւնը պահելու համար, բաւական էր տան կառավար նահապետին հայրական պատկառանք, մեծ տանտիկնոջ ժրագործ տնտեսութիւնն, դաւակաց ակնածութիւն եւ մեծարանք առ ծնողս, հարսներաց հլու հնազանդութիւն, եւ քան զամէն աւելի՝ կրօնի երկիրաժութիւն եւ աստուածպաշտութեան հաւատքը:

Այս կամայական եւ ազատ առաքինութիւնք նահապետական ընտանեաց համար իբրեւ բնական օրէնք եւ նախնական վարուց բարի ժառանգութիւն համարուած էր. որ աւանդաբար յորդոց յորդիս կը ձգէր ու միշտ ջանային անեղծ եւ անարատ պահել. որոց մնացորդ նշխարները դեռ հայկական աշխարհին մէջ կ'երեւին. մանաւանդ հողագործ ժողովրդոց մէջ:

Սակայն աշխարհ եւ ժամանակը ամէն բանը կը յեղաշրջեն. արեւմտեան նոր քաղաքակրթութեան կեանքը դէպ արեւելք կուգայ հեղեղի պէս. Կոստանդնուպոլսոյ եւ ծովեզերեայ քաղաքաց ընտանեկան հին կեանքը ողողեց. ո՛վ կարող է թումբ քաշել այս հեղեղին դէմը. անշուշտ այս հեղեղը պիտի երթայ հասնի մինչեւ Մասեաց ոտն՝ նոյին գերդաստանը եւս ողողելով պիտի քշէ հետ տանի առ հասարակ բոլոր ազգերու հին կեանքը: Երանի՛ թէ մեր կեանքի միայն յոռի մասն տանէր, ոչ, պարզ Զե ուղիղն եւս ի միասին կը տանի. շատ քաջ է այն ռազգ եւ ընտանիքը, որ յոռին կը թողու եւ իւր նախնական կեանքին լաւ եւ ուղիղ մասն պինդ կը բռնէ: Նկատել արժան է, որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան այս հեղեղին ջուրը շատ խառնուրդ ու պղտոր է. շարն ու բարին, լոյսն ու խաւար, անկրօն

գիտութիւնը իւր հետ զուգընթաց է: Ուստի Հայոց ընտանիքը պէտք է այժմէն իրենց աչքը բանան գիտութեան լուսով եւ բարի դաստիարակութեամբ պատրաստուին, միայն այսու կարելի է քաղաքակրթութեան խառնուրդէն բարի մասն ընտրել: Իսկ եթէ լոյս եւ դաստիարակութիւն թողու, ապուշ ու տգէտ լինելով բարի մասն ընտրել չգիտնայ, իւր բերան բանայ հեղեղին դէմ, ամէ՛ն ամէ՛ն ասեմ քեզ, մտադիր ընթերցող, Հայոց ընտանեկան կեանքը պիտի խեղդուի. աւա՛ղ կարդամ այն ընտանեաց, որ փոխանակ ի մի կողմ փախչելու, հեղեղի հոսանքին առաջ կեցած փորձ կը փորձեն. կը տեսնան իսկ իրենց աչքով որ շատ ընտանիք խեղդուելով իրենց դիակները դեռ այսօր Վոսփորի ծովուն երեսը կը տատանին. որով շնջեցաւ իսպառ իրենց ընտանեկան սեռն ու ճետն: Այնպէս չը կարծենք թէ այդ սրիւմըտեան հեղեղը՝ միայն արեւելեան ընտանիքները կը խեղդէ իւր զեղխութեան հոսանաց մէջը, ոչ, այդպէս չխորհինք՝ հաւաստի լինելով, որ նոյն իսկ Եւրոպիոյ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ շատ ընտանիքներ կը խեղդուին ու կը շնջուին. միայն նոքա կ'ապրին ապահով, որոց փրկութեան տախտակը միայն ընտանեկան կրթութիւնն է:

Հետեւինք ու հաւատանք ուրեմն թէ այդ է միայն Հայոց ընտանեաց ապաւէն, թող ամէն ընտանիքը գրկէ այդ կրթութեան փայտը, որ Քրիստոսի կենաց փայտին պէս պիտի պատսպարէ զինքն:

2.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ

Կ Ա Մ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ

ԽԱՓԱՆԱՐԱՐ ԶԵՂՄՄՈՒՆՔՆԵՐ

Մարդիկ, որ ամուսնութեան պտուղ եւ արգասիքն են ի բնութենէ, եւ բնապէս կը սիրեն ամուսնութիւնը. ի բաց թողլով այն

բացառութիւնք, որով մարդն իւր ազատ կամաց իրաւամբ կամ ուխտիւ կամ ուրիշ արդարացի առիթներով խոյս կուտայ ամուսնութենէն:

Ուստի երբ աշխարհիս մարդոց ամենամեծ մասն կը սիրեն եւ կը պատուեն ամուսնական կեանքը եւ կը խայտան իրենց նախահօր պէս երբ առնթեր տեսնան իրենց նախատիպ պատկերը. զորս Աստուած մենաւոր մարդոյն իբրեւ ընկեր, օգնական եւ զուգակից տուաւ: Առ այս վկայ է աշխարհիս ընդհանուր ամուսնական եւ ընտանեկան կեանքն. թէ մարդիկ ընդհանրապէս կը ցանկան ամուսնանալ, որդիս ծնանել, ընտանիքը կազմել, միշտ կենդանի պահելով իրենց տան փառքն եւ տոհմական յիշատակն:

Իսկ արդ եթէ այս այսպէս է ինչպէս որ ճշմարիտ. այլ եւս ի՞նչ կան մարդոյն առաջ խափանարար առիթները:

Ընդարձակ մտքով եթէ քննենք, շատ բազմապատիկ են, որք առ հասարակ մարդոյն հնարած զեղծմունքներն են թէ ներքին եւ թէ արտաքին. որոց գլխաւորները թուեմ քեզ, դու ինքնին խելամուտ եղիր, եւ ահաւասիկ: Սանձակոտոր ազատութիւն, անառակ կեանք, զեղխութեան պերճանք, չբաւորութիւն, ստորկութիւն, ծառայական վիճակ, պանդխտութիւն, քաղաքային օրէնք եւ երկրին հանգամանքները եւ այլն. որոց վերայ ես միայն համառօտ պիտի խօսիմ, մնացեալը կը թողում որ դու ինքնին ժողովուրդի կէանքին մէջ տեսնաս եւ իմաստասիրես:

Մեր ժամանակը վկայ է, թէ ինչպէս ոմանք սանձակոտոր ազատութեան մէջ ցանկասիրութեան ընդարձակ ասպարէզ գրտնելով, այլ եւս հարկ չեն տեսնար համեստ կապուիլ. այլ առանց ուխտի եւ դաշին, առանց եկեղեցւոյ օրհնութեան, սուրբ եւ ողջախոհ առաքաստէն դուրս ամենուրեք կը գտնեն իրենց ցանկութեան կրից յագուրդ ու ճարակը. եւ այնուհետեւ մարդկային ամօթն համարելով՝ արձակ ու համարձակ վարիլ կ'ուզեն աշխարհիս օրինակարգ ընկերութեան մէջ. որպէս թէ չը լինէին մարդոց համար պարտք եւ իրաւունք, չի լինէին ամօթ եւ պատուոյ զգացումն. մարդիկ մոլի սիրով ընկերանային առանց տիրապէս հայր ու մայր կոչուելու, եւ այն դժբախտ անծին կամ ծնած մանկիկները դատապարտուէին իրենց ապօրէն ու մեղապարտ ծնողաց պատճառաւ կամ արեւ տեսնալով չբանալ, եւ կամ իբրեւ անհայր անմայր անծանօթ որբերը՝ աշխարհիս հրա-

պարակին վերայ անտէրունչ մնալով՝ եկեղեցին միայն գթարու հոգար զիրենք: Վասն զի սանձակոտոր ազատութեան կեանք ընտանեկան չէ. ոչ համեստութեան մէջ պատուարուած է եւ ոչ եւս ամուսնութեան վկայագիր ունի. կամ այն սպիտակ անմեղութեան ծածկոյթը, որ կը ծածկէ մարդոյն առականք: Նա մերկ կը շրջի հրապարակի մէջ. թէ գիտուն եւ միանգամայն իմաստակ է: Շնական փիլիսոփայութեամբ կը համոզէ իւր միտքը, եւ թոյլ կուտայ որ իւր անժուժկալ կիրքը ազատօրէն վարի. եթէ նուաստ ու սինլքոր է, նա իւր ռամկութեամբ ոչինչ չզգար իւր պատուոյ եւ անուան համար. թէ հարուստ է, ազնուական է, կը կարծէ թէ մամոնային զօրութիւնը կամ անուան փառքն ու վարկը կարող են ծածկել իւր առականքն. մարդկային ակնածութիւնը եւ մեղադրանքն. մանաւանդ նոքա, որք կը համարին զիրենք Եւրոպայոյ քաղաքակրթութեան հետեւող զաւակները, եւ իրենց մեծ ուսմունք, կեանքն ու զբաղանքն են սիրավառ վիպասանութիւնք եւ այլն: Այսպէս ահա սանձակոտոր ազատութիւն եւ անառակութիւնը՝ խափանարար կը լինին ամուսնութեան:

Ձեղխութեան մոլութիւնը թէպէտ անառակ եւ անհամեստ կեանքին ճարակելի նիւթն է, սակայն այս նիւթն սոսկ արտաքին անառակութեան համար չի ճարակիր. այլ նոյն իսկ ընտանեկան կեանքին մէջ աւելի եւս կը ճարակի կեանքի ու տընտեսական պիտոյցի համար. որ այնչափ բազմապատիկ շատցած են. որոց մէջ գրեթէ խեղդուած է ամուսնութեան պէտք ու կարիք: Միթէ չե՞ս հաւատար ընթերցող, թէ Հայ ընտանիքներէն շատերը պերճ ու փառասէր զեղխութեան մէջ պարանոցաթաղ եղած են: Եւ ի՞նչ է նոցա սրտի եւ սիրոյ հաճոյք. գիտե՞ս, շքեղ տուն, թանկագին կահ կարասիք, կառք ու սիգաճեմ ձիերը, անբաւ զարդ, անհուն նորասիրութեան ձեւերը, սնապարծ ցուցամոլութիւն, զբօսասիրութիւն, ունայնամիտ տենչանք եւ այլն: Այս ամէն պերճանք՝ մի մեծ բանակ կազմելով կը զինուորին պարզ կեանքին դէմ եւ կը յաղթահարեն ամուսնական սէրը. ինչպէս մարտիս բանակը ցորենի արտերը կ'սպառէ. նոյնպէս այդ պերճանքն է, որ կ'ուտէ կ'սպառէ ամուսնութեան բաժին սեղանին հացն. ոչ հարսին օժիտ կը թողու եւ ոչ փեսային վաստակ, եւ ինչ պէտք է երբ այս կարգի մարդիկ զեղխ ու մեղկ

կեանքը աւելի նախադաս ու հաճոյական կը համարին քան ամուսնութիւն եւ ընտանիք:

Դու չե՞ս տեսնար, ընթերցող, այն ընտանիքը, որ առանց խնայելոյ ամենայն շոսյութեամբ կը հոգան զեղխութեան անպէտ պէտքերը եւ կը մոռնան ամուսնութեան կենաց պէտքն ու պարտիքը. զարգասիրութեան բուռն տենչ՝ ամուսնասիրութիւնը մեռուցեր է: Զգիտեմ, զո՞վ առաւել մեղադրեմք. անփեսայ օրիո՞րդն թէ անամուսին երիտասարդն. որոց միին կը պատասխանէ թէ ես հաճոյանալու համար զարդ կը սիրեմ. կամ թէ ես կին եմ, ի բնութեանէ զարդն իմ վայելչութիւնս է. իսկ միւսն եւս իբրեւ իրաւացի փաստ յառաջ կը բերէ թէ նոյն իսկ ես ալ այդ զարդին համար կը խորշիմ ամուսնութենէն, նախատեսելով թէ ամուսնութենէ յետոյ ի՞նչպէս հոգամ ընտանիքը եւ ի՞նչպէս կարենամ փայտ հասցունել զեղխութեան կրակին. որ շատ ընտանեաց տուն վառեց մոխիր դարձուց. դեռ աւերակները կը միան, ծուխ կ'ելլէ. ես կը տեսնամ եւ այդ փորձերէն իրաւունք չունի՞մ խելաբերիլ եւ զգուշանալ ամուսնական վիճակէն եւ այլն:

Թող շարդարանան, երկուքն եւս հաւասար մեղադրանաց արժանի են. որոց դատաստան ու վճիռը գիտեն որոշել մեր ընտանեկան կեանքը դատող իմաստուն դատաւորները:

Շատ զարմանալի է որ երբ զեղխ մարդիկ ամուսնութենէն կը խորշին, ընդհակառակն շքաւոր ժողովուրդ, մանաւանդ գիւղացի ընտանիքը ամուսնութիւնը կը սիրեն. ոչ նախատեսել կ'ուզեն եւ ոչ ապագայի հոգ ու հաշիւը կ'ընեն, իբրեւ հասարակ առած կը խօսին իրենց մէջ, «Ամուսնանանք, հացն Աստուած կուտայ». եւ հարսանեաց սեղանին վերայ դարձեալ այս օրհնութիւն կուտան. «Աստուած շատ հաց տայ մեր փեսային ու հարսին»: Գիւղացի հողագործ ժողովուրդը անխորհուրդ չէ, իւր անուս վիճակի մէջ նախատեսութիւն ունի: Նա ամուսնութիւն կը սիրէ, որպէս զի ընտանեաց մէջ աշխատաւոր մշակները շատնան. նորա համար շատ պէտք են մանչեր ու աղջիկներ: Նա միշտ այնպէս կը դատի, որ ընտանեկան հարստութեան աղբիւրը՝ ժրաջան զաւակներն են. սորա համար է, որ հարկաւոր ու կանոնաւոր ամուսնութիւնը աւելի հասարակ ու շինական ժողովրդոց մէջ ընդհանրացած է քան թէ քաղաքակիրթ կարծուած ժողովրդոց ու ազնուականաց մէջ:

Սակայն աշխարհիս տնտեսագիտաց կարծիքին հետեւելով՝

պէտք է համոզուիմք թէ չքաւորութիւն միշտ խափանարար է ամուսնութեան. վասն զի չքաւոր ընտանիքները թէև սիրեն ու բաղձան ամուսնութեան, այլ կարող չեն բարգաւաճել կամ ամուսնութիւնը արգասաւորել: Փորձառապէս կը տեսնամք ահա մեր հայրենեաց ժողովուրդի կեանքին վերայ. որոց չքաւորութիւն ու տառապանքը միանգամայն խափանարար եղեր են ամուսնութեան եւ բարգաւաճման: Ա՛հ, թէ որ հաց չը լինի՝ մայրերը անօթի կը մնան, եւ երբ մայրերը անօթի մնան, նորածին մանուկներու կաթ կը ցամքի: Երանի՛ թէ այս լինէր միայն չքաւորութեան արկածն. թող աղքատութիւն տառապէր զիրենք, միայն թէ երկու ամուսինք իրարու հետ անբաժան ապրէին: Ոչ, չքաւորութիւն չի խնայէր, նորապսակ ամուսիններն անգամ քաղցրը հայրենիքէ, սիրոյ գիրկերէն հանելով ի պանդխտութիւն կը վարէ. այսօր քսան հազարէն աւելի մեր հայրենեաց պանդխտ զաւակները կը տառապին մայրաքաղաքիս մէջ, հինգ, տասն, տասնեւհինգ եւ մինչեւ քսան երեսուն տարի օտարութեան մէջ տառապելով՝ որոց շատերն եւս հայրենի հողէն եւ իրենց նախնեաց գերեզմանէն զրկուելով՝ օտար երկրին ու հողին տակ կը թաղուին. ով կը տնկէ նոցա վերա մի խաչքար եւ կը դրէ նոցա յիշատակը: Եթէ ստուգիւ վիճակագրեմք Հայոց ժողովուրդին այս պանդխտութեան շարձարանաց վիճակը, շատ ողբալի է. վասն զի տիրապետող չքաւորութենէն կը սպառին ու կը չքանան ընտանիքը ու հետեւապէս կը նուազի Հայոց հին ու բազմաճոխ ազգը:

Չքաւորութեան հետ մեծապէս խափանարար են ամուսնութեան ու բարգաւաճման նաեւ երկրին հանգամանքներ թէ բնական եւ թէ պատահական. այսինքն հող, ջուր, օդ, ժողովուրդին բարոյական եւ նիւթական կեանք, եւայլն: Սոսկ հաւատալով շենք խօսիր, ահաւասիկ կը տեսնամք, որ գիտութիւն եւ քաղաքավարութիւնը մարդոց ընտանեկան կեանքը կը բարւոքե՞ ժողովուրդին զաւակները օր ըստ օրէ կը բազմապատկին. ամէն տարի Եւրոպիոյ ամէն ազգերէն հարիւր հազար ընտանիքները գաղթական կ'երթան դէպ յԱմերիկա: Իսկ Ասիական աշխարհը կը թափուրանայ ժողովուրդէն. պէտք չէ երբէք զարմանանք ու հետազօտենք, քանզի սորա պատճառները խիստ յայտնի են: Աշխարհ, որոյ ժողովուրդը դեռ տգէտ է, անուս է, անարուեստ է, կեանքն՝ իւր հնութեան մէջն է, յառաջդիմութեան տարերք

չունի, կը ճնշուի, կը հարստահարուի թէ իւր ձեռքով թէ օտարին, իւր հացը դառնութեան հաց է, իւր ջուրը՝ կարօտանաց, իւր օրերը վշտմբեր են, իւր կեանքն ապերջանիկ. նա կը դողայ միշտ այն ամէն արհաւիրքէն որ զինքն շրջապատեր են. ինչպէս կարելի է յուսալ թէ այդպիսի ժողովուրդը հարսանեաց թմբուկ զարնէ, պար խաղայ, ամուսնանայ, ընտանեաց հայր լինի, ժողովուրդին թիւ յաւելու, ազգ, Հայկայ սերունդ բարգաւաճի ու բարձրանայ:

Հայ ժողովուրդին այս անյուսալի վիճակը, որ մեծապէս արգելք ու խափանարար է իւր ամուսնական կեանքին ու բարգաւաճման համար, այլ եւս տակաւին կը մխիթարուիմ մեր հայրենի ժողովրդոց ընտանեկան կեանքին վերայ, որ թէպէտ տառապեալ է, աղքատ է թէ՛ հայրենեաց եւ թէ՛ պանդխտութեան մէջ. սակայն որչա՞փ քաղցր ու նուիրական պարտիք է նոցա համար ամուսնասիրութիւն եւ ընտանիք: Նոյ նահապետի հարազատ թոռները նոքա են տիրապէս, որ շեն մոռնար իրենց մեծ պապուն այն սուրբ յիշատակները, որ նահապետական կեանքը ժառանգութիւն թողած է իւր մնացորդ զաւակաց: Այդ ժառանգութիւն ի՞նչ է, գիտե՞ս. գանձ չէ, ոսկի եւ արծաթ չէ, աղամանդ չէ, այլ դրախտի ամուսնական օրհնութիւնը, որ Ադամէն սկսեալ նահապետէ առ նահապետ անցնելով հասաւ մինչեւ Յաբեթի ու Հայկայ տունը. որոյ մնացորդ զաւակները այդ Աստուածապարգեւ հարստութեան տէր եւ ժառանգորդ են:

Դու չե՞ս զարմանար, մտախոհ ընթերցող, թէ ինչպէս այլ եւ այլ պատճառներէ եւ ա՛յնչափ ժամանակ գաղթականութեանց երեսէն, տակաւին շէն մնաց Հայկայ տուն. թէև իւր փառաց շուքը կողոպուտ տուաւ. բայց շատ պինդ պահեց այս օրհնութիւնը, որով մնաց ու դարձեալ պիտի անջինջ մնայ Հայկայ տուն եւ ընտանեաց յիշատակ Հայոց աշխարհէն:

Ո՛վ դուք անմահ ընտանիք հայրենեաց. խնամով պահեցէք այդ սուրբ օրհնութեան աւանդը, որպէսզի աճի կենդանի մնայ Հայկայ տան նահապետական սերունդը:

Ինչպէս տեսանք թէ դառն չքաւորութիւն եւ պանդխտութիւնը ստուգիւ մեծապէս խափանարար են Հայ ժողովրդոց ամուսնական կեանքին. այլ այս կեանքին հետ նկատել արժան է նաեւ գաղթական Հայոց վիճակը, թէ արդեօք նոցա համար ի՞նչ են խափանարար առիթները. որ հայրենիքէն դուրս մեծ

մասամբ մայրաքաղաքիս մէջ կը բնակին: Այս կարեւոր կէտն
իբրեւ վիճակագրական խնդիր պէտք է ուշադրութեամբ առ-
նումք:

Պատմութիւն կ'աւանդէ թէ Կոստանդնուպոլսոյ գաղթական
Հայոց թուականը Յովակիմ Պատրիարքին օրէն կ'սկսի. որ հինգ
հարիւր տարուան գրեթէ կը մօտենայ: Այս միջոցը հինգ դար է
ամբողջ. Կայսերական քաղաքին մէջ բնակող Հայոց աճումն
մինչեւ ո՞ւր հասած է: Ես այնպէս կը կարծեմ տասն եւ հինգ
կամ շատ շատ աւելի քսան հազար ընտանիք, հազիւ կը կազ-
մեն, որ պէտք էր կրկնապատիկէն եւս աւելի լինէր: Եւ ի՞նչ է
այս նուազական թուոյն պատճառը. պատճառներ շատ ու բազ-
մադիմի են, թէ անցելոյն եւ թէ ներկայ ժամանակիս մէջ:

Եթէ պատմութեան միտ դնենք, Պօլսոյ գաղթական Հայոց
անցեալ կեանքը ոչինչ տարբերութիւն չունէր բուն հայրենեաց
ժողովուրդի կեանքէն. որովհետեւ ասոնք եւս միշտ քաղաքա-
կան փոփոխութեանց ենթարկուելով բարւոք վիճակ չունեցան
եւ իրենց ընտանեկան կեանքն առանց բարգաւաճելոյ մնաց:

Ներկայ ժամանակիս մէջ թէպէտ հին խափանարար առիթ-
ները վերջացած են, սակայն նոր աշխարհը ուրիշ խափանա-
րար առիթներ հանեց երեւան, որ քան զհինն դառն ու դժուա-
րին է: Եւ ի՞նչ է այս, դարձեալ կրկնեմ քեզ, ընթերցող, պեր-
ճանք եւ զեղխութիւնն է, որ իւր անողոք արշաւանքներով քան-
դեց եւ դեռ պիտի քանդէ գաղթական Հայոց տունն եւ ընտանիք:
Երբ պերճանք եւ զեղխութիւն կը քանդեն, հապա ի՞նչ բան կա-
րող է շինել եւ վերջացնել միանգամայն այդ խափանարար
պատճառները. եւ բուժիչ դարմանն ի՞նչ է այս աղէտալի հի-
ւանդութեանն: Շատ խօսեցայ եւ դարձեալ նոյն կը կրկնեմ. դո-
րա զօրաւոր դարմանն է միայն, որ խելաբերելով զգաստանան
գաղթական Հայոց ընտանիքը: Իսկ եթէ տակաւին ծերոց խրատ-
ները քամահրեն, բարոյախօս դաստիարակաց խօսքերուն չհա-
մողութիւն, տնտեսագիտաց հաշիւները մերժեն, եւ շարունակեն
իրենց կորստեան ճանապարհ, այնուհետեւ այլ եւս ոչինչ դար-
ման կայ զիրենք ուղղելու. բայց միայն ապագայի թշուառքեր
օրերը. յորում նոքա պիտի վաղվադեն դէպի զգաստութիւն, յի-
շելով Դաւիթին խօսքը. թէ «Յաճախեսցին հիւանդութիւնք նո-
ցա, ապա վաղվադեսցին»: Դաւիթ Յակովբայ տան եւ նորա յա-
մառ ընտանեաց համար խօսեր է այս բանը. իսկ կատարումն

Հայկայ տան վերայ եւս կը յարմարի: Կ'աղօթեմ ձեզ համար
Հայոց գաղթական ընտանիքներ. բացուի ձեր զգաստութեան աշ-
քը, դուք ներկայի մէջ տեսնաք այն կորստաբեր օրն, տեսնաք ու
բարւոքէք ձեր ընտանեկան կեանքը: Այս միայն կ'աղօթեմ ձեզ
համար որդիք հայրենեաց. որ դուք ազատ մնաք այս աւերիչ
զեղխութենէն, ձեր փառքն ու պերճանք թող լինին միայն հայ-
րենեաց հողն ու դաշտ, ջուրն ու բիրազան ծաղիկներ. եզնա-
մուրը մաճն ու հարօր եւ շինականին անպաճոյճ խրճիթն:

—o—

է.

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԿԵՆԱԿԻՑ ԱՄՈՒՄՆՈՑ

—o—

Ինչպէս տեսնք դրախտի ընտանեաց նկարագրին մէջ, որ
Տէր Աստուած թոյլ տուաւ Ադամայ որ ինքնակամ ազատու-
թեամբ ինքն իւր կենակից ընկերն ընտրէ եւ երբ նա ընդ այս
դժկամակելով վարանեցաւ՝ չգտնելով մի պատշաճագոյն ընկեր
տարասեռ անասնոց կարգէն, յայնժամ խնամակալն Աստուած
կինն ի կողէն ընտրելով՝ հարսնացոյց Ադամ փեսային հետ.
որ իւր անդրանիկ ստեղծուած ամենասիրելի որդին էր: Եւ ով
պիտի լինէր Ադամայ համար հարսնընտիր հայր, երբ նա ա-
մուսնական ծնողք չունէր. մի միայն իւր ծնող եւ հայր Արար-
չապետին խնամակալութիւնն էր:

Ուստի կենակից ամուսին եւ հարսն ընտրելու իրաւունքը՝
ամուսնացող փեսային անժխտելի իրաւունքն է. ինչպէս եւ հար-
սին անբռնադատ եւ յօժարամիտ հաւանութիւնն: Վասն զի հար-
սըն ստրուկ չէ, այլ իբրեւ ազատ ընկեր իւր փեսային, նոյն
հաւասար իրաւունքն ունի, որ իւր ազատակամ հաւանութիւնը
նա եւս նուիրէ փեսային: Որոյ զեղեցիկ օրինակը կը տեսնամք

Ռեբեկային վերայ. զի երբ հարսնախօս ծառան Աբրահամու Եղիազար կը պնդէր առանց յապաղելոյ հետեւեալ օրը Ռեբեկայն առնելով ճամբայ ելնէ, հարսին ծնողք եւ եղբայր կարայն աղաչեցին զինքն որ կոյսն Ռեբեկայն այլեւս տասն օր մնայ իւր հօր տունը. եւ երբ Ղարացին համոզել զինքն՝ պատճառեցին Ռեբեկայէն եւս հարցնել թէ կը յօժարի՝ երթալ. թերեւս այնպէս կարծեցին նոքա որ կոյսն առաւել ընտրէ ծնողական սէր քան փեսային անձկութիւնը: Եւ երբ կանչելով կը հարցնեն թէ երթա՞ս, պատկառոտ կոյսն իսկոյն կը պատասխանէ, այո՛ կ'երթամ. եւ իսկոյն ծնողք զիջանելով կ'ուղեւորեն զիրենք: Այս հարսնախօսութեան դէպքը իմաստասիրել կուտայ մեզ թէ նահապետական դարուն մէջ կինը որչա՞փ ազատ էր. կնոջ ազատութիւնը շատ հին իրաւունք է. Եւրոպիոյ իրաւագիտութիւնը զայն նոր չի հնարեց, այլ միայն վերանորոգեց:

Բայց կարող չենք ժխտել թէ ծնողքն եւս մեծ իրաւունք ունին այս պարագային մէջ. իբրեւ հայր ու մայր, իբրեւ փորձառուք եւ խելահաս: Վասն զի բազում անգամ տեսնուած է. անցելոյն եւ ներկային մէջ շատ ապացոյցներ կան, որ թէ փեսացու երիտասարդն եւ թէ կոյսն յուրով անգամ կը վրիպին իրենց ազատական ու եռանդավառ ընտրութեան մէջ: Իսկ ծնողաց ընտրութիւնը դուն ուրեք կը սխալի եւ սորա պատճառը խիստ պարզ է. վասն զի թէ երիտասարդն եւ թէ կոյսն գրեթէ միշտ կրից բերմամբ եւ բուռն սիրոյ զգացումով կը տեսնան ու կը հաւանին եւ շատ անգամ աչքը կը դիւթէ զիրենք: Իսկ ծնողք ծանր խորհրդով ընդ երկար հետազօտութեամբ հազիւ ուրեմն կը հաւանին եւ կ'ընտրեն: Այլ ես կը խօսիմ այնպիսի ծնողաց համար, որ արդարեւ ընտանեաց գլուխ բարի հայր եւ բարի մայր հանդիսացած են, եւ որ արթուն եւ աշալուրջ են, գիտեն լաւապէս որոշել իրենց զաւակաց ամուսնութեան բախտն: Բայց շատ մեղադրանաց արժանի են այն ծնողք, որ կամ աշալուրջ եւ խոհական ընտրութիւն չունին եւ կամ այլ եւ այլ շահու եւ գաղտնի հանգամանքներէ ստիպեալ իրենց զաւակները նոյն իսկ իրենց ձեռքով զոհ կուտան անյարմար ամուսնութեամբ շինայելով եւ շնախատեսելով ապագայ ընտանեկան աղէտն:

Ամուսնական ընտրութեան մէջ առաջին զգուշաւոր պայմանն է, որ առանց արեւակցութեան լինի ինչպէս օրինադրած է Աստուածային օրէնքը եւ Եկեղեցւոյ հարց կանոնական սահ-

մանը: Այս օրէնքը թէեւ կարծեն ոմանք թէ դրական է, կամ մարդոց մտացածին գիւտ. սակայն ոչ միայն բնական է, այլ եւ բանաւոր մարդոյն համար նուիրական եւ սուրբ է. նովաւ է, որ մարդոյն ազնուութիւնը կը բարձրանայ եւ կը զանազանի անազգի եւ խառնազոյգ անասնոց կարգէն եւ քաջառոյգ կը բեղմնաւորին ընտանեկան պարտիզին մատաղատունկ ծառերը: Արեւակցական ամուսնութիւնը ոչ միայն Եկեղեցւոյ օրինաց բարոյապէս հակառակ է, նաեւ բնապէս վնասակար է ազնուասերունդ ընտանիք կազմելու. եւ առ այս միաձայն կը վկայեն հին եւ նոր աշխարհ, տգէտ եւ իմաստուն առ հասարակ. եւ արդի ժամանակիս քաջափորձ բնագէտներ եւ բժիշկները փորձով կ'ապացուցանեն ազգակից ամուսնութեան շար հետեւանքները:

Որչա՞փ անբարի է մեր ժամանակը. յորում այս վսեմ օրինաց գիրը սկսեր է հետզհետէ եղծանիլ եւ հին զեղծումներն օր ըստ օրէ կը բազմանայ ազգին մէջ. զոր վերջացուց Մեծն Ներսէս, եւ տաժանելի աշխատութեամբ հազիւ հազ կարկատեց այդ օրինաց ցանկը: Այլ գիտե՞ս, ուշիմ ընթերցող, թէ ո՞չք էին Հայոց ազգի կարգէն այդ Աստուածագիր ցանկ խրամատող ձեռք. հասարակ ժողովուրդ չէր, աղքատ ընտանիք չէին. հապա Հայոց նախարարներ եւ իշխանազուն ընտանիքը. որք առանց ականածութեան կը հետեւին Եկեղեցւոյ սահմանադրութեան դէմ եւ հայրապետին հովուական գաւազանը խորտակելով՝ կ'ամուսնանային. զաւակները կ'ամուսնացնէին մերձաւոր ազգախառնութեամբ եւ սորա պատճառը չէ թէ միայն իշխանական պերճութիւնն էր, այլ առաւել վատ ազահութեան նախանձը. որ տոհմական հարստութիւնը պահուի ու շժառանգէ զայն ժողովուրդին արժանաւոր զաւակը:

Դատեցէք, ժողովուրդ Հայոց, այս եղծումն, որ այժմ եւս կը տարածի ազգին մէջ. ով է պատասխանատու. նոքա որ սոնքացեալ հպարտանալով իրենց զօրութեան վերայ կը ստահակին այս օրէնքին դէմը, չէ՞ մենք եկեղեցւոյ պաշտօնեաներս, որ չկրելով մեր այն վեճ նախնեաց սաստող ու նախանձաւոր հոգին՝ անկարող կը լինիմք հսկել օրինաց ցանկին վերայ. այլ կը խոնարհիմք ժամանակի կեղծաւորութեան հետը եւ սորա անունը կը դնեմք խոհեմութիւն, քաղաքականութիւն, ժամանակի պահանջման վարմունք, եւ մերթ եւս երբ յաջողի օրէնք ծանրագնով վաճառել, այդ եւս կը համարիմք մեզ համար պար-

ծանք, գործունէութիւն եւ ազգին շահաբերութեան մի գիւտը: Ծրբ ապիկար հովիւներս գաւազանին իրաւունքը մի կողմ դնելով՝ կը թոյլատրեմք, որ գործադրուին այդ զեղծումները, դու միթէ իրօք կը սրտմտի՞ս, ժողովուրդ հայոց: Այո՛ պահ մի կը զայրանաս, կը բամբասես կղերը՝ ցոյց տալով թէ օրինաց շատ նախանձաւոր ես. շուտ կ'անցնի քո այդ զայրոյթ, դու յետոյ կը մեղմանաս ու կը մոռնաս առջի դատաստանդ ու կը սկսիս զմեզ եւ մեր օրինազանցութիւնը գովել, թէ ժամանակի ազատութեան համեմատ վարուեցաւ, թէ ազգասիրութիւն գործեց, հոգ չէ թէ օրինաց ցանկը փոքր ինչ քանդուեցաւ. ազգին նիւթական շահն եւս նկատել պէտք է եւ այլն: Թողունք այս դատաստանը ուրիշ անգամ տեսնալու, դառնանք ճառիս նպատակին վերայ:

Ամուսնական ընտրութեան երկրորդ պայմանն է համեմատութիւն երկուստեք կողման հանգամանաց. համեմատութիւն հասակ առ հասակ, համեմատութիւն վիճակ առ վիճակ, համեմատել պէտք է նաեւ երկու ամուսիններու բարքն ու վարք. եւ երկու անմերձաւոր ընտանեաց կեանքն ու յարմարութիւնը: Ամենայն զգուշութեամբ երկուստեք կողմէն նախապէս զուգակշռել պէտք է այս կարեւոր հանգամանքները ու այնպէս հաւանութիւն տալ իրարու: Ապա թէ ոչ՝ շատ անգամ ինչպէս յաճախ կը տեսնամք ընտանեկան կոիւներ, բաժանումներ, անյարմար ու անպատշաճ խնամութենէն յառաջ կուզան ու կը խանգարեն ընտանեկան հանդարտ ու խաղաղ վիճակը: Այս դժուարին ապագայէն ազատելու համար, նոր խնամի եղող ընտանեաց պարտիքն է, որ չը մոռնան երբէք համեմատութեան շահն ու ճշդութիւնը, գիտնալով թէ բովանդակ տիեզերքը համեմատութեան շահով կը կառավարուի: Որչա՛փ անբնական է եւ մեծ խիղճ, երբ բռնութիւն կամ հրապոյր եւ կամ թէ շահ կը ջանան իրարու հետ պատուաստել երկու ամուսինները, որ մին դալար նորատունկ է եւ միւսն հինաւուրց հաստացեալ ծառ, որ աշնան մօտ է, իւր տերեւներ դեղնած պիտի թօթափին, բունը փտած է, եւ ստեղունք գօսանալ սկսած են: Օրհնեալ լինին մեր եկեղեցւոյ սահմանադիր Հայրերը, որ օրինօք հաստատեք են կոյս ընդ կոյսի, այրին ընդ այրւոյ: Ամուսնութեան այս համապատշաճ օրէնք դեռ մեր հայրենի գաւառներէն շատերը երկիւղածութեամբ կը պահեն: Իսկ Պոլիս եւ ուրիշ ծովե-

զերեայ քաղաքները այդ օրէնքը իբր հին ու անպէտ համարելով բարձի թողի եղած է ժողովուրդէն եւ միանգամայն եկեղեցւոյ հայրերէն:

Եթէ մէկն յառաջ բերէ, եթէ որ կտրիճ նորապսակ երիտասարդ մը ամուսին մեռնի տարածամ, նա պարտաւոր է մի այրի կնոջ հետ ամուսնանալ:

Այդ հարցմանն՝ ես ալ մի հարցումն յառաջ բերեմ, եթէ նոյնպէս ապաժամ մեռնի փեսայն՝ այրի մնայ իւր հարսն, որոյ կեանք նոր բացուած գարնան պէս դեռ ծաղկահասակ, կաղաչեմ, որ խօսիս ի՞նչ է քո արդար դատաստանը, դու որ խիղճ կ'ընես նորատի փեսային համար. նոյն խիղճ չե՞ս զգար նորածաղիկ հարսին համար, եւ կ'ուզես, որ նա անամուսին, անպտուղ սեւաքօղ երթայ մինչեւ ի գերեզման: Եթէ փեսայն կ'անձկայ որ դարձեալ կոյս ամուսին մի առնէ կամ ինքն կուսին փեսայ լինի. արդեօք այրի հարսն իրաւունք չունի՞ այդպէս անձկանալ. բիւր անգամ երջանիկ կը համարի զինքն, եթէ բախտաւորի. թող կոյս փեսային՝ գէթ այրի փեսային ամուսին լինել: Մեծ զրկանք է այս կանանց սեռին. մեծ ոճիր է տառապեալ այրիներուն, քանի որ աշխարհիս դատաւորները այր մարդիկ են: Խօսքիս միտքը չը լինի թէ խեղաթիրես, մտադիր ընթերցող, ես չեմ ասեր, որ կիները դատաւորական աթոռ նստին, այլ ասել կ'ուզեմ բանին ճշմարտութիւն, որ ալեւոր դատաւորները, այս դատաստանին մէջ աշտուելով կը վարին, եւ այս բարոյական հարստահարութիւնը տակաւին պիտի ծանրանայ շատ մանկամարդ կիներուն վրայ, քանի որ ժամանակ յոռի ազատութեան զեղծումները կը յաւելու:

Հարսնընտրութեան կարեւոր պայմանները այսչափ միայն յիշելով՝ խօսինք այժմ նշանադրութեան խորհուրդին վերայ որ հանդերձեալ պսակին նախօրհնութիւնն է. զոր կը կատարէ Եկեղեցին հանդերձ վկաներով, ցոյց տալով հրապարակաւ թէ խօսեցեալ կոյսն նշանեցաւ մի երիտասարդի համար. այլ ես ոչ ոք իրաւունք ունի ուրիշի համար խօսել կամ նշան տալ:

Նշանադրութեան խորհուրդ շատ հին աւանդութիւն է, եւ կը տեսնամք զայն նահապետական ընտանեաց մէջ: Աբրահամ նահապետ իւր հաւատարիմ Եղիազար ծառայն ի Խառան կը զրկէ իւր հայրենի ազգատոհմին տունը, որպէս զի Իսահակայ որդւոյն համար հարսնախօս լինի: Տէր կ'առաջնորդէ հաւատա-

րիմ ծառային. Խառանու ջրհորին գլուխ կը գտնէ պարկեշտ Ռերեկայն, հոն Եղիազար կը հաւատայ թէ կոյսն ըղձակաթ է իւր փեսային. այլ եւս չսպասեր ծնողաց հաւանութեան. իսկոյն կը նշանէ դնելով մատնին ի մատն եւ ապարանջաններն ի բազուկ. որ ի կողմանէ փեսային կ'ուղերձի առ հարսն իբրեւ ի նշան հաւանութեան եւ սիրոյ: Այս ընտանեկան պարզ ու անկեղծ սովորութիւնը, որ Աբրահամէն յառաջ թերեւս Նոյի ընտանիքէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր աւանդաբար հասած է:

Երանի՛ թէ մեր հարսնախօսք Եղիազար ծառային պէս հաւատարիմ լինէին, առանց կեղծելոյ, առանց նենգելոյ, առանց ռեւիցէ խարդախ միջոցներ ի գործ դնելոյ՝ սրտի պարզութեամբ կատարէին այդ զգուշաւոր պաշտօնը որ ընտանեկան միութեան առաջին կայն է. զոր պէտք է ամենայն հաւատարմութեամբ եւ լի սիրով ամրապնդել:

Նշանադրութենէն յետոյ՝ նշանուած կուսին սուրբ պարտիքն է, իւր աչքի խանդակաթ սէրը դարձնել միայն նշանի մատանուոյն վերայ. յիշել, միշտ յուշի պահել թէ ինքն նշանուած է, հարս պիտի լինի. այլեւս շիկայ աշխարհիս վերայ իրեն համար ուրիշ ոք բաց իւր փեսայէն, որոյ միայն պէտք է նուիրէ իւր մաքուր կուսական սէր:

Այս պարտիք փոխադարձական է, ոչ միայն հարսին համար, եւ փեսային. որ թէպէտ ինքն աւելի ազատ է, ազատարար կը շրջի ամենուրեք հրապարակի մէջ, այլ պէտք է փակէ իւր աչքը, ամփոփէ իւր միտքը, պահէ իւր սրտին ամբօութիւնը եւ ոչ զոք տեսնալ ուզէ բացի իւր նշանած կուսէն: Նա թէպէտ չունի մատանի յուշարար, ոսկի եւ ադամանդ. մատանի իւր հզօր սէրն է, որով կը կապէ նա իւր անձկալուոյն հետը, մահ եւ աշխարհ կարող չեն զայն քանդել, եթէ չքանդէ իւր ձեռք եւ մերթ եւս նենգաւորին դաւ:

Արեւմտեան քաղաքակիրթ ազգաց մէջ իբրեւ ընտանեկան սովորութիւնը՝ թոյլատրուած է. նշանուած կոյսն եւ երիտասարդն ամուսնութենէն յառաջ կարող են իրարու հետ յաճախ եւ ազատարար տեսնուիլ, խօսիլ եւ զբօսնուլ ընկերութեան մէջ եւ առ տնին: Պոլսոյ եւ ուրիշ մի քանի քաղաքաց մէջ եւս մըտեր է այդ ազատ վարմունքը եւ հայ ընտանիքն եւս սկսած են սոյն ազատութեան փափաքիլ: Սակայն այսպիսի ազատ վարմանց ու տեսութեանց մէջ, կատարեալ կրթութիւն եւ դաստիա-

րակութիւն պէտք է, առաւել եւս կրօնի երկիւղածութիւն եւ պատկառանաց շնորհ:

Թող չպարծի արդի աշխարհ թէ իւր ուսեալ եւ կրթեալ զաւակները Յակովբ նահապետի շափ ժուժկալութեան շնորհ ունին. որ եօթն տարի ամբողջ իւր նշանած ու սիրեցեալ Ռաբէլին համար հովուական ազատ կեանքով ժուժկալեց Խառանու արձակ գաշտերուն մէջ: Այս պարզ հովուին սքանչելի ժուժկալութեան վերայ չգիտեմ արդի ազատավար երիտասարդութիւնը ի՞նչ դատաստան կ'ընէ, կը զարմանա՞յ, թէ ծաղր կ'արձակէ որ Յակովբը ապուշ ու անզգայ մարդ եղեր է:

Իսկ մեր հայրենեաց այլ եւ այլ գաւառներու նախնական սովորութիւնք մանաւանդ քաղաքներու մէջ դժուարութեամբ կը թոյլատրեն այդ ազատ վարմունքը: Բայց շինական կեանքի մէջ բնապէս եւ առ հարկի ազատ թողուած է թերեւս նահապետական դարէն ի վեր: Վասն զի գեղերու փոքր վիճակ, դաշտային ազատավայր կեանք եւ աշխատութիւն միշտ կը ներեն, որ գիւղի աղջկունք բացերես խառն շրջին երիտասարդաց հետ. որոց համար գիւղական պարզ կեանք դաշտեր, լեռներ, աղբիւրներու գլուխները կը համարուին իբրեւ հասարակաց պարտէզ. ուր ընկերաբար կը վարին կը տեսնուին եւ կը խօսին. միայն թէ նշանուելէն յետոյ՝ կոյսն պարտաւոր է իւր պատկառանաց քօղով ծածկուիլ միշտ ի պատիւ փեսային. եւ միանգամայն ցոյց տալով թէ ինքն նուիրեալ է եւ այլ եւս ազատ չէ:

Բայց դարձեալ գիւղական պարզ ընտանեկան կեանքն եւս ազատ չէ պատահական զեղծմունքներէ. ուր մերթ ընդ մերթ առեւանգութիւնք կը լինին. որոց ըստ մեծի մասին պատճառը ծնողաց խստասիրտ յամառութիւնը եւ ընծայասիրութեան բաղձանքն է. որ շատ ու զանազան պարգեւները կը պահանջեն փեսային կողմէն. որով միայն կը գիջանին եւ կը հաւանին իրենց աղջիկը տալ: Եւ երբ այս վատ սակարկութիւն չի յաջողի եւ միւս կողմէն երբ կոյսն ու երիտասարդը սրտիւ կապուած են իրարու հետը, անշուշտ սէրը կը յաղթահարէ եւ առեւանգող երիտասարդը մեղադրանաց արժանի է, այլ առաւել մեղապարտ կը համարուին աղջկան ծնողքը, որ իրեն ազատ զաւակը իբրեւ գերի ստրկաբար ի վաճառ կը հանեն ոտնահարելով մարդոյն եւ սիրոյն պատիւը. որոց թանգ եւ արժա-

նաւոր գինը՝ միայն փեսային բարոյական արժանիք եւ սէրն է եւ ոչ թէ ուրիշ նիւթական վճարք:

Կարգ եկաւ, չի մոռնանք. խօսինք նաեւ Պոլսոյ եւ ուրիշ քաղաքաց ընտանեկան այս նորամուտ, օտար ուսումին եւ վատթար սովորութեան վերայ. որոյ սակարկութեան եղանակն առաւել պարսաւելի է: Վասն զի անդ երբ գաւառացի գիւղական ընտանիքը հարսնախօսութեան մէջ իրենց աղջիկները ի վաճառ կը հանեն. աստ քաղաքակրթութեան մէջ բնակող ընտանիքը՝ երիտասարդները ի վաճառ կը հանեն: Ձեզ հրաւեր կը կարդամ ազգի դատաւորներ, դատեցէք ու վճռեցէք. այս երկու վաճառահանութեան եղանակէն ո՞րն է առաւել վատթարագոյն. երկուքն եւս հաւասար ստրկութիւն չէ՞: Սակայն շինական ընտանիքը, ուր ռամկավարութեամբ հանդերձ թերեւս արդարանայ քաղաքակրթութեան առաջ. որ կնոջ պատիւ եւ արժանաւորութիւնը բարձրացոյց. գուցէ բնապէս զգալով այս գիւղացի ժողովուրդը թանկագին վաճառել կ'ուզէ զայն: Իսկ մեր քաղաքակիրթ ընտանիքը երբ երիտասարդները ի վաճառ կը հանեն ի՞նչ միտք ու նպատակ ունին. արդեօք այնպէս կը համարին թէ այր մարդ առաւել բարձր ու թանկագին է, յառաջ բերելով այն բանը՝ թէ Պօղոս գնահատեր է. այր մարդը՝ գլուխ կնոջ անուանելով. անշուշտ գիտոյն պատուականութիւն բարձր է. պէտք է մեծագնի վաճառել: Երանի՜ թէ այդպէս լինէր, այր մարդիկ ճանչնային իրենց նախապատուութեան պարտիքը, ճանչնային ամուսնական սիրոյն անգին արժանաւորութիւնը եւ զայն շփոխէին նիւթական դրամին եւ ընչից հետը:

Այլ գիտեմ ես, ձեր նպատակն այդ չէ, ո՛վ դուք շահավաճառ ընտանիքը. կ'աղաչեմ մի զայրանաք, թէ այս անունով կը կոչեմ ըձեզ. շահագոյտութիւն հրապարակի վաճառանոցէն ելաւ եւ ձեր սիրտը մտաւ, ամուսնական սէրը մեռցուց. ամուսնութիւնը առեւտուրի փոխեց. դուք օրիորդին շափազանց օժիտներով կամ սակարկեալ գումարով եւ այսպիսի անարգ ու նուաստ միջոցներով կ'ուզէք ձեր որդւոց ապագայ կեանք պատրաստել: Մեր իմաստուն նախահայրը միայն մի անօժիտ կին բաւ համարեց իբրեւ իւր կենակից ընկեր եւ զայն բարոյական կեանք կոչեց: Դուք Աստուծոյ այս պարգեւած կեանքը շատ չհամարելով՝ կ'ուզէք որ կնոջ բերած նիւթական կեանքով ապրիք. կ'ուզէք որ կինը իւր հաց, իւր հանդերձը, իւր հայրենի

տնէ՞ն բերէ: Վա՛շ, որչա՞փ շատ գոհ կը լինիք եթէ իւր էրկան համար մեծագումար դրամագլուխ մի եւս հետը բերէ եւ նուիրէ. հոգ չէ թէ սիրտ եւ սէր չը նուիրէ. հոգ չէ թէ կրթութիւն եւ կնոջ վայելուչ արժանաւոր ձիրքերը շունենայ:

Յողում ձեր ծնողքը, ուղղակի ձեզ հետ խօսիմ, ո՛վ դուք ամուսնացող երիտասարդք Հայոց, չգիտեմ ձեր հայրեր, մայրեր եւ ընտանիքը, ձեր ամուսնութիւնը շահավաճառութեան միջոց կը համարին, եւ բարուք կը դատին առանց ձեր քրտանց՝ ձեր բախտը պատրաստել, դուք կը հաւանի՞ք, կը գիշանի՞ք եւ կը նուաստանա՞ք այնչափ, որ կնոջ հացով ապրիք, կնոջ շունորհիւ ընկերութեան մէջ պատիւ ունենաք եւ յայնժամ պարծի կին թէ ես հարստացուցի զայրս եւ այլն:

Եթէ ասէք թող մեր կիները մեզ հարստութիւն բերեն. թող նոցա բարոյական արժանաւորութիւնը պակաս լինի. այդ հաշիւը ներկայ աշխարհիս մէջ աւելորդ է. մարդիկ ինչպէս կ'ուզեն թող դատեն:

Եթէ այսպէս, ուրեմն ցոյց կուտաք, թէ պարտուց եւ իրաւանց կշիռ չունիք. պատուոյ զգացումն չունիք, արութեան վայելուչ մեծամնծն ոգի չունիք: Ցոյց կուտաք նաեւ թէ անզորժ էք. անարուեստ էք, անվաստակ էք. պարապորդ կը շրջիք, բախտի միայն սիրահար էք, հայրենի արհեստները կը մերժէք, ցածութիւն կը համարիք. որպէս թէ մտքով, կրթութեամբ բարձրանալով ազնուացած էք. երկաթագործի, կօշկակարի եւ դերձակի խանութէն անցնիլ չէք ուզեր. դէպի Բարձր դուռը կը հայիք, կառավարութեան պաշտօնեաները կ'ուզէք. դոյզն քրտինքով ամսական առնել կը բաղձաք. չը տեսնալով նոցա վիճակը, որոց կեանքն եւ սկզբունքն այդ է միայն: Կամ գէթ գիշանելով վաճառականութեան եւ կամ գրագրութեան կը ցանկաք: Բարի է ձեր այս ցանկութիւնը, միայն թէ դրամագլուխ կը պակսի:

Արդեօք սորա համա՞ր դուք ամուսնութիւն կը սիրէք. թերեւս այդ միջոցով կարենաք մի դրամագլուխ ձեռք բերել. երանի՜ թէ կարենայիք զայն իմաստութեամբ ի գործ դնել, երանի՜ թէ բախտի այն կորստական հրապարակը մոռնայիք, ընտրէիք միայն շահավաճառութեան վաստակը, ինչ որ արդար եւ ապահով է:

Երիտասարդք Հայոց, դուք սովորական խօսք մի ունիք, զոր յառաջ կը բերէք իբրեւ իրաւացի փաստ. ուստի տրտունջ

բառնալով կ'ըսէք. թէ մենք հարսնցու օրիորդներէն որչափ հարստութիւն պահանջեմք, այդ դարձեալ նոցա տարապայման պճնասիրութեան համար է. այլ քննենք արդ թէ պճնասիրութիւնն եւս որո՞ց համար է: Փաստաբանող կիները քաջ պատասխան կու տան, թէ մեր պճնասիրութեան պատճառը՝ միայն մեր վայելչասէր բնաւորութիւն կամ խաբուսիկ նորասիրութիւն չէ, ինչպէս կը կարծուի, այլ առաւել այր մարդոց աչքին հաճոյասիրութեան կերպերով հաճոյանալ:

Ուրեմն յայտ է թէ դուք եւս հրապուրուած էք եւ իրօք կը սիրէք պճնասիրութեան կերպերով հաճոյանալ:

Ուրեմն յայտ է թէ դուք եւս հրապուրուած էք եւ իրօք կը սիրէք պճնասիրութեան ցոյցերը. միթէ կիներն ապո՞ւշ են, փորձել չգիտե՞ն: Ապա թէ ո՛չ իշխանութեան կշիռը ձեր ձեռքն է. շափ ու սահման դրէք, դուք այր մարդիկ էք. կնոջ տիրակա՞ն գլուխ էք, հեղինակութիւն ունիք, հանճար ունիք, ուսեալ էք. կրթութեամբ կը պարծիք. շահավաճառութիւն, վաստակ, գանձ, տնտեսութիւն, ամէն բան ձեր կամաց ձեռքն է. աշխատեցէք, հասկցուցէք կնոջ որ պճնասիրութիւնը՝ ձեզ համար հաճելի չէ. հասկցուցէք թէ ունայնասիրութիւն է, կարճատուութիւն է, սնոտի մսխանք է, տնաւերութիւն է, վախճանը չբաւորութիւն է, եւ ի վերջոյ ընտանեկան բարեկեցիկ կեանքն ու երջանկութիւն կը բառնայ եւ այլն:

Հասկցուցէք նաեւ թէ կնոջ ճշմարիտ փառքն ու զարդն արտաքին փայլող ու մաշածոյ հանդերձին վերայ չի կայանար, այլ առաւել նորա ներքին ոգւոյ արտափայլող գեղեցկութեան վերայ. որ է համեստութիւն, անկեղծ ամուսնասիրութիւն, հաւատարմութիւն, երկիրաժոծութիւն, հնազանդութիւն, զաւակաց դաստիարակութիւն, տանտիկնութիւն և տնտեսող խնայութիւն, եւ այլն: Յոյց տուէք թէ առաքինի կնոջ նկարագիրն այս է, եւ իսկապէս այս է միայն նորա ճշմարիտ գեղեցկութեան փառքն, որ ոչ կեղծանի եւ ոչ ծաղկի նման կը թոռմի:

Իսկ եթէ տակաւին չհամոզուին կիները, դուք անպարտ էք. թողէք, ձեռնթափ եղիք թող նոքա ունայն գարդին եւ զեղխութեան հետն ամուսնանան, որոտ անձնատուր եղած են սրտով ու հոգւով:

Այլ դուք սպասեցէք, երիտասարդք Հայոց, ժամանակ բերաւ այս զեղխութեան օրերը, ժամանակ դարձեալ պիտի բերէ զգաստութեան օրերը, յորում դուք եւ կիները պիտի սթափիք առհասարակ այս նոր խելագարութենէն, եւ անազան ուրեմն պիտի ճանչնաք, ձեր անցելոյն յոռի ընթացքը եւ պիտի գիտնաք թէ ճշմարիտ ամուսնութեան պայմանը սէրն է, որ սերտ կը կապէ երկու ամուսնեաց սրտերը ի միութիւն, ադամանդ, ոսկի, եւ այլն հարստութիւնները կարող չեն պինդ պահել այդ սուրբ կապը, երբ դոքա սպառին՝ իսկոյն կը քանդուին այն ամէն կեղծեալ կապերը, որ կամ փեսային ճոխութիւն եւ կամ հարսին հարուստ օժիտները կը կապեն: Ես տեսայ Հայոց Պատրիարքարանի դատարանին մէջ եւ կը վկայեմ այսօր թէ այդպիսի կապերը որչափ դիւրախզելի են: Վասն զի երբ ամուսնական սէրը՝ նիւթին վերայ հաստատուի, նիւթը կը սպառի, սէրը տեղի կուտայ իսկ երբ բնական պարզ եւ ճշմարիտ սիրոյ վերայ հաստատուի, մինչ ի գերեզման անշարժ կը մնայ միութեան շէնքը, եւ ոչ երբէք սպառելով կը չբաւորի սիրոյ հարստութիւնը: Երջանիկ են այդ սիրով միաւորեալ ամուսինքը, որ իրենց ընտանեկան կենաց հիմն՝ միայն սիրոյ վիմին վերայ կը հաստատեն, իմաստութեամբ խորհելով՝ թէ այդ կենդանի սիրոյ հիմն է, որ կարող է միայն անկործանելի հաստատուն պահել ընտանեկան կեանքին երերուն շէնքը՝ աշխարհին հողմերուն եւ հեղեղներուն բաղխման առաջ:

Բաւ համարելով այսքան՝ կ'աւարտեմ հարսնախօսութեան ճառը, կը յորդորեմ զձեզ եւ կ'աղօթեմ ձեզ համար, երիտասարդք եւ կուսանք Հայոց, որ դուք զգաստութեամբ խորհիք. դառնայք ներկայ կորստեան ճանապարհէն, ի բաց թողուք արտաքին նիւթական կապերն. ճանչնաք ամուսնական սիրոյ բարձր խորհուրդը. եւ միայն եկեղեցւոյ պատուիրանին համեմատ սուրբ սիրով կապուիք. զոր կ'ամրապնդէ Աստուծոյ բանին հրգօր ձեռքը, որով միայն կապեց դրախտի ընտանիքը:

Ը.

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Բ

Ե Ի

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՊՍԱԿԻՆ

ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ՝ պսակի սուրբ խորհուրդին հրապարակական ու հանդիսաւոր արարողութիւնն է. եւ շատ վայելուչ է՝ թէ որ ասեմք մարդոյն նոր կենաց մուտն եւ տօնահանդէսն է. ուր կը համախմբին շնորհաւոր ուրախակցութեան համար, ազգականք, բարեկամք, ու դրացիք: Այս մարմնաւոր խմբին հետը կը խըմբակցի Եկեղեցւոյ հոգեւոր խումբն. եւ իւր օրհնութիւն տալով կ'օրհնէ թագաւոր փեսային եւ թագուհի հարսին պսակը եւ Աստուածային օրհնութեամբ կը նուիրագործէ երկու ամուսնացելոց դաշնադրութիւնը, զոր ի մի մարմին զուգելով երկու լծակից ամուսինները՝ կը յայտարարէ թէ այսուհետեւ անբաժանելի են: Միայն քահանային ձեռք չէ, որ կը կապէ զպսակն. այլ պէտք է հաւատալ թէ Աստուած դրախտին վճռով միացուց զիրենք. մարդ կարող չէ բաժնել միմեկի ի մահ եւ գերեզման: Այս խորհրդական դաշնագրին վերայ իբրեւ վկայ ձեռն կը դնեն հաշն իւր թելով, Աւետարան իւր բանին, պաշտօնեայք օրհնութեամբ եւ սոցա հետ ժողովուրդը միաձայնելով կը գոչէ ամէն, եղիցի՛ եղիցի՛:

Դաւիթ իւր սաղմոսին երգը հարսին ականջ նուագելով՝ կը հրաւիրէ զինքն ի տուն փեսային. «Լո՛ւր դուստր եւ տե՛ս, խոնարհեցո՛՛ զունկն քո, մոռա զժողովուրդ քո եւ զտուն հօր քո, զի ցանկացաւ թագաւոր գեղոյ քո»: Իսկ Սողոմոն իւր բարձրախորհուրդ երգով բարբառել կուտայ փեսային առ հարսն. «Ահաւասիկ կաս, գեղեցիկ մերձաւոր իմ. աչք քո աղանիք. բա՛ց ի լուսննէդ բումմէ»:

Եկեղեցին այսպէս աւարտելով պսակին մեծ խորհուրդը, այնուհետեւ ներելով կը թոյլատրէ որ հարսնետոբ սկսին իրենց պարերգութիւն եւ թմբուկը: Այդ եւս առանց նշանակութեան չէ, զոր վայելուչ կերպիւ կը բացատրէ Շնորհալի Սուրբ հայրապետ

իւր Ընդհանրական թղթոց մէջ. թէ հարսանեաց թմբուկն բարձրագոյնելով ձայն կուտայ լսող ժողովուրդին ու կ'իմացնէ. որ հարսանիքը խաւարին տակ ծածկուած գաղտնի շարութիւն չէ. այլ Եկեղեցւոյն առաջ, լուսոյն առաջ, հրապարակի մէջ, անպատրուակ ճշմարտութիւն է: Ահաւասիկ եւ մենք մեր ուրախութեան թմբուկը զարնելով իբրեւ մունետիկ բարձրաձայն կը քարոզեմք. թող լսէ ու տեսնայ բոլոր ժողովուրդը: Վասն զի ամուսնութեան զաւակներ միայն ծնողաց սեպհականութիւն չէ, այլ եւ ժողովուրդին իրաւունքն է, յիշէ ու ճանշնայ իւր նորածին անդամները. թէ արդեօք հարազատ ծնունդ են նոքա սուրբ եւ պարկեշտ ամուսնութեան: Եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդին զաւակները պէտք է սուրբ ամուսնութեան յայտնի դրոշմն ունենան. եւ ժողովուրդն այդ իսկական դրոշմով ճանշնայ եւ իւր զաւակները. ապա թէ ոչ, ոչինչ զանազանութիւններ չէին լինէր պոռնըկորդոյն եւ սուրբ ամուսնութեան ծնունդներու մէջ:

Կը խորհիմ թէ աշխարհիս ուրախութեան այլ եւ այլ մեծամեծ հանդէսները, կարելի՞ է համեմատել հարսանեաց ուրախութեան հետը: Ոչ թագաւորաց թագադրութեան աշխարհախումբ հանդէսը, ոչ պալատներու եւ իշխանաց մեծակոչ խրախճանք, եւ ոչ եւս ժողովրդոց դասին զուարճական խնճոյքները արժանի են համեմատելու: Ես այնպէս կը համարիմ թէ հարսանեաց սոսկ մի թմբուկը՝ Իտալական նուագներէն ուրախարար է. եւ շինականի փեսայն՝ բարձր է թագապսակ թագաւորէն: Վասն զի աշխարհիս այլ ամէն ուրախութիւնք միայն զրաւական զբօսանք են մարդոյն ունայնասէր մտաց, յորում պահ մի հաճոյք, հրճուանք, փառք կը զգայ. այլ երբէք շանցնիր սրտի ցանկութեան անհուն բաղձանքը՝ դարձեալ կուգայ եւ կը տիրէ մելամաղձիկ տխրութիւնը:

Իսկ հարսանեաց ուրախութիւնը իւր սուրբ նպատակով հանդերձ՝ մարդոյն կենաց համար տիրապէս կեանք է եւ ուրախութիւն. զի միոյն մէջ կեանքը իւր անշափ ցանկասէր տենչանքներով վերջապէս կը մաշի եւ կը սպառի. բայց միւսին մէջ կեանքն անթառամ կը մնայ, եւ Եկեղեցւոյ պարտէզ իւր նորաբոյս ծաղիկներով կը ծաղկազարդի: Թէպէտ մարդոյն կենաց աշուն կը հասնի եւ կը թօթափէ զայն գերեզմանի մէջ, ինչպէս դեղնած տերեւն ի ծառէն: Սակայն առաքինի մարդ, որ հարսանեաց օրհնութեամբ իւր տոհմական ընտանիք եւ սերունդը կեն-

դանի կը պահէ՝ նա միշտ կ'ապրի եւ կենդանի կը մնայ. զի նորա կեանքը յաջորդաբար իւր զաւակներն կը շարունակեն:

Խօսինք այժմ հարսանեաց ուրախութեան եղանակին եւ պայմանին վերայ: Ճշմարիտ է, որ հարսանիքը ընտանեկան ուրախութեան մեծ օրն է. ո՛վ կարող է ասել, մի՛ ուտեր, մի՛ խմեր, մի՛ երգեր, մի՛ պարեր, մի՛ զուարճանար, զի այդ ամէն հարսանեաց ուրախութեան կարեւոր պայմաններն են, միայն թէ չափով, կշռով եւ պարկեշտութեամբ լինին:

Երանի՛ թէ ծնողք, որ հարսանեաց կազմութեան հանդիսադիր են եւ հարսնետրք, որ կամ ազգական եւ բարեկամ են առ հասարակ՝ լաւ ճանչնալին հարսանեաց նշանակութիւն, պատիւ եւ նորա խորհրդական մեծութիւնը, որով թերեւս մեծ զգաստութեամբ զգուշանալին անմեղ ուրախութեան հետը՝ մեղք չի խառնել: Եւ դու գիտե՞ս, ընթերցող, թէ ի՞նչ է այս մեղք, որ հարսանեաց մէջ գիտես թէ մարդիկ սովորած են գործել եւ մեղք չի համարել: Այս մեղքն է անշահաւորութիւնը ամէն վայելմանց մէջ, զեղխութիւն սեղանոյ, զեղխութիւն այլ եւ այլ հանդերձանաց, զեղխութիւն արբեցութեան. եւ այլ այսպիսի զեղծմունքները, յորոց շատ անգամ կոխ կը ծնանի, եւ հարսանեաց տուն՝ սգոյ տուն կը դառնայ. մերթ եւս երկու խնամիններու նոր ընտանեկան ազգակցութեան կապը կը խզէ: Արբեցութիւնը միայն կոխ չի հաներ, այլ երբեմն եւս անհամեստ կերպեր եւ շարժմունքները յառաջ կը բերէ. զոր օրինակ անպարկեշտ խեղկատակութիւնք՝ ծաղրութեան համար. անվայել եւ լկտի խենեշանքները, որք առ հասարակ պարկեշտութիւն եւ պատկառանք սիրող ընտանեաց համար պէտք է զգուելի համարուին. եւ խորշին այդպիսի կատակերգու հարսնետրներէն. որ հարսանեաց պատիւ եւ ընտանեկան ուրախակցութիւնը՝ խաղ կը համարին. քաղաքավարութեան, վայելչութեան շնորհը կ'արհամարհեն, եւ միանգամայն գայթակղութիւն կը լինին պարկեշտ ընտանեաց եւ իրենց մատաղ զակներուն. որք բնապէս ծաղր կը սիրեն եւ միշտ հակամէտ են կատակով զբօսնուլ: Յոռի խեղկատակութիւնը միայն տղայոց համար հաճոյական խաղ կամ զբօսանք չէ. այլ առաւել տղայամիտ մարդկանց, որոց ճշգրիտ օրինակը կը տեսնուի թատրոններու մէջ. երբ ի վերջոյ զաւելջտական խաղ մի կ'սկսի, ինչպէ՞ս ամէնքն ի միասին ծաղր կ'արձակեն: Զարմանալ պէտք չէ. զի մարդիկ յաւէտ ծաղրի եւ կատակի կեանք

կը սիրեն քան թէ լուրջ, ծանր եւ զգաստ կեանք: Զմեղադրենք ժողովրդական ընտանիքը, թէ ոմանք իրենց հարսանեաց ուրախութեան օրը միայն դիպուածով այդ խեղկատակութեան կեղծմունքները կը սիրեն. երբ աշխարհիս պալատականաց, իշխանաց, ազնուականաց հաճոյական կեանքն խեղկատակութիւն է. սորա համար է իսկ, որ խեղկատակ աղուէս ու կապիկ միմոսները նոցա դռները կը յաճախեն:

Խօսիլ չեմ ուզեր ինչպէս խօսեցայ ու գրեցի վերը, որ հարսանեաց տօնը լուրջ եւ անձայն լուծեամբ կատարուի. ո՛չ. Եկեղեցին ներելով կը թոյլատրէ, որ հարսանեաց մանկունք երգեն ու պարեն, մինչ փեսան ընդ նոսա է, ինչպէս կը խօսի Յիսուս. միայն թէ քրիստոնէական պարկեշտութիւն, ընտանեկան պատիւ, եւ վայելուչ քաղաքավարութեան պարտիքները շոտուին, կարծելով թէ հարսանիքը՝ ծայրայեղ ազատութիւն եւ ուրախութիւն կը նշանակէ. որոյ վախճանը միշտ տրտմանիք հետեւանքներն են: Յաւով ու փորձառութեամբ կը խօսիմ. որ հարսանեկան չափազանցութիւնք՝ ոչ միայն թագաւորին թագն ու պսակ քօղածածուկ հարսին պատկառանքը կը քամահրեն. այլ եւ Եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդի վեհութեանէն շակնածելով՝ առանց երկիւղածութեան կը վարին: Բաւ չէ այս, շատ անգամ եւս պսակադիր սուրբ տաճարի գաւթին մէջ Բաղդասարի արբեցութեան խրախճան կը կազմուի. արբեցողաց բարձրաձայն աղաղակներով՝ պաշտօնէից աղօթքին եւ շարականին օրհներգութեան ձայները կը խանգարուին:

Յյս ուսմիկ եւ գոեճկական վարմունքը գրեթէ քիչ ժամանակ յառաջ առ հասարակ տիրած էր Հայոց այլեւայլ գաւառներու մէջ, բայց արդի ժամանակը բաւական չափաւորուած է, եւ այս զգաստութեան շնորհը՝ յայտ է որ դպրոց եւ ուսմունքը իրենց լուսով փոքր ի շատէ ծաւալեցին մեր ժողովրդոց վերայ. եւ ժամանակին անձկութիւնը պարտաւորեց Հայոց աղքատ ընտանիքը իրենց յոռի ընթացքը ուղղել, եւ թողուլ նաեւ եօթնօրեայ հարսանիքը, այն զեղիս ու շուրջ ծախքերը. որ միայն ուտելու եւ խմելու համար կը պատրաստուէին. հարսանեաց տունը իւր ամէն լիութենէն կը դատարկուէր: Ո՛վ չի գիտեր թէ եօթնօրեայ հարսանեաց պատրաստութիւնը բաւական կը լինէր թերեւս մի ընտանիքը մինչեւ երկու տարի չափաւոր կեանքով պահել: Ես չեմ յիշեր մեր գաւառացի ազգայնոց թէ քաղաքացի եւ

թէ գիւղացի ընտանեաց այն մասն. որ պարտքով հարսնիքը կ'ընեն. պարտքով այդ անպէտ ծախքերը կը հոգան. կ'անցնի հարսանիքը, եւ ուրախութիւնը կը տեւէ մի փոքր ժամանակ. եւ ա՛հա փեսան կը պարտաւորի թողուլ ընտանիքը եւ նորահարսին ամուսնական քաղցր սէրը՝ երթալ ի պանդխտութիւն, հոգալ իւր պարտքը եւ միանգամայն խեղճուկ ընտանեաց պարէն հայթայթել: Երկու պսակաւորաց համար այս միջոցն քանի դառն ու դժուարին է. փեսան իւր պանդխտութեան մէջ, հարսն իւր սեւաքօղ առագաստին մէջ. սրտամաշ անձկութեամբ օրերը կ'անցնեն. որոց կեանքը լի է ամենայն դառնութեամբ. մանաւանդ երբ պանդուխտ ամուսին իւր պարտիքը կը մոռնայ, եւ իւր վշտացեալ կիներ հացի կեանքէն եւս կը զրկէ, սիրոյ կեանքը զլանալէն յետոյ: Ես շեմ ուզեք այս կեանքին դառնութիւնը իւր ամէն մասերով նկարագրել. այլ կը թողում այլում տեղուջ դորա տխուր պատկերը հանել. կը թողում նաեւ որ մեր պանդուխտ եղբարք այդ կեանքին դառնութիւնը ինքնին ճաշակելով զգան. խղճան ու ճանշնան իրենց ամուսնական սուրբ պարտիքները:

Ժամանակ եւ ժողովուրդի զարգացումն համառօտեց եօթնօրեայ հարսանիքն թէ գաւառաց եւ թէ նոյն իսկ մայրաքաղաքիս մէջ. ուտելեաց եւ ըմպելեաց ընդունայն ծախսերը զրեթէ կը վերջանան հետզհետէ: Սակայն ժամանակն եւ անկատար ազատ քաղաքակրթութիւնն՝ զեղխութեան եւ շռայլութեան ուրիշ մասերը աւելի բազմապատկեց, հանդերձի եւ նորասիրութեան այլ եւ այլ պերճանքները. ոսկեկիտուած, ադամանդեայ եւ այլն մեծագին քարերով մատանի, պսակ, ոսկեշղթայ, մանեակ եւ այլ Եւրոպական նորանոր զարդերը մտցուց մեր ընտանեկան կեանքին մէջ. որով շատ ընտանիք այդ ճոխ հանդերձանաց պատրաստութեան համար ձեռնթափ լինելով՝ կը կասին ամուսնական կեանքէն. որպէս թէ ադամանդ եւ ոսկեզարդերը՝ ամուսնական կեանքին համար հացին շափ կարեւոր պիտոյք են:

Առաւել զարմանալին եւ ցաւալին այն է, որ հասարակ ժողովրդեան ընտանիքն եւս այդ պերճանաց բաղձանքն զւնին առանց կշռելոյ իրենց շափն ու վիճակը, կը կարծեն թէ ադամանդն ու ոսկեզարդն անհրաժեշտ օժիտներ են հարսին, եւ թէ այս ինչ կամ այն ինչ հանդերձանքներք պէտք են հարսանիք

կազմելու համար: Այդ ապրուստի կարօտ ընտանիքը այնպէս կ'երեւակայեն եւ կ'երազեն միշտ թէ՛ կօշկակար, երկաթագործ, դերձակ եւ արհեստաւոր ժողովուրդներ կարող են աշխարհիս պալատականաց, հարուստ ազնուականաց հետը մրցիլ եւ նոյն պերճութեամբ ու կեանքով ապրիլ:

Մենք շենք մեղադրեք, գիտենք թէ մարդոց բաղձանքն ազատ եւ անզուսպ է. այլ ի՞նչ օգուտ ունի այդպիսի բաղձանաց ձգտումն. երբ մարդն բուն կեանքի հացէն եւ ամուսնութենէն կը զրկէ: Ի՞նչ օգուտ ունին նմանապէս հարսանեաց պատրաստութեան այն մեծամեծ հոգերը, երբ ամուսնութենէն յետոյ ընտանեկան կեանքին վերայ բազում հոգեքը կը յաւելնուն, հացի աշխատաւորներն մարմնով մաշուելէն յետոյ՝ շարաշար հագածութեամբ եւս հոգի եւ կեանք կը մաշեն: Եւ թէ հարցնես թէ ինչո՞ւ կը մաշիս, նա քեզ պատասխան կուտայ, թէ կին առի, ամուսնացայ, ծախուց հաշիւ ծանրացաւ. վասն զի ճոխ հարսանիք արարի, Ֆրանսիական սեղան յօրինեցի, թողով Հայոց գինին, Պօրտոյի շեշերով շատ կենաց բաժակները պարպեցին հարսնետրք, քսան տեսակ կերակուր եւ ուրիշ անուշեղէն համեմները պատրաստեցի եւ այլն: Թող այս, որչա՞փ գումար վասնեցի՝ ադամանդի ոսկեզարդուց եւ այլ կերպասեղէն զգեստուց համար: Ամբողջ դրամագլուխս գրեթէ ոչնչացաւ, երջանիկ պիտի լինէի՝ թշուառացայ:

Խեղճ նոր ամուսնացող երիտասարդը անագան ուրեմն կը զղջայ կստրջանայ իւր ընդունայն ծախքերուն համար. երանի՛ թէ նախատեսութեամբ գուշակէր այդ օրը, իւր հարսանիք եւ այլ ամուսնական ծախքերը, ու շտեմնէր այդ նեղ ու դառնաբեր ապագան. որ հարսանեաց ուրախութեան յաջորդող տխուր հագածութեան կեանքն է:

Վերջ տանք հարսանեաց ճառին, եւ խրատ տանք ձեզ, Հայոց ընտանիք, նախատես ու սրատես եղիք. այդ շար ապագան հարսանիքէն ամուսնութենէն յառաջ գուշակեցէք. թողէք հարսանեաց զեղխութեան պէտքերը, թողէք զարդուց շռայլական պերճանքները, ճանչցէք պատուական եւ սուրբ ամուսնութեան ճշմարիտ պայմանները. որ ոչ հարսանեաց մեծամեծ պատրաստութիւնքն են, ոչ ոսկին է, ոչ ադամանդ է եւ ոչ եւս շքեղ զարդերու ցուցամոլութիւնք: Դոքա իբրեւ փուշ կը հեղձանեն ամուսնացելոց ծաղկեալ սէրը: Մի հաւատաք նոցա, որք այն-

պէս կը կարծեն թէ կնոջ արտաքին շքեղ զարդը՝ կը յաւելու սէրը եւ կը զօրացնէ, ո՛չ, այդպէս չէ. փորձ եւ աշխարհ վկայ թող լինին, որ զարդն ու պերճանքը սէրը կը նուաճեն. սորա համար է որ շատ անգամ շատ ընտանեաց կեանքէն ծաղիկ սէր կը ցամքի եւ կը թօշնի, երբ կնոջ զարդն ու պերճանք պակսին:

Ուստի աղօթել պէտք է այդպիսի ընտանեաց համար որ զգաստանան, ամուսնութեան ներքին ու ճշմարիտ սէրը՝ արտաքին պաճուճանաց հետ չի խառնեն. ստոյգ կշռելով եւ համեմատելով. որ զարդի պաճուճանքը ամուսնական անբիծ սիրոյն հետ երբեք կշիռ եւ նմանութիւն չունի: Բիւր մեղադրանաց արժանի է այն կինը որ կը դրժէ եւ կը մերժէ զսէր, եւ զարդն առաւել կը խնդրէ: Իսկ բիւր գովութեանց արժանի է այն կինը, որուն համար զարդ, պերճանք, ադամանդ, ամենայն ինչ իւր ամուսին եւ նորա սէրն է եւ պատիւը:

Ուստի յորդոր կարդամ հայրաբար բոլոր ամուսնացելոց որ ի բաց թողուն ընդունայն պերճանքներ, որ սեղանին հաց կը բառնան, փոխանակ լիութեան չքաւորութիւն կը տիրէ եւ այնուհետեւ կ'սկսի խռովութիւն, վասն զի սիրոյ կեանք ամրապինդ պահելու համար, միթէ մի գլխաւոր պայմանն եւս հացի կեանք չէ՞:

Թ.

ԿՈՉՈՒՄՆ ՆԱՐՍԻՆ

ԵՒ

ՓԵՍԱՅԻՆ

Այս կոշումն սուրբ եւ նուիրական է: Արարչին տիրական օրէնքն է, Դրախտի օրհնութեան ձայնն է, երկու զուգակցաց միութեան հրաման եւ հրաւերն է, որով զհարսն ի մայրութիւն կը կոչե, զճնաղջն ի հայրութիւն:

Երկու պսակաւոր այս գորովալի եւ խորհրդական բարձր անունները նոր կ'ստանան, եւ տիրապէս այն օրէն՝ երբ իրենց անդրանիկ զաւակը աշխարհի կ'ընծային: Շատ յարմար է թէ որ ըսենք, թէ այդ անդրանկածին պտուղն է իւր ծնողաց կրնքահայր եւ անուանադիրը, որ առաջին սիրաշարժ բարբառը՝ հայր եւ մայրն է: Չկան աշխարհիս վերայ այլ անուանք, կամ զանազան վայելուչ եւ փառաւոր տիտղոսները որ հաւասարին եւ համեմատին սոյն սքանչելի անուանց հետը: Թագաւոր, կայսր իշխան, ժողովուրդ, ազգ են. այս մեծափառ անուանք իրենց բարձրանշան տիտղոսներով հանդերձ, ցած ու նուաստ են՝ հայր եւ մայր սիրելի ու պատկառելի կոշման առաջ: Քանզի հայր ու մայր անուանքը՝ նախասկիզբն արմատ են այլ ամէն անուանց, թագաւոր, իշխան, ժողովուրդ, ազգ. հայր ու մայր փառելի անուանց ծնողական շառաւիղներն են. որ նոյն միացեալ արմատէն եւ երկճրղի բնէն կը բուսնին եւ կը սփռեն աշխարհիս վերայ:

Տես դու, թէ քանի՞ յատկանիշ եւ խորհրդական նշանակութիւն ունին այդ աշխարհանազ անուանք. սէր, ծնունդ, կեանք, գորով, գգուանք, գութ, որդեսիրութիւն, խնամք, եւ այլն: Երկու նորապսակ ամուսինք մինչ երբեմն իբրեւ զաւակ եւ սոսկ իրենց մկրտութեան անունով միայն կը կոչուէին. իսկ այժմ այդ անուանց վերայ կը յաւելուն նաեւ հայր եւ մայր կոչումն, զաւակ ծնանելով նոցա՝ ընկերութեան կեանքին մէջ կը բարձրանայ իրենց կոչումն եւ կը միանայ երկնաւոր Հօր հետը, որ տիեզերաց հայր եւ հեղինակն է, եւ որ զԱդամ հայր, եւ զԵւան մայր իբրեւ նախածնողք մարդկութեան կանուխ ծնաւ Դրախտի մէջ իւր նորաստեղծեալ արարչութեամբ:

Ո՛վ, ի՞նչ զարմանալի է. Երկինք ու Երկիրը ի միասին կը մշակեն ամուսնական եւ խորհրդական դրախտն: Երկնից հայր երկնքէն կ'օրհնէ. սոքա երկրիս վերայ զաւակ կը ծնանին ու կ'աճին. այլ չը գիտեն թէ ո՞րպէս: Լուռ լեր, բնագէտ, դու եւս չը գիտես այն խոր ու անյայտ օրէնքները, թէ ի՞նչպէս մանուկ իւր մօր յարգանդ կը նկարի ի մարդ եւ ո՞ր ձեռքն է, որ այդ չքնաղ պատկերը անհուն ձեւերու տիպով կը նկարէ: Ամենայն ինչ բնական է, բնական օրէնքով է կ'ասես, ու կը վճռես. որպէս թէ՛ այդ օրէնքները հրաշք չեն մեր տգիտութեան առաջ. կամ թէ այդ յաւիտենական օրէնքներուն վարիչ շիկայ, օրէնք

ինքնին կը հրաշագործէ: Ո՛չ, այդպէս չէ, դու եւս խոնարհիր հպարտացող գիտութեանէդ, եւ մեզ հետ խոստովանիր ու հաւատաւ: միայն Երկնից Հօր ձեռքն է, որ մանուկներու փոքրիկ հասակները ի վեր կը քարշէ. Երկրի ծնողք կաթն ու հաց կուտան. Երկնից Հայր բանաւորութեան լոյս եւ հանճարը. սոքա ձեռագործ ու շինովի հանդերձ կը պատրաստեն. իսկ նա բնական զեղով զարմանազան կը զարդարէ, սոքա մեծ աշխատութեամբ ուսումն եւ գիտութիւն կ'աւանդեն, եւ նա մանկան փափուկ ուղեղի մէջ խելքն ու հանճար կը զետեղէ:

Ահա այսպէս երկինք եւ երկիր միանալով մշտապէս կ'արարչագործեն մարդկութեան յարատեւող կեանքը. եթէ պահ մի դադարին դրախտի ընտանեաց մէջ այս արարչագործող եւ մշակող ձեռք՝ կեանքը կը մեռնի ու կը սպառի մարդն աշխարհէս:

Յլսչափ մեծ եւ այռչափ բարձր է հարսին ու փեսային մայրութեան եւ հայրութեան կոչումն: Երանի՛ թէ մտախոհ լինելով ճանչնային թէ յո՞ր կոչումն նուիրուած են, եւ թէ ի՞նչ նպատակ ունի մարդոյն ամուսնութեան կեանքը: Շատ ծանծաղամիտ ու կարճամիտ են նոքա, որ կը կարծեն թէ ամուսնութիւնը սոսկ մարմնոյ հաճոյք է, կամ խաղ ու զբօսանք եւ աշխարհիս շահավաճառութեան մէկ հաճոյական ձեւք. եւ կամ թէ բնաւ պէտք չիկայ հայր եւ մայր անուան, աշխարհիս վերայ սեպհական տուն եւ քնտանիք կազմելու. ամէն բան անորոշ անխտիր թող լինի, զաւակները՝ ժողովուրդին համարուին, ժողովուրդ՝ մարդկութեան, եւ մարդկութիւն առ հասարակ աշխարհիս վերայ արդի աշխատէս, ինչպէս անտառին մէջ անասունք եւ երկնից մէջ թռչունք, որոց ոչ տուն, ոչ ընտանիք, ոչ տոհմական սերունդ, ոչ սեպհականութիւն կան, եւ այլն:

Նուաստ անասնաբարոյ եւ ամբարիշտ են այդ մոլորամիտ մարդիկ, որ այդպէս կը կարծեն, կը դատեն, ամուսնութեան, հայրութեան, մայրութեան եւ ընտանեկան իրաւունքները ջնջել բառնալ կ'ուզեն մարդկային ընկերութենէն. այնուհետեւ այլ եւս զանազանութիւն չէր մնար խօսուն մարդոց եւ անխօսուն անասնոց մէջ: Այդ մոլար կարծիքը՝ մարդոց կեանքը բանականութենէն կը հանէ. ընկերութիւն կ'եղծանէ, քաղաքակրթութիւն կը քանդէ. եւ կը թողու, որ մարդը լսկ իւր զգայական հաճոյքով վազի եւ ապրի:

Եթէ մարդոց կեանքը նուաստանար այդչափ, շիմանային

հայրութեան ու մայրութեան պատիւ. չգիտնային թէ ի՞նչ է մարդոց կոչումն հոգւոյն անմահութիւն եւ բանականութեանց շնորհ, վաղուրեմն պէտք էր որ երթային գտնէին առիծին անտառը եւ աղուէսին որջը. հարկ չէր մնար այլ եւս տուն շինել, ընտանիք կազմել, քաղաք հիմնել, ընկերական կեանք վարել, եւ այլն. որոց վերայ փոքր ի շատէ գրեցի Ամուսնութեան յօդուածին մէջ:

Երկու ամուսինք հայրութեան եւ մայրութեան կոչումէն յետոյ՝ ունին տակաւին իւրաքանչիւր այլ եւ այլ կոչումներ եւ պարտիքք. զորս կը թողում հետեւեալ գլխոց մէջ յառաջ բերել ըստ պատշաճի նիւթոցն. միայն աստ շեմ մոռանար յիշել, որ այդ երկու նորապատուաստ Արմաւենիքը պէտք է ամենոյն խընամով եւ անբիծ սիրով պատատեն զիրար, հարսն իւր համեստ քօղով, փեսայն իւր բաց ճակատով. եթէ մէկն արեւ է եւ միւսն լուսին, երկուքն եւս առանց ստուերական բժի պէտք է փայլին անարատ սիրոյն պարզ ճառագայթներով:

Հարսին հաւատարիմ նշանաբան եւ բուն բարոյական եւ արժանաւոր օժիտը սէրն է միայն, սէր, որ անխառն է, անկեղծ է, եւ արտաքուստ շպարեալ չէ. սէր, որ խանդակաթ սրտով ու հոգով կը միանայ սերելոյ եւ կեանք պահելոյ համար, եւ այլ ուրիշ նպատակ չունի: Աշխարհիս բոլոր ազամանդները. բոլոր զարդուց պերճանքները, բոլոր հարստութեան զանձերը թէ ի կշիռ բերես, ամուսնական սիրոյն հետը չեն հաւասարիր. երբէք արժանաւորութիւն չունին այդ նիւթական օժիտները բնական ու բարոյական սիրոյ օժիտին տեղը բռնել:

Հարսին նուիրական պարտիքն է, որ նիւթական օժիտէն աւելի հսկէ իւր բարոյական սիրոյ օժիտին վերայ, շտալ երբէք զայն՝ կողոպուտ, եթէ միանգամ կողոպտուեցաւ, այնուհետեւ շատ դժուարին կը լինի զայն դարձնել վերստին: Նոր ամուսինք իբրեւ բարոյական ճարտարապետ պէտք է որ սիրոյ հիմն ամրապէս ձգեն. եթէ առաջին անգամ քանդուի, այլ եւս հազար օժիտ կարող չեն զայն հիմնել ու հաստատել:

Ամուսնական սէրն անգին է, անգիւտ է, եւ քան զմահ զօրաւոր է. իր կոչումը սուրբ եւ խորհրդական է, նրա պատկեր պարզ եւ մաքուր է. թող շաղարտեն նորա պայծառ երեսը սիրոյ այլանդակ վիպասանները: Սիրոյ ճշգրիտ պատկերահան Սողոմոն է. վայելուչ է որ հարսն ու փեսան փոխադարձ սիրոյ

ձայնով երգեն առ միմեանս նորա խորհրդական երգը. «Դիր զիս իբրև զկնիք ի վերայ սրտի քո, եւ իբրև զմատանի ի վերայ բազկի քո, վասն զի հզօր է սէր իբրև զմահ»: Այո՛, հզօրագոյն է սէր երկու ամուսնաւոր սիրելեաց մէջ, երկու շնչով կը շնչէ, երկու ոգով կ'ապրի, երկու կեանքով կը զօրանայ. եթէ մին պակասի՝ սէր կը մեռնի. զի սիրոյ կեանքը երկու սրտից միութիւնն է:

Աւրեմն ամուսնացելոց մեծ կոշումն եւ պարտիքն այն է, որ երկուստեք կողմէն սիրոյ միացուցիչ վէմն անշարժ եւ անբաժանելի պահեն. ոչ ոք կարող է այդ վէմը շարժել, եթէ ինքնաշարժ լինելով չզլորի: Նոր ամուսնացելոց սէր դարնան եղանակն է. նորատունկ գրախտ է. ծաղկաղարդ բուրաստան է. զոր ամենայն խնամով պէտք է կանաչ ու մշտադալար պահել. եւ շթողուլ երբէք, որ կամ ներքին ատելութիւն եւ կամ օտարաշունչ նենգութեան խորշակը փչէ ու խամրէ սիրոյ կանաչութիւնը. եւ թօթափէ ամուսնութեան դրախտի վարդի թուփն իւր սոխակովն հանդերձ. ինչպէս հին բանասարկուն Եղեմ դրախտին մէջ Աստուծոյ նոր ընտանիքը դաւաճանեց, մահ բերաւ աշխարհը: Գիտնալ պէտք է թէ այդ բարակ սեւ օձն՝ սիրոյ եւ միութեան յաւիտենական ոսոխն ու թշնամին է:

Յիսուս սպաննեց հին օձն. բայց նորա օրինակին հետեւող արբանեակներն դեռ կը շրջին աշխարհիս վերայ. եւ սողալով կը մտնեն ընտանեկան դրախտի հարսնարանը, թոյն թափելով հրապուրիչ լեզուով, սիրոյ կեանք եւ քաղցրութիւն ի մահ ի դառնութիւն կը փոխեն:

Ուստի ամուսնասէր փեսայն, որ ընտանեկան համեսութեան եւ հաւատարմութեան առաջին հսկող պահապանն է, եթէ կ'ուզէ, որ ազատ մնայ օձերուն խորամանկութենէն՝ թող նախազգոյշ լինի յիշելով դրախտի պատմութիւն եւ արկածն. յորում այն պահուն մէջ Եւային կը մօտէր թելադիր օձն, երբ նա միայնակ կը շրջէր ու կ'զբօսնուր դրախտին դարաստանը ու կը դիտէր մի առ մի գեղազան ծառոց պտուղները: Նա յայնժամ հրապուրեցաւ, երբ տեսաւ մի նոր ծառի պտուղը. որ հաճոյ էր աչաց հայելոյ եւ զեղեցիկ ի տեսանել:

Աշխարհ իրաւունք կուտայ փեսային, որ իր հարսին ճանապարհը հսկելով շրջափակէ. այլ ե՛ւ պէտք է փակէ ու կապէ փեսային ճամբարս՝ եւ ոտքը. երբ նա արձակ է, ազատ է,

կը շրջի ամենուրեք: Հաւատարմութիւնը հաւասար է ամուսնական պարտուց եւ իրաւանց մէջ. եւ արդարութիւնը բողոք կը բառնայ, եթէ փեսայն ինքն եւս պահապան շինի իւր անձին վերայ, չփակէ իւր աչքը հրապուրիչ օտար առարկայէն. եւ կրից ծարաւով շիմէ օտար աղբիւրին ջուրը. բաւ համարելով իւր սեփական աղբիւրը ինչպէս կը խրատէ Սողոմոնին առակը: Ամուսնական հաւատարմութեան սուրբ պարտիքը ամենայն հաւատարմութեամբ պահելու համար բաւական չեն միայն աչք եւ հսկողութիւնը. այլ առաւել եւս լուսաւոր եւ մաքուր խիղճ, պատուոյ զգացումն, ապագային ամօթ եւ շարադէտ հետեւանքն եւ այլն:

Եւ ի՞նչ են այդ ընտանեկան աղէտաբեր հետեւանքները. գնա՛ ի դատարանն եւ կը տեսնաս. զի այդ ամօթալի գործոց վախճանը մինչեւ հոն կը հասնին. որ երբ պատահին երկու ամուսնեաց մէջը՝ սէրն անդէն կը մեռնի, միութիւն կը քակուի, նախանձուն կրակը կը խանձէ սիրտերը, երկու ամուսինք իրարու դէմ անհաշտ ատելութեամբ կը վարին. եւ այնուհետեւ տես դու, ընտանեկան կազ ու կոփւ կ'սկսի. բողոք, դատաստան, մի զմիով անպատկառ շարախօսութիւն, եւ մերթ եւս շարաշար զրուպարտութիւն, շիւնայելով բնաւ ամուսնական պատուոյն, ամենայն ինչ մերկապարանոց հանելով, ընտանեկան քօղին տակ ծածկուած ամօթն եւ այլն: Հուսկ ապա այս հետեւանքներուն վախճանը կուգայ պատիժ, տոյժ եւ տան բաժանումն որով ընտանեկան քաղցր ու խաղաղ կեանքը թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս ապերջանիկ կը լինի. բաժանեալ ամուսնեաց պատիւն ու վարկը կ'աղարտի ընկերութեան մէջ եւ եկեղեցւոյն առաջ:

Եթէ կան ամուսնական կեանքին մէջ ուրիշ շատ դառնահամ ճաշակները, զոր օրինակ աղբատութիւն, թշուառութիւն, զրկանք, զաւակաց կորուստ, եւ մերթ եւս նոցա, ստահակութիւն եւ աշխարհիս այլ եւ այլ պատահար ձախորդութիւնք եւ այլն, որք շատ անգամ ընտանիքները մոխրի վրայ կը նստեցնեն սակայն երբ ամուսնեաց սէր կենդանի է, քաղցր է, այդ ամէն դառնութիւնները կանուշացնէ, մոխրին կեանքը, դրախտ կը լինի, ապերջանկութիւնը՝ երջանկութիւն կը դառնայ:

Իսկ երբ մեռնի ու դառնանայ մտերիմ լծակիցներու սէրը՝ այնուհետեւ աշխարհիս քաղցրութեան ամբողջ ճաշակները, եր-

չանկութիւն իւր ամէն հանգամանքներով թէ ի միասին գանձ կարող չեն դառնացած սէրը յանուշութիւն փոխել:

Եթէ այսպէս եւ այսչափ աղէտաբեր է ամուսնական սիրոյ մասն ու դառնութիւն. որ իբրեւ օձահար թոյն ամբողջ ընտանեկան կեանքը կը թունաւորէ. ուրեմն ո՛վ Հայոց հարսներ եւ փեսաները, ձեր մեծ կոշումն եւ հաւատարմութեան սուրբ պարտիքն այն է. որ անմեղութեամբ շրջիք աշխարհիս ընտանեկան դրախտին մէջ. խղճի արթնութեամբ խոյս տուէք այն ազատաշրջիկ մարդոց խորամանկութենէն. որ եթէ ուսեալ վիպասան են՝ դրախտի օձէն աւելի գիտեն խորամանկել. եւ եթէ ուամիկ ու գոեհիկ են՝ գիտեն շամաշել:

Եւ դուք մանաւանդ, հայոց գաղթական ընտանիք, որ քաղաքակրթութեան մօտ կ'ապրիք, որ թերեւ մերթ կը յիշէք հին ատենի հարսներաց քօղն ու եօթնամեայ անխօս լուութիւն. եւ փեսաներու յոտին կացեալ գօտեպինդ բարեն, որ պատրաստ կը կենայ սպասուորելու համար թէեւ ազնուական լինի, չգիտեմ ձեզ ինչպէս կը թուի հայկական ընտանեաց այս կերպն. կը հանի՞ք թէ կ'արհամարհէք իբրեւ վայրենութիւն համարելով նոր դարուս ազատ աշխարհին առաջ:

Այնպէս համարեցէք, ես կը լռեմ. բայց դուք կը հաւատա՞յք, եւ կը կարծէ՞ք, որ ազատ աշխարհին ազատութեան ճշմարիտ զաւակներն էք: Դու ծանիր զքեզ, եւ ես գիտեմ քո այժմեան կեանք եւ կրթութիւն. դեռ խանձարուրէն նոր ելար, ազատութիւն կը կանչես. դեռ գայթ ի գայթ գետնի վերայ ուղիղ քալել չը գիտես՝ ազատութեան շուանին վերայ ելեր կը ճօճա՞ս, շունեղով ձեռքդ դաստիարակութեան այն ձողն ու կշիռ. որով կարենաս անկասկած խաղալ ազատութեան բարակ լարին վերայ:

Ուշ կը դնէ՞ք, Հայոց ազատասէր ընտանիք, ձեզ քանի մի խորատ տամ ու կնքեմ այս ճառը: Չեմ խօսիր ձեզ, որ հին թանձր քօղ ձգէք նոր հարսին գլխուն վերայ, որ նա կորանայ ու չը կրնայ ազատութեան լոյս տեսնալ, եւ կամ ընտանեկան կեանքին մէջ կարկել խօսուն մարդոյ լեզուն, որ նա կամաւ համր լինի: Չեմ ասեր որ փեսայն եւս գօտեբարեւ ծառայէ ստորակարգ սպասուորի մի պէս:

Այլ այս միայն կ'ասեմ քեզ, որ ծայրայեղ ազատութեան շուանէն վար իջնաս, գու ինքնին գիտես թէ վտառճ չես տա-

կաւին համարձակ խաղալու. դու տեսար եւ կը տեսնաս թէ քանի՞ քանի՞ ընտանիքները այդ հրապուրիչ շուանէն վար ինկան ու ջախջախուցան. որոց կորստական փորձը թող քեզ խորատ լինին:

Այլ գիտեմ, ու քաջ համոզուած եմ, դու միանգամ այդ շուանին վերայ ելար. աշխարհի խրատ եւ Աւետարան կարող չեն զքեզ վար իջուցանել. դու այդ ազատութեան խաղ պիտի շարունակես առանց դորա վտանգէն խուսափելու, եւ կ'ասես թող տուէք զիս ազատ, ազատաբար խաղամ եւ խաղալով սորվիմ:

Առաքինութեան ասպարէզ ելած չես, որ թոյլատրէի եւ ներէի քեզ այդ, ոչ ոք կը հաւատայ թէ այդ օրինակի միջոցը զքեզ ազատութեան մէջ կը կրթէ. թերեւ ասել կ'ուզես, թողէք, որ մեծամեծ վնասներով եւ զոհերով խրատուիմ:

Աւա՛ղ, դեռ բաւական չե՞ս համարիր թէ անցելոյն եւ թէ ներկային մէջ Հայոց ընտանեկան զոհերը. աւելի ապահով, բարի, եւ բնական չէ՞, որ նախ բարուք դաստիարակութեամբ կըրթուիս. ազատութեան դժուարին արուեստին եւ իւր ամէն պայմաններուն մէջ քաջավարժ լինիս. եւ ապա վտահապէս ելնես այդ ազատութեան շուանին վերայ. յայնժամ ցոյց տաս աշխարհի առաջ թէ Հայոց ընտանիքն եւս գիտէ պարկեշտութեամբ ազատութեան խաղ խաղալ առանց կործանելու:

Ժ.

Փ Ո Ւ Ա Դ Ա Ր Ձ Պ Ա Ր Տ Ի Ք

ԵՒ

Ի Ր Ա Ի ՈՒՆ Ք ԱՌՆ ԵՒ ԿՆՈՋ

Տիեզերաց կարգադիր Յրարիչը՝ բնութեան անյեղլի օրէնքով ինչպէս աշխարհիս ամէն բան կշռով ու չափով կարգադրեր ու հաստատեր է. նոյնպէս առն եւ կնոջ պարտիք եւ իրաւունք բաժնիր է այն օրէն՝ երբ մարդն աշխարհիս վերայ ծնաւ: Ոչ

ոք կարող է Արարչին կարգադրութիւն շրջել եւ փոխել:

Նորա իմաստութիւնն է, որ զկին՝ կին ստեղծեր է, եւ տուեր է նմա ի բնութենէ ծնողական բուն սէր, մեծագորով սիրտ, դիրաշարժ զգացումն. որպէս զի զաւակ ծնանի, մայր լինի, մայրական սիրով ու կաթով սնուցանէ զայն: Եթէ չլինէր կնոջ սրտին մէջ այս հզօրագոյն սիրոյ զգացումն, նա վաղուց կը խուսափէր ամուսնական կեանքէն, յիշելով երկանց ցան ու վիշտ:

Նախախնամութեան ստեղծող հանճարը կինը լի սիրով եւ փափկութեամբ կազմեր է, իսկ այր մարդը հուժկու բազկով ու ուժով. նա եւս հայր եւ ծնող է, սէր եւ ծնողական գորով ունի. միայն թէ կնոջ եւ մայրական սիրոյն հետը կարելի չէ համեմատել:

Ուստի այր եւ կին իրենց բնական յատկութեամբ եւ շափով միանգամայն Աստուծոյ եւ աշխարհիս ընդհանուր օրինաց համաձայն պարտք եւ իրաւունք ունին, եւ այս այն օրէն կ'սկսի երբ սուրբ ամուսնութիւնը զայր եւ զկին իրարու հետ կը կապէ կամաւոր եւ ազատ դաշնադրութեամբ:

Եւ ի՞նչ է այս փոխադարձական պարտք եւ իրաւունքը. որ ընդհանրապէս երկու իրաց մէջ կը կայանայ. այն է բարոյական եւ տնտեսական կենաց մէջ հաւասար արդարութեամբ: Բարոյական առաջին մեծ պարտիք առն եւ կնոջ՝ ամուսնական սէրն է. զոր ամուսնութեան իրաւունքով փոխադարձաբար կը պահանջեն իրարմէ. զի որչափ սիրէ այր՝ նոյնչափ խանդակաթ սէր կը պահանջէ իւր կնոջմէն. միայն այս փոխադարձ հաւասար սէրն է, որ սիրոյ կենակից երկու ամուսինները ի միութեան կը պահէ, որոց վերայ նախորդ ճառին մէջ խօսեցանք բաւական. աստ միայն պէտք է ուրիշ մնացած մասերու վերայ խօսիմ, որ ամուսնական եւ ընտանեկան կեանքին վարչութիւնն է, եւ այս բարոյական վարչութեան պարտք եւ իրաւունքը սուրբն Պօղոս այս կերպով կը բաժանէ: Նա այր մարդը՝ զլուխ կ'անուանէ կնոջ, որով իրաւունք կուտայ, որ զլուխ տիրէ, վարէ, հրամայէ, եւ այլն: Կնոջ իբրեւ պարտքը հնազանդութիւն կ'որոշէ. բարձր եւ խորհրդաւոր օրինակ մի տալով թէ ինչպէս եկեղեցին՝ Յիսուսին հնազանդ կը լինի. նոյնպէս եւ պէտք է, որ կանայք հնազանդ լինին իրենց էրկաներուն:

Թող ոչ ոք այնպէս կարծէ, թէ իրաւախօս Առօրեայը ինք-

նին իբրեւ հեղինակ եւ դատաւոր այնպէս կը վճռէ ամուսնացելոց պարտք եւ իրաւունքը:

Ո՛չ. Պօղոս, որ միշտ Քրիստոսի հոգով կը խօսէր, այս վճռին դասը՝ հին դրախտի պատժական վճռէն կ'ուսանի եւ կ'աւանդէ եկեղեցոյն: Քանզի Տէր Աստուած երբ յանցապարտ նախակնոջ համար պատիժ տնօրինեց. որ ցաւով ու տրտմութեամբ ծնի իր զաւակները՝ յարեց նաեւ այս բանը, թէ «Առ այր դարձ քո լիցի եւ նա սիրեսցէ քեզ»: Զգիտեմ մարդ կարո՞ղ է իմաստասիրել, եւ այս բացորոշ խօսքէն հանել սոյն հետեւութիւնը. այսինքն եթէ մեր նախամայր կին առաջին մեղապարտ չը լինէր՝ անշուշտ իւր հաւասար ազատութեան իրաւունքը պահելով՝ Ադամայ տիրապետութեան տակ չէր ստրկանար:

Բայց Յիսուս եւ Աւետարանը կնոջ կորուսեալ իրաւունքը դարձեալ իրեն տուին. որոյ համար կը յայտարարէ նոյն Պօղոս թէ՝ «Այսուհետեւ չիք խտիր, ոչ արուի եւ ոչ իգի. զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս»: Որով ցոյց կուտայ թէ ամէն Քրիստոնեայ հաւատացելոց պարտք եւ իրաւունքը միեւնոյն է. հաւասար է Աւետարանի ազատ կրօնին առաջ: Պօղոսին այս բանը որչափ որ կինը իւր հին ստրկութենէն կը հանէ. այլ չի ջնջեր նորա հնազանդութեան պարտքը, որ բնական եւ բարոյական է:

Իսկ Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւնը, որ դարձեալ Քրիստոնէութեան շնորհիւ յարգեց այս ազատութեան սկզբունքը՝ անդրքան զչափն բարձրացոյց կնոջ արժանաւորութիւնը, ճանչցաւ նորա պատիւն եւ իրաւունքը, այն ինչ արեւելեան ազգաց մէջ դեռ շատ մասամբ ստրկացած է խեղճ կնոջ վիճակը իւր ամէն իրաւունքներով:

Խօսինք այժմ. Առաքեալը երբ կնոջ համար հնազանդութիւն կը պատուիրէ, արդեօք այնպէ՞ս է. ինչպէս ժողովուրդը՝ իշխանին, զինուոր՝ զօրապետին, ստրուկ ծառան՝ իւր տիրոջ: Ո՛չ այդպէս չէ, կին ոչ հպատակ է, ոչ զինուոր է եւ ոչ ստրուկ ծառայ: Կին իւր ամուսնոյն ազատ ընկեր ու հաւասար լծակիցն է ամենայն իրաւամբ: Ուստի կին ազախին չէ. այլ տան տիկին եւ թագուհի. թէպէտ եւ այր մարդ թագաւոր լինի, իշխան լինի, տէր եւ զլուխ լինի, բնաւ իրաւունք չունի եւ կարող չէ այնպէս իշխել, ինչպէս կ'իշխեն աշխարհիս այլ եւ այլ տիրող զլուսները իշխանական գաւազանով, վասն զի ընտանեկան կեանքին ու

վարչութեան մէջ իշխանական սուր ոստիկանութիւն եւ գաւազան չկայ. այլ միայն սէր, խնամք եւ միութիւն: Եւ ի՞նչպէս կարելի է, որ այր մարդ բռնակալ լինի կնոջ վերայ, շարաշար ճնշէ ու նուաճէ իր կեանքն եւ ընկերը. երբ տիրապէս ճանչնաց թէ կինը բարոյապէս իւր մարմին, իւր սիրտ եւ ոգին է. եւ ամուսնական կապակցութիւնը՝ մի թիւ է, երկու չէ. եւ միթէ հընար է, իրաւունք է. որ մարդը ինքզինքը եւ իւր իսկ անձին ազատութիւնը իբրեւ օտարի՝ բռնակալէ, մինչեւ իսկ հարուածէ. շարաշար է եւ խեղդէ, կարծելով թէ իրաւունք ունի. որովհետեւ ինքն զօրաւոր եւ ուժաւոր է թէ բազկով թէ բանիւ եւ միանգամայն աշխարհիս ատեանը իւր ձեռքն է. եթէ կին իւր զրկանաց համար բողոքէ. ո՞վ է իւր իրաւունքը լսող եւ դատաստան տեսնող, դարձեալ ինքն դատաւոր ու վճռատուն: Հոն չէ արդար Յիսուս, որ անտէր կնոջ դատը պաշտպանէ եւ յանդիմանէ փարիսեցւոց անիրաւութիւնը, որ կեղծաւորեցան իբրեւ օրինապահ, մեղաւոր կին մի նորա ատեան հանել ուր տեսող Դատաւորին առաջը՝ իրենք կնոջմէն անելի յանցաւոր ու մեղաւոր էին:

Սուրբն Պօղոս այր եւ կնոջ դատաստանին մէջ անիրաւ դատաւոր չէ. երբ մի կողմէն կնոջ կը պատուիրէ որ նա հպատակ ու հնազանդ լինի, միւս կողմէն եւս որպէս եւ Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի եւ զանձն իւր մատնեաց վասն նորա: Որով կ'ուսուցանէ բարձրախօս Առաքեալը. այր մարդիկ Յիսուսի սիրոյն եւ անձնանուիրութեան հետեւելով՝ նորա շափ առաքինանան. ընտանեաց սիրոյն եւ ազատութեան համար մինչեւ ի մահ անձնանուէր լինին:

Առանց խորհուրդի չէ երբ անձնուիրութեան այս մեծ պարտիքը՝ այր մարդոյն բաժին կը հանէ Առաքեալը. թերեւս այսպէս կը դատի նա. որ աշխարհիս իշխանական իրաւունք, սուր, կռուոյ ասպարէզը՝ այր մարդոց ձեռքն է, ուր փառաց մրցանակը՝ նոքա միայն կ'ընդունին. պարտաւոր են ընտանեաց համար մեռնիլ ինչպէս կը մեռնին հայրենեաց համար. ու բարոյական հայրենիքն՝ ընտանիքն է: Այրեր միայն չեն մեռնիր. կիններն ալ կը մեռնին, հաւատքի եւ կրօնի համար. միթէ շմեռա՞ն ու գերի չվարեցա՞ն Ե. դարու Հայոց առաքինի կանայք. որոց առաքինութեան հանդէս պատմագրելով կը հռչակէ Սուրբ Եղիշէ Հայրն, եւ Եկեղեցին շատ կին նահատակներն ունի: Ուրեմն պէտք չէ բոլորովին տկար համարել զկին, կար-

ծելով՝ թէ նա մի հողակերտ եւ դիրաբեկ անօթ է. երբեմն հրացեալ երկաթ կը դառնայ երբ Սուրբ Կրօնին, ամուսնոյն եւ զաւակաց սէր զինքն կը բոցավառէ ու կը մղէ առ ամենայն վտանգ:

Ամուսնական միութեան մէջ այր եւ կինը՝ մի մարմին է. այլ կինը գլուխ չէ. կը հաւանինք հոգեխօս Առաքելոյն, թէ կնոջ գլուխ այրն է. սակայն ո՞վ կարող է մտաբերել թէ ուրեմն կինը նորա ոտքն է, պատուանդան է եւ այլն: Ո՛չ, կին այր մարդոյն նուաստագոյն մասն չէ. այլ նորա կողի բուն միջակէտն է. նորա սրտին հոգւոյն մօտ. յորմէ Արարչապետին իմաստութիւնը խորհրդով մի ոսկր առաւ եւ ամուսնական մարմինը լրացուց: Եթէ համարիմք, դարձեալ այր մարդ իբր տէր ամուսնական կեանքին մէջ, միթէ իրաւունք ունի խստութեամբ իշխել, տիրապետութեամբ վարիլ, կամ կարծել թէ կինը իւր ստացուածն է եւ կամ արծաթագին ծառայ: Եթէ զօրութիւն ունի, բուն են իւր բազուկները. նա միթէ իրաւունք կը ստանայ ջարդել փրշրել իւր կողին մի տկար ոսկրը. իւր կեանք բառնալ ու շիմանալ: Եթէ կը համարի զինքն իբրեւ հանճարեղ, իմաստուն, խոհական, քաղաքագէտ, աշխարհավար եւ այլն. իւր պարտիքն է իբրեւ նախաթոռ բազմելով ընտանեկան գերդաստանին գլուխն՝ կինն եւս իւր խորհրդակից առնելով կառավարեն ի միասին ընտանեկան կեանքը:

Իսկ եթէ իրաւապէս կը ճանաչէ, որ կինը իւր կենակից ամուսին է, մինչեւ ցմահ դաշնակից ընկերն է. իւր աշխատութեան հաւասար լծակիցն է, բախտին ու ապերջանկութեան մէջ անբաժանելի կարեկիցն է, իւր մահուան ու շիրմին վերայ լացող ողբերգուն է, իւր թողուցած որբ զաւակներուն խնամատար մայրն է. իւր գերեզմանն օրհնող եւ յիշատակն անմահ պահող ջերմեռանդ այրին է. ուրեմն պէտք է գիտնայ, երբ ամուսնասէր կինը այս պարտիքները կատարէ, այլեւ ի՞նչ պարտք կը մնայ:

Երկու ամուսնացելոց փոխադարձական պարտիքները մինչեւ ի գերեզման տեւելով անդրեւ կ'անցնին: Վերը պահանջեցինք այր մարդէն սէր և անձնուիրութիւնը. միանգամայն գեկուցինք, որ իւր ուժը եւ զօրութիւնը չը շափէ կնոջ տկարութեան հետը. պէտք է իրաւապէս պահանջենք, որ կինն եւս իւր շափով եւ ուժով անձնանուէր լինի ու հաւատարմապէս հատուցանէ իւր փոխադարձ պարտիքները: Սէր՝ սիրոյն փոխան, խնամք՝ ինս-

մոց փոխան, սիրտ՝ սրտին փոխան, հաւատարմութիւն՝ հաւատարմութեան փոխան:

Յող այս, կնոջ համար մի առանձին պատուէր եւ կայ, որ է Առաքելոյն պատուիրած կատարեալ հնազանդութիւն դէպամուսին իւր: Վասն զի երբ այր մարդուն իրաւունք չը տուինք որ նա բուռն գաւազանով իշխէ կնոջ վրայ, նոյնպէս իրաւունք չենք տար կնոջ, եւ ոչ մի օրէնք այդ իրաւունքը կարող են տալ, որ կինը անհնազանդ լինի:

Այո՛, կնոջ պարտիքն է կատարեալ հնազանդութիւն առանց բնաւ ստրկանալոյ. չէ թէ այն պատճառաւ որ նա ընտանեկան կեանքին մէջ անոյժ եւ անզէն թողուած է, այլ առաւել բնութեան եւ խղճի օրէնքը զայս կը պահանջեն ի կնոջէն:

Այս աշխարհիս վերայ ուժովներ կը տիրեն թէ բարոյապէս եւ թէ ֆիզիքապէս, եւ տկարները բնականաբար կը խոնարհին: Նոյն կը տեսնամք նաեւ ընտանեկան կեանքին մէջ. յորում կինը ստիպուած է հպատակիլ եւ խոնարհիլ: Վասն զի ինքն չէ թէ ուժին կողմանէ միայն տկար է, եւ զինակիր բազուկ շունի հապա մտաւորական զօրութիւնն եւ անհաւասար է եւ նոյն մասին մէջ եւս կ'երեւի յայտնի իւր տկարութիւնն:

Սորա համար այր մարդիկ կը դատեն զինքն իբրեւ կարճամիտ, անխորհուրդ եւ մանաւանդ անհոգ 'եւ անհեռատես: Միայն բացառութիւն համարել պէտք է այն մեծ դիւցազնուճի կիները, որք թէ հին պատմութեան եւ թէ նոր քաղաքակրթեալ աշխարհին մէջ հանճարով ու քաջագործութեամբ փայլեր են եւ այսօր նոր 'ի նորոյ կը փայլին Եւրոպիոյ այլ եւ այլ ազգաց մէջ իբրեւ դաստիարակ, իբրեւ մատենագիր եւ իբրեւ ժրագլուխ եւ տնտեսող կին:

Ոչ ոք կը տարակուսի թէ կինն եւս այր մարդուն պէս բնաւոր ու մտաւոր է: Եթէ մշակուի նորա միտքը՝ նա կարող է հաւասար յառաջդիմել. բայց նկատել արժան է, որ կինը իւր տկար ոտքով մինչեւ մի փոքրիկ բլուրի գլուխ հազիւ կարող է բարձրանալ. կին կարող չէ նեւտոն եւ Հերշել լինել երկնից աստեղատունը դիտելու համար: Գիտութիւնը տաժանելի աշխատութեան վաստակ է. արդէն երկանց վշտով շարշարեալ կինն յանձն կ'առնու այդ գիտութեան ցաւոց երկունքն եւս կըրել. եւ միթէ իրաւունք է. որ մայր մոռնայ կաթն մանկան, սէր գզուանք զաւակաց եւ պարապի բարձրագոյն գիտութեան:

Բաւ եւ շատ է նորա համար դաստիարակութիւն, ընտանեկան կրթութիւն եւ տնտեսութիւն առտնին կառավարութեան:

Այդ ճանչնալով մեր աշխարհ, մեր ժողովուրդ եւ մեր կեանքը՝ հարկ է, խոստովանիմք, որ այր մարդիկ եւս պակաս կարճամիտ չեն կնոջէն. եւ նոցա այս կարճամտութիւն պիտի տեւէ, քանի որ մայրեր կարճամիտ են եւ ո՛վ չի գիտեր, թէ կարճամիտէն՝ կարճամիտ կը ծնանի: Լուսաւոր եւ քաղաքակիրթ աշխարհը սորա դարման միայն այս գտաւ. որ նախ մայրերու կարճամտութիւն կրթէ ու բժշկէ դաստիարակութեամբ. որպէս զի նոքա կատարեալ եւ առողջամիտ զաւակ ծնանին:

Երանի՛ թէ երկու կարճամիտ ամուսինները իրարու շատահին. որով ընտանեկան կեանքը կը դառնանայ իսպառ: Եթէ միայն կին կարճամիտ լինի եւ այր մարդ բանգէտ եւ խոհեմ, իւր վերայ կը մնայ բարոյական մեծ պարտիքը, որ ամենայն խնամով ու երկայնամիտ համբերութեամբ դարման տանի իւր կենակցին կարճամտութիւնը բժշկելու համար:

Իսկ եթէ այր մարդն է կարճամիտ, որ յուով անգամ թէ կը պատահի. յայտ է յայնժամ այդ պարտքը իմաստուն եւ խոհեմ կնոջ բաժին կը մնայ. որ քաղցր հոգատարութեամբ դարմանէ իւր ամուսնոյն կարճամտութիւնը:

Բարի եւ ժրագլուխ կինը, միայն արժանաւոր ամուսնոյն համար իւր բարոյական պարտքերը չի կատարեր, այլ եւ նոյն իսկ անարժանին համար. որ չէ թէ միայն բնապէս կարճամիտ է, այլ եւ խստաբարոյ, դաժան եւ ստամբակ մարդ է. այսպիսւոյ համար եւս իւր վայելուչ պարտիքները նա չի մոռնար. այլ ի գործ կը դնէ եւ կը ջանայ միշտ իւր ընկերին խստութիւնը ողորդելու. որպէսզի շխտովի ամուսնական սէր, չի վրդովի տան խաղաղութիւն, եւ չը բամբասուի ընտանեկան պատիւն:

Հարկ չէ կրկնենք. ինքնին յայտնի է թէ սիրաշահական այս պարտիքները միայն կնոջ յատկացեալ չեն. զի մերթ եւս բարի այր մարդուն կը պատահի կին շար, կամակոր, լեզուանի ու անզգամ. յորմէ Սիրաք իմաստուն լաւ կը համարի խոյս տալ եւ անապատին մէջ անընկեր պարիլ: Սակայն ճշմարիտ Քրիստոնէութեան սիրոյ եւ մարդասիրական օրէնքը պարտք կը դնէ ամուսնացողին վերայ, որ իւր զընկերը ողորդելով շահի: Մանաւանդ երբ Աստուծոյ Առաքեալը կը խրատէ. որ հաւատացեալ ամուսին՝ իւր անհաւատ ամուսին շարձակէ. թէ այր լինին նոքա

եւ թէ կին: Որչափ հնար է, պիտի ջանան նոքա միացեալ կեանքը շի բաժանել. անբաժան կենակցութեամբ ապրիլ եւ միշտ իրարու պակասութեանց համար ներողաբար վարուելով՝ զիրար ողորձել ու շահել թէ ամուսնական սիրոյն եւ թէ ընտանեկան օգտին ու բարւոյն համար:

Բաւ կը համարիմ այսքան, թէ առն եւ թէ կնոջ բարոյական պարտուց եւ իրաւանց մասին համար. այժմ կը դառնամ փոքր ի շատէ գրել նիւթական եւ տնտեսական մասին վերայ. յորում միեւնոյն փոխադարձ պարտիքներով պէտք է վարուին երկու ամուսինք հաւատարիմ աշխատութեամբ:

Նրբ կը տեսնամ հողագործի արտի մէջ, որ մի զոյգ ամուսնակից եզները լծուելով գետին կը հերկեն, երբ կը տեսնամ, որ միակտուր լծնփայտ՝ եզներու վզի վերայ հաւասար դրուած է. որպէս զի հաւասար քալեն եւ հաւասար ուժով հարօրը քաշելով վարեն արտն. ճիշդ այս բնական օրինակէն՝ բարոյական օրինակ հանելով, կարի՛ պատշաճ է ընտանեկան կեանքին մէջ թէ առն եւ թէ կնոջ աշխատութեան պայմանները որոշել ու շափել:

Ընտանեկան ազարակին մէջ երկու զխաւոր աշխատաւորներ կան. որոնց համար լծակից բառին նշանակութիւնը շատ յարմար ու ճիշդ է. որ ցոյց կուտայ առն եւ կնոջ հաւասար կեանք եւ ընթացքը:

Այր մարդ արտաքին վաստակաւորն է. եւ այս է ի սկզբանէ անտի նորա աշխատութեան բաժին ու պարտիքը: Իսկ կին մարդը՝ տան տիկինն է. եւ նորա պարտիքն է արդար ու հաւատարիմ տնտեսութիւն: Այր՝ հաց ու հանդերձ կը բերէ, կինը կը մատակարարէ. այր՝ շահավաճառութեան խանութ կ'երթայ, կին առ տնին գործոց մէջ կ'զբաղի. այր՝ զանազան դժուար աւհեստներու մէջ մարմնով ու մտքով միանգամայն շարաշար կը խոնջի, իսկ կնոջ մեծ ու առանձին արհեստն է տան կառավարութիւն, իմաստուն տնտեսութիւն, եւ մայրական դաստիարակութիւն:

Եթէ իրաւապէս դատելով խօսինք, աշխարհիս ընդհանուր կեանքին մէջ այր մարդոց աշխատութեան բաժին շատ ընդարձակ, ծանր, դժուարին ու տաժանակիր է. մինչդեռ կնոջ բաժին անձուկ շէնքին տակը շրջափակուած՝ միայն առ տնին աշխատութիւնն է, թող այս, այր մարդ քաղաքականութեան մէջ

ամենամեծ ծանր հոգերով կ'զբաղի. աշխարհ կը կառավարէ, գէնք կ'առնու, պատերազմի դաշտ կ'երթայ. արիւն կը թափէ, հայրենիքը կը պաշտպանէ եւ այլն: Մերթ եւս կը ստիպուի գողութեան ոճիր գործել թէ ընտանեաց սիրոյն եւ թէ զաւակաց կարօտութեան համար՝ որով քաղաքային օրէնքը զինքն առանձին կը դատապարտէ բանտարկութեան պատիժ կրել, որ գողութեան հացն իւր ընտանեաց հետն ի միասին կերաւ: Թողում, շեմ յիշեր այնչափ զարմանալի գիւտեր, մեծաշան արուեստները. որք միայն այր մարդոցն հանճարին եւ ձեռքին հրաշալիքներն են:

Արդ իբրեւ մի կողմ այսքան կը ծանրանայ այր մարդուն շարաշար աշխատութեան զբաղանքն եւ հաւասար պարտուց կըշտոյն նծարը կը վայրահակի. որով ամուսնական ընկերութեան մէջ՝ կ'ընկճէ զկին պարտուց բեռան տակը: Բայց տեսնանք, միթէ ապիկար կնոջ վաստակն ու պարտիքները թեթեւ են:

Մենք զիտենք, Մովսէս եւ հաւատքը կը պատմեն թէ վըշտահար կինը՝ Դրախտի օրհնութեան հետը՝ մի անէծք եւս ժառանգեց. այսինքն ամուսնական սիրոյ քաղցրութեան հետը՝ ճաշակել նաեւ դառն երկունքը ցաւոց. որով նա դատապարտեալ է իւր ծննդաբերութեան մէջ ցաւ կրել ու զաւակ ընծայել աշխարհի ընկերութեան համար:

Զգիտեմ, ուղիղ դատաստանէն կը վրիպի՞մ եթէ ասեմ ու վճռեմ կնոջ համար: Թէ իւր այս անփախուստ ցաւոց պարտիքը՝ այր մարդուն բովանդակ աշխատութեան դէմ հաւասար եւ շատ է: Զեմ յիշեր նաեւ, որ մերթ եւս ցաւոց ու վշտաց մայր խեղճ կինը՝ իւր ծննդական բուռն ցաւոց մէջ կը մեռնի. կամ անմայր կը թողու իւր թշուառ տղեկն ի խանձարուրս կամ հետ իւր ի գերեզման կը տանի:

Ո՛ւր թողունք ապա կնոջ երկայնամիտ հոգատարութիւն իւր զաւակաց համար. որ ծնած օրէն սկսեալ մինչեւ պատանեկութեան հասակը, նա սրտով եւ կեանքով կը մաշի. այն ինչ հայրը՝ տղուն լացէն ձանձրոյթ կ'զգայ, կը զայրանայ եւ փոխանակ փայփայելու՝ օրօրոցի քովէն փախուստ կուտայ:

Այս՛, խոստովանիլ պէտք է, թէ ծնողական սրտին ու գորովոյն մէջ՝ կին կ'առաւելու քան զհայր միշտ պատրաստ լինելով՝ անտրտունը կրել զաւակաց ցաւն ու կարիքը. մանաւանդ

երբ ճշմարիտ ու հոգացող մայր է եւ լիովին կը ճանչնայ իւր մայրական պարտիքները:

Բայց իրաւունք կը պահանջէ, որ սա եւս խոստովանիմք-
զի երբ կնոջ երկայնամտութիւն առտնին անձկութեան մէջ կ'ամ-
փոփի. այր մարդուն մտածութիւնը՝ խիստ կ'ընդարձակի ար-
տաքին զբաղանաց շարաշար հոգերով, յորս այնպէս կը տես-
նուի փորձիւ, որ կինն անհոգ է եւ այս անհոգութեան համար
շարաշար կը դատեն զինքն: Սակայն ես խօսիմ, դու դատաս-
տան արա, ուշիմ ընթերցող. կնոջ անհոգութիւնն ի բնութենէ՞
է, թէ այր մարդիկ թողեր են, որ կինը անհոգ լինի ու շմտածէ,
թէ ընտանեկան սրահէն դուրս ի՞նչ կայ աշխարհիս մէջ եւ ի՞նչ
կը գործեն այր մարդիկ:

Ես այնպէս կը կարծեմ, որ կնոջ անհոգութեան պատճառը
մեծ մասամբ այր մարդիկ եղած են, որ կամ այրական, ինք-
նահաւան հպարտութեամբ կնոջ կարեւորութիւն շտալով՝ նա սո-
վորեր է անհոգ մնալ. կամ մեծամտութեամբ ստրկութիւն եւ
նուաստութիւն կը համարին կնոջ խորհուրդ տալ, կամ առնույ-
եւ կամ օրուան ձախորդ անցքեր պատմել եւ ցոյց տալ իւր վի-
ճակի կացութիւնը: Թող այս, շատ անգամ սնապարծ լինելով՝
կնոջ անհոգութիւնը աւելի ընդարձակեր են:

Ուստի կինը իւր անհոգ վիճակէն հանելով՝ ընտանեկան
հոգածութեան մէջ կրթելու համար, այր մարդիկ պէտք է զայն
արժանի համարին իրենց խորհրդակցութեան, ամօթ եւ նուաս-
տութիւն չհամարին իրաց վիճակը ստուգութեամբ խօսիլ ու խոս-
տովանիլ:

Եթէ այր մարդոց իրաւունքն է ընտանեկան ու առ տնին
գործոց վերայ խելամուտ լինել. միթէ կնոջ իրաւունք չէ՞ ար-
տաքին իրաց վերայ տեղեկութիւն ստանալ ու գիտնալ թէ այլ
մարդիկ ի՞նչ կը գործեն աշխարհիս կառավարութեան ու շահա-
վաճառութեան մէջ:

Ստոյգ է որ առն եւ կնոջ իւրաքանչիւրին աշխատութիւն-
ները յատկացեալ են, գոր ի վեր անդր գրեցինք այլ համական
խորհրդակցութեան մէջ երկուքն եւս պարտական են իրենց հա-
շիւները տալ. մին՝ վաստակին համար եւ միւսն՝ տնտեսութեան:
Առանց այս հաշուոյն երկու ամուսնեաց պարտուց եւ իրաւանց
կշիռը կը շփոթի. շատ անգամ երկու կողմի պարտազանցու-
թիւնք կը ծածկուին. այնուհետեւ այր եւ կին կը ջանան միշտ

կեղծելով զիրար խաբել. միշտ ներքին վիճակը իրարմէ պահել
եւ առերեւոյթն ցոյց տալ: Այլ մինչեւ յե՞րբ, կարօտութեան դրժ-
բախտ օր կը հասնի, նոքա կը ստիպուին խօսիլ. մին կը խոս-
տովանի, թէ շահավաճառութեան մէջ կորանցուցի, զանձարա-
նին մէջ դրամ չի մնաց. եւ միւսն թէ տաշտին մէջ հաց չիկայ-
մառանը պարպուած է. սնտուկիս միջի թանկագին օժիտներս
վաղուց ծախած եմ, իմ այլ եւ այլ պէտքերս հոգալու համար:

Ուրեմն պարտազանց է այր, որ իւր կեանքի ու գործոց
վիճակը թագուցանելով, չի թողուր որ իւր կենակիցն՝ իւր հետ
հաւասար ընտանեկան կեանքին վերայ հոգածէ: Պարտազանց
է կինը, որ իւր ամուսնոյն հոգածութեան բաժանորդ չի լինիր:

Պարտազանց է այր որ հեղգ ու պղերգ է իւր բաժին աշ-
խատութեան մէջ. որ կը մոռնայ ընտանեաց հացն, կամ կը
դեգերի գինարբուաց հետը կամ իւր հաց անառակ կեանքով կը
վատնէ ու կը զրկէ ընտանիքը:

Պարտազանց է կին, որ աշխատող ու ժրագլուխ չէ. որ
իւր էրկան դառն քրտինքով վաստկած հացն՝ ուղղութեամբ ու
խնայութեամբ չի տնտեսեր. այլ կամ նենգութեամբ խորելով
եւ կամ գեղխութեամբ շոռլելով՝ յումպէտս կը վատնէ հացի
առատութիւնը, երբէք շմտաբերելով թէ իւր ամուսինը քանի՞
տաժանութեամբ այդ հացն վաստկած է. զօրհանապազ ծովու
եւ ցամաքի վերայ տքնելով տառապելով: Ես չեմ յիշեր, թէ
ի՞նչպէս նոքա երբեմն կը ստիպուին ընտանեկան պիտոյից հա-
մար անպատիւ միջոցները ի գործ դնել. շահավաճառական գոր-
ծոց մէջ խարդախութիւն խառնել. եւ ընտանիքը թշուառութենէն
ազատելու համար՝ ուրիշի ընտանիքը թշուառացնել եւ այլն:
Որք մերթ եւս կամ յուսահատ զգացմամբ. անձնասպան կը լի-
նին, լաւ կը համարին մահուամբ խփել իրենց աչքը քան տես-
նալ ընտանեաց ողորմելի կեանքն ու թշուառութիւնն:

Պարտազանց է այր որ իսպառ կը մոռնայ ծնողական գու-
թըն, տուն եւ ընտանիքը, մեռցնելով իւր խիղճն ու պատիւ. ի
բաց կը թողու կենակից ամուսինը եւ ընտանեկան պարկեշտ
կեանքը՝ կ'երթայ ու կ'ապրի անառակ ընկերութեան հետը, կը
վատնէ իւր ամէն ինչը կեանք, պատիւ ու հարստութիւնը. վեր-
ջապէս վատթարութենէ ի վատթարութիւն երթալով՝ նա օր մի
կը մեռնի օտար փողոցներու անկիւնը առանց ընտանեկան սը-

գոյ, ու շարժանանար փառաւոր թաղման ու հայրենի գերեզմանին:

Բիւր անիծից արժանի է այնպիսին, որ կ'ուրանայ ընտանիքը. զոր Պօղոսը՝ հաւատորաց ամբարիշտ կը կոչէ: Այո՛, այնպիսին հանապազ նզովք կ'ընդունի ընտանեկան տաճարէն, որ կարճի այնպիսւոյն կեանքը, նա շուտ բարձուի աշխարհէս, որ նախատինք է ոչ միայն ընտանեաց, այլ մարդկային ընկերութեան:

Տակաւին շատ ու բազմապիսի են ամուսնական կեանքին մէջ առն եւ կնոջ իրաւունք, պարտք եւ պարտազանցութիւնք. այլ մեք այսչափ միայն յիշատակելով շատ կը համարիմք եւ կը թողումք, որ պակաս մնացելոց վերայ՝ կենակից ամուսինք ինքնին իմաստասիրեն. ճանչնան ու գիտնան իրենց պարտիքները ու խորշին ամենայն պարտազանցութենէ:

ժԱ.

ՄԱՅՐ ԵՒ ԴԱՅԵԱԿ

Մանկիկ դեռածին երբ կը ծնի յաշխարհ կուգայ, ո՛վ է նորա կաթնտու սնուցիչ. ծնող մայրն է միայն, որ երկունք կրօնք ու զայն ծնաւ: Մայրական այս պարտիքը այնչափ պարզ ու բնական է ծնողական սրտին ու գորովոյն. որոյ համար ոչ վարժապետ պէտք է, ոչ դաս. բնութիւնը իւր բուռն սիրով կ'ուսուցանէ զայն: Մայրենի արգանդէն ի լոյս ելած տղեկը՝ առաջին անգամ աչեր բանալով իւր մայր կը տեսնայ. նա դեռ անլեզու, անբարբառ մանուկ է, կարող չէ իւր կարօտութեան փափագը բացատրել: Իւր կարկամ լեզուն լացն է միայն, այդ անորոշ ձայնով նա ամէն բան կը խնդրէ. կաթ, գգուանք ու խնամք: Կաթը՝ իւր կեանքն է, գգուանք՝ խնամք՝ մայրական պարտաւորութիւնն է. զորս մանկիկը միայն իւր ծնողէն կը խնդրէ, եւ ուրիշ ոչ ոք չի ճանչնար, մանուկ անզօր իւր իրա-

ւունքը լալով կը փաստաբանէ բանտարկուած խանձարուրին մէջ:

Եւ երբ փոքր առ փոքր կ'աճի ու կը զարգանայ մանուկն իւր նախաբարբառ ձայն՝ մայր անունը կը թոթովէ: Անշուշտ այս անուան բնախօս ուսուցիչ մայրն է. ինչպէս նաեւ հայր անուան: Ո՛վ, ո՞րչափ սքանչելի է բնութեան այս դպրոցը. որ գգուասէր մօր անուշակ գրկարանն է. մանուկը իւր քերականին առաջին դասը՝ այդ կենդանի բնութեան դպրոցէն կ'սկսի:

Ուստի ամուսնացող կին երբ զաւակ կը ծնի եւ մայր անունը կը ստանայ. ինչպէս նա եւ իւր այր՝ հայր անունը, այդ ինքնին յայտնի է բնութեան եւ աշխարհի օրինաց առաջ. թէ ինքն եւ իւր ամուսին են միայն իրենց զաւակաց ստացիչ եւ տէր: Այս բնական իրաւունքէն անխուսափելի պարտիք մի կը ծնի ծնողաց համար եւ նոցա նուիրական պարտիքն է պահել, սնուցանել մանուկը կաթով, կերակուրով ու հանդերձով:

Այլ աստանօր միայն առանձին մայրական պարտուց վերայ պիտի խօսիմ, եւ կը թողում հայրական պարտուց մասն, որ սորա հետը կցորդութիւն չունին:

Մօր ու մանկան մէջ կամ ծնողին ու ծնելոյն մէջ այն օրէն պարտք եւ իրաւունք կ'սկսի երբ մայրն կը ծնի, մանուկն ի լոյս կուգայ: Այո՛, այն օրէն պարտք եւ իրաւունքը մանկան հետը ի միասին կը ծնին. մանկան անդրժելի իրաւունքն է՝ կաթ խընդրել: Եւ մօր բնական պարտքն է, կաթ տալ: Վասն զի մեծագութ Արարչապետը միայն այդ պարտուց համար ամէն ծնող մօր կուրծքէն երկու ստինքները կախեր է, եւ քանի՞ մեծ է նախախնամողին հոգը. որ զկաթն մանկան հետ կը ստեղծէ ու այն պահուն կը սկսին մօր ստինքներուն երկու աղբերակները բըղխել, կաթնածարաւ մանուկը իւր բերանը կաթի աղբերակներու դէմ կը բանայ:

Ուստի Աստուած եւ բնութեան անփոփոխ օրէնքը պարտաւոր կը կացուցանեն մայրը. որ իւր ծնած զաւակ ինքն իւր իսկական կաթով սնուցանէ: Մայր մի կարող չէ այս պարտիքը եղծել. զոր թէ բնութեան օրէնք եւ թէ բնական սէր՝ անեղծ գծեր են մօր սրտին եւ կուրծքին վերայ:

Մայր մի եթէ մոռնայ այս ծնողական պարտիքը, եթէ եղծէ այս օրէնքը, այդպիսի մայր, անգորով, զրկիչ եւ պարտազանց է. թող թագուհի լինի, թող իշխանուհի, կամ քաղաքացի եւ շի-

նական, աշխարհիս ո՛ր կարգէն կը լինի թող լինի, նա կարող չէ արդարանալ. երկնից նախախնամութեան դատաւորին առաջ միթէ արժանի՞ է մի կին մայր կոչուելու, երբ ստինքները լի են կաթով, նա մանուկն՝ օտար կաթին եւ օտար գրկին յանձնէ. եւ կամաւ թողու, որ ցամքի ու կտրի բանատուր կաթն: Չգիտեմ, աշխարհիս մեծատանց սուկիներուն այդ մի ազնուականութեան շնորհ ու նշա՞ն է. որ մայրական այդ մեծ ու առաջին պարտիքը՝ նուաստութիւն կը համարին, որպէս թէ ամօթ լինէր այն իրենց տիկնութեան եւ կամ թէ այնպէս կը դատեն թէ մանկան կաթ տալը՝ աղախնական պաշտօն է. եւ այդ ծառայութիւնը դիեցիկ դայեկներու համար է միայն:

Մարդկային ընկերութեան ընտանեկան կենաց մէջ եթէ անօրինակ զեղծումն մի կայ՝ այս է. եթէ զրկանք մի կայ, այս է. որով մայրերը բուն իրենց զաւակները կը հարստահարեն. եթէ բանաւոր մարդ՝ անբան անասնոց առաջ կը նուաստանայ ու կամաչէ՝ այս է: Վասն զի բնութեան իմաստուն Արարիչ ինչպէս մարդոյն՝ նոյնպէս բոլոր կենդանեաց համար գութը՝ հաւասար բաշխեր է:

Թող տեսնան մայրերը, որ առիւծն անտառին մէջ իւր կորիւն կը դարմանէ. կովն՝ իւր հորթիկ, մաքին՝ իւր զառնուկը, հաւ՝ իւր ճետերը, ճնճղուկ՝ իւր ձագերը, այլ եւս իրաւունք ունի՞ մայրն իւր կաթովը չի սնուցանել իւր զաւակը, որ իւր հոգւոյ հատորիկն է. կամ թէ շարմանել այն հարազատ ծաղիկը, որ իւր ծոցէն բուսած է, իւր արմատին ծիւն է. ի՞նչպէս ձեռք է այն մօր ձեռք, որ կը քանդէ այդ մատաղ ծիւն իւր բնաբոյս արմատէն եւ զայն օտար արմատին հիւթով սնուցանել կ'ուզէ:

Դիեցիկ մանուկը կը բողոքէ այս զրկանաց դէմ միայն յայնժամ ներելի կը համարուի մօր համար, երբ ինքն տկար, անառողջ է եւ կամ կաթին աղբիւրները ցամքած են: Բայց այս պատճառներէն՝ չի կայ ուրիշ մի այլ զօրաւոր պատճառը, որ իրաւունք տայ ծնող մօր, իւր մանուկը ուրիշ մօր կաթով դիեցնելու. որոյ անունը դայեակ կը կոչուի, եւ ես ճիշդ կը հասկնամ այդ բառին նշանակութիւնը, որ է կաթ վաճառող կին:

Դայեակն եւս անշուշտ նորածին զաւակի ծնող է. ո՛հ, մի տառապեալ մայր է նա, որ անհնարին կարօտութենէն ստիպեալ իւր մանկիկն մի ուրիշ մօր կը յանձնէ նուազ վարձքով, կ'երթայ կը դեգերի մեծատանց տուները. որպէսզի իւր կաթն

աւելի գնով վճարէ. որ իւր մանկան արդար իրաւունքն է: Ողորմելի որդեգրուկ կին պարտաւորեալ է իւր դայեակութեան վարձքէն՝ մի մասն վարձեալ կնոջ տալ. եւ մնացեալ մասովն՝ իւր ընտանեկան ապրուստ հոգալ: Չեզ կը թողում, Հայոց ճշմարիտ մայրեր, որ դուք դատեցէք, այս երկու մայրերէն ո՞րն է աւելի յանցապարտ. կարօտագին դայեակ, որ առ շքաւորութեանն՝ իւր կաթը կը վաճառէ, թէ հարուստ տիկին, ու սնուցիչ կերակուրներէն լիանալով ու յափրանալով՝ թաթաղուն զեղուն լցուած ստինքները աղբիւրի պէս կաթ կը հոսեն, այլ անխղճաբար կը խցէ այդ կաթնաբուխ ակները: Բարեսիրտ տիկին երկու զրկանք ի միասին կը գործէ, զրկանք մի իւր բնածին մանկան. զրկանք մի եւս դայեկին մանկան՝ որոյ բաժին կաթն դրամով կը գնէ: Ո՛հ, աղքատիկ մօր կաթն՝ իւր խեղճ տղեկին կեանքն է, արդեօք տիկին մայր՝ իւր մանկան կեանքը չը՞ զօհեր: Այո՛, այսպէս է աշխարհիս դատաստանը, երբ հօգօրները զանգօրը կը ճմլեն, զարմանք չէ, որ տիրոջ եւ տիկնոջ մանուկը նոյնպէս խանձարուրէն սկսի յաղթահարել ու ճնշել ծառային դայեկամօր մանուկը:

Աւա՛ղ, եւ ա՛հ, որչա՛փ անբնական, որչա՛փ անգթական, եւ որչա՛փ անարգ ու դժուարատար է դայեկին կեանքն ու վիճակը. որոյ մայրական սիրոյն եւ գորովոյն վերայ կը բռնանայ թշուառութիւնը մինչեւ կը ստիպուի դժբախտ կինը թողուլ իւր արգանդին ծնունդն եւ երթալ անասնոց կաթի պէս վաճառել իւր կաթն. որով թերեւս կարենայ երկու կեանքը միանգամայն պահպանել, եւ մերթ եւս իւր ամուսնոյն կեանքը. որ կամ ծոյլ եւ անաշխատ կեանքի մէջ անպիտան է եւ կամ ընտանեկան պարտիքները մոռացող մոլորամիտ մարդ է. որոյ աչքը կնոջ ձեռքն է եւ կը սպասէ նորա վաստակով ու հացով ապրի:

Թողումք այս պարագաները, որ տկար կնոջ համար շատ ծանր ու դառն են. աւելի դառնագոյն պարագայ մի կայ, որ ի ներքուստ կը տանջէ մանկամայր դայեկին սիրտն ու ոգին: Ո՛հ. բնական ու մայրական սիրոյն գորովն է այն, որ հանապազ կը մորմոքէ, կը կտրտէ ծնողական աղիքները, երբ կը տեսնայ օտար մանուկ իւր գիրկը, անդէն երեւակայութեան մէջ կը յիշէ զայն որ իւր մայրական կաթէն ու գրկէն զրկուած է: Նա կենդանի մայր է. քար չէ, այնչափ կը վշտակրի ու կը դառնանայ

սրտին ցաւոց մէջ. որոյ անհարին դառնութեան շափը՝ միայն մօր սիրտ կարող է զգալ ու շափել:

Ով որ մայր է թող հետաքրքիր լինելով առանձին քննէ, փորձէ դայեկամօր ցաւակիր սիրտը, թէ ի՞նչ են նորա տխուր մտածմունք, թէպէտ նա արտաքուստ ուրախութիւն կը կեղծէ, զուարթ կ'երեւի, զուրգուրալով կը փայտայէ զմանկիկ, տիկին կը հաւատայ թէ իրօք մայրական սիրով կը սիրէ, չը գիտէ թէ խեղճ դայեկին սիրտը արիւնով ու ցաւով լցուած է: Մայրութեան եւ որդեսիրութեան բուռն գորով միշտ կը յուզեն նորա սիրտը. եւ կը շարժեն նորա ոգին, որ իւր բնածնունդ զաւկին ոգիէն կախուած է. ամէն վայրկենի մէջ կը յիշէ ու կը դառնանայ:

Այլ պատմեմ իբրեւ վկայ եւ ապացոյց ասացածիս, ինչ որ մի դիտող եւ բարեսիրտ տիկին պատմեց ու ես լսեցի:

Մի օր մանկամայր տիկին դայեկին սենեակ կը մտնէ այն պահուն՝ երբ նա տղուն կաթ կուտար. եւ կը տեսնայ որ դայեկին աչքերէն կաթ կաթ արտասուք կը հոսին մանկան երեսին վերայ: Կը հարցնէ տիկին, թէ ինչո՞ւ համար կուլաս եւ ի՞նչ է պատճառ: Դայեակը թէեւ առաջին անգամ ծածկել կ'ուզէ սրտին ցաւը. բայց երբ կը ստիպէ տիկին նա կը պարտաւորի խոստովանիլ:

Ինչպէ՞ս խօսիմ. տիկին, եւ ի՞նչպէս բացատրեմ սրտիս դառնութիւնը՝ կը պատասխանէ դայեակը, անմայր մանկիկս յիշեցի եւ կուլամ. եւ միշտ կուլամ քեզմէ գաղտնի եւ առանձին. մի գուցէ տեսնաս եւ կարծես, որ ցաւակիր մօր սիրտը կը դառնացնէ կաթին քաղցրութիւնը. եւ կամ այս աղի արտասուաց կաթիլները. որ կայլակելով աչքէս կը թափին մինչեւ ի կուրծքս, եւ մանուկը կը ծծէ զայն կաթին հետը: Կ'աղաչեմ, մի զայրանար տիկին, դայեկին կեանքը թշուառ է. ամէն ժամանակ երբ կը յիշեմ ու կը մտաբերեմ. թէ իմ վարձակալ դայեակը՝ զաւկիս կաթ կուտա՞յ, թէ իւր զաւկին համար իմ զաւակս կը զրկէ. վասն զի մի քանի տարի յառաջ, մի սիրական զաւակս կաթնագուրկ մեռաւ: Գիտէ՞ք, տիկին, այն կիները, որոց մեր զաւակները յանձնելով՝ մեր տնէն տեղէն կը հեռանամք եւ կուգամք ձեր զաւակաց համար կաթնտու կը լինիմք. ա՛հ, այդ անկարեկիր կիները միթէ մօր պէս կը խնամեն մեր զաւակները: Ո՛չ, շատ անգամ կաթնակարօտ կը մեռցնեն. երբեմն

եւ ծանր քուն լինելով՝ խեղճ տղեկը կամ օրօրոցին մէջ լալով՝ եւ կամ անկողնոյ մէջ շնչարգել ընելով կը խեղդեն: Չեմ յիշեր, որ մերթ եւս իսպառ անհոգ լինելով առանց հսկողութեան կը թողուն մանկիկը՝ որով այլեւայլ վտանգներու կը պատահի:

Բայց իրաւունք չունիմ այսչափ մեղադրել այդ կարօտաւոր կիները, որոնք մեզ պէս թշուառ են, աղքատութեան ու շքաւորութեան աղագաւ կը պարտաւորին երկու դիեցիկ երախաներն միանգամայն սնուցանել. որպէս թէ երկուորեակ ծնած լինին:

Վշտամայր դայեկին խօսքերը եւ իւր արտասուքը շատ եւ կարի սրտառուչ են, որուն վերայ մարդ կարեկցելով պէտք է խորհրդածի. եւ առաւել պէտք է տիկին մայրերը զգան եւ խորհրդածեն. թէ քանի՞ դառն ու դժուարին է սնուցիչ դայեկին վիճակն. երբ նա հանապազ կ'աղեկիդի իւր զաւակին սիրով:

Երանի՛ թէ այդ բարեսիրտ տիկին հետաքրքիր լինելէն յետոյ, իւր մայրական սրտով ու գորովով դայեկին գորովը չափէր, գիտնար ու հաւատար թէ նա եւս իւր պէս մայր է, սիրտունի, աղիք ունի, որ կը զալարի միշտ յիշելով իւր հոգւոյ հատորիկ զաւակը. եւ մայրապէս կարեկցելով՝ դայեկին մանկիկն եւս բերել տալով՝ իւր զաւկին հետը սնուցանել տար. եւ յայնժամ ազնուամիտ տիկին՝ տիրապէս առաքինի մայր կը հանդիսանար ընտանեկան կենաց մէջ:

Ես չգիտեմ. գթասիրտ տիկնայք կարո՞ղ են մի անգամ փորձել. թէ երբ դայեկին համար այս մեծ շնորհ լինի, ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ընէ նորա սրտին վերայ: Ինձ այնպէս կը թուի, որ դայեկին սիրտը յայնժամ մեծ երախտագիտութեամբ կը յեցուի, զուարթ եւ ուրախ ոգով, ամենայն հաւատարմութեամբ խնամ պիտի տանի տիկնոջ զաւկին. չէ թէ միայն վարձուց համար, այլ առաւել իւր զաւկին սիրոյն համար. զգուշանալով որ փրէք տրտունջի պատճառ չը տայ, մի՛ գուցէ սորա համար իւր սիրական զաւակը աչքէն հեռացնեն:

Խնդիր է եւ այս, թէ երբ դայեկին սիրտը ուրախութեամբ կը զեղու, արդեօք այս բարոյական սրտահաճոյ վիճակ՝ ազդեցութիւն չընե՞ր նորա կեանքին եւ առողջութեան վերայ եւ հետեւապէս կաթին շատութեան եւ զեղման: Սոյն կէտն եւս կը թողումք բժշկաց, թող նոքա վճռեն:

Գիտեմ, այս անսովոր կարեկցութեան դասը խիստ դժուար

րին կը թուի ազնուական տիկիներուն. որք թերեւս զրկանք համարին իրենց զաւակաց համար. կամ թէ այնպէս կարծեն, որ մի առողջ եւ առոյգ դայեակը կարող չէ երկու մանկիկը ի միասին սնուցանել:

Առ այս ես կը լռեմ, բնութիւնը թող պատասխան տայ. որ շատ անգամ մի մօր երկու զաւակներ կը ծնին. երկուքն եւս՝ մի մօր կաթով կ'ապրին ու կը մեծնան. եւ միթէ նախախնամութիւնը չէ՞ նախատեսեր, որ երկուորեակ ծնածներուն կաթ բաւելու համար՝ երկու ստեանց աղբիւր բացեր է մօր սրբտին վերայ եւ երկու կաթնաբուլիս պտուկները կախեր է նորա կուրծքէն:

Քաջայայտ է ինձ, որ այս դժուարալուր խորհրդածութիւնը՝ զառանցանք կը համարուի արդի ժամանակին եւ ընտանեկան փափկութեան առաջ. այլ մեր փափաք եւ սկզբունքն է, որ բնական օրէնք տիրէր, Աւետարանին գթութիւն թագաւորէր. երբ աշխարհիս վերայ այնպէս կը կարծուի, որ այր մարդոց գուլթը նուազ է. գոնէ տիկին մայրերը գթած լինէին ու ճանշնային իրենց մայրական պարտիքները: Ամէն մայր ու ծնող իւր զաւակ սնուցանէր այն կաթով, եւ այն սիրով, զոր նախախնամութիւնը մի միայն ծնողական անհրաժեշտ պարտիքը հաստատեր է: Պարտազանց է ամէն ծնող, եթէ այս պարտիքը խղճի մտօք չի կատարէ: Թող չի խոժոռին Հայոց տիկնայք. մենք շինք ասեր, որ դայեակութիւնը մեր ընտանեկան կեանքէն իսպառ բարձուի, հարուստ, ազնուական ընտանեաց մայրերը կաթնտու լինին. այլ այս խօսիլ կ'ուզեմք, երբ փափկասուն կեանքը մոռցնել կուտայ այդ պարտիքը, գոնէ դայեկաց վիճակը՝ արժանի համարին իրենց կարեկցութեան, որ կին է, աղքատ ու ցաւած, մայր մի է իրենց պէս:

Այլ որովհետեւ աղքատութիւնը բռնաւոր է, աշխարհիս ամէն շքաւոր ընտանիքները կը պարտաւորին նորա լծոյն տակը խոնարհիլ: Աղքատութիւնը ոչ միայն այր մարդիկը ի ծառայութիւն կը վարէ. այլ եւ կիներ ու մայրերը, որք յակամայից կը պարտաւորին թողուլ իրենց լծակից ամուսին եւ անուշիկ զաւակները, ու երթալ ազնուականաց դռները դեգերիլ. որպէսզի աղախին լինին, դայեակ լինին, իրենց եւ ընտանեաց կարօտութիւնը լեցնելու համար:

Այսպէս երբ աղքատ ընտանիքները առ յոյժ կարօտութեան

կը մոռնան իրենց երկանց զաւակները: Միւս կողմէն եւս նոր աշխարհի նոր ժամանակի փափկասուն տիկիները ճշմարիտ մայրութեան պարտիքները կը մոռնան իրենց արգանդին ծընունդն սնուցանելու անգամ մեծ ձանձրոյթ կը զգան, որպէս թէ մայրական խնամատարութիւնը՝ նուաստ եւ անպատիւ ծառայութիւն լինէր:

Երբ ընտանեկան մայրերը բուն ծնողական եւ բնական այդ պարտիքէն կը խորշին. այլ եւս ի՞նչ կը մնայ իրենց աշխատութիւն: Լո՛ւր որ պատմեմ քեզ, նոքա գիտեն անաշխատ կեանք վարել եւ երբէք չը ձանձրանալ. որոց վերայ տիրեր է առ հասարակ հեղգութիւն, մեղկութիւն, պարապ եւ ունայնախօս ընկերական կենակցութիւն. նոքա գիտեն անժամ այցելութիւններ մտածել, զբօսասիրութիւն հնարել, եկեղեցին երթալ, չէ թէ Աննայի ջերմեռանդութեամբ աղօթելու համար, այլ աւելի ցոյց տալ զիրենք, զիրար տեսնալ եւ բամբասանաց նիւթեր ժողովել: Թողունք այս, միթէ այդպիսի մայրերը աշխատութիւն չե՞ն համարիր իրենց համար, ժամանակի շռայլ զեղխութեան մէջ սիրտ եւ հոգի մաշել, անձնատուր եղած են. այլ եւս ո՛ւր կը մնայ տիկնութեան եւ մայրութեան պարտիքները յիշել, տուն հոգալ, զաւակները բուն մայրական կաթ ջամբելով սնուցանել եւ այլն:

Հապա ո՛վ դուք, Հայոց ազնուական տիկնայք, ես կը փափաքիմ, որ դուք ձեր բարեկեցիկ կեանքին մէջ՝ ձեր մայրական պարտիքները դարձեալ չի մոռնայք երբ ձեր այրերէն ոմանք ժողովուրդ կը հարստահարեն, դուք եւս աղքատ մայրերը չի հարստահարէք. նոքա զաւակին կաթը յափշտակելով: Դուք ձեր խիղճը մի խաբէք ու ողողէք թէ կաթին գին կամ դայեակին վարձքը կը վճարէք. գիտցէք ստոյգ այդ վարձքը թէ բիւր անգամ աւելի վճարէք, կաթին փոխարէն չէ: Եւ միթէ կը կարծէ՞ք. որ աղքատ մօր կաթն այնչափ աժան է. երբ դուք ձեր կաթն՝ նոյն իսկ ձեր զաւակին կը խնայէք:

Ես կը հաւատամ, որ մայրերը ի բնութենէ փափուկ սիրտ եւ խիղճ ունին, զգուշացէք որ զայն չի խեղդէք փափուկ կեանքի փուշերուն մէջ, զգուշացէք որ դայեակին զաւակը՝ կաթնասովէն մեռցնել չի տար. եթէ երկիւղած ու ճշմարիտ մայրեր էք՝ պէտք է երկնչիք ու յիշէք, որ այդ աղքատ ու տառապեալ մօր տէր ու դատաւոր կայ. որ մի՛ գուցէ նորա զաւակին զրկանաց արիւնը ձեզմէ խնորդ է եւ դուք յայնժամ պարտական ու պա-

տասխանատու մնաք: Այլ ես կ'աղօթեմ, որ դուք ճշմարիտ մայրեր լինիք եւ ազատ մնաք այս դատաստանէն:

ԺԲ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ձ Ա Ի Ա Կ Ա Ց

Ընտանեկան կամ առտնին դաստիարակական վարժոցին մէջ ո՞չք են այն բնախօս եւ մեծ վարժապետները. որոց ի բնութենէ յանձնուած է իրենց զաւակաց կրթութեան հոգաւարութիւնը:

Այդ՝ աշխարհ գիտէ. եւ բնութիւնը ինքնին կ'ուսուցանէ, թէ ընտանեկան դպրոցին մէջ օտար մանկավարժ չի կայ. այլ միայն նոքա են հեղինակ ու դաստիարակը, որոց պատկառելի եւ քաղցր անունը՝ հայր եւ մայր կը կոչուի:

Այո՛, մանուկները մի ճշմարիտ եւ նախախնամող բարի հայր եւս երկնից մէջն ունին, որ զիրենք կը ստեղծէ եւ կը բերէ ի լոյս. երկնքէն անձրեւ եւ արեւ, երկրէն հաց եւ ջուր բաշխելով՝ կը պահպանէ եւ կը սնուցանէ մանուկներու կեանքը. նոքա կ'աճին ու կը զարգանան, եւ մեք կը զարմանանք տեսնելով, որ տհաս մանուկը՝ հասակաբարձ մարդ եղաւ:

Ուստի արդար շափով շափենք ու բաժնենք երկնից Հօր խնամք եւ ծնողաց պարտիքը: Արդ երբ շունչ եւ կեանքը՝ երկնից Հօրն է, սքանչելի պատկերն ու կերպարանքն՝ երկնից Հօր, արեւ, անձրեւ, հաց եւ ջուր, երկնից Հօր. հասակն եւ աճումն՝ երկնից Հօր. այլ եւս ի՞նչ կը մնայ երկրաւոր Հօր եւ մօր բաժինն, եթէ ոչ միայն դաստիարակութիւն:

Եւ ի՞նչ է ծնողական դաստիարակութիւնը, ուրիշ ոչինչ, այլ միայն կոյր ծնուած զաւակներուն աչքը դէպ ի բարին բանալ, սիրտն ու ոգին առաքինութեամբ կրթել. որպէս զի աշխարհը տեսնան, մարդոյն կեանքը տեսնան, լոյս ու խաւարը որոշեն.

բարին ու շարը ճանչնան. եւ մեծ քան զամէն՝ զԱստուած ճանչնան ու հաւատան, կրօն եւ ճշմարտութիւն ընդունին:

Եւ իրա՞ւ է արդեօք որ մանուկներն առ հասարակ կոյր կը ծնին. ո՞չ ահա կը տեսնամք որ պայծառ աշեր ունին. կը տեսնան ու կը խաղան հրապարակներու մէջ: Եթէ մանուկներն ի ծնէ կուրին պէս աշխարհ կուգան. այլ եւս ի՞նչ մեղադրութիւն կայ իրենց ծնողաց. միթէ ծնողք կարո՞ղ են Յիսուսին պէս ձեռք դնել եւ հրաշագործելով կոյրերը լուսաւորել:

Այդպէս է, հայրեր ու մայրերը հրաշագործ չեն, նոքա կարող չեն մարմնով կոյրերը բժշկել. այլ մեր խօսքը՝ մանուկներու մտաւոր կուրութեան վերայ է, որոց բժշկութեան լոյսը՝ ծնողաց դաստիարակութեան ձեռքն է. եւ այդ ձեռքը՝ պարտաւոր է, որ անդու անդադար գործէ ընտանեկան կեանքին մէջ, եւ մշակէ նորա դարաստանին նորատունկ ծաղիկները: Այդ ձեռաց պարտիքն է այո՛ որ խլէ մանուկներու սրտէն անպիտան եւ խոտան բարքը, սերմանէ ու տնկէ նոցա տեղը ճշմարիտ բարին եւ օգտակարը:

Մենք կը հաւատամք. եւ Դաւիթը կը վկայէ թէ Աստուած առանձին առանձին կը ստեղծէ մարդոց սիրտերը, եւ նոցա գլխոյն մէջ կը գետեղէ հանճարոյն ամանը: Բայց գիտենք նաեւ, որ այդ կենդանի ամանը ի սկզբան դատարկ է, երբ մարդը մանուկ է ու տղայ. եւ ո՞վ կը լեցնէ առաջին նուազ այդ անբաւ դատարկութիւնը, թէ բարի եւ թէ շար գաղափարաց նիւթերովը յայտ է թէ այդ պարապ ամանին մօտ ու մերձաւոր ձեռքը՝ միայն ծնողաց ձեռքն է. ինչ որ ուզեն՝ զայն կարող են լեցնել, եթէ բարի եւ եթէ շար:

Ահաւասիկ սկիզբն աստի է բարւոյն ու շարին. ապա թէ ոչ ուստի՞ կը յաւելուն բարի ու շար մարդիկը մարդկային ընկերութեան մէջ: Միթէ դոցա սկզբնական աղբիւրը ընտանեկան կեանք չէ՞: Ես վկայ ունիմ ու կը բերեմ աստ Յիսուսի վճռական բանը, որ մարդոյն սիրտը՝ բարի եւ շար գանձուց աղբիւր կը համարի. «Մարդ բարի, ի բարի գանձուց սրտի իւրոյ բղխէ զբարի, եւ մարդ շար՝ ի շարէն բղխէ զշար»:

Ուստի մարդ ինքնին կարող չէ մակաբերել, թէ մարդ իւր մանկութենէն սկսեալ իւր սրտի գանձարանին մէջ հետզհետէ կ'ընդունի թէ բարին եւ թէ շար. եւ զոր ինչ ընդունած է նա-

խապէս՝ զայն միայն կ'արտադրէ դուրս նմանապէս թէ բարին եւ թէ չարը:

Մանուկ՝ մինչդեռ մանուկ է, չգիտէ որոշել շարն ու բարին. ինչ որ իւր ծնողաց բերնէն լսէ, եւ ինչ որ նոցա կեանքի մէջ օրինակով տեսնայ՝ զայն միշտ բարի կը կարծէ. եւ միթէ ծնողք իրենց որդւոց համար շարակամ են, թէեւ իրենք շար լինին: Առ այս կը խօսի Յիսուս իւր Աւետարանով. թէ «Դուք որ շարքդ էք, գիտէք պարզեւ բարիս տալ որդւոց ձերոց» եւ այլն:

Աւետարանին այս ակնարկութիւնը, որ երկնաւոր հօր եւ երկրաւոր ծնողաց բարիքները համեմատելով՝ ցոյց կուտայ թէ քանի՞ առաւել եւ գերագոյն են Երկնաւոր Հօր տուած բարիքները, եւ միանգամայն եւս ցոյց կուտայ թէ երկրաւոր ծնողք՝ միայն բարեաց մատակարար կը լինին այս առօրեայ կենաց մէջ. անցաւոր բարիքները եւեթ գիտեն պարզեւել իրենց որդւոց. զոր օրինակ հարստութիւն, գանձ, հայրենի ժառանգութիւն եւ աշխարհիս այլեւայլ նիւթական բարիքները:

Մեծապէս կը սխալին ծնողք, եթէ այնպէս հաւատան, որ այս նիւթական բարիքները, առանց հոգեկան ու բարի դաստիարակութեան՝ մնայուն ու ճշմարիտ բարիք են որդւոց համար: Ո՛չ, մեք փորձով կը տեսնամք աշխարհիս վերայ, որ հարուստ մեծատանց զաւակները, երբ առանց հիմնաւոր դաստիարակութեան հայրենի մեծագանձ փարթամութեան ժառանգորդ եղած են, եւ որոց կեանք ու վարքը պատմութիւնը շատ օրինակներով կը հանէ մեր առաջ, զոր կարդալով կը խելամըտիմք, թէ այդպիսի անդաստիարակ ժառանգորդները վերջոյ չքաւորեր են. ազնուական ծնելով՝ ստրուկ մեռեր են. եւ փոխանակ իրենց տոհմական անունը յարատեւ փառաց մէջ բարձր պահելու՝ զայն ջնջեր են անարգութեամբ, անյիշատակ եւ անանուն գնացեր են աշխարհէս:

Ուստի յետամնաց զաւակներու համար, ստոյգ, հիմնական ու յարատեւող բարիքը՝ միայն ուղիղ դաստիարակութիւնն է. առանց այս ճշմարիտ պայմանին՝ նոքա՝ ինչպէս կը խօսի Իմաստունն, ծնողական փտեալ արմատէն բուսած փուտ շառափոյններ են: Որք թէպէտ առ ժամանակ մի անպտուղ ծաղիկներով կը ծաղկազարդին, եւ այնպէս կը կարծեն մարդիկ՝ աչքա-

խաբ լինելով՝ թէ այդ ընտանեկան դարաստանը բախտաւոր ու երջանիկ է. կ'անցնին մօտէն եւ երանի կուտան, տեսնելով զայն իբրեւ Լիբանանու անտառը բարձրացած: Կ'անցնին եւ ապա յետոյ դառնալով կը դիտեն՝ որ այլեւս ոչ գոյ: Ընտանի շառափոյններն արմատովին խլուած են, մեծագանձ փարթամութիւնը՝ վատթար կեանքի մէջ փճացեր է, հայրենի շէն տուն՝ անշէն աւերակ դարձեր է. եթէ մնացեր է մի մնացորդ ճիւղ, այն եւս աւերակ տան փողոցի անկիւն նստած հաց կը մուրայ. անցորդներուն առաջ վկայ լինելով՝ թէ ես քանդեցի հօրս տուն: Այս է ահա վախճանը անդաստիարակ զաւակներուն, եւ այս է արդիւնք եւ պտուղը նիւթապաշտ եւ անհոգ ծնողաց:

Ո՛վ կը հաւատայ թէ աշխարհիս թշուառ աղքատները՝ ամէնքն եւս դառն ու դժբախտ դիպուածներէն մուրացիկ եղած են: Ո՛չ, այդպէս չէ, մարդիկ կը պատմեն ու կը վկայեն, եւ ես նոյն իսկ ներկայ կեանքին մէջ կը տեսնեմ ու կը ճանաչեմ դիրենք՝ որ հայրենի տան ապարանից բարձր պատշգամէն իջեր խոնարհեր են մինչեւ գետնի փոշիի վերայ, շորաբեկ մի կտոր հացի անգամ կարօտ մնալով: Անշուշտ նոքա այդ անբախտ վիճակին հասնելով՝ անագան ուրեմն կուշաբերին, ինչպէս այն կրտսեր անառակ որդին, զոր ի դէմս մեր բերելով կը խօսի Յիսուս, եւ կամ թէ այն շարածառանգ զաւակը, որոյ համար կը պատմեն հին իմաստասիրաց բանք. թէ հայրենի տան բազմագանձ հարստութիւն շառաւար վատնելով՝ մի օր առուի եզերք նստած շորաբեկ ու ցամաք հացը ջուրի մէջ թաթխելով պարկեշտաբար կ'ուտէր Սոկրատ բարոյական իմաստասէրը հոն պատահելով՝ կը դիտէ եւ կ'ըսէ այս բանը. «Պատանի դու, եթէ այդպէս կեցեալ էիր, այժմ գիտորտիկս ճաշակէիր»:

Աշխարհիս ընկերական հրապարակի մէջ, ջուրերուն եզերքը որչա՞փ կան այնպիսի ապերջանիկ զաւակներ, որք իրենց շառաւ կեանքին երեսէն ազնուական բարձրութենէն ի թշուառութիւն խոնարհեր են, որով իրենց հայրենի տան տոհմական փառք իրենց վերայ կը վերջանայ:

Այսպէս է, մշտապէս վառ շի մնար տան ճրագ, եւ կը շիջանի շուտով երբ դաստիարակութեան լուսով վառուած չէ: Ուրեմն զաւակաց ապագայ կեանքը՝ ծնողաց դաստիարակութենէն կախումն ունի: Եթէ ի սկզբան մատաղ զաւակները բարի եւ ուղիղ դաստիարակութիւն ստացած են այլ եւս տարակոյս չի

կայ որ հայրենի տան ճրագ մշտավառ կը մնայ, եւ ընտանեկան առհասարակ բարեկեցիկ կեանք կը վարեն:

Սակայն գո՛նէ գրենք փոքր ի շատէ, թէ ընտանեկան կենաց մէջ ի՞նչ եւ ո՞րչափ են ծնողաց կրթական դասերը, եւ կամ բարի եւ ուղիղ դաստիարակութեան պայմանները:

Ծնողական դաստիարակութեան մէջ առաջին մեծ դաս եւ առաջին մեծ գիտութիւնը կրօն եւ Աստուածապաշտութիւնն է. եւ սորա միակ դասագիրքն է Աստուածաշունչ մատեանը. թէպէտ բարձր եւ վսեմ գաղափարներ են Աստուածապաշտութեան գաղափարները. մանուկները կարող չեն ըստ արժանւոյն ըմբռնել զայն. ինչպէս արդի դաստիարակ մատենագիրներէն ոմանք փորձառապէս կը դիտեն՝ թէ խիստ ապաժամ է մանուկներու անզօր միտքը դէպ ի երկինք հանել, որ դեռ իւր շրջապատ եղած երկրի բաները չգիտէ:

Ես կ'ընդունիմ այս կարծիքը, այլ ես չեմ խօսիր աստ այն դասերուն համար՝ զոր դպրոցի ուսմանց կարգին հետ կ'աւանդեն կրօնուսուցց դասախօսները. ես կը խօսիմ կրօնի նախակրթութեան վերայ, որ դաստիարակութեան շէնքին առաջին հիմնաքարն է, եւ զոր պէտք է միայն ծնողաց ձեռքը այդ երկնից արքայութեան հիմնաքարը ձգէ ու հաստատէ մանուկներու սրբտին մէջ: Չեմ խօսիր նաեւ, որ ծնողք իբրեւ աստուածաբան վարդապետ ճառեն կրօնի բարձրութեան վերայ: Ո՛չ, ծնողաց դասերը շատ պարզ ու բնական են. մանուկ երկինքը եւ աստուղերը տեսնելով՝ զաներեւոյթ Աստուած կ'ըմբռնէ. նա երկիր, ծառեր ու ծաղիկները տեսնելով հետաքրքիր կը լինի, կը հարցնէ գիտնալ կ'ուզէ թէ ո՞վ է երկնի եւ երկրի զարդարող Արամի: Մանուկ շատ անգամ իւր սրաբիբ աչքերը տիեզերքին վերայ ածելով՝ ինքնին գիտես թէ ուշադիր կը լինի եւ իմանալ կ'ուզէ ի՞նչ է արեւ, ի՞նչ է լուսին, ի՞նչ են աստղերը եւ ի՞նչ է աշխարհ, ծովն ու ցամաքը:

Մանուկ իւր այս հարցաբանութեան մէջ փաստ չի խընդրեր ծնողաց դասերուն, թէեւ սխալ լինի՝ նա ուղիղ եւ կատարելապէս կը հաւատայ, բաւական է, որ ծնողք ձանձրոյթ չը դգան, այլ երկայնամիտ ոգւով պատասխանեն ինչ որ մանուկը կը հարցանէ:

Կրօնի եւ Աստուածապաշտութեան դասերը՝ դժուարին եւ անըմբռնելի դասեր չեն. մանուկներ եւ պարզամիտները հաւատով

շուտ կ'ըմբռնեն զայն, վասն զի Աստուծոյ յայտնութիւնը տղոց համար է, ինչպէս կը յայտնէ Յիսուս. «Հայր, գոհանամ զքէն, զի ծածկեցեր զայս յիմաստնոց եւ ի գիտնոց եւ յայտնեցեր տղայոց»: Այո՛, Յիսուսի յայտնութիւն սիրող աւելի Գալիլեացի տիմար ձկնորսներ էին. եւ գեղացի բոկոտն փոշոտ մանուկներն, որ կը վազէին նորա գիրկը, որ գրագէտ դպիրները արհամարհելով կ'անցնէին:

Ծնողական դասերուն մէջ ճարտարախօսութիւն, փիլիսոփայութիւն բնաւ պէտք չունի, հապա գիշանելով՝ մանկական հասակին համեմատ հարկ է պարզ, ընտանի եւ սիրալիր խօսքերով աւանդել կրթութիւնը: Գիտնալով, որ տղայոց դաստիարակութեան մեծ պայմանն՝ ծնողական գորովն եւ բնական սէրն է. միայն թէ այդ սիրոյն մէջ չը գեղծանին ծնողք, կամ շափազանցութեամբ եւ կամ խիստ եւ անհոգ սառնութեամբ:

Այս երկու կերպ վարմունքն եւս միօրինակ վնասակար են դաստիարակութեան եղանակին մէջ: Վասն զի շափազանց սէրը՝ շափազանց ազատութիւն եւ համարձակութիւն յառաջ կը բերէ տղայոց դիւրագոգաց եւ անհաստատ բնաւորութեան մէջ, այլ եւ այլ յոռի կիրքերով հանդերձ. որով կը լինին նոքա կամակոր, ինքնահաւան, զայրացկոտ, եւ սաստիկ պահանջող:

Իսկ շափազանց խստութիւնը՝ կը ճնշէ եւ կը ջլատէ տղայոց բնաւորեալ աշխոյժ եւ զուարթ ոգին, որով կը բթանայ միտքը, սիրտ կը թանձրանայ եւ որդիական գորովն թմրի կ'սկսի: Շատ անգամ եւս կը դառնանայ, կը սրտմտի իր ծնողաց դէմ. մանաւանդ երբ ծնողք շարաշար անարգանօք ու բրածեծով՝ դաստիարակութեան հին փորձ կը փորձեն տակաւին:

Յոռի դաստիարակութեան զաւակները այս կերպով վրէժ կը լուծեն իրենց խստասիրտ ծնողքներէն, եւ իրենք եւս գիտեն թէ օրինակ առնելով խստապարանոց կը լինին. եւ կը մոռնան ծնողական մեծ երախտիք. մօրն անոյշ գրկարանին կաթն եւ հօր սեղանին հացն:

Ձարմանք չէ, որ անարգ դաստիարակութիւն այս արգասիքը համէ, եւ խստութիւնը՝ ուրիշ խստութիւն ծնանի: Վասն զի ծնողք միայն մարմնով չեն ծներ իրենց զաւակները, այլ բնաւորութեամբ եւս կը ծնին, որով ընտանեկան կեանքին մէջ զաւակները բնապէս սովորած են իրենց ծնողաց բնաւորութեանէն եւ օրինակէն փոխ առնել: Արժույ շափ սրատես են մանուկ-

ներու աչքը, քաջ կը դիտեն իրենց ծնողաց կեանքը եւ շար-
ժումն. եւ ըստ այնմ կ'ընդունին եւ կը հետեւին եթէ առ շարն՝
եւ եթէ առ բարին:

Ուստի ծնողաց ամենամեծ եւ սեպուհ պարտիքն է, որ բը-
նախօս ու մտաւոր դաստիարակութենէն առաւել, բարի գործոց
օրինակով դաստիարակեն իրենց զաւակները: Թող համոզուին
ամէն ծնողք, որ մի բարի օրինակ առաւել ազդու եւ տպաւորիչ
է քան հազար խրատ. եւ սորա բնական պատճառն այն է որ
մեր աչքին զգայարանքը շատ զգայուն եւ ներընդունակ է, որ
իրրեւ ներս կ'ընդունի եւ կը տպաւորէ զայնս մեր սրտին եւ
ոգւոյն վերայ:

Մանուկները թէպէտ պատանի եւ երիտասարդ հասակի մէջ՝
երբ ընտանեկան կեանքէն դուրս արտաքին ընկերութեան մէջ
կը մտնեն, շատ շարօրինակ գայթակղութիւնները կը տեսնան,
կամ կը խորշին եւ կամ կ'ընդունին. բայց ամենէն աւելի շա-
րագոյն գայթակղութիւն է այն, զոր մանուկները ընտանեկան
կեանքի մէջ կ'ընդունին. եւ առաւել եւս շար այն է, եթէ բուն
ծնողաց օրինակներէն ընդունին: Երանի՛, հազար երանի այն
ծնողաց, որ միշտ արթուն լինելով կը հսկեն իրենց կեանքին
եւ անձին վերայ. որպէս զի երբէք գայթակղութիւն եւ շար օրի-
նակ չտան՝ իրենց զաւակներուն: Իսկ վա՛յ եւ եղո՛ւկ այն ան-
զգոյշ ծնողաց, որք ընտանիք եւ մանուկները իբրեւ շմարդ հա-
մարելով՝ իրենց անբարի կեանք ու վարմունքը նշաւակ կը
կացուցանեն նոցա առաջ, արտաքին եւ օտար գայթակղութենէն
աւելի՛ իրենք իսկ գայթակղութիւն կը լինին զաւակաց ու ըն-
տանեաց, եւ նոցա ապագայ կեանքը մանկութեան մէջ կը մեռ-
ցունեն:

Յիսուս ամէն գայթակղութիւն տուողաց համար սուկալի
պատիժ կը սպառնայ, եւ բարութե կը համարի, որ նոքա շուտ
բարձուին աշխարհէս եւ իշոյ երկան կապելով նոցա պարա-
նոցը ձգուի ծով, թող մինչեւ յանդունդ սուզանի ծածկուի նորա
շարօրինակ պատկեր եւ յիշատակը մարդոց աչքէն, որ այլ եւս
չը կարենան տեսնել ու գայթակղիլ:

Ստոյգ հաւատացէք, ով դուք ընտանեաց ծնողք, որ պա-
տասխանատու էք առաջին Աստուծոյ, եւ միանգամայն մարդ-
կային ընկերութեան առաջ եթէ շար զաւակը թողուք աշխարհիս
վերայ. դուք երթալէն յետոյ՝ ձեր մեղքը պարանի պէս ձեր ետե-

ւէն կը ձգէք, որով ոչ միայն սոսկ մի ընտանեկան կեանքը կը
զեղծանէք, այլ եւ ժողովուրդ, ազգ եւ հայրենիքը:

Այսպէ՛ս, ինչ որ յոռի դաստիարակութիւն կը քանդէ, ուղիղ
դաստիարակութիւն կը շինէ, եւ սորա շինողք բարոյական ճար-
տարապետները՝ միայն ծնողն են առ տնին կենաց ու դաս-
տիարակութեան պաշտօնին մէջ:

Ոչ որ թող այնպէս չը համարի եւ այնպէս չի հաւատայ,
թէ շարութեան գայթակղութիւնը ինքնին եկաւ մեր աշխարհ.
եւ եղծեց ապականեց մարդկային ընկերութիւնը: Ո՛չ, շարու-
թիւն իրաքանչիւր ծնողք բերին յաշխարհ ու աւանդեցին իրենց
զաւակաց, եւ զաւակները՝ թողներուն. ու այսպէս ընտանեկան
շրջանէն սկսելով տարածուեցաւ ու ծաւալեցաւ մարդկային ըն-
կերութեան մէջ՝ շարութեան ժանտ ու ապականիչ սերմերը:

Մենք չենք խօսիր աստ սկզբնաշար նախանձուն վերայ,
որով առաջին մահ եւ գայթակղութիւն մեր աշխարհ մտաւ. այլ
կը խօսիմք այն ամէն նորածին գայթակղութեանց վերայ, զորս
ակներեւ կը տեսնամք թէ մարդիկ կը ծնին զայնս ու կը բղխեն
իրենց շար գանձուց սրտէն եւ կը կարծեն թէ շարութիւնը ինք-
նին ծնունդ առած է, առանց մարդոյն ձեռաց, զի ասաց Քրիս-
տոս, «Վա՛յ մարդոյն այնմիկ, յոյր ձեռն գայցէ գայթակղու-
թիւն»:

Ուստի ամէն ջանք ու խնամք պէտք է տանին ծնողք բարի
մշակութեամբ ընտանեկան կեանքի պարտիզէն խլել, ու չքաց-
նել շարասերմ բոյսերը, գիտնալով, որ միայն իրենք են իրենց
պարտիզին դարմանող մշակները, ուրիշ ոչ որ չիկայ:

Կարի յոյժ կը սխալին այն ծնողք, որ զաւակաց դաստիա-
րակութեան պարտուց բեռը՝ դպրոցին եւ մանկավարժից վերայ
կը թողուն, որոց պարտականութիւնն՝ միայն ուսուցանենն է,
զի մանկավարժները միայն մտքին հետը կը խօսին, սրտին եւ
հոգւոյն հետ բան չունին: Այդպիսի ծնողք թերեւս այնպէս կը
կարծեն, թէ առանց ծնողական սիրոյ կամ հեղինակութեան ըն-
տանեկան կեանքէն դուրս՝ դաստիարակութիւն կայ աշխարհիս
վերայ. եւ կամ օտար վարձկան մարդը՝ որչափ բարի ու հա-
ւատարիմ կը լինի թող լինի, կարող է ի բնութենէ այնպէս սի-
րել ու կրթել ինչպէս գորովասիրտ ծնողք, որոց միայն տուեր է
բնութիւնը ծնողական սրտին բուռն սիրոյ բնական զգացումն:
Եթէ ծնողք դեռ հնապաշար մտքով այնպէս կը հաւատան,

որ իրենք միայն զաւակ ծնին. եւ դպրոցը դաստիարակէ: Ուրեմն Յիսուսի խօսած Աւետարանական վճիռը երկբայելի է: Զի նա կը խօսի հովիւներու համար թէ «Վարձկան է եւ չէ նմա փոյթ վասն ոչխարաց»: Եւ դուք կը հաւատա՞ք, ո՞վ հայրեր եւ մայրեր, եթէ ձեր ընտանեկան գաւթին մէջ ծնած այն մատաղ գառնուկներու համար ձեզմէ դուրս ու ձեզմէ աւելի հոգատար սիրտ եւ ձեռք կայ աշխարհիս վերայ: Ո՛չ բնաւ, կը ստորջանայք եւ կը խաբուիք դուք, եթէ այդպէս կարծէք, վասն զի եթէ ամէն հայր եւ ամէն մայր նոյն ծնողական գորովով՝ կարենային բնապէս սիրել ուրիշին ծնած զաւակը, աստի մի ուղիղ հետեւութիւն հանելով կ'ըսեմք՝ թէ ուրեմն խորթ մայրը ծներ է: Եւ եթէ տակաւին չէք համոզուիր, ապացոյց կը խնդրէք, ուշի ուշով նկատեցէք այն երկու մանկաբեր կիներուն բողոքն ու դատաստանը, որ առաջին անգամ Սողոմոնին ատեանը ելաւ, եւ այն իմաստուն վճիռը արձանագրեց Սուրբ Գիրքը, որոյ վերայ աշխարհիս դատաւորները կ'ապշին:

Գիտցէք նաեւ ընտանեկան դաստիարակութեան մէջ կատարեալ կրթութիւնը՝ ծնողաց կենդանի կեանքն է, եւ ոչ թէ դպրոց. այդ գործնական կեանքը որչափ ուղղութեամբ վարի, ուղիղ շաղով քալէ, այլեւս ո՞վ կը տարակուսի, որ զաւակները խոտորին ծնողաց ուղղագիծ շաղէն:

Որչափ զարմանալի է, եւ արժան է իսկ եթէ ապուշ համարինք այն ծնողքը. երբ իրենք կրթական կեանքին ուղղութենէն շեղելով միակողմանի կը քալեն. եւ կը պահանջեն, որ իրենց զաւակները ուղղութեամբ քալեն. որոց համար շատ յարմարագոյն է Խեչափառին առակը. որ խրատ կուտար իւր ձագուն ուղիղ քալել: Ճարտար ձագը իսկոյն պատասխան կուտայ. «Հայր, ես կը տեսնամ քո միակողմանի քայլելը»:

Արդ, եթէ ճշմարիտ եւ գործնական կրթութիւնը՝ ընտանեկան կեանքի մէջ միայն ծնողաց անխոտոր շաղիլ եւ ուղղավար կեանքն է, ուրեմն կնքելով մեր ճառը, այս խրատն աւանդենք ամէն ծնողաց, որ նախ իրենց կեանքն ուղղեն եւ ապա իրաւունք ստանան իրենց զաւակները խրատելու: Վասն զի իրենք երբ կրօնի պարտաւորութեանց մէջ գաղջ եւ մեղկ են, թող չը սպասեն որ Կիրակի առաւօտ զաւակները իրենցմէ կանուխ Եկեղեցի երթան, եթէ զեղխ ու շռայլ են, թող չը յուսան, որ նոքա սակաւապէտ եւ խնայիչ լինին, եթէ արբեցող եւ անառակ են,

ո՞վ կ'ակնկալէ, որ որդիքները պարկեշտ ու համեստ լինին. եթէ անգործ, անաշխատասէր են, ով շգիտեր որ զաւակները աւելի եւս անհոգ դատարկաշրջիկ կը լինին են:

Ահա այսպէս ծնողաց յոռի կեանքը՝ զաւակներուն կը թափանցի իբրեւ ժառանգութեան ախտ, նոյնպէս բարի ծնողաց առաքինի կեանք ժառանգութիւն կը մնայ որդւոց յորդիս, որով թէ ընտանեաց եւ թէ ազգին ու ժողովուրդին համար բարի զաւակները կը պատրաստեն եւ ճշմարիտ հայր ու մայր եւ բարի դաստիարակ կը հանդիսանան աշխարհիս վերայ, որոց յիշատակը միշտ օրհնութեամբ լի է:

ԺԳ.

ԶԱԽԱԿԱՑ ՊԱՐՏԻՔ

ԱՌ ԾՆՈՂՍ

— 0 —

Մանուկ կաթնկեր, որ թէպէտ նա դեռ իմացականութիւն չունի. բայց բնազդեցիկ բերմամբ մօր գրկին մէջ առաջին անգամ կ'զգայ եւ կը ճանչնայ սէր: Մանուկը, եթէ չեմ սխալիր, մօր միջնորդութեամբ եւ վկայութեամբ կը ճանչնայ նաեւ իւր հայր. եւ ահա սոյն ճանաչման մէջ կը ծնի ծնողասիրութեան զգացումն եւ որչափ ինքն կ'աճի ու կը զարգանայ, պէտք է այնչափ մեծնան իւր սրտին մէջ ծնողասիրութեան պարտիքը:

Եւ ի՞նչ են այս պարտիքները. ահա մի առ մի բացատրեմ քեզ: Բնական եւ Աստուածային պարտիք է նախ եւ առաջ ճանչնալ, թէ իւր կենաց եւ գոյութեան պատճառը՝ իւր ծնողքն են, եթէ չլինէին ծնողք, ինքն այս աշխարհիս վերայ ոչ լոյս պիտի տեսնար, ոչ արեւ, եւ ոչ մարդ պիտի կոչուէր, եւ կամ մարդկային ընկերութեան կարգ խառնուէր. այլ պիտի մնար չգոյութեան մէջ անծնունդ եւ անանուն:

Այո՛, զաւակաց պարտիքն է ճանաչել զծնողս, եւ ծնողական ծայրագոյն սէր շափել պէտք է, թէ չկայ աշխարհիս վերայ ուրիշ ոք, ոչ եղբայր, ոչ քոյր, ոչ բարեկամ, ոչ ազգական եւ ոչ իսկ ամուսին, որ զինքն այնչափ գորովով սիրէ ու խան-

դադարտի. անձն՝ անձին, եւ հոգին՝ հոգւոյն փոխան տայ, ինչպէս ծնողք: Ուտի ծնողական սիրոյ այս մեծ իրաւունքը, նոյն փոխադարձ սէր կը պահանջէ զաւակներէն. զոր սրտի մտօք պէտք է հատուցանեն ու պարտական չի մնան:

Ճանաչել եւ հպատակիլ պէտք է, ընտանեկան կենաց եւ առ տնին փոքրիկ թագաւորութեան մէջ՝ քանի՞ բարձր ու փառաւոր է ծնողաց իշխանութեան աթոռ, թէպէտ եւ ստրուկ լինին նոքա, աղքատ լինին եւ իբրեւ անբաղաքացի շինական խլրճիթին մէջ ապրին, դարձեալ միշտ մեծ են ծնողք, որ քաղցր եւ անբռնադատ սիրով կը հրամայեն, որոց կամակատար հնազանդութիւն մատուցանել արժան է, ինչպէս տիեզերք Աստուածպետական աթոռին առաջ: Չկայ բնաւ օրէնք եւ իրաւունք մի որ զաւակներ ազատ եւ անհնազանդ կացուցանէ ծնողաց բնական եւ պարտաւորիչ իշխանութենէն, բայց միայն Հաւատք, Խաչ ու Աւետարանը, որ իւր հաւատացեալները յճկեղեցի կը կոչէ. թողուլ եւ մերժել հարկ է յայնժամ ծնողաց սէր եւ հրամանը, Յիսուսի առաւել սիրոյն համար, ըստ այնմ՝ թէ որ սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, չէ ինձ արժանի:

Ճանաչել պէտք է նաեւ թէ որդիքները որչա՞փ երախտապարտ են առ ծնողս, որք ոչ միայն երկանց վիշտերով ծներ են զիրենք՝ այլ եւ բազմադիմի շարշարանքներ, տառապանքներ, եւ կարօտութիւններ կրելով՝ պահեր ու դարմաններ են զիրենք, որոց տրիտուր եւ փոխարէն պէտք է հատուցանեն որդիք երբ ծերութիւն կը հասնի ծնողաց վերայ, կամ մերթ եւս տարածամ հիւանդութիւնք եւ փորձութիւնք կը շրջապատեն զիրենք: Այս դառն տառապանաց մէջ ո՞վ մխիթար պիտի լինի ծնողաց սրբտին, եթէ ոչ զաւակները՝ որոց անհրաժեշտ պարտականութիւնն է, ամենայն սիրով դարման տանել ծնողաց մինչեւ գերեզմանին դուռը, եւ ձեռքով ի հող դնել նոցա խոնջեալ գլուխ եւ աշխատեալ անձն:

Բարեծնունդ եւ օրհնեալ զաւակները մինչեւ ցվախճան ծնողաց ամէն պարտիքները կատարելու միշտ յօժարափոյթ են. բայց արդի ժամանակիս Հայոց ընտանեկան կեանքին մէջ կ'երեւին շատ անգամ անխրատ, ապիրատ, անզուժ, աննուէր, ստահակ, անհազանդ ծնողաց, անհաւան եւ անառակ զաւակները, որք հօր եւ մօր անկշիռ երախտիք, խնամք, գուժ եւ սէր ոտնահարելով՝ ինքնամերժ կը լինին հայրենի տունէն, ուր որ մո-

լեկան կիրք զիրենք կը վարէ: Նոքա անձնատուր կը լինին վատաբարոյ ընկերաց եւ կը վարեն անառակ կեանք ու վարք. եւ ինչպէս ճշգրիտ կը նկարագրէ Աւետարանին առակը, նոքա իբր ծառայ եւ ստրուկ խոզարած կը լինին, զեղիս եւ զազիր կենաց մէջ թաւալելով. ոչ միայն կը վատենն հայրենի ժառանգութիւնը՝ այլ եւ հոգին, մարմին առ հասարակ անարգ ցանկութեան եւ վատթարութեան մատնելով կը կորուսանեն: Չգիտեմ կա՞ն արդեօք այդ անառակ դասէն ոմանք, որ անառակ որդւոյն օրինակին հետեւելով՝ մտաբերեն հայրենի տուն ու հացալից սեղան եւ որդիութեան ազատ կեանք, յետս դառնան այդ շարավար տըղամալից կեանքէն, զգաստանալով զան խոնարհին ծնողաց գթոյն առաջ ու վերստին ստանան իրենց նախնի փառքն ու պատիւ: Չգիտեմ նաեւ թէ այսպիսի դարձող ու ստրջացող անառակաց համար պիտի գտնուի՞ն այնպիսի վեհանձն ու որդեսէր ծնողք, որ երկնաւոր հօր նմանելով ընդառաջեն եւ ողջագուրելով համբուրեն անառակ զաւակին կորացեալ պարանոցը, թէ աններող խտտասրտութեամբ ծնողական սիրոյն եւ գթոյն դուռը փակելով՝ թողուն, որ տարամերժեալ թշուառ զաւակը հայրենի տան դրան առաջ ինկած՝ Ղազարոսին պէս անտէրունչ եւ սովատանջ մեռնի: Եւ ի՞նչ կ'ենն յայնժամ փառասէր ու խստասիրտ ծնողք, իսկոյն կը հաշտուին անշշուռնչ դիակին հետը, մեծ պատուով եւ շքով յուղարկաւորութեան հանդէս կը կազմեն եւ կը թաղեն անառակ որդին իբրեւ մեծատան զաւակ:

Մի՞ կարծեր դու, ընթերցող, թէ այսպիսի եղերական դէպքեր կամ անառակ զաւակները չկան Հայոց ազգին մէջ, այլ թէ խելամուռ լինիս, մեր ազգային կամ ընտանեկան կեանքին մէջ մտնես ու շրջիս, պիտի տեսնաս շատ կարդացող անառակ որդիները, մանաւանդ Բիւզանդիոնի եւ այլ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ. ուր որ կը կարծենք թէ քաղաքակրթութիւն, դպրոց, ուսումն յառաջ գնացած են: Այո՞, այդ այդպէս է. բայց անդաստիարակ յառաջդիմութիւնը մեր ընտանեկան կեանքը չի բարւոքեր. ինչպէս քսան տարիներէ ի վեր սկսեալ մինչ այսօր թէ փորձով եւ թէ օրինակով մեք կը տեսնամք եւ կը համեմատենք ազգին անցեալն եւ ներկայն:

Դառնանք այժմ բարի զաւակաց ուրիշ պարտիքները յիշեցնել: Այո՞, բարեժառանգ զաւակները շատ պարտիքները ունին առ ծնողս, թէ ի կենդանութեան եւ թէ մահուանէն յետոյ, 18—613

թէ երկրիս վերայ եւ թէ երկնից մէջ, օրհնեալ եւ գովեալ են այն բարեյիշատակ ծնողք, որ այդ սուրբ պարտիքները անթերի կը կատարեն, որոց կեանք եւ վախճանը միշտ բարի կը լինի աշխարհիս վերայ եւ ընտանեկան բարեկեցիկ երջանկութեան մէջ. ինչպէս կը յորդորէ խրատատուն Սողոմոն իւր առակախօսութեամբ. թէ «Պատուեա՛ զհայր եւ մայր, զի բարի լինիցի քեզ». եւ ընդհակառակն հայր եւ մայր անարգողաց համար նըզովք կը կարդայ. «Որ անարգէ զհայր եւ զմայր, բիբբ աշաց նորա խաւարեցցին»: Ո՛հ, ո՛րչափ խստութեամբ կը դատի Սողոմոն այն ապաշնորհ զաւակները, որ ծնողական սիրոյն դէմ կ'ապերախտին, որոց հատուցումն անաշառ արդարութեամբ կը վճռէ ինքն, որ այնպիսի շար յիշատակ զաւակները կուրնան, լոյս եւ արեւ չի տեսնան, խաւար աչքով շրջին աշխարհիս վերայ, որպէսզի տեսնան ու սոսկան հաւատարիմ ու հնազանդ զաւակները:

Ուրեմն ո՛վ դուք, որ աշխարհիս վերայ հայր եւ մայր ունիք. ընտանեկան կենաց ու ծնողական գրկարանին մէջ կ'ապրիք. թէ մեծ եւ թէ փոքր, թէ անդրանիկ եւ թէ կրտսեր, թէ քոյր եւ թէ եղբայր, առ հասարակ ձեզ յորդոր խօսելով համառօտեմ ճառիս միտքը եւ ձեր պարտիքները, ուշադիր եղիք: Գիտէ՛ք, ո՛վ են նոքա որ ձեզ կեանք տուին, այս աշխարհ բերին. նոցա անուն հայր եւ մայր կը կոչուի, եւ ձեր ծնողքն են. դուք պարտաւոր էք նոցա, սէրը՝ սիրոյն դէմ փոխարինել. դուք պարտաւոր էք նոցա, կաթին եւ հացին դէմ՝ Յակովբ նահապետին պատրաստած խորտիկը փոխարինել. որպէսզի արժանապէս ժառանգէք Իսահակայ հօր օրհնութիւնը: Դուք պարտաւոր էք ամենայն ակնածութեամբ խոնարհիլ ձեր ծնողաց առաջ, հնազանդութեամբ լսել, մեծարանօք ընդունիլ այն ամէն հրամանները, որ ձեզ եւ ընտանեկան կենաց համար բարի եւ օգտակար են: Դուք պարտաւոր էք ողջակիզին փայտ շալկել, անդիմադարձ երթալ մինչեւ Բեթէլին լեռը եւ հոն թողուլ, որ ձեր թեւեր կապուին ինչպէս Սահակ՝ Աբրահամ սուրբ նահապետին առաջ: Բան մի չիկայ ինչպէս միանգամ յիշեցի առաջ. բայց միայն Աւետարանի բանը կարող է այդ պարտուց պինդ կապը քակել. եթէ Աբրահամ թողու հաւատքը, դառնայ ի Խառան իւր հօր Թարայի տունը, պաշտէ հայրենի կուռքը. Սահակ խաչը գրկէ մնայ ի Բեթէլ եւ Գողգոթային գլուխ:

Դուք պարտաւոր էք, երբ կը ծերանան եւ կը զառամին ձեր ծնողքը, դուք նոցա որդի մխիթարութեան եւ ցուպ ծերութեան լինիք. ամենայօժար սիրով խնամել, դարմանել եւ երբէք չը տրտմեցուցանել զիրենք: Դարձուցէք նաեւ ձեր աչքը Քամայ ժպիտի եւ հայրածանակ օրինակէն, Նոյի պարկեշտ եւ երկիւղած որդուց պէս ծածկեցէք ձեր ծնողաց առականքը. որ ընտանեկան տան պատիւն է. զգուշացէք, հայր եւ մայր բամբասողները՝ Աստուծոյ եւ մարդկանց առաջ շատ մեղապարտ են:

Դուք պարտաւոր էք դարձեալ, հայրենի տան փառք, ճրագ, տոհմական ազնուականութիւնը նոյն ճոխութեան եւ փառաւորութեան մէջ պահել, եւ ջանալ միշտ շաղարտել երբէք ճշմարիտ ազնուականութեան պատիւը: Եթէ աշխարհիս բախտը ձեր վիճակ այնպէս հաներ է, որ դուք աղքատ ծնողաց զաւակ լինիք, շատ է թէ նոցա բարոյական առաքինութիւնը ժառանգէք, որ աղամանդէն, ոսկիէն եւ կորստական հարստութենէն աւելի մեծ է: Գիտցէք նաեւ, այն ազնուականաց զաւակները, որոնք հայրենի տան հարստութիւնը դիրապէս կը ժառանգեն, այնչափ մեծ ու գովելի չեն. հապա այն իսկ է աւելի փառք եւ պարծանք, որ ձեր ազնուականութիւնը ձեզմէ սկսի. որով դուք իրաւամբ հայրենի տան հիմնադիր ազնուական կը լինիք: Եւ քանի՞ գորովանաց արժանի են այն վատ, հեղգ եւ անվաստակ զաւակները, զորս կը հրաւիրէ Սողոմոն որ երթան մրջիւնին գործունէութիւն տեսնեն: Նոքա թէպէտ կը պարծին, թէ իրենք ազնուականաց զաւակներ են, բայց վատթար եւ վատնիշ տնտեսութեամբ վարուելով՝ հայրենի տան ազնուականութիւն իրենցմով կը վերջանայ, կը շիջանի տան պայծառ ճրագը: Նոքա, որ երբեմն տէր էին՝ ծառայ եւ ստրուկ կը դառնան: Մուրացկանաբար կը շրջին եւ մերթ եւս հանգանակութիւն կ'ընէ նոցա համար Եկեղեցին. ծանուցանելով թէ ճոխ հարստութենէ ինկած արժանաւոր եւ թշուառ անձ մի է. կը խնդրէ որ Եկեղեցուց մէջ ծածկեն իւր անունը, երբ ինքն հրապարակին մէջ յայտնապէս կը մուրայ: Դուք մի այնպէս կարծէք թէ հարստութենէ ինկած ամէն դժբախտներն երկնից կամ աշխարհիս պատահարներէն են. ո՛չ, դոցա մեծ մասին անկումն՝ բուն իրենց վարած անշափաւոր կեանքէն է:

Բաւ կը համարիմ ձեզ համար այսչափ ո՛վ հաւատարիմ զաւակներ, յուշի պահեցէք ինչ որ գրեցի. լիովին հատուցէք ձեր ծնողաց պարտիքները. որքան Աստուած, օրէնք եւ բնական

ծնողասիրութեան գուժը պարտաւոր կը կացուցանեն զձեզ: Յիշեցէք Յիսուսին բանը, «Ինչ շափով, որ շափէք զձեր ծնողս, դուք եւս նոյն շափով պիտի շափուիք. եւ ինչ որ ցանկ մարդ, նոյն կը հնձէ»: Սողոմոնի առակը կը խրատէ զձեզ. որ դուք ձեր հօր եւ մօր օրհնութիւնը միանգամայն ժառանգէք: Բաւ չէ որ միայն հայրն օրհնէ, այլ նա եւ մայրն օրհնէ, վասն զի եթէ մայրն անիծէ, տան հիմերը կը խախտուին:

Ժառանգեցէք ուրեմն երկու բերանոց օրհնութիւնք, որպէս զի ձեր կեանքը եւ վախճանը միշտ բարի ու բարգաւաճ լինի:

— 0 —

ԺԴ.

Մ Ա Ն Ծ Ն Ո Ղ Ա Ց

ԵՒ

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

— 0 —

Նոքա, կը ծնին յաշխարհ, նոքա մեռնելով կ'երթան աշխարհէս հայրեր ու մայրեր կ'երթան. զաւակները՝ նոցա տեղը կը փոխանակեն: Բնական կարգն եւ օրէնքն է այս. թէ եւ շատ անգամ մահուան տապարը անխտիր կը հատանէ մատաղատունկները եւ հաստաբուն կաղնիները կը թողու:

Ո՛վ են այդ հինաւորց կաղնիքը. որք կը բարձրանան ընկերական ժառաստանին մէջ եւ իրենց համասփիւռ հովանիքը կը տարածեն իրենց շառաւիղներուն վերայ. նոքա հայրեր ու մայրերն են, որոց երբ կը մօտենայ մահ իւր տապարով, զայն կը տեսնայ ծերունի նահապետ. երբք չի սոսկար մահուան դաժան երեսէն, այլ գօտեպնդեալ կը պատրաստուի իւր հայրական օրհնութիւն տալ ընտանեաց, եւ ապա վերջին շունչը պարզել:

Ինչպէս կը տեսնամք Մենդոց գրքին մէջ քանի մի նահապետաց դասին. Աբրահամ աստուածապաշտ նահապետին մա-

հուան համար այսպէս կը պատմէ Սուրբ Գիրք. թէ «Հասեալ ի բարոք ծերութեան, աիւտրեալ լի աւուրք յաւելաւ առ ժողովորդս իւր»: Նահապետները գրեթէ բոլորն եւս ծաղկեալ ծերութեամբ ու բնական մահով կը մեռնէին. եւ սորա պատճառն էր՝ նոցա անստգիւտ կեանք, ողջախոհ և անարատ վարք, պարզ ու սակաւապետ սեղան, հողագործ մշակութեան անխարդախ վաստակ եւ այլն, եւ քան զամէնն աւելի Աստուծոյ օրհնութիւնը, որ բարգաւաճ կ'առնէր զիրենք:

Նահապետական կենաց մէջ ծերոց օրհնութիւն հայրական ու պապկենական պարտիք մի էր: Այն ինչ դաշտային վրանին տակ նահապետին վերջին օրերը կը հասնէր, նա կը ցանկար վերջին ընթրիքը վայելել իւր զաւակաց ձեռքէն, եւ աւելի անդրանիկին, ինչպէս կը տեսնամք Իսահակ նահապետին վախճանը, որ կոչելով զԾաւ, ասաց. «Որդեակ, ահաւասիկ ես ծերացած պիտի մեռնիմ. առ դու զքո նետաղեղն գնա ի յորս, փափուկ որսիկ մի բեր ինձ, խորտիկ շինէ, ուտեմ ու օրհնեմ զքեզ»: Բայց, ինչպէս ծեր նահապետի ցանկութիւն էր որդիքները օրհնել, այսպէս եւս որդւոց համար կարի նախանձելի էր հօր օրհնութիւն կանխապէս ժառանգել, ուստի ճարտար Յակովբ իւր մօր խրատով փութաց ու յաջողեցաւ Իսահակայ օրհնութիւնը իբրեւ անդրանիկ ժառանգել՝ որ կրտսեր էր:

Իսկ Յակովբ նահապետի օրհնութիւնը իւր որդւոց համար շատ նշանաւոր է, որ երկոտասան նահապետները կանչելով, անդրանիկէն սկսեալ մինչեւ կրտսեր որդին կ'օրհնէ. եւ այս օրհնութեան նիւթը իրենց կեանքէն կ'առնէ. եւ ըստ այնմ կը յարմարէ իւր խօսքերը, եւ միանգամայն իբրեւ մարգարէ նախապէս կը զուշակէ նոցա ապագայ կեանքն ու վախճանը:

Բարի նահապետ որ սուրբ ողջախոհութեան նախանձաւոր էր, չի մոռնար անդրանիկ Ռուբէնին ոճիրը. որ յանդգներ էր իւր հօր անկողին ելնել. ուստի թերեւս այս ակնարկութիւն կ'ընէ նորա համար. «Իբրեւ զշուր մի եռասցիս». որով թերեւս այս ակնարկութիւն կ'ընէ. թէ նկուն եւ անզօր լինիս իբրեւ սառուցեալ ջուր, կեանքիդ մէջ չեռաս ինչպէս նոր եւ զօրաւոր գինին ամանին մէջ: Նոյնպէս չի մոռնար Շմաւոն եւ Ղեւի եղբարց յիսակալ վրէժխնդրութիւնն. որք իրենց քրոջ բռնաբարութեան համար խորամանկութեամբ սուր հանին Սիւքեմայ բնակիչները անխնայ կոտորեցին: Ընդ որ մինչեւ ցօր Մահուան սրտմտելով

մարդասէր նահապետ կը զայրանայ իւր օրհնութեան մէջ եւ կ'ըսէ. «Շմաւոն եւ Ղեւի եղբարք, կատարեցին զանիրաւութիւն ի կամաց իրեանց. ի խորհուրդս նոցա մի մտցէ անձն իմ... Անիծեալ սրտամտութիւն նոցա, զի յանդուզն էր եւ սխտութիւն նոցա, զի խիստ էր»: Կը թողում այլեւս այս կարգին մէջ յառաջ բերել Յուդայի օրհնութիւնը, որ շատ նշանաւոր է. Կորին անուանուած զնա եւ ձեռքդ, կ'ասէ, քո թշնամեաց թիկանց վերայ զօրանայ եւ այլն:

Աստի խելամտել պէտք է թէ այդ երջանիկ նահապետները, որչափ որ բարի եւ արժանաւոր զաւակաց համար բարձր ու փառաւոր օրհնութիւն կուտային. նոյնպէս շար եւ ստահակ որդիքները անիծուիլ յիշելով, նոյն իսկ մահուան պահուն մէջ կը յանդիմանէին զիրենք որով այդ յանդիմանութիւնն եւս օրհնութիւն կը դառնար նոցա համար եւ թափանցելով որդուց սրտին մէջ կուղղէր, եւ ի զգաստութիւն կը տանէր նահապետին մահուանէն յետոյ: Վասն զի բարի եւ առաքինի հօր գերեզմանը եւ յիշատակը ի հողէն եւս կը խօսի եւ կը դաստիարակէ կենդանի զաւակները: Օրհնութեան շնորհը՝ ոչ միայն մնացորդ զաւակները կը խրատէ ու կը պահէ, այլեւ դարէ ի դար, տոհմէ ի տոհմ հաստատ կը պահէ հայրենի տուն եւ գերդաստանը: Եւ առ այս կը վկայէ առակախօս իմաստունն թէ «Օրհնութիւն հօր հաստատէ զտուն որդույ. եւ անէծք մօր խախտեն ի հիմանէ»: Սողոմոնին այս վճռական խօսքը կ'ակնարկէ. թէ մօր անէծքն եւս նոյն համազօրութիւն ունի՝ ինչպէս հօր: Բարի է, թէ որ զաւակները իրենց ծնողաց օրհնութիւնը միապէս ժառանգեն: Օրինակ մի յառաջ բերենք. եթէ մի հայր իւր մահուան օր բարի տեսնայ իւր զաւակները ու արժանի համարի իւր օրհնութեան, իսկ մահուանէն յետոյ շարանան որդիքները, և մայր՝ որ տակաւին կենդանի մնացած է՝ անիծէ զիրենք, անշուշտ այս պարագային մէջ վերջին անէծքը՝ առաջին օրհնութիւնը կ'եղծանէ իրաւամբ, վասն զի անէծք եւ օրհնութիւն Աստուծոյ արդարութեան ձեռքն է, որ առաքինի որդուց զուրբ երկնից ցօղ կը թափէ. իսկ անբարի շարժառանգ զաւակաց՝ կարկուտ եւ հարուած: Նկատել արժան է այս. եթէ ծնողք ի բնական գթոյն եւ սիրոյն վարեալ՝ օրհնութիւն կարգան ապիրատ զաւակաց. եւ շեմ հաւատար որ այդպիսի օրհնութիւնը հաճոյական թուի երկնից հօր առաջ. որ թէպէտ շարաց ու բարեաց վերայ իւր մար-

դասիրութեան անձրեւ հաւասար կ'ածէ, այլ մերթ եւս կը տեսնամք, որ իւր արդար ցասումն ի գործ դնելով ամբարիշտ մարդոց տունը կը քանդէ: Ինչպէս քանդեց եւ արիւնով լուաց Աքայաբին եւ Եզրաբելին տունը, թագաւոր եւ թագուհին՝ աւերակաց մոխրով ծածկեց: Աստուած արդարութեան դատաւոր միշտ այնպէս կը դատի. Սողոմոնին վճռագրով, թէ «Անէծք Տեառն ի տունս ամբարշտաց. յարկք արդարոց օրհնին»:

Ուրեմն, ո՛վ դուք ծնողք, որ հայր եւ մայր վեհ անուան արժանացած էք, եւ որ աշխարհիս վերայ տուն եւ ընտանիք կազմէք. եթէ կը ցանկայք, որ ձեր վախճանէն յետոյ ձեր տուն, ձեր գերդաստան, ձեր ամէն ժառանգութիւն եւ ձեր գործը մըշտընջեանաւոր մնայ, ձեր անունը եւ յիշատակ աշխարհիս վերայ օրհնութեամբ յիշուի, ստոյգ եւ ճշմարիտ օրհնութեան պատրաստեցէք ձեր զաւակները: Մի՛ անհոգ զանցառութեամբ սպասէք. ձեր այս նուիրական պարտիքը՝ ձեր մահուան տագնապի օր կատարելու. երբ անբարբառ կը լինին մարդոյն շրթունքները ու բերանը. այլ անդատին խանձարուրէն եւ օրօրանէն սկըսեցէք ձեր օրհնութեան դասերը. այսինքն ծնողական դաստիարակութիւն եւ խրատ, որ լի եւ զեղուն օրհնութիւն կը բերէ ամբողջ տան եւ ընտանեաց վերայ:

Ուստի այս անանց օրհնութեան կտակը աւանդեմ ձեզ: Դուք այնպէս օրհնեցէք, որ նոքա երկնից իմաստութիւնը ճանչնան ու բարձր համարին, աշխարհիս, շնչաւոր իմաստութեան վերայ շի պարծենան: Օրհնեցէք, որ նոքա հայրենատուր սուրբ կրօն, հաւատք սուրբ հարց աւանդութիւնն՝ անարատ ու անեղծ պահեն, Հայաստանեայց Եկեղեցին սիրեն. Թագէտսի եւ Լուսաւորիչ Հօր հօտէն ու փարախէն շի բաժնուին: Օրհնեցէք, որ նոքա Աւետարանը գրկեն եւ սորվին նորա սիրոյ դասերը. եղբայր սիրեն, ընկեր սիրեն, մարդասէր լինին: Օրհնեցէք, որ ազգ սիրեն, հայրենիք սիրեն եւ նորա հին անշքացեալ փառք ու յիշատակը շի մոռնան: Նորա կիսակործան տաճարները յիշեն, օրհնեցէք, դաստիարակեցէք, որ նոքա ուսումն սիրեն. գիտութիւն սիրեն, զըպրոց սիրեն, գիրք սիրեն, յառաջդիմութիւն պատուեն: Օրհնեցէք եւ ուսուցէք. եթէ քաղաքացի են՝ նոր աշխարհի այլ եւ այլ արհեստները սորվին. անխարդախ լինին վաճառելոյ եւ գնելոյ մէջ: Իսկ եթէ շինական են, հող սիրեն, մաճ սիրեն, եւ աշխատութիւն սիրեն. ափ մը հայրենի նուիրական ու սեպհական հողերէն

ձեռքէ չի հանեն: Ի վերջոյ օրհնեցէք, որ նոքա ամուսնասէր լինին, տնաշէն եւ տնտես լինին. բարի եւ ազնուական ընտանիք կազմեն, որով միայն հնար է որ ազգային կեանքը բարոքի, բարձրանայ իւր համբաւ եւ փառք:

Արդ կը մնայ մեզ, որ աշխարհիկ ընտանեկան կեանքէն դուրս ելնելով՝ խիստ արժան է նահապետական օրհնութեանց հետ յիշել նաեւ այն սուրբ հարք, որ իբրեւ հոգեւոր ծնող կը համարուին եկեղեցւոյ որդւոց. որոց օրհնութիւն առաւել բարձր ու համատարած է ընդհանուր եկեղեցւոյ բոլոր զաւակաց վերայ:

Զգիտեմ, մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդիքները մեր սուրբ Հարց օրհնութիւն ժառանգեցին առ հասարակ. եւ կամ նոյն երանելի հարք թէ բնական մահուամբ եւ թէ նահատակութեամբ երբ գնացին աշխարհէս, արդեօք օրհնեցի՞ն զհայրենի աշխարհ եւ այնպէ՞ս հրաժարեցան: Ո՛չ, Պատմութիւն յանդիման կը հանէ մեզ, թէ ոմանք այդ շնաշխարհիկ հայրերէն, որ Քրիստոսի հօտին անձնադիր հովիւներէն էին, նոքա խոսվեցան յոյժ, դարձուցին իրենց դէմքը ապաշնորհ որդւոց երեսէն ու սրտամնաց վշտակութեամբ մտան ի գերեզման. Սուրբն Գրիգոր Սեպուհ լեռան գլուխը անշուշտ կ'աղօթէր եւ կ'օրհնէր զհայս. բայց միանգամայն կուլար այն ապիրատ որդւոց վերայ, որ դաւաճանեցին սուրբն Տրդատը. Արիստակէս Մովսէս աշխարհին մէջ հայրադրուժ իշխանի մի ձեռքով խողխողեցաւ. նոյնպէս Յուսիկ եւ Դանիէլ՝ հաւատամբժ Տիրան թագաւորին ձեռքով: Հապա մօռնա՞նք մեծն Ներսէս եւ Սահակ Պարթեւ, յորոց մին թունալի բաժակը ինքնակամ խմեց. իմեց եւ դառնութեամբ անիծեց այն ապերախտ գլուխը, որոյ համար Յունաց կայսրութենէն թագ բերէր էր. իսկ միւս սուրբն Սահակ անխորհուրդ նախարարաց կամակորութեան եւ մատնութեան համար միթէ շողբա՞ց ու չը հառաչե՞ց մինչեւ գերեզմանին դուռը:

Այսպէս ահա մեր պատուական սուրբ հարք գնացին աշխարհէն. եթէ նոքա Յիսուսի հեզութեան նմանելով իրենց հաւածչաց եւ սպանողաց դէմ նոյն ձայնով աղօթեցին. «Հայր, թող սոցա...»: Սակայն առանց օրհնութեան հեռացան. վասն զի անխրատ եւ ապառուժ որդիքները չը կամեցան նոցա օրհնութիւնը ժառանգել: Որով, մեր տուն ու տեղը քանդուեցաւ:

Եթէ կը հաւատայք, Հայոց որդիքները, թէ Աստուած դաստատանը այսպէս տեսաւ որ դատեց. ուրեմն անցելոյն մեղքը

ներկային մէջ քաւելով ուշաբերիմք, ճշմարիտ հաւատարիմ եւ անձնադիր հարց ու հովուաց օրհնութիւնը միշտ ժառանգել, շապերախտիլ երբէք նոցա դէմը. այլ ըստ Պօղոսի խրատուն յարգել Եկեղեցւոյ ընտիր վաստակաւոր եւ տքնող մշակները, որոց թիւը միշտ օր ըստ օրէ պակասեցաւ. եւ Հայոց եկեղեցւոյ հունձերը անմշակ մնացին այսօր: Երանի՛ թէ, աղաչող հաւատացեալ որդիքները չը պակսէին, որով թերեւս գթար Տէր ու յսէր նոցա աղաչանաց:

Այսչափ համառօտ յիշատակութիւնը հերիք է Եկեղեցւոյ հարց օրհնութեան համար. այժմ դառնամք նոյն ընտանեկան նահապետաց օրհնութեան վերայ, եւ աւարտեմք այս գլուխը, յորդորելով, որ ամէն ընտանեաց բարեկեցիկ զաւակները թէ բնական պարտեօք թէ Սուրբ Գրոց հոգետու խրատներով պարտաւոր են իրենց ծնողաց օրհնութիւն արժանապէս ժառանգել. հեռի եւ ի բաց մնալով այն ամէն ապերախտութենէ, որ ստահակ, անհնազանդ եւ անժառանգ որդիքները կը հատուցանեն իրենց ծնողաց. որոց կեանքն ու վախճան աշխարհիս վերայ դառն ու կարճատեւ է եւ ոչ երբէք երկայնակեաց կը լինին նոքա երկրիս վերայ:

ԺԵ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿՏԱԿ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

Ընտանեկան կենաց մէջ ծերունի նահապետք իրենց վերջի օրհնութենէն յետոյ՝ վերջին անհրաժեշտ պարտք մի եւս ունին, այն է կտակը, կեանք եւ յիշատակ, եւ կ'ապրին նոքա հազարաւոր տարի, եւ նոյնիսկ գերեզմանին մէջ:

Կտակը տիրապէս կը նշանակէ այն սուրբ աւանդ եւ յանձնարարութիւնը, զոր մարդ իւր կենդանութեանը ուրիշ կտակա-

կատար անձի մի կ'աւանդէ, որ յետ իւր մահուն կատարեն իւր կտակը՝ աննենգ եւ անվրէպ հաւատարմութեամբ: Կտակակատար անձն շատ անգամ եւս իւր կտակը ինքնին ձեռք կը կատարէ ի կենդանութեան եւ կամ կը փոփոխէ զայն: Նա անբռնադատ է այս իրաւանց մէջ, զի կտակը միայն իւր ազատ կամքէն կախումն ունի: Բայց ինչպէս կը վկայէ Պօղոս Առաքեալը՝ Կտակ յետ մահուն հաստատուն է, զոր եւ ոչ աշխարհիս թագաւորաց բուն հրամանը կարող է խախտել զայն կամ ըստ կամօ փոփոխել:

Թէ Սուրբ Գրոց եւ թէ Ազգային պատմութեանց մէջ նկատելով կը տեսնամք, որ կտակը երկու կերպ աւանդուած է, կամ իբրեւ բարոյական պատուէր եւ կամ նիւթական նուէր: Նիւթականին օրինակները շատ կը տեսնամք մեր վաղեմի եւ արդի յիշատակարանաց մէջ, որ բազմաթիւ աստուածապաշտ անձինք թէ արք եւ թէ կանայք, իրենց սեպհական կալուածներէն կամ հարստութեան գանձէն կտակելով նուիրած են Եկեղեցեաց, վանորէից շինութեան եւ յարատեւ պայծառութեան՝ որոց առ հասարակ տէր եւ ժառանգորդ եղեր է ժողովուրդը առանց վաստակելոյ: Եթէ հետազօտեմք մեր նախնեաց ձեռագիր յիշատակարաններ, բազմաթիւ վանորէից ու տաճարաց արձանագրութիւնք պիտի գտնեմք, որ դոքա մեծ մասն՝ կտակաց շնորհիւ հաստատուած են առանձին առանձին իշխանաւոր ու հարուստ ընտանեաց ձեռքով: Ով չի հաւատար որ Անւոյ հազար եւ մէկ Եկեղեցիք կտակաց ու յիշատակուաց օժանդակութեամբ կառուցուած են, որոց անունները դեռ կը նշմարուին աւերակ ու կիսակործան տաճարներու վրայ: Եւ ոմանք տեսնելով կը զարմանան ու այսպէս կը դատեն թէ Հայոց ճոխութիւն եւ երկրի գանձերը՝ վանքերու եւ հոյակապ տաճարներու շինութեան համար սպառած են:

Իսկ բարոյական կտակ ու պատուէրը, որ խառն է լի օրհնութեամբ ու դառն անիծիք, այդ եւս սքանչելի կերպով կը տեսնամք Սուրբ Գրոց մէջ:

Աբրահամ նահապետ իւր վախճանին մօտ կասկածելով թէ գուցէ ինքն կանուխ մեռնելով՝ Իսահակ որդին մոռնայ հայրենի տան ազգակցութիւնը, պանդուխտ երկրի մէջ օտար ընտանեաց հետ ամուսնանայ, կը կոչէ իւր հաւատարիմ ծառայն եւ կտակաւ կը պատուիրէ որ Քանանացոց երկրէն չընտրէ ամուսին

Իսահակայ որդւոյն համար, եւ ուխտիւ երդում կ'առնու իրմէն չորժել այս կտակին դէմ: Նոյնպէս Իսահակ Աբրահամէն ուսեալ՝ նոյն կտակաւ կը պատուիրէր Յակովբայ, Քանանացոց երկրի աղջիկներէն շառնուլ, այլ միայն իւր մօրենական տան ազգակցութենէն ընտրել իւր ամուսին: Յովսէփ նահապետին կտակը շատ նշանաւոր էր, որ ցանկութեամբ կը խնդրէր ու կ'ըսէր. թէ՛ «Երբ Տէր Աստուած այցելութեամբ կը հանէ Իսրայէլի տան ժողովուրդը Եգիպտոսէն, հանէք եւ դուք իմ ոսկորներս այն երկրէն եւ տարէք ամփոփեցէք իմ հարց շիրիմներուն ծոցը»:

Նահապետաց կտակէն յետոյ առաւել մեծ եւ նշանաւոր էր Մովսիսին կտակը, որ իւր վախճանին մօտ բոլոր Իսրայէլի ժողովուրդին կ'աւանդէր, որ էր մի միայն Աստուծոյ օրէնք եւ պատուէրները, զորս կրկնելով կ'աւանդէր Յակովբայ տան ու ընտանեաց. երկնից օրհնութիւն կը ցօղէր օրինապահ որդւոց գլխոյն, իսկ անէծք եւ նզովք կը սպառնար նոցա, որ ստունգանալով պատուիրազանց կը լինին:

Այլ մեր գլխած Յիսուսի կտակը լի էր ամենազեղուն օրհնութեամբ. զոր վերջին ընթրեաց իրիկուն կ'աւանդէր իւր սիրելի խմբին եւ բոլոր հաւատացելոց. նորա սուրբ կտակը սէրն էր, զոր միշտ կրկնելով կ'աւանդէր, եւ կտակագիրն Աւետարանն էր:

Այս կտակագիրը թողուց Յիսուս. չէ թէ մի ընտանեաց կամ մի ազգի համար, ինչպէս Մովսէս, այլ համայն Եկեղեցւոյ ընտանեաց կ'աւանդէ իւր հայրապատուէր կտակը, որ լի ու լի պատարուն է երկնատուր օրհնութեամբ. զի նորա սուրբ եւ անդրժեի կտակապատուէրը իւր աւանդած հաւատքն է, ընկերսիրութիւնն է, համատարած խաղաղութիւնն է, կարեկից համբերութիւնն է, թողութիւն եւ ներողութիւնն է: Եթէ մահկանացու մարդոց կտակ յետ մահուն այնչափ հաստատուն է, որչափ անմահ Աստուածորդւոյն կտակը, որ խաչին արիւնով եւ նոր յաւիտենական ուխտիւ կնքուած է:

Ուստի թէ Մովսէս, թէ Յիսուս, թէ Առաքեալք եւ թէ Եկեղեցւոյ սուրբ Հարք, ինչ որ աւանդեր են, պարտաւոր կը մնան Եկեղեցւոյ ընտանիքը եթէ զայնս անեղծ եւ հաստատուն չը պահեն:

Թողունք այս բարոյական կտակը, որ մեր մասնաւոր առարկայէն բարձր է, խօսինք դարձեալ նիւթականին վերայ, որ

աշխարհիս բախտաւոր եւ հարուստ ընտանեաց համար մի անհրաժեշտ պարտիք է:

Մարդ, թէ այր եւ թէ կին, երբ յիշէ իւր օրահաս վախճանը եւ մտաբերէ թէ՛ ինքն մահականացու է եւ պիտի մեռնի ու թողու այս աշխարհս, ընտանիք, սիրելիք, գանձ, հարստութիւն եւ շատ կալուածները: Իմաստուն եւ արդար տնտես է այն մարդը, եթէ ցանկայ իւր մահուան եւ գերեզմանին մէջ եւս ապրիլ: Եւ ի՞նչպէս, կտակաւ եւ բարի յիշատակով, այսինքն իւր սեպհական հարստութենէն մի բաժին հանէ ազգին. բաժին հանէ աղքատ ընտանեաց առանց երբէք զրկելոյ իւր տան ընտանիքը: Երջանիկ կը լինէր ազգը, երջանիկ կը լինէր մեր հայրենիքը, եթէ ազգին մէջ գտնուած իւրաքանչիւր գանձատէր անձինքը՝ առանց կտակի եւ յիշատակի չմեռնէին:

Սակայն շատ բուռն է մարդկանց մոլեկան ագահութիւնը, որ մարդոց սիրտ եւ հոգին կը կապէ մինչեւ վերջին շունչ. նա հոգին տալու կը յօժարի, քան թէ գանձ ու ստացուածք. նա իւր անգին հոգւոյն փրկանաց համար երբէք չի հաճիր դուրսնաքեայ գանձ փոխարինել. թէեւ հնար լինէր հոգին անդրէն վերադարձնել: Ուստի ագահ մարդոց կտակը եւ անյագ տենչն այն է, որ իւր գանձը իւր հետ ի գերեզման տանի ու թաղէ: Եւ ճշմարիտ է այս, ապա թէ ոչ՝ ի՞նչ է պատճառ, որ աշխարհիս ագահները շատ անգամ իրենց գանձերը հողին տակ անյայտ կը թաղեն. ուր կը թաղեն նաեւ իրենց քարածեռ սիրտը, ինչպէս կը վկայէ սրտագէտ Յիսուս թէ. «Ուր գանձք ձեր են, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին»:

Ոչինչ զանազանութիւն չունին ագահէն նաեւ այնպիսի մարդիկ, որ շափազանց ընտանեակէր լինելով վաղուան եւ ապագային համար հեթանոսաբար կը հոգան. իրենց ամէն ջանք ու վաստակը միայն իրենց գերդաստանին համար կը պատրաստեն. նոցա համար բնաւ փոյթ չէ ընկերսիրտութեան պարտիք եւ կամ ազգին կարօտ ընտանիք: Եկեղեցի, դպրոց, կտակ եւ յիշատակ, այս ամէն՝ նոցա եւ այնպիսեաց մտքէն հանուած է: Նոքա նախախնամութեան շեն հաւատար եւ կ'ուրանան երկնից Հօր խնամքը, որ ճնճղկան բունի ընտանիքը չի մոռնար, այնպիսիք որ թէպէտ իրենց ժլատութեան ձեռք մինչեւ ի գերեզման կը կծկեն, բայց ի պատիժ նոցա՝ ժառանգորդ ընտանիքը ամենայն շուսյութեամբ կը բանան իրենց ձեռքը ու անխնայ կը վատնեն

բոլոր հարստութեան գանձը, որով ճոխ մեծատան ընտանիքը՝ կարօտ մուրացիկ կը լինին, որոց բազմաթիւ օրինակներն անցելոյն մէջ պատմութիւն կ'աւանդէ եւ ներկային մէջ մեք մեր աչքով կը տեսնամք:

Կտակարարութեան պարտիք միայն մեծատան ընտանեաց համար չէ, այլ ազգին իւրաքանչիւր անհատ անձինքը առանձին իրենց կտակն ունին: Արծաթով եւ անարծաթ կղերները թող մէկը իւր արծաթը կտակէ, միւսն իւր գիրք եւ խրատ: Թող կտակեն նոքա Եկեղեցւոյ որդիքներուն, հայրենատուր հաւատք եւ հարց աւանդութիւնք պինդ պահել: Թող կտակեն նոքա Հայոց գաղթական զաւակներուն ուր որ կը լինին. Արարատ եւ էջմիածնի Կաթողիկէն չի մոռնան: Թող կտակեն նոքա սուրբ Ղեւոնդեանց ու Վարդանանց խաչ եւ անձնանուիրութիւնը: Թող կտակէ քաղաքացին իւր ընտանեաց՝ արհեստ, աշխատութիւն, վաճառաշահութիւն, տնտեսութիւն, խնայութիւն եւ բարոյական կեանք:

Իսկ շինական աշխատամաշ ծերունիքը թող այս կտակն աւանդեն ընտանեաց, որ սիրեն հին նահապետական պարզ կեանք, սիրեն մշակութիւն, հողն ու մաճը. երբէք չի վաճառեն իրենց կեանքն ու հարստութեան մշտաբուխ աղբիւրը, այսինքն հայրենի երկիրն ու գետին:

Եւ դուք ի՞նչ պիտի կտակէք, հայրենեաց կարօտ խեղճ պանդուխտ Հայեր. դուք կտակեցէք ձեր զաւակաց ու եղբարց, երբ օտարութեան մէջ կը հասնի ձեր վերայ, ո՛հ, մահ ու գերեզման: Այո՛, նզովիւք կտակեցէք, որ նոքա հայրենի հողին ու երկրին մէջ տքնին ու աշխատին, թող մեռնին, թող իրենց գերեզման իրենց արտիկ լինի, թող չիգան այս տեղը, ուր ձեր ազատ եզն ու մաճ թողլով՝ բեռնակիր կը լինիք. եւ շատ անգամ բեռանց ծանրութենէն ձեր ոսկորները կը ճարճատին եւ ձեր հուժկու բազուկները կը թուլնան. երես ընդ գետին կը թաւալիք փողոցի սալայատակաց վերայ. կը բառնան ու կը թաղեն զձեզ անյիշատակ շիրիմներու մէջ, ուր չեն ու չկան ընտանեկան գերեզման, ձեր պապերուն ու մամերուն խաչաքարեր եւ ոսկորները:

Իսկ դու, հէք Արծուիդ Վասպուրական. քո կտակն ի՞նչ է. թէ որ մահն զքեզ պանդխտութեան մէջ նետահարէ. «Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի» կ'ասեմ եւ կ'աւանդեմ իմ կտակը իմ

սիրելի, հաւատարիմ եւ մտերիմ Ազգին՝ որ զիս բառնան տանին այն հողին աւանդեն. եւ դնեն զիս ի դիր հանգստեան Վարագայ խաչաքարերու տակը, ուր թերեւս շիրիմս ու ոսկորներս խառնուի. Եղիսէի նման սուրբ հարց շիրիմներուն հետը. ես մեղապարտ մեռեալս, արժանի լինիմ նորոգ յարութեան ննջելով ի Քրիստոս հաւատով եւ յուսով:

—o—

ԺԶ.

Տ Ա Ն Ե Ր Է Ց

Ե Ի

Ի ԻՐ Պ Ա Ր Տ Ի Բ

—o—

Ինչպէս ընդհանուր Հայրապետ Հայոց իբրեւ ծայրագոյն հովիւ, եւ տնտես է բոլոր Հայոց գերդաստանաց իւրաքանչիւր իրենց վիճակին վերայ նոյն հոգեւոր տնտեսութեան պաշտօնն ունին, այսպէս եւս ընտանեկան եւ առտնին Եկեղեցւոյ փոքրիկ հօտին՝ փոքրիկ հովիւներն են Տաներէց քահանայք՝ որոց միայն յանձնուած է ընտանեկան հոգեւոր պէտքերը հոգալ ու մատակարարել: Տաներէց, որ թէպէտ իւր վիճակաւոր Եպիսկոպոսին իշխանութեան տակ ստրուկ համարուած է, եւ նոյն իսկ ժողովուրդին առաջ այնչափ ըստ արժանւոյն պատուասիրեալ չէ. մանաւանդ մեր բարեկարգ ժամանակի մէջ, յորում Եկեղեցւոյ տնտեսութեան վաղեմի օրէնք եւ կանոնական վճիռներ այլափոխուած են: Բայց տաներէց քահանային հովուական պարտիքն ու կոշումն՝ շատ մեծ, շատ նուիրական եւ շատ արդիւնաւոր հոգեւոր աշխատութեան մշակութիւնն է: Վասն զի նորա սեպհական պարտիքն է, ընտանեաց նորածին երախայք սուրբ Եկեղեցւոյն մկրտարանին ջրով մաքրել ու որդեգրել Աստուծոյ: Նորա պարտիքն է ամուսնութեան սուրբ պսակ դնել. նորա պարտիքն է խոստովանութեամբ ընտանեկան գաղտնի ու յայտնի վէրքերը դարմանելով բժշկել: Նորա պարտիքն է մահուան

ծանր ստուերին տակ հեծող հիւանդը սուրբ եւ ջերմեռանդ աղօթքով կազդուրել եւ հոգին հաւատով զօրացնել: Նորա պարտիքն է ննջեցեալը ի հող դնել ու կնքել նորա գերեզմանը ինչպէս եւ Աւետարանով: Նորա պարտիքն է սգաւոր ընտանեաց սուգը շափաւորել, խրատել որ հեթանոսաբար շողբան յոյս ու հաւատ չունենալով հանդերձեալ կենաց: Նորա մեծ պարտիքն է աղքատ ու շքաւոր ընտանիքը՝ չէ թէ միայն սոսկ մխիթարական խօսքերով սփոփել, այդ արդեամբ իբրեւ ճշմարիտ հայր հոգալ նոցա պէտքն ու կարիքը. հարուստ եւ ողորմած ընտանիքներէն հայթայթելով՝ թշուառ տնանկին կարօտաւոր զաւակները կերակրել:

Նորա մեծ եւ սեպուհ պարտիքն է, երկրի վերայ իբրեւ երկրաւոր հայր՝ խնամ տանել բոլոր ծխական ընտանեաց. մանաւանդ նոցա պատահար թշուառութեանց մէջ Յիսուսին նկարագրած գորովալիւր գթութեան տիպարը լիովին յանձին բերել. ի բանտ գնալ. բանտաւորին կապանքը դիւրացնել, հիւանդին ի տես գնալ, սուրբ Պօղոսին թաշկինակով նորա քրտինքը սրբել, դեղ ու ճար գտնել. թէ քաղցեալ է՝ հաց տալ, թէ ծարաւ է՝ ջուր տալ. թէ մերկ է՝ հանդերձ եւ այլն: Եթէ այսպէս վարի Տաներէց հովիւն, եթէ իւր այս պարտիքները խղճի մտօք կատարէ, յիրաւի՝ յայնժամ տիրապէս Քահանայ Աստուծոյ կը կոշուի, լինելով կատարեալ որպէս երկնաւոր Հայր:

Տակաւին քան զամէն առաւել մեծ պարտիք մի ունի Տաներէց հովիւր, զոր պէտք չէ մոռնալ, եւ ի՞նչ է. առտնին հոգեւոր դաստիարակութիւնը, որ պէտք է հաւասար ընթանան ծնողաց դաստիարակութեան հետ: Ես այնպէս կը դատեմ, որ կրօնի եւ հոգեւոր դաստիարակութեան պարտիքը՝ դպրոցի վարժապետին չէ, այդ Տաներէց Քահանային բաժին է, որ պարտաւոր լինելով իբրեւ առ տնին Եկեղեցւոյ տնտես՝ պէտք է ինքնին բաշխէ ու մատակարարէ հոգեւոր դաստիարակութեան հացը ընտանեկան սեղանին վերայ, եւ այդ հացն է մի միայն Աւետարան. բովանդակ սուրբ Գիրք. որ է Կենաց բան. ու վարդապետաց դիւրալուր խրատները. որք առ հասարակ գրեթէ սուրբ Գրոց մտքին պարզապէս բացատրութիւնք են:

Ճշմարիտ խօսելով, ընտանեկան հոգեւոր վիճակը եւ կեանք յայնժամ կ'եղծանի, երբ Տաներէց Քահանայն տգէտ եւ անուս է. որ բաւական կը համարի իւր պաշտօնին համար Սաղմոս,

Շաբաղան եւ Մաշտոց, որ միայն Եկեղեցւոյ խորհուրդներ եւ ծխական կարգերը կատարելով՝ քահանայութեան բարձր պաշտօնի միւս պարտիքները անկարելորդ կը դատի: Տաներէց Քահանային տգիտութիւնը շատ մեղադրելի է. թերեւս փոքր ինչ այդ մեղադրանք թեթեւար, եթէ բարի ու անբասիր վարքով եւ գործնական ընտիր օրինակով տգէտ Քահանայն քօղաւորելով ծածկէր իւր տգիտութիւնը, ու տգիտութեամբ այնչափ վնասակար շէր լիներ ընտանեկան կենաց, խօսքին տեղը՝ միայն օրինակը քարոզելով: Բայց եթէ գիտուն եւ թէ տգէտ Տաներէց երբ իր վարուց ու պաշտօնին մէջ կը զեղծանի. երբ բարի օրինակին տեղը՝ գայթակղութեան շարօրինակ կուտայ, այնուհետեւ բարի եւ երկիւղած ընտանեաց համար՝ հոգեպէս մեծ վտանգ է. որ թէ չգիտեն ուրիշ արժանաւոր հովիւ մի՛ կը պարտաւորին առանց քահանայի մնալ, Աստուծոյ հովուութիւնը խնդրել:

Սակայն արժանաւոր եւ անարժան պաշտօնէից մէջ ընտրութիւն առնել պէտք է. երբ ընտանեաց ձեռքն է այդ իրաւունքը եւ ազատութիւնը, թող խորհին եւ այնպէս ընտրեն Տաներէց Քահանայն: Եւ եթէ գտնեն այդ արժանաւոր ու պատուական պաշտօնեայն, պէտք է կրկին պատուոյ արժանի համարին զինքն, որոյ համար իսկ յատկապէս կը պատուիրէ Առաքեալը: Եթէ ընտանեաց իրաւունքն է Տաներէց Քահանայէն պահանջել, ինչ որ քահանայութեան պաշտօնին եւ կարգին վայելուչ պարտիքն է, նոյն Տաներէց Քահանային իրաւունքն է՝ պահանջել իր պաշտաման ու հոգեւոր աշխատութեան վարձքը: Մշակը՝ իւր վարձուց արժանի է, կը խօսի Տէր ո՛վ կարող է ծխտել թէ իրաւունք չէ այս եւ Առաքեալը կը հաստատէ սոյն իրաւունքը, թէ «Զինուորը իւր թոշակով զինուորիր». եւ ուրիշ խօսքով դարձեալ նոյն բանը կը կրկնէ. թէ «Սեղանոյ պաշտօնեայն, արժան է որ նոյն սեղանէն կերակուրի»:

Արդ, ընտանեկան սեղանոյն պաշտօնեայն Տաներէցն է. պէտք է որ սեղանին հացէն լիապէս կերակուրուի, ապա եթէ զրկի, անհատուցումն, անվարձ մնայ իւր հոգեւոր մշակութիւնը, նա հոգուց հանելով կը կատարէ իւր պաշտօնը. որով ընտանեկան փարախին փոքրիկ հօտը պարտաւոր կը մնայ իւր հովուին առաջ. ոչ կաթէն՝ կաթ, եւ ոչ բուրդէն բուրդը՝ պարտեաց փոխարէն վճարելով: Եւ միթէ իրաւունք ունի՞ն յայնժամ՝ Տաներէց մշակին վարձք հատանող ընտանիքը տրտունջ բառնալ ու միշտ

գանգատել թէ զմեզ հովուելու եւ մեր հոգեւոր պիտոյք հոգալու բարի հովիւ եւ արժանաւոր պաշտօնեայ շունիմք:

Այլ դուք, ո՛վ ժողովուրդ եւ ընտանիք Հայոց, մի՛ սրտմըտիք, թէ ասեմ, ձեր տրտունջն անիրաւ է. ժողովուրդի ընտիր որդիքներէն ո՛վ յանձն կ'առնու քեզ համար հովիւ ու Տաներէց լինել, երբ դու արժանաւորին եւ անարժանին մէջ ընտրութիւն չունիս: Դու Աւետարանին ազատ զինուոր եւ Եկեղեցւոյ պատուարժան պաշտօնեայն ճնշեր ստրկացուցեր եւ չքատրութեան լուծին տակը, եւ կը սպասես տակաւին որ նոքա վեհանձն եւ ազնուական կերպով շարժին. ձրի շնորհը՝ ձրի տան, չ'ազահին, անաշառ լինին, ճշմարտախօս լինին, սուրբ լինին, բարի վարքով փայլին, բարի օրինակով հանդիսանան, օրինաց նախանձաւոր լինին, թէ յանցապարտ լինիս զքեզ կշտամբեն. թէ չուղղիս՝ հեթանոս համարին, թէ յանդգնիս Դէոդոս կայսեր նման ձեռք լի արիւնով Եկեղեցւոյ գաւիթը մտնել, Ամբրոսիոս քաջ հովուին պէս իբրեւ Ամենակալին ահարկու հրեշտակը քո դէմ կենալ ու Եկեղեցւոյ գաւթէն զքեզ արտաքս մերժել:

Ահաւասիկ իմ դատաստանս այս է. ես գիտեմ, դուք չէք հաւանիր, կ'ասէք, թէ այդ խստութիւն է, հաւատաքննութիւն է, անցաւ այն դարը, պէտք է մեր Տաներէց Քահանայք, հոգեւոր կատարելութեամբ հանդերձ՝ քաղաքակիրթ ու քաղաքավար լինին, ճանշնան ժամանակ եւ ժամանակի պահանջումները. բարեկամ լինին յառաջդիմութեան, եւ մեր ընտանիքը ի նոյն յորդորեն ու համոզեն:

Ուրեմն ըստ ձեր դատաստանին, եթէ ընտանեկան կեանքին շահն ու պէտքը այդպիսի հոգեւոր ժիր մշակ կը պահանջէ իւր անդին եւ անդաստանին համար, հապա այլ եւս ի՞նչ կը վարանիք, ի՞նչ կը դեղեւիք, ճանշցէք, որոշեցէք ու ընտրեցէք այն արժանաւոր անձն բարի եւ առաքինի ընտանեաց մէջէն: Ընծայացուն երկնից հրեշտակներէն չէ. մարդկային ընտանեաց սեռէն է, եւ ընտանիքը կը ծնի զայն. ձեր իրաւունքն է ձեր ձեռքն է, ընտիր անձինք որոշեցէք եւ ապա աժէք Եպիսկոպոսին առաջ, թող ձեռն դնէ եւ օրհնէ ձեզ Քահանայ:

Բայց դուք, երբ պիտանին ու պատուաւորը, ուսեալ և արժանաւոր անձինքը կը թողուք, անպատիւ, տգէտ եւ անարժանը յառաջ կը վարէք. կ'ընտրէք եւ կը վկայէք իսկ եպիսկոպոսին

եւ Եկեղեցւոյն առաջ, եթէ ճշդիւ հարցաքննութիւն լինի, ժողով եւ Եպիսկոպոսը արժանի չհամարին ձեռնադրութեան, ես գիտեմ ու տեսայ թէ որքան կը խստանաք եւ կամակոր յամառութեամբ ստահակ միջոցները ի գործ դնելով՝ վերջապէս անարժան անձն ի պատիւ Քահանայութեան կը հանէք: Եւ այնուհետեւ երբ մտաբերելով կ'զգաք թէ սխալած էք, կը ստրջանաք, կը տրտնջաք ու կ'սկսիք շարաշար ձեր ընտրած ու հաւնած կղերը դատել ու բամբասել: Եւ շատ անգամ եւս ոմանց անարժանութիւնը առիթ բռնելով՝ ամբողջ Եկեղեցական դասն անարգելով, ոտնահարելով վատաբանելով՝ նշուակ կը կացուցանէք զիրենք աշխարհին առաջ: Զգիտեմ կը կարծէք ու կը հաւատա՞ք թէ այդպիսով կ'ուղղէք զիրենք, որոց անուղղութիւնը Քահանայութեանէն յառաջ բնատրեալ է եւ դուք յաճախ կը տեսնայիք զիրենք. փորձը ձեր աչքին առաջն էր. դուք քաջ գիտէիք ու կը ճանաչէիք:

Բայց թոյլ տուէք որ անաշառ խօսիմ, միթէ դուք իբրեւ թէ կարեկից լինելով մարդասիրութեան պատրուակաւ ձեր բարեկամաց հաց ու գործ ճարելու համար շաշխատեցա՞ք զիրենք Քահանայ ձեռնադրել տալու, եւ յետոյ իբրեւ մեծ վարձք եւ առաքինութիւն համարելով, կը խօսիք եւս պարծանօք. թէ «Խեղճին ընտանիք քոչառութենէ ազատեցիք» եւ այլն: Այդպէ՞ս է, մի ընտանիք իւր թշուառ վիճակէն ազատելու համար՝ ուրիշ ծխական ընտանիքները հոգեպէս թշուառացուցիք: Զգիտեմ. Եկեղեցւոյ գերագոյն դատաւորին առաջ ո՞րն առաւել դատապարտութեան արժանի է, Եպիսկոպո՞սը, որ աշառեց ու ձեռնադրեց, թէ ժողովուրդը, որ զայն ընտրեց ու ընծայեց:

Այլ կը թողում այս մասն այժմ, մտադիր լինելով յայլում տեղւոջ ընդարձակապէս խօսիլ, եւ ժամանակն իսկ կը պահանջէ զայդ. վասն զի շատ տարապարտ տրտունջները կը բարձրանան երկու կողմէն կղերին ու ժողովուրդին, որք ընդ աչս դատելով զիրար կը բամբասեն շարաշար առանց դատաստանի ու քննութեան:

Իսկ մեք, որ նոյն կղերաց դասուն տրուպն ու յետինն եմք, յորդոր կը կարդամք նախ բոլոր Տաներէց քահանայից, որ ճանչնան իրենց սուրբ պարտիքը. յիշեն որ պատասխանատու են նորա առաջ, որ կ'սպառնայ ու համար կը պահանջէ ամէն

հովիւներէն թէ մեծ եւ թէ փոքր. Տաներէցն եւս իւր տան հաշիւը պիտի տայ:

Նաեւ յորդոր կը կարդամ այն բոլոր Հայ ընտանեաց, որք եթէ զիտեն խղճիւ թէ հոգեւոր եւ արժանաւոր պաշտօնէին պէտքն անհրաժեշտ է. ուրեմն թող աշառելով անընտրող չը լինին, թող խոտանն ու անպիտանը ի բաց թողուն. ընտրեն եւ իրենց բարի որդիքներէն ընծայեն Աստուծոյ Եկեղեցւոյն. արդար Աբելին պէս արգարապէս որոշելով Աստուծոյ բաժին եւ ոչ թէ ժլատ ու խնայող Կայէնին պէս անարգն ու անպէտը հանել Աստուծոյ մասն:

Արդ, դուք, ո՞վ ընտանիք Հայոց, ճառիս բանը՝ այս մի բանով աւարտեմ. եթէ Տաներէց քահանայն ձերն է, ձեզ համար է, եւ ձեր հոգեւոր մշակն է, ձեր բարին դուք ինքնին ճանչցէք, ձեր մշակն ընտրեցէք, արժանաւորն ընտրեցէք, ուսեալն ընտրեցէք, հաւատարիմն ընտրեցէք. եւ եթէ կայ տակաւին ձեր մէջը՝ հրեշտակակրօն ընտրեցէք. եւ քանի որ ընտրութեան այս իրաւունքը ձեր ձեռքն է, դուք այսօր եւ յաւիտեան իրաւունք շունիք գանգատիլ:

ժէ.

ԸՆՏԱՅՆԵԿԱՆ ՊԱՏԿԱՌԱՆՔ

Ե Ի

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր տեսութեամբ խօսելով՝ ընտանեկան պատկառանք եւ ազատութիւն, երկուքն եւս մարդոյն համար ի բնութենէ տրուած ազատ կամաց եւ բնական զգացման օժիտներն են: Միայն թէ մարդ պարտաւոր է զայն օրինօք վարել եւ ոչ թէ ծայրայեղ ազատավար մտլութեամբ կամ նախապաշարեալ հնութեամբ:

Մեր հին ընտանեկան կեանքին սաստիկ պատկառանք եւ ամօթխածութիւնը, որ կնոջ գլուխ եւ երեսը թանձր քօղով կը ծածկէր ու կը փակէր զայն տան ու վրանին տակը, եւ նորա հարսն պարտաւոր էր եօթնամեայ լուծութիւնը պահել իբրեւ պահք, անշուշտ նոր աշխարհին առաջ շատ պարսաւելի վարմունք է:

Իսկ հին աշխարհը, որոյ նահապետները դեռ մեր հայրենեաց մէջ շատ կան, նոքա դատելով կը դատեն աշխարհի ընտանեկան կեանքին ծայրայեղ ազատութիւնը, որ իսպառ կը բառնայ պատկառանաց քօղն ու շուքը, կիսն ազատ կը թողու ընկերական հրապարակին մէջ, որ նա նոյն իսկ իւր հարսանեաց օրը լեզուն բանայ, խօսի, պարէ, իբրեւ հարսնետր զուարճանայ եւ նոցա հետը խնճոյից սեղանին վրայ հրճուի եւ մերթ եւս ծիծաղ արձակէ, որովհետեւ ըստ Պղատոնի սահմանին՝ միթէ կիսն եւս ծիծաղական մարդ չէ՞:

Ուղղապէս դատելով, երկու աշխարհի ծայրայեղ վարմունքն եւս չափազանցութիւն կը համարուին ուղիղ բանաւորութեան եւ բարոյական օրինաց առաջը: Ափսո՛ս, որ այս աշխարհիս մէջ միջին եւ ուղիղ ճանապարհով քալել դժուարագոյն է: Մարդիկ սովորած են չափազանցել եւ իրենց կիրքերէն վարուելով կը խոտորին միշտ յաջ կամ յահեակ, միջասահման ուղիղ ճամբուն վերայ խիստ սակաւ մարդիկ կը յաջողին որ համեստ ընտանեկան կեանքի ուղղութիւնը պահելով չեն խոտորիր, հետեւելով միշտ բարոյական օրինաց եւ բնական խղճին գիտակցութեան, որք լոյս են եւ միշտ մարդը դէպ ի լոյս եւ ուղղութիւն կ'առաջնորդեն:

Թողունք հին եւ նոր աշխարհի ծայրայեղութեան մասերը՝ ստոյգ խոստովանելով, որ ամօթոյ զգացումն ու պատկառանքը մարդոյն ընտանեկան կեանքին սեպհական վայելուչ զարդն ու պատիւն է: Այն ընտանիքը, որ այս շքնաղ զարդը ամենայն համեստութեամբ հագած է, միշտ պատկառելի կը հանդիսանայ երկնից եւ աշխարհի մէջ:

Ընտանեկան պատկառանք նախ պէտք է ամենայն մեծաբանօք յարգուի ու պահուի նոյն ընտանեկան շրջանին մէջ, ուր ծերունի նահապետ եւ մայր տիկին բարձրաթոռ կը բազմին, որոց պարտաւոր են շուք դնել ու պատկառիլ բոլոր զաւակներ, հարսներ, թոռներ եւ ուրիշ այլ ամէն ընտանեկան պարագայք:

Գիտնալ արժան է նաեւ որ պատկառանքը միայն փոքրե-

րուն պարտիք չէ, այլ եւ նոյն իսկ մեծերն պարտաւոր են զգուշաւոր պատկառանք վարիլ փոքրերուն հետը: Վասն զի մեծերն երբ պատկառանքն ի բաց թողուն, այնուհետեւ ի զուր է պահանջել, որ փոքրերը ամաչեն: Եւ եթէ ջանան մեծերն ուղղել զանոնք, նոքա քաջ գիտեն դարձեալ խեղափառին առակը յառաջ բերել, ցոյց տալով թէ մեծերն իրաւունք չունին յանդիմանալու, քանի որ իրենց միակողմանի քայլերով՝ փոքրերուն օրինակ կուտան. տղայոց ներկայութիւնը բանի տեղ չի դնելով՝ անզգոյշ կը շարժին, անպատկառ կը խօսին, ծուռ կը քալեն, եւ զարմանալին այն է որ մերթ եւս կը զայրանան իսկ, եթէ փոքրերը իրենց նման շարժեն ու քալեն:

Յիրաւի՛ ընտանեկարութեան մէջ եթէ մասնաւորապէս թուենք՝ շատ անպատշաճ շարժմունքները կը լինին. բայց ամենէն աւելի տպաւորիչ եւ թունաւորիչ է անպատկառ վարմունք անմեղ տղայոց առաջ: Նոքա խիստ արագապէս կ'ընդօրինակեն զայն. թող յոռի ու շար լինի, ոչ ինչ փոյթ չէ, զի նոքա միամիտ են ու տեսնալով կը հաւատան թէ ինչ որ մեծերը գործեն՝ բարի ու անվնաս է:

Այր մարդիկ, որ առաւել ազատ վարմունք ունին թէ ընտանեկան յարկին տակը, եւ թէ արտաքոյ ընկերութեան մէջ, նոքա պատկառանաց ամօթը աւելի կանանց սեռին կը վերածեն. որոյ շատ օրինակները կը տեսնամք նահապետական կեանաց մէջ, Աբրահամու վրանի տակ ուր երբ երեք հրեշտակները հիւր կուգան, Սարա որ պառաւ եւ մեծ տիկին էր նահապետի տան՝ կը պատկառի տեսնուիլ հիւրերուն հետը. այլ յետուստ խորանին պահուելով՝ ականջ կը դնէ երբ հրեշտակներ կը խօսէին աւետիս տալով հանդերձեալ զաւակին համար: Նոյնպէս եւ Ռեբեկայ մինչ բացերես ուղտին վերայ նստած խոռանու երկրէն դէպ Աբրահամու տուն կուգար, յանկարծ կը տեսնար Իսահակ փեսայացուն իւր, որ ի զօսանս ելած էր ի դաշտ. իսկոյն ուղտէն վար իջնելով կը քօղաւորէ երեսը, պատիւ եւ շուք տալով իւր նորատես ամուսնոյն:

Այս պատկառանաց հին քօղ գրեթէ շորս հազար տարիէն ի վեր դեռ մեծ խնամով կը պահեն մեր հայ հարսները. այն ինչ գաղթական Հայոց ընտանեկան կեանքին նոր ազատութիւնը զայն վերցնել կը ջանայ. ինչպէս ուրիշ շատ պատկառանաց կեր-

պերը թողուցեր է արդէն, որք մի մի յատկանիշ էին հայկական հնութեան ու կեանքին:

Բայց հին աշխարհի ընտանեկան խիստ պատկառանաց այս վարմունքը՝ որ ինչպէս գրեցի, զկի՛նն իրբև խուլ ու համր էակ մի կը ճնշէ անխօս լուսթեան մէջ եւ որ տակաւին կը տիրէ այդ վաղեմի սովորութիւնը՝ նոր քաղաքակիրթ աշխարհին առաջ ոչ ընտանեկան առաքինութիւն կը համարուի եւ ոչ ազգային գովելի յատկութիւն: Վասն զի աշխարհի եւ ազգերու նոր փոփոխութեանց հետը, գիտութեան եւ ազատութեան հետը, անշուշտ բնական է, որ ընտանեկան կեանքն եւս իւր հին դրութեանէն փոփոխի. եւ այս յեղափոխութեան մէջ այր մարդիկ զկին իւր զրկանքէն ազատելով՝ նմա եւս բաժին տուին կրթութիւն եւ շատտիրակութիւն: Առաջին անգամ երբ կինը այք գիրը արտասանեց՝ ինքնին լուծեց իւր համրութիւնը, կինը կարգաց ու ճանշցաւ իւր իրաւունքն, բողոքեց ու հռչակեց աշխարհին առաջ թէ ինքն եւս իւր ընտանեաց մայրն է, պէտք է խօսի եւ այր մարդոց ընկերութեան մէջ հաւասար աթոռ ունենայ: Կին եթէ իւր ամուսնոյն ազատ ու ճշմարիտ կենակիցն է, արժան է որ նա աշխարհի կեանքը ճանշնայ, մարդկային ընդհանուր ընկերութեան հետ մտերմանայ, խորհիլ գիտնայ, մտածել սովորի, փոքր ի շատէ վերահասու լինի այն ամէն իրաց, ինչ որ մտաւոր ու բանաւոր մարդոյն բնական եւ ազատ իրաւունք կը պահանջեն:

Սակայն մեր դարու պատկառասէր ու պարկեշտ նահապետներ ու մամիկները երբ նոր աշխարհի հանդէս մտնեն՝ անհնար է, որ չի գայթակղին շարաշար ու մերթ եւս սրտմտելով զայրանալով տրտունջ չը բառնան. թէ վա՛յ մեզ, ի՞նչ ժամանակի հասանք, ամօթ եւ պատկառանք աշխարհէս վերջացաւ, քին ընտանեկան լուարանէն դուրս ելաւ, կին լեզուն բացաւ ճարտասան դարձաւ. կին քօղն ու լաջակ ձգեց, քօղին տեղը հիւսկէն վարդածաղիկ խոյր դրաւ. կին հրապարակ ելաւ, ընկերութեան մէջ մտաւ. կին հաւասար մեզ հետ պատիւ ստացաւ. նա համարձակ կը խօսի, համարձակ կը վիճի, կը դատի եւ կը պատասխանէ եւայլն: Մէկ խօսքով՝ անմոռնջ կին՝ խօսուն բանազատ դարձաւ. կարգալ գրել սորվելով, լեզուագէտ լինելով, նա կը ճգնի մեզ հետ խորհրդական լինել, աշխարհ կառավարել, օրէնք տալ, Սահմանադրութիւն գոչել: Թերեւս օր մի այլ եւս

աւելի յառաջ երթայ ու մեզ հետ հաւասար քուէ տալու իրաւունք խնդրէ. թողու ընտանեկան ամէն հոգն ու կեանք, թողու ամուսնական սէր: Աւա՛ղ այն ժամանակին, յորում աշխարհիս կարգ եւ օրէնք պիտի խանգարուին. եօթն հազար տարուան վաղեմի ընտանեկան շէնքը քանդուի եւ կնոջ այս անպատշաճ յառաջդիմութիւնը՝ տանի մղէ զիրենք մինչև ծայրայեղ ազատութեան վիճակը: Ո՛վ այնուհետեւ կարող է զսպել զիրենք. աշխարհիս բոլոր տէրութիւնք եթէ միաբանելով դաշնակցին, միթէ կարո՞ղ են թումբ քաշել նոցա զօրութեան եւ արշաւանաց դէմ. ո՛վ կը տարակուսի այս անկարգ ապագայի վերայ, որոյ ստոյգ նշանները՝ ներկայն իսկ այժմէն ցոյց կուտայ եւ մեք կը հաւատամք Զօրաբաբէլի մեծ վկայութեանն՝ թէ կին զօրաւոր է ու կը տիրէ: Եթէ կին զօրաւոր էր մինչ ուսմունք չունէր. քանի՞ առաւել պիտի զօրանայ երբ ուսման եւ ազատութեան զէնքով ղինուտրի:

Կը լսե՞ս, խոհական ընթերցող, մեր դարու նահապետ ծերոց այս նախանձաւոր դատաստանը. չգիտեմ կ'ընդունի՞ս, որ շատ մասերու մէջ իւր ստուգութիւն ունի: Մեր կեանքի ապագան միշտ ներկայէն կը սկսի եւ ներկան ապագային ծայրայեղութիւնը՝ ծերոց մարգարէութիւն պիտի կատարուի թէ վաղ եւ թէ անագան: Մի բան կայ միայն, որ սոյն ձախորդ մարգարէութեան երազը դէպ ի բարին կատարել կուտայ եւ այդ բանն է՝ կանանց սեռին ուղիղ եւ պատշաճաւոր դաստիարակութիւնը, զոր հազար դիր կրկնեցի ու դարձեալ կը կրկնեմ: Բոլոր աշխարհ այսպէս կը դատի. երբ նոր ազատութեան իրաւունքը կիներուն զլխէն վերցուց այն պատկառանաց ճնշող քօղը. պէտք է ճշմարիտ ու պայծառ դաստիարակութեամբ քօղաւորէ նոցա ամօթխած ճակատը, զորով թէ հին մթութեան քօղ ստուեր կածէր. թող լուսոյ քօղով կին իւր աչքը բանայ ու տեսնայ աշխարհին գործերը: Առանց այս պատասպարող քօղին՝ կնոջ ծայրայեղ անդաստիարակ ազատութիւնը դէպ ի խաւար կը տանի գինքն. եւ երբ կնոջ ոտքը գթի ու սահի՝ ողջ ընտանեկան կեանքը իւր հետ կը կործանէ: Այո՛, ուղղել պէտք է կնոջ ընթացքը որ այդ վտանգաւոր խորխորատէն յետս կասի: Անհրաժեշտ հարկ է նորա միտք ու հոգին մշակել եւ ապա թողուլ ազատ, որպէս զի զօրանայ կին եւ իւր կթոտ ոտքով կարողանայ ազա-

տուժեան մէջ անսայթաք ու անխոտոր քալել, եւ ճշմարիտ դաստիարակութեան մայրերը լինելով նոր ընտանիք, նոր կեանք կազմեն Հայոց ժողովուրդին: Երջանիկ օրեր են այն օրերը երբ Հայոց տիկնայք ու կանայք հին պատկառանաց շնորհին հետը՝ նոր դաստիարակութեան լոյսով եւ կը փայլին եւ յայնժամ միայն կարող են իսկապէս նմանիլ Եւրոպիոյ կրթեալ եւ ժրագլուխ կիներուն: Ապա թէ ոչ, սոսկ արտաքին կեղծ երեւոյթով, քաղաքավարի շարժման կերպերով, պերճ հագուստներու նոր նոր ձեւերով, առանց մայրենի լեզուին՝ քանի մը Ֆրանսերէնի բառերը հնչելով, Հայուն հին պար մոռնալով՝ նոր պար խաղալով, մեր հայրենի կամ մայրենի անուշակ երգեր թողլով՝ անընտանի դաշնակ զարնելով՝ Հայոց ընտանեկան կեանքը դէպ ի լաւագոյն չի փոխիր, այլ յաւէտ կը վատթարանայ հին ու նոր զեղծմունքները իրար խառնուելով. որով յետին ազատութիւնը՝ թերեւ շար լինի քան զառաջինն, եւ յայնժամ իրաւունք չունի՞ն պատկառասէր ընտանիք նզովք կարգալ նոր աշխարհի ծայրայեղ ազատութեանն եւ դարձեալ բարուք համարին կինը ընկերական հրապարակէն հանել և անդրէն տանել հին նահապետական վերանին տակ փակել եւ թանձր քօղով ծածկել նորա գլուխ, որ այլ եւս արեւ եւ ազատութիւն չի տեսնայ:

Մոռացէ՛ք այդ, մոռացէ՛ք, ո՛վ դուք գաղթական Հայեր, դուք որ կէս ու կեղծ լուսաւորութեամբ խայտացիք. առանց ընտանեկան դաստիարակութեան՝ աճապարեցիք կինը պատկառանաց համեստ քօղին տակէն հանելով՝ դպրոցին տաճար տարիք զինքն. ինչ որ կնոջ պէտք չէր՝ դուք զայն ուսուցիք, եւ ինչ որ պէտք էր՝ դուք կամ չգիտցաք կամ անլորդ դատեցիք, միայն աղօտ կիսախաւար լոյս տուիք կնոջ եւ արձակեցիք զինքն:

Կին միանգամ ազատութիւն գտնելով՝ ճամբայ առեր է կ'երթայ, ուր որ հրապոյր եւ հաճոյք կը վարեն զինքն: Կինը իր կորստեան ճանապարհ չի նկատեր, կոյր զկուրայն կ'երթայ եւ իւր ուժով ետեւէն կը քարշէ կը տանի իւր խեղճ կապեալ ամուսինը: Զկայ բնաւ զօրութիւն մի, որ կնոջ քայլերը յետս կասել տայ. նա պիտի շարունակէ այդ խոտորնակ ճանապարհ, ո՛վ կարող է կրկին անգամ շղթայել նորա ոտքը երբ նա ազատութեան իրաւունքը՝ իւր զօրավիգ առած է: Զգիտեմ ի՞նչ ճար ու դարման կը մտածէք սորա համար, ո՛վ դուք, այր մարդիկ, որ ընտանեաց տէր ու կառավար էք, կը խորհի՞ք վերստին դնել

զինքն այն հին պատկառանաց բանտին մէջ կապել ձեռքն ու ոտքերը եւ իսպառ փակել նորա դէմ ազատութեան դուռը:

Այդ դարմանը, զոր դու կը խորհիս անհնարին եւ անօգուտ է այտուհետեւ. դու կարող չես աշխարհի եւ ժամանակի անիւները դէպի յետս դարձնել անդրէն, որք անդիմադրելի ուժով դէպ յառաջ կ'երթան: Մանաւանդ Եւրոպիոյ հոսանքները որ մէկ բաղխելով քո հին բանտերը եւ շղթաները առ հասարակ կը խորտակեն:

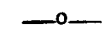
Ուրեմն մի ճար, մի դարման միայն կը մնայ քեզ եւ այս է. կնոջ հոգին ու միտքը տիրապէս կրթել ուղիղ դաստիարակութեամբ, թող այնուհետեւ նա ինքնին իւր կիրք, իւր հաճոյք եւ իւր ազատութիւնը շափաւորէ, ինքնին զգալով ու ճանաչելով իւր մոլորամիտ շաւիղը: Աշխարհիս բոլոր ողջամիտ իմաստասէրներ, բարոյախօս բժիշկները՝ կնոջ հիւանդութեան համար միակ դարման ու դեղ՝ այս կը վարդապետեն:

Ո՛վ դուք դաստիարակք Հայոց, որ թերեւս անլի քան զիս կը ճանաչէք Հայոց ընտանեկան կեանքն ու վիճակը, թէ ի՞նչպէս հին պատկառանաց մէջ նա առողջ էր, նոր ազատութեան մէջ հիւանդացաւ. եթէ կայ եւ գիտէք ուրիշ դեղ ու ճարը՝ հոգացէք ու գրեցէք այս հիւանդին համար. թող կարդան խելաբերին ամէն ընտանեաց հայրերը, որ յուսախաբ եղած՝ դարման դարման կ'աղաղակեն:

ԺԸ.

ՓՈՓՈՒՈՒԹԻՒՆ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ

ԱՆԿՈՒՄՆ ԵՒ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄՆ

Այս աշխարհի վերայ մարդոց ընտանեկան վիճակը միշտ անստոյգ եւ անհաստատ է. եւ այնչափ վիճակէ ի վիճակ կը փոփոխի ինչպէս տարերաց շարունակող եղանակները: Շատ

յարմար է թէ որ ըսենք ընտանեկան վիճակը այնքան ել եւ էջ ունի, ինչպէս օրաշափ գործիքին աստիճաններն առաւօտէն մինչեւ երեկոյ:

Աշխարհիս տարերքը բնական ու մշտնջենաւոր օրէնքով կը շարժին ու կը փոփոխեն. արդեօք պէ՞տք է համարինք այնպէս թէ մարդոյն ընտանեկան կեանքն եւս նոյն մշտնջենաւոր օրէնքին տակ փակուած է, միայն թէ ուրիշ պայմաններով: Զոր օրինակ Աստուծոյ պետական հրաման օրինօք վճռեր է, որ մարդ իւր երեսաց քրտինքով իւր հացն ուտէ. ուստի թէ քաղաքացի թէ հողագործ մշակը, եթէ մինն արհեստով եւ միւսն հարօրին մաճով չ'աշխատին՝ ընտանեկան սեղանէն հաց կը պակսի եւ զաւակները սովալլուկ կը տանջին: Ուրեմն հացն աշխատողինն է, իսկ հեղգացող մշակին բաժինն է սովամահութիւն:

Իբրեւ ճշմարիտ Քրիստոնեայ եւ անթերահաւատ հաւատացեալ պարտաւոր եմք հաւատալ թէ զաշխարհ կառավարող Նախախնամութիւնն՝ իւր անյեղլի օրէնքով մեր վիճակը կը փոփոխէ բարձրութենէ ի խոնարհութիւն, խոնարհութենէ ի բարձրութիւն: Բայց երկնից արդարութեան ատեանն այդ օրինաց վըճառագիրը յայնժամ ի գործ կը դնէ՝ երբ մարդ մեղանչէ նորա բնական օրինաց եւ պատուիրանին դէմ, որով յայտ է թէ, մեր վիճակի փոփոխութիւնը՝ մեր մեղքէն յառաջ կուգայ, եւ մեղքը մեր ազատ կամքէն կը ծնանի: Եթէ այսպէս է, ուրեմն ընտանեկան շարեաց ու աղէտից նախապատճառը՝ դարձեալ ինքն ընտանիքն է, ինչպէս նաեւ բարեկեցիկ երջանկութեան:

Սակայն աշխարհս եւ ժամանակը միշտ աղէտաբեր օրեր ունին ու կը բերեն ընտանեկան վիճակին վերայ. որ այսօր ճոխ է՝ վաղը կը շքաւորի. որ այսօր երջանիկ է, վաղն ապերջանիկ. որ այսօր բարձրապատիւ է, վաղն անպատիւ եւ արհամարհ: Եթէ պարզ հայեցողութեամբ նայիմք, այնպէս կը թուի մեզ՝ որ շատ անգամ ընտանեաց վերահաս շարիքները՝ հեռաւոր պատճառներէն կուգան. զոր օրինակ երկնից ցասումներուն անարգել պատուհասներէն, երկրի անարդար կառավարութենէն, խրջաւանքներէն, պատերազմներէն, մահտարածամէն եւ այլ սոյնպիսի կոտորածներէն եւ պատահարներէն: Որք առ հասարակ սոսկալի ու կորստեան պատուհասներ են. խոտի նման կը հնձեն ու կ'սպառնան մարդկային ընկերութեան ընտանիքը. ճոխ

եւ աղքատն ի միասին եւ անխտրապէս ի գերեզման իջուցանելով:

Յիրաւի շատ ահաւոր ու դժնդակ են այս արտաքին արկածները. բայց առաւել սոսկալի առաւել մահաբեր են ընտանեաց համար ներքին ամենօրեայ սովորական պատուհասները, զոր մարդիկ իրենց ազատ կամքով ու ձեռքով կը պատրաստեն: Արտաքին պատուհասները մարդոց ձեռնհասութենէն վեր են, մարդ կարող չէ խոյս տալ կամ դիմակալել նոցա դէմ: Զի ո՞վ կարող էր Իտալիոյ Վեսուվ լերան հրաբուխի բերան փակել, որ հռչակաւոր Պոմպէն մոխրով չի ծածկէր. եւ ո՞վ կարող է ամպերուն հրաման տալ, որ բարկաճայթ կարկուտով եւ յորդահոս անձրեւով գիւղեր եւ քաղաքներ չ'ողողեն:

Իսկ ներքին պատուհասները այսպէս չեն. այլ մեր ազատ կամաց ու հրամանին տակ լինելով՝ մեք կարող եմք դոցա առաջ թումբ քաշել արգելով որ մեր տունն եւ ընտանեկան սրբահը չողողեն: Արտաքին պատուհասն՝ աշխարհիս վրայ միայն ՚ի տեղիս իւր արկածներ կը թափէ, իսկ ներքինը գրեթէ նոր քաղաքակիրթ աշխարհիս մէջ համաշխարհական պատուհաս է. որ Արեւմուտքէն ելնելով դէպի Արեւելք իւր արշաւանքները կը շարունակէ որ իբրեւ համաճարակ ախտ իւր մահատու ցաւ տիրեր է մեր ընտանեաց սրտին մէջ. նոքա այս ծիրական ախտով տակաւ առ տակաւ կը մաշուին ու չեն զգար:

Սկսինք այժմ պարզապէս բացատրել այս հաճոյական ախտին տեսակներն, առ որ սիրահարած են մեր կարճամիտ ընտանիքը եւ մահ գրելով տարածամ մեռնին: Քանի՞ են այդ ներքին ախտերուն ցեղը, ուչ դիր, ես խօսիմ քեզ մի եւ երկու բառով. եւ այս է, զեղիս եւ անբարոյական կեանք. եւ ըստ Սուրբ Գրոց շափազանց ցանկութիւն եւ այլն. որոց այլ եւ այլ ճիւղերը թուեմ քեզ ահաւասիկ:

Ցանկութիւն բազմախորտիկ սեղանոյ եւ զինարբեցութեանը առանց գիտնալոյ ու հաշուելոյ թէ տաշտին մէջ ո՞րչափ հաց, մատանին մէջ որչա՞փ պաշար եւ կարասին մէջ ո՞րչափ գինի կայ: Ցանկութիւն հանդերձի եւ նորասիրութեան, առանց նկատելոյ թէ նորա աշխատութիւն եւ կազմութիւնը մեր երկրի եւ մեր ժողովուրդի աշխատութեան արդիւնքն չէ. մեր հանճարոյ գիւտ չեն եւ մեր մեքենական գործարաններէն ելած չեն, ճշմարիտ խօսելով մեք արժանի չեմք այդ պերճութիւնները:

վայելել: Եւ գիտէք թէ քանի՞ ժանր գնով կը գնեմք առանց երբեք հոգալու մեր օրական պարէնն: Միթէ ես չե՞մ ճանաչեր ու տեսնար այն բազմաթիւ ընտանիքներ որք իրենց տղոց բերնէն հաց կտրելով՝ նախ նորասիրութեան շպէտ պէտքերը կը հոգան. ես չե՞մ ճանաչեր ընտանիք անպատուող, այն անհոգ հայրերը, որ պարտքը չվճարելով վարկն ու պատիւ կը կորուսանեն, եւ փոխանակ ընտանեկան ցանկութիւն զսպելու եւ չափաւորելու՝ իրենք եւս նոյն ցանկութեան հոսանքէն մղուելով կ'երթան կը հասնին մինչեւ յայն կէտ, ուր յուսահատ շքաւորութիւնն կը տիրէ: Երանի՛ թէ այդ զգալի փորձով ուշաբերէր պճնասէր ընտանիքը եւ այնուհետեւ գիտնար չափաւորել իւր կեանք եւ ունայնասէր ցանկութիւնը:

Նորասիրութեան ցանկութեան հետը կցենք նաեւ մեծածախ շինութեանց ցանկութիւն եւ թանկագին կահ կարասեաց կազմութիւնը: Մեք գիտեմք թէ թագաւորին՝ պալատ պէտք է, իշխանին՝ ապարանք, քաղաքացի ժողովուրդին՝ չափաւոր տուն եւ դաշտաբնակ շինականին՝ խրճիթը: Մենք տեսնք ու տակաւին կը տեսնամք մեր ազգին մէջ այն կարգի ընտանիքը՝ ուրոնց դրամագլուխը միայն իրենց կեանք եւ ապրուստը կ'երաշխաւորէր թէ արհեստի եւ թէ շահավաճառութեան մէջ: Անմիտ սնափառութիւն չէ՞ արդեօք, երբ այդպիսիները անխորհուրդ ձեռնարկութեամբ իրենց դրամագլուխը՝ տան շինութեան եւ կահ կարասեաց համար կը վատնեն, որով շահու եւ վաստակի ազբիւրը նուազիլ կ'սկսի. յայնժամ տրտունջ կը բառնան այդ տնաշէն տնտեսները, թէ մեր ժամանակ դառն ու անյաշող է, թէ վաստակ չկայ, թէ տուրեւառ դադրած է, թէ անցեալը շատ լաւ էր քան թէ ներկայն: Բայց հուսկ ուրեմն նա կը զղջայ ու կը խոստովանի եւ ինքնադատ լինելով իւր անմտութեան վերայ կ'ողբայ, որ ցուցամուլ պերճութեան համար դրամագլուխ փճացուց: Եւ ի՞նչ կ'ընէ յետոյ հոյակապ տան փառասէր բնակիչը, երբ կը տեսնայ որ արտաքուստ ընկերութեան մէջ իւր վարկ ու պատիւ պակասած է, եւ ի ներքուստ մեծաշէն տան սեղանին հացը նուազած. եւ մի կողմէն եւս անհոգ ընտանեաց նորասիրութեան անյազ ցանկութիւն երբեք պակասած չէ. եւ կուգայ արագ կը հասնի այն դժպատեհ ժամն, որ տան տէրն՝ իւր ձեռաշէն տունը ի վաճառ հանէ, եւ կէս գին վաճառելով՝ վճարէ իւր դիզուած պարտքերը, եւ երանի՛ թէ մնար դուզնաքեայ մասն

մի, որով կարենար նա կրկին դրամագլուխ կազմել եւ շարունակել իւր շահավաճառութիւնը. եւ միշտ անցեալը մտաբերելով խելաբերէր սակաւապէտ տնտեսութեամբ բարւոքէր իւր ընտանեկան կեանքը եւ այլ եւս չերթար իւր հին ճանապարհ, որոյ վախճանը վաճառել կուտայ իրեն հայրենի տուն եւ ժառանգական ստացուածքը եւ ինքն կը մնայ անվարկ անպատիւ եւ այնուհետեւ կամայ ակամայ կը խոնարհի սակաւապետ տնտեսութեան վարժապետին առաջ, եւ կ'ուսանի խնայութեան պարկեշտութեան պարզութեան, աշխատութեան եւ ապագային հեռատեսութեան դասերը: Եւ դարձեալ կրկնեմ. երանի՛ թէ մի անգամ եւ երկիցս խրատուելով եւ փորձուելով, շմոռնար այդ օգտակար դասերը՝ որ մարդոյն կենաց ապահովութիւնն է:

Դառնանք այժմ ընտանեկան ցանկութեան միւս ճիւղ բացատրենք աստ, որ քան զամէն ժանտաբեր ու աւերիչ է. մահ կը բերէ իրեն եւ տարածելով կը թունաւորէ ազգին ամբողջ ընտանիքը, որ հարստութեան հետը՝ կեանքն եւս կը բառնայ եւ կը ջնջէ մարդոյն արժանաւորութեան պատիւ, հանելով ու զրկելով զիրենք ընտանեկան պարկեշտ դասէն: Այնուհետեւ նոցա բաժին այն է, որ առակ ու նշաւակ լինին մարդոց աչքին ու դատաստանին առաջ: Եւ ի՞նչ է այս մոլեգոյն ցանկութեան անուն: Եւ վարք. մէկ բառով խօսիմ, անառակութիւնն է. մեր հրաշամիտ թարգմանիչները Աւետարանի ճառած անառակ որդւոյն կեանքը՝ երկու բառով բովանդակած են «Զի կեայր անառակութեամբ»: որ կը նշանակէ մոլորական մարդոյն զեղխ կեանք իւր ամէն հանգամանօքն, զոր կը վարէր անառակ որդին իւր կենաց մէջ: Մարդոց մոլորութեան եւ անառակ վարուց սուպարէզը շատ բազմաճղի եւ ընդարձակ է, որոց նկարագիրը Աւետարան կը հանէ մեր առաջ ջրհեղեղեան դարուն մարդոց ապականեալ կեանքը, որոց համար կը խօսի. «Ուտէին, ըմպէին, կանայս առնէին եւ արանց լինէին»: Հաց ուտել մեր կեանքը պահպանելու համար է, գինի խմել մեր տխրութիւն փարատելու համար է աշխարհիս վշտակութեանէն, սուրբ ամուսնութեամբ կին ածել, այդ եւս աստուածագիր օրինաց համեմատ, մարդկային կեանքը պահելու եւ բարգաւաճելու համար է: Ի՞նչ է ապա նոյան դարուն մարդոց անառակ կեանքը, զորս Յիսուս իբրեւ յօրինակ յառաջ կը բերէ ի զգուշութիւն իւր հաւատացեալ որդւոց: Այդ ինքնին յայտնի է, թէ նոցա կեանքը՝

ծայրայեղ անբարեխառնութիւնն էր: Նոցա սեղան որկրամուտութիւնն էր եւ իրենց որովայն Աստուած զոր կը պաշտէին. նոցա գինին խելաթափ արբեցութիւնն էր: Նոքա կ'ուտէին կը խմէին եւ անմիջապէս կը վայելէին Աստուծոյ պարգեւները առանց պարգեւատուն օրհնելու. նոյն ամբարիշտ դարուն մէջ՝ կնոջ եւ սուրբ ամուսնութեան պատիւ ոտնհար եղած էր, անասնաբար խառնագնաց լինելով՝ սուրբ պսակին դաշնագրութիւն եղծուած էր, այլ եւս ընտանեկան կեանքին պահապան պարիսպ չի կար, ամօթ երկիւղածութիւն վերջացած էր. առ հասարակ երկիր եւ մարդկութեան սեռ ապականուած էր Աստուծոյ առաջ. միայն մի բարի արդար Նահապետ մնացեր էր անարատ երկնից առաջ, զոր Նախախնամութիւն պահեց տապանով ու ջրհեղեղով երկրիս երեսէն ջնջեց ապականեալ մարդոց սերունդը:

Սուրբ Գրոց պատմութեանց՝ այս պատուհասի դասէն պէտք է ուսանիմք, թէ ընտանիք եւ մարդկութիւն ջնջող մեծ պատուհասը՝ անառակ եւ զեղիս կեանքն է. թէ հայրենի ժառանգական հարստութիւնը վատնող՝ այն է, թէ ի վերջոյ հացի կարօտ եւ սովամահ լինելոյն պատճառն՝ այն է, թէ անխզելի ամուսնութեան կապ հատանող յանդուգն ձեռք՝ այն է, թէ ազգին թէ այլ ազգին դատարանաց մէջ քրիստոնէական պարկեշտութիւն քամահրող անպատկառ երեսն՝ այն է. թէ յայտնի գինետանց մէջ, հրսպարակի մէջ եւ այլ խաւարաշրջիկ տեղերը. Քրիստոնեայ անուն կրելով՝ հեթանոսի կեանք վարելով, եւ հեթանոսին գայթակղութիւն տուողն՝ այն է. խաղաղ ընտանիք խռովող, ընտանեկան միութիւն քակող, հայրենական տան հաստատ հիմունք հիմն ի վեր շրջող՝ այն է:

Ո՛վ, որչա՛փ երանի կը լինէր, եթէ արդի աշխարհի սրամիտ ու վարժ անառակներն՝ Աւետարանի պատմած հին անառակին օրինակն մտաբերելով՝ միանգամայն յիշէին իրենց նախնի կեանքն ու վիճակը. յիշէին թէ անարգ կրից ծառայութեան մէջ խողարած եղած են եւ փափաղէին ի ձեռս բերել նախնի կորուսած ազատ կեանք ու հացալից սեղան:

Դարձէ՛ք ուրեմն, ով դուք, անառակութեան մէջ մաշուած ու սողած թշուառ զաւակներ, դարձէ՛ք, զգաստացէ՛ք ու դարձեալ շինեցէ՛ք ձեր ընտանեկան աւերակները, զոր ձեր ձեռքով, ձեր գործով եւ ձեր հետադարձութեամբ քակեցիք:

Ձեր խեղճ ծնողք վշտացուցիք, ձեր քոյրեր, ձեր եղբայր-

ները լացուցիք. ընտանեկան պատիւ, մարդկութեան պատիւ արհամարհեցիք. դարձէ՛ք ու դարձեալ դո՛ւք շինեցէ՛ք ձեր քակած տան աւերակներն. եթէ տակաւին յամէք ու յամառիք այդ ճանապարհին վերայ, անշուշտ ի կորուստ կը տանի զձեզ եւ դուք վատահամբաւ ու սովամահ կը կորնչիք, եւ ի վերջոյ ձեր եւ ձեր հայրենի տան յիշատակ կը բարձուի աշխարհէս. գերեզման միայն կը թողուք առանց անուան եւ փառաց:

Թողունք այժմ ընտանեկան կենաց այս մոլութեան նկարագիրը, որ շատ ընդարձակ է. յառաջ բերենք նաեւ նոր սովորական մոլութեան այն մասն, որ շատ ընտանիք յաջողութենէ եւ հարստութենէ հանելով՝ հողի վերայ նստեցուց. եւ ի՞նչ է գորա անունը, խաղամուտութիւն է:

Կումայափոխ կամ տնտեսագէտ շեմ ես. դժուարին է ինձ այդ մոլութեան նկարագիրն ըստ արժանւոյն երեւան հանել. միայն այսքան ըմբռնած եմ, որ այդ մոլութիւնը՝ բախտին երեւակայութեամբ մոլորուած մարդիկը, երկու կերպով ի գործ կը դնեն, որ երկուքն եւս միապէս կորստական է: Մի կերպն է դրամով թղթախաղութիւնը, որոյ ծածուկ հրապարակը բուն ընտանեկան կեանքին ու ծոցին մէջն է. միւսն է Մայրաքաղաքիս արժեթղթոց հրապարակը, որ այսօր գրեթէ բազմաթիւ մարդկանց համար իբր յաջողակ շահավառութիւն մի դարձած է. որով շատ ընտանիք գահավիժեցան այդ խոր ու անտակ գետին մէջ: Եզովբոսին խորհրդաւոր առակը՝ նոցա վերայ կատարուեցաւ. արհեստաւոր, վաճառական, իրենց բերնին հացը այսինքն փոքրիկ ու շափաւոր դրամագլուխ եւ ապահով վաստակը թողլով՝ հոն վազեցին. անըմբռնելի ստուերին հետը խաղացին. իրենց շնչին ու ցամաքաջուր առուակներով՝ մեծամեծ գետերուն հետ մրցեցան. եւ ի՞նչ շահեցան ի վերջոյ, ոչինչ, առուակներ ու վտակներ դարձեալ առատ գետերուն մէջ թափուեցան. գետերն եւս աշխարհի գանձապետ Մեծին Անզղիոյ ծովացեալ գանձուց հետ խառնուեցան: Իսկ մեր փոքրիկ վտակներուն վիճակը ակններեւ տեսանք թէ ինչ եղաւ ու տակաւին կը տեսնամք թէ ինչ կը լինի: Կը ցաւիմ գրել. ոմանք թշուառացան իրենց ընտանիքներով ու ոմանք եւս կատաղի յուսահատութեամբ գնացին դէպի ծով. ասացին, որ զիրենք ծածկէ. որպէս զի մեռնին ու չըզգան պատուոյ եւ ամօթոյ կսկիծն եւ շտանան իրենց թշուառ ընտանեկան անբախտ վիճակը:

Իսկ առ տնին խաղամուտութիւնն, որ շատ ընտանեաց համար իբրեւ միակ զբօսանք դարձած է, զբաղելով միայն շնչին եւ աննշան գումարներով. սակայն ոմանց եւս իբրեւ բախտի խաղ, որ մեծամեծ գումարներով կը մրցին՝ անբաժանելի մուտութիւն դարձած է. երկուքն եւս իրենց խիստ վնասակար հետեւանքներ եւ վատթար կողմեր ունին. եւ դարձեալ թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս շատ աղետաբեր են ընտանեկան կեանքին: Վասն զի ոմանք կը կորուսանեն, ուրիշները կը զբտնեն. նոքա, որ կը կորուսանեն, յայտնի է թէ ո՛ր աստիճան մեղապարտ են աշխարհի առաջ. նոյն իսկ ընտանեկան կենաց մէջ, մօր ու զաւակաց առաջ, սեղանին հաց, ինչ ու ստացուածք բառնալ եւ ինքնին ձեռօք կողոպուտ տալ ուրիշին. որ քան զայս աւելի ընտանեկան աւարառութիւն չի կայ: Քաղաքակրթութեան մէջ այլ եւս ո՛վ կարող է մեղադրել ամայի լեռներու տաղակաց գործը, որ միայն դիպուած է ճամբորդին համար եւ շատ անգամ գոհ կը լինին եւ գտած միայն կ'առնեն, առանց ամբողջ տունը եւ ընտանիքը կողոպտելու:

Իսկ այն, որ լի ուրախութեամբ կը խայտայ իւր բախտին խաղով, միթէ նա եւ իւր ընտանիքը կը վաշիւհ՞ն այդ անարդար եւ անքիրտն վաստակը, ոչ. նոքա ինչպէս կը գտնեն, նոյնպէս վաղ եւ դիրաւ կը կորուսանեն դարձեալ, թէ խաղին մէջ եւ թէ այլ եւ այլ անհաշիւ զեղխութեանց մէջ, վասն զի շատ դժուարին է հաւատալ թէ աշխարհիս խաղամուտները տնտեսութիւն գիտեն. կամ թէ կարող են հաշուով եւ խնայութեամբ ապրիլ. այդ շատ անբնական է. զի ով որ դիրութեամբ շահի, դիրութեամբ կը մսխէ. եւ ով որ դառնաքիրտ աշխատութեամբ հաց եւ հարստութիւն ձեռք բերէ, նա միայն կը հոգայ տնտեսութեամբ ապրիլ, տնտեսութեամբ կառավարել իւր ընտանիքը:

Յիշենք այժմ նաեւ բարոյական կողմի մեծ անպատուութիւնն, զոր կը կրէ խաղամուտն: Չեմ գիտեր. նա ամօթ կը զգա՞յ, երբ նորա անունը վատահամբաւ կը հնչի, կը տարածի թէ այս ինչ պարոնը իւր խաղին մէջ այսքան գումար կորուսեր է. ի՞նչ կը լինի յայնժամ պարոնին վիճակը. պատիւ եւ վարկը կը կորուսանէ պարկեշտ ժողովուրդին առաջ, որով իւր առեւտրական գործերը եւ շահավաճառութիւն անյաջողութեան մէջ կը դադրի եւ երբեմն եւս իսպառ ի սնանկութիւն կ'երթայ:

Բարոյական ուրիշ մի մեծ վնաս եւս ասեմ քեզ, որ է ըն-

տանեկան կեանքի մէջ այդ շար օրինակով՝ ընտանեաց կեանքը եղծանել. զի ո՛վ կը հաւատայ. երբ ծնողք եւ ընտանեաց մեծերը թղթախաղով մոլին՝ խեղճ զաւակները չի հետեւին նոցա եւ իրենց մատաղ հասակէն սկսեալ չը վարժին այդ անմեղ կարծեցեալ մուտութեանց մէջ: Թողունք այս, մայրեր եւ կիներն եւս այդ ախտով կ'ախտանան եւ շատերն ախտացած են իսկ. թողով առ տնին տնտեսութիւն, թողով զաւակաց խնամք եւ կրթութիւն, թողով ընթերցմունք եւ ուրիշ ծնողական պարտիքները: Խաղամուտ մարդոց կեանքին մէջ, աւելի մեծ խանգարմունք մի եւս կայ, զոր նոքա թեթեւ եւ փոքր կը համարին, այսինքն թէ ժամանակի բարւոք տնտեսութիւնը նոցա համար չէ. նոքա ցերեկուան աշխատութեան զբաղմունք բաւական չեն համարիր. զողջոյն գիշերն եւս այդ հաճոյական խաղով կը զբաղին. նոքա չեն շնչեր ու չեն տեսնար ոչ առաւօտեան կենդանարար շունչ եւ ոչ արեւուն ծագումը, նոքա շարաշար գնահատութեամբ գիշերահանգիստ պահուն մէջ արթուն կենալով կը տանջուին, կորուսանելով մարմնոյ առողջութիւնը, հոգւոյ մտաւորական ուժը, որով կը ջլատի եւ կը թմրի ողջ մարդոյն գործունեայ ճարտարութիւնը: Դու քաջ դիտէ եւ կը տեսնաս, որ այդ քնահատ պարոնները՝ ցերեկուան մէջ իբրեւ քնաշրջիկ եւ ապուշ կը դեգերին: Քաղցր քուն եւ դժուարագիւտ ոսկին կորուսանելէն յետոյ՝ ցերեկուան շահն եւ վաստակն եւս կը կորուսանեն. որոց միայն կ'ակնկալեն խեղճ ընտանիքը, զի այդ օրական շահերէն կը կազմուի իրենց ներկայ եւ ապագայ կեանքին պարէնը:

Համառօտենք, թէ եւ շատ են եւ զանազան մեր ընտանեկան կենաց ներքին եղծմունք եւ անկարգութիւնք որով մեր ընտանեկան վիճակը շարունակ փոփոխութեան ենթակայ է: Մեր հարուստ եւ ազնուական գերդաստանները գրեթէ հարիւր տարուան շրջան շունին. այսօր ասուպի նման պահ մի կը փայլին, վաղը իրենց տոհմական փառքով կ'անցնին ու կը ըստուերանան: Մեք գիտենք երկիր եւ երկրի օրէնքը չ'երաշխաւորէր որ նոքա տոհմային ճոխութեամբ յազգէ յազգ յարատեւեն Անգղիոյ Լորտերուն շափ. բայց պէտք է խոստովանիլ. որ մեր ազգի ազնուական ընտանիքը չափազանց ձեռնարկութեամբ, անհաշիւ տնտեսութեամբ եւ փառասիրական զեղխութեամբ իջեր խոնարհեր են: Չեմ յիշեր թէ ոմանք եւս անարդար ճանապարհով ու

զրկանօք ճոխացեր են եւ դարձեալ նոյն անարդար միջոցներով տուժեր են մինչեւ ցյետին բնիոնն:

Ուրեմն այս աշխարհիս վերայ ընտանիքները թէ հարուստ թէ աղքատ կ'ապրին ու կը մնան: Եթէ գործասէր մրջնոց նման աշխատասէր լինին. եթէ աշխատութեան արդիւնքը ժողովելով ի գանձատուն եւ շահմարանը, ընտանեկան պէտքերն իմաստուն տնտեսութեամբ մատակարարեն. շմոռնալով հաշիւ, շափ ու կշիռ, հոգալով նաեւ ապագայ ձմերան պաշարն. յորում թերեւս գործելն անհնարին լինի: Եթէ արդար վաստակին հետը զրկանք չի խառնեն, հարստահարելով աղքատ ընտանիքները, որոց վրէժխնդիր դատաւորն Աստուած է եւ կը հատուցանէ: Եթէ ընտանեկան դուռը ամուր փակեն, որ մուտ չի գտնայ հոն անառակ ու զեղխ կեանք: Այս բացուած դուռը, որ այժմ Հայոց ընտանիքը կը կործանէ, կը փակուի միայն ուսմամբ, դաստիարակութեամբ եւ երկիրլած Աստուածպաշտութեամբ, առ որ պէտք է լինի բոլոր ընտանեաց խնամք, ջանք եւ մեծ հոգատարութիւն այլ եւ այլ զոհերով եւ անձնանուիրութեամբ հանդերձ: Այդ իսկ է միայն ճար ու դարմանը եւ մեք եւ աշխարհ կը հաւատայ յայժմամ, որ Հայոց ընտանեաց վիճակը լուսադունին մէջ կը յարատեւէ, բարգաւաճեալները կանգուն կը մրնան եւ անկեալ ընտանիքը կը բարձրանան:

Կ'աւարտեմ այս ԴՐԱՆՏԻ ԸՆՏԱՆԵԱՅ դուզնաքեայ երկոյս վաստակը, դարձեալ նոյն բան կրկնելով ու գրելով թէ ընտանեկան տան հաստատուն հիմն՝ ողջամիտ կրթութիւն եւ ուղիղ դաստիարակութիւնն է. այս է աշխարհիս բարոյախօս իմաստասիրաց ցոյց տուած միակ ճանապարհ: Իսկ քան ղիմաստասերս գերազանց՝ ցոյց կուտան մեզ եւս լուսագոյն ճանապարհ Սողոմոն եւ քան զՍողոմոն իմաստուն Յիսուս. մինն իբրեւ պատգամ կը վճռէ թէ՛ «Արդարութիւն զազգ բարձրացուցանէ, մեղք նուազեցուցանեն զազգ»: Բայց ազգն ընտանեկան արդարութեամբ կը բարձրանայ եւ ընտանեկան մեղքով կը նուազի: Իսկ միւսն այսինքն Յիսուս, հաւատացելոյն համար ցոյց կուտայ Աւետարանի բան եւ ճշմարտութիւն, որ այն իսկ է եւ միայն համայն Քրիստոնեայ ընտանեաց կեանքն եւ յաւիտենական հիմն: Երանի՛ որ այս հիման վերայ կը հաստատէ իւր ընտանեկան կեանք. զոր երբեք չկարեն խախտել, աշխարհիս գետեր եւ հեղեղներ:

ՄԻՐԱՔ ԵՒ ՍԱՄՈՒԷԼ

Բ Ա Ր Ի Հ Օ Ր

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳԱՍԵՐ

— 0 —

Գ Ր Ե Յ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Ի Ն ՈՒ Է Ր

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑԵԱԼ ՈՐԴՒՈՑ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ԲԱՐՅԿԱՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԶԱՅՈՑ

ԳՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔԷՆ յետոյ, Սիրաք եւ Սամուէլ անուն նոր երկասիրութիւնս, զոր Հայոց հայրերուն համար գրեցի, դարձեալ ձեզ կը նուիրեն, ժողովորդ Հայոց. որոյ նիւթ եւ պարունակութիւնն՝ աշխարհիս կեանքի կրթական դասերն են, զորս բարի հայր Սիրաք կ'աւանդէ իր զարգացեալ Սամուէլ որդւոյն:

Սիրաք իր դասերն կը խօսի աշխարհիս բազմադիմի առարկաներու վերայ, և Սամուէլ մտադիր ունկն կը դնէ: Սիրաք հայրական եւ բնական սիրով կ'աւանդէ մարդկային կենաց ամենակարեւոր խրատներ, եւ Սամուէլ որդիական հնազանդութեամբ կ'ընդունի հայրախօս դասերը, որ կը կրթէ ու կը մարզէ զինքն իր կենաց յառաջդիմութեան յասպարէզ:

Նախազիտյն մէջ՝ ցոյց կուտայ Սիրաք, թէ ի՞նչ է մարդն աշխարհիս վերայ եւ ի՞նչ է իր կոչումն, պարտիք եւ իրաւունք մեր ընկերական կեանքին մէջ, եւ այլն:

Երկրորդին մէջ համառօտիս կը բացատրէ ընդհանուր տիեզերաց բնական եւ յարիւսեանկան օրէնքներ. որով օրինակարգ Արարիչն այդ անյեղի օրինաց սանձը իր ձեռքն առնելով կը կառավարէ վերնաշխարհի եւ մեր բնական երկրագունդը: Կը խօսի նաեւ բարոյական օրինաց վերայ, զոր Տէր Աստուած Մովսիսի եւ Յիսուսին ձեռքով աւանդեց մարդուն, որպէս զի մարդն եթէ մոռնայ իր խղճին բնական օրէնքն, գեթ յիշէ ու կարդայ Աստուծոյ դրական եւ գրական օրէնքները, որ միշտ լոյս կուտան եւ յուշարար լինելով՝ կ'ուղղեն մարդուն խտորեալ կեանքը:

Երրորդին մէջ կը խօսի Սիրաք մարդկային ընկերութեան անհաւասար կեանքին վերայ. ընդ որ կարճամիտ եւ թերահաւատ մարդիկ մեղադիր կը լինեն Աստուծոյ, թէ ինչո՞ւ համար մարդիկ հաւասար կեանք ու բախտ չունին աշխարհիս վերայ չխորհելով անգիտաբար թէ՛ աշխարհի վերայ մարդկային ընկերութեան ամրապնդող հզօրագոյն կապն՝ անհաւասարութիւնն է, որ կը կապէ եւ կը վարէ մեր ընկերական կեանքը:

Չորրորդ դասին մէջ կը խօսի աշխարհիս տիրող իշխանութեան եւ հպատակ ժողովորդին վերայ. երկարաճառելով ցոյց կուտայ, թէ ի՞նչ է իրաքանչիւրին պարտիք եւ իրաւունք եւ թէ ի՞նչպէս կը զեղծանի իշխանութիւն, երբ ի բաց դնելով օրինաց արդարութիւնը՝ միայն սրով եւ զաւազանով կ'իշխէ. երկրին բարգաւաճման եւ յառաջդիմութեան ճամբան չի բանար, որ իշխանութեան զօրութիւնն է: Նմանապէս կը զեղծանին հպատակ ազգեր, երբ անաստող կը լինին սահմանադրեալ օրէնքին դէմ: Մեծապէս եւ առաւել կը սխալին ժողովորդներ ունայնամիտ յոյսերով, երբ իրենց բաժնին եւ ուժին չափով յառաջդիմութեան ճանապարհ չեն բանար. այլ հեղգամիտ լինելով ամենայն ինչ կատապարտութենէն կ'սպասեն:

Հինգերորդ դասին մէջ նկարագիր կը հանէ Սիրաք աշխարհիս ժողո-

վըրդոց եւ ազնուական դասերուն. ցոյց տալով թէ ժողովորդն է բուն աշխատութեան եւ երկրին կեանք առող ոգին: Սորա հետ կը յարէ թէ ճշմարիտ ազնուականութիւն՝ հոգւոյ մեծութիւնն է, եւ թէ նոցա պարտիքն է աշխարհիս վերայ մեծագործել եւ ժողովրդասէր լինել:

Վեցերորդ դասով՝ մարդուն աշխատութեան եւ աշխատութեամբ հայթայթումն հացին վերայ կը խօսի Սիրաք. յաշտելով թէ հացին ու հարցատութեան աղբիւրը երկիրն է, հողն է, եւ զայն բեղմնատարող մարդուն աշխատութեան ձեռքն է. մարդ կը չբաւորի, մտրացիկ կը լինի երբ անաշխատ ձեռքով հաց կը խնդրէ, եւ առանց վարուցանի՝ հնձել կ'ուզէ:

Եօթներորդ դասն աւանդելով Սիրաք, կենաց ուղիղ տնտեսութիւնը կ'ուսուցանէ. յառաջ բերելով թէ անօգուտ է զանն եւ հարստութիւն երբ զանձատէր հարուստն տնտեսել չգիտէ. եւ խիստ շուտով կ'սպառի զանձն՝ զանձատունէն, եւ ցորեանը շտեմարանէն: Կը յաւելու նաեւ թէ ուղիղ արձատեսութիւնը գիտէ արդարութեամբ հատուցանել իր պարտիքը. Կայսերին՝ կայսեր տալ եւ Աստուծոյն՝ Աստուծոյ, եւ այս իր բաժին վայելել:

Ութներորդ դասով ցոյց կուտայ Սիրաք, թէ առանձին մարդուն եւ թէ աշխարհիս ժողովրդոց մեծաքայլ յառաջդիմութիւն՝ ինքնաշխատութեան զօրաւոր ջանքն է. եթէ կայ բախտ աշխարհիս վերայ, այդ միայն ինքնաշխատութեան ձեռքն է. ով որ հեղգութեան մէջ փակէ իր ձեռքը, բախտն իրձէն կը խուսափի: Անարծառն է այն ձեռք, որ առանց աշխատութեան հացը յիւր բերան կը տանի. «Ձեռք որ ոչ աշխատիցեն, կերիցեն մի՞».

Յոթներորդ դասով կը ճառէ Սիրաք թէ ինչպէս ինքնաշխատութիւն, հանճար եւ ընկերական զօրութիւն, այս երեք հզօր դաշնակիցներ միանալով քաղաքակրթեցին զաշխարհ. ինքնաշխատ հանճար ծնաւ գիտեր, արուեստներ, այլ ընկերական զօրութիւն զարգացուց. եւ յսպէս այս երեք անգէն դաշնակիցներ աշխարհիս տիրեցին:

Տասներորդ դասով կ'իմաստասիրէ Սիրաք աշխարհիս երջանկութեան եւ ապերջանկութեան վերայ. ցոյց կուտայ բնական փաստերով թէ այդ երկու հակառակ տարերք մարդուն կենաց հետ միշտ համընթաց կը լինին, եւ թէ կարելի չէ, որ մարդ աշխարհիս վերայ միայն երջանկութեան ծաղիկները քաղէ առանց փուշերէն խոցոտուելու:

Մտասաներորդ դասին մէջ քննարար ցոյց կուտայ Սիրաք, թէ ի՞նչ են այն զօրաւոր ներքին եւ արտաքին պատճառներ, որով աշխարհիս ազգեր կը բարձրանան եւ կը խոնարհին, կը բարգաւաճին եւ կը նուազին: Այս պատճառները Ս. Գրքէն առնելով Սիրաք կը հաստատէ թէ՛ մեղք եւ արդարութիւնն է:

Երկուսասներորդ դասին կարգը կը խօսի Սիրաք ժամանակի եւ աշխարհիս այլ եւ այլ պատահարներու վերայ: Կը խոստովանի թէ այո՛, կեան աշխարհիս վերայ բնական տարերաց այնպիսի պատահարներ, որոց վերահաս զօրութենէն մարդ կարող չէ խուսափիլ: Բայց աշխարհի ղեպքերով կը հաստատէ Սիրաք. թէ մարդ մարդուն՝ առաւել չար եւ մեծագոյն պատահարն է, որոց առաջ շատ նուազ են եւ առ ոչինչ կը հասարկին բնական պատահարներ:

Երեքտասաներորդ գլխով կ'աւարտէ Սիրաք իր դասերը, եւ իբրեւ աներկմիտ հաւատացեալ ոգևորուելով կը խօսի Աւետարանի քարոզած ընկերսիրութեան վերայ, առակով եւ օրինակով ցոյց կուտայ թէ մարդոյն ազատ եւ երջանիկ կեանք՝ ընկերսիրութեան մէջն է. ցոյց կուտայ թէ աշխարհիս վերայ տիրող թշուառութեան միայնակ դեղն ու դարման՝ ընկերսիրութիւն է. ցոյց կուտայ նաեւ թէ առանց Աւետարանի ճշմարիտ ընկերսիրութեան որչափ ճգնի քաղաքակրթութիւն՝ կարող չէ մարդոյն ապերջանիկ կեանքը բարութել, կամ նորա խոռված ոգւոյն խաղաղութիւն տալ:

Սիրաք, որ Աւետարանին սիրահարն է, միւս դասերուն վերայ իբրեւ գլուխ եւ պսակ հիւսելով կ'աւանդէ իր սիրական Սամուէլին, որպէս զի Աւետարանի ընկերսիրութեան դասերն իր բոլոր կենաց մէջ հոգով եւ ճշմարտութեամբ ընդունի:

Ահաւասիկ այսչափով բովանդակեցի Սիրաքայ բարի Հօր կրթական դասեր. սիրով կարդացէք, խելամտելով ի միտ առէք, ո՛վ դու Հայոց ժողովորդ, Հայոց հայրեր, Հայոց դաստիարակներ եւ Հայոց զարգացեալ որդիքներ:

Առ հասարակ ձեզ համար գրեցի այս պիտանի դասեր. դուք եւս Սիրաքայ հօր բարի օրինակին հետեւելով աւանդեցէք ձեր որդիներուն. աւանդեցէք ձեր աշակերտներուն. վասն զի զարգացեալ նոր սերունդին համար՝ աշխարհի գիտութիւն եւ մեր ընկերական կենաց դասերն՝ ամենակարեւոր գիտութիւն եւ հմտութիւնն են:

Սոսկ դպրոցական ուսումներ բաւական չեն Հայոց զարգացեալ պատանիներուն համար, որ նոր կը թեւակոխեն աշխարհի կենաց շրջանին մէջ. այլ պէտք է զի նոքա Սամուէլի նման ականց դնելով միշտ բարեխրատ լինին ու յառաջդիմեն դէպի լաւագոյն կեանք. որոյ միջոցը մի միայն ուղիղ դաստիարակութեան ձեռքն է, որ կ'ուղղէ եւ կը վարէ զիրենք:

Սիրաքն այդ կրթական ձեռք յօրինեց եւ կուտայ Հայոց հայրերուն ձեռքը. թէ սիրաբար ընդունիք, ո՛վ դաստիարակ Հայրեր, Սիրաքայ տքնող ձեռքն ու գրիչ այլ եւս պիտի շարունակէ իր բարոյախօս դասեր:

Ս Ի Ր Ա Ք Ե Ի Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ

Դ Ա Ս Ա.

Մ Ս Ր Դ Ե Ի Ա Շ Խ Ա Ր Հ

ԻճՃ հօրս լուարուք, որդեակք. եւ այնպէս արարէք, զի ապրեսցիք. Սիրաք. ԳԼ. Գ.

ՈՐԴԵԱԿ իմ Սամուէլ, դպրոցի դասերդ արդէն փոքր ի շատէ աւարտեցիր. հասակդ զարգացաւ եւ այժմ հասեր ես մինչեւ ութն եւ տասն ամ. իբրեւ հայր պարտական եմ ես, որ աշխարհի ընդհանուր դասերը ես ինքս աւանդեմ քեզ. թէ ի՞նչ է մարդն աշխարհիս վերայ, ի՞նչ է իւր ընկերական կեանք, ի՞նչ է իւր պարտիք եւ իրաւունք, ի՞նչ է իւր առանձին կոչումն, ի՞նչ էր մարդոյն հին կեանք. եւ ի՞նչ է արդի կեանք, զոր քաղաքակրթութիւն կը կոչեն. եւ ի՞նչ են առհասարակ մարդոյն յառաջդիմութեան պայմաններ, ի՞նչ են աշխարհիս վերայ այն բնական եւ պատահական պատճառներ, որով զմարդն երջանիկ եւ ապերջանիկ կ'առնեն: Մի խօսքով, աշխարհիս վերայ մարդոյն վարած ընկերական կեանքին մի փոքր նկարագիրը պիտի հանեմ քեզ:

Որդեակ իմ, ընտանեկան կեանքին մէջ ծնար եւ հայրենի տան ու գաւառին մէջ զարգացար. այսուհետեւ կիանքիդ անձուկ շրջանն ընդարձակելով կը մտնաս աշխարհի լայնածաւալ շրջանին մէջ. քո պարտիքն է աշխարհ եւ մարդիկ ճանչնալ. եւ ինչ որ աշքի եւ մտքի լուսով կը տեսնաս աշխարհիս մէջ՝ առանց դիտելոյ ապշութեամբ շանցնիս. այլ քննես ու հետա-

մուտ լինիս, թէ ի՞նչպէս կը կառավարուի աշխարհ եւ մարդկային ընկերութիւն:

Ի՞թէ ի բնէ եւ ի մօրէ կոյր ծնէիր, ես այս դասերը չէի աւանդեր քեզ. վասն զի առանց աշքի լուսոյ այս աշխարհ եւ բովանդակ տիեզերք տեսնելու՝ անհնարին կը լինէր, որ ես աշխարհի դասերն աւանդէի քեզ. անհնարին կը լինէր նաեւ, որ դու միայն մտքի լուսով կարող լինէիր գաղափարել աշխարհիս իրաց գիտութիւնը: Սորա համար կ'աղաղակէր Յիսուսին՝ մի կոյր, «Տէ՛ր, խնդրեմ զի բացայց»: Դժբախտ կոյր աշքի լոյս կը խնդրէր, յայտ է թէ աշխարհ եւ կենդանի կեանք տեսնալու համար էր: Նա իւր կուրութեան մէջ թշուառ էր, ոչ ինչ շէր տեսնար եւ ոչինչ շէր զգար, ոչ երկինք կը տեսնար լուսագունդ աստղերով, եւ ոչ երկրագունդ կը տեսնար ծառերով, ծաղիկներով, որպէս զի վայելէր եւ փառք տար իւր ստեղծողին եւ օրհնէր աշխարհի Արարիչը:

Իսկ դու, բարեբախտ որդեակ իմ, որ աշքի լուսով ծներ ես, բիրանգամ ծունր դիր եւ փառք տուր քո բարեբար Ստեղծողին: Շնորհապարտ եղիր նաեւ քո ծնողին, որ կաշխատի լոյս տալ ու բանալ մտքիդ աշքը, որպէս զի դու երկու լուսով տեսնաս աշխարհ: Մարդիկ կ'ան, որ կը շրջին աշխարհիս վերայ, կը տեսնան որ շին տեսնար. այս մարդիկ մտաւորական լոյսէն զուրկ են. միայն աշխարհի արտաքին երեսն իբրեւ ստուեր կը տեսնան, եւ չը գիտեն աշխարհի ներքին կեանք. բնական եւ բարոյական օրէնքներ, վարիչներ եւ շարժման զօրութիւններ եւ այլն:

Զանադիր եղիր, որդեակ իմ, որ մտաւորական լոյսդ պայծառ լինի, եւ որչափ պայծառանայ մտքիդ լոյս՝ այնչափ պայծառ ու պարզ կը տեսնաս աշխարհ եւ աշխարհի բաները, դու ստուերի նման չես անցեր աշխարհէս եւ աշխարհս ստուերի նման չես տեսնար. այլ տիրապէս կը տեսնաս թէ ի՞նչ է մահկանացու մարդոյն կոշտման աշխարհիս վերայ, եւ ի՞նչ է նորա գործ, վախճան ու նպատակ իւր կենաց մէջ:

Մարդոյն կոշտման եւ գործ շատ մեծ է աշխարհի վերայ: Աստուած կը ներշնչէ եւ Մովսէս կը պատմէ, թէ մարդ իւր Արարչապետին տիրական պատկերն զգեցած է. եւ ի՞նչ է այս պատկերին նմանութեան կնիքն.— անմահ հոգին, եւ բնաւորութիւն, որով մարդն կը զանազանի բոլոր ստեղծական արարած-

ներէն, խօսուն լեզուով, բանականութեամբ եւ հանճարով ճոխացած:

Սակայն դու մի՛ այնպէս հասկնար, որ մարդն Աստուծոյ նոյնատիպ, եւ ամենայնիւ հաւասար ճշգրտահան պատկերն է: Քա՛ւ, եթէ այսպէս կարծուի՝ ամբարշտական մեծամտութիւն է, զի մարդն իւր բարերար սկզբնատից Արարչին մի ամենափոքրիկ տիպարն է. նորա կատարեալ եւ անհաս իմաստութեան առաջ՝ մի անգէտ մանուկ է, մի նմոյշ է, որ մշտնջենաւոր լուսէն երկրիս վերայ ձգուած է, եւ յաւիտենական անմահութեան առաջ մի հողակերտ մահկանացու է: Եւ ի՞նչ համեմատութիւն կայ կաթ մի ջուր Ովկիանոսի ծովուն հետ, եւ կաթ մի շոգ՝ արեւու համատարած լուսոյն հետ:

Ուստի պէտք է ողջմտութեամբ այսպէս իմանանք, որ մարդն իւր բանականութեան խելքով ու հանճարով խիստ շափաւոր սահմանի մէջ փակուած է, եւ նորա բարերար Արարիչն այնչափ ձիրք ու զօրութիւն շնորհեր է մարդոյն, որչափ կամեցեր է: Այո՛, մարդն այս աշխարհիս հողագնդին վերայ իբրեւ իշխող տիրապետ կարգուած է իւր Արարչապետէն, տիրել բովանդակ երկրին, իշխել ծովուն ու ցամաքին, անասնոց ու թռչնոց, եւ ինչ որ կան, կը շնչեն ու կը սողան երկրիս վերայ, զորս առ հասարակ մարդոյն հրամանին տակ դրաւ, ինչպէս կը խոստովանի Դաւիթ թէ «Զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա» եւ այլն... Աստի կ'իմանանք եւ ինչպէս կիմաստասիրեն եկեղեցւոյ վարդապետք՝ թէ Տէր Աստուած աշխարհիս ամէն բան մարդոյն համար ստեղծեր է, իսկ մարդն՝ Աստուծոյ համար, որ յաւիտեան օրհնէ եւ փառաւորէ իւր Արարիչն, իւր արդար եւ առաքինի կեանքով, որպէս ասէ Յիսուս. «Տեսցեն զգործս ձեր բարիս եւ փառաւորեսցեն զՀայոս»: Սակայն կը յաւելում ասել մանաւանդ թէ՛ մարդ մարդուն համար կարգեր է, զի մարդոյն կեանք ընկերական է. մարդն ինքնին առանձին առանձին ոչինչ է, եւ ոչինչ զանազանութիւն շունի վայրենի կենդանիներէն, որոց բնակութիւն՝ լեռներու խորշեր եւ անտառներու մէջն է:

Ահաւասիկ այս պատճառաւ կը բարձրանայ մարդոյն կոշտման մեր ընկերական աշխարհին մէջ, եւ ընկերաբար վարելով իւր կեանքը կը յառաջդիմէ, մինչդեռ անասնոց կեանք նոյն կը մնայ առանց երբէք յառաջդիմութեան: Մարդոյն յառաջդի-

մութիւն՝ իւր ընկերական կեանքէն է. ապա թէ ոչ՝ մարդն եւս վայրենութեան եւ անասնոց կարգին մէջ կը մնար, ոչինչ շնորհ չէր իւր լեզուին եւ խօսակցութեան առաւելութիւն, երբ նորա միտքն ու հոգին վայրենութեամբ թանձրացած լինէր: Մարդոյն ընկերական կեանքէն յառաջ եկաւ աշխարհաշինութիւն. մարդիկ աշխարհիս վերայ տիրապէս տիրեցին եւ տիրապէս կատարեցաւ Աստուծոյ հրամանն:

Դաւիթ կ'ասէ, թէ Տէր Աստուած տիեզերքի ժառանգութիւն բաժնեց. Երկինքն՝ իւր բաժին առաւ, եւ Երկիրը՝ մարդոց որդիներուն ժառանգութիւն տուաւ. եւ բովանդակ աշխարհ իբրեւ մի դրախտ զարդարելով՝ յանձնեց մարդոյն, որպէս զի գործէ ու պահէ զայն: Յոյց կուտայ Տէր Աստուած թէ՛ մարդն աշխարհիս ազարակին մէջ մի գործաւոր մշակ է. պէտք է անդադար աշխատի արդիւնաւորել զայն, եւ որչափ ժրագործ լինի՝ զաշխարհ մշակութեամբ, շինութեամբ, գործունէութեամբ արդիւնաւորել, այնչափ աւելի կը վայելէ եւ կը բարգաւաճի իւր կեանք:

Այլ դու մի՛ այնպէս ըմբռնէր. որդեակ իմ, որ ամենահարուստ մեծատունն Աստուած, աշխարհս իւր հարստութեամբ մարդոյն տուաւ իբրեւ սոսկ նիւթական կեանք, որ նա աշխատի, վաստակէ, ուտէ եւ վայելէ միայն երկրին բարիքը:

Եթէ այսպէս լինէր՝ ոչինչ գերադանցութիւն եւ առաւելութեան շնորհ չէր ունենար մարդն, երբ նա սոսկ նիւթական կեանքով ապրէր ինչպէս կ'ապրին անասունք:

Գիտենք, մարդ աշխարհիս հետ եւ նիւթական կեանքին հետ կապուած է, բայց իւր մեծ կոշումն կը պահանջէ, որ նիւթականին հետ կապէ բարոյական կեանք. եւ այդ է միայն, որ կը բարձրացնէ մարդոյն պատիւ եւ արժանաւորութիւնն. ապա թէ ոչ՝ մարդ կը նուաստանայ ու կը հաւասարի անասնոց:

Ուստի աշխարհիս վերայ մարդոյն կոշումն, պատիւ, փառք, արժանաւորութիւն՝ իւր գործքերու կշիռն է. նա ինչ վիճակի մէջ կը լինի թող լինի. նորա նուիրական պարտիքն է ճանշնալ իւր կոշումն, ճանշնալ մարդկութեան վայելուչ կեանք, ճանշնալ նաեւ թէ ինքն այս աշխարհիս վերայ դիպուածով եւ ունայնաբար չէ եկեր. այլ մեծամեծ պարտիքներ կատարելու համար ծներ է, քանի որ կեանք ունի՝ պէտք է գործէ. վասն զի մահն ու գերեզման գիշեր կը բերեն, յորում այլ եւս մարդ կարող չէ գործել:

Այս աշխարհ մարդոց առաքինութեան ասպարէզն է, ով որ ընթանալ գիտէ՝ նա միայն մրցանակ կ'առնու:

Կարգա՛ Սուրբ գիրք, կարգա՛ Հայոց աշխարհի պատմութիւն եւ տես թէ առաքինի որդիներ ի՞նչպէս ընթացան: Նոյ իբրեւ այր կատարեալ՝ արդարութեամբ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Աբրահամ հաւատով ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Յովսէփ ողջախոհութեամբ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Մովսէս Աստուծոյ ժողովուրդին իբրեւ առաջնորդ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Յովբ համբերութեամբ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Յեսու յաղթութեամբ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Սամուէլ հնազանդութեամբ ընթացաւ՝ մրցանակն առեց. Դաւիթ ապաշխարելով ընթացաւ՝ թողութեան մրցանակն ընդունեց: Յիսուս Դաւիթի որդին խաչակրութեամբ ընթացաւ՝ առեց այն մրցանակն եւ անունն, որ ի վեր է քան զամենայն անուն: Առաքեալք նոյն խաչակրութեամբ ընթացան՝ մրցանակն առին. Հայրապետք եկեղեցին բարեզարդելով ընթացան՝ մրցանակն առին. Վարդապետք ուսուցանելով ընթացան՝ մրցանակն առին. Սուրբ Գրիգոր, իւր Որդիք եւ Թոռունք Հայոց աշխարհի համար ընթացան՝ մրցանակն առին. Սուրբն Սահակ ու Մեսրոպք, աշակերտելով հանդերձ գրելով թարգմանելով ընթացան՝ մրցանակն առին. քաջն Վարդան իւր ուխտագիր խմբով խաչով ընթացան՝ մրցանակն առին. եւ այլ ո՞ր մէկ համբեմ քեզ Հայոց աշխարհէն, որք առաքինական վաստակով ընթացան՝ մրցանակն առին:

Թողունք անցեալ աշխարհի առաքինեաց դասն, թողունք եկեղեցւոյ սուրբ նահատակներ, որ արիւնով ընթացան. ներկայ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ մտնենք: Ո՛վ կարող է համար բերել այն աշխատաւոր առաքինեաց թիւը, որք զօրւանապազ կը տքնին եւ կ'ընթանան աշխարհիս ասպարէզին վերայ, հանճարով, գիւտերով, արուեստով, աշխարհաշինութեամբ, մեծագործութեամբ եւ այլ բազմադիմի շահաւէտ եւ արդիւնաւոր վաստակներով ճոխացուցին լիացուցին մարդոյն ընկերական կեանք, շեմ յիշեր գրիչներ եւ մամուլի անխոնջ թեւերը, որ զտիւ եւ գիշեր լոյս տարածելով կը լուսաւորեն մարդոյն մտաւորական աշխարհ:

Արդ կ'աւարտեմ այս դասը, եւ ուխտիւ կ'աւանդեմ քեզ ծանի՛ր, թէ ի՞նչ է քո կոշումն աշխարհիս վերայ, եւ համեմատ ընթացիր քո կոշմանդ, որ հասնիս նպատակին եւ մրցանակն

ընդունիս: Թէ իբրեւ հաւատացեալ՝ բոլոր սրտով պաշտէ քո Տէր Աստուած. թէ իբրեւ աշխարհի մարդ՝ քաղաքավարութեամբ առաքինացիր. թէ իբրեւ ազատ մարդ՝ մի ստրկանար, այլ պաշտպանէ մարդկութեան պատիւ. թէ իբրեւ իշխան՝ օրէնքով իշխէ, արդարութիւն եւ իրաւունք սիրէ. թէ իբրեւ հպատակ՝ օրէնքով հնազանդիր. թէ իբրեւ եկեղեցւոյ հովիւ՝ հօտիդ վերայ անձնադիր եղիր. թէ իբրեւ գնոն՝ արածող հովուին հետեւիր. թէ իբրեւ ընկերական մարդ՝ ընկերական պարտիքներ սիրով կատարէ եւ միանգամայն ճանչցիր իրաւունքդ. թէ իբրեւ հայ եւ հայու զաւակ՝ ազգդ սիրէ. թէ իբրեւ Աւետարանին ընդհանուր մարդասիրութեան աշակերտ՝ ամէն մարդ անխտրապէս սիրէ:

Մի բան եւս պատուէր տամ քեզ. միշտ յուշիդ պահէ Պօղոսին խրատ, ուր եւ կը լինիս, թէ հայրենեաց եւ թէ օտար աշխարհի մէջ անդրդուելի կաց կոչմանդ վերայ, կարճատութեամբ կրօնէ ի կրօն մի՛ փոխուիր: Հայոց աշխարհի զաւակն ես. Հայաստանեայց ազատ եկեղեցւոյ ազատ որդեգիրն ես, ի նոյն կաց եւ ի նոյն մեռիր. թող հայ ժողովուրդ տանի թաղէ զքեզ քո հարց ու նախնեաց գերեզմանին ծոցը:

— 0 —

Դ Ա Ս Բ.

Տ Ի Ե Ջ Ե Ր Ք

ԲՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ

Արարեր զլուսին վասն ժամանակի, արեգակն ծառեաւ զժամ մտանցոյ իւրոյ. Մաղձու ԿՊ. 19:

ՄՐԱՏԾՍ ես, որդեակ իմ Սամուէլ, աշքդ բաց նայէ տիեզերքին վերայ. դարձիր դու խորապէս մտաքնին եղիր. զի տէր Աստուած իւր պետական աթոռը երկնից մէջ դնելով՝ բոլոր տիեզերքը՝ բնական եւ յաւիտենական օրէնքով կը կառավարէ. իւր օրէնքներն անշարժ եւ անփոփոխ են եւ ոչ ոք կարող է զայն շրջել կամ խախտել. ինչպէս աշխարհիս դրական եւ քա-

ղաքային անհաստատ օրէնքներ. զորս միոյն մատ կը գրէ եւ միւսին կ'եղծանէ:

Բնական օրէնքով կը դառնայ արեւը, կը ծագի առաւօտ, լոյս կուտայ տիեզերաց, յերեկուն ի մայր կը մտնէ: Արեւը մեր կեանքին եւ ժամանակին շափն ու կշիռն է. կ'որոշէ մեր օրեր, տարին ու դարեր: Թո՛ղ այս՝ իւր լուսով ու ջերմութեամբ կը կենդանացնէ մեր աշխարհ, մարդիկ նորա լուսոյն տակ կը գործեն. եթէ անլոյս մնան՝ կը դադարին: «Յլանէ մարդ ի գործըս իւր, ի վաստակս ձեռաց իւրոց մինչեւ յերեկոյ»: Աստի կիմանանք թէ բնական աշխարհին լոյս պէտք է, որ մարդիկ գործեն. քանի՞ առաւել պէտք է լոյս մարդոյն մտաւորական աշխարհին, որ կարենան ուղղութեամբ գործել:

Բնական օրէնքով գիշերավար լուսին մերթ կը նուազի եւ մերթ կը լրանայ, կը մեռնի եւ դարձեալ կը ծնի, իւր շրջանն երեսուն օր է. եւ այս թուով կը շափէ ամիսը, եւ տասներկու ամիսով՝ մի տարին կը բոլորէ: Երկնակամարին այս երկու մեծ լուսաւորներ մեզ նման բանաւոր մարդ չեն. բայց բնական օրէնքով զիտեն կատարել Աստուծոյ կամք, ինչպէս սաղմոսելով Արարչին մեծագործութիւնը կը հոչակէ Դաւիթ. «Արարեր զլուսին վասն ժամանակի, արեգակն ծանեաւ զժամ մտանելոյ իւրոյ»:

Աստեղագէտ չեմ, որ երկնից բովանդակ համաստեղութեանց վերայ ճառեմ եւ ծանօթութիւն տամ քեզ, թէ ո՞րպէս տիեզերքի անհուն տարածութեան մէջ կը շարժին կը դառնան, մերթ կ'երեւին մերթ կ'աներեւութանան, եւ այս ամէն անսայթաք ընթացքը բնական օրէնքով կը կատարեն եւ երբէ՛ք զիրար չեն դիմահարեր: Դու կը տեսնա՞ս մարդիկ աշխարհիս վերայ կը շրջին, շատ անգամ իրենց զլուսը իրարու դարնելով կը պատռեն: Երանի՛ թէ մարդոց զլուսներն եւս ճանչնային իւրաքանչիւր իրենց սահմանն ու շրջան:

Դառնանք երկրիս վերայ: Մեծն Ովկիանոս երբեմն իւր ասեղ ալիքներով կ'ուռի կը լեռնանայ եւ դարձեալ դաշտանալով իւր տեղը կը խաղաղի, այդ եւս բնական օրէնքով է. զի ծովերու ամենիշխան Տէր՝ մանր աւազանով պարիսպ քաշեր է ու մոնչող ալիքներուն դէմ սահման դրեր է, որ անդր շանցնին ու չ'ողողեն երկիրը: Երանի՛ թէ այդպէս մի սահման եւս մարդոյն համար դնէր գերիշխան Տէր. եւ իւր մէջ փակէր աշխարհակալութեան ոգին. որպէս զի արեան ծովերով չ'ողողէր խեղճ ժողովուրդը:

Ռամիկն բնագէտ չէ որ տեսնայ, այլ միայն զարմանալով փառք կուտայ Աստուծոյ. նա չը գիտէ թէ ի՞նչպէս յամարան ւանձրեւ կուգայ եւ ձմերան ձիւն. մեր մամիկներ մեզ կը պատմէին թէ հրեշտակներ ալիւրի նման ձիւն կը մաղեն երկրիս վերայ, մերթ մանրիկ մանրիկ, եւ մերթ խոշոր խոշոր:

Բայց դու գիտես, որ ծովէն ու ցամաքէն արեւուն զօրութեամբ գոլորշիներ ի վեր կը բարձրանան եւ խտանալով ամպ կը լինին. ամպերէն անձրեւ եւ ձիւն կը տեղան երկրիս վրայ, աղբիւրներ ու վտակներ յորդելով կ'առատանան, գետերու մէջ կը վազեն, գետերն եւ կ'երթան ի ծով կը թափին. եւ այսպէս ծովու ջրեր շրջան կ'առնուն, ոչ կը նուազին եւ ոչ կ'առաւելուն, ինչպէս կը դիտէ մեծն Սողոմոն թէ «Ամենայն ուղիք ի ծով գնան. եւ ծով ոչ լնու. ի տեղի յոր ուղիք գնան, անդ նոքին դառնան ի գնալ»: Ահաւասիկ զարմանալի այս անդրադարձութիւնն եւս բնական օրէնքով է, որ ծովեր ու ջրեր նոյն քանակութեան մէջ կը պահէ. որչափ եւ որքան են ի սկզբանէ անտի՛ նոյն պիտի մնան մինչեւ ցյաւիտեան. զի Տէր Աստուած ամէն բան շափով եւ կշռով ստեղծեր է:

Ո՛վ, քանի՞ զարմանալի է Արարչին կարգադրութիւն, զմեզ շրջապատող տարերք բոլորն եւս բնական օրինաց տակ հնազանդելով՝ նորա հրամանը կը կատարեն: Դու կը տեսնա՞ս երբ գարուն կուգայ, գիտես թէ մեռած ցուրտ հողագնդիս նոր յարութիւն կուտայ, բոլոր բուսական տարերք մայրենի հողին ծոցէն ի վեր կը զարթնուն. կը ծլին կը բողբոջին, նախ տերեւներ կը բանան եւ ապա կը ծաղկին, յամարան կը պտղաբերեն, յաշնան տերեւաթափ կը լինին եւ ի ձմերան կը դադարին գործելէ. եւ երբ ցուրտ կը ցամքեցնէ բուսականներու վերի մասն՝ ի ներքուստ ջերմիկ հողին տակ կը սնանին արմատներ եւ կը յղանան սերմեր, այդ եւս յաւիտենական ու բնական օրէնքով է: Հուժկու հովերն եւս բնական օրինաց զօրութեան տակ կը հպատակին. մերթ հիւսիս կը շնչէ, մերթ հարաւ, մերթ արեւելք, մերթ արեւմուտք: Ծրկնից եւ երկրի դատարկութեան մէջ զիտես թէ պատերազմ բանալով կը մրցին իրարու դէմ եւ կը յաղթահարեն զիրար:

Դաւիթ կը դիտէր այս եւ կը հրաւիրէր տարերք, որ օրհնեն զՏէր Աստուած. «Օրհնեցէք զՏէր, հաւր եւ կարկուտ, ձիւն եւ սառն, հողմ եւ մրրիկ, որք առնէք զբան նորա»:

Այսպէս եւս ամէն շնչաւոր կենդանիք նոյն բնական օրէնքով կը վարին. տես դու, ճնճղուկ իւր բոյն ծառի ճղի վերայ կը դնէ. տնասէր ծիծառն իւր կաւակերտ բունիկ տան գերանի կողէն կը կախէ, ընտանի հաւն ի թուխս կը նստի, ամէնքն եւս իրենց ժամանակին ձագեր կը հանեն. կաթ տալով կը սնուցանեն եւ երբ մեծնան թեւաբոյս լինին՝ ազատ կը թողուն:

Այն հզօր առիժ՝ որ բոլոր կենդանեաց իշխող թագաւորն է, իւր պալատ անտառներու խորերն են, ուր եւ կը ծնի կորէնները. որք երբեմն առ քաղցի կ'աղաղակեն. գուցէ Դաւիթ իւր հովուութեան մէջ տեսաւ ու լսեց նոցա մոնչիւն, ուստի կ'ասէ. «Կորիւնք առիժոց մոնչեն եւ յափշտակեն, խնդրեն յԱստուծոյ զկերակուրս իւրեանց: Ի ծագել արեւու ժողովին եւ ի մորիս իւրեանց դադարին»:

Կ'ուզե՞ս բնութեան Արարչին մեծագործ կարգադրութեան վերայ սքանչանալ, զոր նա կը գործէ բնական օրինաց ձեռքով, հիացեալ ոգով կարգա հարիւր երեք գլուխ Սաղմոսն, որ այսպէս կ'սկսի. «Օրհնեա՛ անձն իմ զՏէր, Տէր Աստուած իմ, մեծ եղեր յոյժ. եւ այլն»: Այս գլուխ ծայրէ ի ծայր վսեմագոյն նկարագիր մի է բնական օրինաց, զոր կը հանէ Դաւիթ օրհնելով ու փառաւորելով զմեծագործն Աստուած:

Իսկ բանաւոր եւ ազատ մարդ, որ իւր խելքով ու հանճարով կ'իշխէ երկրիս վերայ եւ մերթ եւս տարերաց դէմ կը մըրցի, կը մեծամտի, որ հողմեր, ամպեր, ծովեր, ալիքներ, եղանակն ու ժամանակ անսան ու հնազանդին իրեն: Բայց նա եւս բնական օրինաց իշխանութեան տակ նուաճուած է. կը ծնի, կաթով ու հացով կ'ապրի, կ'աճի ու կը զարգանայ. հուսկ յետոյ կը ծերանայ եւ կը մեռնի, հողէն ի մարդ, եւ մարդէն ի հող կը դառնայ անդրէն. ուստի տիրական մարդն եւս բնական օրինաց հպատակ ծառայն է: Միայն թէ մարդն ազատակամ է, իւր կեանք եւ գործեր վարելու համար: Միթէ առիժն եւս ազատ չէ՞ անտառավայրին մէջ շրջել եւ իւր որսեր հոգալ: Արծիւն ազատ չէ՞ օդային թագաւորութեանց մէջ ազատաբար սաւառնել. եւ իւր գահը դնել բարձրագագաթ լեռներու վերայ:

Բաւ է այսքան, որդեակ իմ, ես բնախօս չեմ, որ բնական օրինաց գիտութիւնն ընդարձակ հմտապէս ճառեմ քեզ. այժմ՝ սկսիմ համառօտել քեզ բարոյական օրէնք, որ միայն բանաւոր մարդոյն կը վերաբերի:

Ինչպէս բնական օրինաց, նոյնպէս եւ բարոյական կամ գրաւոր օրինաց աղբիւրը նոյն յաւիտենական իմաստութիւնն է. եւ ինձ այնպէս կը թուի երբ տէր Աստուած նախամարդն ստեղծեց՝ նորա սրտին եւ ոգւոյն մէջ դրողմեց մի միայն խղճի այս օրէնքը. «Ձամենայն զոր ինչ կամիցիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս արարէք եւ դուք նոցա»: Այս գերագոյն ու կատարեալ օրէնք մարդոյն համար շատ բնական ու բաւական էր, եթէ մարդն անեղծ պահէր զայն ու չի գեղծանէր: Ադամէն սկսեալ մինչեւ ի Մովսէս բոլոր նահապետներ զարմերով զաւակներով հանդերձ այս օրէնքով վարուեցան, որք առ հասարակ արդար հանդիսացան աշխարհի եւ Աստուծոյ առաջ:

Իսկ այն ազգ եւ ժողովուրդ, որ սոյն խղճի օրինաց գիրը քերեցին իրենց սրտէն, ապականելով ապականեցան ու եղծաւ մարդկութեան պատիւը: Սորա համար Տէր Աստուած մի անգամ ջրհեղեղով լուաց երկրին երեսը, ողողեց ամբարիշտ մարդոց մեղքերը, միայն արդար նահապետ մի թողուց իբրեւ արմատ նոր սերնդեան:

Գերագոյն օրէնսդիր Աստուած, որ զօրհանապազ մոլորեալ մարդոց ուղղութեան համար կը հոգայ. նա իւր ծառայն Մովսէս պատգամաւոր ընտրեց եւ նորա ձեռքով շատ բարոյական եւ գրաւոր օրէնքներ տուաւ իւր ընտրեալ ազգին: Այս ընդարձակ եւ ընդհանուր օրէնքներէն կան, որ կրօնի պաշտաման կը վերաբերին, այսինքն քահանայական եւ ծիսական օրէնքներ. կան նաեւ որ մասնաւոր խրատներ եւ պատուէրներ են, որ սրտի փափկութեան եւ գթութեան կը վերաբերին, զոր օրինակ. կը պատուիրէ որ զգառն ի կաթն մօր չը մորթեն. չը դպին ճրնճ-ղուկի բունին՝ երբ նա ձագեր հաներ է, կամ գրաւ չ'առնել երկանի մի քարն, որ տան պիտանի գործիքն է, եւ այլն:

Իսկ հիմնական եւ բարոյական մեծ օրէնքի: Եր Տասնաբանեալ պատուիրաններն են, որ բանաւոր մարդոց ընկերական կեանքին պարտուց եւ իրաւանց սահման կը դնեն. որք դարձեալ ամբողջ այս ամէն օրէնքներ խղճի օրինաց աղբիւրէն կը բղխին:

Մովսէս իւր օրէնքով իշխեց մինչեւ ի Քրիստոս. եկաւ փրկիչ Յիսուս, որ շնորհք եւ ճշմարտութիւն էր. նա եւս իւր Աւետարանի ձայնով ու տառով նոյն խղճի օրէնք կրկնեց. «Ձամենայն զոր ինչ կամիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ եւ այլն»:

Յիսուս այս յաւիտենական հիման վերայ հաստատելով իւր շնորհական օրինաց բարձրագոյն շէնքը՝ ասաց. Մարդիկ, սիրեցէք միայն, եւ բաւ է: Մովսէսի օրինաց ծրագիրը թերի էր. Յիսուս լրացուց զայն: Եւ գիտե՛ս թէ ի՞նչ զանազանութիւն կայ Մովսէսին եւ Յիսուսին մէջ. միոյն օրինաց գրքէն մահ կը հոտէր, իսկ միւսոյն՝ Աւետարան եւ կեանք. միոյն մէջ միշտ պատժական փոխարինութիւն կար, իսկ միւսոյն միշտ շնորհք եւ ներողութիւն եւ ո՛րչափ, գիտե՛ս, մինչեւ հօթանասնիցս եօթն, այսինքն անկէտ եւ անսահման: Մովսէս սուրն յազդերէն կախած իսկոյն յանցաւորին վճիռ կը հատանէր. Յիսուս Պետրոսին ասաց, սուրդ ի պատեան դիր, զի ես կեանք տալու համար եկայ:

Մունր դիր, որդեակ իմ, Յիսուսի ներող մարդասիրութեան առաջ. պարանոց ծոէ եւ ա՛ռ նորա քաղցր լուծը եւ փոքրոգի բեռն: Ծանիր, որ Աւետարանի բարոյական օրէնք մեր աշխարհի վայրենի վիճակը յեղաշրջեց. մարդոյն ստրկական վիճակը բարձրացոյց, գերութեան շղթաներ խորտակեց եւ ասաց. «Այսուհետեւ ազատ էք ի Քրիստոս Յիսուս»: Եթէ այսօր գիտութիւն եւ քաղաքակրթութիւն՝ Աւետարանի ազատութեան շնորհն է. այսպէս կը խոստովանին աշխարհիս բոլոր ողջամիտ իմաստասէրները:

Մունր դիր նաեւ քո մեծագոյն Արարչին առաջ, որ իւր ձեռակերտն տիեզերք այսպէս բնական ու յաւիտենական օրէնքով կը կառավարէ: Եւ դու՛ մինչ կենդանի ես աշխարհիս վերայ, կոյր թերահաւատ մի լինիր, ինչպէս աշխարհիս անզգամներ եւ անմիտներ: Այլ Դաւթի նման հիանալով գոչէ «Ո՛րպէս զի մեծ են գործք քո, Տէր, եւ այլն»: Եթէ հասնի քեզ, որ նեւտոնի շափ ներհուն լինիս, ու քննես տիեզերաց օրէնքին բնական կարգն ու շարժումն, այնչափ առաւել զարմացիր եւ օրհնէ քո զարմանագործ Արարիչը: Եթէ ռամիկն սոսկ աչքով կը դիտէ տիեզերքը, կը հաւատայ առանց գրի ու գիտութեան, յամենայն ժամ փառք կուտայ եւ լիաբերան կ'օրհնէ իւր ստեղծող. քո պարտիքն այլ եւս կը մեծնան ու կ'առաւելուն, երբ տիեզերաց օրէնքներ քննելով նորա գերագոյն Արարչապետ գիտութեամբ ճանչնալ կ'ուզես. ծանիր ուրեմն, որդեակ իմ, որ հեթանոս իմաստասիրաց նման սոսկ աստուածագէտ չը լինիս առանց արժանապէս պաշտելոյ զայն:

Գ Ա Ս Գ.

ԱՆՀԱԻԱՍԱՐ ԿԵԱՆՔ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

● Է մարդիկ աշխարհիս վերայ եւ արեւուն տակ անհաւասար կերելից, հողից ու գերեզմանի ստուերից տակ կը հաւասարից:

ՄԱՐԴԿԻ Հաւասար կը ծնին, հաւասար կ'ապրին եւ հաւասար կը մեռնին:

Անհաւասարութիւն չէ թէ միայն մարդկային ընկերութեան մէջ, այլ եւ ընդհանուր տիեզերքին մէջ կ'երեւի: Աշքո բաց ու տես, որդեակ իմ, որ ամէն բան զանազան ու աննման կը տեսնաս, թէ երկնից երես, թէ երկրիս վերայ, թէ բովանդակ աշխարհիս բնական արարածոց մէջ եւ թէ մարդոյն նիւթական եւ բարոյական կեանքին մէջ: Մարդ պէտք է ափշի, հիանայ եւ օրհնէ իւր մեծագործ Արարիչը, որ ամէն բան զանազան եւ աննման յօրինէ է եւ կը յօրինէ: Սորա մէջ կ'երեւի արարչին անհուն զօրութիւն, անհուն իմաստութիւն եւ անհուն հանճար, որ ստեղծեալ իրաց թէ արտաքին ձեւն ու պատկեր եւ թէ ներքին բնական զօրութիւններ, ամենայն ինչ, իրարու աննման, զանազան ու անհաւասար են, եւ այս անհաւասարութեան մէջ ամենայն ինչ շափով ու կշռով համեմատ կարգադրելով՝ անհաս եւ անհաւասարն Աստուած կը յօրինէ եւ կը վարէ տիեզերք:

Աշերդ յառէ, որդեակ իմ, դէպ երկնից կամարը, ամենարուեստ Արարչին զարմանագործ ձեռաց հրաշակերտ գործեր տես, համայն աստղեր մեծութեամբ, լուսով, դրիւք եւ շարժումով զանազան են, արեւն եւ լուսին՝ զանազան են. չգիտենք ու չենք զօրեր տեսնալ թէ այլեւս ո՞րչափ անզանազան էակներ կան երկնաշխարհին մէջ: Գարձի դէպի մեր երկրագունդը՝ նոյնպէս ամենայն ինչ զանազան եւ անհաւասար կը տեսնաս: Յամաքն անհաւասար, լեռներն անհաւասար, դաշտերն անհաւասար, աղբիւրներ, վտակներ, գետերն առհասարակ անհաւասար, ծաղիկներն անհաւասար, ծառերն անհաւասար, գոյններով, ձեւերով, համով, հոտով եւ ներքին զօրութեամբ, բնաւին անհաւասար: Սոյնպէս բոլոր կենդանեաց սեռն նոյն անհաւասար օ-

րէնքին տակն են: Անհաւասարութիւն դու պէտք չէ՛ այնպէս հասկնաս թէ միայն տարասեռ իրաց մէջ կ'երեւի. այլ մի եւ նոյն տեսակին մէջ անհաւասարութեան հրաշք կը տեսնուի: Մաղկաց թագուհին վարդ, իւր տեսակին մէջ գոյնով, հոտով, ձեւով եւ նոյն իսկ թերթերով անհաւասար է. նմանապէս բոլոր ծաղիկներ: Խնձորենին իւր տեսակին մէջ պտուղներու մեծութեամբ եւ գոյնով անհաւասար են. սոյնպէս բոլոր պտղատու ծառերը: Մտի՛ր մայրի անտառը, անդ եւս կը տեսնաս մեծութեամբ, բարձրութեամբ եւ ճիւղերու ընդարձակութեամբ իրարմէ անհաւասար են, միեւնոյն ծառի տերեւներն սնգամ հաւասարութիւն չունին:

Իսկ մարդն, որ բավանդակ արարածներէն հրաշակերտն է, այդ անհաւասարութեան հրաշքն աւելի ունի. թէ ներքին եւ թէ արտաքին ամէն հանգամանքներով անհաւասար է իւր ընկերին հետը: Ուղեղն անհաւասար, միտքն անհաւասար, իղձն ու ոգին անհաւասար, վարքն ու բարքն անհաւասար, երեսն ու դէմքն անհաւասար. ձեռն ու մատունք եւ ոտքն անհաւասար, քայլերն անհաւասար, ուժն անհաւասար, բոլոր զգայական անդամներ՝ ձեւով ու զօրութեամբ անհաւասար: Եւ նոյն իսկ մի մարդոյն վերայ անհաւասարութեան օրէնքը յայտնապէս կը տեսնուի. աշքեր, ականջներ, ձեռքեր, ոտքեր անհաւասար են իրարու:

Այս ընդհանուր նկարագրէն յետոյ, այժմ սկսինք մարդոց ընկերական կեանքին անհաւասարութեան նկարագիրը հանել, որ մեր այս դասին նպատակն է:

Մարդկային ընկերութիւն եւ քաղաքային աշխարհ նոյնպէս անհաւասար տարերքներէն կազմուած է: Աշխարհ՝ աշխարհի հետ, ազգ՝ ազգի հետ, ժողովուրդ՝ ժողովուրդի հետ, թագաւոր՝ թագաւորի հետ, իշխան՝ իշխանի հետ, կառավարութիւն՝ կառավարութեան հետ, զօրութիւն՝ զօրութեան հետ, հարստութիւն՝ հարստութեան հետ, եւ այլ շատ բաներ ու հանգամանքներ իրարու հետ անհաւասար են:

Եւ նոյն իսկ մի աշխարհ, մի թագաւոր, մի ազգ եւ լեզու՝ անհաւասար տարերքներով կազմուած է: Կը զարմանաս, թէ որ ասեմ քեզ, որդեակ, թէ աշխարհիս մարդկային ընկերութեան հզօրագոյն կապն անհաւասարութեան օրէնքն է, որ թագաւորը՝ հպատակ ժողովուրդին հետ, իշխան՝ գաւառին հետ, զօրավար՝ զօրքին հետ, առաջնորդ՝ եկեղեցւոյն հետ, ամուսին՝ ա-

մուսնոյ հետ, ազգական՝ ազգականի հետ, բարեկամ՝ բարեկամի հետ կապեր է. եւ բոլոր անհատական մարդիկ այդ անլոյծ կապով միացնելով՝ մեր ընկերական տարերք կազմեր է:

Եթէ ասես, արդեօք եւս բարի ու լաւագոյն շէ՞ր լիներ, որ այդ անհաւասարութիւն բնաւ չը լիներ. թէ մեր կեանքի պիտոյք, թէ մարդոյն նիւթական եւ բարոյական զօրութիւններ, այսինքն հաւասար ծնելով՝ հաւասար ապրէինք. աշխատութիւն հաւասար, հացն ու սեղան հաւասար, մեծն ու փոքր հաւասար, մարդիկ առ հասարակ եւ ամենայն ինչ հաւասար:

Այո՞, որդեակ իմ, շատ անգամ քեզ նման կը դատեն միամիտ, բարեսիրտ եւ գորովահոգի մարդիկ, կարեկցելով մեր ընկերական թշուառութեանց վերայ, որ մեծ մասամբ ապերջանիկ կեանք կը վարեն աշխարհիս երեսը. շարշարուած, աշխատութեան մէջ մաշուած, ստրկացած ու կորացած են երկաթէ լծերուն տակ, աղքատութեան ու կարօտութեան մէջ:

Այդ քո դատաստանը՝ մեղադրանք մի է, զոր մարդիկ մինչեւ երկնից նախախնամութեան դէմ կը հանեն, տրտնջալով, որ աշխարհիս կեանքը անհաւասարութեան մէջ դրեր է, մին երջանիկ կը լինի եւ մին ուրիշ թշուառութեամբ կ'ապրի: Մին գլուխ կը լինի եւ միւսն ոտք, մին կը տիրէ եւ միւսն կ'ընկճի, մին ցյազ կուտէ եւ միւսն սովամահ կը կորնչի են:

Խօսեմ քեզ, որդեակ, որ դատաստանիդ մէջ ուղղախոհ լինիս: Նախախնամող կարգադրիչ իմաստութիւնը կամեցեր է, որ այդ անհաւասարութեան կապով մարդկային ընկերութիւն կանգուն եւ կենդանի մնայ. եթէ մեր ընկերական կեանքը ամենայնիւ մի օրինակ հաւասար լինէր, այլ եւս ընկերական միութիւն չէր մնար աշխարհիս վերայ, բոլոր յարակցութեան կապերը կը քանդուէին. եւ պէտք էր յայնժամ մարդիկ ապրէին այնպէս՝ ինչպէս կ'ապրին անասուններ:

Եթէ մեր ընկերական կեանք հաւասար լինէր, եւ մարդիկ երբէք իրարու ձեռնտուութեան չի կարօտէին, այնուհետեւ մարդոց մէջէն կը բարձուէր բովանդակ արդարութիւն, կ'եղծանէին առ հասարակ պարտք եւ իրաւունք, կ'եղծանէին մարդոյն մէջ յառաջդիմութեան ոգին եւ մրցումն, աշխատութիւն կը դադրէր եւ հանճարը մարդոց ուղեղին մէջ թմրած անշարժ կը մնար: Ազատ մարդ՝ հարկի տակ պիտի ապրէր առանց բանաւորութեան: Այնուհետեւ մարդոյն կեանքը խորհրդով, հանճարով ու

յառաջդիմութեամբ չէր բարգաւաճեր, այլ կը շքանար իւր մտաւորական կարողութեան մէջ, եւ հոն կը մնար մարդ՝ ուր կան այժմ Ափրիկէի եւ Ամերիկայի հեռաւոր վայրենիները. որոց կեանքը անասնոց կեանքէն եւս վատթարագոյն է. իբրեւ մարդ ծնիլ, մարդ անուն կրել, եւ անասնաբար ապրիլ, բարին ու շար, լոյսն ու խաւար շորոշել:

Ծանիր ուրեմն, հանճարեղ որդեակ իմ, թէ մարդոյն Արարիչ՝ մարդն ընկերական, բանաւոր եւ ազատակամ ստեղծեր է. նորա լեզուն եւ ոտքեր բնական օրէնքով չէ կապեր, որ չի խօսի եւ չի յառաջդիմէ, ինչպէս անասնոց սեռ, որ սկզբանէ անտի ուր որ են՝ անդ կան ու կը կենան: Իսկ մարդոյն եւ ընկերական կեանքին մէջ մղիչ զօրութիւն մի կայ, որ ամէն կարգի եւ վիճակի մարդ կը մղէ եւ կը վարէ դէպի յառաջդիմութիւն. եւ այդ մղիչ ու շարժիչ զօրութիւնը՝ ուրիշ բան չէ, քան թէ իւրաքանչիւր մարդոց անհաւասարութեան վիճակ եւ կեանք:

Սորա համար բովանդակ մարդկային ընկերութիւնը մի զմիով ել եւ էջ առնելով՝ կը նկրտին եւ կը ձգտին եւ միշտ քան զընկերս առաւելու:

Թագաւոր կը ձգտի իւր գահն իւր աթոռակիցներէն բարձր դնել, եւ մերթ եւս աշխարհակալել: Իշխանը կը ձգտի իւր իշխանակից ընկերէն յառաջ անցնիլ. զօրապետն կը ձգտի իւր զինակիցներէն աւելի յաղթանակ տանել, հարուստն կը ձգտի իւր հաւասարէն աւելի եւս հարստանալ, աղքատն կը ձգտի իւր թշուառութենէն ազատիլ: Բովանդակ ժողովուրդ կը ձգտի աշխարհիս հրապարակին վերայ մէն մի իւր ընկերէն անցնիլ, կամ հաւասար երթալ եւ կամ եթէ չկարէ առաւելու՝ գէթ յետս մնալով շնուազիլ: Այնպէս նաեւ գիւտի հանճարներ գերազանցել կը մրցին, գրոց հեղինակները մատենագրելով կը մրցին: Մամուլի ազատութեան խմբագիրներ ազատաբանելով կը մրցին, ճարտասաններ իրաւաբանելով կը մրցին. վարդապետներ ուսուցանելով եւ դաստիարակելով կը մրցին, ձեզ նման պատանիք յառաջդիմելով կը մրցին:

Արդ երբ ընկերական անհաւասարութենէն կը ծնին այսչափ յառաջդիմութեան մրցանակ տանողներ, խելամտութեամբ նկատել պէտք է որ մեր ընկերական անհաւասարութիւնն՝ իւր յոռի ծնունդներ եւս ունի: Անտի կը ծնի նախանձ ու մախանք, որոյ ապացոյց եւ օրինակ Յովսէփայ ծաղկեայ պատմուճանն

է. անտի կը ծնի բռնութիւն եւ զրկանք, երբ զօրաւոր զտկարն միշտ նուաճելով կը յաղթահարէ եւ կը հարստահարէ. անտի կը ծնի անյազ արծաթսիրութեան մոլեգին ախտ. անտի կը ծնի մեծամիտ տիրապետութեան ոգին, անտի կը ծնին այլ եւ այլ թշուառութիւններ, եւ կ'ապականեն ընկերական կեանք: Բայց ինչպէս ուրիշ դասերու մէջ բացատրած եմ թէ՛ ամէն լոյս իւր խաւարն ունի, ամէն գեղեցիկ իւր տգեղ մասն ունի, եւ ամէն առաքինութեան հետ՝ մոլութիւն համընթաց է, եւ առաքինութեան ծնունդ միշտ երկուորեակ է: Երբ զբարին ծնի, շարն եւս անդէն գիտես թէ ի միասին ծնունդ կ'առնու, ինչպէս Ծսաւ: Եւ միթէ ծնողքն եւս շար ու բարի զաւակներ միեւնոյն արգանդէն չե՞ն ծնիր: Ուստի բնական օրինաց ուղիղ հետեւանքն է, որ անհաւասար կեանքէն անհաւասարութիւն ծնի:

Լիկուրզոս, Սպարտացի մեծ օրէնսդիր, ուզեց այդ բնական օրէնքին դէմ կռուիլ ու ջնջել զայն. օրէնքով ոսկին եւ արծաթ հալածեց իւր աշխարհէն, որպէսզի ազահութեան ընշաքաղցութիւնը բառնայ հարուստներու սրտէն. եւ հասարակաց սեզան հաստատելով օրինադրեց, որ աղքատ եւ հարուստ մի եւ նոյն սակաւապէտ սեղանին վրայ հաւասար ընկերութեամբ ուտեն զհաց: Օրէնք դրաւ, որ հարուստներու հայրենի կալուածները երկրի ընդհանուր ժողովուրդին վերայ իբրեւ հաւասար ժառանգութիւն լարաբաժին լինին: Եւ այսպէս բոլոր Սպարտացի ժողովուրդ, իբրեւ մի ընտանիք եւ գերդաստան կազմելով՝ կը հաւատար այդ անբանաւոր օրէնսդիրն թէ՛ կարող եղեւ անհաւասարութեան օրէնքը իսպառ եղծել իւր աշխարհէն: Ուստի մտաբերեց երթալ ի Դելբիս պատգամ ընդունել թէ՛ արդեօք իւր օրէնքներ՝ դիցն առաջ հաճոյ եղեր ե՞ն, ու երբ իմացաւ թէ խիստ հաճելի թուեր են դիցն, անդ ինքնասով կամակար մեռաւ. որպէսզի իւր օրէնքը նուիրագործելով կենդանի պահէ աշխարհին մէջ:

Երանի՛ թէ Լիկուրզոսի նման Անգղիոյ մայրերը նոր օրէնսդիր մի ծնէին, որ ելնէր Լորդերուն աշխարհագրաւ կալուածներ հաւասար բաժնէր մշակ ժողովուրդին վերայ, ինչպէս Լիկուրզոս, որ օր մի հնձոց ժամանակ՝ տեսնելով արտերուն մէջ հաւասարաբաժին ցորենի խուրձեր, ասաց. «Ահաւասիկ եղբարցս՝ հաւասար ժառանգութիւն». թերեւս կ'ականարկէր հանճարեղ օ-

րէնսդիրն, թէ այլ եւս կռուելու, զրկելու, բաժնելու պատճառ չէ մնացեր:

Այլ եւ այլ ժամանակի մէջ, մեծ օրէնսդիրներ ծնաւ աշխարհ. ոմանք իբրեւ ժողովուրդին հայր ու մայր՝ ջանացին օրէնքով հայրենի ժառանգութենէն ժողովուրդին բաժին հանել եւ չը թողուլ, որ մշակ ժողովուրդն անժառանգ մնալով ստրկանայ: Հողային հարստութեան մէջ, թերեւս փոքր ի շատէ յաջողի միայն երկրագործ ժողովուրդին համար. բայց միթէ հնարաւոր է քաղաքային կամ առեւտրական հարստութիւններ հաւասար բաժնել, որ շահավաճառութեան, արուեստի, եւ մարդոյն ինքնաշխատութեան իբրեւ արդար արգասիք համարուած՝ իբրեւ հողային կալուած հաւասարաբաժին առնել. թողունք երկրին կառավարութեան պաշտօնեաները, որ մէն մի՛ իւր աստիճանի բարձրութեան շափով ոռճիկ կը ստանայ:

Թողունք այս ամէն, որդեակ իմ, պէտք է ներկային մարդ՝ ներկայ կեանքին վրայ մտածէ, հին աշխարհ իւր հին օրէնքով ու ժողովուրդով անցեր է. այժմ Լիկուրզոսի եւ Սողոնի ժամանակն եւս անցեր է. վասն զի քաղաքակրթութիւնը՝ նոր դար, նոր օրէնք, եւ նոր ժողովուրդ կազմեց. ամենայն ինչ իւր հնութենէն յեղափոխեցաւ: Քաղաքակրթութեան ազատ օրէնք թոյլ կուտան, որ իւրաքանչիւր մարդ ինքնաշխատութեան արդիւնքն՝ ինքն ազատապէս վայելէ, բաւական է որ արդար լինի մարդ իւր աշխատութեան մէջ: Բաւական է եւ երջանիկ կը լինի ժողովուրդ, եթէ երկրին օրէնք եւ իշխանութիւն հսկէ, որ աշխատող ժողովուրդին վաստակն ապահովի եւ նա կարենայ ազատութեամբ միայն իւր վաստակն վայելիլ. եւ չէ թէ հարուստի վաստակէն բաժին ընդունել: Ո՞րչափ շնորհակալ կը լինի բաւականասէր ժողովուրդն, եթէ հարուստն եւս իւր արդար վաստակովն բաւականանայ, եւ չկոփէ ու չհարստահարէ զանաւագ ժողովուրդն:

Կրկնելով այս դասն, դարձեալ կ'ասեմ քեզ, որդեակ իմ. քանի որ աշխարհ կայ, քանի որ մարդիկ թէ բնապէս եւ թէ կրթութեամբ իրարմէ կը զանազանին. անհաւասարութեան կեանք իբրեւ մշտնջենաւոր անյեղի օրէնք պիտի տիրէ աշխարհիս վերայ. եւ դու եւս այս օրէնքին տակ պիտի հնազանդիս ու ապրիս:

Ուստի զքեզ կը յորդորեմ, որ ջանաս աշխատութեանդ մէջ արդար լինել, բնաւ երբէք աչք չը դնել ու չը նախանձիլ ուրի-

շի վաստակին. այլ բարենախանձ լինելով՝ ձգտիր, որ դու եւս հարստանաս. բաւական է, որ արդար վաստակիդ հետը զըրկանք ու նենգութիւն չի խառնես: Տէր Աստուած պատուէր տուեր է, որ մարդ իւր ճակատին քրտինքով ապրի, զգուշացիր, որ կաթիլ մի ուրիշ ճակատի քրտինքէն չը խառնես քո քրտանց հետը. յուշ բեր այն առակը զոր կը պատմեն մեր մամերը. թէ՛ պառաւ կին մի այժ մ'ունէր, եւ նորա կաթը վաճառելով կապրէր. բայց միշտ կը խարդախէր իւր կաթը՝ մեծ մասն ջուր խառնելով: Արդար Աստուած պառաւին չը խնայելով՝ պատժեց զայն, վասն զի կաթին մէջ խառնուած ջուրերը միանալով գետ դարձան, ու դաշտէն գլորեցին տարան պառաւին այժը:

Դու կը զարմանա՞ս այս առակին վերայ. տեսնելով որ ներկայ աշխարհին մէջ ամէն կաթերը խառնուած են: Բայց դու կաթդ արդար ու անարատ պահէ, միշտ երկնչելով Աստուծոյ արդարութենէն, որ կը հրամայէ ամպերուն, անձրեւով ու հեղեղով կորուսանել աշխարհիս անիրաւ նենգողները: Զը մտաբերես երբէք թէ կարեմ ես հեղեղէն փախչիլ, տունս հեղեղատին քովը չեմ շիներ: Կ'ուզես բարձրավանդակի վերայ շինէ եւ ուր կը լինիս եղիր. ջուրը կը թողու եւ գետնաշարժով կը քանդէ: Սորա համար Դաւիթ վարանելով կ'ասէր. Ծս ո՛ւր փախչիմ: Տէր իմ, եթէ երկինք ելնեմ, դու անդ ես, եւ թէ դժոխքն իջնեմ, անդ աւելի մօտ ես: Ուրեմն արդարութեամբ գործէ, արդար վաստակով յառաջդիմէ, այլ եւս հարկ չը մնար քեզ Աստուծոյ ամենահաս ձեռքէն փախչիլ:

—○—
Դ Ա Ս Դ.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՀՊԱՏԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Իշխանութիւն՝ ժողովուրդիւն եւ ժողովուրդ իշխանութեան միշտ պէտք են աշխարհիս վերայ. եթէ մի՞ն կամ միւս պակասի՝ կը դադարի կամ կը խոտորի ընկերվարութեան կեանք:

ՄԵՐ ստեղծող իշխան Արարիչը, երբ զմարդն ստեղծեց, այնպէս կը թուի որ նախամարդոյն սերունդին հաւասար իշ-

խանութիւն տալով՝ զայն տիրող իշխան կարգեց երկրին վերայ. ասելով թէ «Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք ու տիրեցէք երկրին». այսինքն ծովուն ու ցամաքին եւ այն ամէն կենդանեաց, որ կը հպատակին մարդոյն իշխանութեան տակ. թէ եւ ոմանք մարդէն առաւել հուժկու եւ զօրաւոր են:

Դաւիթ մարդոյն այս տիրական իշխանութիւնը հաստատելով կ'ասէ. «Ձամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա, զխաշն եւ զարջառ եւ զամենայն ինչ»: Թէեւ այնպէս կը թուի Սուրբ Գրոց պարզ իմաստէն, որ մարդ իւր առանձին իշխանութեան սահման, եւ իւր ընկերին հաւասար իրաւունքը ճանչնալով՝ պէտք չէր որ բռնանար ու տիրապետէր իւր ընկերին վերայ:

Բայց դու յիշէ, խոհական որդեա՛կ իմ, եթէ քաջ խելամուտ եղար նախորդ դասիդ իմաստին, դու ինքնին կարող ես իմաստասիրել, որ իշխանութիւն մարդոց անհաւասար կեանքէն, խոռվարար ոգիէն, տիրողական բռուն ձգտումէն եւ զօրութենէն ծըներ է: Եւ ինչպէս յայտնի է, մարդիկ հաւասար ձիրքով, հաւասար ուժով, հաւասար խելքով եւ հաւասար տոհմային ազնուականութեամբ շին ծներ: Ոմանք աչքի հետ մտաւոր լոյս ունին՝ ընկերին կ'առաջնորդեն. եւ ոմանց մտքին լոյս նուազ լինելով՝ կը ստիպուին այլոց ետեւէն երթալ. ոմանք զօրութիւն ստանալով կը տիրեն, եւ ոմանք տկար լինելով կը հպատակին:

Աշխարհի պատմութիւն ցոյց կուտայ, որ իշխանութեան առաջին խանձարուրն ընտանիքն է. եւ մինչեւ ցայսօր իբրեւ բնական օրէնք ընտանեաց հայրն կ'իշխէ բոլոր գերդաստանին վերայ, եւ ինքն իւր տան մէջ նախաթոռ բազմելով կը վարէ ու կը կառավարէ զայն, որպէս զի խաղաղութեան եւ երկիրւած հնազանդութեան մէջ կենայ ընտանեկան կեանքն:

Իսկ երբ ընտանիքէն ընտանիք կազմուելով՝ շատ ընտանիք ի միասին բնակեր են. բնական է որ խոռվութիւն, կագ ու կոիւ զանազան պատճառներէ յառաջ գալով՝ մարդկանց հետ կ'աճի. հարկն ստիպելը է յայնժամ, որ ամէն տանուտէր հայրերու մէջէն մի տանուտէր հայր ընտրեն իբրեւ դատաւոր եւ իշխան, որ պատկառելի ծերութեամբ, համբաւով, զօրութեամբ ու հարստութեամբ առաւելութիւն ունեցեր է միւս տանուտէրներէն. եւ աստի նախապէս կազմուեր է փոքր տանուտիրական իշխանութիւն: Եւ որչափ մարդիկ եւ ընտանիք բազմացեր ու

տարածքը են աշխարհիս վերայ, այնուհետև իշխանութեան աստիճանն եւս աճելով եւ մեծնալով՝ հասեր է մինչև աշխարհակալութեան ծայրագոյն դիրքը. որոց հզօր գաւազանին տակ փոքրիկ իշխանութիւններ կամ իսպառ ջնջուեր են, եւ կամ նուաճելով հպատակեր են:

Ուստի քաջայայտ կ'երեւի, որ իշխանութեան առաջին շաւիղ՝ բնատուեկան արմատէն բուսեր է փոքր ինչ մեծնալով ընտանիքէն ելեր բոլոր ցեղին վերայ տարածքը է թեւերը. աւելի եւս մեծնալով այլ եւ այլ ցեղեր իւր իշխանութեան տակ հնազանդութեան բերելով՝ տիրեր է շատ քաղաքներու եւ գաւառներու վերայ: Հուակ յետոյ կարի զօրանալով, ու բարձրանալով կամ թագ կապելով՝ թագաւոր եղեր է եւ կամ այլ եւայլ իշխանութեան առանձին գաւազաններն իւր միահեծան գաւազանին տակ նուաճելով՝ իբրև Կեսար, կայսրութեան բարձր տիտղոս ստացեր է:

Եւ այսպէս աստիճան առ աստիճան բարձրանալով՝ իշխանութիւնն իւր գազաթնածայր հասեր է: Բայց իշխանասիրութեան ոգին երբէք իւր ծայր եւ սահման չունի: Քանի այս աշխարհ կայ՝ իշխանութեան գաւազաններ պիտի մրցին իրարու հետ. եւ ուղի գիտէ, գուցէ ապագային մէջ բովանդակ երկրագունդը մի գաւազանի տակ ընկճուի. եւ միթէ այս բանն՝ աշխարհիս պատմութիւն եւ փորձ շատ օրինակներով ցոյց կուտայ, որ իշխանութեան կեանքն եւս իւր ծերութիւն եւ վախճանն ունի, եւ եթէ Նաբուգոդոնոսորի ծառին շափ բարձրանալով իւր գաւազանին շառաւիղներ տարածէ բովանդակ աշխարհին վերայ. ի վերջոյ յերկիր կործանելով կը տապալի ինչպէս Մակեդոնականն, Հռովմայ, Բաբելոնի եւ Ասորեստանի իշխանութիւններ, որպէս զի ճանչնայ եւ խոնարհի մարդոյն մեծամտութիւն. թէ՛ Բարձրելոյն մշտնջենաւոր զօրութիւնը կը տիրէ, եւ ժամանակի ահեղ տապարով պիտի կտրէ ու կործանէ այն ամէն իշխանութեան ծառերը, որ երկնից զօրութեան դէմ կը բարձրանան եւ կը շախչախեն ժողովուրդին կեանք եւ զօրութիւն:

Եթէ մտաբերես, որդեակ իմ, ինչպէս մտաբերելով կը ցանկան ծայրայեղ ազատամիտներ. թէ արդեօք աւելի լաւ եւս չէր լիներ, եթէ մարդկային ընկերութիւն ազատ անիշխան ապրէր, եւ իշխանութեան ծանրակիւր լուծ չը կրէր իւր պարանոցին վերայ. մարդն **քնքնիշխան ինքնավար քինքր**, եւ չը պարտէր եր-

բէք տուրք, հարկ, զինուոր, եւ այլ բազմապատիկ օրինական եւ ապօրինի բռնի պահանջներ վճարել:

Լո՛ւր, որդեակ իմ, ես պատասխան տամ քեզ, ամենայն խելամտութեամբ ուշ դիր: Մարդկային ընկերութիւն բնաւ կարելի չէ որ առանց իշխանութեան, առանց օրինաց, առանց դատաստանի եւ հատուցման այս աշխարհիս վերայ ապրի եւ խաղաղ կեանք վարէ. ինչպէս երկնից թռչուններ եւ լեռներու ազատ էրէվայրիներ, եւ այլն: Զէ թէ աշխարհիս այլ եւ այլ ազգեր, այլ նոյն իսկ մի ազգ եւ մի համազգի ընտանիք առանց հայրական իշխանութեան հնար չէ կառավարել: Կը տեսնամք եղբայր եղբօր դէմ սուր կը հանէ, եւ համարիւնն՝ իւր համարին հարազատին արիւն կը թափէ. եւ մերթ եւս ստահակ որդիքներ հօր դէմ կ'ապստամբին. ո՛ւր կը մնայ անընտանի օտարն օտարին հետ խաղաղութեամբ ապրի ու վարի:

Կան մարդիկ, որ կը մտածեն, թէ իշխանութիւնը հին աշխարհի վայրենի ընկերութեան համար պէտք էր, բայց արդ երբ զիտութեան լոյս եւ քաղաքակրթութեան դարը մարդոց հին կեանք փոխեց. վայրենական բիրտ ոգին զգօնացոյց. մարդ ճանչցաւ իւր պարտիք եւ իրաւունքը. ճանչցաւ իւր ընկերին հաւասարակշիռ իրաւունքը. Աւետարանին հաւատալով ճանչցաւ նաեւ Յիսուսին աւանդած մարդկութեան ընդհանուր խղճին օրէնքը. «Ձամենայն զոր ինչ կամիցիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս արարէք եւ դուք նոցա»: Այլ եւս զի՞ պիտոյ է իշխանութեան նուաճող գաւազան, կամ սպառնացող սաստն ու սուր. օրէնք եւ իշխանութիւն խաժամուժ ամբոխին համար է, որ ոչ զիր գիտէ եւ ոչ օրէնք:

Երանի՛ թէ քաղաքակրթութիւն զմարդն այդ ծայրագոյն կատարելութեան տանէր. սուրն եւ իշխանութիւն բարձուէր աշխարհէս: Բայց դու մի՛ հաւանիր, որդեակ իմ, այդ կարծիք ազատասէր մարդոյն երեւակայութեան երազն է: Թողունք ասիական ազգեր, ուր քաղաքակրթութիւն դեռ չէ ծներ, եւ թէ ծներ՝ տակաւին մանուկ է: Երթանք Եւրոպա, ուր քաղաքակրթութիւն ծներ եւ զարգացեր է, եւ եթէ այդ եւս բաւական չես համարիր, անցնիք Ուկրաինոս, երթանք Ամերիկա. ուր կը կարծուի թէ ազատ քաղաքակրթութիւնն իւր արբուն հասակն առեր է: Ուր ժողովուրդ առանց թագի, առանց կայսերական հզօր գաւազանի, մի նախագահով եւ օրէնքով կը կառավարուի: Արդ

այնպէս համարենք, որ այդ աշխարհէն բարձուի նախագահն, վերնան բոլոր օրէնքներ, սուրն ու թնդանօթ ժողովուրին դարբնոցին մէջ. միայն երկրագործին համար խոփ ու մանգաղ շինուին. եւ ընդհանուր Ամերիկայի կիսաշխարհին մէջ հրատարակուի այսպէս թէ. «Այսուհետեւ իշխանութիւն եւ օրէնք բարձուած է, դատաստան հատուցումն շիկայ այլ եւս. իւրաքանչիւր մարդ թող իւր ազատակամ իշխանութեամբ վարի, մարդն ինչ որ կարէ գործել՝ ազատ է, իւր համար հսկող ոստիկան, ատեան եւ հարցափորձ չիկայ»։ եւ այլն:

Դու կը տեսնաս յայնժամ, թէ ինչ կը լինի սորա հետեւանքն. այդ քաղաքակիրթ աշխարհն Ամերիկա, այդ հասարակապետական օրինասէր ժողովուրդն մի վայրկեանի մէջ վայրենի կը դառնայ, խուժանն եւ քաղաքակիրթն միանգամայն ի զէն կը դիմեն, ընկերութեան հրապարակն արեան ծով կը լինի. հարուստներն առ հասարակ կը կողոպտուին, խաղաղութիւն տեղի կուտայ, խռովութիւն կը յուզի ինչպէս Ովկիանու ալիքներ. ով որ բուռն է՝ կը տիրէ, ով որ տկար է՝ կը նուաճի բռնութեան տակ վերջապէս ընկերութեան բոլոր շէնքեր կը քանդուին, կապեր կը կտրուին, մարդիկ կուտով ու սրով կը սպառեն զիրար մինչեւ յետին ճետն ու սերունդ:

Եթէ քաղցած առիծ հանես իւր վանդակէն եւ արձակ թողուս ժողովուրդին հրապարակ, ինչ կը լինի եւ ի՞նչ կը գործէ. այդ յայտնի է, իւր ժանիքներով ամէն բան կը ծախէ. այսպէս նաեւ մարդկային ընկերութիւն, թող քաղաքակիրթ լինի նա, եթէ զայն ի դուրս հանես իշխանութեան եւ օրինաց շրջափակ վանդակէն եւ ազատ թողուս, նոյն կը գործէ մարդն ինչ որ կը գործէ վայրենի առիծն. թերեւս հնար լինի ողոքել զառիժն երբ յագենայ, բայց մարդոյն կատաղութեան երբէք յագուրդ չիկայ:

Համոզուեցա՞ր այժմ, ազնիւ որդեակ իմ, որ աշխարհս առանց իշխանութեան չի կառավարուիր: Միթէ հաւատալ կարեցի՞ք է, որ տիեզերք առանց Աստուծոյ եւ յաւիտենական օրինաց կառավարուի, նաև առանց նաւապետի եւ ղեկավարի ուղղուի. եւ կամ ամեհի ձին՝ առանց սանձահարի: Ո՞վ չի գիտեր թէ մարդն քան զձին ամեհի է. միայն իշխանութեան եւ օրինաց սանձն է որ կը վարէ զայն, ապա թէ ոչ՝ նա սանձակոտոր լինելով կը գահավիժի: Սորա ապացոյց եւ օրինակ քանիցս ան-

գամ ցոյց տուած է Տրանսիոյ այն մեծ ազգ որ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ զինքն իբրեւ փայլուն աստղ մի կը կարծէ, եւ երբ անիշխանութիւն կը տիրէր՝ այդ կրթեալ եւ ուսեալ ժողովուրդը, խուժան կը դառնար եւ ամէն բան կը տապալէր, թէեւ այն բան՝ իւր հայրենեաց փառք ու պարծանք լինէր: Ես այնպէս կը դատեմ, որ քաղաքակրթութիւնը մարդոյն վայրենութեան բարձր կեղեւով մի պատեր է արտաքուստ. եթէ վերցնես իւր գլխէն իշխանին սուր եւ օրէնք՝ նա խելոյն իւր բուռն կրից ժանիքներով կը պատառէ այդ կեղեւը եւ հին վայրենութիւն դուրս կը հանէ: Ուրեմն իշխանութիւն եւ օրէնք վերին տեսչութեան յաւիտենական կարգադրութիւնն է, որպէս զի մարդիկ երկիւղածութեամբ եւ բանավարութեամբ ապրին ընկերական կեանքին մէջ:

Արդ սկսիմ համառօտել թէ՛ իշխանութիւն եւ ժողովուրդ ինչ պարտիք եւ իրաւունքներ ունին իրարու հետ, զորս կը շափէ արդարութիւն, որ միշտ հաւասարակշիռ լինին եւ երկուստեք պարտքեր վճարուին եւ իրաւունքներ պահանջուին:

Իշխանութեան առաջին պարտիքն է ճանչնալ եւ հաւատալ. թէ իշխանութիւն աստուածպետական զօրութենէն իբրեւ աւանդ տրուած է, ինչպէս Հոգին կը խօսի Սողոմոնի բերնով. «Ի տեսունէ տուաւ ձեզ հարստութիւնդ եւ իշխանութիւնդ ի Բարձրելոյն. որ պահանջեսցէ զգործս ձեր եւ քննեսցէ զխորհուրդս»: Իշխանութիւն իւր հաշիւն ու համար միայն Աստուծոյ չի տար, այլ եւ ժողովուրդին, երբ ինքն սահմանադրապէս ընտրուած է: Իշխանութեան՝ մեծ ու նուիրական պարտիքն է, արդարութիւն սիրել եւ օրինաց իրաւացի վճիռը արդարութեամբ ի գործ դնել. առ այս կը յորդորէ Սողոմոն, որ դատաւոր եւ թագաւոր էր Աստուծոյ ժողովուրդին: «Միրեցէ՛ք զարդարութիւն, որք դատէք զերկիր»: Իշխանութեան պարտիքն է, երկրին խաղաղութեան համար հսկել. հանապազ հոգալ ժողովուրդի բարօրութեան, բարգաւաճման ու յառաջդիմութեան համար. ուղղապէս խորհելով, որ իշխանութեան աթոռը՝ ժողովուրդի պատուանդանին վերայ հաստատուած է, եւ երբ ժողովուրդ կործանի՝ անշուշտ իշխանութիւնն եւս կանգուն չի մնար: Իշխանութեան իրաւունքն է շափով եւ արդարութեամբ ժողովուրդէն հարկեր պահանջել. բայց երբէք դատաստան եւ իրաւունք չէ, որ ծանր ծանր բռններով ժողովուրդին թիկունք մինչեւ ի գետին կորացուցանէ: Եթէ այս-

պէս շլատէ ժողովուրդին ուժն եւ ոգին, ինքն եւս իւր զօրութենէն կը թափի. զի ով չի գիտեր թէ ժողովուրդն իբրեւ գործող անդամ կը համարուի կառավարութեան. երբ անդամներ ուժաթափին՝ զլուխն եւս նորա հետ կ'ուժաթափի, այնուհետեւ կը կորուսանէ իւր խորհուրդ. կը հիւանդանայ առաջնորդող զըլխոյն առողջ ուղեղն եւ յայնժամ ժողովուրդին եւ իշխանութեան զօրութիւն միապէս կ'սպառին եւ երկրին վերայ կը հասնի եւ կը տիրէ աղետաբեր վիճակ:

Իշխանութիւն՝ երկրին եւ ժողովուրդին երաշխաւորող հատարիմ աւանդապահն է. այնպէս պէտք է պահել այդ սուրբ աւանդը, որպէս թէ իւր կեանքն է, իւր փառքն է եւ իւր կենդանատու հոգին եւ զօրութիւնն է:

Իշխանութեան զօրութիւն եւ հաստատութիւն՝ արգար եւ հատար օրէնքն է: Ուստի իւր ամենամեծ պարտիքն է, որ երկրին օրէնք անաշառ ճշդութեամբ հաւասարապէս գործադրէ տրկարին եւ զօրաւորին վերայ. իշխանին եւ ժողովուրդին վերայ չը թողուլ, որ զօրաւորներ հետեւն օրէնքին դէմը. եւ նոքա, որ կարգեալ են օրէնք պաշտպանելու՝ նոքա զեղծանին օրինաց մէջ եւ առ աշինջ համարին զայն:

Իշխանութիւն իբրեւ օրինաց վրէժխնդիր ու նախանձաւոր, իւր պարտիքն է. երկրին, ժողովուրդին եւ առաւել վարիչ պաշտօնեաներու մէջէն օրինաց զեղծումներն առ հասարակ բառնալ. ապա թէ ոչ, զեղծումներ յաճախելով՝ ի վերջոյ իշխանութիւնը կը բառնան, եւ կը մատնեն զայն օտարին ձեռք. վասն զի ներքին զեղծումներն զհայրենիք աւելի կը դաւաճանեն քան թէ օտար թշնամիք:

Իշխանութիւն պէտք է առաքինութեան պաշտպան հանդիսանայ եւ մոլութիւն սանձահարէ. իւր մեծ, նուիրական պարտիքն է՝ չը թողուլ երբէք, որ ժողովուրդին կեանք եւ բարք ապականող զեղծումներ տարածեն երկրի մէջ, իբրեւ տարափոխիկ հիւանդութիւն, որ ի վերջոյ մահ եւ կորուստ կ'սպառնան ընդհանուր իշխանութեան երկրին: Միայն կրօնի պաշտօնէից քարոզն ու խրատ բաւական չէ հետող ժողովուրդին կամք նուաճել, այլ պէտք է նաեւ իշխանութեան սաստն եւ սուր, որ ձեռնհաս կը լինի զեղծումներ քաղաքային օրէնքով բառնալ:

Իշխանութեան պարտիքն է մեծ իմաստութեամբ տնտեսել երկիրը. չթողուլ որ իւր հարստութեան գետերը երթան թափին

օտար ծովերու մէջ, ի վերջոյ երկրին ջուրը ցամքի, դառնայ ծարաւ մի անապատ, երկրին հարստութեան գետեր երկրին մէջ պահելու համար՝ պէտք է զայն շրջապատել օրէնքով եւ այն միջոցներով, զոր քաղաքային տնտեսութիւն կ'ուսուցանէ:

Եթէ իշխանութեան զօրութիւն կը յաւելու երկրին հարստութիւնք եւ բարգաւաճանք, ուրեմն իւր ձեռնհասութեան պարտիքն է ժողովուրդին առաջը յորդել յառաջդիմութեան ճանապարհ. բառնալ ամէն խոչ եւ խութեր, յորմէ ժողովուրդ խուսափելով կանգ կ'առնու շահավաճառութեան առաջ. նաւարկութիւն բանալ, լեռներ եւ ձորեր հարթել, արուեստ եւ արուեստագէտները քաջալերել, երկրագործ ժողովուրդին ազատութիւն եւ ապահովութիւն տալ, որ երկիրը մշակելով արդիւնաւորէ: Քանի որ շահավաճառութեան մէջ իւր երկրի բերքն ուրիշ երկիրներէ ընդունուած բերքերուն հետ հաւասարակշռութիւն չունի, պէտք է օրէնքով հաստատել եւ զսպել ժողովուրդին վայելչասիրութեան ցանկութիւնը, որ իւր երկրի բերքերով շատանայ, սակաւապէտ կեանքի մէջ վարժելով զայն. թէեւ ընդհանուր վաճառականութեան օրէնք ազատ է, բայց իւրաքանչիւր իշխանութեան ազատ իրաւունքն է իւր երկրին շահը առաւել պաշտպանել:

Իշխանութեան սրբազան պարտիքն է միշտ խաղաղութիւն սիրել, խաղաղութեամբ կառավարել, եւ ամէն հնարաւոր միջոցներ ի գործ դնելով պատերազմ չը յարուցանել ոչ ուրիշ իշխանութեան դէմ, եւ ոչ պատճառ տալով ուրիշ իշխանութեան մը՝ իւր դէմը: Բայց երբ դաշնակցութիւն կեղծուի, ուրիշ իշխանութիւն մի կը բռնանայ իւր վերայ եւ երկրին շահը կը վտանգի, յայնժամ իւր պարտիք եւ իրաւունքն է պատերազմ հրատարակել, որ թշնամին շտտնահարէ երկրին ազատութիւն եւ իրաւունքը: Միայն թէ պատերազմող իշխանութիւնն՝ աստ պէտք է յիշէ Քրիստոսի առակը, որ նախատեսութիւն կ'ուսուցանէ. նախ պէտք է հաշուէ իւր ծախսեր, եւ իւր զօրութիւնը՝ թշնամուոյն զօրութեան հետ կշիռ դնելով՝ հասու լինի թէ կարո՞ղ է տասնհարով պատերազմ տալ նորա դէմը, որ քան հազարաւ կուգայ իւր վերայ: Ապա թէ ոչ, մեծ խոհեմութիւն է հրեշտակութիւն առաքել եւ հաշտութիւն խօսիլ: Վասն զի շատ բարի է եւ երկրին շահ, թէ մեծ եւ թէ փոքր զոհողութեամբ խաղաղութիւն հաստատել քան թէ պատերազմով երկրաւեր լինել. թող այն, որ երկրին գանձ կ'սպառի, այլ եւ արիւնով եւ

մահով ժողովուրդին կայտառ որդիք զո՞հ կ'երթան եւ կ'սպառին պատերազմի դաշտին մէջ, որով ինքն պարտական ու պատասխանատու կը մնայ. «Զի թագաւորն ոչ միայն զիրն տացէ պարտիս, այլ եւ որոց եղև պատճառ մահուան»:

Իշխանութեան առաջին եւ վերջին մեծ պարտիքն է լոյս, գիտութիւն եւ կրթութիւն տարածել ընդհանուր երկրին մէջ. իշխանութեան աթոռէն սկսեալ մինչև խոնարհ ժողովուրդին խըրճիթը հաւասարապէս լոյս ծաւալել. հաւատալով, որ երկրին բարգաւաճանք ժողովուրդին լուսաւոր կրթութենէն կը ծնի ինչպէս որ թշուառութիւնը՝ նորա տգիտութենէն:

Շատ մեծ սխալ, եւ անիրաւ քաղաքականութիւն է. եթէ ասէ իշխանութիւն, թէ՛ ժողովուրդը տգիտութեան եւ անզգայ թըմբութեան մէջ պահեմ, որպէս զի նա կոյր մնայ, չ'անաստէ իշխանութեան դէմ, եւ ես անկասկած եւ դիրտութեամբ իշխեմ: Որչա՞փ յոռի եւ յետադէմ է այս դրութիւն քաղաքակիրթ աշխարհին լուսամիտ գաղափարին առաջ, որ միշտ կը ջանայ ժողովուրդին մտաւորական զարգացումն յառաջ տանելով լուսաւորել զայն, հաւաստի լինելով որ երկրին յառաջդիմութիւն եւ բարգաւաճ կեանքը ժողովուրդի լուսաւորութենէն է, ինչպէս թշուառութիւն տգիտութենէն. միթէ ինքնին երջանի՞կ կը լինի իշխանութիւն, երբ ժողովուրդը թշուառանայ, եւ ի՞նչ փառք ու պարծանք է թշուառին վերայ իշխել: Թշուառ ժողովուրդին կեանք անշուշտ վախճան մի ունի. նա կը մեռնի թէ վաղ թէ անագան. եւ երբ մեռնի, իշխանութիւն այլ եւս ո՞ւմ վերայ կ'իշխէ, անշէն եւ անսպատ երկրին վերա՞յ: Նոյն ժողովուրդի թաղուած գերեզմանին մէջ կը թաղուի իշխանութիւն. եթէ ջանայ նախ ժողովուրդը թշուառութեան գերեզմանին մէջ թաղել, եւ բռնութեան ծանր կափարիչով փակել նորա բերանը:

Այսչափ եւ այսպիսի են, սիրելի որդեակ իմ, իշխանութեան պարտիքներ, զոր փոքր ի շատէ միայն գրեցի. կան տակաւին ուրիշ պարտիքներ. թողի զայնս, որ դու ինքնին իմաստասիրես: Երկրին իշխանութիւն կը զեղծանի, եթէ այդ պարտիքներ չկատարնուով ընդհակառակն վարի, եթէ թողու օրինաց արդարութիւն եւ միայն բռնի եւ սրով իշխէ: Եթէ մեղկանալով երբէք թէ թշնամին քաղաքը պաշարեր է. եթէ ժողովուրդին եւ իշխանութեան շահն իրարու հետ չկապէ, որ երկրին ընդհանուր շահն է.

այլ միշտ ջանայ որոշել իշխանութեան շահն եւ այնպէս վարիլ, կամ անգիտութեամբ եւ խորամանկութեամբ:

Իշխանութիւն կեղծանի իւր վարչութեան մէջ, երբ անընտրող կը լինի, արժանաւորին եւ անարժանին յարգ մի կշռով կը շփէ. մերթ եւս պատիւ եւ բարձ կ'ընծայէ նմա, որ երկրին շինութեան հիման մի քար չէ դրեր. կը թողու լաւն ու կարող, եւ ժողովուրդին կառավար կը դնէ այնպիսիներ, որոց միտքը թափուեր է կառավարութեան ուսմունքէն եւ օրէնքէն, որք առաւել կարօտ են կառավարուելու քան թէ կառավարելու:

Իշխանութիւնն անիրաւութեամբ կը զեղծանի. եթէ դատաստանի առաջ նուիրական չհամարի օրինաց հաւասարութիւն, աշտոնելով խաբէ տեառն եւ ծառային դատաստան, զօրաւորին եւ տկարին դատաստան, եւ թողու որ դատաւորաց կամք՝ դատարանին մէջ իբրեւ օրինագիրք վճռէ:

Իշխանութիւն շարապէս կը զեղծանի եթէ երկրին շարերը չպատժէ պարզապէս, այլ թողու որ շարեր աճելով բազմանան ու հեղձուցանեն բարիքները. նոյնգունակ մեծապէս կը զեղծանի, երբ բարիքները կը թողու անվարձ անպսակ, նոքա որ երկրին յառաջդիմութեան անձնանուէր կը լինին, որ հաւատարմութեան ուխտն անդրժելի կը պահեն:

Իշխանութեան զեղծումներ շատ եւ բազմադիմի են, դժուարին եւ երկար բանից կարօտ է նորա նկարագիրը հանել. բայց դու թէ հետաքրքիր լինիս, հետազօտես երկրին իշխանութեան եւ ժողովուրդին կեանքը, զեղծումներու երեւոյթ պատկերը յանդիման կը տեսնաս:

Այլ եւս կը մնայ ինձ խօսիլ, որդեակ իմ, թէ ժողովուրդին պարտիք եւ իրաւունքն ի՞նչ է առ իշխանութիւն. եւ բովանդակել այս դասն՝ որ բաւական ընդարձակեցաւ, եւ դու գիտես, որ դորա պատճառը նիւթին եւ առարկային մեծ կարեւորութիւնն էր:

Ինչ օր իշխանութեան պարտիքն էր, այն է աւասիկ ժողովուրդին իրաւունք, եւ ինչ որ իշխանութեան համար իրաւունք է, այն է տիրապէս ժողովուրդին պարտիք:

Ժողովուրդին առաջին պարտիքն է ճանչնալ եւ հաւատալ, թէ իշխանութեան գաւազանը երկնքէն դէպ ի երկիր ձգուեր է. նորա վերին ծայրը տիեզերքը վարող պետական աթոռին կըցուած է, եւ միւս վարի ծայրը աշխարհիս վերայ հաստատուած է: Սորա համար Սուրբ Պօղոս կ'ասէ. Իշխանութիւն յԱստուծոյ

է, եւ որ ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են: Թողունք այս. մեծ քան զՊօղոսն՝ Յիսուս վարդապետ Պոնտացի դատաւորին առաջ վկայեց, երբ Պիղատոս կ'ասէր. Եթէ ես իշխանութիւն ունիմ զքեզ խաչ հանել կամ արձակել. Յիսուս պատասխան տուաւ «Ոչ ունէիր դու իշխանութիւն ի վերայ իմ եւ ոչ մի, եթէ ոչ էր տուեալ քեզ ի վերուստ»: Քրիստոս եւ քրիստոնէական կրօնի ուսուցիչներ առ հասարակ կը պատուիրեն ճանչնալ իշխանութիւնը, պատուել, հնազանդիլ, երկնչել. եւ տալ կայսերին՝ կայսեր. եւ այլն:

Ժողովուրդին պարտիքն է իշխանութեան հետ ճանչնալ նաեւ երկրին ընդհանուր օրէնքները, քաղաքային օրէնքներ, դատաստանի օրէնքներ, տրոց եւ հարկի օրէնքներ, կալուածական օրէնքներ, եւ այլն: Վասն զի իւր պարտիք եւ իրաւունք այս օրէնքներէն կ'որոշին, եւ օրէնքն է որ կը շփէ եւ կը կշռէ ժողովուրդին եւ իշխանութեան իրաւունք եւ պարտիք: Ուստի ժողովուրդն ամենայն խնամով պէտք է սորվի երկրին օրէնքներ. որպէս զի օրինավորներ ժողովուրդի անգիտութեան եւ ապշութեան համար չը համարձակին նոյն իսկ օրէնքով հարստահարել, որոց օրինակ բազում անգամ եւ բազում տեղ կը տեսնամք աշխարհին մէջ:

Ժողովուրդ երբ իւր հպատակութեան պարտիքներ սրտի մըտօք եւ անթերի կը կատարէ, նա իրաւունք ունի իշխանութենէն պահանջել այն ամէն պարտիքներ, զորս գրեցի ի վեր. եւ երբ իշխանութիւն մի իւր իրաւունք ժողովուրդէն լիովին կ'ստանայ եւ առ ժողովուրդն ունեցած պարտիքներ կը մոռնայ, այլ եւս ժողովուրդ ինչ միջոցաւ կարող է այդ անվճար եւ մոռացեալ իրաւունքը ձեռք բերել:

Իսկ դու, ազնիւ որդեակ իմ, որ ընդ իշխանութեամբ ծնած ես եւ ժողովուրդին կրթեալ զաւակն ես, պարտիքներդ սրտի մըտօք տար ու կատարէ, իբրեւ քրիստոնեայ ու զիր Պօղոսի խրատուն, որ կը յորդորէ հնազանդ լինել իշխանութեանց. եւ հատուցանել որում զպարտս՝ զպարտ, որում զպատիւ՝ զպատիւ. եւ այլն: Նոյն Պօղոս կ'ասէ թէ՛ իշխանութիւն վայրապար չէ կայսեր սուրբ իւր մէջքը, որով աշխարհիս շարագործներուն հարուած կ'սպառնայ. իսկ եթէ դու կ'ուզես իշխանութենէն շերկընչիլ եւ ազատ վարել կեանքդ՝ բարիք գործէ. զի բարութիւն եւ բարեգործն, առաքինութիւն եւ առաքինին միշտ ազատ են այդ երկիւղէն ու հարուածէն:

Բայց թէ մերթ ընդ մերթ բարութեանդ փոխարէն ապիրատութիւն ընդունիս, յայնժամ յիշէ Պետրոսին խօսք որ կ'ասէ. «Զի՞նչ երախտիք իցեն, եթէ յորժամ մեղանշիցէք տանջիցիք եւ համբերիցէք. այլ եթէ զբարիս գործիցէք, շարշարիցիք եւ համբերիցէք. այն շնորհք յԱստուծոյ են, քանզի ի գոյն իսկ կոչեցարուք». եւ այլն:

Քանի որ աշխարհ կայ, շարշարանքներ աշխարհէս շին բարձուիր, միայն թէ կը պակասին. ժողովուրդ եւ մարդիկ անհրաժեշտ է պիտի կրեն շարշարանքներ. թէ առաւել թէ նուազ, թէ իշխանութեան ձեռքէն եւ թէ նոյն իսկ իրենց ձեռքէն, թէ իբրեւ մեղապարտ՝ յանցաւոր դատուելով, եւ թէ իբրեւ անպարտ՝ անիրաւի կրելով:

Կը փափաքիմ քեզ համար, որդեակ՛կ, որ ոչ դու անձիդ համար շարշարանք քու ձեռքովդ պատրաստես եւ ոչ նաեւ յանցապարտ լինիս, որ իշխանութիւն զքեզ շարշարէ. բայց թէ աշխարհի ծանրացող ձեռք զքեզ եւ ժողովուրդ հաւասար շարշարէ, այդ եւս քո քրիստոնէական պարտիքն է, զոր պէտք է յօժարաբար տանիս ու համբերես եւ մինչեւ իսպառ համբերես, հատալով թէ վախճանը կեանք է:

Գ Ա Ս Ե.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԵՒ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՔ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Մշմարիտ ազնուականութեան Եշան հոգոյ մեծութիւնն է, ոչ հողն է եւ ոչ ոսկին, ով որ ունի զայն: Նա է աշխարհիս տիրապէս ազնուական, որոյ փառք միայն ժողովրդասիրութեան մէջ կը փայլի:

ԱՇԽԱՐՀԻՍ խոնարհ ժողովուրդին եւ ազնուական կոչուած բարձրագոյն կարգին դասը պիտի խօսիմ քեզ, անտոհմիկ որդեակ իմ. դու գիւղական ժողովուրդի մի զաւակն ես, ժողովուրդի մէջ կ'ապրիս, պէտք է գիտնաս ու ճանչնաս նաեւ այն բարձրագոյն դասն մարդոց, որոց կեանքն ու վիճակ հասարակ ժողովուրդի կեանքէ շատ բարձր է, ու շատ զանազանութիւն ունի:

Դու պէտք է լիովին գիտնաս ժողովուրդին կեանք եւ գործեր, եւ թէ ի՞նչ են հարուստ ազնուականաց դասն, իրենց կեանք

եւ գործեր, եւ իւրաքանչիւրին պարտիք եւ իրաւունք աշխարհիս վերայ:

Բոլոր երկրագնդիս երեսը բնակող մարդկային ընկերութեան ամենամեծ մասն միշտ ժողովուրդն է. եւ նա է ծներ ամէն կարգի ազնուականաց եւ իշխանաւորաց դասն. կայսր, թագաւոր, իշխան, պայազատ, ամէնքն եւս ժողովուրդի զաւակներն են, զի ժողովուրդն է բուն արմատ եւ մայր ամէն կարգի եւ վիճակի մարդոց:

Աշխարհիս մեծագոյն շինարար մասն ժողովուրդն է. դաշտային գիւղերու բնակիչ աշխատաւոր եւ հաց վաստակող մըշակ՝ ժողովուրդն է. նմանապէս քաղաքներու բնակիչներն մեծ մասամբ ժողովուրդն է: Խիստ փոքրագոյն մասն կը կազմեն ազնուականաց կարգն, որք ընդհանրապէս մայրաքաղաքաց եւ քաղաքներու մէջ կը բնակին:

Ժողովուրդ մարդկային ընկերութեան մէջ՝ բուն մարդոց կեանք եւ պիտոյք կազմող եւ պատրաստող ամենաաշխատ եւ պիտանի օգտակար մասն է: Ժողովուրդն է, որ իբրեւ երկրագործ մշակ կ'արդիւնաւորէ երկրին բարեբերութիւն, եւ կը մատակարարէ աշխարհին: Նա է, որ հաց, միս, իւղ եւ այլ կաթնեղէն նպարներ կը հանէ մեր սեղան: Նա է, որ այգեգործութեամբ մեր խնճոյից բաժակներ պատուական գինւով կը լեցնէ: Ժողովուրդ իւր տնկած պարտիզէն բազմազան ազնիւ պտուղներ հանելով՝ քաղաքացւոց եւ ազնուականաց սեղան առհասարակ կը դարդարէ: Նա է, որ բուրդով, փափկասեր այծենով, բամբակով, վշով, եւ այլ բազմատեսակ բուսական նիւթերով՝ ժողովուրդին պարզ հանդերձ եւ ազնուականաց պերճանքներ կը պատրաստէ:

Ժողովուրդ իբրեւ արհեստաւոր, բիւր հազար տեսակ արուեստական աշխատութեամբ մեր կեանքի անհուն անհամար պէտքեր կը հոգայ, մանաւանդ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, ուր կ'առաւելուն միշտ նորասիրութեան պերճանքներ: Նա կը շինէ ու կը զարդարէ թագաւորի պալատ, իշխանաց ապարանք եւ այլ ամէն ինչ, որ կը վերաբերի նոցա ճոխ կեանքին ու վայելման:

Ժողովուրդն իբրեւ գիւտերու եւ արուեստներու հնարիչ՝ իւր արդիւնք եւ յառաջդիմութիւն շատ մեծ է. եւ այլ մասին մէջ երբէք համեմատութիւն չունի, այլ միշտ կ'առաւելու ազնուականաց դասէն:

Ժողովուրդ իբրեւ աշխատութեան մայր՝ բոլոր ծովագնաց նաւերուն համար նաւապետ եւ նաւաստի կուտայ. բոլոր մեծամեծ գործարանաց համար գործաւոր մշակ կուտայ, բոլոր հանքերուն համար գետնի տակ անարեւ անլոյս խորերուն մէջ հանքահաններ կուտայ, համայն երկրագունդ բեղմնաւորելու համար հողագործ աշխատաւորներ կուտայ:

Ժողովուրդ իբրեւ գրականութեան անխոնջ մշակ, իբրեւ մատենագիր հեղինակ, իբրեւ լուսաւորութեան եւ յառաջդիմութեան առաջնորդ՝ աշխարհ թուղթերով, գրքերով ու թանգարաններով լցոյց, խաւարն ու մութ փարատեց մարդոց մտքէն եւ լուսաւորեց մարդոյն մտաւորական աշխարհ:

Կը խելամտի՞ս, որդեակ իմ, թէ աշխարհիս վերայ մարդկային ընկերութեան կեանք պահող եւ արդիւնաւորող ժողովուրդին աշխատութեան կեանքն է: Թող այդ ամէն արտաքին մասերը, որ ժողովուրդի աշխատութեան կեանքէն կը բղխի, եւ աշխարհ նոցա վաստակով կը յագենայ ու կը ճոխանայ: Ժողովուրդ նաեւ իւր ներքին ամուսնական եւ ընտանեկան կեանքին մէջ շատ պտղատու եւ բարգաւաճ է. գիւղեր ու քաղաքներ նորա զաւակներով կը լեցուին. դրախտի օրհնութիւն իսկապէս ժողովուրդ կը վայելէ, որ միշտ աճելով բազմանալով կը լնու երկիրը. եւ աշխարհ իւր որդիքներով շէն կը մնայ:

Բայց դու, ժողովրդասէր որդեակ իմ, արդեօք կը սրտմըտիս կամ անիրաւութի՞ւն կը համարիս երբ կը տեսնաս աշխարհիս կարգն ու դատաստանը. զի երբ ժողովուրդն ընդհանուր մեր ընկերական կեանքին մէջ այսչափ մեծամեծ պարտիքներ կը կատարէ. զօրհանապազ շարաշար կը տքնի եւ քիրտն կը թափէ մարդկային յառաջդիմութեան համար. ո՛հ, քանի՞ դառն ու դժուար է որ իւր յառաջ բերած անբաւ արդիւնքէն խիստ նուազ եւ յոռի մասն կը վայելէ: Ազնիւ ցորեան եւ պատուական հացն՝ ազնուականին կուտայ, եւ ինքն գարի ու կորեակ կ'ուտէ, նմանապէս գէր կենդանիներ նոցա բաժինն է. ժողովուրդ թանապուրով եւ ցամաք հացով կ'ապրի. անուշահամ գինին նոցա բաժինն է, ժողովուրդ պարզ ջրով իւր ծարաւ կ'անցունէ. բեհեզն ու ծիրանին եւ տարազագործ կերպասներ ազնուականին կուտայ, եւ ինքն պարզ կտաւ կամ շալ կը հագնի. շքեղ ու փառաւոր ապարանքներ կը շինէ նոցա համար, ինքն անշուք տուներու եւ մերթ եւս խքճիթներու մէջ կ'ապրի:

Ժողովուրդի մեծագոյն մասն երկրիս վերայ միշտ կարօտ ու շարշարուած կեանք կը վարէ: Նա ոչ միայն արեւելքին մէջ, այլ եւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան աշխարհին մէջ, ուր լոյս տարածուած է, տակաւին ժողովուրդին մեծ մասն ծանր աշխատութեան եւ կարօտութեան մէջ կը մաշի: Զի ես լսեք եմ եւ հարցնելով գիտեմ թէ՛ Եւրոպիոյ գործաւոր մշակներու կեանք շատ դառն է, որոց ապրուստ միայն օրական պարէն ու հացն է, գործաւորին համար գանձ ու ապագայ չը կայ, գործաւոր միշտ գործաւոր կը մնայ. եւ գործարանապետ անհուն հարստութեան տէր կը լինի:

Այդչափ եւ այդպիսի են, ազնիւ որդեակ իմ, ժողովուրդին գործունեայ կեանք եւ ընդհանուր աշխարհի մատուցած մեծամեծ արգասիք, յորս մեք հարեւանցի տեսութեամբ անցաք, եւ պէտք է խոստովանիլ, որ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ ժողովուրդ մեծ տարերք կը կազմէ, եւ յառաջդիմութեան ընդարձակ ասպարէզը՝ ժողովուրդին աշխատութեան ոտք չափեց:

Այժմ դառնամք եւ ազնուականաց դասուն նկարագիր հանենք, որոց դիրք, կարգ, աստիճան, պաշտօն, պարտիք եւ կենցաղավարութիւն աշխարհի առաջ ժողովուրդի խոնարհ դասէն շատ վերագոյն կը համարուի:

Այս վերակարգ դասուն կը պատկանի աշխարհավարութիւն, աշխարհաշինութիւն, քաղաքագիտութիւն, դատաւորութիւն եւ այլրն: Դոքա քան զժողովուրդն առաւել պէտք է կրթեալ լինին, հանճարեղ, իմաստուն եւ խորհրդական լինին, վասն զի երկրին կառավարութեան սանձն իրենց ձեռքն է, երկրին շահն ու վնաս կշռող նժարը՝ իրենց խելքն է: Այդ վարիչ իշխանական կարգն է որ կը խորհի, կը կարգադրէ, եւ յառաջ կը վարէ քաղաքակրթութեան կառք:

Թողունք այդ ազնուական դասուն աշխարհավարական մասըն, որուն համար արդէն նախագլխոյն մէջ գրեցի թէ ի՞նչ է իշխանութեան պաշտօն եւ պարտիք:

Այժմ խօսինք ազնուականաց դասուն այլ եւ այլ հանգամանաց եւ պարտուց մասին: Նոքա, որոց բախտ յաջողեր է հարուստ եւ մեծատուն լինել աշխարհիս վերայ. նոքա մեծ պարտիքներ ունին կատարելու. «Զի որում շատ տուաւ, շատ խընդրեսցի ի նմանէ» ասաց Քրիստոս:

Բայց դու, հարցասէր եղիք, որդեակ իմ, քննենք թէ ո՞րք

են աշխարհիս վերայ իրօք եւ ճշմարիտ ազնուականներ, ինչպէս Աբրահամ, Յակովբ եւ Յովբ, որոց արդար վաստակին հետ գրկանք չէ խառնուած, եւ ո՞չք են անարդար եւ նենգող ազնուականներ, որոց հարստութեան հողն ու ոսկին յանիրաւութենէն գոյացեր է, կամ տիրապետելով, կամ զրկելով ու հարստահարելով եւ կամ նենգութեան բիւր հնարքներ ի գործ դնելով մեծատուն, իշխան, պայազատ եւ ազնուական եղեր են աշխարհիս վերայ: Այս անարդար ազնուականաց նկարագիր կը հանէր Էրբեմն Եսային. «Վաճառականք ձեր խառնեն զշուր ընդ գինի. իշխանք ձեր ապստամբ՝ գողակիցք են զողոց, սիրեն զկաշառս, վրիժագործք, որբոց իրաւունս ոչ առնեն եւ դատաստանի այրեաց՝ ունկն ոչ դնեն» եւ այլն. որով ցոյց կուտայ մարգարէն թէ քանի՞ մեծ անիրաւութիւններ կը գործէին Իսրայէլի ազնուական կոշուած իշխաններ: Դոքա շատ անգամ եւս խիստ խորամանկ միջոցներ ի գործ դնելով կալուածատէր կը լինին. ինչպէս կը յայտնէ դարձեալ նոյն մարգարէն. «Վա՛յ այնոցիկ որ յարեն զտուն ի տուն եւ ագարակ առ ագարակ մերձուցանեն. զի զընկերին հանիցեն. միթէ միա՞յն բնակելոց իցէք յերկրի»: Աստուած այսպէս կը դատի աշխարհիս անիրաւ ազնուականներ, քայց աշխարհիս դատաստանը այսպէս չէ. զի ով որ ոսկեգանձ ունի, ով որ կալուածատէր է, ով որ իշխան է եւ կը տիրէ՝ նա միշտ աշխարհիս աչքին դատաստանով ազնուական կը համարուի:

Իսկ արդար վաստակով եւ ուղիղ աշխատութեամբ հարուստացած ազնուականներ շատ հազուագիւտ են աշխարհիս վերայ, եթէ որոնենք՝ կը գտնենք առաւել վաճառական, արհեստաւոր եւ երկրագործ կարգերուն մէջ: Դու այնպէս չը մբռնես, թէ իրօք մեծահարուստ ազնուական լինելու համար Անգղիացի չորդերուն չափ անհուն ոսկի եւ հող ունենալու է. վասն զի ճշմարիտ ազնուականութեան յատկանիչ միայն հողն ու ոսկին չէ, որ սոսկ նիւթական հարստութիւն կը կազմէ, այլ առաւել մեծ է հոգւոյն եւ բարուց ազնուականութիւն, որ բարոյական առաքինութեան օրէնքներ կը պահէ, որ ժողովրդասէր է եւ ամբարնաւաճ լինելով չի մեծամտեր, որ ագահելով, ժլատելով ձեռք չի կծկեր, այլ իւր հարստութեան ոսկին հասարակաց բարւոյն համար առատ կը սփռէ. որ առանց փառասէր ոգւոյ կը մեծագործէ ուղիղ եւ բարի նպատակով ժողովուրդի յառաջ-

դիմութեան համար, որ լուսոյ տուններ ու դպրոցներ կը կանգնէ, գրատուններ եւ թանգարաններ կը հաստատէ, հեղինակ մատենագիրներ կը քաջալերէ, գործարաններ կը բանայ, ազգին աղքատ ու պարապ որդիքներուն գործ կը գտնէ, բարեպաշտ ու մարդասիրութեան ոգով աղքատանոց, հիւանդանոց շինելով ազգին թշուառներ կը պատսպարէ Յովբայ նման իւր ոշխարաց բուրդերէն բաժին հանելով մերկերու թիկունք կը ջեռուցանէ, եւ այսպէս կը կատարէ իւր պարտք ճշմարիտ ազնուականն. եւ նա կը խորհի զօրհանապազ Աստուծոյ եւ աշխարհին առաջ միայն մեծագործ առաքինութեամբ բարձրանալ: Նա իւր առաքինութեան վարձ՝ երբէք ժողովուրդէն երկրպագութիւն չի խընդրեր, միշտ յիշելով Յիսուսի պատուէրը՝ աշով կը գործէ եւ ձախը չիմանար. իւր փառք եւ սրտին հաճոյքը՝ միայն իւր առաքինութեան մէջ կը շատանայ:

Տեսցուք նաեւ անիրաւութեամբ ու զրկանօք հարստացած ազնուականաց գործն ի՞նչ է:

Այդպիսի սուտանուն ազնուականաց ճանապարհ շատ բազմադիմի է աշխարհիս վերայ: Ոմանք հարստահարելով, յափըշտակելով կը հարստանան, ոմանք դիպուածով կը հարստանան, զոր բախտ կը համարին, եւ յանկարծ մի աւուր մէջ մեծնալով ազնուական կը դառնան. միայն թէ՛ այն հարստութեան գանձեր զոր մարդ առանց աշխատութեան դիրութեամբ կը գտնէ, շատ բնական է որ զայն դիրութեամբ կը կորուսանէ: Այսպիսեաց օրինակներ շատ կան աշխարհիս վերայ, եւ մեք մեր ժամանակի մէջ տեսանք ու տակաւին կը տեսնանք: Ո՞րք են Պոլսոյ մեր հին հարուստ ու Հայ սեղանաւորներ. որոց վրստահութեան յանձնուած էր Տէրութեան գանձ, այսօր նոցա որդիքներէն շատերը հայրենի ժառանգութեան մեծագանձ հարստութեան հետ՝ կորուսին նաեւ ազնուականութեան պատիւ: Ոմանք եւս հնարագէտ եւ ամէն խարդախ միջոցներ ի գործ դնելով կը հարստանան. իսկ ոմանք գիտես թէ ի բնութենէ արծաթասէր բարք ունենալով՝ անհնարին ազահութեամբ եւ ամենախիստ խնայութեամբ կեանք վարելով կը հարստանան: Չմոռնանք, յիշենք նաեւ այս կարգին հետ այն կալուածատէր ազնուականներ, որոց հարստութիւն կը կարծուի թէ հողն է, բայց հողէն առաւել հողագործ մշակներու ճակատէն թափուած քրտինքն է: Այդ անգութ եւ խստաբարոյ կալուածատեարք իրենց

վաստակաւոր մշակներ աշխատութեան մէջ զօրհանապազ կը մաշեցնեն. կամ կիսավարձ եւ կամ վարձահատ առնելով՝ խեղճ մշակները՝ միշտ մշակ մնացեր են, եւ կալուածատէրը՝ ազնուական դարձեր է: Թող վարձահատութեան զրկանք, մի ուրիշ քան զայս առաւել սոսկալի զրկանքներ պատմեմ քեզ, որոց ես ինքս ականատես եմ եւ հարցափորձելով տեղեկացայ:

Միանգամ մայրաքաղաքիս Հայ ազնուականաց միոյն ագարակը գնացի, որուն մէջ շատ ծառայող մշակներ կային, եւ ես այն պահուն պատահեցայ երբ մշակներ աշխատութենէն դադարած նստեր հաց կուտէին. դիտեցի, որ իրենց կերակուր միայն սեւ հաց եւ խաշած լուբիա էր, ուրիշ ոչինչ: Ես այնպէս կարծեցի, որ մի աւուր պատահումն էր այս, ուստի հարցուցի ագարակատէր ազնուականին. թէ ձեր մշակներու կերակուր միշտ ա՞յս է, մանաւանդ Զատիկ այս մեծ օրերը: Այո՛, ասաց, տարին բոլոր դոցա կերակուր այդ է միայն. մշակներու համար Զատիկ, Բարեկենդան չկայ, այլ միշտ միօրինակ հաց ու լուբիան է նոցա կերակուր: Ոգիս խռովեցաւ, կրկին հարցուցի. միթէ այս աշխատաւոր մշակներ, որոց ձեռքէն բազմապատիկ բերքեր կ'ընդունիք բուն ագարակէն ելած, միթէ դոքա կաթէն, մածոնէն, իւղէն, պանրէն եւ այլ զանազան բերքերէն մասն ու բաժին չունին: Ոչ, պատասխանեց ազնուականն. եթէ ագարակի մշակներ այդ բերքերէն ուտելու իրաւունք եւ բաժին ունենան, այլ եւս մեր ագարակին շահն ոչինչ չմնար, վասն զի մեր գլխաւոր շահը պէտք է նոցա խիստ ու սակաւապէտ կեանքէն գոյանայ:

Ահաւասիկ ագարակատէր մեծատանց ազնուականութեան փառք, դու ինքնին դատաստան արա մտքիդ մէջ, ազնիւ որդեակ իմ, հազար անգամ Ասիոյ եւ մեր հայաբնակ աշխարհի մշակներ երջանիկ ու բախտաւոր են, որք կաթով, իւղով, եւ այլ կերակուրներով կը սնանին: Թող այս փողոցի աղքատներն եւս գոնէ տարուան նաւակատեաց օրերը մատաղ ուտելով մսի համ կ'առնուն, իսկ այդ ազնուականաց մշակներ չգիտեն թէ միսն ի՞նչ համ ունի:

Սորա համար Աստուած վերէն կը տեսնար եւ մշակները զրկող ու հարստահարող կալուածատերաց համար մարգարէին բերանով կը խօսէր. «Եւ բողոք հնձողաց եհաս յականջս իմ», եւ այլն:

Մեծատունն Յովբ, որ հին աշխարհի մէջ մի ճշմարիտ ազնուական նահապետ էր, նա յառաջ կը բերէր իւր ազնուականութեան պարտիքներ, զորս անթերի կատարեր էր. մինչդեռ իւր բարեկամներ վիճելով կասկած կը յարուցանէին: Իսկ ազնուական նահատակն մեծ համարձակութեամբ ցոյց կուտայ իւր առաքինութեան հանդէս եւ կը խօսի. «Եթէ խոտեցի՞՞ երբէք զիրաւունս ծառայի կամ աղախնոյ մատուցելոյ առիս յատեան, եւ զի՞նչ գործեցից եթէ հարցափորձ արասցէ ինձ Տէր, եւ եթէ այցելութիւն, զի՞նչ պատասխանի արարից: Ո՛չ ապաքէն որպէս ես եղէ յարգանդի եւ նոքա եղեն. ի նմին որովայնի եղաք: Իսկ տկարք, որոց պէտք ինչ էին՝ ո՛չ արդեօք երբէք վճարեցի: Զակնայրույ ոչ կողկողեցուցի: Եթէ կերա՞յ արդեօք զպատառն իմ՝ միայն եւ որբոյն ոչ կարկառեցի: Զի ի մանկութենէ իմմէ սնուցի իբրեւ զհայր, եւ յարգանդէ մօր իմոյ առաջնորդեցի: Եթէ արարի՞ անտես զմերկն կորուսեալ եւ ոչ զգեցուցի: Եթէ ո՛չ օրհնեցին զիս տկարք եւ ի կտրոյ խաշանց իմոց ջեռան թիկունք նոցա: Եթէ վերացուցի՞՞ ձեռն ի վերայ որբոյն՝ յուսացեալ թէ բազում է օգնականութիւն իմ, ապա թափեցի յանրակէ ուս իմ եւ բազուկ իմ յարմնկանէ իմմէ խորտակեցի» եւ այլն:

Ահաւասիկ ճշմարիտ ազնուականութեան գործ ու պարտիքը, զորս մեծանձն Յովբ վեհանձնաբար կը ճառէ ու վստահութեամբ կ'արդարանայ Աստուծոյ առաջ. թէ եւ բարեկամ դատաւորներ մեղապարտ կը դատէին զինքն կարծելով թէ հարուածեալն Յովբ իւր զրկանաց երեսէն պատուհասուեր է:

է՛, ազնուամիտ որդեակ իմ, համեմատէ դու այժմիկ հին աշխարհի եւ մեր դարու ազնուականաց գործն ու կեանք. եւ դու ինքնին դատաստան արա, թէ աշխարհիս ամէն հարուստ մեծատունք, որ ազնուականութեան տիտղոս ստացեր են՝ նոքա իրօք եւ ճշմարիտ ազնուական չեն: Մի կարծիր թէ ընդարձակ հողն ու ոսկին եւ անուն զմարդն ստոյգ ազնուական կ'անեն, եթէ նորա ոգին ընչաքաղցութեամբ ստրկացած է եւ զուրկ մեծանձնական առաքինութենէն: Կան մարդիկ, որք թէպէտ մեծահարուստ չեն, այլ իրենց շափաւորութեան մէջ առաւել կը մեծագործեն քան համբաւեալ ազնուականն:

Իսկ դու, անանուն որդեակ իմ, որ ազնուական չես ծներ, այլ շինական ժողովուրդին մի հասարակ զաւակն ես, շանացիր փոքրկութեանդ մէջ փոքրիկ ազնուական լինել. ոչ գանձ ունիս

Կի ոչ մեծ կալուածատէր ես, որ ոսկուով եւ հարստութեամբ մեծագործես. բայց դու գրով, ուսումով եւ կրթութեամբ մեծագործէ:

Սիրէ նաեւ բարուց ազնուութիւնն, անկեղծ կենցաղավարութեան ազնուութիւն. եւ քան զամէն առաւել՝ ընկերսիրութեան ազնուութիւն: Եթէ աշխարհիս դէպքեր յաջողեն քեզ, կամ գիրն եւ աշխատութիւն քեզ ոսկի բերեն, եւ դու յանկարծ խոնարհ ժողովուրդի վիճակէն բարձրանալով ձգտիս դէպի ազնուականութեան դասն՝ մի անարգեր գիրն ու գրիչ. այլ գուն գործէ, որ գրով ու ոսկուով միանգամայն ազնուանաս:

Գիտեմ ես, գիտես նաեւ դու, Քրիստոս որ աղքատ եւ ժողովրդասէր էր, վկայեց թէ մամոնան անիրաւ է, անիրաւ են եւ նոքա որ սոսկ մամոնայի ազնուականութիւն կը կեղծեն. բայց արդար եւ ժողովրդասէր ազնուականը գիտէ բարուք ի գործ դնել զայն, եւ շահեցուցանել թէ ի սակաւուն եւ թէ ի բազմին իբրեւ հաւատարիմ ծառայ Աստուծոյ անտեսութեանն:

Կը փափաքիմ քեզ համար, որդեակ, որ դու ի փոքուն, այսինքն այդ քո այժմեան վիճակին մէջ միշտ հաւատարիմ լինիս, որպէս զի բազմին արժանանաս:

Որչափ եւ կարես՝ կեանքն ազնուացուր աշխարհիս վերայ. մի ասեր թէ ես մարդոց կեանքին մէջ եւ նոցա աչքին առանց ոսկույ ու մեծութեան միշտ նուաստագոյն կը համարուիմ: Կը գովեմ զքեզ եթէ անձնաճանաչ լինելով խոնարհամտիս, այլ չեմ ներեր զքեզ թէ այնչափ նուաստանաս մինչեւ մոռանաս մարդկութեան հաւասար պատիւ: Գիտցի՞ր դու, որ Աստուած զմարդիկ հաւասար ազնուական ստեղծեր է եւ այնպէս կը համարի. ոչինչ զանազանութիւն չըկայ. ազնուականին եւ ժողովուրդին մէջ. միայն աշխարհին աչք ու դատաստանը խտիր կը դնէ եւ այնպէս կը տեսնայ. իսկ Աստուծոյ մեծութեան առաջ՝ աստուածապատկեր մարդն հաւասար ազնուական է: Մանաւանդ եկեղեցույ հաւատացեալ ընկերութեան մէջ. որոց համար ասաց Քրիստոս թէ «Դուք ամենեքին եղբայր էք»:

Վերջին խրատ մի ես աւանդեմ քեզ Սողոմոնի բանէն. եւ այն միշտ քո խնդրուած Աստուծոյ առաջ: «Մեծութիւն եւ տրնանկութիւն մի տար ինձ. այլ կշռեա ինձ զարժանն բաւականութեամբ: Զի մի մեծացայց եւ ստեցից եւ ասիցեմ թէ ո՞վ տեսանիցէ զիս. կամ աղքատացայց գողացայց եւ երդուայց յանուն Աստուծոյ իմոյ»:

Դ Ա Ս Զ.

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՑ

Աշխատութիւն մարդոյն կեանք արդիւնաւորող Աստուծոյ օրհնած սերմն է. եթէ յուսով ցանես զայն՝ շահաբերութեամբ կը հնձես, կեանքդ լիաւերամբ հացով եւ բարեօք կը լեցուի. եթէ չ'ցանես՝ ոչ ինչ չես հնձեր եւ կեանքդ կը սովամահի:

ՄԱՐԴՈՅՆ աշխատութեան եւ գործունեայ կեանքին պիտանի եւ օգտակար դասը պիտի խօսիմ քեզ, ժիր ու գործասէր որդեակ իմ, ալկանջդ բաց եւ ինձ տուր քո միտքդ, զի այս կենսական դասն է, որ քո կեանքը կը բեղմնաւորէ, դու անպէտ անպտուղ ծառ չես լինիր մարդկային ընկերական դրախտին մէջ, որ աշխատութեան պտուղ չը տալով՝ միայն երկիր կը խափանեն. զոր իրաւամբ հատանել պէտք է, կը վճռէ Յիսուսին բացախօս առակը: Եթէ մարդն ինքնին ազատ իրաւունք ունի իւր տնկած եւ դարմանած պարտիզին անպտղատու ծառեր հատանել, քանի՞ առաւել աշխարհիս դրախտ տնկագործող Արարիչը տիրապէս իրաւունք ունի հատանել այն ապարդիւն մարդատունկեր, որք ոչ միայն հակառակ կը վարին տիրական վրձնոյն դէմ, այլ եւ տիեզերքի բնական օրինաց դէմ շատ մեղապարտ կը լինի մարդ, երբ կը դիտէ ու կը տեսնայ, որ երկինք ու երկիր կը շարժին եւ կը գործեն, անդադար միշտ արդիւնաւորելով այս մեծաշահ դաստակերտ թէ ի պէտս մարդոյն եւ թէ ի փառս բարեխնամ Արարչապետին:

Տեսողութեամբ ու մտքով կոյր մի լինիր եւ կորահայեաց, որդեակ իմ Սամուէլ, գլուխդ ի վեր առ, աւագ աչքով դիտէ եւ տես բովանդակ տիեզերաց գործունէութեան հանդէսը, որ զտիւ, եւ գիշեր շարժման եւ փոփոխութեան մէջ անվրէպ կը կատարեն իրենց սահմանեալ ընթացքը՝ միշտ հպատակ լինելով յաւիտենական օրինաց տակ: Եւ նոյն ինքն տիեզերաց փարող Արարիչը միթէ անգործ կը հանգչի՞. ոչ. զի ասաց Քրիստոս. «Հայր իմ մինչեւ ցարդ գործէ եւ ես գործեմ»: Եւ ի՞նչ է նորա գործը. դու տես թէ ինչ էր: Իր աներեսոյթ գահէն տիեզերաց սանձ բռնել ու վարել, նախախնամել արարած էակները, որ գոյութենէն ի շարժութիւն չը դառնան, մեռելներ հողին տալ, հոգիներ յանմահութիւն կոչել, եւ նորածնելոց՝ նոր հոգի տալով՝ մարդոյն

կեանք վերանորոգելով պահպանել: Զմոռնանք նաեւ նորա գերագոյն արդարութեան դատաւորութիւնը, որով կը տեսնայ աշխարհիս դատաստանն. եւ մարդիկ չը գիտեն թէ հողմն ուստի՞ կուգայ եւ ո՞ւր կ'երթայ:

Երանի՞ թէ մեր աչք պարզապէս զօրէր եւ մեք տեսնայինք թէ այն կապուտակ երկնակամարին անհուն անհամար մարմնոց մէջ ի՞նչ աշխատութիւն եւ տքնութիւն կայ: Արեւ, լուսին, մոլորակներ եւ բոլոր համաստեղութիւնք, որք թէպէտ մարդոյն նման ազատ էակներ չեն, այլ իբր ինչպէս ինքնավար, ինքնաշարժ կը մղուին կը վարին արարչադիր օրէնքով:

Իսկ մեր աշխարհ, որ մեր աչքին առաջ եւ մեր ոտքին տակն է, եւ զոր մարդկային իմաստասիրութիւն հանապազ կը հետազօտէ ու կը տեսնայ, թէ ինչպէս ծովն ու ցամաք, բոլոր բուսական խոտեր ու ծառեր, անշունչ եւ շնչաւոր էակներ, տարերք, ժամանակ, եղանակներն եւ առհասարակ բովանդակ երկրագունդ անդադար շարժման եւ աշխատութեան մէջ են. որոց արդիւնք եւ նպատակ շատ յայտնի է մեզ: Մարդոյն կեանք եւ նորա հետ բոլոր կենդանեաց կեանք մի աւուր մէջ կը շքանայ, եթէ երկիր ցորեան շիտայ մեզ համար, եթէ խոտ շուտուցանէ անասնոց համար, եւ ծառեր չը պտղաբերին եւ արեւ իւր լուսով ու ջերմութեամբ չկենդանացնէ մեր աշխարհ. եւ այս ամենուն հետ եթէ արարչական խնամքն իւր երեսը դարձնէ՝ ի՞նչ կը լինի մարդոյն եւ բոլոր շնչաւորաց կեանք. այդ կը խոստովանի Դաւիթ. «Դարձուցանես զերեսս ի նոցանէ՞ խոռովին, հանես զոգի ի նոցանէ՞ պակասին եւ ի հող դառնան»:

Իսկ մարդոյն աշխատութեան համար կը խօսի. «Ելանէ մարդ ի դործս իւր ի վաստակս ձեռաց իւրոց մինչեւ յերկոյ»: Զի մարդն այս աշխարհիս վերայ գործաւոր մշակ մի է. քանի որ կեանք ունի, աշխատութիւն՝ իւր բնական ու բարոյական պարտիքն է:

Մարդկային ընկերական աշխարհ թագաւորէն սկսեալ մինչեւ գիւղական մշակն՝ ամէնքն եւս անդադար աշխատութեան մէջ կը դեգերին ու կը պարապին: Բայց դու պէտք է դիտես, որդեակ իմ, թէ աշխարհիս վերայ ամէն մարդ իւր աշխատութեան բաժինն ունի:

Հին աշխարհին մէջ մարդոց աշխատութիւն խիստ պարզ եւ անձուկ վիճակի մէջ էր. բայց նոր աշխարհ եւ քաղաքա-

կրթութիւն մարդոց աշխատութեան գործ եւ ասպարէզ կարի շատ ընդարձակեց. եւ այսօր բիրտ հազար տեսակ գործերու մէջ կը պարապի մարդկային ընկերութիւն: Այդ եւս բաւ չէ, տակաւին կը տքնին մարդիկ անդուլ անդադար նորանոր արուեստներ եւ գործեր հնարել զբաղասէր մարդոյն համար: Այլ գիտես թէ մարդ որչափ իւր կեանքին պէտքեր հնարէ, բազմապատկէ՝ այնչափ եւս իւր ցանկութիւն կը գրգռէ եւ երբէք շատ շասէր: Ո՛վ գիտէ, թերեւս նախախնամութիւն՝ մարդոյն ցանկութեան շափ շը դրաւ. որպէս զի մարդ հնարասէր գործասէր լինի եւ հայթայթէ իւր կենաց պէտքեր: Բայց թէ ինչո՞ւ համար ոմանց ամենածանր եւ ոմանց ամենաթեթեւ աշխատութեան բաժին հասեր է, մի զարմանար, այդ եւս անհաւասարութեան օրէնքին տկն է: Բայց թէ ծանր եւ թէ թեթեւ, թէ մտքով ու թէ մարմնով՝ մարդիկ ընդհանրապէս աշխատութեան դատապարտուած են: Թագաւոր՝ զոր մեք անաշխատ կը կարծենք, նա եւս մտքով եւ աշխարհի հոգերով կ'աշխատի. իշխան, դատաւոր՝ աշխարհավարութեան մէջ կ'աշխատին. զօրավար, զինուոր պատերազմի դաշտին մէջ արիւնով կ'աշխատին: Այսպէս նաեւ վաճառական՝ իւր վաճառականութեան մէջ, արուեստաւոր՝ իւր արուեստին մէջ, իմաստասէր՝ իւր կարասին մէջ, մատենագիր հեղինակ՝ իւր մտաւոր ու գրաւոր աշխատութեան մէջ, եւ քան զամէն առաւել նրկրագործ մշակ՝ արեւակէզ դաշտին մէջ:

Ես ո՞ր մէկ թուեմ քեզ բազում զբաղման գործեր, որոնց մէջ հէք մարդ հոգով ու մարմնով կը տառապի ու կը տառապի: Եւ գիտե՞ս դու թէ ի՞նչ է իւր նպատակ եւ ջանք. Սողոմոն կը բացատրէ քեզ այդ. «Ամենայն ջան մարդոյ ի բերան». այսինքն թէ մարդ այս աշխարհիս վերայ իւր բերնին ու փորին համար կը ջանայ եւ կ'աշխատի: Երանի՛ թէ իւրաքանչիւր մարդոց աշխատութեան հաց՝ իւր բերանը հասնէր. զի մարդիկ կան, որ բիրաւոր մարդոց աշխատութեան հաց իրենք կ'ուտեն եւ ես չեմ յիշեր քեզ, դու ինքնին գտիր, թէ ո՞չք են այդ կարգի մարդիկ աշխարհիս վերայ:

Այս անհաւասար բաժնին ու կեանքին դասը՝ պէտք չէ կրկնեմ քեզ, որդեա՛կ, աշխատութեան վերայ խօսիմ միայն, որ մարդոյն եւ իւր կեանքին ճակատագիրն է. մարդ կարող չէ քերել ու եղծել զայն: Մեծն Սողոմոն իւր գահէն կարեկից աշ-

քով տեսաւ մարդոյն քաշած վշտակիր ու տառապանաց կեանքը՝ ասաց. «Զբաղումն շար ետ Աստուած որդւոց մարդկան, զբաղիլ ի նոսա»: Զխոտորիս, որդեակ իմ, այլ ուղիղ մտքով իմացիր Սողոմոնի բան, որով կը պարսակ ունայնամիտ եւ շարարուեստ մարդոց անշահ աշխատութիւն եւ ազահութեան ընդունայն դեգերանքն: Քա՛ւ թէ այնպէս կարծեմք, որ բարեխնամ Արարիչը՝ բարի աշխատութիւնն իբրեւ շար զբաղումն տուաւ մարդոյն: Եթէ այսպէս կարծենք՝ ուրեմն Աստուած զմարդըն ստեղծեց, որ զայն շարագբաղ աշխատութեան մէջ ջախջախէ եւ ինքն զօսնու կամ զուարճանայ: Բայց չէ. նա զմարդն աշխարհիս ազարակին մէջ դրաւ, որպէս զի գործէ ու վայելէ իւր արդար վաստակը, երախտապարտ լինի, օրհնէ ու փառաւորէ իւր Արարիչը:

Գրենք այժմ թէ ի՞նչ է մարդոյն նիւթական աշխատութեան արդիւնք: Այդ ինքնին շատ յայտնի է մեզ, որ մարդոց աշխատութեան արդիւնք հաց եւ հարստութիւնն է. եւ հարստութեան առաջին եւ մշտնջենաւոր աղբիւրը՝ հողն ու երկիրն է, զոր մեծատունն Աստուած տուաւ մարդոյն իբրեւ օժիտ կամ իբրեւ ժառանգութեան կալուած, որ գործէ ու պահէ: Մարդոյն այս ամենահարուստ կալուածն՝ իւր ծոցէն եւ ակնէն իբրեւ անհատահոս աղբիւր շարունակ կը բղխէ եւ կը հոսէ յորդեալ գետերու պէս անսպառ եւ անհատնում հարստութեան գանձերը: Զէ թէ միայն հաց կամ ուրիշ արմտիք, որք մեր կեանքին բուն սնունդ են, այլ եւ հանքային գանձեր, ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ, անագ, կապար եւ այլ շատ պէսպէս մետաղներ, որ դարձեալ մեր կեանքին կը ծառայեն արուեստաւորաց ձեռքով, եւ բազմապատիկ կը յաւելուն մարդոյն հարստութեան մեծութիւնը:

Սակայն երկրին այս բնական հարստութիւն բաւական չէ, այլ պէտք է հողին ու երկրին հետ: Քրիստոս կ'ասէ թէ երկիրն ինքնին կը բերէ պտուղ, այո՛, շատ բաներ կան, որ առանց մարդոյն աշխատութեան երկիր իւր ինքնաբերութեամբ կը մատակարարէ. զորօրինակ անմշակ անտառներ եւ այլ անձեռատունկ շատ վայրենի ծառեր. թողումք լեռներու եւ դաշտերու բուսական խոտեր: Բայց Քրիստոսի խօսք, որ մասնաւորապէս ցորենաբոյսին համար է, այդ եւս մինչեւ մշակ գետին չհերկէ եւ չցանէ սերմն, արտն ինքնին ցորեան չի բերեր:

Ուստի եթէ հարստութեան առաջին ամենաբուղիս աղբիւր
երկիրն է, պէտք է համարինք որ այդ աղբիւր առատացնող
ձեռքը՝ մարդոյն աշխատութիւնն է:

Հանճարեղ մարդ շատ պէսպէս վայրենի բոյսեր, կենդանի-
ներ ընտելացոյց, որք այսօր առ հասարակ մեր պէտքերուն կը
ծառայեն: Երկրասէր մշակ իւր աշխատութեամբ հազար տեսակ
հունտեր կը ցանէ, մատաղ տունկեր կը տնկէ եւ բիւրապատիկ
բազմազան բերքեր հանելով կը հարստանայ: Վաստակասէր
մարդ սոսկ երկրին երեսը բաւ չը համարեց իւր անդու աշխա-
տութեան ասպարէզ. այլ փորեց հողը, մտաւ մինչեւ երկրին
սիրտը, կրկեց գտաւ ոսկին ու արծաթ, հանեց ճոխացոյց իւր
հարստութեան գանձարանը: Երկաթ հանեց, երկրագործին խոփն
ու մանգաղ շինեց, ափսո՛ս որ, խոփին ու մանգաղին հետ՝ սուրն
ևս կոփեց իւր ընկերին կեանքը բառնալու համար:

Մարդոյն հարստութեան երրորդ ամենամեծ աղբիւրն, որ
կը միանայ հողին եւ աշխատութեան հետ, եւ որով ահագին
Ովկիանոսի շափ հարստութեան ծով կը կազմէ, ի՞նչ է, գիտեա.
հարցուր, որդեակ իմ, եւ ես խօսիմ քեզ. գիտութիւն եւ արու-
եստն է, որ այնչափ եւ անհամար նորանոր հարստութեան աղ-
բիւրներ բացաւ զորս չը կարեմ՝ թուել ու ճառել:

Դու պէտք է գիտնաս թէ հին դարերում երբ գիտութիւն եւ
արուեստ իւր խանձարուրին մէջն էր, դեռ չէր զարգացեր ու շէին
ծներ այն մեծ եւ աշխատաւոր հանճարներ, որք նորանոր գիւ-
տեր եւ արուեստներ ծնան, մարդոյն հարստութեան գլխաւոր
աղբիւրներ միայն հողային մշակութիւն եւ հովուական խաշ-
նադարմանութիւն էր:

Իսկ վերջին դարերում մանաւանդ տասնեւիսներորդ յառաջ-
դիմութեան դարը, յորում տքնող հանճարներ իրենց գիւտերով
յորդեցին ընդարձակեցին հարստութեան աղբիւրին ակները, այդ
մշտաբուղիս աշխարհի ակներէն վտակներ, գետեր բղխեցին,
ողողեցին առ հասարակ արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհ: Այլ
մեր արեւելեան աշխարհ, որ նա կարենար յառաջդիմել:

Խօսինք այժմ անգործ եւ անաշխատ կեանքին վերայ, որոյ
հետեւանքն աղքատութիւն է. անտարակոյս աղքատութիւն ևս
իւր սկզբնական պատճառներ ունի, եթէ հարստութեան պատ-
ճառը կը համարինք թէ մարդոյն աշխատութիւն եւ ժրագործ
ձեռքն է. ուստի պէտք է ուղիղ հասկնամք թէ ապա ուրեմն ան-

գործ ձեռք եւ անաշխատ կեանք՝ մարդոյն շքաւորութեան բուն
նախապատճառներն են: Ասիոյ արեւելեան աշխարհ ուր մեք
կը բնակիմք, երկրի բնական հարստութեան ամենաճոխ ծած-
կեալ գանձարան մի է: Մեր լայնածաւալ արգաւանդ դաշտեր,
որ ամէն սերմերու եւ տնկագործութեան ընդունակ են, եւ եթէ
մշակուին՝ իրենց բարեբերութեան եւ առատութեան արդիւնք աշ-
խարհին բաւ է: Մեր լեռներ ու հովիտներ եթէ ապահովին, ար-
դեօք Զուիցերիոյ շափ կոճեր ու եզներ, անթիւ անհամար ոչ-
խարաց հօտեր շե՞ն դարմանուիր: Հապա մեր ինքնաբոյս ան-
մշակ անտառներ, մեր բազմազանձ հանքեր, որ այնպէս անկըր-
կիտ կոյս մնացեր են հողին տակ, անգործ եւ ապարդիւն:

Ինչպէս գրեցի ի վեր, յիշէ, որդեակ իմ, աստի յայտնի է,
որ երբ աշխատութիւնը չի միանար բնական հարստութեան հե-
տը, հարստութիւնն իբրեւ ծածկեալ գանձ կը մնայ հողին ծոցը.
եւ մարդիկ անհաց, անգանձ, անգիտաբար կը շրջին ոտքի տակ
թաղուած գանձերու վերայ միշտ աղքատ եւ կարօտած:

Ուրեմն մեր աղքատութեան աղբիւրի մի ակն՝ մեր անաշ-
խատ ձեռք եւ թմրած ոգւոյն ծուլութիւնն է: Մի մարդ, մի ժո-
ղովուրդ, մի աշխարհ, որ զինքն աշխատութեան չի նուիրեր,
նա միշտ հացի կարօտ կը մնայ վասն զի աշխարհիս վերայ
հացն ու գանձ՝ միայն աշխատող ազգին ու ժողովուրդին բա-
ժինն են, եւ սորա ճշմարիտ ապացոյց՝ Եւրոպիոյ ժողովուրդն է:

Բայց ի՞նչ պէտք է, եւ ի՞նչ է զօրաւոր դարման, որ անաշ-
խատութեան մէջ ափշած ու թմրած ժողովուրդին միտքն ու հո-
գին մեռելութենէն հանէ ու մղէ դէպի գործունէութեան կեանք:
Այն պէտք է, ինչ որ պէտք եղաւ արեւմտեան ազգերուն. այ-
սինքն լոյս, գիտութիւն: Լոյսն ու գիտութիւն՝ մեր գործող զգա-
յարանքներ եւ աշխատութեան կեանքը կ'ուղղեն. եւ մեր յառաջ-
դիմութեան քայլերուն ճամբայ կը բանան եւ կ'ապահովեն մեր
արդիւնք եւ հարստութիւն: Եւ երբ արեւելեան ժողովուրդներ
զուրկ են այս առաջնորդող լուսէն եւ մղիչ զօրութենէն, կը մը-
նան ուր որ են, միշտ կարօտ, բեղմնաւոր երկրի մէջ. վասն զի
հեղգամիտ եղան. աշխատութիւն չսիրեցին, ուսումն ատեցին,
հանճարն անպատուեցին, գրասէր անօթի մեռաւ, արուեստաւորն
առանց քաջալիրութեան մնաց. եթէ կային մեծամեծ խոշընդոտ-
ներ ելան. մեր ընկերական կեանք դարձաւ մի անշարժ դիակ.
տեսանք յառաջադէմ աշխարհ եւ իւր անթիւ գործունէութեան

օրինակներ մեր աշքին առաջ կեցած են, մեր միտք ու հոգին տակաւին շնորոգեցան. մնացինք այնպէս հնութեան ու հեղաթեան մէջ: Մեք մտաւոր մարդ ծնանք, այլ մեր ոտքի տակ աշխատող շքատի մրջիւնին ժիր գործունէութիւն չտեսանք: Մեծն Սողոմոն իւր խրատով աշխարհի վատ ծոյլերն կը յղէ դէպի մրջիւնին բոյն:

Եւ դու, որդեակ իմ, երբ մրջիւնի բունէն կ'անցնիս՝ կաց պահ մի ու զննէ, տես ու զարմացիր թէ քանի՞ աշխոյժ է այդ նկուն կենդանին. իւր բունէն մինչեւ քառասուն քայլ աւելի ուղղադիժ ճամբայ կը բանայ, կարաւան կարաւան անդադար կ'երթայ կուգայ. միշտ մի հատիկ պարէնով կը բեռնաւորի, կը բերէ կ'ամբարէ իւր բոյնը. եթէ պատահմամբ կոխես ու ճմլես զինք ի գետին, եթէ սայլին անին իւր ճամբոյ վրայէն անցնի, հազարներով ջախջախուին, նա տակաւին աշխատութեանէն չի կասիր եւ երբէք չի թողուր իւր բացած արինոտ ուղիդին. այլ գիականերու վերայ կը կոխէ ու կ'անցնի իբրեւ աշխատութեան աննկուն շահատակ:

Մրջիւն՝ մարդ չէ, բայց կը նախատեսէ, յամարան կը ժողովէ կ'ամբարէ իւր պաշարը, եւ ի ձմերան կը վայելէ. ազատ մնալով ի սովէն: Մարդ մրջիւն չէ, նախատեսող միտք ունի. եւ երբ չի նախատեսեր, անգործ կեանք կը վարէ՝ նորա ձմեռն անշուշտ սովամահն է:

Թողունք մրջիւնի բոյն, երթանք դէպի մեղուն. դիտէ ու տես թէ որչափ գործասէր է. երամ երամ կապելով կ'երթան ծաղկաւէտ հովիտներ կը շրջին, մեղրանիւթ կը ժողովեն եւ կուգան փեթակին մէջ կը գործեն, որոց արդիւնք թագաւորաց սեղան կը դարդարէ. եւ մեղրամոմն Աստուծոյ սեղանին վերայ կը վառուի:

Հապա շտեսնա՞նք մեր պատերու սարդի գործունէութիւն, որուն համար կ'ասեն թէ կտաւագործութեան արուեստին հեղինակ լինելով՝ օրինակ տուեր է մարդոյն. տես ի՞նչպէս անդու կը ճգնի, իւր աշխատութեան մէջ. անդադար կը մանէ, կը հիւսէ իւր որսական ցանցը պատրաստելու համար: Եւ ի՞նչ է իւր նպատակը, գիտե՞ս, միայն ճանճիկ մի որսալ եւ իւր կեանք պահել:

Թող մտածեն մտաւոր մարդիկ եւ մեր աշխարհի ծոյլեր. եթէ արդին համար ճանճիկ մի պէտք է, ո՛վ չի գիտեր թէ ի-

րենց համար եւ հաց պէտք է: Զի մարդոյն կեանքը պահպանող հացն է, մարդն առանց հացի կը շքանայ: Մարդոյն ընկերական կեանք աշխատութեան զբաղումով կ'ապրի եւ կը յարատեւէ:

«Եթէ կայ աշխարհիս երկրագնդին վերայ ծայրագոյն եւ անտանելի բեռն մի, այլ ծոյլերուն կեանքն է». հարցուցին իմաստասէրի մի եւ նա այսպէս պատասխանեց:

Արդ ինչպէս տեսանք, սիրելիս իմ Սամուէլ, որ հարստութեան ծնող աշխատութիւնն է. ուղիղ կը հետեւի, որ աղքատութեան ծնող ծուլութիւն եւ անգործ կեանքն է. իսկ երկոցունց մեծ առաջնորդ, միայն՝ գիտութիւն եւ լոյսն է, իսկ միւսին՝ տգիտութիւն եւ կուրուծիւն: Վասն զի մարդոյն թշուառութեան բուն աղիտաբեր արմատը՝ մտաւոր կուրուծեանէն կ'սկսի եւ կ'աճի:

Կը յիշես դու, Եւրոպիոյ գիտնոց կաճառէն յառաջ, մեր իմաստասէր Թղիշէն մարդոյ կոյր կեանքի նկարագիրը ճշդութեամբ կը հանէ. երբ հազար երեք հարիւր տարի յառաջ կը տեսնայ նա Հայոց աշխարհի թշուառութիւն եւ անկատար կեանք, այսպէս կուտայ իւր վճիռը, թէ «կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց»:

Այո՛, կուրուծիւն կեանք չունի. նա պէտք է միշտ խարխափի աշխարհիս հրապարակին վերայ եւ մերթ եւս իւր գլուխը պատէ ի պատ զարնելով ջախջախուի:

Այլ եւս համառօտենք այս դասը, աշխատասէր եւ լուսասէր որդեակ իմ. եթէ կը բաղձանք որ աղքատութիւն եւ կուրուծիւն մեր աշխարհէն բարձուին, թշուառութեան աղբիւրի ակներ խրցուին, եւ հարստութեան ու երջանկութեան ակներ բացուին, աշխատութիւն սիրենք ու պատուենք, հեղգամտութիւն եւ ծոյլ կեանք ատենք ու հալածենք մեր անձէն եւ մեր ընտանեկան սրահէն:

Իսկ դու, իմ ջանասէր որդեակ, որ մեր հայրենեաց մի պանդուխտ զաւակն ես, երբ կը յաջողի քեզ դառնալ քո հայրենի երկիրը, գործասիրութիւն եւ աշխատութիւն քարոզէ, ժրագործ եղիր, կեանքդ բեղեմնաւորէ եւ բարի օրինակ հանդիսացիր քո հասակակից պատանիներուն առաջ: Թող ի բաց ոսկին ու գանձ, տար իմ այս աշխատասիրութեան դասեր. տար աւանդէ մեր հայրենեաց անուս, անդպրոց մանուկներուն. ասանոցա, թէ ձեր հայրեր պանդխտութիւն սիրեցին, օտարութեան

մէջ մաշուեցան ու մեռան. դուք ձեր հայրենի քաղցր ծոցէն ու գրկէն, հողէն ու ջրէն բնաւ մի հեռանաք: Ասա թող աշխատին, գործատէր լինին եւ իրենց դառն քրտինք հայրենի հողին վերայ թափեն: Այն հողն ու ջուր, զոր օրհներ է Աստուած, շատ հաց ու հարստութիւն կը տայ իրենց: Յիշէ դու եւ յուշ բեր նոցա Սողոմոնի օգտակար խրատ, թէ «Որ գործէ գերկիր, լցցի հացիւ. եւ որ երթայ զհետ դատարկութեան, լցցի աղքատութեամբ»:

Գ Ա Ս է.

ՈՒՂԻՂ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԿԵՆԱՑ Հ Ա Ց Ե Ի Բ Ա Ն

Մարդիկ կան, որ միայն հացով կապրին. մարդիկ կան, որ կը հրեշտականան, անհաց ապրիլ կուզեն. երկու դասն էս միապէս կը խոտորին ուղղութենէն: Արդար ու տնտես մարդն այն է, որ հացով եւ Աստուծոյ բանի միանգամայն կապրի աշխարհիս վերայ:

ՈՒՂԻՂ տնտեսութիւն՝ մեր նիւթական եւ բարոյական կեանքին մէջ այն իմաստութիւն եւ խոհական տնտեսող ձեռքն է, որ գիտէ հացի ու բանի միանգամայն իւր կեանքի պէտքեր հոգալ, եւ Քրիստոսի խօսքին համեմատ «Կայսերին՝ կայսեր տալ, եւ Աստուծոյն՝ Աստուծոյ»:

Այս տնտեսող ձեռք՝ պէտք է արդարութեան ու շփաւորութեան մէջ պահել. զի եթէ խիստ ընդարձակես զայն՝ շուայլ ու զեղիս կը լինիս. եւ եթէ սաստիկ կծկես՝ ազահ ու ժլատ կը լինիս. եթէ միայն քո անձին տաս եւ ընկերիդ մոռնաս, զրկող կը լինիս. եթէ կայսերին տաս եւ Աստուծոյն մոռնաս՝ ապերախտ կը լինիս. եթէ միայն նիւթական կեանքիդ համար հացի պէտքեր հոգաս եւ մոռնաս Աստուծոյ բան եւ բարոյական պէտքեր, դու յայնժամ թերահաւատ եւ նիւթապաշտ կը լինիս, կարծելով թէ մարդոյն կեանք սոսկ հացով կարող է ապրիլ: Եւ կ'ապրի, այո՛, եթէ մարդ յանձն առնու հաւասարիլ անասնոց եւ միայն խոտով ապրիլ:

Գիտենք թէ հաց մեր մարմնոյ սնունդ եւ աճումն է, բայց

հոգին եւս իւր սնունդ եւ աճումն ունի, եւ այդ՝ Աստուծոյ բանն է: Ուստի արդար տնտեսող ձեռք եւ միտք պէտք է որ նախ երկու ծայրայեղ կեանքէն զգուշանայ, ոչ առաւելու եւ ոչ նուազի. միանգամայն ոչ հացը թողու եւ ոչ Աստուծոյ բանը: Այլ իւր կենաց այդ երկու մեծ ու կենսական պէտքեր առանց զրկանաց արդար բաժինով հոգայ. դիտելով նաեւ թէ մեր կեանքին բուն կենդանարար մասն հոգին է. զի ասաց Քրիստոս՝ «Հոգին է կենդանարար. մարմին ինչ ոչ օգնէ»:

Սամուէլ որդեակ իմ, եթէ դու հաց եւ բան միանգամայն կը սիրես, մտադիր լսէ այս դասը, որպէս զի կարենաս ուղիղ տնտեսութեամբ կառավարել քո կեանքը: Վասն զի առանց ուղիղ տնտեսութեան մարդոյն կեանքը իւր շփաւորութենէն կը խանգարի. գանձը՝ գանձարանէն կ'սպառի, եւ ցորեանը՝ շտեմարանէն: Սորա հետ եւ ի միասին կ'սպառի բանն հոգիէն, կրօն եւ հաւատ՝ սրտէն: Բայց խօսիմ նախ հացի եւ նիւթական կեանքի տնտեսութեան վերայ. վասն զի մարդիկ հացն աւելի կը հասկնան, բանին եւ հոգւոյ կեանքը իբրեւ վերացական գաղտնիք համարելով կը դժկամակին ըմբռնել զայն: Բայց անհնարին է հացն ու բան որոշել իրարմէ: Սորա այնչափ սերտ կապակցութիւն ունին իրարու հետ՝ ինչպէս հոգին մարմնոյն հետ:

Խոհական որդեակ իմ, ինչպէս ուսար դու նախորդ դասիդ մէջ, թէ բուն հարստութեան աղբիւր մարդոյն գործունեայ աշխատութիւնն է, այսպէս նաեւ հարստութեան գանձարանին հըսկող պահապանն՝ արթուն տնտեսութիւնն է: Մարդիկ աշխարհիս վերայ մէն մի իւր կարգին եւ վիճակին մէջ առանձին առանձին տնտեսապետ են, եւ ամէն մէկ հաշի ու համար, պարտիք եւ իրաւունք ունին: Թագաւոր՝ իւր աշխարհին տնտեսապետն է. իշխան՝ ժողովուրդին. հարուստն՝ իւր կալուածոց. աղքատն՝ իւր տնակին. քաղաքացին՝ իւր արհեստին եւ շահավաճառութեան. գիւղացին՝ իւր հողագործութեան. եւ իւրաքանչիւր գերդաստան ու ընտանիք՝ առտնին տնտեսութեան:

Երկրի մի ընդհանուր տնտեսութեան վիճակն ե՛րբ կը խանգարի, գիտե՛ս. երբ այդ կարգի մարդոց դասեր մեծ ու փոքր առ հասարակ կը խոտորին ուղիղ տնտեսութեան եւ պարտոց ու իրաւանց հաւասար շփիէն:

Այլ պէտք է նկատեմք, որ այս խոտորումն միշտ բարձ-

րագոյն աստիճանէն կ'սկսի, եւ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ ի ստորին աստիճանը. այսինքն թագաւորին պալատէն մինչեւ յետին գիւղացւոյն տունը: Այս տեսութիւն շատ ճշմարիտ է, եւ շատ յայտնի է մեզ, զի դորա բազում օրինակներ կը տեսնամք աշխարհի մէջ եւ մեր աչքին առաջ:

Այսչափ միայն յիշելով շատ կը համարիմ ու կ'անցնիմ. միտքս այն չէ, որ խօսիմ մեր քաղաքային տնտեսութեան վերայ. եւ թէ խօսիմ եւս՝ ո՞վ պիտի լսէ: Այլ միայն խօսիլ կ'ուզեմ իւրաքանչիւր մարդոց կեանքին եւ առտնին ընտանեկան տնտեսութեան վերայ, որ իմ պաշտօնին եւ շափաւորութեանս պարտիքն է, լինելով անարժան տնտես Աստուծոյ եկեղեցւոյն:

Յիշէ, որդեակ իմ, ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ կոչուած աշխատութեանս մէջ այս պարտիքը փոքր ի շատէ վճարած եմ. բայց դարձեալ անձանձրոյթ կը կրկնեմ այս դասիդ մէջ զայն, որպէս զի Հայոց անտնտես ժողովուրդ, առաւել քաղաքացիք եւ մայրաքաղաքացիք, գէթ մեր գրեւով եւ նոցա կարդալով խելաբերին. թէ եւ ժամանակն նեղելով կը խրատէ զիրենք. վասն զի նորա ձայն եւ խիստ խրատ շատ կրթիչ ու զօրաւոր է քան զմեր գիրն ու քարոզ:

Բայց մարդիկ զարմանալի են. անցեալը շուտ կը մոռնան, եւ ժամանակն միշտ փոփոխական լինելով՝ բազում անգամ եւ շատ մարդոց համար տնտեսութեան եւ նախատեսութեան վարժապետ չը լինիր. այլ մանաւանդ երբ յանկարծ երկրին կամ առանձին այս եւ այն մարդոյն համար բախտ բերելով կ'ընդարձակէ յաջողութիւն, գիտես թէ յայնժամ առաւել շոտայութեան եւ զեղխութեան դասեր կ'ուսուցանէ: Մեք մեր ժամանակի եւ կեանքի մէջ դորա փորձ եւ ապացոյց տեսանք, որ այդ անստոյգ խաբող ժամանակ քսան տարի շարունակ այդ յոռի ու կարճամիտ դասեր սորվեցոյց Ասիական եւ առաւել Պօլսոյ ժողովուրդին:

Խրատ կուտամ քեզ, որդեակ իմ, ժամանակի բարեկամութեան վերայ երբէք մի վստահիր. նա միշտ խաբուսիկ է, երկու երես ունի, այսօր կը խնդայ եւ վաղը կը խոժոռի: Միշտ յօշիդ պահէ Սողոմոնին խրատ. «Ժամանակ լալոյ եւ ժամանակ ծիծաղելոյ»: Մինչ գանձարանդ գանձով, շտեմարանդ ցորենով լի են, մինչ շահավաճառութիւնդ յաջող է եւ դու առատ

եւ կ'ուրախանաս անկասկած. ահաւասիկ այս է քո ծիծաղելոյ եւ բախտի ժամանակ:

Իսկ երբ բախտին անվստահ բարեկամութիւն յանկարծ իւր երեսը կը դարձնէ քեզմէ, շտեմարանդ եւ գանձատունդ կը դատարկանան, բազմաճոխ սեղանդ կը բարձուի, անդէն եւ մտեոյիմ բարեկամներդ կը հեռանան, որ քո խրախճանակիցներն էին. դու յայնժամ կ'ափշիս ու կը մնաս, թէ ի՞նչպէս պատահեցաւ քեզ այս: Ահաւասիկ այս եւս քո լալոյ ու դժբախտութեան ժամանակն է: Եւ ես պատմեմ քեզ, թէ ի՞նչպէս կը պատահի եւ որչափ են աշխարհիս եւ մարդոց կեանքի պատահարներ, մանաւանդ մեր ժամանակին եւ մեր բնակած աշխարհին:

Հարուստ ու մայրաքաղաքիս մէջ հռչակուած ճոխ գերդաստանի մի հայր կը ճանաչեմ ես. մի օր տեսի զինքն, որ հոգւոց հանելով կը խօսակցէր իւր բարեկամին հետ, եւ ես լռին ունկն կը դնէի: Նկատեցի նորա երեսը զի զուարթ եւ ուրախ չէր, ինչպէս յերեկն եւ յեռանդն, այլ թախծագին դիմօք նստեր էր, կը խորհէր ծանր հոգածութեամբ:

Իւր խօսակից բարեկամ հարցուց դորա պատճառը. նա զարմանալով պատասխանեց նմա, միթէ դու չը գիտե՞ս, միթէ իմ պատահարս քեզ չը պատահեցա՞ւ: Ո՛չ. ասաց բարեկամն, չը գիտեմ: Ուրեմն դու միայն կաս յԵրուսաղէմ եւ այլն ... սկսեց ապա այլաբան ոճով մի պատմել:

Ես, ասաց, մի պողպատէ գանձու պահարան ունէի, այնչափ կուռ զրահաւորեալ էր, որ ամէն կերպ ճարտար գողութեանց դէմ կարող էր մրցիլ, որուն մէջ իմ բոլոր հարստութեանս գանձը ապահոված էր ու ես բնաւին անկասկած էի: Մի օր բացի այդ իմ երկաթակուռ գանձարանս, ասացի թէ փոքր ինչ զբօսնում եւ խաղամ գանձերուս հետ: Ո՛հ, ո՛հ, ի՞նչ. առանց բանալիի, առանց ո եւ իցէ ձեռքի ճարտարութեան՝ գանձի պահարանս փակուած տեղ ինքնին պարպուած էր: Թուեցի կրկին եւ կրկին, տեսայ քանակութիւնն՝ նոյնն էր: Բայց ի՞նչ օգուտ, գորութիւն սպառած էր, ոչինչ արժէք չունէին ոսկիներս, գիտե՞մ թէ ամբողջ ժանտաջուրի մէջ թաթախուելով՝ հարիւրէն տասն հազիւ իբր թէ ոսկոյ մասն մնացեր էր: Այս մնացորդին վերայ գուրգուրալով կը կասկածիմ, գուցէ այն եւս առնի տանի նոյն ոսկեհան ժանտաջուրն:

նս ի սկզբանն իբրև ապուշ կը լսէի այս պատիպատ պատմութիւնն. հուսկ ուրեմն հասկցայ այդ գանձատէր մեծատունին միտքը: Բայց ես մտքիս մէջ դատեցի զինքն յիշելով հզովպոսի իմաստուն առակը, թէ «Դու մագործ էիր, քեզ ի՞նչ պէտք էր պայտառութիւն»: Որովհետեւ այդ անձն՝ հայրենի արուեստով վաճառական էր, բայց շահու ցանկութիւն հրապուրեր էր զինքն սեղանաւորաց նման տոկոս առնելով դիրաշահութեամբ եւս հարստանալ:

Այս փորձառու պատմութենէն խրատ առ, որդեակ իմ, որ առաւել շահու ցանկութեամբ արուեստափոխ չը լինիս: Գիտցիր նաեւ, որ ամէն ժամանակն՝ իւր ժանտաշուրն ունի. եւ այնչափ ճարտարածեոն գող է ժամանակ, որ գանձարանդ առանց բանալու կը կողոպտէ: Անհոգ անկասկած մի լինիր, այլ միշտ վախցիր դու ժամանակի դժպատեհ բերմունքէն, ինչ որ այսօր է, վաղը նոյն չէ. «Շատ է աւուր շարն իւր», ասաց Յիսուս:

Զգայթակղիս, որդեակ իմ, թէ ես Աւետարանի պատուէրին դէմ՝ հակառակ կ'ուսուցանեմ քեզ, այն է, թէ «Մի հոգայք վասն վաղուին, վաղին վասն իւր հոգացէ». եւ այլն: Բացատրեմ քեզ Աւետարանին միտքը, որ ուղիղ մտքով հասկնաս նորա հոգին եւ իմաստը. եւ դու այնպէս չը դատես ինչպէս իմաստակներ կը դատեն, զոր ես լսեցի ու յոգիս վշտացայ. որպէս թէ Աւետարան իւր այդ պատուէրով կարգելու մարդոյն՝ ապագայի հոգն ու մտածմունք:

Ո՛չ, այդպէս չէ, բարեմիտ որդեակ իմ. Յիսուս իւր հաւատացելոց երբ այս աշխարհէն յետոյ՝ երկնից արքայութիւն խոստացաւ, նա կամեցաւ որ իւր հաւատացող ծառաներ հեթանոսաբար բազմահոգ նիւթապաշտ չը լինին, միայն իրենց յոյսն աշխարհի վայելից վերայ դնելով՝ այն անձնապաշտ մեծատան պէս կ'ասէր. «Անձն իմ, ունիս բազում բարութիւն ամբարեալ ամաց բազմաց. կե՛ր, ա՛րբ եւ ուրախ լեր»:

Այս յանձնապաստան ոգիէն յայտնի է թէ խիստ անիրաւ տնտես մի էր նա, որ միայն իւր անձին համար գանձեր էր, եւ իւր մեծութեան մէջ Աստուծով չէր պարծեր: Նա չունէր այն երկկիւղած հաւատը, թէ ամէն բարիքներ Աստուծոյ ձեռքէն կ'ընդունի մարդն: Բարեբար Աստուած, որում շատ պարգեւէ, կը կամի որ մարդն արդար տնտեսութեամբ մատակարարէ զայն. Լթ իւր աւելորդ ընչից կարօտ ընկերին բաժին հանելով:

Քաջ ի միտ առե՞ր դու թէ՛ ոչ Աւետարան եւ ոչ Սուրբ գրոց ուրիշ բան կը պատուիրին որ մարդ չնախատեսէ: Վասն զի մտածող մարդոյն ի բնութենէ բնական է նախատեսութեան հոգը. թող բանաւոր մարդն, ապաքէն տեսար դու աշխատութեան դասիդ մէջ մրջիւնին եւ մեղուին օրինակը: Եթէ այդ շքոտի կենդանիներ այդչափ նախագոհակ են իրենց դոյզն պարենի համար, անշուշտ մարդ քան զմրջիւն մեծ է. նա առաւել պարտաւոր է որ նախատեսէ եւ հոգայ իւր կեանքի պէտքեր:

Բայց դարձեալ նկատել արժան է, որ երկու ծայրայիղ անշարժաւորութենէն հեռի մնայ մարդն, ոչ այնչափ նախատեսութեան խորերուն մէջ սուղանի, որով ազահութեան եւ թերահաւատ հոգերով խեղդուի. եւ ոչ այնչափ անհոգ աննախատես լինի, որ նոյնչէս շալկութեան ու զեղխութեան հեղիշկերով զլորի: Ուստի մեծ իմաստութեան շափ ու կշիռ պէտք է ուղիղ տնտեսութեան մէջ այդ միջին ճանապարհ գտնել, ոչ ի ձախ խտտորիլ եւ ոչ ի յաջ:

Այ՛ո՛, աշխարհ, ժողովուրդ, եկեղեցի, ընտանիք, եւ նոյն իսկ մարդ իւր առանձին կեանքը տնտեսելու համար՝ իմաստուն խոհականութիւն պէտք է, գիր ու հաշիւ պէտք է, ուղիղ ճշդութիւն պէտք է. եւ այս ամենուն հետ արդար խղճմտանք եւ Աստուծոյ բան պէտք է, որ գիտնայ մարդ ուղիղ բաժանել թէ կայսերին եւ թէ Աստուծոյ բաժին:

Այլ որովհետեւ այս աշխարհիս վերայ մարդոց կարգ, վիճակ ու կեանք շատ զանազան են իրարմէ, սորա համար անձնիւր մարդ առանձին առանձին տնտեսութեան պարտիքներ ունի՝ առաւել կամ նուազ: Աշխարհիս իշխաններ եւ մեծատունները փառասէր չենք համարիր, եթէ նոքա իրենց համբաւոյն, անուան եւ ճոխութեան համեմատ վայելուչ պերճութեամբ կեանք վարեն: Նոքա մեծ զրկանք կը գործեն ընկերութեան, եթէ ամենագծուծ կեանք վարելով՝ խիստ ժլատութեամբ կծկեն իրենց ձեռքը. եւ գետի նման յորդացած գանձին ճանապարհ գոցեն, որ չվազէ ժողովուրդին հրապարակը: Նոքա եթէ շինեն շքեղ տուն եւ մեծամեծ ապարանքները, այդ ինքնին յայտնի է որ տան ճարպարապետ, շատ արհեստաւոր եւ գործաւոր մարդիկ վնասուելով իրենց վաստակէն՝ կը զրկուին: Նմանապէս եթէ նոքա թանկագին մատանիները չը դնեն իրենց մատը, եթէ ամէն օր տարազ տարազ հանդերձներով չը պըճնազարդին. եթէ բազմախոր-

տիկ սեղանով շը լիանան. եթէ հրապարակի մէջ շրջելու համար շը պերճանան, եւ թողլով այդ ճոխապանծ կեանքը՝ հասարակաց անշուք ու սակաւապէտ կեանքով ապրին. ո՞ւմ կը հասնի այս վնասը. գիտե՞ս, բոլոր արհեստաւորաց եւ շահավաճառութեան այլ եւ այլ ճիւղերուն. որոց բախտ եւ իրաւունքն էր այդ ամէն մեծածախ պէտքերը պատրաստել ու տալ. եւ այս փոխանակութեան միջոցով՝ հարուստներուն կուտած աւելորդ գանձը հանել ժողովուրդին հրապարակ. որպէս զի մէն մի իւր աշխատութեան բաժինն ընդունի:

Եւ գիտե՞ս դու, մեր ընկերական կեանքին հաւասարակըշուութիւն պահող նժարներ՝ փոխանակութեան օրէնքն է: Վասն զի ո՞ւր տեղէն կամ ո՞ր աղբիւրէն կը ժողովին ու կը ծովանան աշխարհիս մեծատանց եւ արքունական գանձեր. այլ ինքնին մեզ շատ յայտնի է. զի դոցա մշտահոս վտակներ՝ ժողովուրդի աշխատութեան աղբիւրի ակներէն կը վազեն:

Իրաւունք է եւ մեծ իրաւունք, որ այդ գանձու վտակներ անդրէն իրենց ակները դառնան եւ այսպէս միշտ շրջան առնուն, որով թէ ժողովուրդին եւ թէ մեծատանց դարաստաններ ու տունկեր միշտ ջրարբի լինելով՝ զուարթ ու պտղաբեր մնան:

Ուստի մեծապէս կը մեղանշեն ուղիղ տնտեսութեան օրէնքին դէմ այն մեծատունք, եւ առանց բռնացող յափշտակութեան՝ հարստահարիչ կը համարուին նոքա, եւ միանգամայն յառաջդիմութեան խափանարար կը լինին, երբ ժողովուրդի վաստակոց եւ շահերու աղբիւրներ խցելէն յետոյ արուեստներու յառաջդիմութիւն եւ կը խափանեն: Վասն զի աշխարհիս գեղարուեստից այնչափ անհուն, անհամար պէտքերը, զոր միշտ կ'ստեղծէ արուեստագէտ հանճարներու ձեռք, դոքա իրենց ամենամեծ մասերով՝ մեծատանց վայելման համար են:

Իրաւունք տուինք աշխարհիս մեծատանց որ ճոխ: ու փառաւոր կեանք վարեն, միայն թէ շանցնելով շափաւորութեան ու վայելչութեան սահմանէն: Բայց թէ նոքա այդ իրաւունքը՝ միայն ճանաչեն իրաւունք, եւ զայն ըստ հաճոյից կատարելով՝ մոռնան ու չը յիշեն երբէք միւս բազմադիմի պարտքեր, այսինքն հացի տնտեսութիւն միայն հոգալով՝ թողուն Աստուծոյ բանը, թողուն բարեգործութեան պարտքերը, շրջիշեն երբէք ժողովուրդի պէտքեր, որբեր, հիւանդներ, անօգնական թշուառներ եւ իրենց որներու առաջ ինկած վնասից Ղազարոսներ, եթէ

մոռնան նոքա իրենց մեծամեծ պարտականութեան գործեր առ եկեղեցին, առ ազգն, եւ ազգային դպրոցներ. եթէ ազգին յառաջդիմութեան արահետ ճամբայ մի բանալու համար՝ իրենց գանձարանին դուռը չի բանան. եթէ հայրենեաց բարգաւաճման համար՝ հայրենասիրութեան մեծ պարտիքներ չը կատարեն. եթէ բախտ յաջողեր է նոցա մեծ պաշտօնեայ եւ նախարար եղեր են երկրին կառավարութեան, ինչպէս առաքինին Յովսէփ, որ յիշեց Յակովբայ տուն ու լացաւ. այլ սոքա ցյազ ուտեն հաց եւ չը յիշեն երբէք Հայկայ քաղցած տունը. եթէ նոքա վերջապէս իրենց մեծութեան գանձ ու գութ փակեն առ մարդկային ընկերութեան թշուառութիւն. միայն ու միայն վայելեն Աստուծոյ տուած բարիքներ. նստին մեծահաց սեղանին վերայ, հագնին բեհեզն ու ծիրանին, գէթ սեղանին փշրանքներէն եւ պատառ մի կտաւէն չի տան աշխարհիս փողոցներու մէջ ինկած Ղազարոսներուն, որպէս զի ոգեպահիկ հաց ուտեն եւ այդ պատառիկ կտաւով իրենց մերկութիւն ծածկեն կամ իրենց վէրքեր պատատեն. ամէն ամէն ասեմ քեզ, որդեակ իմ, այդպիսի մեծատունք անիրաւ են իրենց տնտեսութեան մէջ. անիրաւ են երկնից եւ երկրի առաջ, այսօր եւ յաւիտեան, որոց համար Քրիստոս իւր Աւետարանով սպառնացաւ. «Վա՛յ ձեզ մեծատանցդ, զի ընկալայք զմըխիթարութիւն ձեր»:

Այսչափ դատեցինք աշխարհիս մեծատուններ: Բայց մեծապէս կ'անիրաւիմք, որդեակ, եթէ արդար տնտեսութեան բեռները միայն մեծատանց վերայ բարդեմք: Սկսիմք այժմ ժողովուրդի միւս դասերուն կեանքը դատել, որոց կարգ, վիճակ եւ աստիճան շատ բազմատեսակ է, եւ ամէն կարգի մարդիկ եւ ընտանիք՝ իւրաքանչիւր իրենց ունեւորութեան շափով ուղիղ տնտեսութեան օրէնքը պահելու պարտական են:

Ինչպէս իրաւունք տուինք մեծատանց, որ իրենց աստիճանին պատշաճող պերճութեամբ ապրին, նոյն իրաւունք կուտանք ժողովրդական դասերուն, որ իրենց վիճակին ու վաստակին համեմատ շափաւոր պարկեշտութեամբ ապրին: Բայց երբէք իրաւունք չենք տար ժողովրդական կարգի այն դասերուն, որոց շահ ու վաստակ շատ շափաւոր է, որ նոքա եւս ցանկութեան տենչով ձգտին մեծատանց պէս ճոխագոյն կեանքով վարիլ, առ ոչինչ համարելով՝ ոչ նախատեսութեան եւ ոչ շափաւորութեան տնտեսող կշիռը: Զի թէպէտ քաղաքային օրէնք ազատութիւն

կուտայ ժողովուրդին որ իւրաքանչիւր մարդիկ՝ իրենց գոյից եւ ընչից բացարձակ տէր լինելով՝ ազատաբար վարուին, ազատաբար տնտեսեն իրենց կեանքը: Այլ երանի՜ թէ դորա համար եւս շափ ու սահման որոշէր երկրին կառավարութիւնն. որով թերեւս անշափասէր ժողովուրդը օրէնքով ու սրով ճանաչէր իւր շափաւորութիւնը: Բայց միթէ հա՞րկ էր դորա համար օրէնք. վասն զի թէ աշխարհի եւ թէ առտնին տնտեսութեանն՝ այդ օրէնքը շատ բնական է մարդոն կենաց մէջ եւ իւրաքանչիւր մարդոց բուն իրենց կեանքէն, գոյքէն, եւ գանձէն կը բխի: Խոհական ու բանաւոր տնտեսութիւնն կ'ուսուցանէ որ մարդ իւր շահերուն շափով կենցաղավարի:

Իսկ եթէ ճոխասէր լինելով իւր շափէն ի դուրս նկրտի, աշխարհ գայն կը դատէ ու կը մեղադրէ: Եթէ մարդ, որ ինքն պարզ քաղաքացի մի է ու շափաւոր շահու տէր, պարզ տուն մի իրեն բաւական չի համարիր, պերճասիրութեան ցանկութիւն զինքն գրգռելով կը ձեռնարկէ իշխանի վայելուչ ապարանք մի շինել, ծանրագին կահ կարասիներով զարդարել. նոյնպէս նուաստութիւն կը համարի նա հետիոտս քալել, իշխանի կառք կը նստի, հրապարակէն կ'անցնի եւ կը ցուցամուլի աշխարհին առաջ. շարաշար կը զեղծանի նա անշափաւոր տնտեսութեան մէջ:

Սոյնպէս եթէ սոսկական արհեստաւոր մի, որուն ձեռքն ու մատունք արհեստագործութեան մէջ բրտացեր են, մեծամտի իշխանի մատանի դնել, եւ իւր կին իբրեւ իշխանուհի՝ սիրամարդի պէս պճնազարդելով ելնէ ու նազելով շրջի ժողովուրդի հրապարակի մէջ, ցոյց տալով թէ եւ ես կարող եմ մրցիլ հարուստ տիկիններուն հետ, եւս շարաշար կը զեղծանի տնտեսութեան մէջ:

Այլ ո՞վ չի գիտեր ու չը ճանչնար, թէ այդպիսիներն այն ընտանիքներէն են, որոց հացը՝ առաւօտէն մինչեւ իրիկուն կը տեւէ. այսինքն թէ օրական աշխատութեամբ ու շահով կ'ապրին դոքա: Ուստի յայտ է թէ՝ այդ պճնասիրութեան անհարկի պէտքեր թէ պարտքով եւ թէ խաբէական միջոցներով եւս հայթայթեն, ոչինչ փոյթ չունին եւ չեն հոգածեր երբէք, թէ այդպիսի անտնտես կեանքի մը ապագան՝ ընտանեկան կեանքին կործանումն է:

Ահաւասիկ այսպէս կը զեղծանի ուղիղ տնտեսութեան օրէնք,

ուղղասէր որդեակ իմ, երբ ժողովուրդի կարգեր կ'անցնին իրենց շափէն ու սահմանէն, թողլով պարզութիւն եւ սակաւապէտ կեանք, շինայելով իրենց դառն ու շարաշար աշխատութիւնն, մոռանալով թէ մարդ քանի՞ տաժանելի քրտինքով իւր հացը կը հայթայթէ աշխարհիս վերայ:

Ազգ, ժողովուրդ, քաղաքացի, գիւղացի, տէր, ծառայ, հարուստ, աղքատ, առ հասարակ ամէն կարգի մարդիկ երբ կեանքի տնտեսութեան ուղղութենէն կը խոտորին, նոցա ճանապարհ դէպ ի կորուստ կ'երթայ. նոքա միշտ իւրեանց հարստութենէն կը թափին եւ աղքատութիւն շուտ կը հասնի նոցա վերայ ինչպէս մի արագոտն սուրհանդակ: Այսպէս հասաւ Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքին վերայ. նոյն օրինակ պիտի հասնի բոլոր գաւառացի ժողովրդոց վերայ, եթէ անցեալ փորձերէն եւ Բիւզանդացոց տնաւեր օրինակէն ուշաբերելով շխարտուին:

է՛, սիրելիդ իմ Սամուէլ, քաջ ի միտ առի՞ր տնտեսութեան այս դասն, դու որ դեռ ուսանող ես եւ տակաւին տնտեսական կեանքին մէջ չի մտար: Բայց քո որդիական մեծ պարտիքն է, գիտնալ ու երախտագէտ լինել. թէ ուամանդ ու դաստիարակութեանդ համար որչա՞փ անխնայ ծախսեր արած եմ. այս մասին մէջ՝ տնտեսութեան հաշիւն իմ շափէն անցուցի, այն ապագային յուսով, յորում կեանքիդ պաղաբեր արդիւնքը բազմապատիկ պիտի քաղեմ:

Ուսիր, որդեակ իմ, ուսիր այժմէն, որ այն ապագային մէջ, յորում գուցէ ես ի գերեզման իջած լինիմ, դու ողջ մնալով բարւոք տնտեսես քո կեանք եւ հայրենի ընտանիք: Ես հարուստ վաճառաշահ քաղաքացի չեմ, որ բազում գանձ թողում քեզ ժառանգութիւն: Մի պանդուխտ գիւղացի հայր եմ ես, եւ քո ժառանգութիւն՝ մեր գեղի հողն ու դաշտն է: Ես հող միայն կը թողում քեզ, հող, որ հազար անգամ ոսկեգանձէն անսպառ անկողոյտուտ դանձ է. դոր ես քո պապէն ժառանգեցի, եւ այդ անգին աւանդ ողջ ամբողջ պահեր եմ մինչեւ ցայսօր: Եօթն անգամ ի սլանդիստութիւն ելայ. եւ շուզեցի բնաւ որ թիզ մի գետին վաճառեմ, մինչ անձկութիւն զիս կը ստիպէր եւ պարտատեարք զիս ի բանտ կը վարէին: Այլ միշտ աշխատեցայ ամէն բան զոհել ու հողային կալուածներս պահել:

Ուստի զքեզ պարտական կը կացուցանեմ, որդեակ, որ հօրդ օրինակին հետեւիս, բոլոր կեանքովդ ջանացիր գիւղա-

կան տնտեսութեան մէջ յառաջդիմել: Ես քո միտք այս դասերովս մշակեցի, որպէս զի դու եւս քո հողերդ ու դաշտերդ բարւոք մշակես: Տես դու յայնժամ այն մեր արգաւանդ հողերն ո՞րչափ առատ խոտ ու ցորեան պիտի տան քեզ:

Եթէ ողջ մնամ ու հետ քեզ դէպ ի հայրենիք դառնամ, վա՛րջ, ո՞րքան պիտի հրճուի հոգիս, երբ տեսնամ քո յառաջդիմութիւն գիւղական տնտեսութեան մէջ, որով դու բարի օրինակ պիտի լինիս այն խեղճ գիւղացւոց, որ հողագործութեան արհեստին մէջ դեռ մանուկ մնացեր են: Միթէ իրաւո՞ւնք ունինք մեղադրել զիրենք, երբ ուսումն չունին: Իմ եւ քո սեպուհ պարտիքն է գեղացի մանուկները զարգացնել եւ կարելոր կրթութիւն տալ: Փորձով կը տեսնաս դու թէ ի՞նչպէս մանկակիցներդ շուտով կը յառաջդիմեն: Զգիտե՛ս դու թէ գիւղական դաշտի ազատ մանուկներ քանի աշխոյժ եւ կորովամիտ են:

Վերջին բան, վերջին մի քանի խրատ եւս աւանդեմ քեզ, որդեակ, եւ այսպէս աւարտեմ այս կրթական դասդ, որ աշխարհիս վերայ կեանքդ ուղղավարող ուղիդ տնտեսութեան ղեկն է: Այս ղեկն՝ քո հերկագործութեան մաճին պէս ուղիդ բռնէ, եւ մի թողոր երբէք որ խոտորի. զի այդ է միայն որ կեանքիդ բոլոր աղօսներն ուղղութեամբ կը վարէ. եւ մինչեւ ի գերեզման քո հաց եւ հարստութիւն շի պակսիր: Զգո՛՛յ՛ջ, զգո՛՛յ՛ջ, Աստուծոյ բան շարճամարճես եւ միայն հացով ապրիս դու. յայնժամ կը մոռնաս մարդկութեան շնորհն ու պատիւ, անասնոց կը հաւասարիս. կ'ապիրատիս նաեւ նախախնամող երկնից Հօր դէմ, երբ նորա հացն ուտես եւ զայն չօրհնես: Սոսկ բերանոյ օրհնութիւն բաւական չէ. այլ եւ պարտական ես արդեամբք փառաւորել զայն: Երբ այգիդ կը կթես՝ ճռաքաղ մի առներ. երբ արտերդ կը հնձես՝ թափած ու մնացորդ հասկեր թող, որ այրիներ, որբեր եւ աղքատներ ժողովին զայն: Այսպէս կը պատուիրէ Աստուծոյ օրինաց Սուրբ Գիրքը: Ամէն արմտիքէն բաժին ու տասանորդ տուր Աստուծոյ. «Պատուեա՛ զՏէր ի քոյոց արդար վաստակոց, եւ հան նմա պտուղ ի քոց արդարութեան արմտեաց: Զի լցցին շտեմարանք քո ցորենով եւ հնձանք գինեաւ քով առաւել եւս բղխեսցին»: Ազահ Կայնի նման անուղիղ մի բաժաներ. այլ արդար Աբէլի պէս պտուղդ հաճոյապէս նուիրէ Աստուծոյ:

Յյս է աւասիկ հացին ու բանին ուղիղ տնտեսութիւն, եւ

եւ կօրհնեմ զքեզ, որդեակ իմ, որ բոլոր կեանքիդ մէջ հացն առանց Աստուծոյ բանին չուտես. այլ հացն ու բան ի միասին խառնելով կեր, որպէս զի կեանքդ կատարեալ լինի, եւ դու թէ առ Աստուած եւ թէ առ մարդիկ պարտիքներդ կատարելով իբրեւ արդար ու հաւատարիմ տնտես ապրիս աշխարհիս վերայ: Յիշէ Աւետարանին առակը, քեզ յանձնուած քանքարը ջահեցուր. զի Տիրոջ առջեւ պատասխան ունիս տալ, եթէ անհոգութեան վարճամակին մէջ ծրարելով անշահ պահես զայն: Իսկ եթէ տոկոսով հանդերձ հատուցանես, Քրիստոս զքեզ կը գովէ. «Ազնի՛ւ ծառայ բարի եւ հաւատարիմ, որով ի սակաւուդ հաւատարիմ եղեր, ի վերայ բազմաց կացուցից զքեզ. մուտ յուրախութիւն Տեառն քո»:

— 0 —

Դ Ա Ս Ը.

ԻՆՔՆԱՇԽԱՏ ՅԱՌԱՋԻՄՈՒԹԻՒՆ

Ինքնաշխատութիւն՝ մարդոյն բնական պարտիք եւ արդար քրտինքն է, իր կեանք պահող ամենէն առաւել պտղաբեր յոյսն է: Անիրաւ է մարդ, թէ ուրիշի քրտանց ու ձեռաց հացին սպասէ. «Զվաստակս ձեռաց քոց կերիցես. երանի՛ է քեզ եւ բարի եղիցիս», կը խրատէ Դաւիթ:

ՍԻՐԵԼԻԻ Իմ, Սամուէլ, մարդոյն ընդհանուր աշխատութեան դասն ուսար, եւ նոյն աշխատութեան արդիւնքն ուղիղ տնտեսելու դասն ուսար. այժմ եկաւ կարգն որ ժողովուրդին ինքնաշխատութեան դասն սկսիմ քեզ. ուշի ուշով միտ դիր դու. վասն զի այս ամենակարեւոր դասն է, աշխարհիս այլ եւ այլ ժողովրդոց յառաջդիմութեան, եւ բարգաւաճման՝ միակ պայմանն ու ճանապարհն:

Քաջ ի միտ առ, որդեակ իմ, եւ ես թուեմ քեզ, թէ՛ ի՞նչ են ժողովրդոց ինքնաշխատութեան պարտիքները, զորս նա պէտք է իւր բոլոր կենաց մէջ աշխատելով, տքնելով կատարել ջանայ:

Աշխարհիս վերայ ոեւիցէ մի ազգ եւ ժողովուրդ, իւր կեանք պահող, տնտեսող ու բարւոքող քրտնաջան մշակն է, իւր արտաբարող մարդն է, իւր սերմ ցանող ու հնձող ինքնավարձ աշ-

խատաւոր է, իւր դրախտն ու դարաստանն տնկագործող պարտիզպանն է, իւր տուն շինող ճարտարագետն է: Իւր ընտանեկան կեանքին պէտքերն հոգացող հայր ու տնտեսն է, իւր հաց ու սեղան պատրաստող մատակարար ձեռքն է, իւր արուեստ հնարող հանձարին աղբիւրն է, իւր գործարանին մեքենաները դարձնող մղիչ շոգին է, իւր անձին մերկութիւնը պատսպարելու կտաւագործն է. իւր ամէն շահավառութեան վաճառական եւ խանութպանն է, իւր դպրոցներ շինող ու կարգադրող իւր ընկերական հանգանակութիւնն է, իւր մանուկներ գրկող դաստիարակն է, իւր ներկային մէջ գործող ձեռքն՝ եւ ապագային մէջ նախատեսող աչքն է. վերջապէս ժողովուրդին ինքնաշխատութիւն ամենայն ինչ է, այս աշխարհիս վերայ իւր առանձին յառաջդիմութեան համար:

Պէտք է խելամտի ու ճանշնայ ժողովուրդ թէ՛ իւր կեանքն արդիւնաւորողն՝ միմիայն իւր ինքնաշխատութեան ձեռքն է, եւ գիտե՞ս որշափ շահաբեր է: Մի ազգ եւ ժողովուրդ՝ եթէ իւր կեանք եւ բախտ ուրիշէ կ'է կնկալէ, շատ բնական եւ յայտնի է թէ՛ իբրեւ երազայոյս պահ մի գիշերուան ծանր քունին մէջ կը խայտայ եւ առաւօտ ոչ ինչ կը գտնէ:

Մշակ ժողովուրդին անժխտելի ու բնական պարտիքն է, որ իւր հացն ինքնին հոգայ, իւր արտն ինքն քաղէ. ապա թէ ոչ՝ արտն առանց քաղելու կը մնայ. կը կծղի ու կը թօթափին ցորենահատեր, եթէ նա դրացւոյն կամ բարեկամին սպասէ: Այս ճշմարտութիւն իմ կեանքիս մէջ փորձով ճանշցած եմ. դու որ դեռ անփորձ ես, ուշ դիր, ես մի հնոց առակով պատմեմ քեզ:

Արտուտ թռչունն՝ որ թերեւս արտ ուտելէն առեր է այս յարմար անունն, իւր բոյն հասկաւոր արտի մի մէջ դնելով՝ ձագեր հաներ է: Նախատես ձագամայրն միշտ կ'ապսպրէ իւր ձագերուն, որ միտ դնեն արտին տիրոջ, թէ ի՞նչ կը խօսի, երբ նա իւր տղուն հետ կուգայ տեսնել թէ՛ արտին հնձելու ժամանակն հասե՞ր է: Առաջին անգամ կը լսեն ձագեր եւ կը պատմեն իրենց մօրն, թէ հայրն իւր տղու կ'ասէր. Որդեակ, արտը հասնելու մօտ է. գնա խօսիր մեր դրացիներուն թող մեզի յօդն գան, արտն ի միասին քաղեմք: Արտուտն կը պատասխանէ, դեռ անհոգ կեցէք, քանի որ արտին տէր՝ դրացիներուն օգնութեան կ'ապասէ, այս արտը չի քաղուիր: Երկրորդ անգամ մտիկ տալով ձագերն՝ այս կը պատմեն թէ՛ զեղացին իւր տղուն կ'ա-

սէր. դրացիներ շեկան, գոնէ բարեկամներ հրաւիրէ: Խելացի արտուտն դարձեալ նոյն կը կրկնէ. հանգիստ եղէք, ձագերս, երբ գործը բարեկամներուն մնացեր է, յաւիտեան չի քաղուիր արտը:

Երրորդ անգամ կը պատմեն ձագերն, թէ՛ արտին տէրն՝ վա՛շ, վա՛շ անելով իւր տղուն կ'ասէր. որդեակ իմ առ դու քո մանգաղ եւ ես. մենք մեր արտը քաղենք. այլ եւս դրացեաց, բարեկամաց սպասելն ընդունայն է: Ուշադիր ձագերն երբ այս վերջին խօսք կը պատմեն իրենց մօր, մայրն կը պատասխանէ. այժմ ստոյգ կը հաւատամ, թէ՛ արտը պիտի քաղուի. պէտք է զձեզ տեղափոխեմ:

Այս կրթիչ առակի օրինակէն արդեօք պիտի հասկանայ ու խելաբերի՞ իւրաքանչիւր առանձին մարդ եւ ժողովուրդ, թէ՛ աշխարհիս դրացիներ եւ բարեկամներ եւս իրենց արտեր ունին քաղելու:

Եթէ այս այսպէս է, ինչպէս որ է ճշմարիտ. ուրեմն թող ժողովուրդ իւր յոյս միայն իւր ինքնաշխատութեան վերայ դնէ: Եթէ իւր կեանք պահելու համար հաց հարկաւոր է, թող առնէ մանգաղ եւ երթայ իւր արտը քաղէ: Եթէ շուր պէտք է իւր շորցած արտը ոռոգելու համար, թող խցուած աղբիւրներու ակերն բանայ, վտակներու լցուած առունները յորդէ: Եթէ հանդերձի եւ այլ զանազան պէտքերու համար կտաւ կարեւոր է, թող բամբակ ցանէ, կտաւ գործէ: Իսկ եթէ փափկութեան պերճանք սիրելով՝ կերպասի կը ցանկայ, թող շերամագործութեան արուեստին հետեւելով՝ յառաջ տանի զայն:

Եթէ նախանձելով Եւրոպական ազգաց գեղեցիկ օրինակին՝ գիւտեր եւ արուեստներ հանձարել կ'ուզէ, թող նախ դպրոց երթայ, գիտութիւն սորվի, ինքնաշխատութեան մէջ տքնի, ինչպէս նոքա:

Իսկ եթէ կ'ասէ. ես ի՞նչպէս ինքնաշարժ ինքնաշխատ լինիմ եւ յառաջ երթամ...

Դորա դարման եւ ճարն ի՞նչ է, գիտե՞ս. դպրոցն է. դրպրոց, եւ անյուսահատ ինքնաշխատութիւն. ուրիշ ոչինչ: Ես կը տեսնամ զքեզ այդ քո վիճակին նկարագիրը՝ շատ ճշգրիտ է: Բայց դու պէտք է անվկանդ մնաս ոգւոյդ մէջ. առանց երբէք լքանելոյ շարունակեա ինքնաշխատութիւնդ, գիտնալով, որ յառաջդիմութեան ուղին՝ ինքնանուէր շահատակութեամբ կը բացուի: Ես գիտեմ որ խոշեր ու խութեր կան քո ճամբոյն վերայ.

մի սպասեր որ ամբողջ փոխուին դոքա եւ դիւրանան քայլերդ: Մի՛ սպասեր դու, ինչպէս այն ապուշ ու բթամիտ ճամբորդն, որ գետափին մօտ կեցած կ'սպասէր մինչեւ անցնի գարուն, անցնի ամառն, աշուն գայ, ցամքի գետի ջուրը եւ ինքը անթաց ոտքով անցնի:

Ժողովուրդ, դու ինքնին գիտես, մեր աշխարհ՝ յորդ անձրեւներ եւ ձիւներ շատ ունի. մեր գետերու ջուրեր ով գիտէ երբ կը ցամքին. ուրեմն սրունքդ բաց, անվախ մտի՛ր ի գետն, մինչև պարանոցդ ջրաթաղ եղիր եւ անցիր ի միւս կողմն:

Իսկ եթէ կ'ուզես գետերու յորդ ջուրերէն, աշխարհիս ծովերէն անկասկած անցնիլ, քաջ ուսիր լողալու արուեստն, եւ ո՛ւր տեղ, այդ եւս դպրոցի լճին մէջ. թղթով, գրով, եւ ինքնաշխատ կրթութեամբ:

Թերեւս դու այնպէս կը կարծես, որ արեւմտեան ժողովուրդին յառաջդիմութեան քայլերուն դէմ ծովեր ու գետեր շեղան: Ո՛չ, դու կարգա այդ ժողովուրդի պատմութիւն եւ պիտի ապշիս ու զարմանաս, որ նա ջրոյ եւ ծովու հոսանքներէն անցաւ, մինչեւ ի գլուխ տարաւ յառաջդիմութեան եւ գիտութեան յաղթանակ: Դու մի՛ վճատիր երբ կը տեսնաս, որ ուղիներդ դժուարին առապարներ են. այդ ամէն ինքնաշխատութեան ոտքիդ առաջ կը հարթուին եւ կը դիւրանան. միայն թէ դու մի՛ վատասրտիր:

Չեղբերդ ծոցէդ հան, մի անգամ ինքնաշխատութեան սկսէ. ի դուր է, յուստեքէ օգնութիւն մի՛ սպասեր, միթէ փորձով չը տեսա՞ր թէ՛ աշխարհիս վերայ քեզ ոչ ոք օգնական կայ, ուստի ի բերան ա՛ն Դաւթին այն բան եւ աշերդ դէպ երկնից բարձրութիւն դարձնելով աղօթէ «Համբարձի զաշս իմ ի լերինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն». Ասա դու. «Օգնութիւն ինձ ի Տեառնէ եկեսցէ, որ արար գերկինս ի գերկիր»: Մի մոռնար, կարգա նաեւ Դաւթին միւս խրատ. «Մի յուսաջ յիշխանս որդիս մարդկան. զի ոչ գոյ փրկութիւն ի նոսա»: Եւ թէ. «Երանի ազգի որոյ Տէր Աստուած Յակովբայ օգնական է նմա եւ յոյս նորա ի Տէր Աստուած է»:

Ուրեմն յոյսերդ յԱստուած եւ ի քեզ ժողովէ, վհատեալ ժողովուրդ, եւ գո՛նէ գիտցիր այսուհետեւ թէ՛ դու ինքդ ես միայն քեզ օգնական:

Այն՛, քո ձեռքն է քեզ օգնական, երբ գործես, արուեստա-

հնար լինիս: Քո աշքն է քեզ օգնական, երբ նայելով շուրջդ՝ հեռատես լինիս, ներկայէդ քո ապագան շափես ու տեսնաս: Քո միտքն է քեզ օգնական, եթէ զայն լուսաւորես եւ թողուս տգիտութեան մտաւոր ու կամաւոր կուրութիւնը: Քո դպրոցներն են քեզ օգնական, եթէ մանուկներդ կրթես գիտութեամբ: Քո հայրենի հողն է քեզ օգնական, երբ դու զայն արհեստիւ մշակելով բեղմնաւորես: Քո բազմարօտ լեռներ եւ հովասուն հովիտներն են քեզ օգնական, եթէ խաշնադարման լինիս եւ յիշես դու այգետունկ որթերդ ի պարտիզի ծառերն են քեզ օգնական, եթէ քաջ մշակելով՝ գինւով ու պտղով լնուս վաճառանոց: Քո տընտեսական ճարտարամտութիւնն է քեզ օգնական, որ դաշտին մէջ հող սիրես, եւ քաղաքին մէջ արուեստ եւ վաճառականութիւն: Քո հայրենեաց միութեան սէրն է քեզ օգնական, եթէ իբրեւ մայր գիրկդ բանաս, պանդուխտ ու գաղթական որդիներդ անդրէն ժողովես եւ չը թողուս որ այլ եւս գրկէդ հեռանան: Քո հայրենի կրօն, Հաւատ ու Եկեղեցին են քեզ օգնական, թէ շնորհակա՞նս ի կրօն, չը լինիս հաւատաքորթի, այլ պինդ պահես հայրենի կրօնիդ սուրբ աւանդ, զոր արինով ու մահով քո նախնիք քեզ անկորուստ աւանդեցին: Վերջապէս քո ընկերսիրութեան եւ միայօդ հոգին է քեզ օգնական, եթէ զայն ուխտիւ պահես, եւ ի բաց մերժես երկրապառակութեան ոգին, որ աւերիչ քանդիչ է ազգին ու հայրենեաց:

Է՛, անձկալիդ իմ Սամուէլ, պահ մի զքեզ թողի, խօսքիս դէմը առ ժողովուրդն ուղղեցի եւ դու միտ գրիր. աշխատութեանս աւա՛ղ կը կարդամ. որչափ այսպիսի ոգետու յորդիներ, խօսքեր գրեր ու դրեր եմ հայ ժողովուրդին համար: Նա միշտ մտադիւր լսեց ու կարդաց, բայց դեռ կը տատամսի, վարանամիտ կը լինի. չը համոզուեցաւ թէ՛ իւր հաց, իւր կեանք ու բարեկեցութիւն, իւր փառք եւ յառաջդիմութիւն՝ միմիայն իւր ինքնաշխատ ձեռքով, ոտքով ու մտքով կը լինի. իւր ճակատին քրտանց վաստակով կը լինի, իւր առանձին խելքով ու խորհրդով կը լինի: Ընդունայն է օտարի ձեռքէն ու սեղանէն հաց սպասել: Ինքնաշխատութեան յաջող ժամանակն միշտ ներկայն է, ինքնաշխատ մշակ ներկային մէջ լիաբուռն կը ցանէ, որ նա ապագային մէջ առատապէս հնձէ:

Թո՛ղ սուր այժմէն ողբամ, որդեակ իմ, թէ Հայ ժողովուրդ սրտի մտօք այս դասեր չլսէ, ժամանակն աշխարհիս մեծ վար-

ժապետն է, դժպճի գաւազանով պիտի լսել տայ իրեն, եւ նա յայնժամ իբրեւ դպրոցի բթամիտ մանուկ պիտի նստի ու յայ, հեկեկալով ու կոծով սերտէ այս դասերը:

Իսկ դու, սրամիտ որդեակ իմ, աւանջդ բաց, առանց գաւազանի լսէ իմ դասերս. յիշէ որ զքեզ երբէք ոտնապիրկ զանով շխրատեցի: Յիշէ թէ ես իմ հայրական պարտքս լիովին կատարեցի. թէ հացով, թէ ուսմունքով միապէս ու հաւասար անկուրօտ կեանքդ զարգացուցի: Այսուհետեւ զքեզ ազատ կը թողում, որպէս զի դու ինքնին քո ինքնաշխատ ոտքով յառաջադիմես գէպի լաւագոյն ապագայն, որչափ մտքիդ կորով եւ յարատեւող ջանքդ քեզ ասպարէզ կուտան:

Դու մինչ մտնուկ էիր, իմ ծնողական պարտիքս էր որ ձեռքէդ բռնելով օգնէի տկար քայլափոխութեանդ: Այժմ շիւրքդ ու սրունքներդ զօրացան, ուժաւոր կտրիճ մի դարձար, այլ եւս ազատաբայլ կը թողում զքեզ: Ես բնաւ չկամիմ նմանիլ այն կարճամիտ հայրերուն, որք մինչեւ ցմահ խնամակալ լինել կ'ուզեն իրենց արբուն հասակ որդիքներուն. եւ այս յոռեղոյն դաստիարակութեամբ տիրապետ կը լինին, կը շլատեն ու կը ճնշեն նոցա գործունէութեան ոգին. եւ յետոյ կը դառնան գանգատ կը բառնան թէ՛ մեր գաւակներ անգործ անպիտան են:

Խորհելոյ եւ գործելոյ ինքնաշխատութեան ազատ իրաւունք կուտամ քեզ, բայց երբէք չեմ կամիր, որ դու այդ ազատութեան մէջ զեղծանիս, յանձնապաստան լինիս, անխորհուրդ վարուիս եւ բարձրութենէդ զահալիժիս ի վայր, այլ այժմէն խրատ կ'աւանդեմ քեզ, որ ինքնաշխատ գործերուդ մէջ յարգես ու պատուես ծերերուն խոհական խրատ եւ խորհուրդ, վասն զի նոքա կեանքի փորձառութեան դասերը քաջ սովորած են. մինչդեռ դու անփորձ եւ խակ ես, միայն խօսքով ու գրով գիտես:

Դեւա՛, զօրացիր, որդեակ իմ, գիւղական կենաց ինքնաշխատ արդար մշակութեանդ մէջ ձեռքովդ ցանէ, ձեռքովդ հնձէ, հացդ ու սեղանդ ձեռքովդ պատրաստէ. նստիր, քրտանցդ իրաւունքովդ կեր քո ձեռաց վաստակ. այս թող լինի միշտ քո բարեվայել կեանք. քանի որ կենդանի եմ, տեսնամ քո աշխատութեան յառաջդիմութիւնն, եւ հրճուի հոգիս: Ես մրցանակ կուտամ քեզ միայն հայրական օրհնութիւնս եւ աշխարհէն ոչինչ բան մի՛ սպասեր. ծանիր, որ քո ճշմարիտ մրցանակն՝ ինքնաշխատութեանդ արդեանց, քո ձեռահիւս պսակն է, եւ այն բաւ է քեզ:

Դ Ա Ս Թ.

ՀԱՆՃԱՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Ինքնաշխատութիւն, հանճար եւ ընկերական զօրութիւն. այս երեք հօգօ միացեալ դաշնակիցներ աշխարհիս կեանքը յեղաշրջելով յառաջդիմութեան հրաշքներ գործեցին, եւ նոյն իսկ մարդն ինքնին կապշի կը զարմանայ թէ ինքն է գործող արդեօք:

ՆԱՆՈՐԴ ինքնաշխատութեան դասով ուսար, որդեակ իմ, թէ աշխարհիս վերայ ժրագործ մարդոյն ձեռք իւր ինքնաշխատ զօրութեամբ կարող է յառաջդիմել առանձին մարդկային ընկերութեան մէջ: Իսկ այս դասին մէջ պիտի ուսանիս թէ ի՞նչ է զօրութիւն ընկերական միութեան, որոյ առաջ աշխարհիս դժուարութիւններ կը դիւրանան. եւ ինչ որ մի մարդոյն ձեռք կաշող չէ գործել, ընկերական հոգին միութեամբ կը մեծագործէ: Վասն զի մարդոյն ինքնաջան զօրութիւն՝ եթէ ընկերական միութեան ուժին հետ շմիանայ, եթէ առանց հաղորդող տարածութեան՝ իւր զօրութեան արգասիք միայն իւր մէջն ամփոփելով պահէ, յայնժամ այդ առանձնական զօրութեան սերմ ոչ կ'աճի, ոչ բեղմնաւորելով կը բազմապատկի. այլ կը մնայ նոյնչափ, որչափ մի անհատ մարդ իւր ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերեր է:

Սորա համար մի պարզ ու համոզիչ օրինակ տամ քեզ: Եթէ շոգոյն մեծ զօրութիւն գտնող հեղինակն՝ այդ աշխարհաշէն գիւտ իւր մտքին եւ տան մէջ թագուցանէր ու շհանէր զայն ընկերութեան հրապարակն, ի՞նչ արդիւնք կ'ընծայէր աշխարհին, ոչինչ: Ինքնաշխատ հեղինակն իւր հանճարած գիւտին հետ կը մեռնէր, եւ շոգին իւր մաշած ուղեղին հետ կը ցնդէր գերեզմանին մէջ. եւ այսպէս հանճարն եւ գիւտ ի միասին կը կորսուէր:

Այս մի օրինակ քեզ բաւական է. դու ինքնին իմաստասիրէ եւ կ'իմանաս, թէ մարդոյն ինքնաջան զօրութեան հետ՝ պէտք է միանայ ընկերական միութեան զօրութիւն. ապա թէ ոչ՝ հանճարին սերմն ապարդիւն կը մնայ, կամ շատ շատ՝ իւր սերմնագիւտ մշակին միայն առօրեայ հաց կը հայթայթէ:

Մի մարդ, մի զօրութիւն, մի հանճար թող որչափ կ'ուզէ ինքնաշխատ լինի, մեր ընկերական աշխարհ չի շիներ: Դու տեսե՞ր ես, որ մի մարդ՝ մի քաղաք կամ գիւղ շինէ. կամ մի թա-

գաւոր ինքն առանձին մի տէրութիւն կազմէ առանց ժողովուրդին:

Եւ, որդեակ իմ, երթանք քեզ հետ ի պարտէզ, ես ցոյց տամ քեզ բնական օրինակները: Տես դու այդ ձեռատունկ ծառեր, երկիրը փորէ, արմատներ դիտէ. դէպի ի վեր նայիր դէպ յարեւ բարձրացած աճեցուն ճիւղերը դիտէ. կա՞յ մի ծառ, որ մի արմատով եւ մի ճիւղով աճի ու պտղաբերէ: Երթանք ի դաշտ, որ քեզ աւելի շատ բնական է, եւ դու տեսեր ես ու գիտես. թէ մի մշակ մի եզով կամ մի լծով կարո՞ղ է գութան լծել եւ գետին վարել, մանաւանդ երբ կորդացած լինի, կամ սերմնացան, որ մի հատիկ ցորենով մի ամբողջ արտ ցանէ:

Շատ ճշմարիտ է հիներուն առածը, թէ մի ծաղիկ դարուն չի բերեր. մի մեղու մեղր չի շիներ. եւ ոչ իսկ պուտ մի ջուր՝ ջրաղացի ծանր քարը կը դարձնէ. մի կաթիլ անձրեւ՝ մի աղբիւր եւ մի վտակ գետեր շին կազմեր:

Այդ ամենուն պատճառ մի՛ հետազօտեր, ինքնին յայտնի է. երբ փոքրիկ զօրութիւն մի՛ մարդոյ մէջ կը մնայ առանձին առանց ընկերական մեծ զօրութեան, թէ հանճարով եւ թէ բազկով հուժկու մարդն ապիկար կը դառնայ. նա մի խելքով եւ ուժով ոչինչ կարէ գործել աշխարհիս վերայ. խեղճ ինքնաշխատ մարդ կը վարանի ինքնին. կը շիջանի նաեւ հանճարին լոյս առանց իւր շուրջը լուսաւորելու:

Այո՛, հանճարին զօրութիւն՝ գաղափարի աղբիւրն է. որ կը բղխի մարդոյն մտաւորական ակնէն. եթէ ջրոց վտակներու պէս վազելով չը ծաւալի ընկերութեան հրապարակը, կամ նախանձոտ հանճարը ջանայ իւր ջրով միայն իւր պարտէզ ջրել, եւ շիմանայ թէ հանճարին փոքրիկ աղբիւր քանի վազէ ու տարածի՝ գետի պէս կ'առատանայ. թէ թումբ կանգնես իւր դիմաց եւ արգիլես՝ անդէն իւր տեղը կը ցամաքի եւ կը չբանայ:

Աշխարհիս բոլոր գիւտերու ինքնաշխատ գրիչ հեղինակներն իրենց նորանոր գիւտեր միշտ փոխ տուին ընկերութեան. եւ տես դու թէ ի՞նչ գործեց ընկերական զօրութիւն: Հանճարներէն մի փոքրիկ աղբերակ կամ լուսոյ նշոյլ մի առնելով՝ այնչափ ծաւալեց եւ ընդարձակեց, մինչեւ բովանդակ աշխարհ ողողեց ջրով ու լուսով, եւ այսպէս առաւել եւս պայծառ պսակեց հանճարին արդիւնքը եւ փառաւորեց զայն:

Եթէ հանճարին սերման գիւտը նմանցնեմք մանանխի հա-

տիկին, որչա՞փ կը յարմարի Աւետարանի այն առակին, զոր Քրիստոս օրինակ բերաւ, այսպէս ասելով. Մանանխի հատիկն ամէն սերմերէն փոքրագոյն է, եւ երբ ցանես զայն՝ կը բուսնի. եւ աճելով մեծ ծառ կը դառնայ, մինչեւ կուգան թռչուններ եւ նորա ոստերուն վերայ կը հանգչին:

Այսպէս նաեւ եթէ հանճարին հատիկն առանձին մնայ իւր ինքնաշխատ մշակին պարտէզը՝ ոչինչ առաւելութիւն չունի: Բայց երբ ընկերութեան դարաստանին մէջ ցանուի, անդէն վաղվադակի կը բուսնի եւ աճելով ահագին մեծ ծառ մի կը դառնայ. իւր ճիւղեր բոլոր աշխարհի վերայ կը սփռէ, եւ իւր անհուն առատ պտուղները կը վայելէ մարդկային ազգ:

Խօսիմ ու պատմեմ քեզ, որդեակ, թէ հանճարին փոքրիկ զօրութիւն՝ ընկերական ամենամեծ զօրութեան հետ միանալով՝ ինչ գործեց եւ ի՞նչ արդիւնք արտադրեց արեւմտեան աշխարհին մէջ, որք արեւելեան անգէտ ժողովրդոց համար կը թուին թէ այդ գործերը գերմարդկային հրաշքներ են: Ընկերական միացեալ զօրութիւնը՝ շոգւոյն եւ մեքենային ոյժը՝ իւր զօրութեան հետ միացնելով՝ ծովն ու ցամաք հնազանդեցուց իւր ոտքին առաջ:

Դու կարե՞ս թուել թէ այսօր որչափ անթիւ անհամար շոգեհաւեր կան ու կը շրջին աշխարհիս ծովերուն վրայ: Մովամայր Ովկիանոսին տարածութիւն, զոր երբեմն մարդիկ անծիր եւ անսահման կը կարծէին, շոգին ու մեքենայն զայն մի քանի աւուր մէջ կը շափեն: Խեղճ Կօլումբոս այն ինչ տարիներով կը գեզերէր նոր աշխարհ գտնելու համար, այսօր Լօնդոնէն մինչեւ յԱմերիկա տասն աւուր մէջ կը շափեն: Մովու մեծ կէտ վիթխարի Լեւիաթան զարմացաւ, երբ տեսաւ որ քան զինքն մեծագոյն հազարաւոր փայտակերտ, մարդաշէն Լեւիաթաններ ծովու թագաւորութեան տիրելով՝ ազատաբար կը լողան. իւր գլուխ եւ տուտ քաշեց ու սոսկալով մտաւ ծովու խորութեան մէջ ծածկեցաւ:

Յովբ կ'ասէ թէ այդ մեծ ծովային վիշապը՝ մեծագործ Արարիչ հրեշտակներու համար ստեղծեց, որ զբօսնուն եւ խաղան նորա հետ: Թող այժմ այդ զբօսասէր հրեշտակներ մարդոց հնարած Լեւիաթաններուն հետ խաղան, ու ճանչնան թէ աշխարհիս արդիւնքեր քան զիրենք աւելի իմաստուն եւ հնարազէտ են. որպէս վկայեց Յիսուս:

Գիտե՛ս եւ չկարծես դու թէ շոգենաւուց գիւտը միայն մարդկային շահավաճառութեան շահաբեր եղաւ, այլ եւ դորա հետ ապահովեց նաեւ մարդոյն ծովագնացութեան կեանքը. այն ինչ աստի գրեթէ մինչեւ վաթսուն տարի առաջ նաւապետ, նաւաստին, ուղեւոր առհասարակ ծովալեկոծ ասնղ փոթորիկներու պատահելով՝ շատ անգամ կուր կը լինէին ծովուն ու ձկներուն, խորանդունդին մէջ ջրաթաղ լինելով, անհող եւ անգերեզման:

Մարդ իւր հանճարով եւ ընկերական զօրութեամբ ծովու հուանուտ կոհակներու վերայ յաղթանակեց, դարձաւ դէպի ցամաք. ասաց թէ կարո՞ղ եմ արդեօք սարն ու ձոր հարթել հաւասարել այնպէս, ինչպէս ծովուն մակերեւոյթ:

Այո՛, մարդն Աստուած չէր, բայց՝ ասաց եւ եղեւ: Իւր հանճարով եւ ընկերական ուժով այդ ամէն գործեց, հողին վերայ երկաթէ ուղիները յարդարեց, հնարիչ ճարտարագէտի մի ձեռք շոգեկառք շինեց. ընկերութեան զօրաւոր ձեռք հաղարաւոր կառախումբեր նորա ետեւն կապեց ու շարեց: Մարդիկ այն օրէն գիտես թէ թռչնոց թեւ առին. աշխարհէ յաշխարհ, քաղաքէ քաղաք թռչելով՝ անդադար կ'երթան կուգան:

Թէ կարծես ի համար բեր եւ հաշուէ, այդ երկու միացեալ զօրութիւնք, շոգին ու մեքենան, ի՞նչ մեծ արդիւնք ընծայեցին աշխարհի: Եթէ այսօր Ասիացին, Եւրոպացին, Ամերիկացին, Ճաբոնացին եւ Հնդկացին զիրար կարող են տեսնել ու ճանչնալ. այդ շնորհիւ հանճարին եւ ընկերական զօրութեանն է, որ մին շոգենաւ եւ շոգեկառք հնարեց, եւ միւսն իբրեւ զօրավիգ՝ ձեռն տալով ի գործ դրաւ: Եւ այսպէս աշխարհ առ աշխարհ, ժողովուրդ առ ժողովուրդ իբրեւ մի քաղաքացի եւ դրացի կապեց:

Ո՛վ գիտէ, թերեւս թերեւս ապագայ աշխարհին մէջ մեր բնակավայր հողագունդն ամբողջ այնպէս լինի, ինչպէս մի քաղաք, զանազան ազգեր եւ լեզուներ միանան, մի ազգ, մի ժողովուրդ կազմեն. աշխարհս դէպի իւր նախնական վիճակ դառնայ եւ երթայ հասնի միազգութեան նախադար. երբ մարդիկ մի երկիր, մի լեզու ունէին, ինչպէս կը պատմէ Մովսէս. «Եւ էր երկիր մի եւ լեզու մի»:

Թողունք հաղորդակցութեան դիւրութիւնը. թողունք շահավաճառութեան ամենամեծ արդիւնք, յորում աշխարհիս ազգեր ու ժողովուրդներ կ'զբաղին ու կը պարապին մեր անյագ կեանքին անհուն պէտքերը հոգալու համար. թողունք այն ամէն նիւ-

թական շահաբերութեան արգասիք, զորս մարդոյն ցանկութիւն իւր ճարտարութեան արուեստով հնարեց. խորհինք, յառաջ բերենք ու հաշուենք բարոյական մեծ շահն:

Վասն զի թէ շոգենաւն եւ թէ շոգեկառքը, այս երկու արագընթաց զօրութիւններ եթէ թեւ չի տային մարդոց ընկերային հաղորդակցութեան, հեռաւոր աշխարհաց, վայրենի եւ կիսավայրենի ժողովուրդներ կը մնային այնպէս իրենց հնութեանց մէջ, որոց վերայ տիրեր էր տգիտութիւն, թշուառութիւն եւ խաւար կեանք: Այն օրէն երբ շոգին լոյս տարաւ նոցա, այն օրէն սկսեցին լուսաւորիլ եւ տակաւ տակաւ մօտենալ քաղաքակիրթ աշխարհին:

Քաղաքակրթութիւն ուր որ ծնաւ, իւր անձուկ հորիզոնին եւ խանձարուրին մէջ կը մնար. նա չէր կարող իւր լոյսը մինչեւ հեռաւոր եւ անծանօթ տեղեր տարածել, լոյս տալ ու քաղաքակրթել բարբարոս ազգերը:

Հանճարին եւ ընկերական ուժին զօրութիւն միայն այդ հրքաշքներ չի գործեց, այլ եւս շատ եւ անհամար արուեստական հրաշքներ յառաջ տարաւ, եւ այնչափ, զոր ես չկարեմ թուել: Արուեստից ծնունդներ այնքան բազմապատիկ են, որոց վերայ մարդոց միտք կը հիանայ, կ'ապշի ու չի հաւատար թէ ինքնաշխատ մարդոյն հանճարն է ծներ զանոնք:

Եւրոպիոյ բիւրատեսակ արուեստից այն հսկայ մեծագործ շէնքեր, որք գիտես թէ մէն մի մեծագործ քաղաքներ եւ պալատներ են. այն անդուլ անդադար շոգեշարժ ահագին մեքենայից ահագին զօրութիւն, որոց միոյն ուժը՝ հազար ասեմ, երկու հազար ասեմ, մարդոց կամ ձիոց ուժին հաւասար է: Հասպայն բիւրաւոր միլիոնաւոր գործաւորաց աշխատութիւնը, որ շոգիին զօրութեան հետ միանալով՝ անբաւ եւ անչափ արդիւնք կ'արտադրեն եւ բովանձակ աշխարհիս մարդոց կեանքին համար պէտքերը կը պատրաստեն. որոց շափն ու քանակութիւն անհնարին է կշռել ու չափել:

Ցանկացայ ես, այլ բախտն ինձ չյաջողեց, որդեակ իմ, երանի՛ թէ քեզ մի նուագ յաջողէր երթայիր Եւրոպիոյ այն հրաշից աշխարհը, կենդանի աչօք տեսնայիր, զարմանայիր թէ ի՞նչպէս մարդոյն հանճար եւ ընկերական զօրութիւն ձեռն ի ձեռն տալով՝ գիտութեամբ, ճարտարութեամբ, արուեստով մարդկային հին կեանքն, որ երբեմն ունայն եւ դատարկ էր, զայն լցու-

ցեր են եւ լիացուցեր մինչեւ ցբերան. եւ աւելորդն յորդեալք գետերու եւ հեղեղի նման՝ աշխարհիս շորս կողմ կը վազէ ու կը տարածի այդ անհուն շահավաճառութեան հոսանք:

Քաջ խելամտեցա՞ր, որդեակ իմ, որ ինքնաշխատ հանճարն ընկերական միութեան հսկայաքայլ ոտքով արագապէս յառաջադիմեց աշխարհիս վերայ: Ճարտարագէտին հանճարն՝ իւր մի ոտքով միշտ կաղ կը մնար եւ կարող չէր նա գէթ, դանդաղ կրիային շափ ծանրաքայլ երթալ, եթէ ընկերական ուժն օժանդակելով յառաջ չը վարէր զայն:

Քա՛ւ թէ, այսպէս դատելով՝ ես կ'ուրանամ հանճարին իրաւունքը, եւ դու այնպէս չը կարծես, հանճարասէր որդեակ իմ, այլ եւ կը խոստովանիմք, որ մեծ մրցանակն ու փառք հանճարին կը վայելէ: Վասն զի յառաջդիմութեան առաջին տարերք, առաջին հիմնաքարեր հանճարներ կը համարուին. իսկ շէնքն ընկերութիւն կ'աւարտէ. եւ մերթ եւս մի հանճարին պակասն՝ մի ուրիշը կը լրացնէ: Ինչ որ հանճարը մի տաղանդ կուտայ, եւ ընկերութիւն զայն ի գործ կը դնէ եւ անհատնում շահերով կը բազմապատկէ:

Բիւր օրհնութեան եւ յիշատակաց արժանի Գուտթէմբէրգ՝ տքնելով տքնելով վերջապէս հանճարեց տպագրութեան գիւտն, որ առաջին անգամ շատ փոքր ու անկատար էր, եկան վերջին հանճարներ եւ կատարելագործեցին զայն: Ելան նաեւ ընկերութիւնք, որ հսկայաշէն տպագրական տուններ հաստատեցին, մեծամեծ շոգեշարժ մեքենաներ դրին նոցա մէջ, եւ այնչափ յառաջ տարան ու զարգացուցին տպագրական արուեստը, որոյ նիւթական ու բարոյական շահաբերութիւնը՝ թէ ասեմ Ովկիանոսին շափ ծովացաւ աշխարհիս վերայ, հաւատա՛ դու:

Այն երկաթէ հրաշալի Մամուլը թէ ոսկով թէ լուսով միանգամայն փայլեցուց աշխարհ: Թէ չը լինէր լուսասփիւռ մամուլը, ի՞նչ կը լինէր այնչափ գրագէտ հեղինակաց հանճարին երկասիրութիւնք, ոչինչ. այնպէս անլոյս անհոգի կը մնար ու կը մեռնէր ինչպէս վիժած մանուկ մի իւր մօր արգանդին մէջ: Այո՛, եթէ մամուլ իւր գրերով, իւր թեւերով հանճարին ստեղծած գաղափարին լոյս շտարածէր իմացական աշխարհին հորիզոնին վերայ, այլ եւս լոյսն ու գաղափար ոչ կենդանի կը մնար, ոչ կ'արդիւնաւորէր մարդկային լուսաւորութեան համար, հապա մի

ափ մոխիր կը դառնար հանճարը, մարդոյն հետ կը մեռնէր եւ կը լցուէր գերեզմանի սափորին մէջ:

Այնպէս շեղա՞ն մեր նախնեաց հանճարէն ծնած անգիւտ ձեռագիրներ եւ հնութեան յիշատակարաններ: Ո՛հ, կամ բարբարոսաց ձեռքով հրոյ ճարակ եղան, կամ իբրեւ վարձք եւ բարեպաշտութիւն, անգէտ մարդոց ձեռքով իբրեւ մեռած դիակներ հողին մէջ թաղուեցան: Մեծ գովութեան եւ ազգի երախտագիտութեան արժանի են Մխիթարեան ուխտին գրավաստակ Հարք, որք ինքնաշխատ ջանքով աստի եւ անտի մեր հին գրական մնացորդ նշխարներ ժողովելով ի լոյս ընծայեցին: Փոտած ու փոշոտած ձեռագիրներ, որք իբրեւ ճրագ գրուանի տակ դրուած վանքերու մութ խորշերուն մէջ ծածկուած մնացեր էին, անլոյս եւ ապարդիւն, տպագրութեան լուսով ելան կենդանի ժողովուրդին մէջ մտան, եւ այսուհետեւ անմահ են:

Եթէ մի Գուտթէմբէրգ եւս քսան դար, երեսուն դար յառաջ Մասիսին տակ ծնէր, մեր աշխարհին վէպեր, մեր քաջ դիւցազանց գործեր, թէ գրական եւ թէ մեր հին հարց կենդանի աւանդութիւնք, եւ ինչ որ մեր հայրենեաց անուն եւ փառքը կը պատկրճատ, բեւեռագիր արձանագրութեանց շէինք դիմեր, որոց ամենադժուարին վերծանութեան համար աշխարհիս հնագիտաց ուղեղներ կը տանջուին:

Ուրեմն խոստովանիմք, որդեակ, թէ մի հանճար՝ իւր կապարեայ գրերով եւ տպագրութեան մամուլով գրական մշակներու վաստակն անմահացուց, եւ սորա փոխարէն գրական հանճարներն եւս գժուտթէմբէրգն անմահացուցին: Եւ այս իսկ զարմանալի է. զի հանճարներու հոգիներն՝ իրարու անմահութիւն կը ներշնչեն, եւ միմեմբ՝ միմեմբ գործն ու յիշատակ կը փառաւորէ:

Մենք եւս պարտական ենք միշտ յիշել ու փառաւորել հանճարներուն յիշատակ, վասն զի նոքա եւս իրենց Տօնացոյցն ունին, եւ զիրենք կը տօնախմբէ քաղաքակիրթ աշխարհ: Եւ միթէ արժանի չե՞ն նոքա, որք իրենց ինքնաշխատ կեանք գիւտերով արդիւնաւորեցին, եւ ոմանք եւս հացակարօտ անձնագոհ մեռան: Այո՛, այդ հանճարոյ նահատակներ մարդ էին ու մեռան. բայց իրենց պտղաբեր կեանքին անմահ եւ անսպառ արդիւնքն այսօր բովանդակ աշխարհ կը վայելէ:

Քրիստոս՝ Աւետարանի քարոզութեան ինչնաշխատ մշակներ օրհնեց եւ ասաց. «Զի դուք երթայցէք եւ պտղաբեր լինիջիք եւ պտուղն ձեր կայցէ»: Այո՛, խաչէն մինչեւ ցայսօր հազար ութն հարիւր այսչափ տարի է, այդ խաչակիր մշակներու պտուղն երթալով կ'աճի ու կը մնայ:

Միթէ կը մեղանշե՞մ կամ շափազանց կը համարիս դու, եթէ ես զհանճարներ՝ քաղաքակրթութեան առաքեալ կոչեմ: Վասըն զի եթէ հանճարներն՝ քաղաքակրթութեան սնուցիչ եւ դայեակ չը լինէին, քաղաքակրթութիւն իւր խանձարուրին մէջ կը մնար իբրև մանուկ առանց աճման:

Այլ ինչպէս գրեցի ի վեր, հանճարներն եւս մանուկ կը մնային, եթէ նոցա օժանդակ չը հասնէր ընկերական քաջալերիչ ոգին եւ զօրութիւն: Ի՞նչ պիտի անէր ինքնին այն կորովի եւ նկատող աչքն, որ փոքրիկ կաթսայի մի վերայ, եռացող ջուրին վերմղիչ բուռն շոգիէն շարժող ու վարող մի ահաւոր զօրութիւն գտաւ: Միթէ կարո՞ղ էր նորա շքաւոր ձեռն վիթխարի մեքենաներ ձուլել կամ ահագին շոգեկաթսաներ կազմել: Ի՞նչ պիտի անէր այն թագուն ելեկտրիք զօրութեան գտիչ, որով անբարբառ երկաթէ թելին խօսիլ տուաւ: Միթէ նորա ձեռն բաւակա՞ն էր, որ աստի մինչեւ ի Հնդկաստան, մինչեւ յԱմերիկա երկաթէ թել ձգէր: Մեր լեռնցի ճարպիկ քիւրտեր այնպէս կը հաւատան թէ այդ երկաթէ թելերուն մէջ սատանայ կայ, բայց սատանան իրենք են, գիտե՞ս դու. վասն զի իրենց գողութեան լուր հաղորդելով շի յայտնէ կառավարութեան:

Այսպէս ահա, ցանկալիդ իմ Սամուէլ, հանճարն եւ ընկերական զօրութիւն դաշնադիր եղան, մին՝ միայն սերմ տուաւ, եւ միւսն զայն ցանեց եւ ժրագործ ձեռքով ու մեծ տնտեսական գիտութեամբ մշակեց. ամենալի բարութեամբ լցաւ, լիացաւ, բարգաւաճեցաւ արեւմտեան աշխարհ: Այսօր իւր որդիքներ ամենառատ սեղանի վերայ նստած՝ կշտապինդ կը վայելեն հանճարին եւ ընկերական ձեռաց պատրաստած բարիքներ:

Դ Ա Ս Ժ.

ԵՐԶԱՆԻԿ ԵՒ ԱՊԵՐԶԱՆԻԿ ԿԵԱՆՔ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

—0—

Երջանկութեան ծաղիկներ եւ ապերջանկութեան փուշեր մարդկութեան դարաստանին խառնաբոյսերն են, որ կը բերեն զբարին եւ զչար:

Իսկ եթէ ի՞նչ է ապա բարոյն եւ չարին աղբիւր եւ արմատ— Մարդոց սիրտն է, զոր տեսաւ Յիսուս եւ ասաց:

«Մարդ բարի՛ ի բարի գանձոց սրտի իւրոյ բոլոր զբարի, եւ մարդ չար՛ ի չարէն բոլոր զչար»:

ՍԻՐԵԼԻԴ իմ Սամուէլ, աշխարհիս երջանկութեան եւ ապերջանկութեան դասը պիտի խօսիմ քեզ, խելամտութեամբ ուշ դիր, դու որ ծաղկատի հասակիդ մէջ մտադիր ես աշխարհիս երջանկութեան ծաղիկները միայն քաղել եւ ապերջանկութեան փուշերէն ի բաց հեռանալ:

Խօսինք. ի՞նչ են երջանկութեան ծաղիկներ եւ ի՞նչ են ապերջանկութեան փուշեր, որք խառնաբոյս կ'աճին մարդկութեան ագարակին մէջ. դոքա դաշտի խոտերու նման ինքնաբոյս են, թէ մարդոյն ձեռք չը մշակէ զանոնք:

Եթէ ողջամիտ տեսութեամբ դատենք, պիտի տեսնամք որ այդ ծաղիկներու եւ փուշերու մշակը՝ մարդն է, իւրաքանչիւր անձն է, ընտանիքն է, ժողովուրդն է, ազգն է, աշխարհն է, աշխարհիւն է. որք առհասարակ կ'աշխատին աշխարհիս ագարակին մէջ, կամ ծաղիկներ կը մշակեն եւ կամ փուշեր. այդ երկու բոյսերուն սերմերն՝ իրենց ազատ կամքն ու սիրտն է:

Արդ եթէ մարդոյն ձեռքն է՝ երջանկութեան եւ ապերջանկութեան թէ ծաղիկներու եւ թէ փուշերու մշակն, ուրեմն քանի որ մարդիկ կան աշխարհիս վերայ, մարդկութեան դարաստանին մէջ երջանկութեան եւ թշուառութեան ծաղիկներ եւ փուշեր յափտենական անհրաժեշտ օրէնքով պիտի մշակուին: Եթէ միայն խել ուզենք փուշերը, ոչինչ օգուտ չունի. դարձեալ անդրէն կը բուսնին. վասն զի նոցա բուն արմատն մարդն է. հարկ է որ զմարդն խլենք աշխարհէս: Թէպէտ կան մարդիկ, որ դժնիկն ու

ծաղիկ ի միասին խլել կ'ուզեն, առանց խնայելու կանաչին եւ չորին, վարդին եւ փուշին:

Եթէ կարենանք եւս միայն փուշեր խլել եւ ծաղիկներ թողուլ, այսինքն թշուառութիւն բառնալ եւ երջանկութեան ծաղիկներն այլ եւս կը մնա՞ն. կամ երջանկ կարծուած մարդ իւր երջանկութիւն կը զգա՞յ առանց թշուառին վիճակը տեսնելու: Վերցուր աղքատ Ղազարոս մեծատան դրան առջեւէն. եւ ահա այլ եւս նա իւր երջանկութիւն չը զգար եւ առ ոչինչ կը համարի իւր այնչափ հաճոյք եւ փափկասուն կեանք: Վերցուր նաեւ մեծատունն եւ իւր շքեղ ապարանք Ղազարոսի աչքի դիմացէն, ծածկէ նորա բեհեզն ու ծիրանին մեծահաց սեղան եւ ծառաները. եւ ահա նա չը զգար այլ եւս իւր թշուառութիւն. նա ինքնին մեծատուն կը լինի, ուրախ եւ գոհ կեանք կը վարէ բարեկամներու հետ:

Այո՛ կը լսենք ու կը հաւատանք, թէ մարդասէր քաղաքակրթութիւն անտէրունջ անկեալ Ղազարոսներ ժողվեց աշխարհիս հրապարակէն. հիւանդանոց, դարմանոց եւ պատօպարան պատրաստեց նոցա համար, կոյրեր, համբեր եւ խուլերն անգամ գործունէութեան մէջ դրաւ. մինչդեռ մեր աշխարհի խեղանդամներ անդարման, անպատսպար թողուած են փողոցներու մէջ: Մարդկութեան այդ անարգուած պատկերներ գետնասող, գետնաշարչար լինելով՝ կողկողագին ձայնով կը պաղատին, անցաւորաց կարեկցութիւն կը հայցեն: Եւ դու երբ Վոսփորի ծովակամարջէն անց ու դարձ կ'անես, կը տե՞սնաս այդ թշուառութեան ապօքոյժ օրինակներ բուն մայրաքաղաքիս մէջ, որ Եւրոպիոյ քաղաքակրթ աշխարհին խիստ մերձաւոր դրացին է:

Բայց միթէ թշուառութեան երեւոյթ պատկերներ նոքա՞ են միայն, որ խեղանդամ են, կոյր ու համբ են, մի լումայի եւ հացի կարօտ են, անտուն անյարկ են, մերկ ու մուրացիկ կը շրջին փողոցներու մէջ: Ոչ, դոքա թշուառութեան փոքրիկ երեւոյթներ են. զորս մարդոյն աչք սովորած է տեսնալ եւ այնպէս կարծել թէ դոքա միայն թշուառ են:

Թշուառութիւն աշխարհիս վերայ համատարած է. եւ մեր ներքին ու արտաքին կեանքին մէջ ծաւալելով տիրեր է, տեղ մի առաւել եւ տեղ մի նուազ, նորա պատկերին երեւոյթներ շատ քաղմադիմի են. տե՛ս, որդեակ իմ, եւ ես նոցա պատկերներ հանեմ քո առաջ:

Թշուառ շե՞ն նոքա, որ աչք ունին, լոյս շեն տեսնար. կամաւոր կոյր են տգիտութեան մէջ: Թշուառ շե՞ն նոքա, որ լեզու ունին, ականջ ունին. այլ ոչ խօսիլ կարող են եւ ոչ լսել կը կամին: Թշուառ շե՞ն այն մարդիկ, որ ոտք ունին, քալելու ճանապարհ չունին. ձեռք ունին, գործել չկարեն. սիրտ, հոգի ունին, թմրած ու լքած են: Առաւել թշուառ շե՞ն այն ժողովուրդներ, որ ընտանիք ունին, պանդխտութեան մէջ շարաշար կը մաշին. որ վերջապէս կեանք ունին, կը շնչեն եւ կը շրջին երկրիս վերայ. այլ կիսակենդան են. բանաւոր կեանքի եւ ճշմարիտ կենդանութեան պատկեր չունին:

Կան տակաւին ընդհանուր թշուառութեան այլ եւս շատ մերկատեսիլ ողորմելի պատկերներ, զորս կը թողում եւ քո աչքին առաջ շեմ հաներ, որպէս զի մատաղ ոգիդ այժմէն չը վշտակրի եւ դու յուսահատ լինիս, տեսնելով՝ թէ մեր կեանքի թշուառութեան փուշեր որչա՞փ բազմապատիկ են, որոց մէջ շրջապատուած դժբախտ մարդ միշտ խայթոցահար լինելով՝ ամենայն վշտաբերութեամբ կը վարէ իւր կեանքը:

Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւն գիտութեամբ, կրթութեամբ, հին աշխարհի բարբարոս կեանքը յեղաշրջեց, եւ կը ջանայ մարդկային թշուառութեան փուշերը բոլորովին քաղել, արմատախիլ ընել, եւ մարդկութեան կեանքն՝ երջանկութեան ծաղիկներով զարդարել:

Այլ ի՞նչ օգուտ երբ կը տեսնայ, որ անդէն կեանքին մէջ թշուառութեան նոր երեւոյթներ այլ եւ այլ կերպարանքով երեւան կուգան. եւ այդ նոր աշխարհի մարդիկ ծաղիկներու հետ փուշերն եւս կը մշակեն: Պարծեցող քաղաքակրթութիւնն իսկ կը զարմանայ, թէ ուստի՞ արդեօք կը ծնանին թշուառութեան նորաբոյս փուշերը. կամ մեր ընկերական երջանկութեան արտին մէջ, բարի սերմերուն հետ ո՞վ կը խառնէ ու կը ցանէ դառնահամ ու հեղձուցիչ որոմները:

Հրեշտակներ հարցուցին, Յիսուս պատասխան տուաւ. թէ թշնամի մարդ ցաներ է գայն: Այո՛, շարարուեստ մարդն է որոմնացան մշակ, որ ինքնաբոյս կ'արտադրէ իւր սրտէն ու բրնձութենէն: Ուրեմն մա՞րթ է բառնալ այս աշխարհէն այն մարդիկը, որ թշնամի են ընկերական երջանկութեան եւ կ'ապականեն միշտ նորա բարի սերման ազարակը:

Այդ ցանկութիւնը հրեշտակներն եւս ցանկացան. հրաման խնդրեցին, որ երթան որոմնաբոյսերն ի բաց քաղեն: Բայց նախախնամող Հօր Որդին ասաց. թոյլ տուէք, թող առժամանակեայ մի երկուքն ի միասին աճին մինչեւ հնձոց ժամանակը:

Թէպէտ Աւետարանին առակը տիրապէս հաւատացելոց եւ թերահաւատից համար ցոյց կուտայ, որ այդ երկու դասն անբուժան ի միասին աճին եւ ապրին, թէ եկեղեցւոյ անդատանին մէջ եւ թէ աշխարհիս վերայ:

Սակայն շատ բնական է իմաստասիրել այս խորհրդաւոր առակէն, թէ երկնից նախախնամութեան մի թաղուն անխմանուլի խորհուրդն է այս, որ նա կը կամի զի այդ երկու հակառակ բոյսեր իրարու հետ աճին ու մնան: Միթէ երկիրն եւս այդ օրէնքին տակ չէ, դու չե՞ս տեսնար որ տեղ մի ծաղիկներ եւ տեղ մի փուշեր բուսած են: Երկրի բնական փուշեր հնապանդ են մարդոյն. եւ մարդ կարող է զանոնք արմատով քանդել եւ տեղը ծաղիկներ տնկել: Բայց մեր ընկերական աշխարհի փուշեր, այնչափ հին ու խորարմատ են, այնչափ խիստ ու ստահակ են, որ մարդոյն բանաւորութեան եւ ճարտարութեան առաջ չեն հնազանդիր. ուստի դժուարին, անհնարին է թէ հին եւ թէ նոր փուշեր մարդկութեան անդաստանէն ի բաց խլել:

Խոնարհելով վերնախնամ Տեսչութեան առաջ, պէտք է խոստովանիմք թէ մարդոց այս խառնաբոյս ընկերական կեանքը՝ յաւիտեանական օրինաց մի փակուած կնիքն է. մարդոյն ձեռք անձեռնհաս է քակել կամ եղծել զայն. երջանկութիւն պահել, թշուառութիւն վարել աշխարհէն:

Կը խօսինք եւ կը գրենք, որդեակ իմ, թէ մարդոյն երջանկութեան եւ թշուառութեան ճշգրիտ նկարագիրն ի՞նչ են, կամ ո՞վ է երջանիկ եւ ո՞վ է թշուառ աշխարհիս վրայ:

Մարդիկ յեղակարծ դատաստանով այնպէս կը համարին. ով որ հաց եւ գանձ ունի, ով որ համբաւով, հարստութեամբ իբրեւ աստղ կը փայլի ընկերական հորիզոնին վրայ, ով որ իշխան է, կը տիրէ ժողովուրդին վերայ, ով որ գահ ունի եւ զօրութեամբ պերճացած հրաման կուտայ աշխարհին. ահաւասիկ սուք երջանիկ կը համարուին մարդոց դատաստանին առաջ: Իսկ ով որ հաց չունի, իւր աստղ աղօտ է, չի փայլիր. սորա համար եւս կ'ասեն թէ թշուառ է:

Բայց թէ մտնենք մարդկային ընկերութեան իւրաքանչիւր

կարգի մարդոց սիրտ եւ ոգին զննենք, պիտի տեսնամք այն մարդիկ՝ զորս ժողովուրդ երջանիկ կը կարծէ. նոքա գիրենք այնպէս շեն կարծեր, եւ ես ցոյց տամ քեզ մի այլաբան օրինակով:

Մեր մտքով մի սանդուղ ստեղծենք, որոյ ծայր հասնի մինչեւ երկինք եւ իւր մէն մի աստիճաններուն վերայ աշխարհիս բոլոր մարդիկ կարգ կարգ շարուած լինին, թագաւորներէն սկըսեալ մինչեւ յետին ստրուկ ծառաներ: Դու պահ մի կաց այդ սանդուղին հանդէպ, դիտէ ու տես, թէ ինչպէս աշխարհիս իւրաքանչիւր մարդիկ իրենց կեանքի վիճակէն անհոգ լինելով, սանդուղի ստորին աստիճաններէն սկսեալ մինչեւ ցվեր, ուր դրուած են թագաւորաց գահեր, բոլորն եւս ի միասին երջանկութիւն երջանկութիւն կ'աղաղակեն, եւ դէպի այն կը ձգտին:

Թագաւոր, զոր կը համարինք թէ երջանկութեան կատարն է հասած, կ'ասէ թէ այլ եւս երջանիկ կը լինէի, եթէ գահս ուրիշ գահէ մի վեր դնէի, Կեսար լինէի, Նապօլէօն լինէի, եւ այլն: Գահաժառանգ կ'ասէ. այն օր է իմ երջանիկ օր, երբ գահակալ հայրս ի գերեզման կ'երթայ. իւր գահն ինձ կը թողու եւ ես թագ կը կապեմ ու կը թագաւորեմ աշխարհիս վերայ: Մեծ նախարար իշխան կ'ասէ. երանի՜ թէ արքայազուն լինէի եւ իմ գլուխս թագով պսակուէր, յայնժամ ես տիրապէս երջանիկ կը լինէի:

Այսպէս սանդուղի գլխէն մինչեւ ցվայրաստիճան մարդիկ ցանկութեամբ կը ձգտին դէպ ի վերագոյն կարծուած երջանկութիւն. եւ միշտ դժգոհ լինելով իրենց կեանքէն ու վիճակէն, ցանկութեան մէջ մաշուելով, կը վախճանին եւ միայն կը յագենան գերեզմանի հողով:

Ի՞նչ զարմանալի խաղեր կան ու կը լինին այս երջանկութեան, դու ասա, թշուառութեան սանդուղին վերայ, յորում մարդիկ ել եւ էջ առնելով կը մրցին եւ ամէն ոք դէպ ի բարձրութիւն կը ձգտի, յուսալով թէ ստոյգ երջանկութեան կայանը՝ բարձրութեան աստիճանին վերայ է:

Բայց, աւա՛ղ, հէք մարդկային ընկերութեան այս դժուարին ելիւնչներու մէջ մեծագոյն մասն սանդուղի աստիճաններէն վայրահոսելով, կը թօթափին ի գետին, ամէն մարդ իւր շափով ու թափով կը ջախջախուի. եւ մեր աչքին առաջ կը բացուի յայնժամ մարդոց թշուառութեան տեսարան:

Թշուառին կեանքն արդէն ինքնին ջախջախուած է իւր կա-

բոտուժեան եւ զրկանաց մէջ, նորա վիճակ միշտ գետնահաւասար է. նա բարձրութիւն չունի, որ երկնչի կործանումէն: Իսկ երջանիկ կարծուածն, որոյ բախտն ու վիճակ բարձրագոյն աստիճանին վերայ կայացած է, մինչդեռ ինքն անկասկած է, յանկարծ սահելով կը կործանի եւ մեծ շառաշմամբ կը տապալի ի գետին ինչպէս մի տապարահատ մայրի ծառ: Յայնժամ միապէս կ'ողբան անբախտն ու բարեբախտն. մին իւր մէկ ոտքէն եւ միւսն իւր փարթամ գլխէն շարապէս ջախջախուելով:

Եթէ այսպէս, ապա ուրեմն այս աշխարհիս վերայ երջանկութիւն եւ ապերջանկութիւն զուգածին եղբայր են. մեր կենաց ճանապարհին մէջ միշտ համընթաց են. անհնարին կը թուի մեզ իրարմէ բաժանել, եւ մարդկային կեանք իբրեւ մի դրախտ մշակել այնպէս, որ բնաւ թշուառութեան փուշեր չբուսնին:

Այլ որովհետեւ մարդոյն կեանք խառնաբոյս է երկրիս վերայ, քանի որ ինքն կայ, փուշն ու ծաղիկ միեւնոյն արմատէն պիտի շառաւիղէ, այլեւս ընդունայն է ջանալ մեր այս փշալից աշխարհ ծաղկեբուրաստան դարձնել:

Կը խոռվիս ու կը վճատի՞ս, որդեակ իմ, երբ այսպէս յուսահատ կը խօսիմ. տեսնալով որ պարտիզպան մի իւր պարտէզը մշակելով, դարմանելով, փուշերէն կը մաքրէ. եւ անբեր երկիրը՝ բարի սերմերով ու տունկերով կ'արդիւնատրէ. միթէ մարդն կամ մարդկութեան երկիր քան զհողն անպիտա՞ն է:

Այո՛, մարդն՝ հողին տիրապետ իշխանն է եւ քան զհողն բիւր անգամ գերազանց, հոգեղէն ձիրքով ու բանաւորութեամբ ճոխացած: Բայց գիտե՞ս, մարդն ի բնէ շարին հակամէտ է. կը ճանաչէ զբարին, բայց ինքն դէպի շարըն կը հակամիտի. վասն այսորիկ կարդարանայ Աստուած. թէ Միտք մարդկան ի խնամս շարին են արձանացեալ ի մանկութենէ: Մարդն ոչ միայն շարին հակամէտ է, այլ եւ շարաստեղծ ու շարահնար է. մարդն իբրեւ հեղինակ՝ իւր սրտի գործարանին մէջ կ'ստեղծէ զշարն եւ կը հանէ ի դուրս, եւ ահա այն է թշուառաբերութեան աղբիւր, որ կը վազէ մեր ընկերական դարաստանին մէջ, կը սնուցանէ մեր ապերջանիկ կեանքի թշուառութեան փշերը:

Քրիստոս աշխարհիս փրկիստփայլից պէս զմարդն իւր երեսով եւ երեսլթով շքնեց. նա թափանցիկ հոգի էր, մտաւ մարդոյն սիրտը, կրկտեց եւ վկայեց, որ շարութեան ու բարութեան աղբիւրը՝ մարդոյն սիրտն է, բարի սիրտն՝ զբարին կը բղխէ,

եւ շարն՝ զշար: Այս երկվտակ հոսանքներ կը ծաւալին մեր ընկերական երկրին վերայ. որոցմով թէ երջանկութեան ծաղիկներ եւ թէ թշուառութեան փուշեր ի միասին կ'աճին ու կը դօրանան:

Քաջ խելամտեցա՞ր, բարեսէր որդեակ իմ, որ շրջելով դառնալով գտանք մարդկային ընկերութեան բուն աղբերակին ակն, որ է մարդոյն սիրտ ու միտք:

Պէտք է խցել շարին ակն, որ շարութիւն չբղխէ, պէտք է բանալ բարուցն ակն, որ բարութիւն բղխէ: Փոքրիկ շարեր, փոքրիկ շարութեան վտակներ կը բղխեն. եթէ առանձին մնան, այնչափ կարող չեն ողողել մարդկային ընկերական աշխարհը:

Իսկ մեծագոյն շարեր՝ եւս ամենամեծ շարութեան գետեր կը յորդեն իրենց խորագոյն սրտէն, եւ առհասարակ հեղեղելով կ'ապականեն ժողովուրդին դաշտն ու դարաստանը: Եւ զարմանալին այս է. զի շարերը՝ շարերուն եւս չեն խնայեր, որք նոցա գործակից եւ բաժանակից են, այլ զշարն ու բարին միահամուռ ջրատար առնելով կը հեղձուցանեն, եւ մի կրակով կը վառեն երջանկութեան ծաղիկներն ու թշուառութեան փուշերը:

Մեծն Աղեքսանդր եւ Քսերքսէս մի մի մարդ էին, եւ մի մի սիրտ կը կրէին. դոցա լայնաբաց սրտէն բղխեց այն աշխարհակալութեան ջրհեղեղն. մինն Պարսկաստանէն սկսեց հասաւ մինչեւ Յունաստան եւ Յոնիական ծովը թափեցաւ: Իսկ միւսն Մակեդոնիոյ աշխարհէն սկսեց, իւր հզօր արշաւանաց հեղեղով խեղդեց Պարսիկն ու Հնդիկն, դարձաւ ի Բաբելոն եւ Պարսից ծոց թափեցաւ:

Այսպէս նաեւ ուրիշ աշխարհակալաց հպարտահող սրտերէն բղխեցին շարութեան հեղեղներ, ապականեցին մարդկութեան դրախտը: Ոմանք այդպիսի արիւնկզակ սրտերէն կ'ուզէին ձեռք լուանալով շքմեղս լինել աշխարհին առաջ. ուստի պարծնալով կ'ասէին. թէ մեք Աստուծոյ ձեռաց վրէժխնդիր պատուհասն եմք:

Գիտենք այդ, թէ երկնից արդարութեան մի դատաստանն է, որ մեղապարտ ժողովրդոց հատուցումն այդպես կը տնօրինէ. դոքա անպա՞րտ կը համարին զիրենք: Այլ գիտենք թէ աշխարհիս վերայ շատ անգամ շարերով՝ շարեր կը պատուհասին, առ որ կը վարանի մարդոյն միտք եւ կարող չէ ըմբռնել Աստուծոյ արդարութեան ու դատաստանին անքննելի խորհուրդ:

Տեսա՞ր, սիրելի որդեակ իմ, մեծասիրտ շարեր՝ մեծագոյն շարեաց աղէտներ կը բերեն աշխարհի վերայ, որոց մահաբեր

շունչին առաջ կը խամրին բոլոր երջանկութեան ծաղիկներ եւ կը թօթափին ի վայր. եւ այն որ այսօր երջանիկ է, վաղը կը նստի թշուառութեան հողի վերայ:

Բայց փոքրասիրտ շարերէն եւս վախնանք ու կասկածինք, թէպէտ առանձին առանձին մտածելով դոքա մի մի փոքրիկ սիրտ եւ փոքրիկ աղբիւրներ կը համարուին. իսկ երբ վտակ առ վտակ գալով միանան՝ յայնժամ ահագին գետ կը կազմեն կը յորդին երկիրը, ազգ եւ ժողովուրդ միանգամայն գետատար ջրահեղձ կը լինին:

Ես չեմ ասեր շարութեան բնածին սերմեր ու կաթիլներն իսպառ չքացնել մարդոյն սրտէն, յորում ելեւէջ կ'առնուն ինչպէս հիւլէն արեւաշողին մէջ. եւ մարդոյն շարամէտ սիրտը բոլորովին բարութեան աղբիւր մի դարձնել, անխառն եւ անմասն շարութեան շամանդաղներէն:

Որչա՞փ դժուարին եւ անհնարին է կապարի նման երկրի վերայ ծանրացած երկրաքարը մարդ այնչափ գերագոյն բարութեան վերածել, եւ կարծել թէ նա կարող է բարի լինել ինչպէս է Աստուած եւ հրեշտակ: Յիսուս տեսաւ թէ ի՞նչ կը կրէ ներքուստ մարդոյն կեղծող ոգին, ասաց. «Զիք ոք բարի, բայց միայն Աստուած»:

Մարդոյն սիրտ իբրեւ երկծորակ մի աղբիւր է. մերթ շարութիւն կը բղխէ եւ մերթ բարութիւն. մերթ դառն եւ մերթ քաղցր: Սորա համար մեր հոգեկիր նարեկացին մարդոյն յարափոխ վիճակն ողբալով կ'ասէ. «Այսօր մաքուր հոգեկիր. վաղին մոլի խելագար»: Շատ եւ բաւական է, եթէ կարենայ ապիկար մարդ շարութեան ակն որչափ հնար է խցելով նուազցնել, բարութիւն բղխել եւ սրբել իւր սիրտն աղտոտին կաթիլներէն:

Սոկրատի նման բարոյական իմաստասէրներ կը տքնին զօրհանապազ եւ թերեւ չհաւատան ու կը խօսին թէ՛ լոյս, գիտութիւն, դաստիարակութիւն, քաղաքակրթութիւն, կարող են մարդոյն սիրտը կրթելով, մշակելով, ուղղելով, սրբել շարութեան ախտերէն եւ թշուառութիւն աշխարհէն բառնալ:

Այդ հրաշք եթէ միայն մարդոյն ձեռք արուեստաւորէ, ես չեմ հաւատար, որդեակ իմ, իսկ եթէ մարդոյն դաստիարակող ձեռքին հետ Աւետարանի հոգին եւ ընկերութեան ձեռքն եւս հրաշագործէ, այո՛, կը հաւատամ յայնժամ թէ մեր ընկերական

կեանք կը ծաղկազարդի, եւ կ'ազատի շարութեան եւ թշուառութեան փուշերէն:

Երկիւղած որդեակ իմ, ես չեմ խրատեր քեզ, որ աշխարհի կրթութեան եւ գիտութեան իմացական լոյս շընդունիս, այլ կը յորդորեմ զքեզ, զի քո ստացած բնական լոյսը՝ Աւետարանի լուսոյն եւ սիրոյն հետ խառնես, երկու լուսով շրջիս աշխարհիս վերայ. մի լուսովն՝ քո առօրեայ հացը գտնես եւ միւսովն՝ յաւիտենական կեանք: Այսու դու միանգամայն ազատ կը մնաս մարմնոյդ եւ հոգւոյդ կորստական թշուառութենէն:

Աշխատիր, որ սրտիդ բուրաստան բարեբոյս ծաղիկներով մշակես. աշխատիր, որ փշաբոյս չը լինի սիրտդ եւ փշերով չը վարակի ոգիդ. գիտցիր, թէ շարարուեստ լինելով՝ փուշ մշակես, փուշն զքեզ կը վառէ. կեանքդ մոխիր կը դառնայ: Մարդ ես դու, անշուշտ բնածին փուշեր կը բուսնին ի քեզ. միշտ ջանայ խնամով սրբել զանոնք. եթէ միանգամ խորարմատ ձգեն, գիտե՞ս, որչա՞փ դժուարին է յետոյ արմատահան առնել: Զգուշացիր նաեւ եկամուտ շարութեան սերմերէն, երբ շար մշակ ընկերներ զայն սերմանել ուզեն մատաղ սրտիդ մէջ: Ընկերական կեանքիդ մէջ ոչ շարութիւն փոխ տուր եւ ոչ շարութիւն փոխ առ, այլ միշտ բարութիւն ստացիր:

Ի վերջոյ, մեծ երկիւղածութեամբ կարդա՛ Դաւթին սրտահան աղբս. «Սիրտ սուրբ հաստատեա յիս, Աստուած, եւ հոգի ուղիղ նորոգեա ի փորի իմում»:

Դ Ա Ս Ժ Ա .

ԲԱՐԳԱԻԱՃԱՆՔ ԵՒ ՆՈՒԱԶՈՒՄՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ԱԶԳԱՑ

Ի՞նչ է նորա անունն, որոյ ամենակալ ձեռքն աներևոյթ կշիռ մը կայ երկմտն երկրիս վերայ կախուած:

Նորա սուրբ անունն՝ Սրղարութիւն է, որ այս աշխարհիս ազգերուն մեղք եւ արդարութիւն կը կշռէ եւ կը շափէ զհատուցումն: Մարդիկ զայն չեն տեսնար եւ կը վարանին թէ ինչ-չո՞ւ համար ազգեր մերթ կը բարձրանան եւ մերթ կը խոնարհին, մերթ կը բարգաւաճին եւ մերթ կը նուազին:

Դորա պատճառներ զէնք եւ զօրութիւն չեն. այլ մեղք եւ արդարութիւն: Ուստի կասէ Սողոմոն. «Արդարութիւն զազգ բարձրացուցանէ. մեղք նուազեցուցանէ զազգս» Առակ ԺԴ. 84

ՆԱԽՈՐԴ դասին մէջ քաջ խլամտեցար, որդեակ իմ, թէ ի՞նչ էին մարդոյն ընկերական կենաց երջանկութեան սկզբնաբուռի աղբիւրներ: Սորովեցար թէ բարութիւն եւ շարութիւն էր այն, որ յառաջ կուղայ մարդոյն սրտէն ինչպէս ջուրի վտակն աղբիւրի ակնէն:

Այս դասիդ մէջ պիտի սորվիս, թէ ի՞նչ են ապա այն սկզբնապատճառ աղբիւրներ, որով աշխարհիս բովանդակ ազգեր եւ ժողովուրդներ մերթ կը բարգաւաճին եւ մերթ կը նուազին. մերթ կը բարձրանան եւ մերթ կը խոնարհին մերթ ազատ քաղաքացի կը լինին, եւ մերթ ստրկական ծառայ. մտադիւր հոգևով ուշ դիր եւ ես խօսիմ քեզ այդ յեղյեղուկ բախտին պատճառներ:

Երկրիս համայն ազգեր, ժողովուրդներ, իշխանութիւններ եւ գահեր յեղաշրջող տարերք կան. միոյն անունն՝ արդարութիւն է եւ միւսին՝ մեղք. այս երկաքանչիւրին հեղինակ եւ ծնող դարձեալ մարդն է, մարդոյն սիրտն է եւ մարդոյն աշխարհիս վերայ վարած կեանքին արգասիքն է:

Սուրբ գիրք այդ երկու որոշակի բառերով կը հասկացնէ Իսրայէլի ժողովուրդին կեանքը, զի այդ երկու բառերուն ընդարձակ նշանակութեան տակ կը փակէ մարդոյն կենաց բովանդակ գործքեր, մեղք եւ արդարութիւն:

Մարդն այս աշխարհիս վերայ այդ երկու ճանապարհին վերայ կը քալէ. կամ արդարութեան եւ կամ մեղաց: Ուղիդ

ճանապարհ՝ արդարութեան ճանապարհն է. մոլոր ճանապարհ մեղքի ճանապարհն է: Մարդն ազատ անբռնադատ է. ինքն ազատարար կ'ընտրէ իւր ճանապարհ. կամ արդարութիւն գործելով՝ արդար կը լինի, կամ մեղք գործելով՝ մեղապարտ կը լինի:

Եւ ինչպէս մի մարդ, այնպէս մի ազգ, մի ժողովուրդ, մի երկիր եւ թագաւորութիւն, դարձեալ այդ երկու ճանապարհով կ'ընթանան: Եթէ արդարութիւն գործեն, դորա պտուղն է փառք, ազատութիւն, խաղաղութիւն, երջանկութիւն եւ բարեկեցիկ կեանք: Իսկ եթէ մեղք եւ անօրէնութիւն գործեն, այդ եւս իւր մօտալուտ վախճանն ունի, որ է անարգանք, ստրկութիւն, սուր եւ պատերազմ, տառապանք աղքատութեան եւ շարավար կեանք:

Ո՛վ է, որ այս հատուցումներ կուտայ ազգերուն. ո՛վ է, որ կը կշռէ ու կը շափէ ազգերու մեղք եւ արդարութիւն եւ կը վճարէ փոխարէնն. ո՛վ է որ արդարագործ ազգերն օրհնելով՝ նոցա կեանք եւ սերունդ բազմապատկելով բարգաւաճ կ'առնէ երկրիս վերայ, ինչպէս կը խոստանար արդար Նահապետին. «Օրհնելով օրհնեցից զքեզ, եւ բազմացուցանելով բազմացուցից զաւակս քո ի վերայ երկրի»:

Իսկ ո՛վ է, որ անիրաւ, մեղաւոր ազգեր իւր օրհնութենէն կը զրկէ. նոցա կեանքն անճետ, անսերունդ կը թողու առանց բարգաւաճելու, որով կամ իսպառ կը ջնջուին եւ կամ կը նուազին:

Ահաւասիկ այդ ամէն շափող եւ տնօրինող՝ Արդարութիւնն է, նոյն ինքն Աստուած՝ որ արդարութիւն եւ ուղղութիւն կը սիրէ, ինչպէս կը խօսի Դաւիթ: Նոյն արդարութիւնն է, որ իւրաքանչիւր ազգերու գործոց շափով կը շափէ զիրենք: Քրիստոս եկաւ աշխարհ այդ արդարութեան համար վկայեց եւ ասաց. «Որով շափով շափէք, շափեսցի ձեզ»:

Բայց արդ սկսիմ ճառել քեզ, որդեակ իմ, թէ ի՞նչպէս կը տարածի թէ մեղք եւ թէ արդարութիւն մի ազգի եւ ժողովուրդի: Շատ բնական է որ մեղք նախ անհատ անձինքներէն կ'սկսի եւ երթալով կը բազմանայ, կ'անցնի բոլոր ժողովուրդի դասակարգութեան մէջ. այսինքն զլսէն մինչև ոտքը միահամուռ կախտանայ ժողովուրդի մարմինն. ահաւասիկ այդ է ամբողջ ազգին եւ ժողովուրդին մեղք:

Իսկ երբ ընդհակառակն ժողովուրդի բարոյական մարմինը

գլխէն սկսեալ մինչեւ ոտք արդարութիւն կը գործեն, մեծ եւ փոքր առհասարակ իւրաքանչիւր կարգի մարդ կը ճանչնայ իւր պարտիք եւ իրաւունք. այդ եւս ժողովուրդին եւ ազգին արդարութիւնն է:

Թէ մեղք եւ թէ արդարութիւն իրենց նկարագիրն ունին. ես նախ մեղքին տգեղ ստուերագիր հանեմ քեզ, թէ զիս՞րդ մեղք իւր ամէն հանգամանօք իբրեւ համատարած՝ ախտ՝ երբ կը ճարակի ժողովրդոց բոլոր մարմնոյն մէջ, մահառիթ կը լինի նմա, որով կ'սկսի յայնժամ տակաւ տակաւ հիւծելով մեռնիլ:

Եւ ի՞նչ է այդ մահացուցիչ մեղք: Ինչ որ ինձ յուշ կուգան, զայն թուեմ քեզ:

Երբ մի ազգի եւ ժողովուրդի խղճի գիտակցութեան խայթ իսպառ կը բխանայ, երբ պարտուց եւ իրաւանց արդարաշափ կշիռը՝ ժողովուրդի ընկերական կեանքէն կը բարձուի, երբ ազգի եւ աշխարհի վարիչ իշխաններ՝ արդարութեան պարտիքներ կը մոռնան, երբ դատաւորներ կ'անիրաւեն, եւ օրինաց տեղ կամք եւ բռնութիւն կը տիրէ, երբ ժողովուրդ կը մոռնայ այն պատուէրներ եւ պարտիքներ զորս Քրիստոս եւ Պօղոս պատուիրեցին՝ Կայսերինը կայսեր տալ եւ հատուցանել ում պարտական է ժողովուրդ եւ ումք պարտական չմնալ. երբ կ'ստահակի ժողովուրդ, երկրին եւ ազգին օրէնքները հնազանդութեամբ չի յարգեր, կը հետէ եւ անիշխան վարիլ կ'ուզէ, երբ ժողովուրդ իւր ընկերական շահավաճառութեան մէջ առանց արդար կշռի կը գործէ, այլ եւս իւր խիղճն ի բաց կը թողու, եւ որչափ կարող է կ'անիրաւէ եւ կը նենգէ, երբ նիւթապաշտութիւն կը տիրէ ժողովուրդին մէջ, հոգին կը նուաստանայ ու կը մեղկանայ, հովիւն իւր հօտով, պաշտօնեայն իւր ժողովրդով եւ իշխան իւր երկրով առ հասարակ Աստուծոյ ճանապարհէն կը խոտորին, երբ ժողովուրդ ճշմարտութիւն կ'ատէ, դէպ ի լոյս երթալ չուզեր, երբ խաւարասէր լինելով՝ խաւարագործութեան մէջ կը թափառի, երբ ազգի եւ երկրի կառավարութեան անձնիւր կարգեր գերիվայր լինելով կը շփոթին, ժողովուրդն իբրեւ իշխան կը լինի, մանուկ՝ ծերոյն աթոռը կը բազմի, քահանայն իբրեւ ժողովուրդ կը լինի եւ ժողովուրդ իբրեւ քահանայ. տէրն իբրեւ ծառայ եւ ծառան իբրեւ տէր. տիկին իբրեւ աղախին եւ աղախին իբրեւ տիկին. երբ անարգն իբրեւ պատուական կը յարգուի եւ պատուական կ'անարգուի, երբ տգէտք ու խաբեբայք կը տիրեն, ժողովուրդի

հաւատարիմներ կը մերժուին:

Մի խօսքով համառօտեմ քեզ. երբ երկրի ժողովուրդ բանաւորութեան լոյս, մարդկութեան պատիւ իսպառ կը մոռնայ. թէ բնական խղճի օրէնքներ, թէ Աստուծոյ յայտնեալ օրէնքներ, թէ քաղաքային եւ ընկերական օրէնքներ, գլխովին կ'եղծանէ եւ կ'ապրի Նա՛ այնպէս, ինչպէս Նոյեան դարու ապիրատ ժողովուրդ, որոց համար կը վկայէ Սուրբ գիրք. «Ապականեցաւ ամենայն մարմին առաջի Տեառն»:

Իսրայէլի ժողովուրդի մարմին երբ ոտքէն մինչեւ զգլուխ կը զեղծանէր ու կ'ախտանար, Եսային իբրեւ բժիշկ նորա ցաւերը շօշափելով կ'ասէր. «Ամենայն զլուխ ի ցաւս եւ ամենայն սիրտ ի տրամութիւն, յոտից մինչեւ ցլուխ չիք ի նմա առողջութիւն, եւ այլն»:

Եթէ կ'ուզես թէ եբրայական ժողովուրդին եւ թէ աշխարհիս այլ եւ այլ հին ժողովրդոց բարուց պակասութեան բոլոր նկարագիրը տեսնալ, մեծ մտադրութեամբ կարդա Սուրբ Գրոց մէջ Դատաւորաց եւ Թագաւորաց պատմութիւն. կարդա՛ բոլոր մարգարէութեանց գրքեր ու բողոքները. տես ո՞րչափ կենդանի նկարագիր կը հանեն Աստուծոյ ընտրեալ Մարգարէք եւ կը դնեն զայն ժողովուրդի աչքին հանդէպ:

Թո՞ղ Սուրբ Գիրքը. կարդա՛ ընդհանուր ազգաց պատմութիւնները, յորս յայտնի կ'երեւի նոյն ժամանակի մարդոց կեանքի հանգամանքներն, եւ կը տեսնաս դու թէ ժողովրդոց համատարած մեղք կործաններ է աշխարհիս հին ազգեր եւ գահերը. ինչպէս Եգիպտոսի, Յունաստանի, հին Հռովմայ վերջին հարցստութիւն, Կարբեղոսի, Բաբելոնի, Ասորեստանի, եւ այլն: Չմոռնանք նաեւ նոր Հռովմայ Կոստանդիանոսի դահը, որ Բիւզանդիոնի գագաթան վերայ բարձրացած էր:

Այլ եւս տակաւին աշխարհիս նոր ազգերու մեղք պիտի կործանէ այն ամէն ազգեր, որ ճշմարիտ քաղաքակրթութեան լոյսէն խոյս կուտան, եւ դեռ ապրիլ կ'ուզեն հնութեան եւ հին մեղքերու մէջ:

Ճշմարիտ քաղաքակրթութիւն ասացի, որպէս զի դու կարենաս որոշել թէ աշխարհիս վերայ սուտ քաղաքակրթութեան երեւոյթներ եւս կան. որք թէպէտ ի հեռուստ այլ եւ այլ գոյներով շարեւալ կը տեսնուին, այլ ի ներքուստ ժողովուրդին կեանք երթալով կը վատթարեն, կը զեղծանեն զեղիւթեան ու

ծայրայեղ ազատութեան մէջ: Նորա եւս թէ վաղ թէ անագան
այժմեան բարգաւաճութենէն կը նուազին եւ կը կործանին: Վա-
սրն զի ցոյց կուտայ աշխարհիս փորձը թէ ամէն ծայրայեղու-
թեանց վախճանը կործանումն եւ կորուստ է:

Բայց դու, ողջամիտ որդեակ իմ, մի գուցէ այնպէս ըմբռ-
նես ու դատես թէ ազգ եւ ժողովուրդ երբ իւր վարիչներով հան-
դերձ միահամուռ կը մեղանշեն, զոր ի վեր անդը նկարագրեցի
քեզ, յայնժամ համայն ազգ, հայրենիք, եւ պետութիւն կը կոր-
ծանին իբրեւ արդար եւ անաշու հատուցումն բոլորն ի միա-
սին կրելով կորստեան աղէտը, որոյ ճիշդ օրինակ կը տեսնամք
Սողոմայ եւ Գոմորայ ամբարիշտ ժողովուրդոց վերայ: Արդար
նահապետ Աբրահամ խոնարհելով իբրեւ հող եւ մոխիր երկնից
արդարութեան առաջ՝ կամեցաւ նորա ցասումն իջուցանել, ուս-
տի մտերմօրէն հարցանելով կ'ասէր. Տէր, եթէ այն քաղաքնե-
րուն մէջ քառասուն արդար գտնուի, դարձեալ պիտի կործա-
նե՞ս. նոցա համար չը պիտի՞ խնայես մնացեալ ժողովուրդոց:
Եւ այսպէս հարցանելով՝ իջաւ մինչեւ հինգ արդարոց թիւ, այն
եւս չը գտնուեցաւ. միայն արդար Ղովտ մի կար՝ զայն ի դուրս
հանեց եւ անդէն կործանեց, մոխիր դարձուց ամբարշտաց քա-
ղաքները:

Սակայն շատ անգամ արդարութեան հատուցումն ուրիշ ե-
ղանակաւ կը տեսնամք. այսինքն ժողովուրդի կամ երկրի մի
մասն կը մեղանշէ, օրինազանց կը լինի. հատուցումն ամբողջ
ազգ հաւասարապէս կ'ընդունի: Վասն զի անցելոյն մէջ պատ-
մութենէն գիտենք, եւ ներկային մէջ մեր աչքով կը տեսնամք.
Եւ ի՞նչ է այս, շատ յայտնի է աշխարհին առաջ: Զի երկրի
վարիչներ կը գործեն մեղք, երկիր եւ ժողովուրդ կը տուժէ եւ
կը կործանէ: Հայրեր կ'ուտեն ազոխ, եւ որդւոց ատամունքներ
կ'առնուն. առաջնորդներ կը խտորին եւ ժողովուրդ մոլորելով
կը հետեւի: Եւ այսպէս աշխարհիս մեծամեծ լեռներուն մեծա-
կոյտ մեղքեր՝ զայրացած հեղեղներու եւ գետերու նման բարձ-
րագիր լեռներէն կը թափին ժողովուրդի դաշտին վերայ, եւ զայն
հեղեղատար առնելով՝ ամէն բարեշինութիւն կը քանդեն ու կ'ա-
ւերեն: Եւ ի՞նչ կը լինի սորա վախճանը, ոչինչ, իրենք եւս կը
նստին այնուհետեւ աւերակ հողաբլուրին վերայ:

Համառօտ անցայ այս կէտին վերայ, որդեակ իմ, ուշիմ
ես դու, կը հասկնաս թէ ինչ կը խօսիմ: Թողով այդ ժողովուր-

դին մեղք, բաւ է որչափ ինչ խօսեցայ, սկսիմ այժմ նորա ար-
դարութեան վերայ խօսիլ:

Ինչպէս տեսար ի վեր թէ՛ մեղք մեծնալով տարածելով կը
քանդէ աշխարհ եւ ժողովուրդ, եւ նորա վախճանը դէպ ի կո-
րուստ կը տանի, այսպէս նաեւ արդարութիւն կը շինէ եւ կը
կանգնէ ժողովուրդին տուն, քաղաք եւ երկիր. եւ ինքն հոն կը
հանգչի: Արդարութիւն ժողովուրդը դէպի կորուստ չի տանիր,
այլ դէպ ի գիւտ, դէպ ի փառաւորութիւն, բարձրութիւն եւ ան-
մահութիւն. «Զի արդարութիւն մշտնջենաւոր եւ անմահ է»:

Եւ թէ ի՞նչպէս կը լինի որ երկիր մի իւր ժողովուրդով,
վարիչներով, իւրաքանչիւր կարգի եւ վիճակի մարդիկ մէն մի
իւր պարտուց բաժին արդարութեամբ կը գործէ, դու միտ դիր
եւ ես կ'արձարանեմ քեզ:

Երբ պետական աթոռի վերայ նստող թագաւոր արդարու-
թեամբ կը գործէ, իշխանն՝ իրաւունքով կ'իշխէ, դատաւորն օ-
րէնքով կը դատի, ժողովուրդն՝ օրինաց կը հնազանդի: Երբ ըն-
կերական շահավաճառութեան մէջ՝ գինւոյն մէջ շուր չի խառ-
ներ, կամ անփորձ արծաթը փորձեալին տեղը չի ծախեր, զոր
վերէն կը տեսնար Աստուած ու կը յանդիմանէր Իսրայէլի ժո-
ղովուրդը:

Այո՛, արդարութիւն դազգ եւ ժողովուրդ կը բարձրացնէ,
երբ նա ճշմարտութեամբ պաշտէ իւր տէր Աստուածը, շկեղ-
ծաւորի միայն շրթամբք պատուել զայն. եւ երբ նա երախտագէտ
կը լինի իւր պարգեւատու Արարչէն, եւ շապերախտեր ինչպէս Իս-
րայէլի ապաշնորհ ժողովուրդ, որոց ապերախտութիւն դատելով
Աստուած՝ վկայ կը գոչէր երկինք եւ երկիր. ու սրտառու կեր-
պով կը գանգատէր. «Մանեաւ եզն զստացիչ իւր եւ էջ զմտուր
Տեառն իւրոյ, եւ Իսրայէլ գիս ոչ ծանեաւ եւ ժողովուրդ իմ զիս
ի միտ ոչ էառ»:

Արդարութիւն կը գործեն ու կը բարձրանան, երբ քահանան
ու ժողովուրդ կը կատարեն եկեղեցւոյ օրինաց պարտքերը: Քա-
հանան պաշտօնասէր կը լինի, ժողովրդասէր կը լինի. եւ գի-
տութիւն չի մերժեր, տեսուչ հովիւն ու հօտ կը ճանշան զիրար.
մինն անձնադիր լինի, արթնութեամբ հսկէ ու հովուէ. եւ միան
կամակար լսէ նորա ձայնին:

Այսպէս երբ ժողովուրդի բոլոր դասակարգութիւն եւ իւրա-
քանչիւր անհատ անձն թէ առ Աստուած եւ թէ առ մարդիկ իրենց

պարտքեր կը ճանշնան եւ Աւետարանին քարոզած ընկերական օրէնք լիովին կը կատարեն:

Ժողովուրդ եւս կը բարձրանայ, եթէ Աւետարանին եկեղեցւոյ աւանդած այդ արդարութիւններ գործելէն յետոյ՝ սիրէ նաեւ ճշմարիտ քաղաքակրթութեան յառաջդիմութիւնը, որ Աւետարանի քարոզած ազատութեան լոյսէն լոյս առնելով, մարդկային ընկերավարական աշխարհ կը լուսաւորէ, մարդ իւր հին բարուց բրտութենէն կ'ազնուացնէ եւ դէպ ի կատարելութիւն կը վարէ:

Ես գիտեմ, դու այս մեր ժամանակը տեսնալով, քաղաքակիրթ աշխարհին վերայ կը գայթակղիս, երբ կը թողու Աւետարանի խաղաղութեան դարը. կը թողու արդարութեան իրաւախոհութիւնը, կոհի, սուր ու թնդանօթ ի գործ կը դնէ, արիւնով կը լուանայ կեանքը, մահով կը գրաւէ ժողովուրդին որդիքները:

Այդ մի հարցներ այժմ, դորա պատասխանը շատ դժուարին ու ընդարձակ է. դու չգիտե՞ս որ նոյն իսկ քաղաքակիրթ աշխարհ իւր հին ոգիէն փոխուելով դեռ զգօնացած չէ, եւ այդ սպանիչ հրազէն գործիքներն իբրեւ արդարութիւն ի գործ կը դնէ: Ո՛վ կը լսէ Քրիստոսի խօսքին, որ կը սաստէ. «Սուրդ ի պատեան դիր, եւ այլն»:

Թող գահեր, թող պետական մարդիկներ, նոյն իսկ ժողովուրդն եւս գահ կը սիրէ, փառք կը սիրէ, սուր կը սիրէ. իւր ընկեր ժողովուրդին վերայ յաղթութիւն կը սիրէ: Եւ ես շասացի քեզ թէ արեւմտեան քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ արդարութիւն հանգուցեալ է տիրապէս:

Ո՛չ, դեռ նորա մեղքեր շատ են, դեռ նա կը պահէ հին վայրենութեան այն մեծ ահռելի մեղքն. եւ ի՞նչ է այդ, փոխանակ խաղաղարար արդարութեան՝ խռովութիւն եւ արիւնագործութեան արհեստ. զի երբ զայրանայ՝ իւր հնարած գերանդիներով մարդոց կեանքը կը հնձէ ու կը բառնայ աշխարհէն. մարդոց հոգիներն ինքն չէ տուեր. չգիտենք թէ ի՞նչ իրաւունքով կ'առնէ:

Տեսա՞ր, արդարասէր որդեակ իմ, թէ քանի՞ զօրաւոր է արդարութիւն, քանի՞ հզօր ձեռնկալու է աշխարհիս վերայ այն ազգերուն, որ զայն կը սիրեն ու կը պահեն, նոքա միայն օր ըստ օրէ կը բարգաւաճին ու կը բարձրանան: Իսկ այն ազգեր, որ արդարութիւն կ'արհամարհեն, արդարութեան ուղիդ ճանապարհէն կը խոտորին, պարտուց եւ իրաւանց կշիռը ոտնհարելով կը խորտակեն, մարդկութեան շնորհ ու խղճի գիտակցու-

թիւն կը կուրցնեն, աստուածպաշտութեան կրօն եւ հաւատ առ ոչինչ կը համարին, ահաւասիկ այդ ազգերու սերունդ՝ Աստուծոյ արդարութեան օրհնութիւն կարող չեն ժառանգել:

Եւ ի՞նչ կը լինին. այդ յայտնի է, թէ հազար տարի եւս ապրին, թէ աշխարհակալ լինին, թէ գահերն ամպերու վերայ դնեն, ի վերջոյ արդարութեան կայծակէն զարնուելով կը տապալին ի գետին, կը խոնարհին մինչեւ գերեզմանին խոր: Ինչպէս մի մարդու համար ծնունդ, աճումն, մահ եւ գերեզման կայ, յայսպէս ազգերն եւս իրենց գերեզմանն ունին. եւ ահագին վիճ մի է, որոյ մէջ կը ծածկուի նոցա յիշատակ: Եւ ի՞նչ կը թողուն նոքա. Եգիպտոսի բուրգեր, Բաբելոնի աշտարակներ եւ Հռովմայ կրկէսներ. դոքա պահ մի աշխարհիս վերայ կը վերանան, կը բարձրանան որպէս Լիբանանու մայրիներ, զոր անցաւ տեսաւ Դաւիթ, եւ ամբարշտին կեանք նմանցուց նոցա. «Տեսի գամբարիշտն վերացեալ եւ բարձրացեալ որպէս զմայրս Լիբանանի: Անցի եւ ահա ոչ էր. խնդրեցի, եւ ոչ գտաւ տեղի նորա»:

Այլ եւս հերիք է, որդեակ իմ, թողունք ազգերու մեղք եւ արդարութիւն, շատ յարմարագոյն է թէ ասեմ, մահ եւ կեանք: Դու ինքնին անշուշտ խելամտեցար. թէ այդ երկուքին սկզբնական սերմեր ժողովուրդի անհատներէն կ'սկսին եւ ցանուելով ցանուելով կը տարածին ազգութեան երկրին բոլոր երեսը: Եւ դու, որ մի ազգի եւ ժողովուրդի անհատ սերմիկ եւ զաւակն ես, մանկութեանդ հասակէն սկսելով ուղղութիւն եւ արդարութիւն սիրէ: Ոչ մտքէդ եւ ոչ ձեռքէդ երբէք մի թողուր այդ ուղղութեան սուրբ կշիռը, որ ընկերական կեանքիդ մէջ կ'ուսուցանէ քեզ պարտուց եւ իրաւանց կատարեալ ճանաչումն: Այդ կշիռը թէ անարատ պահես, դու աշխարհիս վերայ մուրացիկ չես լինիր. Դաւիթ կ'երաշխաւորէ. «Մանուկ էի ես եւ ծերացայ, եւ ոչ տեսի զարդարն արհամարեալ եւ ոչ զաւակ նորա թէ մուրանայ հաց»: Բնզ լաւ իսկ է թէ աղքատ լինիս, արդար լինիս. քան մեծատուն՝ սուտ եւ անիրաւ, ըստ Սողոմոնի առակին: Նոյն կը խօսի դարձեալ. «Մեծութիւն խռկեալ անիրաւութեամբ, պակասեցի. իսկ որ Աստուածպաշտութեամբ ժողովէ, բազմացի»:

Կը փառաւորիս, որդեակ իմ, թէ նախանձաւոր ու հետեւող լինիս նախնի արդարոց շաւղին: Թէ Արիստիդէսին պէս ուրախութեամբ վարուիս կեանքիդ մէջ, անիրաւութենէն խորշիս եւ արդար անունը թողուս աշխարհիս վերայ, յայնժամ քո արդար

գործքեր, քո յիշատակ կը յաւերժացնեն քո հայրենի ժողովուրդին մէջ: Եւ քեզ ի՞նչ մեծ փառք, գիտե՞ս, թէ անունդ կենդանի մնայ, կարդացուի միշտ ժողովուրդի կենդանի սրտին մէջ, եւ չը լինիս դու այնպէս՝ ինչպէս կ'ասէ Իսաիթ. «Եւ կարդացին անուանք նոցա ի հողս իւրեանց»:

Դ Ա Ս Ժ Բ.

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՊԱՏԱՀԱՐՔ ԱՇԽԱՐՀԻ

Ի՞նչ են ժամանակի պատահարներ, որ մեծամեծ աղէտներ կը բերեն աշխարհիս վերայ. տարե՛րքն են, հողմե՛րն են, ծովե՛րն են, ցամա՛քն է, շա՛րժն է, սո՛վն է, մահտարածա՛մն է: Ո՛չ, ո՛չ. աշխարհիս մեծ պատահարներ՝ մարդիկ են, եւ ճողն իսկ մա՛րդն է մարդոյն պատահար. տարապարտ է մարդոց դատաստանը, որ պատահարները՝ միայն տարերաց վերայ կը ձգեն կամ կ'ասեն թէ չար ժամանակ բերաւ:

ՀԱՐՑՈՒՐ, նորատի որդեակ իմ Սամուէլ, եւ ես խօսիմ քեզ թէ ի՞նչ է ժամանակ եւ իւր պատահարներ աշխարհիս վերայ. դու որ նոր ժամանակի գարնան ծաղիկն ես. դու որ նոր թեւակոխեր ես կենացդ առաջին շրջանին մէջ. դու դեռ ամառն ունիս, որ քո պտղաբերութեան շրջանն է. աշունն ունիս, յորում պիտի ժողովես պտղաւէտ կեանքիդ արդիւնք. ձմեռն ունիս, յորում պիտի հանգչիս ու վայելես:

Մեծ մտադրութեամբ ուսիր այն դասն. բախ՛ր թէ ի՞նչպէս կը դառնայ արագ արագ ժամանակի անինն ու շրջանը, եւ իւր յարազարձ հոլովման մէջ կը վարէ կը տանի մարդոյն կեանքը խանձարուրէն մինչեւ ի գերեզման, եւ յառաջ կը բերէ աշխարհիս այլ եւ այլ պատահարներ. մերթ շարիքներ ի վեր կը հանէ եւ մերթ բարիքներ. եւ շարն ու բարին, անիրան եւ արդար առ հասարակ իւր հոգօր գաւաղանին տակ վարելով՝ հէք մարդոյն կեանքը իբրեւ աշխարհիս գետերը կը տանի կը թափէ յաւիտեան ծովուն անդունդը:

Ժամանակն աշխարհիս գահերուն, թագերուն տիրող մեծ աշխարհակալն է. միապէս հաւասար կ'իշխէ իւր յաւիտենական գաւազանով, գահին եւ ստրուկ ծառային վերայ. զամէն մարդ միահամուռ կը վարէ դէպի գերեզմանին վիհը:

Ժամանակ հանուր մարդկային գործոց մեծ դիւանապետն է. նա է որ կ'արձանագրէ մեր կեանքին հաշիւը, աշխարհիս տիրող թագաւորաց հաշիւը, մեծ դիւանագէտներու հաշիւը, պատերազմի եւ արեան դաշտերու հաշիւը, հպատակ ժողովուրդին հաշիւը, բողոքող զրկեալներուն հաշիւը, յղփացող մեծատանց հաշիւը, տուայտեալ Ղազարոսներու հաշիւը, ամէն կարգի եւ վիճակի մարդոց հաշիւը:

Ժամանակ երկնից արդարութեան եւ հատուցմանց գործադիր ոստիկանն է. իբրեւ սուրհանդակ կը շրջի աշխարհիս վերայ: Կ'երթայ կը մտնի յանտառ, անտառին տիրապետ առիւծ կ'սպաննէ. կը դառնայ թագաւորին պալատը, նորա շունչ եւ ոգին կը քաղէ, կը հասնի Բաբելոնին դաշտը հպարտացող գոռողին դիցապատկեր արձանը կը կործանէ: Ժամանակ իւր ձեռքի տապալարով կտրեց այն աշխարհասփիւռ ծառը, որ բարձրամրտելով իւր ձիւղերը դէպի երկինք կ'արձակէր. անկաւ տարածեցաւ գետնին վերայ. եւ ճանչցաւ իւր շափը:

Ժամանակ քան զարծիւն սուր արագաթեւ է. կը բարձրանայ եւ շեշտակի կը դիտէ զաշխարհ, կ'իջնայ եւ քաղաքներ հողաբլուր կը դնէ. Բաբելոնի, Նինուէի, եւ հին Արմաւիրի, Արտաշատ ու պերճ Անուոյն փառքն աւերակաց տակ կը թաղէ: Թողլով հողագնդին երեսը՝ կ'երթայ վեսուվի լեռան տակ կը մտնէ, կրակ կուտայ, հրանիւթ կը բորբոքի, եւ Պօմպէի պերճութիւն մոխրաթաղով կը ծածկէ:

Բայց կ'անխրաւիմք, եթէ ասենք ժամանակի պատահարին ձեռքը միշտ կը քաղէ ու չի շիներ. կամ թէ կաշառէ, զաշխարհ մե կը շինէ. միւս կը քաղէ: Ժամանակ վաղուց է, որ թողուց արեւելքը գնաց արեւմուտք. երեք դար է, որ անդ կը դեգերի, արեւմտեան հին աշխարհ իւր ամէն շէնքով տապալեց. նոր հիմըն դրաւ, նոր աշխարհ կանգնեց, նոր մարդ վերածնեց, լոյս գիտութիւն եւ քաղաքակրթութիւն ծաւալեց ընկերական աշխարհին մէջ: Անշուշտ ժամանակ միշտ յարեւմուտս չի մնար. մի օր կը դառնայ յարեւելս եւ զայն եւս իւր հնութենէն կը վերանորոգէ:

Թողունք այս վերացեալ մտածութիւններ, որդեակ իմ. եւ

այսպէս չը կարծենք ու դատենք հեղգամտութեամբ, թէ երբ մարդիկնեք անգործ նստին, ժամանակն ինքնին նոցա համար կը գործէ:

Մենք թէպէտ աշխարհիս բոլոր պատահարներ ժամանակի ազդեցութեան կուտանք, բայց հետազօտել պէտք է, թէ պատահարներն ի՞նչ են, ուստի՞ է նոցա սկիզբն եւ ծնունդ:

Ուղիղ դատելով հարկ է խոստովանել, թէ ժամանակի պատահարներ մեր անցեալ գործոց հետեւանքներն են. եթէ մենք չգործենք՝ ժամանակ իւր պատահարով կը դադարի, ի բաց թողլով այն բնական տարերաց պատահարներ: Ժամանակը մինչեւ գերեզմանին դուռը կը վարէ իւր պաշտօնը եւ կ'իշխէ մարդոյն կենաց վերայ, այնուհետեւ կը կնքէ իւր հաշիւը, ինչպէս կնքեր է մեռելոց աշխարհին հետ:

Որչա՞փ զարմանալի է, երբ մարդիկ առանց դործելոյ, ժամանակէն գործ եւ յաջողութիւն սպասեն, որպէս թէ ժամանակն աշխարհին տնտեսն ու մատակարարն է, եւ կամ թէ՛ մեր ագարակի մէջ վարձաւոր մշակ: Նախախնամութեան օրէնքով ժամանակն իւր պարտիքը լիովին կը կատարէ: Յանկալի գարուն կը բերէ մեզ, որ վարենք, ցանենք. ամառն կը բերէ, որ մեր ցանածներ բուսնին. աշուն կը բերէ, որ մեր ամէն աշխատութեանց ու վաստակոց պտուղները ժողովելով շտեմարաններ. ձմեռն կը բերէ, որ երկրին հող, վաստակարեր մշակն, եզնամուղներ հանգչին, եւ մարդ իւր վաստակը քաղցրութեամբ վայելէ: Անաշխատ եւ տրտնջող մարդ, որ ամէն բան ժամանակի յաջողութենէն կը յուսայ, ոչ ի գարնան կը ցանէ, ոչ յամարան կը դարմանէ, ոչ յաշնտն կը ժողովէ եւ կը ցանկայ նա, որ ի ձմերան նստի հանգիստ ուտէ եւ վայելէ:

Մարդիկ որ վիճակի մէջ որ լինին, թէ յաջողութեան եւ թէ ձախողութեան, միշտ սովորած են անշնորհակալու լինել ժամանակէն. ուստի եւ կը խօսին թէ ժամանակ չար է, անյաջող է, միշտ արկածներ կը բերէ. մի օր ծաղրերես կ'երևի եւ միւս օրը կը խոժոռի. թէ այսօր հաց տայ՝ վաղն անօթի կը թողու եւ այլն:

Գիտենք, ժամանակին բախտ եւ մարդոյն յեղեցեղով կեանքը անհաստատ է. գիտենք նաեւ ժամանակը մեծամեծ արկածներ ունի, որ մեր ուժէն կը խուսափին եւ մարդ կարող չէ խոյս տալ կամ փախչիլ: Ամպեր կ'որոտան, հուր եւ կայծակ կը փայ-

լատակեն, խեղճ հովիւ որ կաղնի ծառի տակ ապաստաներ է, կը զարնուի եւ անդէն մրկած ու սեւցած խանձող կը դառնայ: Ժամանակ՝ նոյն ամպերէն սոսկալի կարկուտ եւ անձրեւ կը տեղայ, սարն ու ձոր հեղեղ կը դառնան, գեղն ու քաղաք կ'ողողեն ու կը քանդեն: Ժամանակ՝ ամպերէն կ'իջնայ գետնի տակ կը մտնայ. ահագին երկրաշարժներ կը հանէ. կը կործանէ մեր շքեղ կառուցած շէնքերը. ո՞հ մեր շինած տունը մեզ համար գերեզմանի գուբ կը լինի: Ժամանակն իբրեւ ժանտ հրեշտակ մահտարածամ կը բերէ, աշխարհէ աշխարհ կը յածի, շորն ու կանաչ առ հասարակ կը վառէ, եւ չգիտես դու թէ ո՞ւր տեղէն կը բերէ այն անհուն անհամար ջորեակն ու մարախ, որ ցանած արտեր եւ դաշտերու կանաչներ կուտէ կ'սպառէ: Ժամանակն մերթ եւս երկնից անձրեւաբեր ամպերը կը վանէ ու կը ցրուէ, երկինք կը պղնձանայ երաշտութեամբ եւ կը հարուածէ խեղճ երկրագործին բոլոր աշխատութիւնը: Ժամանակը չէ թէ սաստկաշունչ հողմերով կը փչէ ու ծովու ալիքներ միայն կը յուզէ, եւ ծովավաստակ աշխատաւորները ջրի անդունդին տակ անհող, անգերեզման, անյիշատակ կը թաղէ, այլ եւ նոյն իսկ ցամաք երկրին վերայ, զոր մարդիկ ապահով կը կարծեն, նոյն հողմերով կը տապալէ ծառեր ու շէնքերը, եւ Ափրիկէի մէջ շատ անգամ գեղեր ու կարաւաններ անապատի աւազաներուն տակը կը թաղէ:

Չենք ժխտեր թէ ժամանակն այլ եւս շատ արկածներ ունի, որուն տակ ենթարկուած է աշխարհն ու հէք մարդ, բայց ժամանակի բերած այդ պատահար արկածներ շատ նուազ են եւ ոչինչ համեմատութիւն չունին այն արկածներուն հետ, զորս մարդ ինքնին իւր ձեռք կը բերէ, կամ անգիտութեամբ կամ դիտութեամբ ու շարութեամբ հանդերձ:

Մտադրութեամբ լսէ, որդեակ իմ, ես մարդոց ու ժամանակի իրաւանց դատաստանը ի վեր պիտի հանեմ. եւ դու մանուկ իմաստուն ես, իբրեւ ծեր՝ դատաւոր եղիք ու վճիռ տուր:

Մարդիկ իրաւունք ունին ասել, թէ ժամանակն իւր այդ արկածներով մեր աշխարհ կ'աւերէ, եւ կը թշուառացնէ մարդկային ընկերութիւնը, երբ ազգ՝ ազգի դէմ, մարդ՝ մարդոյ դէմ, ընկեր՝ ընկերի դէմ սուր հանելով՝ եղբայր՝ հարազատ եղբօր դէմ իբրեւ թշնամի կը զինեն: Եւ երբ աշխարհիս զահակալաց հողին զայրանայ, դիւանագիտութեան ծածկեալ հրաբուխներ

պայթին, ծովալիքներու պէս բանակաները պատերազմի դաշտը խաղան, վիթխարի հրանօթներ որոտան, բիւր բիւր հազար կըտորիճ կայտառ երիտասարդներու կեանք՝ մի փոքր ժամանակի մէջ դիտապաստ ի գետին փոռին, ոտնաքարը անարգաբար լըցուին այն վիհերուն մէջ, զորս այդ դժբախտ զինուորներն իրենց ձեռքով փորեցին. մայրեր սգան որ կորուսին զաւակները, ամուսիններն ողբան որ կորուսին լծակից սիրելիներ:

Ահաւաստիկ քեզ ամենամեծ պատահար եւ պատուհաս մարդկային ազգի, որ բիւր անգամ բնական պատահարներէն դժնդակ է: Եւ ո՛վ է այդ արուեստական ու կամածին պատահարներ յառաջ բերող. մարդն է, մա՛րդ. նորա մեծամիտ ոգին է, նորա բարձրացած ձեռքն է, որ կը ծանրանայ մարդոյն վերայ եւ անխնայ կը ջախջախէ Աստուծոյ ճարտարապետած պատուական անօթները, զորս իրբու բրուտ մի մի կը շինէ նա, եւ թրծելով զայն հոգեղէն կրակով՝ կը հանէ ի լոյս:

Բայց միթէ սորա համար ցա՛ւ կ'զգան աշխարհիս անսիրտ, սառնահոգի դիւանագէտներ, եթէ պատահին իրարու՝ կատակով կը խօսին.— Թող մայրերը կրկին ծնին: Ո՛հ, միթէ չգիտե՞ն դոքա վշտակիր մայրերուն երկունք. չգիտե՞ն թէ մի մանուկ քանի՞ դժուարութեամբ կը մեծնայ, մարդ կը լինի: Զգիտեն, այո՛, նոցա մեծ գիտութիւն՝ միայն շահն ու փառքն է, որոց համար փոյթ չէ երբէք թէ կոտորուին ժողովուրդի որդիքները:

Հասկցա՛ր, խոհական որդեակ իմ, թէ մարդոյն կենաց մեծ պատահարն ու պատիժը՝ դարձեալ նոյն իսկ մարդն է: Տարերաց պատահական արկածներ ոչինչ համեմատութիւն չունին այն արկածներուն հետ, զորս խորամանկ մարդոց ձեռք կ'արուեստաւորէ:

Սակայն շատ զարմանալի կը թուի ինձ այս, զի մարդիկ, ժողովուրդներ այնքան սովորած են մարդոց ձեռքէն պատահարներ կրել, մինչեւ ոչխարի նման ի սպանդանոց թէ վարին, ոչինչ չեն զգար կ'ասեն թէ մեր բախտ, մեր ճակատագիրն այս է: Մանաւանդ արեւելեան ժողովուրդներ. եւ սորա բարոյական եւ ներքին պատճառն ուրիշ բան չէ, քան թէ տգիտութեան անլոյս խաւարին մէջ կաշկանդուած մարդոց ստրկացած, ընկճուած, խեղդուած ոգին:

Դառնանք, այժմ խօսինք այդպիսի ժողովրդոց կարծեաց վերայ, որք միշտ յամենայն ժամ տրտունջ կը բառնան թէ՛ ժա-

մանակի պատահարներ շար են. ժամանակ մեզ համար զլացող է, մեք մանուկ ժողովուրդ ենք, մեր ձեռքէն բռնելով յառաջ չի վարեր. այլ թողեր է զմեզ կիսաճամբոյն վերայ այնպէս անշարժ ու յետադէմ, մինչ արեւմտեան բոլոր ազգերը տարաւ հասոյց յառաջդիմութեան օթեւան եւ հանգիստ:

Բայց միթէ այդ աշտոող կարծուած ժամանակն՝ արեւելեան աշխարհին եւ նորա ժողովրդոց համար բարի պատահումներ չը բերա՞ւ: Այո՛, քսան տարիէն առաջ նա մի մեծ պատահար անցուց, այնուհետեւ քնացաւ. ասաց ու կարծեց թէ այլ եւս պատահար չունիմ ես, դարձեալ կ'ապրիմ այնպէս, ինչպէս կ'ապրէի յառաջ հին օրէնքով, հին դրութեամբ եւ հին ճանապարհով, որոյ ելքը դարձեալ հին պատահար բերաւ մեր աշխարհին վերայ. յանկարծ մեր քնացած տեղէն արթնացանք եւ ահա պատահարը մեր դուռը հասեր էր:

Դո՛ւ ասա, որդեակ իմ, այլ եւս իրաւունք ունի՞ այսպիսի աշխարհ եւ ժողովուրդ, որ սուր աչք ունի՞ հեռատեսել չը գիտէ, սուր միտք ունի՞ սովորիլ չի կամիր, հանճար ունի, ուղեղին մէջ թմրած է, ի դուրս հանել չգիտէ. ձեռք ունի, արուեստագործել չգիտէ. առոյգ ոտք եւ սրունքներ ունի, քալել չգիտէ. լեզու եւ ազատ կամք ունի, խորհելու եւ խօսելու փաստ չգիտէ. կը ճընշուի՝ ձիչ բառնալու եւ եղանակ չգիտէ. բնակավայր ունի՞ կը մոռնայ, յիշել ու շինել չգիտէ. ընդարձակ հող ունի՞ մշակել արդիւնաւորել չգիտէ. աղքատ է դեռ կը սիրէ զեղի կեանք, խնայութեամբ տնտեսել չգիտէ. թէ պատեհութիւն յաջողի՞ ժամանակ ճանչնալ չգիտէ. թէ ոտն մի փոխէ՞ կը պարծի, կ'աղաղակէ, լոին ու խոհեմ յառաջդիմութիւն չգիտէ. թէ ասեն ճամբոյն վերայ առիւծ կայ, վատասրտելով կը դողայ, առիւծի ձեռքէն անցնիլ, ազատիլ չգիտէ. ինքնավար օրէնք եւ սահմանադրութիւն ունի, վարիլ ու հնազանդիլ չգիտէ. դեռ մտօք մանուկ լինելով՝ քուէն եւ ընտրութիւն չգիտէ. միշտ իւր վարիչները փոփոխել կ'ուզէ, անփոփոխ պահել չգիտէ. միշտ ներկային մէջ զեղծանելով, ապագային հետեւանքները չգիտէ:

Լսեցիր ու դատեցի՞ր, որդեակ իմ, երբ մի երկիր, ազգ եւ ժողովուրդ այսչափ եւ այսպիսի անգիտութեան եւ խակութեան կեանքին մէջ կը թափառի, այլ եւս իրաւունք ունի՞ նա մեղադրութեան յանցանքը ժամանակի վերայ դնել, եւ ինքն չբմեղս

լինելով ասել՝ թէ ժամանակը շար է. եւ թէ երկրի պատահարները կը կապեն մեր ձեռք եւ ոտքը:

Գիտենք այդ, այո՛, կան երկրի պատահարներ, ժանր ու դժուարին, որք մարդոյն յառաջդիմութեան քայլերը կը կաշկանդեն: Բայց միթէ ժամանակի պատահարները կը բարձուի՞ն կամ կը պակսի՞ն աշխարհէս: Եթէ մարդոյն մեծ պատահար մարդն է, պէտք է մրցիլ այդ պատահարին հետ գիտութեամբ եւ կրթութեամբ. այդ միակ միջոցն է, որ կը յաղթէ պատահարներուն:

Թողունք այժմ երկրի եւ ժողովուրդի ընդհանուր պատահարները, դառնամբ առանձին ընտանեաց, գերդաստանաց եւ առանձին անհատ անձինքներու համար խորհրդածել, որք զօրհանապազ դառն տրտունջ կը բառնան, թէ ժամանակի շարութենէն մեր տուն մեր գերդաստանը կործանեցաւ. ճոխ ու հարուստ ազնուական ընտանիք չքաւորեցան. եւ այլն:

Բայց ուղղութեամբ դատելով տեսնք դոցա եւ ժամանակի պատահարին դատաստանը, տեսնամք նաեւ թէ այդ կործանիչ ձեռք առաւել իրենց ձեռքն է, թէ շարապատե՞ծ ժամանակին:

Եթէ այդ ճոխ ու փարթամ ազնուական ընտանիքներ, երբ ուղիղ տնտեսութեան օրէնքէն ու շափաւորութենէն խտտորելով՝ զեղծան շոտայեցան ամենազեղիս կեանքի մէջ, թափեցան թէ հին եւ թէ նոր հարստութենէն. այս բնական վախճանը՝ շար ժամանակի բերաւ, թէ շափազանցութեան հետեւանքն էր, որ շարստութեան կեանք տնտեսել:

Դու կը տեսնաս ու կը ճանչնաս մեծատանց այդ ժառանգորդ զաւակներ. դոքա երանի՛ կուտան իրենց հօր եւ պապու ժամանակին, ասելով, թէ նոցա ժամանակ շատ բարի ու յաջող էր, իսկ մեր՝ շար ու դժուարին: Այսպէս արդարանալ կ'ուզեն դոքա, որք իրենց կեանքը հեղգութեան եւ անգործութեան մէջ վարեցին, ոչ միայն անսպառ գանձեր վատնեցին, այլ եւ այդ նիւթական ճոխութեան հետ կորուսին հայրենի տան բարոյական համբան, փառքն ու յիշատակն: Արդ, ո՛ւմ է մեղադրանք, ո՛ւմ է յանցանք, շար ժամանակի՞ն թէ շարավար ժառանգորդներուն:

Գուցէ դոքա սրտմտին եւ շընդունին այս դատաստանը, ասեն թէ շար ժամանակ զեղխութեան շարօրինակ, նորասիրութեան պերճանքները հեղեղի նման արեւմուտքէն քշեց բերաւ մեր աշխարհ, մեք եւս կամայ ակամայ ողողեցանք. եւ նոյն իսկ ժամանակ զմեզ ստիպեց որ հետեւինք քաղաքակիրթ աշխարհին:

Կը դուռատէի ես Հայոց ընտանիքը, եթէ ստոյգ եւ իրապէս փափագէին քաղաքակիրթ աշխարհի օրինակին հետեւիլ: Երանի՛ թէ այնպէս լինէր, բայց իրաց ճշմարտութիւն կը վկայէ որ դոքա թողլով Եւրոպիոյ մեծամեծ բարեմասնութեան օրինակները, միայն նորասիրութեան պերճանքները գրկեցին. թողին ներքին կրթական մասն, եւ միայն արտաքին կեղեւն առին. թողին ինչ որ վայելուչ էր մեր ազգային բնիկ յատկութեան, եւ ինչ որ մեր յառաջդիմութեան ձեռնտու օգտակար էր, այսինքն բուն քաղաքակրթութեան ճշմարիտ տարերք, որ է գիտութիւն, կրթութիւն եւ լուսաւորութիւն:

Է՛հ, լսասէր որդեակ իմ, ես ձանձրացայ այս տնտեսական խնդրոյն վրայ քարոզելով, խօսելով, գրելով եւ կրկնելով. այս մի քանի օրինակները քեզ բաւական են, մնացորդները դու ինքնին իմաստասիրէ: Գիտցիր, որ աշխարհիս վերայ ամէն շարաշար կեանք՝ իւր շար հետեւանքն ունի, զորս մարդիկ շար ժամանակ կը կոչեն:

Բայց մենք կը հաւատանք թէ՛ ժամանակն երկնից արդարութեան ձեռաց մի շափն է. Քրիստոս վկայեց այդ շափին համար. «Որով շափով շափէք, շափեսցի ձեզ»: Կը հաւատանք նաեւ որ այդ շափին գործադրիչ ոստիկանը՝ ժամանակն է, որ իւր շար կարծուած պատահարներով կը հատուցանէ իւրաքանչիւրին գործոց համեմատ շափով:

Այլ եւս աւարտենք այս դասը, որդեակ իմ, եւ դու ուղղէ քո դատաստանը ժամանակի պատահարին վերայ, գիտնալով թէ ժամանակն ինքնին պատահար չունի, այլ ամէն պատահար մեր նախորդ գործքերուն վերջին հետեւանքներն են, եւ հետեւանքները Աստուծոյ յաւիտեանական օրինաց հատուցումն են: Ինչ որ այսօր կը կրենք, անցելոյն հետեւանքն է, եւ ինչ որ այսօր կը գործենք՝ նորա հետեւանքն եւս ապագայն կը կրէ:

Ուրեմն, երկիւղած որդեակ իմ, վախցիր գործերէդ քան ժամանակի պատահարներէն. ներկայ կեանքիդ մէջ միշտ ջանացիր ուղղութիւն գործել, հաւատալով որ ուղիղ գործին հետեւանքն ու վախճանը՝ ուղիղ կը լինի: Ուղիղ ճանապարհ դէպի ուղիղ նպատակը կը տանի: Ուսիր Քրիստոսի առակէն, որ անառակութեան հետեւանք սովամահութիւն է, ուսիր աշխարհի օ-

բէնքներէն, որ գողութեան հետեւանքը՝ կախաղան է: Ուսիր կեանքի փորձերէն, որ զրկանաց հետեւանքը՝ շարաշար հասուցումն է:

Շատ մի ծիծաղիր, հետեւանքն լաց է, եթէ սգաս ու համբերել գիտնաս՝ հետեւանքն միտիթարութիւն է: Ամենայն օրինազանցութեան հետեւանքը միշտ պատիժ, անարգանք եւ կորուստ է, ինչպէս առաքինութեան հետեւանքը վարձատրութիւն եւ փառք է: Եթէ աշխարհ արդարապէս չը վարի, ոչ օրինազանցին պատիժ տայ եւ ոչ արդարոյն վարձ, թո՛ղ յայնժամ քո դատաստանը երկնից արդարութեան, եւ դու առաքինացիր, զօրացիր բոլոր կեանքիդ մէջ. եւ հաւատա, որ ժամանակի պատահարներու հեղեղներ եթէ յառնեն ու բաղխեն զքեզ, դու անսասան, անկործան կը մնաս, երբ հաւատոյդ շէնքը՝ դու եւս Աւետարանի այն իմաստուն մարդոյն պէս, խորազիր վիմի վերայ հաստատես:

Թէ ժամանակի պատահարներ զքեզ տարուբերեն, դու անշարժ կաց. մի թերահաւատելով սասանիր, պատահարներ կուզան կ'անցնին. զի այս աշխարհ պատահարի աշխարհ է, հէք մարդ պատահարներուն տակ ճնշուած է եւ կարող չէ խոյս տալ. սորա համար Քրիստոս կարեկցելով մեր անպաշտպան խեղճութեան վրայ՝ սորվեցուց, որ աղօթենք առ Հայր. «Մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա ի շարէ»:

Աղօթէ, որդեակ իմ, յԱստուած ապաւինիր, եւ պատահարներ քեզմէ կը հեռանան: Ուղիղ մտածէ, ուղիղ գործէ, ուղիղ ընթացիր, եւ պատահարներ քեզ չեն պատահիր: Այլ մանաւանդ աղօթէ որ մարդոց պատահարին չը հանդիպիս: Դաւիթ առաւել ընտրեց Աստուծոյ պատահար քան մարդոց, որ խստասիրտ են, ողորմիլ չը գիտեն. սորա համար քեզ միշտ լաւագոյն է որ Աստուծոյ ձեռքն յանձնուիս, եւ սրտեռանդ աղօթես Դաւթին բերանով. «Աստուած ապաւէն իմ եւ ես յուսամ ի նա»:

Դ Ա Ս Ժ Գ.

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԽՈ՞չ է դարձան այս մեր ճիւղն ու թշուառ աշխարհին.— Աւետարան, ընկերսիրտիւն եւ միաբան զօրութիւն. սորա համար՝ բան բծիկն ինքնին կէս յաշխարհ. մեր վերքերը բուծիլ եւ մարդկութեան հնացեալ կեանքը վերանորոգել: Եւ որոյ անունն՝ ճշմարտութիւն եւ կեանք էր, այսպէս աւետարանեց. «Ես եկի, զի զկեանս ունիցիք եւ առաւել եւս ունիցիք»:

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ որդեգիր, հաւատացեալ որդեակ իմ Սամուէլ, Աւետարանը եւ Աւետարանին քարոզած ընկերսիրտութեան դասը պիտի խօսիմ քեզ. ականջդ բաց արա, սիրտդ ինձ տուր, խոնարհ երկիւղածութեամբ լսէ Յիսուսի դասին, որ քեզ լոյս կուտայ, յոյս կուտայ, կեանք եւ անմահութիւն կուտայ:

Յիսուս, որ աշխարհիս վերայ ինքն անգիր անդպրոց էր, Պաղեստինոյ աշխարհին մէջ բացաւ իւր Աւետարանին համալսարանը եւ սկսեց քարոզել:

Ես կը թողում այժմ Աւետարանին քարոզած ընդհանուր դասեր, միայն ընկերսիրտութեան դասն պիտի աւանդեմ քեզ, եւ այն բաւական է թէ սրտի մտօք պահես: Վասն զի սէր եւ ընկերսիրտութիւն Աստուածային պատուէրներուն գլուխն է եւ օրինաց հիմն:

Մովսէս, որ Իսրայէլի ընկերութեան օրէնսգիրն էր, աստուածսիրտութենէն յետոյ, յարեց ընկերսիրտութեան պատուէրը: Բայց Մովսէս այս զերագոյն պատուէրը միայն քարէ տախտակին վերայ գրեց՝ թողուց ու գնաց, եւ զայն անձնազոհ արիւնով մկրտելով չը նուիրագործեց:

Իսկ Յիսուս սիրոյ մեծութիւնն՝ իւր անձին վերայ չափելով ասաց. «Մեծ բան զայս սէր ոչ գոյ, եթէ ոք զանձն դիցէ ի վերայ բարեկամին»: Ասաց, եւ անդէն իւր բարեկամ մարդոյն համար գնաց ի խաչ եւ ընկերսիրտութեան օրէնքը իւր արիւնով, իւր մահով եւ իւր մեծ ու անկշիռ սիրով մկրտեց, եւ այս իւր գերագոյն օրինակով սէրը տուաւ աշխարհին՝ իբրեւ մի միայն դեղ

ու դարման, փրկութիւն, ազատութիւն, հիւանդ ու թշուառ մարդկային ընկերութեան:

Այս դեղն ու դարման մի բառով կը կազմուի.— ՍԻՐԵՅԷՔ. իւր զօրութիւնն անշափ է, իւր շնորհն՝ անկշիռ է, իւր բժշկութիւնն՝ ամենարուեստ է, իւր ձեռքն՝ ամենահաս է, եւ իւր սուրն է միայն, որ կ'սպաննէ մարդոց ոգւոյն մահառիթ կիրքերը:

Երկնային սէր, որ մարդոյն կերպարանքով երեցաւ աշխարհին, եւ որ մեր փրկութեան ճարտարապետն է, նա խորագոյն դրաւ սիրոյ այս հիմն. եւ չէ թէ հողի վերայ, հապա մարդոց սրտին ու հոգւոյն մէջ, որպէս զի այդ հիման վերայ նորոգէ մարդկութեան հնացեալ շէնքը:

Սիրոյ այս մեծագոյն օրէնքն է միայն, որ կարող է աշխարհիս վերայ հաստատուն պահել մեր ընկերակիւն շէնքը, ապա թէ ոչ՝ հիմնայատակ կը քայքայուի:

Խոստովանիլ եւ վկայել պէտք է, որդեակ իմ, որ գիտութիւն եւ քաղաքակրթութիւնն եւս արդի մարդկային ընկերական վիճակը բարուքեցին առաւել արտաքուստ: Բայց դու մի հետեւիր այնչափ այն սնապարծ մարդոց մեծախօսութեան, որ այդ շնորհ եւ պարծանք՝ միայն գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան կուտան. եւ առ ոչինչ կը համարին Աւետարանին արդիւնքը:

Այլ դու ճշմարտութեամբ հաւատա, թէ աշխարհիս արդի ընկերական յոռաջգիմութեան հիմունքը՝ Յիսուս իւր Աւետարանով եւ ձեռքով դրաւ: Եւ ի՞նչ են այդ բարոյական հիմունքը, ահաւասիկ. սէր, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, միութիւն եւ բնշահնուր անխտիր մարդասիրութիւն, որով բովանդակ երկրիս անհամար ազգերը մի համաշխարհական եկեղեցւոյ գաւիթը ժողովելով՝ մի հօտ կը կազմէ, մի հօր որդիքներ կը կոչէ, եւ ինքն է միայն այդ հօտին հովիւ եւ առաջնորդ:

Եւ ի՞նչ է առաւելագոյն եւ ճշմարիտ կեանք զոր Յիսուս բերաւ յաշխարհ, եթէ ոչ Աւետարանին քարոզած ընկերական սէր. եւ հաւատացելոց՝ համատարած խաղաղութիւն. զոր Յիսուս միայն տուաւ, եւ աշխարհ՝ կարող չէ տալ զայն: Ուստի իբրեւ իւր վերջին կտակ, վերջին ընթրեաց իրիկուն խօսեց. «Զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ, զխաղաղութիւն զիմ թողում ձեզ: Ոչ որպէս աշխարհս տայ՝ տամ ես»:

Կարդա հնախօս պատմութիւններ եւ կը տեսնաս, որ մեծամեծ աշխարհակալներ եկան այս աշխարհ անցան ու գնացին.

աշխարհ խոռվութեան մէջ թողին, իրենք գերեզմանին մէջ խաղաղութիւն գտան: Նոքա իրենց զօրութեամբ ու սրով բնաւ չկարացին խաղաղութիւն տալ երկրին, այլ մանաւանդ երկրին երեսը արինով լուացին եւ սոսկալի բռնութեան տակ ջախջախեցին մարդոյն ազատութեան կեանքը:

Եկան վերջին դարեր եւ մանաւանդ իննետասներորդ դարը, զոր քաղաքակրթութեան դարը կը կոչեն եւ յորում ես եւ դու ծնանք ու կ'ապրինք. կասեն թէ մարդոյն յառաջգիմութեան քայլեր քիչ մնաց որ մինչեւ ի կատար հասնին: Քաղաքային եւ աշխարհի կառավարութեան համար դիւանագէտներ ժողովեցան, մեծամեծ ստուար ստուար օրինաչրքեր շինեցին, եւ երկրի խաղաղութիւն մշտնջենաւոր պահելու համար դաշնակցութիւններ կոեցին: Եւ ի՞նչ էր նոցա բոլորի նպատակը, մարդկային ընկերական կեանքը հաւասար բարուքելու. թէ՞ մէն մի գահեր իրենց երկրի շահը առաւել հոգալու: Այդ իրաւունք է, գիտենք, բայց առանց ընկերին եւ ազգերու իրաւունքը խլելու:

Այժմեան աշխարհիս վերայ տիրող մեծ աշխարհակալ՝ շահն է. սորա համար մարդ չի հաւատար թէ քաղաքակրթութիւն՝ Յիսուսին տուած խաղաղութիւն կամ Աւետարանին քարոզած ընկերասիրութեան դաշնակցութիւնը կ'ընդունի:

Ո՛հ, որշա՞փ հեռու են իրարմէ դիւանագիտութիւն եւ Աւետարան, իսաչն ու կրուպի թնդանօթն. եկեղեցւոյ միաժողով գաւիթն եւ պատերազմի արեան դաշտ. եւ ի՞նչ համեմատութիւն կայ մահուան եւ կեանքի մէջ: Քաղաքակրթութիւն դեռ մահ կը բերէ, դեռ մարդոց համար սպանութեան գործիքները կը հնարէ, քուն եւ հանգիստ չունին աշխարհիս տիրապետներ ու դիւանագէտներ. վիշապի նման տուտի վերայ կեցած կը Ֆշան կ'սպանան, եւ ի՞նչ կը խնդրեն, պատերազմ. անշուշտ զիրար կ'լանելու համար:

Այսպէ՛ս, մինչդեռ Յիսուս իւր Աւետարանին ազատ սիրով խաղաղութիւն կուտայ երկրին, մեր կարծեցեալ քաղաքակրթութիւն՝ դեռ սրով եւ արինով եւ հին աշխարհի խելքով խաղաղութիւն հաստատել կ'ուզէ:

Տե՛ս դու եւ համեմատէ այս երկու հակառակ եղանակները. այլ եւս կը հաւատա՞ս թէ սոսկ քաղաքակրթութիւն առանց Աւետարանի աջակից զօրութեան՝ մարդոյն խոռված ընկերական վիճակը խաղաղութեան մէջ կը պահէ. զգօնանան

հանդարտին այն զայրացած ոգիները, որ հուր, սուր, կռիւ եւ վրէժխնդրութիւն կը գոչեն:

Աւա՛ղ մարդկային թշուառաբախտ ընկերութեան, ո՛վ գիտէ, դեռ քանի՞ ժամանակ, քանի՞ դարեր աշխարհ իւր ազգերով ժողովրդով պիտի հեծեն աղիողորմ, երկրիս մեծամեծ պետական ծովեր պիտի խռովին. այդ ալիքներ կոհակներ պիտի հանեն. այդ ինքնավառ հրաբուխներ, ինչպէս գրեցի, միշտ պիտի բորբոքին, շարժեն երկրագունդ, աշխարհ սասանեն, ջրով ու մոխրով ծածկեն ժողովրդոց կեանքը:

Ոգիդ կը լքանի, որդեակ իմ, եւ յուսահատ կը լինիս, եթէ տակաւին աշխարհավար դիւանագէտներ այսպէս շարունակեն, աշխարհի վիճակ ու վախճանն ո՛ւր կը հասնի:

Ես խօսիմ քեզ, որդեակ. մեր աշխարհի կարգ ի սկզբանէ անտի այս է եւ այսպէս պիտի երթայ տակաւին: Դու գիտե՛ս դեռ մարդն անհալ եւ անկատար հանք մի է. աշխարհիս պտտահար քուրային մէջ, այսինքն կրակի եւ իւր արեան մէջ նա դեռ պիտի հալի ու մաքրուի, մինչեւ որոշուին ընտրեալներ, մինչեւ գայ ճշմարիտ քաղաքակրթութեան ոսկեղար, յորում աշխարհիս վարիչներ անկեղծ սրտով եւ անխաբ մտքով ընդունին Աւետարանի ընկերութեան եւ խաղաղարար ոգին: Մեռնին երթան աշխարհիս երեսէն խռովարար եւ անարդար տիրապետող ոգիներ: Այն օր միայն հաւատանք, որդեակ, որ Դաւթի գուշակութիւնը տիրապէս կը լրանայ. «Եղիցի խաղաղութիւն ընդ ամենայն երկիր. եւ ի վերայ զլիսոց լերանց: Աոցեն լերինք զխաղաղութիւն ժողովրդեան եւ բլուրք զարդարութիւն»:

Դառնանք այժմ խօսիմք ընկերսիրութեան այն պարտիքներու վերայ, որոց առ հասարակ պարտական են Աւետարանին հաւատացող որդիքներ:

Բայց թէ կ'ուզես ճշդիւ իմանալ, որդեակ իմ, թէ ի՞նչ է ընկերսիրութեան պարտք, ո՛րչափ եւ մինչեւ ո՛ւր, եւ ո՛վ է մեր ընկեր. միայն մեր ընտանի՞ք, մեր ազգակա՞նք, մեր բարեկա՞մք, մեր դրացի՞ք, մեր ազգայինք կամ հայրենակի՞ցք, եւ կամ այն մարդի՞կ, զորս մենք կը ճանաչեմք: Ո՛չ, Աւետարանի ընկերսիրութեան պարտիքը ընդհանուր մարդասիրութիւնն է. երբէք այդ խտրող բառերը չի ընդունիր. «Եթէ սիրէք դուք զսիրելիս ձեր, կամ փոխ տայք միայն բարեկամաց ձերոց, ո՞ր շնորհ է ձեր». ասաց Քրիստոս:

Ուստի ընկերսիրութեան մեծ պարտիք պէտք է համատարածի բոլոր մարդկային ընկերութեան վերայ, շխտրելով երբէք, ոչ ազգ, ոչ կրօնք, ոչ մեծ, ոչ փոքր, ոչ ծանօթ, եւ ոչ անծանօթ, այլ ընկեր համարել հաւասարապէս ամէն մարդ որ իւր նմանակից պատկեր կը կրէ:

Եւ այս ապացոյց՝ մի առակ շերեմ քեզ Աւետարանէն, որով ծայրագոյն ընկերսիրութեան օրինակը կուտայ Յիսուս իւր բոլոր հաւատացելոց: Երբ կեղծող օրինական դպիր մի փորձելով գժիսուս կը հարցանէր. — Վաւրապետ, զի՞նչ գործեցից, զի կեանս յաւիտենականս ժառանգեցից: Յիսուս պատասխան կուտայ. Յօրէնս զի՞նչ գրեալ է եւ ո՛րպէս ընթեռնուս: Կը պատասխանէ դպիրն. թէ՛ Սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ: Յիսուս դարձեալ կը պատասխանէ. Ուղիղ ետուր զպատասխանիդ. զայդ արա եւ կեցցես: Պարծող դպիրն սկսեց կրկին անգամ հարցնել. «Եւ ո՛վ է իմ ընկեր». որպէս թէ չգիտէր: Յիսուս յայնժամ ճշմարիտ ընկերսիրութեան՝ եւ սքանչելի առակով մի պատասխան տուաւ:

«Այր մի իջանէր յԵրուսաղէմէ յԵրիքով, անկաւ ի ձեռս աւազակաց» եւ այլն:

Դու շատ անգամ լսեր ու կարդացեր ես այս խորհրդաւոր առակը, որով Յիսուս ընդհանուր եւ անխտիր մարդասիրութիւն կ'ուսուցանէ, եւ աշխարհիս համայն մարդկային ազգը միապէս ու հաւասար ընկեր կ'անուանէ: Յիսուս Մովսիսի նման միայն Եբրայական ազգին մարդ չէր, որ խտրէր Եբրայեցիին ու Եգիպտացիին. այլ նա համայն աշխարհի, համայն ժողովրդոց մարդն էր: Նա չը գիտէր երբէք Հրեայն եւ Սամարացիին խտրել: Այնպէս կը թուի թէ այդ հարցաբան օրինասէր դպիրն Հրեայ էր, որ զՍամարացիին մահու շափ կ'ատէր. Քահանայն եւ Ղեւտացիին եւ Հրեայ էին. որք ճամբու վերայ ինկած անյարիր արիւն շաղախ վիրաւորը տեսան եւ առանց երբէք կարեկցելու՝ անցան գնացին: Զը գիտենք թէ աւազակներէն հարուածեալ անձն ի՞նչ ազգէ էր. Յիսուս նորա ազգի անունը կը պահէ եւ կը յիշէ միայն անկեալ թշուառին կարեկցող մարդ՝ որ բնիկ Սամարացի էր, եւ իսկոյն գթացաւ խեղճին վրայ, պատեց ու դարմանեց նորա վէրքը:

Ով գիտէ, գուցէ անկեալ վիրաւորն եւս կամ Սամարացի էր եւ կամ անծանօթ մի անձն. սորա համար այդ երկու անցնող

Հրեայ ուղեւորներն մոլեկրօնութեամբ իրենց սիրտը խստացուցին եւ շուգեցին տեսնալ անկեւոյն աղէտը:

Երանի՛ քեզ, որդեակ իմ, թէ ազնուասիրտ լինիս եւ այս առակի օրինակէն Քրիստոսի քարոզած ընդհանուր ընկերսիրութեան եւ մարդասիրութեան օրէնքը սրտիդ մէջ խորագոյն դրոշմես, գթասիրտ գորովասիրտ լինիս. այս աշխարհիս հրապարակին վերայ անկեալ վիրաւորներ շատ կան, չէ թէ միայն ամայի լեռներու մէջ ուր աւազակաց որջերն են, այլ նոյն իսկ բազմաժողով քաղաքներու եւ շինութեանց մէջ. եւ ո՛չ զարկեր ձգեր է ի գետին.— զօրաւորաց զրկանք եւ հարստահարողաց ձեռք: Երբ կը պատահին քեզ այդպիսի զրկեալներն, անկարեկից աչքով մի տեսներ եւ անցնիր առանց կատարելոյ ընկերսիրութեան պարտիքդ որչափ եւ կարող ես: Աշխարհիս թշուառներ մի զըններ թէ ո՛վ են, քո պարտիքն է թշուառին վերայ գթալ. քեզ ի՞նչ փոյթ նորա լեզուն եւ կրօն:

Յիշէ, որդեակ իմ, Յիսուսի վերջին պատասխանը, զոր տուաւ օրինասէր դպրին, «Ձայդ արա եւ կեցցես»: Գնա կատարէ ընկերսիրութեան պարտիքներդ. եւ յայնժամ կ'ապրիս դու:

Այլ աւա՛ղ, չը գիտեմ թէ մարդիկ ե՞րբ պիտի ճանչնան այդ մեծ բարոյական զօրութիւն, այդ երկնային զօրավիզ ձեռք, զոր Յիսուս տուաւ իւր հաւատացեալ ժողովուրդին եւ զայն այդ զէնքով զինուորեց. որպէս զի նա կռուի աշխարհի դէմ:

Բոլոր կեանքդ եւ քո անձն թէ Աւետարանին եւ թէ նորա քարոզած ընկերսիրութեան համար նուիրես՝ արժան է: Սիրոյ մեծ օրինակ մեր առջեւն անցաւ գնաց Գողգոթային զլուխ: Մէրն ի սէր մարդկային ընկերութեան նուիրեց իւր անձն, եւ որ բանիւ կը քարոզէր զայն՝ արդեամբ կատարեց աշխարհին առաջ: Տեսէք ու շափեցէք, մարդիկ. Մեծ քան զայս սէր ոչ գոյ. եթէ ոք զանձն դիցէ ի վերայ բարեկամին. ասաց եւ մեռաւ:

Մ Ի Ր Ա Ք Ա Ի Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ

ՅԱՆԿԱԼԻ որդեակդ իմ Սամուէլ, կեանքիդ առաջին շրջանի դասերն աւարտեցի. թոյլ տուր ինձ որ փոքր մի հաճախմ, միտքս ու հոգիս կ'ազդորդի, թէ ողջ մնամ ես, եւ Աստուած զքեզ ողջ պահէ, մի բարեդէպ ժամանակի մէջ կ'սկսեմ դարձեալ խօսիլ երկրորդ շրջանի դասերդ. զի դեռ ես գրել կը սիրեմ, ոգիս յօծար է. եւ դու լսել ու կարդալ կը սիրես, ոգիդ փոյթեաւնդ է, գիտես ու կը ճանաչես քո յառաջդիմութեան ժամանակ:

Հայրական ու կրթական դասերս խնամով պահէ յուշիդ, միշտ յիշէ թէ՛ եւ ես քանի՛ խնամով եւ սիրով խօսեցայ քեզ, եւ քո սերմանացան մըշակն եմ, որդեակ, այս իմ սեւ սեւ գրեք իբրեւ մի մի ցորենահատիկ սըրտիդ պարարտ երկրին վերայ ցանեցի այժմիկ. երկինք իւր արեւով եւ անձրեւով բուսուցանէ, եւ Աստուած աճեցուցանէ, ինչպէս կը խոստովանի Պօղոս: Դու պտղաբեր լինիս այնչափ մինչեւ միոյն տեղ հարիւր բերես, եւ ես ու քո հայրենեաց կարօտ որդիքները՝ ուրախ ուրախ վաղեմք քո առատ ու շահեկան արդիւնքը:

Քրիստոս իւր աջով զքեզ օրհնէ, ինչպէս օրհնեց իւր մշակ աշակերտները. եւ դու երթալով պտղաբեր լինիս, եւ քո բարի պտուղն ու յիշատակ մնայ աշխարհիս վերայ:

Ես քո հայր Սիրաք ամենայն խնամով աւանդեցի քեզ այս դասեր եւ դու երկիւղած հնազանդութեամբ լսեցիր. բայց գիտցիր, որ միայն լսելով չեն արդարանար. այլ առնելով եւ ուսուցանելով: Եւ դու այժմէն ուխտ դիր որ իմ դասերս որդիներուդ աւանդես եւ այսպէս յորդոց յորդի, թողնէ ի թող շարունակուելով՝ անմոռաց եւ կենդանի կը մնայ Սիրաքայ հօրդ խրատներ ու դասեր. որով տիրապէս կատարող կը լինիս Առակաց բանից. «Որդեակ, զօրէնս իմ մի մոռանար եւ զբանն իմ պահեցէ սիրտ քո, զի երկայնատուրքք լիցիս ի վերայ երկրի»:

Վարէ՛, որդեակդ իմ Սամուէլ
Ուղի՛դ վարէ զմանն եւ ակօս.
Արձակ դաշտերն են մեր արտեր,
Պարարտ բերուն եւ բարեբեր.
Եւ ես ցանեմ ցորնի հատեր.

Քաղե՛նք յուսով բազմապատիկ.
 Օրհնեա՛լ է հողն եւ մեր սերմեր,
 Օրհնեա՛լ մշակք, եզնամուկներ,
 Օրհնեա՛լ է անդ եւ անդաւտան,
 Օրհնեա՛լ՝ Աստուած,
 Որ տայ անձրեւ եւ արեւ.
 Օրհնեա՛լ վաստակ երկրագործին,
 Արդար ազատ ի դժբանաց:

— 0 —

Վ Ա Ն Գ Ո Յ Ժ

Կ Ո Ի Ժ Մ Ի Ջ Ո Ի Ր
 Ի Ի Ր

Ա Յ Ր Ա Մ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ե Ա Յ Վ Ե Ր Ա Յ

Կ Ը Մ Ր Ս Կ Է

Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն Հ Ա Յ Ր Ի Կ

Առ մեծարոյ սիրելիդ իմ
ԱԲՐԱՀԱՄ ՍՕԼԱՆԵԱՆ
մտերիմ հայրենակից

Վան վառուեցաւ, որ իմ եւ քո բնակասնունդ հայրենիքն է. անշուշտ մեր ազնիւ սիրտն եւս մեր կարեւեր սրտին հետը վշտահար եղած է:

Այդ քաղաքսներ կրակին համար, որ անխնայ այրեց լափեց մեր հայրենեաց կեանքը, եւ մի կաթ ջուր պատրաստեցի, չէ թէ այրած ժողովորդին մորմոքեալ սրտին ջուր տալու մտքով՝ զի դորա համար գետեր եւ ծովեր պէտք են՝ այլ մի միայն Վանայ դպրատանց աղքատիկ մանուկներուն ծարաւն ու պապակը զովացնելու համար:

Սոյն իմ արտասուաց մի կաթիլ ջուրը ձեր բարեպիտ ազնուութեան կը յանձնեմ, որ զայն ձեր օգնական ջանիք առատացնէք, այսինքն մամուկին տալով հոգայք տպագրութեան պէտքը, որոյ դուզնաքեայ արդիւնք նուիրենք հետ քեզ մեր հայրենեաց այն կարօտ մանուկներուն՝ որք այսօր անդպրոց, անգիրք եւ անթուղջ մնացին: Այս փոքրիկ բարոյական հացի նկանակը մեք մատակարարենք, զի մեր բաժին է. իսկ հաճապագորդական հացն թողումք թող Աստուած հոգայ, ոչ միայն տղայոց այլ եւ հարցն ու մարց: Ո՛հ, հայրերը չբարորութեամբ կը հեծեծեն տան մէջ. գոնէ զաւակներ մխիթարուին դպրոցին տաճարին մէջ: Ծէն քաղաքի մի վաճառանոցի խանութներ փակուեցան, չթողումք որ դպրոցներն էլ փակուին, միմչեւ յիշէ Աստուած եւ այցելութիւն լինի տառապեալ ժողովորդին:

25 Յունուար 1877

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Եղէ եւ որպէս բու յաւերակի:
ՍԱՂՄ. ՄԱ. 6:

Ո՞ տայր ինձ, ո՛հ, գեղեցիկդ Վան, Վասպուրական աշխարհի զարդն ու պսակ, որ աւերակիդ աճիւնացեալ մոխրին վերայ նստելով՝ արժանի լինէի զքեզ եւ քո որդիքներդ ողբալ, ինչպէս որբախօս Երեմիան, որ յայր եւ կոծէր այրիմայր եւ զերեվարեալ Երուսաղէմի վերայ:

Որդիքներդ գերի չը գնացին ի Բաբելոն, այլ նոյն իսկ հայրենեաց երկրին ու զրկին մէջ աղքատութեամբ ստրկացան ու գերեցան. հաց՝ որ նոցա կեանքն էր, խլեցին զայն ու քանդեցին վաճառաշահութեան ագարակն, եւ այժմ դու համակ որդիքներովդ մնացիր անօթի եւ նուաղեալ:

Մի՛ լաք, դիեցիկ մանուկներ, մի՛ կոծէք, կաթընտու մայրեր, թէ հացն ու կաթ պակսեցաւ՝ մեր երկնաւոր Հօր, զու՞թ, որ ճնճղուկներ կը հոգայ՝ զձեզ չի մոռնար. շուտ կ'անցնին ձեր սգոյ իրիկուն ու գիշեր, եւ առաւօտ ուրախութիւն կ'ողջունէք:

Պատահար քո՝ երկնից պատահար չէր, այլ նոյն իսկ քո երկրէն եւ քո մէջէն. հին դրացի քաղաքացիներդ գրաւեցին զքեզ. նոքա՝ որ քեզ հետ կ'ուտէին հայրենի սեղանէն, նոքա՝ որ քո ճակատին քրտանց վաստակով լիապէս կը յագենայն, ո՛հ, անխնայաբար ոտնակոխեցին բարելից հացի սեղանդ.

Այսուհետեւ զարդիւնս ձեռաց իւրեանց կերիցեն:

Ես գիտեմ, հաց՝ քո զօրութիւն եւ հօգին էր, եւ այն իսկ էր միայն որ յառաջդիմութեանդ զօրավիզ կը լինէր եւ դու կը քալէիր այնչափ, որչափ մանուկ մի նոր ոտք ելած: Արդեօք տնակից եղբայրներդ նախանձեցա՞ն, հացն ու վաստակ ձեռքէդ կորզեցին, որպէս զի դու առ քաղցի ուժաթափիս, ոգիդ եւ շիղերդ թուլնան, ծունկերդ կ'թոտին, եւ այլ եւս չկարենաս յառաջադիմել դէպ ի յուսոյն ասպարէզ եւ լաւագոյն կեանք:

Բայց ի՞նչ էր քո դուզնաքեայ յառաջդիմութիւն, ես գիտեմ ու կը ճանաչեմ զքեզ. որդիքներուդ կէս մասն պանդխտութեան մէջ մաշելով կը մաշին, կէս մասն եւս այդր բիր զրկանօք հանդերձ հազիւ կը հայթայթեն իւրեանց ապրուստն ու պարէն. միթէ՞ առ ա՛յդ եւս մախացաւ երիցագոյն երբայրդ եւ հին ու մուրաքաղաքականութեան դատաստանով վնասակա՞ր համարեց:

Եթէ այսպէ՛ս, ափսո՛ս, նա քան զքեզ առաւել տուժեց ու
27—613

չկրցաւ խորհրդով խելամտել, որ քո կարծեցեալ յառաջդիմութիւնդ երկրին ընդհանուր բարգաւաճման անխտրապէս շահ եւ օգտակար էր:

Եթէ յիրաւի՝ եւ իրապէս յառաջդիմութեանդ քայլերը հաստատուն եւ զօրաւոր էին, այդ իսկ մեծ շահ էր անշարժ եւ անաշխատ եղբօրդ. զի դու դայն եւս մղելով մղելով յառաջ կը տանէիր հետ քեզ, եւ իբրեւ երկու լծակից ամուսնեւ հաւասար վաստակելով, հաւասար բաժնելով հայրենեաց ազարակին արդիւնքը, այնուհետեւ հաւասար կը վայելէիք ի փառս Օսմանեան կայսրութեան:

Ո՛վ տիրասէր եւ ժրաջան Հայ մշակներ, հայրենեաց ազարակին մէջ այն ինչ միամտութեամբ կ'աշխատէիք բեղմնաւոր հունձերով երկիրը բարեշէն պահել եւ տիրոջ շտեմարանը գանձով ու ցորենով լեցնել, անտիրասէր ծառայակիցներ հրձիգ արարին ազարակն, խելաթափ եղին ու շտաբերեցին թէ այդ ոճիրն արքունի գանձուն եւ բոլոր հայրենակից ժողովրդոց հաւասար զեան է:

Ո՛վ չի գիտեր, որ երկրի մը բռնութեանն եւ զրկանքէն միապէս կը զրկուի բնակիչ ժողովուրդ, եւ կը թշուառանան առհասարակ սովու եւ տառապանաց մէջ. Ղուրանի եւ Աւետարանի որդիքներն՝ երկու դասն ի միասին պիտի նստին ու լան, մէկ դասն արեւուն տակ եւ միւսն գիշերավար լուսին, հա՛ց հա՛ց աղաղակեն:

Միթէ նա որ յափշտակեց ընկերին հաց, նա կուշտ պիտի ուտէ: Ո՛չ, ո՛չ. զրկանաց ու յափշտակութեան հաց առաւօտէն մինչեւ իրիկուն չի տեւեր, շուտով կը սպառի. զի այն հացն է միայն արդար ու անսպառ՝ որ մարդոց ճակատին քրտանց՝ արդար վաստակն է. ով որ առանց այս պայմանին հաց կ'ուտէ աշխարհիս վրայ՝ պետական Աստուծոյն վճիռը կեղծանէ:

Չը գիտեմք քո մեղքն ի՞նչ էր, ո՛վ անզէն եւ հլու հնազանդ ժողովուրդ Վանայ, դու ոչ զէնք ունէիր եւ ոչ երբէք ըմբոստացար տիրող գաւազանին դէմ. քո հաւատարմութեան շափ հինգ հարիւր տարի է, եւ քո զէնք միայն խոփն ու արօր. արուեստ եւ վաճառականութիւն քո զբաղումն էր. եւ միթէ ա՛յս եղև հասունումն քո հաւատարիմ հպատակութեան:

Ի՞նչ խորհրդաւոր օր էր հրափորձութեանդ օր, ով անբախտ Վան. միթէ այն օր քեզ համար սեւ օ՞ր էր, երբ Թուրքաստանի

պայծառ օր կ'ըսկսէր, երբ Բիւզանդիոն Վոսփորէն հրանօթներ կ'որոտային, եւ Օսմանեան միապետ ինքնակալ կայսր սահմանադրութիւն կը կնքէր. այն ուրախ օրերուն, ո՛հ, մոլեգնութեան հուրն զքեզ լափեց, ծուխով ու մուխով խեղդեց քո խնդութեան ձայն եւ շունչ:

Մինչդեռ մայրաքաղաքն իւր համայն գաւառներով հրավառութեան տօն կը կատարէր, դու հէք ապերջանիկ Վան, քո տօն հրավառութիւն շէր. այլ ծախիչ ու համաձարակ կրակ մի, որ մի գիշերուան մէջ սպառեց զքեզ. այսր Բիւզանդիոնին մէջ պանդուխտ գաւակներդ երգոց ու նուագարանաց ձայներով կը պարէին, իսկ այդր բոցերուդ ճարճատիւն միայն կը լսուէր, որոց հետ կը խառնուէր նաեւ թշուառ որդիքներուդ ողբ, կոծ, լացն ու աղաղակ:

Մովն քեզ մօտ էր, շրոց աղբիւրներ եւ վտակներ կը վազէին. կարաձմեռն էր, թանձր ձիւնի ճերմակ սաւանով պատած էիր, շէնքերդ ամէն հողակառոյց էին, մարդ կը զարմանայ, թէ որպիսի դիւրութեամբ վառեց զքեզ կրակ:

Այդ մի հրաշք է աշխարհի առաջ. ե՛րբ հուրն զհող վառեց, ո՛վ լսեց ու տեսաւ որ Վանայ շէնքերն հրդեհէն վառին. թէ գիտէք՝ դո՛ւք պատմեցէք մեզ, ո՛ հարիւրամեայ ծերունիք, դուք դեռ ողջ էք եւ կ'ապրիք այսօր, վկայեցէք երկիրս դատաւորաց առաջ:

Թուրքաստանի վերանորոգ սահմանադրութեան տօնականին անշուշտ զոհ մի պէտք էր, եւ այն փառաւոր զոհ դու մատուցիր, ժողովուրդ Հայոց. բայց գիտցիր թէ կանխաւ քան զքեզ շատ զոհեր զոհուեցան այլ եւ այլ ժողովրդոց եւ պատերազմի դաշտերուն մէջ:

Եթէ այլքն այնպէս դատեն, որ քո զոհն արիւն եւ կեանք կազմող զօրութիւնն էր. ո՛հ, նշտրակով բոլոր մարմնոյդ երակները բացին. թոյլ տուին որ դու այնուհետեւ տակաւ տակաւ մեռանիս շարաշուք աղքատութեան մէջ, եւ քո երակահատներ չքմեղս լինելով աշխարհի առաջ ձեռքերդին լուանան եւ ասեն. «Քաւեալ եմք մեք յարենէ դորա»:

Ողորմիմ քեզ, ժողովուրդ Հայոց, ողորմիմ. արդեօք լաւագոյն չէ՞ր քեզ, որ միանգամ մեռնէիր եւ կնքուէր քո հանգրստեան գերեզման եւ դու երթայիր դադարէիր առ հարս քո, քան թէ այսպէս ի գետին թալկանալով արիւնացամաք մեռնիս: Ո՛հ,

մինչեւ ե՞րբ անսամ քեզ, որ ինքնազո՛ճ մեռնիլ սորվիս. աշխարհ սորվեցաւ այդ դասը, իւր մրցանակն առաւ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր:

Քո բախտն եւ քո յատկական առաքինութիւն այդպէս է, որ դու այդ օրինակ մեռնիս. ուրեմն փառք տուր երկնից ու մխիթարուիր. դու եւս ելիր այն զրկեալ արդարոյն պէս աւերակիդ աղբիւսին վերայ նստիր. ոչինչ տրտունջ կամ բարկութեան բան մի՛ խօսիր երկնից դէմ, ասա, «Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի, Տէր ետ եւ Տէր էառ»: Հանդուրժէ հարուածներուդ, թող այդ եւս քո անցեալ բիւրաւոր զոհերուդ հետ խառնուի:

Գիտեմ, մխիթարութիւն եւ սփոփանք դառնացեալ սրտիդ խոցերն ու վէրքերը շին բուժեր, զի խիստ անօրինակ եւ դժբնդակ դէպք էր որ քեզ դիպեցաւ այս ժամանակին մէջ, զոր քաղաքակրթութեան դար կը կոչեմք, եւ այն յուսալից օրերը, երբ Օսմանեան կայսրութեան նոր թուականն կ'սկսէր եւ երկրին շինութեան հիմն կը դրուէր, ո՛հ, այն օրերը դու քանդուեցար:

Այո՛, այն օրերը, երբ սահմանադիր օրէնք պարտք եւ իրաւունք կը քարոզէր, հաւասարութիւն կ'աւետէր, քո զրկանք եւ հարստահարութիւն աւելի եւս ծանրացաւ, երբ այլ եւ այլ կրօնի տարանջատ որդիքներն ձեռք ձեռքի տալով մի ազգութեան դաշնակցութիւն եւ ուխտ կը կնքուէր մայրաքաղաքին մէջ. Վանտոսպ ըմբոստացաւ յանկարծ, խզեց այս նոր դաշնակցութեան կապը, երիցագոյն եղբայր կրտսերին վերայ յառնելով կսպաննէր զայն:

Միթէ նա հին տրտմութի՛ւն ունէր սրտին մէջ, որ մոռցաւ ժամանակին վերահաս տագնապն, շարար պատիւ խորհրդարանին ծեփերուն՝ որ կայսերական քաղաքին խորհրդարանին մէջ գիշեր ու ցորեկ երկրին խաղաղութեան համար կը հոգային կը խորհէին հնարից ելք մի գտնել, եւ ազատել երկիրը իւր վերահաս վտանգէն:

Ո՛վ Գուրա՛ն Գուրա՛ն, ես շեմ հաւատար այնպէս, ինչ կը հաւատան ոմանք քո դպիրներէն, թէ դու քեզ հաւատացող որդիքներուն տիրապէս հրաման կուտաս որ Աւետարանի աղքատ որդիքներուն ձեռքէն հացը յափշտակեն, ստրուկ ճանշանն, կեանքէն զրկեն. եթէ մեռցնեն՝ այդ եւս զո՛հ եւ արդարութիւն համարին, միով բանիւ միշտ բռնաւորութեան գաւազանով ջախջախեն զիրենք:

Ես չգիտեմ թէ ջախջախելով ջախջախելով ի՞նչ շահեցան քո որդիքները: Այդ հաշիւը տեսաւ կայսրութիւն եւ մեզ յայտնի է այսօր, որ Թուրքաստանի ժողովուրդը, ամէն կրօնի ազգերը առ հասարակ ջախջախուեցան քաղաքակրթութեան առաջ. սուտ է թէ ասեմ՝ օտարին ձեռք զմեզ ջախջախեց: Ո՛չ, ո՛չ, մեք զմեզ անգիտաբար ջախջախեցինք եւ արդ փշուր փշուր եղանք:

Քա՛ւ թէ թշնամաշիր ոգով կը զրեմ եւ կը խօսիմ, եւ Թուրքաստանի աշխարհին մի Հայ գաւակն եմ, եւ ի մանկութենէ անտի երկրին յառաջդիմութեան միշտ սիրահար. հաւատարմութեան կնիք միշտ անեղծ պահեր եմ ճակատիս վերայ. եւ առ այս վկայ կը կոչեմ հազար ութ հարիւր վաթսուս եւ երկու թուականը, յորում Կովկասի լեռանց վերայ քո փառք եւ քո ներողամիտ մեծանձնութիւն կը հրատարակէի:

Հինգ ամբողջ դար է որ Հայն հետ քեզ կ'ապրի եւ երկրիդ արդիւնաբեր մշակութեան համար քո հաւատարիմ եւ լծատար եզն է. դու տեսա՞ր երբէք, որ Հայն ընդվզեցաւ իւր կենաց մէջ. կամ եղջիւր ածեց կարծրակուռ խարազանիդ դէմ, որով դու նորա թիկանց կաշին հարուածելով հարուածելով շերտ շերտ հանիր, տակաւին Հայն միշտ անմոռնջ մնաց քո առաջ, քո լուծը միամտութեամբ կրեց եւ ոչ մի անգամ մտաբերեց որ թօթափէ իւր պարանոցէն, զի հետ քեզ հաւատարմութիւն ուխտեր է:

Նախատեսէ՛, նախատեսէ՛, ո՛վ Թուրքաստան, սուրն ու դանակ քաղաքակրթութեան պատենին մէջ դիր, գիտցիր, եթէ ջանաս միշտ քո վաստակաւոր եզն իւր վարած ակօսին մէջ մորթել ի՞նչ կը լինի այնուհետեւ քո շահն, ոչինչ, միայն միսն ու կաշին. եւ յայնժամ դու անագան ուրեմն կ'ուշաբերիս. եւ աւա՛ղ, կը տեսնաս որ երկիրդ անմշակ մնացեր է. հացին ու գանձին սովը կը տիրէ, երկրին զաւակներ քաղցած կը մնան: Ծանի՛ր ուրեմն ծանի՛ր, այդ ժրագործ եզին շահաբեր արդիւնքը, փոխանակ ազազուն պահելոյ՝ դարման տար ու պարարտ պահէ զայն որ իւր ուժով կարենայ վարել քո խորդացեալ երկիրը:

Ո՛վ սուրբ հաւատարմութիւն, ո՛վ պայծառ աստղ, որ կը փայլիս Հայու ճակատին վրայ. չգիտեմ, քո պայման, քո շափ եւ քո սահման մինչեւ ո՛ւր է, եւ Հայն իւր հաւատարմութեան վարձն ու պսակը ե՞րբ պիտի ընդունի: Եթէ այսպէս դու անվարձ անպսակ մնաս եւ մերթ եւս փոխանակ վարձուցդ ծանր

ծանր հարստահարուիս, ուրեմն այդ քո առաքինութիւն ի դուր եւ ընդունայն է աշխարհիս առաջ:

Դու գիտե՞ս, ով հաւատարիմ ժողովուրդ Հայոց, մարդիկ եւ ազգեր կան, որ քո այնչափ հաւատարմութիւնդ կը ծաղրեն ու կը մեղադրեն զքեզ. երբ կը տեսնան որ խիստ անմոռնչ եւ անզգայ կը լինիս հաւատարմութեանդ մէջ, մինչեւ անշունչ անբարբառ դիակ մի կը դառնաս դու, այնպէս որ պարկեշտութիւնդ կը նշաւակեն եւ կոխկոտելով կ'անցնին վերայէդ, եւ դու չես իմանար: Միթէ գոհհաց կա՞ւ ես դու աշխարհիս երես, ես էլ կը դատիմ զքեզ թէ այդչափ ստրկանաս եւ աղարտես մարդկութեան աղատ պատիւ:

Սակայն դուք մի վճատիք, Աւետարանի հարուածեալ որդիքներ. յոյս առ ու քաջալերուէ, ժողովուրդ Հայոց, երկհազար ամ է որ միշտ ջախջախուիս ու չես մեռնիր. Պարսիկ, Յոյն, Արաբացի եւ Կովկասեան բարբարոս ազգերը միշտ արշաւեցին ու քանդեցին քո հայրենիք. բայց դու անվկանդ՝ անյուսահատ տոկացող ոգի մի ունիս, որով կ'ապրիս ու կը մնաս մինչեւ ցայսօր:

«Հաւատք քո կեցուցին զքեզ», ասաց Քրիստոս, ուրեմն հաւատա, որ երկնից Նախախնամութիւն արդար եւ բարերար է. քո սերմն ու արմատ պիտի պահէ այդ բնիկ հողին մէջ, որ քո հայրենատուր ժառանգութիւն է. ընդունայն կը ճգնին այն ձեռք, որ կ'աշխատին զքեզ արմատախիլ առնել:

Ելէ՛ք ուրեմն, մի՛ նստիք եւ յուսահատ ողբաք այդ ապաժոյժ աւերակաց վերայ. ելե՛ք, Վանեցիք, Թաղեցէք այդ մեռելը, վրան կոթող մի կանգնեցէք ու գրեցէք այս յիշատակարանը. «ԱՍՏ ԹԱՂԵՅԱԻ ՎԱՆԵՅԻ ԶԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԳԱՆՁՆ ՈՒ ԿԵԱՆՔ»:

Այդ անյարիր մեռելին սգոյ հանդէսը կատարելէն յետոյ, ելէ՛ք դարձեալ առէք բահն ու բրիչ, հորդեցէք պեղեցէք ձեր աւերակները, դուք ձեզ համար ճարտարապետ եղիք, հիմը դրէք եւ շինեցէք ձեր աւերեալ տունն ու քաղաք. անցեալն էանց այլեւս չի դառնար. ձեր դատն եւ իրաւունք թէ մոռանան աշխարհիս դատաւորներ, թողէք յայնժամ թող Աստուած տեսնայ:

Ո՞ւմ կայք եւ ո՞ւմ կ'սպասէք այժմիկ, ձեր արտասուհասու աչքը դէպ յերկինս դարձուցէք. «Օգնութիւն ձեզ ի Տեառնէ եկեսցէ»: Հայոց աշխարհի աւերակները շատ են, իւրաքանչիւր գա-

ւառացին, քաղաքացին եւ գիւղացին թող իւր աւերակները շինէ, եւ դուք զձերն:

Գիտեմ, չքաւորեցաւ ձեր ձեռք, ո՞հ, զոր այժմ կարկառելով այտի միայն հաց կը խնդրէք. գիտեմ, թէ քանի՞ դժուարին է կրկին կանգնել ձեր վաճառաշահութեան շէնքեր եւ նոր դրամագլուխ հաստատել, զոր երեսուն, յիսուն տարուան միջոց հազիւ ուրեմն հաստատած էիք:

Ձեզ ասեմ, ձեզ ասեմ, Վասպուրական երկրի գիւղական ժողովուրդք, ձեզ յորդոր կարդամ, ձեր առաքինութեան ժամն է ահաւասիկ. Վան քաղաք ձեր նեղութեան ապաստանարան էր, դուք ամէն անձկութեան մէջ քաղաքացուց կը դիմէիք. իսկ այժմ նոքա ձեզ կը դիմեն, զի աշխարհիս շրջանն այսպէս կը դառնայ: Տուէք ուրեմն ինչ որ ունիք. փոխարինեցէք սիրով մինչեւ կազդուրի քաղաքացուցն ուժը, գիտցէք ձեր թեւ ու թիկունք քաղաքացին է. հասէք յօգնութիւն, որ ձեր կենսական ուժը զօրանայ դարձեալ եւ իսպառ չը ջլատի:

Իսկ դուք, անկեալ քաղաքացիք, դուք առաւել պէտք է ձեռն տաք միմեանց, որ ի միասին յոտին կանգնիք. ահաւասիկ է ձեր առաքինութեան ժամ, ընկերսիրութեան ժամ, քրիստոնէական եղբայրսիրութեան ժամ, անձնանուէր բարեկամութեան ժամ, միաբան հոգևով ու շնչով գործելոյ ժամ, ճշմարտութիւնը բարձրաբարբառ խօսելոյ ժամ. խօսեցէք, վկայեցէք, մի՛ երկնչիք, խօսեցէք ու հաւատացէք որ ճշմարտութիւն պիտի ազատէ զձեզ:

Միանգամ ելիք ու մտաք այդ խաչակրութեան ասպարէզը. դուք քրիստոնէութեան արժանատու որդիքներ կը լինիք, թէ անտրտունչ ոգով տանիք այդ խաչերը. կարդացէք պատմութիւն, յիշեցէք ձեր անմահ առաքինի նախնիքն ու պապերը, որոց զըլխէն այդ անցքերը շատ անցան արիւնով ու մահով հանդերձ:

Թէ չիրաւի՛ ձեր արփական նախնեաց նմանող հարազատ որդիքներն էք, այս հրոյ ու սրոյ ժամանակին մէջ ցուցէք ձեր առաքինութեան հանդէսը, զօրացէք ու զօրացուցէք վճատած որդիները, նկուն մի՛ լինիք փորձութեան առաջ՝ զի մարդուն կենաց ճանապարհ այս աշխարհիս վերայ լի է դժնդակ փուշերով: Առաքինիք միայն զայն կոխելով կ'անցնին, իսկ վատասիրտներ կը լքանին:

Կոխեցէք եւ անցէք, ո՞վ աշխատաւոր եղինք, մի՛ թափառիք ու հեռանաք ձեր աւերակ ազարակէն, ելէք դարձեալ զոյգ զոյգ

լծուեցէք. ձեր սամոտիք պինդ կապեցէք ընկերական սիրով, հեծելով փնշալով վարեցէք ու պատուեցէք այդ տառապանաց ակօսն. ժիր մշակներ, գոգնոց կապեցէք, լի յուսով ցանեցէք ձեր վաստակասէր քրտանց սերմն. պահ մի եւս սպասեցէք, զի ձըմեռ է, ձին եւ սառնամանիք ծածկեր են մեր աշխարհ:

Գարուն մօտ է, Հայր՝ց աշխարհ, եւ պիտի դայ ծիծեռնակ քեզ աւետիս տայ, թէ Թուրքիոյ աշխարհին երկունք կ'անցնի եւ իւր վերածնութեան օրը հասած է, եւ դու տես յայնժամ թէ ի՞նչպէս այդ մոխրակոյտ ագարակն անդրէն բողբոջելով կը կանաչի, եւ քո վերջին բարգաւաճ կը լինի քան զառաջին:

Դու լոյս եւ արեւ կը սիրես, ժողովուրդ. լոյս եւ արեւ զքեզ պիտի վերածնին, քո հրայրեաց երկիր մարգագետին կը դառնայ. լուսին ի վերուստ վերայէդ անցնելով պիտի զարմացմամբ հայի երբ տեսնայ, որ Արծրունեան աշխարհի որդիքներ համակ արծուապէս նորափետուր զարդարուած են, զոր բռնութիւն փետտեց որ լերկամարմին անպատանք մեռնին:

Կերպան եւ շուխան եւ պէսպէս Եւրոպիոյ զարդեր հանին քեզմէ, ժողովուրդ, մի շուարիր թէ դու մերկ անպատասպար պիտի մնաս. այդ քեզ թող մի բարի խրատ լինի. խելարերէ այսուհետեւ, կեանքիդ տնտեսութեան դասերդ լաւ սորվիր. վաղուց մոռցած էիր, բարակաման կտաններ կը հագնէիր, յիշէ այժմիկ քո հաստ կտան ու խամաքին:

Շո՛ւտ արա, շուտ արա, հին կտաւագործութեան հորերդ բաց. Հայոց տիկնայք, ճախրակ մանեցէք, թել հասուցէք. եւ դուք այրեր, կտաւ գործեցէք. կարմիր կապոյտ ներկեցէք. վա՛շ, ինչ վայելուչ է, եթէ դուք ձեր աշխատութեան պարզ ձեռագործներ հագնիք որ շատ տոկուն է եւ շահաբեր, եւ միանգամայն կը ջեռուցանէ ձեր բաց կուրծքեր եւ քրտնած թիկունք:

Տէ՛ր ապաւէն մեր, զքեզ կը յիշենք միայն մեր նեղութեան մէջ, դու ես միակ անկեալ ժողովրդոց խնամակալ հայր, ի՞նչ է մահկանացու մարդոյն գրիչ եւ լեզուն, որ կարենայ մխիթարիլ քո վշտահար ժողովուրդ. եւ ի՞նչ է մարդոյն ապիկար ձեռք, որ կարենայ բառնալ հարստահարեալ զաւակներուդ բազմապատիկ աղէտները: Բա՛րձ, Տէր, բա՛րձ, այլեւ բաւական է քեզ՝ հաւատացող ժողովուրդին տառապանք եւ Հայկայ տան աւերումն. վերաշինէ մեր քանդուած աշխարհ եւ մեր փլած տունը. եթէ դու չը շինես՝ ի նանիր վաստակին շինողներ:

Տէր բարձրեալ եւ ահաբկու, դու կը հայիս եւ կը տեսնաս Երկնից պետական աթոռէդ, որ երբ ստրկացած ազգեր կուլան քո առաջ, ինչպէս կուլայ կարօտ մանուկ իւր ծնողաց առաջ, աշխարհիս ազատ եւ հզօրացեալ ազգեր կ'այլապանեն ծաղր ու կատակ կ'առնեն զմեզ. երբ մեք զրկանաց դատաստան եւ իրաւունք միշտ քեզ կը թողումք գիտնալով որ անօգնական ազգին՝ միակ ապաւէն եւ զօրութիւն դու ես:

Աստուած մարդասէր, մեր զթած Սամարացին դու ես, մարդոց այս անխնայ դատաստանէն զմեզ ազատէ. որք Երիթովի ճանապարհի վերայ ինկած վիրաւորը կը տեսնան, եւ գիտեն իսկ, որ նա ինքնին անյարիր է, դարձեալ զանց կ'առնեն. մին կ'ասէ, ի՞նչ շահ ունիմ ես որ ձէթ եւ գինի ածելով վէրքերդ պատեմ, եւ միւսն՝ թէ ի՞նչ վարձ կուտաս, որ զքեզ բառնամ տանիմ մինչեւ ազատարար պանդոկ, ուր դարման տանելով քեզ ողջնաս եւ նոր կեանք ստանաս աշխարհիս վերայ:

Այսպէս անկարեկիր են մարդիկ, ո՛վ Տէր, առանց պայմանի մեր վէրքերուն դեզ եւ դարման չեն դներ, եւ առանց փրկանաց գին խնդրելոյ զմեզ չեն փրկեր, սորա համար Դաւիթ իւր ժողովուրդին խրատ կուտար. «Մի յուսայք յիշխանս որդիս մարդկան, զի ոչ գոյ ի փրկութիւն ի նոսա»:

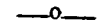
Ես կը լռեմ, Տէր, թող այրած ժողովուրդին հեծեմանքն միայն առ քեզ հասնի, բայց ի՞նչպէս լռեմ. թէ լռեմ ես, Վասպուրականի քարեր կ'աղաղակեն, երկու բիւր ժողովրդոց աչք վկայ են այս ճշգրիտ իրողութեան, թէ աշխարհիս իշխանութեան դատաւորներ այս վկայութիւն շնորհունին, այնուհետեւ դատ եւ դատաստան քեզ կը մնայ, ո՛վ իրաւարար Տէր:

Մամո՛ւլ, մամո՛ւլ, որ քան զարծիւ արագաթիւ ես, ա՛՛ր եւ տար մորմոքող սրտիս ցան ու հառաչանք եւ աչքիս աղէջուր կաթիլները, տար ցօղէ այն իմ այրած Հայրենեաց փողիացեալ աւերակներուն վերայ, ցօղէ վառուած ու մրկած սեւ սիրտերուն վերայ:

Գիտե՛մ, գիտե՛մ այս իմ հեռաւոր նժդեհութեան վայրէս զքեզ լալ միայն հերիք չէ, ո՛վ իմ բնականունդ Հայրենի՛ք, ո՛վ իմ խանձեալ խանձարուր. զա՛մ զա՛մ եւ քեզ հետ կական բառնամ, մոխրակուտիդ վերայ ողբանուէր նստելով զքեզ աղջագուրելով լամ:

ԱՌ ՈՂԲԱԿԻՑԻ ԻՄ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

Մտերիմ հայրենակից
Պ. Համբարձում Անէմեան

Դու մի՞նչ կայտառ ու ծաղկահասակ երիտասարդ ես՝ հրճուանք եւ ուրախութիւն կը սիրես, երգ եւ հարսանեաց պար կը սիրես, ո՞հ, եւ զքեզ յողբ եւ Դ լաց կը հրաւիրեմ Հայոց աշխարհին վերայ: Կը ճանաչեմ ազնիւ ոգիդ, որ թէ՛ Դ խինդ եւ թէ՛ Դ լաց միապէս զգայուն ես. այդ ես մի նշանակ կը համարիմ ես՝ թէ ոգիդ կենդանի է եւ դու Հայուն անզգայ զաւակ չես: Հայոց աշխարհ կույս, ես եւ դու Բիզանդիոնէն ինչպէս Դ մօտոյ կը լսենք նոցա կոծն ու կական, պէտք է լալակից ու վշտակից լինինք, զի նոյն հայրենեաց պանդուխտ որդիքներն ենք:

Գիտես դու եւ կը յիշես թէ անցեալ տարուց Դ վերջ՝ ես զՎան ՎԱՆ-ԳՈՅԺՈՎ ողբացի, մի՞նչ թագուցեալ կրակն միայն զՎան վառեց. այդ կրակին հետ արիւն եւ այլ սոսկալի աղէտներ չկային, այլ միայն Վանեցոց կեանք եւ ստացուածք հոր ճարակելով մոխիր դարձուց: Եւ ի՞նչ պէտք էր սուր եւ արիւն. միթէ ժողովուրդն իր չքաւորութենէն ինքնին անարիւն եւ անսուր չի՞ չքանար:

Յո՛ւշ բեր, Վասպուրական զաւառի շինական ժողովրդոց յորդոր կը կարողայի, որ Վանայ կրակին վերայ ջուր լեցնեն, եւ օգնեն դժբախտ Վանեցոց. ես չէի գիտեր եւ չէի գուշակեր որ Վանայ կրակէն յետոյ պիտի ելնէր ուրիշ պատուհասիչ Մարական կրակ մը, որ քան զհաբեղոնի բոցն ծաւալելով՝ բոլոր Վասպուրական աշխարհն դժոխային հրով ծախէր, Հայոց գեղերն ու ասաններ քանդէր եւ ւաւերէր, Բագրեւանդայ զաւառի ժողովուրդ իսպառ կոտորէր, Հայոց աշխարհի վանքեր, եկեղեցիներ եւ ամէն նուիրական վայրեր պղծէր եւ ապականէր, Հայոց տնասէր կիներ, զեղաղէմ հարսներ եւ կոյսեր զազանային վայրագութեամբ լկէր, եւ շատն եւս յափշտակելով զերեվարէր, եւ այլ անլուր անօրինակ ոճիրներ գործէր եւ անուելի աղէտներ բերէր Հայոց աշխարհին վերայ:

Վասն այդորիկ ես արդ մոռցայ զՎան եւ զՎԱՆ-ԳՈՅԺՈՎ. արդ կ'սկսիմ ՀԱՅԳՈՅԺՈՎՍ ողբալ մեր հայրենեաց համատարած աղէտներ, զորս վայրագ խուժերուն ձեռքէն կրեց Հայոց անտէր ժողովուրդ: Տաւ է ինձ որ բաւական չեղայ Վասպուրական աշխարհին, հարձր Հայոց, Բասենոյ, Բագրեւանդայ զաւառին եւ Մշոյ աշխարհին արդի վերահաս չարեաց հազար

Հ Ա Յ Գ Ո Յ Ժ

Ա Շ Խ Ա Ր Ա Ն Ք

Հ Ա Յ Ո Ց Ա Շ Խ Ա Ր Շ Ի Ն

ԳՐԵՑ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՈՒԹԵՑ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

քիր աղետներուն նկարագիրը բովանդակ հանել: Միթէ հնա՛ր է, որ մի-
այն հոգով տեսնեմ կամ գուժատու լրերով չափեմ մեր հայրենեաց նո-
րաքանդ անբակներ:

Այ ինչպէս ըզմակաթ կը լինէր վահան Գողթնացին մինչ Բաքիլոնի
գերութեան շրթան կաշկանդել էր զինքն, նա կը գոչէր եւ կը պաղատէր
առ Ամիրապետն. «ԱՐՁԱԿԵՑԷ՛Ք ՈՐ ՏԵՍԱՆԵՄ ԶՈՐԶԱՓՈՒԹԻՒՆ ԱՒԵ-
ՐԱԾՈՅՆ ԵՐԿՐԻՆ ԻՄՈՅ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ»: Ո՛հ, ես էլ նոյն ըզնով կը փա-
փագիմ. որ միանգամ արձակուիմ այս պանդխտութեան շրթայէն, երթամ
ոտքովս շրջիմ եւ աչքովս տեսնեմ մեր աներած աշխարհ, եւ թէ լամ՝ թող
արտասուքս այն կարմիր ճողոյն վերայ կաթի. ուր կոտորուեցան Հայեր
եւ ուր թափեցաւ անմեղ մանուկներուն եւ անբծ կոյսերուն արիւնը: Եւ
դու ինձ հետ գոչէ, որ սիրահար ես հայրենի ազատութեան: Ո՛վ անպարտ
գոհներու հրաշագործ արիւն, արդեօք Հայոց մեռեալ ու մոխրացեալ հողե-
րուն նոր կենդանութիւն պիտի տա՛ս:

Չվարակներ սակայն եւ ողբերով չյուսահատինք. Երկնից գթութեան
եւ ողորմութեան հոսանքներ անպառ են. այն որ երբեմն Բաքիլոնի դաշ-
տին մէջ ցրուած անլոյս ժողովուրդին ցամբած ոսկորներուն վերայ ցօղեց
եւ իսկոյն գերեզմանի դաշտավայրը կենդանութեամբ կանաչացաւ, օր մի
եւս Երկինք այդ կենդանարար ցօղ Հայոց դաշտերուն վերայ կը ցօղէ.
դու կը տեսնես թէ ի՛նչպէս Հայոց աշխարհն եւս կը վերածնի հրաշիւք:
Միայն թէ մեր աննկուն արիւթեամբ գործենք եւ Աստուած մեր օգնա-
կանն է:

Իսկ դու, ազնի՛ւ բարեկամ, իմ փոքրիկ երկոյս փոքրիկ Մեկենաս,
դարձեալ ձեր անուան կը նուիրեմ ՀԱՅԳՈՅԺԱ որ Հայոց աշխարհի աշ-
խարհանքն է, ինչպէս արդէն նուիրեցի մի դուզնաքեայ երկս, որ վերտա-
ռութիւնն էր ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ:

Դու այժմիկ փութա՛ւ եւ տա՛ր ՀԱՅԳՈՅԺԱ տո՛ւր մամուլին. թող մա-
մուլն եւս իր ազատ թեւերով տանի տայ աշխարհին:

Ես գիտեմ, այն ազգ եւ աշխարհ որ Հայ չէ մեզ հետ չի լար, այլ
մեզ չէ պէտք օտարին լաց. բաւական է որ թէ՛ տարաշխարհիկ գաղթա-
կան Հայեր, եւ թէ՛ Բիւզանդիոնի պանդոխտ Հայեր յիշեն մեր հայրենեաց
չարչարեալ որդիքներ եւ լան:

Ես գիտեմ եւ դու գիտես թէ սոսկ լալով ու ողբերով եթէ շաղախենք
մեր հայրենեաց հող՝ հայրենիք չշինուիր: Սորա համար թերեւս ոմանք
որ չոր ու անզգայ սիրտ ունին, զիս մեղադրելով բամբասեն թէ Խրիմեանը
մի լալկան մանուկ է դարձեր կամ թէ միշտ անբակասէր բու:

Սակայն ես կը պատասխանեմ նոցա՝ որ այդպէս կը կարծեն: Թող
այդ ծեր իմաստուն եւ հանճարեղ շինողներ անլաց եւ անկոծ շինեն մեր
հայրենիք, եւ կամ նորա լացող որդիքներուն արտասուքը ծիծաղով սրբեն:
Ես յայնժամ կը թողում գուժերս եւ ողբերս, կ'սկսիմ միայն ուրախութեան
երգ նուագել:

Ամէն աշխարհ եւ ժամանակ իր ծիծաղ եւ լացն ունի. ո՛վ է այն՝
որ իր հարսանիք խնդումով եւ պարերգութեամբ չկատարեր. ո՛վ է այն՝
որ իր մկրեալը աչքնց կոծոյ եւ լալոյ կը թաղէ:

Այժմիկ Հայոց աշխարհի կեանք եւ ժամանակ լաց է. Հայոց տունը՝
սգոյ տուն է եւ իր հանգէտը մեռելոց համդէս է: Պէտք է ուրեմն լանք
վշտակցինք քանի որ մեր հայրենեաց որդիքներ կուլան. եւ նոցա որ կու-
լան՝ մեր հայրեր, մեր մայրեր, մեր եղբայրներ, մեր քոյրեր, մեր սիրե-
լիներ եւ մեր բարեկամներն են:

Երանի՛ թէ ազատ շնչով, ազատ ձայնով եւ ազատ գրչով լայինք.
ո՛հ, մանուկ քան զմեզ ազատ է եւ ազատարար կուլայ. մեր հեղձամղձուկ
լինելով կուլանք. եւ դու գիտես որ մեր աշխարհին մէջ լացն եւս ազա-
տութիւն չունի:

Լանք ապա եւ բարձրաձայն աղաղակենք. թէ մեր լալոյ ձայնին աշ-
խարհ խոլ լինի ու չլսէ, հաւատանք թէ Երկինք անշուշտ կը լսէ. եւ
Աստուած իր բարերար ձեռքով կը սրբէ Հայոց աշխարհի լացն. արագ
կը բերէ մեր փրկութեան եւ ազատութեան օր. եւ այն օրն է անհա, որ
կը խաչտան եւ կը ցնծան մեր հայրենեաց որդիներ. յայնժամ մեր եւս
Մովսիսի քրոջ Մարիամու թմբուկն մեր ձեռքն առնելով՝ հետ նոցա կ'եր-
գենք եւ կը պարենք. «Օրհնեացուք ի Տէր, զի փառօք է փառատրեալ»:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Տե՛ս, Տէր, զի նեղեալ եմ. ոսկերք իմ խոռվեցամ, սիրտ իմ զկեալ յիս եւ ես գտայ դառնացեալ. արտաքուստ ամժառանգեաց զիս սուր, որպէս եւ մահ ՚ի ներքուստ:

Լուարո՛ւք, լուարո՛ւք զայս՝ զի ես հեծեմ, հառաչեմ եւ ոչ ոք է որ մխիթարէ զիս . . . ո՛վ Տէր, դու արարեր զօրձ զայն եւ դու կոչեցեր զժամանակն զայն, եւ եղիւ ինձ վա՛յ վա՛յ:

Տե՛զ ասեմ, ձե՛զ ասեմ, ո՛վ անցաւորք ճանապարհաց. դարձայք՝ հայեցարուք եւ տեսէք թէ իցե՛նք երբէք ցաւք ըստ ցտառք լեալ՝ որք ՚ի վերայ իմ հասիմ....:

Ողբ Երեմիայի

ՈՂՐԱ՛Մ զքեզ, Հայո՛ց աշխարհ, զի քո կեանք ողբերգութիւն է. ամէն դար եւ ժամանակ երբ աղէտներ զքեզ պատեցին, դու միշտ աղէտներուդ հետ մի ողբերգութեան, քո առաջին ողբերգութեան Մովսէս երեւնացին է, որ հազար երկերիւր ամ յառաջ ուժգին ողբաց զքեզ, մինչ վերացաւ զլիւտ Արշակունի թագ, մինչ շախախեցաւ իշխանութեանդ գաւազան, նսեմացաւ քո փառք, կորեաւ ազատութիւնդ, եւ դու տիրական բարձրութեանդ խոնարհելով իջեր ծառայական ՚ի ստրկութիւն. դու որ քան զհիւսիսականս վեհագոյն կը դնէիր քո գահը:

Յայն օրէն վերջի թագին հետ մեռաւ քո ամէն յոյս եւ հայրենի ազակունի թագն դաւեցին, երբ Վեստ Սարգիս եւ մատնիչ Կիրակոս՝ Անուոյ ազատ բանալին նենգութեամբ Յունական կայսրութեան յանձնեցին. այնուհետեւ թէեւ պահ մի՛ գիշերալոյս աստղի նման. հին թագդ Հայկազանց գերեզմանէն ծագեցաւ, յանկարծ աղօտապէս փայլեցաւ Տարոսեան լեռանց զլուխ, ո՛հ, այդ քո իրիկուան վերջալոյսն էր որ Լուսինեան Լեւտնին հետ արեւուն պէս ՚ի մայր մտաւ. յայն օրէն Հայոց աստղ ծածկեցաւ օտար գերեզմանին մէջ եւ այլ եւս չծագեցաւ:

Յայն օրէն վերջի թագին հետ մեռաւ քո ամէն յոյս եւ հայրենի ազատութիւն, յայն օրէն մինչեւ ցայսօր վեց դարեր անցան, դեռ ո՛չ լրացաւ քո տառապանք ՚ի վերայ տառապանաց միշտ հասին ՚ի վերայ քո. շտուին քեզ մի հանգիստ ժամանակ, որ պահ մի շունչ առնէիր եւ հանգչէիր մաշած ու թալկացած կեանքիդ մէջ:

Թողումք Յոյն, Պարսիկ եւ Արաբացին. Լէնկթիմուր, Շահապաս եւ այլ հիւսիսային բարբարոս ազգեր քանիցս անգամ

արշաւեցին, քանդեցին, հողաբլուր դարձուցին ամուր ամուր քաղաքներդ, խրամատեցին բոլոր այգեցանկերդ, զքեզ ճաքաղ արարին, կայտառ որդիներդ մինչեւ ՚ի Խուժաստան եւ Շահաստան գերի վարեցին:

Օրհնեալ ես դու, Հայոց աշխարհ. որչափ քանդող թշնամոյն ձեռք կը ջանար զքեզ իսպառ ճաքաղ առնել եւ որթերդ յարմատէն յօտել, դու անդրէն նոր նոր ուներ տալով կը բողբոջէիր: Հաւատա՛ դու, Հայո՛ց աշխարհ, թէ Աստուծոյ օրհնութիւնն էր որ միշտ անապական պահեց քո ճիւղերդ. զի դու Քրիստոսի ճշմարիտ որթին վերայ հաստատուած ես:

Բայց դարձեալ ողբամ զքեզ, անտէրո՛նչ ժողովուրդ Հայոց. զի քո մնացորդ ճիւղեր անխնայ ճմլեց ժանտ եւ ժպիրճ Քիւրտ. սորա համար քո կեանք՝ թէ՛ առաջին եւ թէ՛ վերջին, միշտ ողբերգութեամբ լի է. Մովսէս չէ միայն որ զքեզ կ'ողբայ. Եղիշէն, Ղազարիկ, Լաստիվերտցին, Մեծոփեցին, Առաքել պատմագիր, այս ամէն իրենց ժամանակին մէջ զքեզ ողբացին, ո՛հ, ես էլ քո ողբերգութեան եմ. երանի՛ թէ յետինն լինէի, եւ այլ եւս չծնէր քեզ ողբերգութեան. այլ եւս անպահապան այգիդ ճաքաղ չլինէր. երթայր եւ այլ եւս չդառնայր անդրէն քո տառապանաց տարին եւ ժամանակ:

Բայց դարձաւ եւ բարկութեամբ դարձաւ, երբ Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը Արեւելքը կ'ողջունէր, երբ Թուրքաստան Սահմանադրութիւն կը հրատարակէր, երբ պանծացող տասնեկիններոդ դարը՝ գիտութիւն, լոյս, ազատութիւն եւ ազգաց իրաւունքներ կը քարոզէր, եւ երբ դու ինքնավար Սահմանադրութիւն ունէիր, կը հրճուէիր յուսով նորաքայլ յառաջդիմութեանդ մէջ:

Իբրեւ սրաթեւ արծուի, իբրեւ ճախրաթեւ բազէ յանկարծ հասաւ ու դարձաւ քո վերայ տառապանցող օր. սեւ օր, սեւ գիշեր էր այն, եւ իբրեւ ծննդական մօր՝ ցաւոց երկունք զքեզ ըմբռնեց. դու արդ կը հեծես եւ ճիչ կը բառնաս. յոյսդ՝ երկոտնաց մէջ է. կամ կը ծնիս ողջամբ ՚ի նոր յազատութիւն, եւ կամ կը մեռնիս այդ մահացու վերքերովդ. անէ՛ծք այն ձեռաց, որ քո հանգստարանի գերեզման կը կնքէ թէ այլ եւս ո՛չ գոյ Հայն ու Հայաստան:

Ի՞նչ անբախտ եւ թշուառ ես դու, մա՛յր, թէ մեռնիս այժըմիկ. երբ ուրիշ մայրեր եւ ազգեր ՚ի նոր կեանս կը վերածնին.

քո կեանք՝ քառասուն դար է. Յունական կրակէն, Պարսկական կրակէն, Արաբացոց կրակէն, Քաթարներու կրակէն ողջ անցար, անհուն անհամար զոհեր տուիր, որպէս զի մնացորդ որդիներովդ ապրիս. եւ արդ ապիկար եւ վատազգի Քիւրտին կրակով պիտի այրիս եւ սպառիս:

Մինչ հիւսիս հարաւին դէմ ՚ի մարտ կ'որոտար, Հայոց լեռներու հին աւազակներն ՚ի զէն կը կոչուէին. այդ բանը՝ նոցա համար մի բախտ եւ պատեհ ժամ էր: Նոքա որ սովորած էին առանց քրտանց վաստակի՝ գիւղական ժողովուրդին ճակատի քրտանց հացն ուտել, միշտ աւարով ու յափշտակութեամբ ապրիլ, իրատեճ համարեցին իրենց համար ամէն բռնութիւն, ամէն եղեռն եւ ոճիր ՚ի գործ դնել քրիստոնեայ ժողովուրդին վերայ. եւ այնչափ անվախ ու անկասկած կը գործէին շարիքներ, որպէս թէ երկիրն անիշխան էր, ոչ իրաւունք կար, ոչ դատաւոր, ոչ դատաստան:

Մարախի ու թրթուրի նման թափեցան, Հայոց գիւղեր եւ դաշտեր ծածկեցին, մի խուն ժամանակի մէջ ամէն կանանչութիւն կերան ու չորցուցին, այն շէն շէն գեղեր եւ աւաններ անապատ դարձուցին: Միթէ չգիտե՞նք ՚ի սկզբանէ անտի որ այդ ազգին ձեռք միշտ քանդող է, երբէք շինել չգիտէ. ես էլ չգիտեմ թէ ինչո՞ւ համար է որ երկրին իշխանութիւն այդ աշխարհաքանդ ձեռք կարճել չուզեր:

Եւ ո՞չք էին Քիւրտերու անկարգ հրոսակներուն վարիչ եւ առաջնորդ.— նոցա մուկերոն դենպետներն էին, որոց ոգիներ ՚ի բնէ անտի ոխութեամբ լցուած կը դայրանային Հայոց ժողովուրդին դէմ. մանաւանդ երբ կը լսէին եւ կը հաւատային իսկ թէ այս պատերազմ յանուն Քրիստոնէից ազատութեան կը մղէ հիւսիսային Պետութիւն:

Ես գիտեմ ու կը ճանաչեմ դժիւրտն. գիտեմ թէ նա ինքնին ոչինչ գործ եւ զօրութիւն չունի. այդ անդէպ պատճառանքներ ՚ի բաց թողունք: Այո՛, դենպետներու կրօնամոլութեան հուրը կը վառէր գիրենք. այլ ի՞նչ հուր էր այն, որ ՚ի ներքուստ զդենպետներ կը վառէր:

Ո՛հ, մի՛ կրկտեր այդ հուրը, գրի՛չ իմ, գրի՛չ իմ. կը բորբոքի եւ զքեզ զկ'այրէ. թող այրէ, թող այրէ, եւ աճիւնս երթայ խառնուի Հայոց այրած ժողովուրդի աճիւնին հետ:

Տէրութիւն զՔիւրտն ՚ի զէն կը կոչէ. եւ ո՞վ իրաւունք ունի

մեղադրել զինքն. զի Քիւրտն իր դաւանակից ժողովուրդն է՝ առանց գրի եւ Գուրանի, եւ քան զՀայն բիւր անգամ յարգի:

Այլ միթէ զինուոր անթոշակ կը զինուորի՞. Քիւրտին հացն ու թոշակ ի՞նչ էր զինուորող ձեռքէն.— ոչինչ. այլ միայն այս բան «Գնացէ՛ք եւ ձեր թոշակն ու հաց ձեր ձեռքով հոգացէ՛ք»: Եւ ուստի՞.— Հայոց գեղերէն ու ժողովուրդէն:

Այս անարդար դատաստանին մէջ Քիւրտ կ'արդարանայ Աւետարանին ու Գուրանին առաջ. եւ ես նմա իրաւունք կուտայի, եթէ Քիւրտն միայն իւր պէտքերը հոգար, հիւրաբար վարուէր, գիւղացոց հացն ուտէր. թէ հեծեալ էր, ձիոյ դարման խնդրէր, էլնէր եւ ուղղակի ՚ի բանակ երթար:

Քիւրտն այսպէս չվարուեցաւ. եւ այնպիսի սոսկալի խժոճութիւններ գործեց նա, որ աշխարհի պատմութեան մէջ ոչ զբրիչ գրեց, ոչ բերան խօսեց եւ ոչ մարդոյ սկանչ լսեց:

Կ'ասեն թէ լէնկթիմուր Հայոց աշխարհ արիւնով լուաց. Լաւագոյն էր թէ Քիւրտն եւս արիւնով լուանար: Կ'ասեն թէ բռնաւոր Ալիպաւան մի անօրինակ վրէժխնդրութիւն մտաբերելով Անտոյ մէջ արեան աւազան մը կազմեց, Հայոց ջերմարիւն երիտասարդներ ոչխարի նման մորթելով լցոյց գայն, ու մտաւ նորա մէջ ինչպէս ՚ի լողարան, եւ այսպէս շիջոյց իւր սրտին զայրոյթը: Երանի՛ թէ Քիւրտն եւս իբրեւ արիւնախանձ ինձ՝ արիւնով միայն շատանար: Կ'ասեն թէ խորամանկ Շահապասն մինչ ՚ի գերութիւն կը վարէր Այրարատայ աշխարհի որդիքներ, տասներկու հազար հոգի Երասխին մէջ թափեց: Հազա՛ր անգամ երանի թէ Քիւրտն եւս այդպէս գործէր. Հայոց կիներ եւ կոյսեր նոյն Երասխայ ծոցէն մէջ թափուէին, ալիքներ առնէր տանէր ու ծածկէր նոցա առականքը:

Դստե՛րք Հայոց, բիւր երանի՛ կուտայի ձեզ թէ նոր Շահապաս մի գար զձեզ ՚ի գերութիւն վարէր, եւ դուք երթայիք միահամուռ եւ կամակար թափուէիք Երասխայ գետին մէջ, գետն զձեզ գլորէր տանէր ՚ի Կասպիական ծով, ծովն ձեզ գերեզման լինէր, իւր խոր անդուդին մէջ ծածկէր ձեր մերկութիւն, քան թէ կուսական արեան մէջ թաթախելով նշաւակէր զձեզ վատշուէր Քիւրտին վայրագութեան:

Հայոց լեռանց մտերի՛մ էրէվայրիք, եւ դուք իսկ վայրենի՛ գազաններ, բացէ՛ք ձեր որջեր, ցո՛յց տուէք ձեր մութ խորշեր, հիւրասիրեցէ՛ք Հայոց փախուցեալ կիներ եւ կոյսեր, որ մար-

դակերպ գազաններէն փախչելով ձեր գթութեան կ'ապաստանին:

Ո՛վ հալածեալ գայլեր, դուք արդար էք, դուք իրաւունք ունիք, երբ սովալլուկ քաղցէն ստիպեալ հագիւ ահ ու դողով կը համարձակիք հովուի հօտէն գաղտագողի մի ոչխար յափշտակել. ելէ՛ք այժմիկ եւ լեռներէն դիտեցէ՛ք՝ թէ ի՞նչ կը գործեն ձեր դրացի մարդագէլներ, թո՛ղ գեղացեոց ոչխարներ՝ նոցա սիրելի ընտանիք եւ զաւակներն եւս յափշտակեցին, սրածանիքներով պատառեցին ու կերան Հայոց գեղանի կոյսեր:

Ո՛վ ես դու, ողորմելի՛ կին, որ մերթ խուճապելով կը փախչիս եւ մերթ ծունկերդ կթոտելով կը տառապիս 'ի գետին. Հերովդէսի դահիճներ զքեզ կը վարեն. ո՛հ, երկունքդ առ երկիւղի հասեր զքեզ ըմբռներ է. սորա համար անցար մտար մեկուսի ցորենաբոյս արտին մէջ, դու ինքնին անդայեակ ծնար, դաշտի կակուղ խոտերէն խանձարուր շինեցիր, փաթութեցիր մանկիկդ. շգիտեմ թէ բերկրեցա՞ր, երբ անցաւ երկունքդ եւ ողջամբ ծնար:

Իրիկուն էր, քո տխուր ու սեւ սրտին հետ մութ գիշերն եւս եկաւ զքեզ պատեց. այլ եւս ապահով եղար թէ քո վարիչ որսորդներ անցան. առիր նորածին մանուկդ՝ գնացիր մօտակայ գիւղ. մանկիկդ կուլար կաթ, կաթ կ'ուզէր, եւ դու՝ հա՛ց, հա՛ց կը խնդրէիր. զի քաղցէն նուազելով կաթդ ցամբեր էր: Չգիտեմ, դժբախտ կին, թէ այնուհետեւ ազատեցար բազէներու ճանկերէն:

Անշուշտ կ'ողբաս, կի՛ն դու, թէ թշուառ եմ, որդի ծնայ, այլ ամուսինս կորուսի, բայց դու զքեզ բախտաւոր համարէ, կի՛ն, որ վերահաս անձկութեանդ մէջ կարացիր ողջամբ ծնել եւ մանուկդ ազատել: Քան զքեզ անբախտ եղան այն մայրեր, որ մայրենի գրկերէն մանուկներ ձգեցին ու փախան. որպէս զի գէթ ազատեն իրենց անձն շարաշուք Քրդաց լլկանքէն:

Ողբա՛մ զքեզ, մանո՛ւկ մայրակորոյս. կ'ասեն թէ քո մայր մինչ 'ի փախուստ կը խուճապէր, մոռցաւ մայրական սրտի գորով, ձգեց թողուց զքեզ մի վարած արտի ակօսին մէջ. թերեւս հաւատաց Քրիստոսի խօսքին եւ ասաց թէ մանկիկս իբրեւ ցորենահատիկ մի ցանեմ հայրենի հողին մէջ, թող մեռնի, որ բեղմնաւոր հատիկս բազմապատիկ ատոք ցորենով: Եւ ի՞նչ է այդ.— Հայոց աշխարհի ազատութիւն:

Ձո՞րն ես պատմեմ մայրերէն ձգուած դիեցիկ մանուկներ. տեսող զտաւ ու պատմեց թէ մի մանկիկ եւս Եփրատայ ափանց

եղեգներուն մէջ ձգուած էր, ինչպէս Մովսէս Նեղոս գետին խաղեր: Մեր խեղճ մանուկ պրտուեայ սնտուկին մէջ շէր կպրածութեամբ պատած, այլ այնպէս բացօդայ ձգուած. խե՛ղճ անմայր տղեկ կական բառնալով կուլար: Լսեց մի գիւղական աղջիկ, որ նա եւս կը թագուցանէր գինքն գետեզրի մացառներու մէջ. սիրտ արաց, ձայնի հետ գնաց զտաւ ընկեցիկ մանուկն. գիւղացի քաջ աղջիկ, որ դեռ մայր չէր եղեր, մայրենի գորովով խաղապատեցաւ տղեկին վերայ. ինչպէս Փարաւոնի դուստր՝ առաւ տարաւ մերձակայ գիւղ մի, ասաց թէ Եփրատին եզերք շամբերուն մէջ գտայ:

Չգիտեմ թէ ողջ մնացի՞ր դու, անհայր անմայր որբացեալ մանուկ. ո՞ր օտար մայր քեզ կաթ պիտի տայ ու սնուցանէ, մինչ քո բուն ծնող մայրդ՝ առ նեղութեան ու վշտին, զքեզ անմայր թողուց: Ո՛ տառապանաց եւ դառնութեան օր, որ կաթոգին մայրերուն բնական գորովն ու գութ մոռնալ կուտաս եւ սրտէն 'ի բաց կը հանես որդեկին սէր, որ մօր աղիքն եւ սրտին հատորիկն է:

Ողբա՛մ զձեզ, Հայո՛ց մայրեր, որ կորուսիք ձեր լծակից ամուսիններ եւ սիրական զաւակներ. թէ մեռաք՝ երանի՛ ձեզ, թէ ողջ մնացեր էք՝ եղո՛ւկ ձեզ: Ո՛հ, ի՞նչ կը լինէր, որ դուք եւս այն Մշեցի դիւցաղն կնոջ պէս զօրանայիք, ձեր վշտակրութեան եւ հածանաց մէջ կամակար մեռնէիք կրօնի սրբութեան համար, ձեր զաւակաց սիրոյն համար, ձեր համեստ պատկառանաց համար. միթէ այժմ կ'ապրի՞ք դուք, եւ լաւագոյն չէ՞ր ձեզ մեռնիլ քան այդ շարավիշտ կեանք:

Ի՞նչ անդաստան կը խօսիս դու, հէք ողբերգու. իբրեւ զառանցող բանդագուշ կը լինիս, կարծելով թէ աշխարհիս վերայ կիներ սուր եւ բազուկ ունին. մինչ քաջբազուկ հուժկու այրեր կը վատանան իրենց ընտանեկան պատիւ մահու շափ պաշտպանելու, դու գիտես թէ քանի՞ դժուարին է որ տկար ու տանտիկին կիներ դիւցազնանան:

Այո՛, այդ գիտեմ. բայց միթէ շառաքինացա՞ն Հայոց աշխարհի կանայք ու տիկնայք. մինչ նոցա այրերը շղթայակապ վարեցին 'ի Խուճաստան, նոքա անայր եւ անտերունջ մնացին, կանացի տկարութեան անտար վիշտերուն դէմ մրցեցին, Պարսկական կրակին դէմ անվառ մնացին, կրօն, հաւատ եւ սուրբ

կեանք անարատ պահեցին. որոց շնաշխարհիկ առաքինութեան հանդէսը ճառագորելով կը հռչակէ սուրբ Եղիշէ վարդապետ:

Մո՛վսէս, Մո՛վսէս, Բագրեւանդայ վիճակին ծերունի հովիւ, դու զՀայոց աշխարհ եւ քո ժամանակ ողբացիր եւ ի հող մտար հանգչեցար, այլ եւս չգիտես թէ քո անթագ անգաւազան ստըրկացեալ հայրենեացո՞ղ ողբեր դադրեցա՞ն:

Ո՛չ, ո՛չ. տասն դար անցաւ, տակաւին ողբերդ դառնապէս կը նորոգուին. դու այժմ գլուխդ գերեզմանէդ ՚ի վեր առ, տես քո սիրելի հօտին վերահաս աղէտները. քանասար գայլերուն տճմակ յարձակեցաւ, գառներդ կոտորեցին, որոց յորդահոս արիւն՝ շիրիմդ կ'ողողեն եւ կ'իջնան մինչեւ ի խոր տապանիդ հեծող ոսկորներդ:

Դու ինչպէս տեսնալով կ'ողբագրէիր, արդ եւս արհաւիրք անհնարինք պատեցին Հայոց աշխարհ. մարտ թէ ՚ի ներքուստ եւ թէ արտաքուստ զմեզ պաշարեց, հայրենիքը թափուրացաւ, մնացորդ որդիքներուդ կէսն թողլով բնակասնունդ երկիր՝ գաղթական գնաց, կէսն եւս անխնայ կոտորուեցան սուրբ կրօնին համար եւ Հայոց հաւատին համար:

Եփրա՛տ, Եփրա՛տ, մկրտարա՛ն սուրբ Գրիգորի հոգեծին որդոց, ափունքներուդ վերայ ինկած դիակները արեան հեղեղներ թաւալվոր բերելով քո ծոց կը թափեն, եւ դու տո՛ւր ալիքներուդ՝ թող զլորէ տանի մինչև Ուկիխանու ափունք. Հայոց աշխարհի անմոռնչ բողոքն է այդ: Կը լսէ՞ արդեօք եւ կը տեսնա՞յ աշխարհի արեան հանդիսատես խաղաղասէր կոնտոն. թէ ա՛յդ է շահ մեծին Անգղիոյ, որ քան զինքն յառաջ Աւետարանին հաւատացող որդիքներ տարապա՞րտ մեռնին:

Բագրեւանդայ փոքրիկ հօտին փոքրի՛կ հովիւներ, ո՛վ քահանայք, թէ ողջ մնացեր էք՝ առէ՛ք ժամհարներ հետ ձեզ, գնացէ՛ք շրջեցէ՛ք քաղաքի փողոցներ, տներ եւ տան մութ խորշեր որոնեցէ՛ք, շրջեցէ՛ք նաեւ գեղերու եւ դաշտերու մէջ, ժողվեցէ՛ք ուր եւ գտնէք Հայոց անթագ մեռելներ. զի մեռելներու տէրերը թողին ու փախան. ծնողք փախան՝ զաւակներ թողուցին, դուստակներ փախան՝ ծնողք թողուցին. նոյնպէս անբաժան սիրելի սմմտիները սէրը մոռցան, զիրար թողուցին ու փախան:

Մի մի կամ ուրոյն ուրոյն գերեզման մի՛ փորէք այդ անտէր մեռելներուն, այլ բոլոր միահամուռ խոր վիհերու մէջ թաղեցէ՛ք. միայն խաշքարէ նշան մի կանգնեցէ՛ք հողակարկառին

վերայ. ես աստ կ'արձանագրեմ նոցա սուրբ եւ անմահ յիշատակը:

ԱՍՏ ԿԱՏԱՐԵՑԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ ՔԻՐՈՏԵՐՈՒ ԱՆՈՂՈՐԾ ՍՐԷՆ, ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ՀԱՍԱՏԱՐԻՄ ՀԱՅԵՐ

Փողոցէն ելէք, քահանայք, մտէ՛ք այդ մերձակայ տան մի սենեկին մէջ, ուր երկու նոր ամուսնացելոց հարսնարան եւ առագաստն է. տեսէ՛ք, գուցէ կը ճանաչէք. թերեւս դո՛ւք պսակ դրիք ու կապեցիք այդ դժբախտ գլուխները. տեսէ՛ք զոյգ համանման նորահաս կտրիճ ամուսիններ, երկու լծակից սիրելիները, զորս վայրագ Քիրտեր միմեանց վերայ դնելով ընդ գետին զամեր են, որ գիտես թէ ուխտեր էին նոյն իսկ մահուան մէջ իրարմէ շբաժնուիլ:

Հանէ՛ք այդ արիւնտ ցիցը, հանէ՛ք ու տարէք պահեցէ՛ք. եթէ դատ եւ դատաստան լինի աշխարհիս մէջ, եթէ Հայուն զըրկանքն եւս յիշեն երկրիս դատաւորները եւ արդարութեամբ փոխարէն հատուցանեն, յայնժամ դուք զայդ դատական ատենին մէջ բերէք, թող բողոքէ, վկայ լինի Հայոց անպարտ արեան:

Առէ՛ք նաեւ իջուցէ՛ք ՚ի վայր ընդ ձող եւ ընդ ցից հանեալ Հայոց սօսանման երիտասարդներն. արեւ տեսաւ, լուսին տեսաւ, աստղեր տեսան, աշխարհ տեսաւ եւ Աստուած տեսաւ. այլ վկայ կը խնդրէ՛ք, ո՛վ աշխարհի ատենակալ դատաւորներ:

Համառօտեցէ՛ք, համառօտեցէ՛ք աշխարհի խաղաղութեան դաշնագիր. համառօտեցէ՛ք ձեր երկար եւ պատիպատ դատաստանին վճռագիր, տեսցուք թէ Հայոց այնչափ զրկանաց, այնչափ զոհերուն եւ թափած արեան գինը դուք ի՞նչ կը վճռէք:

Ժա՛մհար, թո՛ղ այդ ցցահան դիակներ, մտիր ՚ի տանտուն թոնրին սալխուփն ի վե՛ր առ. տե՛ս, մարած մոխրին վերայ խանձողած կոճղ մի կայ, հա՛ն ՚ի դուրս. մի՛ կարծեր թէ այրած հացի կոյտ է այդ, այլ հացթուփ եւ հացարար տանտիկինն է, որ մինչ բարկ թոնիրին շուրջ նստած անօթի Քիրտին համար հաց կ'եփէր, ապիրատներ կերան նորա հաց, զարկին ձգեցին վառած թոնիրին մէջ ու գնացին:

Թէ զիր գիտես, ժա՛մհար, համրէ ու գրէ թէ քանի՞ քանի Հայոց տանտիկիններ այդպէս հրաշքաց շարսմահ մեռան: Թոնիրներէն ելած բոլոր Հայոց կիներուն խանձողուած նշխարները, ժա՛մհար. յի՛ց կողովը, շալակդ առ, գնա՛ մինչեւ յԵրոզլայ,

շո՛ւրջ ամ պալատականաց դռները. տեսցուք թէ աշխարհիս այդ ողորմած թագուհիներ Հայոց այրած տանտիկիներուն համար ի՞նչ դատաստան պիտի տեսնեն:

Ո՛վ ժրագօտի ժամհարներ, թողէ՛ք այդ թոնիրի այրածներ- փութացէ՛ք կողովներ առէք ձեր յուս՝ ելէք հնձանի դաշտ. Հա- յոց այգեկութն է. ժողովեցէ՛ք այդ կոխոտուած մանրիկ ճիւղեր, Հայոց մանուկներու նշխարներ, զորս Լէնկթիմուրի ժանտածին զաւակը սմբակակոխ կոտորեց, ու քամեց Հայկայ զաւակներու արիւնը՝ որպէս քամեն խաղողն ի հնձանին: Խնամով ժողովե- ցէ՛ք այդ փոքրիկ մարտիրոսներու սուրբ եւ անբիծ նշխարներ, տարէ՛ք թաղեցէ՛ք իրենց հարց ու մարց հետ. եթէ անողոք սուր զիրենք ծնողական գրկերէն բաժնեց, թող գերեզմանին մէջ ոս- կերտօք գրկախառնին:

Միթէ սերմանահասն մշա՞կ էք դուք, որ զոգնոցը կապելով՝ այդ մատաղ ու պարարտ սերմեր կը ցանէք Եփրատայ արգա- ւանդ դաշտերուն մէջ:

Ցանեցէ՛ք, ցանեցէ՛ք այժմիկ եւ յուսով ցանեցէ՛ք. թող այդ անմահ հատիկներ մեռնին հողին մէջ. կ'անցնի ձմեռն, կ'անց- նին խստաշունչ սառնամանիք, կուգայ կենդանարար գարուն, գերեզմանի արտերդ կը կանաչին, եւ դուք կը հաւատաք յայն- ժամ Յիսուսի խօսքին, թէ «Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի ինքն միայն կայ. ապա թէ մեռանիցի՝ բազում արդիւնս առնէ»:

Հնձանի դաշտին մօտ՝ այդ վարած արտերու մէջէն դառն մռնչիւնի ձայներ կուգան, կը լսէ՛ք, ժամհարներ. այդ մռնչիւն՝ մորթազերծ անասնոց մռնչիւնն է, որ հերկագործ ակօսներու մէջ ինկած կը տանջուին. վերէն արեւ կը կիզահարէ, ներքուստ գիշակեր անզղեր եւ ազոաւներ կտցահարելով թել թել միսեր ոսկորներէն կը քաշեն: Դանակ մի առէ՛ք՝ կտրեցէ՛ք նոցա վի- զեր, որ երթան հանգչին:

Ո՛վ սոսկալի անգթութիւն. անագորոյն Քրդեր հապճեպով հասան, մաճկալներ, հօտաղներ սրակոտոր սպանին եւ թրերով կտրատեցին եզնամուկներուն եւ գոմէշներուն հաստապինդ ջի- լերը. խեղճ անասուններ տապալակեցան ակօսներու մէջ, եւ ա- ոանց պարանոցներ կտրելու՝ սկսան շերտ շերտ քամակներէն կաշիներ հանել. այդ անվարտի միաշապիկ բոկոտն վալրենիք:

տրեխներ շինեցին իրենց համար. որ կ'երթային երկաթէ կօշիկ- ներուն հետ կռուիլ:

Արդա՛ր Աստուած, եթէ դու աշխարհիս վերայ յանցապարտ- ներ եւ մերթ եւս անմեղներ տանջելով կը լնուս ու կը կատա- րես արդարութեանդ շափն ու յատուցումն, միթէ անասո՞ւնքն եւս յանցապարտ են քո առաջ.- այդ անողորմ ամբարշտաց ա- ղիքներ շե՞ս կտրատեր նոցա փորին մէջ. դու որ Նինուէի ա- նասնոց խնայեցիր, այս անխօսուն հեծող անասնոց դատաս- տանը շե՞ս տեսներ:

Արեւն 'ի մայր մտաւ, այլ ձեզ համար հանգիստ ու դադար չկայ, կտրի՛ճ ժամհարներ. Տովբիթի նման առաքինացէ՛ք, գի- շերաժամուն ելէ՛ք՝ լուսնի լուսով ժողովեցէ՛ք Հայ մարտիրոսաց նշխարներ. մայրերու գրկէն ու կուրծքէն մի՛ բաժնէք յօշոտուած մանուկներ. մի դպիք, մի՛ կրկտէք արիւնշաղախ դիակներ. պա- տան պէտք չէ՛, կանաչ խոտերու մէջ փաթթեցէ՛ք Հայոց կա- նաչարեւ եւ ժուռումուռ մեռելներ. թէ պատառ մի կտաւ կը գրտ- նէք, կենդանույն մեռած Հայոց հոլանի կիներուն եւ կոյսերուն տուէք, որ պատատեն իրենց առականքը. բաւ է՝ թէ այդ ան- տէր շապիկներով եւ պատառատուն ցնցոտիներով թաղէք: Թող նոցա ոգիներ երթան Երկնից մէջ պայծառազգեստ լինին:

Այլ գիտե՛մ ես, գիտե՛մ, ո՛վ Հայոց անթաղ դիակներ, ձեզ համար ոչ քահանայ կայ, ոչ ժամահար, ոչ յուղարկատր, ոչ սիրելի, ոչ բարեկամ. սարսուռ եւ արհաւիրք ամենուրեք տիրեր է, ո՛վ կը համարձակի կատարել ձեր թաղման հանդէսը: Ո՛հ, ո՛հ Հայո՛ց որդիքներ, հող ու դաշտ շատ տունէիք, գետնի երես դուք անհող, անծածկոյթ մնացիք, երկնից թռչունները եւ երկրի շուններ ժողովեցան՝ կերան ձեր մարմին, կրծեցին ձեր ոսկոր- ներ, մինչ ողջ էիք՝ բռնութիւն զձեզ կեղեքեց ու քերթեց. եւ մեռ- նելէն յետոյ՝ թերեւս ասացիք թէ ազատուեցանք տառապան- քէն, հանգչինք հողին մէջ. ո՛չ, ո՛չ, հանգստեան հող չտուին ձեզ. զի նոյն անողոք բռնութիւն՝ ձեր անշունչ դիակներն եւս հարստահարեց:

Ո՛վ Լուսի՛ն Լուսին, Հայոց աշխարհէն կուգաս, Բագրեւան- դայ կոտորածի դաշտերէն անցա՛ր, այնպէս կը թուի որ գիշե- րաժամուն մէջ շառաւիղներդ արիւնոտ դիակներու վերայ զար- նելով՝ երեսդ շառագուններ է: Մի՛ անցնիր ճեպով. պահ մի կա՛ց Բիւզանդիոնի հորիզոնին վերայ, պանդուխտ Հայերուն լո՛ւր

տուր Հայոց աշխարհէն. լո՛ւր տուր մեր թշուառ ընտանիքնե-
րէն, ո՞վ մեռաւ, ո՞վ մնաց, ո՞վ գերեցաւ եւ ո՞վ թողուց հայ-
րենիք՝ գաղթական գնաց: Թողուց իւր հասած հունձեր, թողուց
իւր հօտն ու նախիր, թողուց իւր կեանքն եւ ամենայն ինչ: Մերկ,
կողոպուտ գնաց. ասաց թէ՛ անցնիմ այս կարմիր ծովէն եւ
միանգամ աղատիմ շարշարանաց աշխարհէն:

Ո՞վ Լուսին՝ Լուսին, Մասիսի գագաթէն անցա՞ր, գաշերդ
շուրջ ածիր, Արագածի ոտքը՝ էջմիածնայ պարսպին տակ թա-
փած Հայոց գաղթական ժողովուրդն տեսա՞ր որպէս յաշնանա-
վերջին ծառերէն թափուած դեղնած տերեւներ. դիտեցի՞ր նոցա
ապաժոյժ վիճակ. տեսա՞ր այն գետնի վերայ նուազած ու թալ-
կացած մայրեր, որոց ցամքած կուրծքերէն կախուեր էին դիե-
ցիկ մանուկներ. նոքա կական բառնալով կաթ կը խնդրէին եւ
մայրեր զհաց:

Ո՞վ Հայր ու Հայրապետ Հայոց, էջմիածնայ վեհարանի լու-
սամուտէն կը դիտէ՞ք դէպ ՚ի Բագրեւանդայ կոտորածի դաշտ,
թէ կ'ասէք հեռու է աշքէս եւ կարճ է իմ ձեռքս. ուրեմն ՚ողէ՞ք
մեռելոց դաշտը՝ դարձուցէ՞ք ձեր աշքը գաղթական ժողովուր-
դին վերայ, որ կենդանւոյն մեռած ու թաւալած են էջմիածնայ
պարիսպներուն տակ: Ե՛ջ, այտի, դու ինքնին հայրական գորո-
վովդ մատակարար եղիր. դոքա տուր Գրիգորի մնացորդ որ-
դիքներն են. տե՛ս, ի՞նչպէս մերկ, կապուտ կողոպուտ, անինչ
անստացուած ձեր հայրական գիրկ դիմեր են, հաց կուզեն,
հանդերձ կուզեն, հանգստարան կուզեն. ժողովէ՛, պատապարէ՛
գիրենք Այրարատայ ծոցին մէջ: Դոքա Եփրատայ ակներէն եւ
Նպատ լեռնէն կու գան, Երասխէն, Արագածէն եւ Մասիսէն
պաշտպանութիւն կը խնդրեն, ո՞՛հ, չգիտեմ թէ կը դանհն՝ թէ
յուսով կը թափառին:

Ո՞վ իմ լրացեալ լուսին, Վասպուրական աշխարհի Աղբակու
գաւառէն անցա՞ր, եւ ի՞նչ տեսար. ես քան զքեզ յառաջ գիտեմ
այդ, դու պատմէ՛ մեզ: Պարսկական ՚րդայ հրոսակներ յար-
ձակեցան, աւարեցին տարան բոլոր Հայոց գեղեր: Անճարակ ժո-
ղովուրդ երբ մերկացաւ իւր կեանքէն եւ գոյքէն, շուարեցաւ մը-
նաց. ասաց թէ ո՞ւր երթամ, ո՞ւր ապաստանիմ, գէթ, հոգիս
ազատեմ. երկու կրակին մէջ մնացի եւ կը խորովիմ: Ո՞՛հ, ա-
կամայ ընտրեց նա թողուլ քաղցր հայրենիք՝ գաղթական երթալ,
կամովին ձգել զինքն Պարսկական հին կրակին մէջ, որ երբեմն

մեր աշխարհ եւ մեր նախնիքներ վառեց ու մոխիր դարձուց:

Բա՛րդուղիմէ, Բա՛րդուղիմէ, Հայոց նախկին լո՛յս ու լու-
սաւորի՛չ, ո՞ւր ես. տարա՛ն, տարա՛ն քո փոքրիկ հօտն ու ժո-
ղովուրդ, որ քո նովանեաց տակ եւ գերեզմանիդ շուրջ կը բնա-
կէր: Կողոպտեցին ու քանդեցին հաղարամեայ հնաշէն վանքը.
այդ բաւական չէր, յանդգնեցան պիղծ ձեռքեր փորել ու կրկտել
հազար ութ հարիւր տարուան կնքուած տապանդ. այդ յիմար
եւ ապիրատ ազգ կարծեց որ գերեզմանը դանձնրով լի է կամ
սուրբ ոսկորներդ ոսկի դարձեր են:

Այլ եւս ինչ որ գիտես ու տեսար, պատմէ՛ մեզ, ո՞վ Լու-
սին, Հայոց աշխարհի ցաւեր եւ աղէտներ մեզմէ մի՛ ծածկեր:
Կ'ասեն թէ մեր հաւատոյ ոսոխն ու թշնամին... երբ Բագրեւան-
դայ կոտորածէն յետս կը դառնար, գեղեցիկ կիներ ու կոյսեր
ընտրելով առաւ տարաւ իւր բանակին հետ. տարաւ փակեց խի-
զանու գաւառին մէջ, ուր այդ շարաշուք գազանին որջն է. ուր
՚ի սկզբանէ անտի սովորած էր միշտ Աւետարանի հօտէն հա-
նել ու խառնել իւր գունդերուն հետ:

Լէնկթիմուրի գերեզմանի որդերէն ծնած ո՞վ շարաճճի սո-
ղուն, կրծելով կրծեցիր Հայու միսն ու ոսկոր, օձանման սողա-
լով մտար Հայոց դրախտը, ամէն ծաղիկներ եւ կանաչ բոյսեր
պղծելով ապականեցիր, շարշարեցիր Աստուծոյ խոնարհ ժողո-
վուրդ, եւ ասացիր դու ինքնին թէ՛ ո՛չ կը տեսնայ եւ ո՛չ ՚ի միտ
կ'առնու Յակովբայ եւ Գրիգորի պաշտեայ Աստուած:

Իմացի՛ր, իմացի՛ր, ո՞վ անմիտ եւ անզգամ, թէ արդար դա-
տաւորն Աստուած իւր ծառաներուն վրէժխնդիր է, եւ նոցա ան-
պարտ արին պիտի խնդրէ քու ձեռքէն. կը մեռնիս եւ ՚ի դժոխս
կ'իջնաս. նոյն գերեզմանի որդունք՝ յորմէ ծնար դու, եւ զքեզ
պիտի ուտեն ու կրծեն. պիտի փշրին սրածանի ատամունքներդ,
զորս կը կրճտէր հաւատացեալ ծառաներուն վերայ:

Ո՞՛հ, Հայո՛ց աշխարհ, ո՞՛հ, աղէտներդ անբաւ անկշիռ են,
զորս կրեցիր դու այս նոր Լէնկթիմուրի ձեռքէն: Ես ուշամոռաց
եղայ եւ չգիտեմ թէ զո՞րն ողբամ: Քանդուած գեղե՞րդ ող-
բամ, վարատեալ ժողովուրդ ողբամ, ՚ի սար եւ ՚ի ձոր թափա-
ռական ընտանիքնե՞րդ ողբամ, հայրենիքէն վարեալ գաղթական
որդիքներդ ողբամ, յափշտակեալ կիներդ եւ կոյսե՞րդ ողբամ,
քանդուած վանքերդ եւ պղծեալ տաճարնե՞րդ ողբամ, անհաց,
անապրուստ, անճարակ ու թշուառ կեա՞նքդ ողբամ, վաստա-

կատր մշակնե՞րդ ողբամ, որ բարդ 'ի բարդ հնձուեցան ու որայի նման փռուեցան արտերուդ մէջ, որոց արեան ցնցուղներ ցայտեցին եւ կարմիր ներկուեցան ցորենի հասկեր եւ հատիկներ:

Պահ մի կերէ՛ք այդ արիւնոտ հաց ու յագեցէք դուք՝ որ երկրագործ ժողովուրդը կոտորեցիք, վաստակատու եզնամուկներ մորթեցիք, հողագործին խոփն ու հարօր եւ սայլեր ջախջախեցիք, ոչխարաց հօտերը լեռներէն աւարեցիք, կաթնարար տանտիկինները կամ մեռուցիք կամ փախուցիք. ինչ որ արդիւնաբեր էր երկրին եւ տէրութեան շահ, ինչ որ ձեր անշահ եւ անվաստակ կեանքին առատ հացն ու սեղանն էր, դուք զայն ամէն ինչ ձեր ձեռքով կործանեցիք. կարծեցիք թէ ուրիշներու կեանքը կ'սպաննէք ու դին կեանքն եւ ոյժը ջլատեցիք. նոքա որ մեռան, հողն իրենց հանգիստ կ'սպառէք, բայց դուք ինքնին անձնասպան եղաք ու շիմացաք:

Տեսցուք այսուհետեւ թէ ուստի՞ պիտի յագենաք, երբ մշակ ժողովուրդին կեանքն եւ ոյժը ջլատեցիք. նոքա որ մեռան, հողն իրենց հանգիստ գտան ու ազատուեցան տառապանքէն. օ՛ն եւ օ՛ն արասցէ Աստուած՝ եթէ դուք առանց հողի եւ մշակի՝ ողջ մնաք երկրիս վերայ:

Ո՛չ միայն կշտապինդ կերաք, այլ եւ խեղճ գեղացւոյն կեանքը անխղճապէս կողոպտեցիք, ոչ ինչ չթողիք. թէ շտեմարանին մէջ մի գոռ ցորեան կար, թէ իւղամանին մէջ մի կշիռ իւղ, թէ մառանին մէջ փոքր ինչ պաշար՝ որ իւր տղոց բաժին ու հոգեպահիկն էր, զայն ամէն հանիք թափեցիք 'ի դուրս աղբիւններու մէջ խառնեցիք, որպէս զի գիւղացի ընտանիք սովալուկ մեռնին. բայց միթէ՞ դուք պիտի մնաք ու ապրի՞ք, ժա՛նտ խորամանկներ:

Ո՛հ, որչա՛փ իղձ կը լինիմ ես, եւ ո՞ տար ինձ, Հայո՛ց աշխարհ, որ ողբերուս հետ սփոփանք խառնելով զքեզ մխիթարէի եւ սրբէի լացող ժողովուրդիդ գետահոս արտասուքը, զոր թափեց նա իւր արեան հետ: Բայց ես էլ կը վարանիմ Մարգարէին պէս եւ կը գոչեմ, «Ո՞վ մխիթարեսցէ զքեզ, դո՛ւստր Սիժնի, զի ծանրացաւ բաժակ բեկման քո»:

Այո՛, կարի յոյժ դառնացաւ քո բաժակ, Հայո՛ց աշխարհ. շգիտեմ թէ ո՞րպէս յուսադիր լինիմ ու մխիթարեմ զքեզ. զի ես էլ քո տարաբախտ որդիներէն անմխիթար մի զաւակն եմ, որ

բախտն ինձ միշտ լալ վիճակեց ու երբէք չխնդացի: Եւ ի՞նչպէս խնդայ քո հէք ողբերուն, երբ քո կեանք՝ ողբոց ու ցաւոց աշխարան է:

Այլ մխիթարեա՛ց, մխիթարեա՛ց, Մա՛յր Հայաստան, զի դու սովորած ես ցաւեր ու վիշտեր կրել. հազար անգամ մահաբեր երկունքներ զքեզ ըմբռնեցին եւ դու հանդուրժելով անցուցիր երկունքներդ եւ ողջ մնացիր: Հազար բիւր աղէտներ տեսար, միշտ որդիքներդ գրկէդ վարատեցան, բայց դու երբէք չվճատեցար, զի ոգիդ պողպատի նման պինդ եւ աննկուն է: Հազար անգամ գերեզմանին դուռը հասար, թշնամիներդ տեսան՝ ծափ զարկին, թէ վա՛շ, մեռաւ Մայր Հայաստան, եւ դու անդրէն Ղազարոսի նման վերածնար գերեզմանէն:

Միթէ՞ մարդոյն կամ օտարին ձեռք կարո՞ղ է զքեզ մեռուցանել, երբ դու ինքնասպան չը լինիս, եւ երբ յոյսդ անմահութեամբ լի է: Թէ խորամանկութիւն կը ճգնի որդիքներդ ընկճել, որչափ հնար է՝ հարստահարել ու վարատել, որպէս զի դու անբարգաւաճ մնաս, անճետ սպառիս, կամ այդ վերահաս թշուառութեանդ մէջ բոլորովին չբաւորիս, նկուն դառնաս ,ոգիդ ստըրկանայ եւ երբէք ազատութիւն չմտաբերես:

Թէ աշխարհիս խորամանկութիւն քեզ համար այսպիսի դաւ կը նիւթէ, դու եւս փորձառութեամբ ուսի՛ր, խորագէ՛տ եղիր, այնպէ՛ս անցիր դաւերէն՝ որն զքեզ շտեմնայ դարանամուտն. յուշի՛կ անցիր գնա՛ յառաջդիմութեանդ մէջ. մի՛ գոչեր, մի՛ աղաղակեր. թէ կը խօսիս, թէ կը գործես, լռին եւ անձայն եղիր:

Մի՛ վճատիր, ժո՛ղովուրդ, թէ զքեզ շարշարելով խոնարհ արարին, ոտքիդ առաջ որոգայթներ լարեցին. դու հաւատ ունիս, Աւետարան ունիս, խաշակութիւն ուխտեր ես, լոխի՛ր, անյի՛ր այդ Բաբելոնի կրակը, թող տեսնան ու զարմանան աշխարհի որդիքներ:

Այս աշխարհ եւ աշխարհիս գահեր՝ ամէն գայթակղութիւն եւ որոգայթներ ունին, խեղճ եւ ստրուկ ժողովուրդներ բռնաբարուած են եւ կը գոչեն ազատութի՛ւն, ազատութի՛ւն: Այլ ոչինչ ճար չունին, դորա միակ ազատութեան ճար՝ լոյս եւ կրթութիւնն է. դու զայն երբ 'ի ձեռս բերես, այն օր է միայն քո ազատութեան տօնահանդէս:

Ո՞վ Բագրեւանդայ դժբախտ որդիներ, վայրագ խուժան ըզճեզ կոտորեց, վատ եւ ապիկար Քիւրտն ժողովեց տարաւ զձեզ

ի սպանդանոց, դանակը առաւ եւ միահամուռ մորթեց զձեզ, կացինով ձեր ոսկորներ ջարդեց, դուք անխօս՝ անմտունջ՝ անշարժ մնացիք, որպէս ոչխար՝ իւր կտրչին առաջ:

Անխնայ մորթուեցաք, այլ եւս պիտի մորթուիք. այս աշխարհիս օրէնք, կարգ ու խղճմտանք այսպէս է. մարդիկ՝ որ տէր են եւ կ'իշխեն անասնոց, ոչխարի նման՝ մարդիկներէն պիտի մորթուին, երբ չունին խեթկիչ եղջիւր, որ ցուլի նման ոգորին իրենց կտրիչներուն դէմ:

Յո՛ւշ, յո՛ւշ, ո՛վ կոտորուած գառներ, ո՛վ Հայոց ողջ ու մնացորդ որդիներ, դեռ պիտի կոտորուիք, դեռ պիտի մորթուիք այդ շքոտի Քիւրտերէն, քանի որ անզէն, անեղջիւր, անասպար կ'ապրիք. դուք մարդ էք, ձեռք եւ բազուկ ունիք, միթէ անզգացած մեռե՞ր է ձեր սրտմտութեան ոգին. միթէ կը հաւատա՞ք որ իշխանութեան աշքը հասնի մինչեւ Հայոց ամայի լեռներ ու դաշտեր եւ ձեզ պահապան լինի:

Ես գիտեմ ու կը տեսնամ զքեզ, որ իբրեւ մի անյարիր անդամալոյժ՝ Պրովպատիկէ աւազանին շուրջն ինկած, անոք, անօգնական մնացեր ես. ո՛հ, հիւանդութեանդ շրջանը չէ թէ երեսուն եւ ութ ամ է, այլ շորեքհարիւր ամ, անդամներդ ամէն բեկբեկուած, ոտքէդ մինչեւ ՚ի գլուխդ վէրքերով լցուած, մարդ չի հաւատար թէ դու այլ եւս կողջանաս ու կը շրջիս աշխարհիս վերայ. ոգիդ կենդանի է ու կը տրոփայ, շունչ մի ունիս, որ շարունակ կ'աղաղակես ու կը պաղատիս, Տէ՛ր, ես անոք եմ եւ շունիմ ինձ օգնական, որ զիս ազատութեան աւազանին մէջ ձգէ եւ ես բժշկուիմ այս չարախտ եւ չարաշուք ստրկութենէն:

Գոչէ՛, գոչէ՛, ո՛վ անճարակ հիւանդ, քո օգնական՝ Տէ՛րն է. աշխարհիս վերայ քեզ ոչ ոք օգնական չկայ: Դու Պուլկար շես, որ Օրթոսօքս եկեղեցւոյ Չարը քեզ զօրավիգ հասնի. Կաթուիկ շես, որ Հոռվմ կամ Յրանսան զքեզ պաշտպանէ. Բողոքական շես, որ սուրբերու բարեխօսութիւն թողուս եւ Ովկիանու Թագուհին քեզ բարեխօս բռնես, որ թերեւս զՔայ եւ դարման տանի. զի դու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատ զաւակն ես, իբրեւ անծանօթ մոռացեալ երկրի մէջ կը բնակիս. սորա՞ համար արդեօք մարդոց սրտէն ու մարդասիրութենէն մոռցուած ես դու:

Մատի՛ր, ո՛վ Յիսուս, մատի՛ր, հիւանդ եւ անկեալ Հայուն օգնական չկայ աշխարհիս վերայ, մատի՛ր, ձե՛ռն տուր այդ հինօրեայ անդամալուծին, որոյ բազմապատիկ ցաւոց ու վի-

րաց վերայ այլ եւս անհնարին ցաւս ու վարս յաւելին այժմիկ: Ասա՛, ո՛վ ազատարար բժիշկ եւ փրկիչ, թէ արի՛, ա՛ռ զմահիճս քո եւ ե՛րթ յազատութիւն:

Ո՛վ դու մաշած եւ հիւծած հիւանդ, թէ չիրաւի՛ բժշկութիւն կը ժտես, թէ ստոյգ ազատութեան կը ցանկաս, օ՛ն ուրեմն, փոքր ինչ խլրտի՛ր մահճիդ մէջէն. ինքնաշա՛րժ եղիր. ահաւսիկ Աստուծոյ մատն ու հրեշտակ աշխարհիս յեղափոխութեան աւազանին ջուրերը կը յուզեն. ով որ զինքն վաղ ձգէ նորա մէջ, նա միայն իւր ցաւերէն ազատ կը լինի:

Թէ չգիտես, ես՝ իբրեւ դաս՝ խօսիմ քեզ, որ դու խելամտիս թէ քանի՞ թանգ է ազատութեան զին. աշխարհիս Փրկիչ զայն իւր խաշով եւ արիւնով գնեց. նոյնզունակ մեր նախնի քաջեր Եկեղեցւոյ եւ Հայրենեաց ազատութիւն մահով եւ արիւնով գնեցին: Միթէ՞ դու ցանկալի ազատութիւն առանց զոհի եւ արեան ձրի՞ ստանալ կ'ուզես:

Թո՛ղ, թո՛ղ որ դարձեալ ողբամ զքեզ, Հայո՛ց աշխարհ եւ ժողովուրդ. մինչ աշխարհիս ջրայուզման եւ արեան ալիքներուն մէջ այլ եւ այլ ազգեր կը լողան ազատութեան նաւահանգիստ գտնել, դու ալեաց ելեւէջներու մէջ կը տատանիս. զիշերալոյս փարոսներ շունիս, նաւահանգի՛ստ, նաւահանգի՛ստ, կ'որոնես եւ շես գտներ: Այդ յատնի է, թէ դու անարուեստ ես, լողալ չգիտես:

Թո՛ղ ուրեմն այժմիկ ազատութիւն, միայն խաղաղութիւն խնդրէ. դեռ քեզ համար ուսումն եւ կրթութիւն պէտք են, եւ դու այդ քո տատանման մէջ Պետրոսի նման ձեռքերդ Յիսուսի կարկանդէ եւ ասա. Տէ՛ր, քո ձեռն տուր՝ զիս փրկէ. եթէ թողուս ու չփրկես, Տէ՛ր, ես կը կորնչիմ աւասիկ:

Յուշ կ'առնեմ քեզ, Տէ՛ր, մինչ մի նուագ Տիբերական ծով կ'ալեկոծէր, դու ՚ի խելս նաւուն անխոռվ կը ննջէիր, ձայն տուին քեզ աշակերտներդ, զարթի՛ր ասացին, Տէ՛ր, զարթի՛ր, զի կորնչիմք աւասիկ:

Ո՛վ դու անքուն պահապան աշխարհի, որպէս թէ չէիր գիտեր եւ չէիր լսել ծովալիքներուն ձայն, ելար յանդիմանեցիր նոցա թերահաւատութիւն, մոնշող ծով լսեց քո ձայն ու հանգարտեցաւ եւ դարձաւ ՚ի խոր խաղաղութիւն:

Միթէ՞ եւ այժմ կը ննջե՞ս դու երկնից գահուդ վերայ, եւ երկիր՝ որ ոտքիդ պատուանդան է, կը սասանի ու կ'երերայ:

պատերազմի դաշտերէն կրուրի ահեղ թնդանօթներ կ'որոտան, հրալից գնդակներ կը թափեն, մի խուն վայրկենի մէջ ժողովուրդի կայտառ գաւակներ բարդ 'ի բարդ որայի նման մահուան ագարակներու մէջ կը թօթափեն, եւ դու շե՛ս տեսներ եւ շե՛ս իմանար:

Հայեա՛ց եւ տես, ո՛վ Տէր, թէ ի՞նչպէս Սպիտակ եւ Սեւ ծովերու կատաղի կոհակներ գիրար կը բաղխեն, հիւսիս եւ հարա հակառակ հողմերով փոթորիկներ կը հանեն, երկուստեք սեւ սեւ ամպեր կ'որոտան, բարկճայթ կարկուտներ կը թափին, աշխարհիս մարդկութեան ծառերն ու ծառաստաններն ջարդուելով լեհուելով տապալեցան 'ի գետին:

Երբ այս ծովեր կը խռովին ու ցամաքն եւս արեան ալիքներով կը ծփայ, ի՞նչ կը խորհի եւ կը գործէ խաղական Ովկիանոս.— ներքուստ միայն կը մռնչէ նա եւ ուրիշ ոչինչ: Իւր խուլ եւ անորոշ ձայնէն միայն այս կը լսեմք, որ կ'ասէ. գնացէ՛ք, կոտեցէ՛ք. ինձ ոչինչ է փոյթ. միայն թէ հեռո՛ւ հեռո՛ւ, իմ շահու մի՛ դպիք, ապա թէ ոչ՝ եւ ես կը յուզուիմ:

Ո՛վկիանէ, Ո՛վկիանէ, որ կը պարծիս թէ ամէն ծովերէն մեծ եւ հարուստ եմ, որ կը քարոզես թէ մարդասէր եմ, խաղաղութիւն կը սիրեմ, Աւետարան կը սիրեմ, եւ յաճախ կը կարդաս Յիսուսի այս բան «Երանի՛ խաղաղարարաց, զի նոքա որդիք Աստուծոյ կոչեսցին.»:

Երկնից աչք կը տեսնայ, գիտէ եւ կը քննէ քո խոր երկկամունք. իսկ աշխարհի առաջ չքմեղս լինելով ստէպ ստէպ յայտարարեցիր, թէ տքնեցայ ու ջանացի որ խաղաղութիւն հաստատեմ, բայց ընդունայն համարեցաւ իմ ջանք. ձեռքս լուացի եւ ասացի թէ քուեալ եմ ես այդ պատերազմի արեմէն. եւ դու սառն աչքով կը դիտես այստի այժմ արեան դաշտին վերայ:

Ո՛վ գահերու դատաւոր Աստուած, կը տեսնաս դու, Արեւելեան խնդիր մի կայ աշխարհիս վերայ, որ Գորդեան հանգոյց դարձեր է. այս քանի՞ ամ է, որ այդ խնդիրը աշխարհները կը խռովէ, ժողովրդոց խաղաղութիւնը կը բառնայ. Եւրոպիոյ գահերն ու դիւանագէտք չկամեցան կամ չկարացին լուծել զայն, զոր հին դիւցազն Աղէքսանդր մի հարուածով ընդ մէջ կտրելով լուծեց այդ հանգոյցը:

Իսկ նորն ասաց. 'ի բա՛ց կացէք, ձեռնամուխ մի՛ լինիք,

այդ խնդիրն իմ բաժին եւ իրաւունքն է, թողէք ես միայնակ կը լուծեմ զայն: Զարնելով զարնելով բազուկներ պարտասեցան. կ'ասեն թէ սուրն եւս բթացաւ, եւ հանգոյցը դեռ անլուծանելի մնաց:

Ո՛վ դժոխային կնճիռ, որ մարդկանց արիւնով կը մածանիս եւ քա՛նի երթաս՝ կը կնճռիս, թշուառ ժողովուրդներ որչա՛փ զոհեր տուին եւ որչա՛փ արիւն թափեցին քեզ համար: Թէ լուծուիս՝ Պուլկարիոյ արեան գին ազատութիւն կը խոստանաս. այլ կը մոռնաս ու բնաւ շե՛ս յիշեր Հայոց անպարտ արիւն եւ իւր տուած անհուն զոհեր:

Ո՛վ Երկնից արդարութիւն, մարդկանց փրկութիւն ընդունայն է. սուրը երկայնմտութեան պատենէն հա՛ն, դու միանգամ հա՛ր եւ լուծէ՛ այս յաւիտենական հանգոյցը, որ աշխարհիս վերայ գայթակղութիւն մի դարձեր է. վա՛յ նոցա՝ որոց ձեռքով այս աշխարհաքանդ գայթակղութիւն կու գայ:

Ի՛նչ կը տեսնաս, երբ գահեր կոխ ուզեն՝ Արեւելեան խնդիր կը յուզեն՝ եւ երբ աշխարհակալել կամին՝ դարձեալ Արեւելեան խնդիր կը հանեն: Մինչեւ յե՛րբ գահեր թողուն մարդկութեան վայելուչ խօսք, խորհուրդ եւ ուխտ, սրով եւ արիւնով խօսին. մինչեւ յե՛րբ զօրաւորներ կոուին՝ տկար եւ անզօր ազգեր ոտքի տակ ճմլուին, պատերազմի արշաւանքներու առաջ խեղճ ժողովուրդ աշխարհաքանդ ու տնաքանդ լինի:

Նեղեալ, տառապեալ, զրկեալ, հարստահարեալ, կոտորեալ, վարատեալ, չքաւորեալ եւ յուսահատեալ ժողովուրդ՝ ճնշող երկաթին տակ կը հեծէ, կ'աղաղակէ եւ կ'օրհնէ քո անուն, ո՛վ Տէր, տո՛ւր մեզ քո մշտնջենաւոր խաղաղութիւն:

Ասա՛ թող հանդարտին խռովեալ ծովեր. ասա՛ թող կտրին կրուրի թնդանօթի ձայներ. ասա՛ գահերուն թող սուրերն 'ի պատեան դնեն: Ես գիտեմ, նոքա ո՛չ կը կարդան եւ ո՛չ քո բան 'ի միտ կ'առնուն, թէ «Որ սուր առնու, սրով անկանիցի»:

Տէ՛ր, դու գիտէիր կանխաւ, որ աշխարհ եւ գահերն զմեզ կը շարշարեն. սորա համար ասացիր որ աղօթենք եւ միայն քո արքայութիւն խնդրենք: Մարդիկ անգիտանալով՝ Սաւո՛ւղ, Սաւո՛ւղ կը խնդրեն:

Այլ քո ճշմարիտ հաւատացեալներ պէտք է յամենայն ժամ այս խնդրեն. Եկեսցէ արքայութիւն քո, որ է ճշմարիտ խաղաղութիւն, սէր եւ հաւասար եղբայրութիւն, եւ քո բարի կամքն՝ այն է որ մարդիկ այս պայմանով ապրին աշխարհիս վերայ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գաղափարի և ազատության ջանակիրը (Ա. Գ. Մադուան, Հ. Բ. Պետրոսյան)	Ծ
Պատիկ և Թողնիկ	19
Դրախտի ընտանիք	181
Սիրաք և Սամուէլ	307
Վանգոյծ	415
Հայգոյծ	426

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Ե Ր Կ Ե Ր

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների
լաբորատորիան

Հրատարակչության խմբագիր՝ **Ջ. Հ. Թամրազյան**
Նկարիչ՝ **Ն. Ա. Թովմասյան**
Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ն. Ա. Թովմասյան**
Տեխն. խմբագիր՝ **Ա. Մ. Գյուլգյուլյան**
Վերստուգող սրբագրիչ՝ **Ս. Վ. Ավետիսյան**

ԻԲ 1013

Հանձնաված է շարվածքի 21. 10. 1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության
17. 08. 1991 թ.: Չափերը 60×84^{1/16}: Թուղթ № 2: Տառատեսակը «Սովո-
թական»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 21,05 մա-
մուլ: Տպագրական 28,0 մամուլ = 24,18 պալմանական մամուլի: Տպաքանակ
20 000: Պատվեր 618: Գինը՝ 15 ռ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ա. Մանուկյան փ., № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. А. Манукяна,
№ 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.